

214324

Б. Г. ГАФУРОВ

PDF Compressor Free Version

ТОҶИКОН

ОХИРҶОИ АСРИ МИЕНА
ВА ДАВРАИ НАВ

2

Б. Ғ. ҒАҒУРОВ

ТОЧИКОН

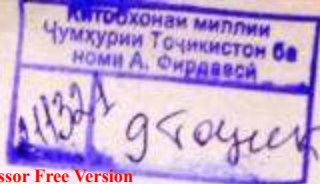
PDF Compressor Free Version

ОХИРҲОИ
АСРИ МИЕНА
ВА ДАВРАИ НАВ

КИТОБИ ДУЮМ

ДУШАНБЕ
НАШРИЯТИ „ИРҒОН“
1985

ББК 63.3 (2Т)
9 (С53)
F 45

PDF Compressor Free Version

Мухаррири маҷлади аъзо-корреспонденти
ДФ Тоҷикистон
А. МУХТОРОВ

Мутарҷимона китобҳои яқум ва думи
А. МАННЕЗОВ, В. ХОЛМУҲАММАДОВ

© Нашриёти «Наука», 1972.
© Терҷума аз забони русӣ. Нашри нуруа
ва салеҳшудаи тоҷикӣ, нашриёти «Ирфон», 1985.

Фасли панҷум.

PDF Compressor Free Version

ТОҶИКОҢ ДАР ОХИРҶОИ
АСРИ МИЁНА

ҲАЁТИ ҲАМКИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ
ШАЙБОНИЁН (АСРИ XVI)

1. ТАЪРИХИ СИЁСЯ

ИСТИЛОИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН

Сиёсати дохилии Шайбониён

Дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI узбекҳои бодиянишин бо сардорони Муҳаммад Шайбониён Мовароуннаҳри Марказӣ ва андаке баъдтар тамоми қисмати боқимондаи давлати Темуриёро забт намуданд. Давлат ва сулолаи нав бо номи таъсиқунандаи худ — Шайбонӣ машҳур гардид. Худи Шайбониён аслан аз хонадони Чингизхон буд. Бобон ӯ, Абулхайрхон, дар нимаи аввали асри XV давлати пуриқтидори бодиявӣ ташкил намуд. Қавму тоифаҳои туркзабони муттаҳидкардаи ӯ аз аслу насабҳои гуногун иборат буданд. Онҳо дар пахноҳои бекарони дашту сахрое, ки домони он аз поини дарьёи Сир то Сибирь рафта мерасид, ҳаёт ба сар мебуданд. Вале ин иттиҳодии бавучудовардаи Абулхайрхон мабдаи иқтисодӣ надошт ва бо зӯри силоҳ арзи вучуд мекард. Ин буд, ки вай понҳои худро устувор карда натавониста, ба зудӣ пас аз фавти Абулхайрхон аз по афтод¹. Шайбониён ҳос тачрибаи бобояшро такрор намоянд, вале қораш барор нагирифт. Ҷангу талошҳо бо дигар Чингизиёни ҷохталаб ва ихтиёрҳои гоҳ ба фоида ва гоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Харҷанд ки баъзан бо ғаниматҳои хеле хуб зафар меёфт, вале ин барои таъмини имтиёзи сиёсии ӯ кофӣ набуд.

Шайбониён дар ин муборизаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманда гардида буд. Ӯ дар яке аз ҷангҳо мағлӯб шуда, ду сол дар Бухоро зист ва аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо ҷиддан машғули андӯштани ялму дониш гардид.

¹ Муфассалаи шг.: Семёнов А. А., 1954, 6; Аҳмадов Б. А., 1965 а.

Душмани ашаддиги Темуриён дар қисмати шимоли мамлакат моғулҳо* ба шумор мерафтанд, ки Тошкентро маркази худ иштиёр карда буданд. Онҳо чандин бор ҳатто ба ноҳияҳои Мовароуннахр PDF Compressor Free Version мекарданд. Темуриён Шайбониҳоро ба муқобили моғулҳо истифода кардани шуданд. Лекин Шайбониҳон иттифоқчи ба берамад: ӯ фақат аз пай маънафати худ шуда, аксаран хилофи ваъдаи худ амал мекард, гоҳ тарафи Темуриёро мегирифт, гоҳ тарафи моғулҳоро, ҳар замон ба мулкҳои ину он ҳучумҳои горагзрона менамуд. Никонт, ӯ чунин шахрҳои истехкомӣ, мисли Строр, Сайрам ва Яссаро ба тахти тасарруфи худ дароварда, ҳамкамонӣ худро даъват кард ва дастаи қавми аскарӣ ташкил дода, ба моғулҳо муоҳида баст ва соли 1499 ба истилои Мовароуннахр шурӯъ намуд. Аввал ӯ пойтахти Темуриёни Осӣён Миёна шаҳри Самаркандро ба муқосира гирифт. Вақте ки воли Бухоро бо кӯшунӣ худ ба тарафи Самарканд равона шуд, Шайбониҳон аз муқосира бархоста, ба муқобили ӯ шитофт ва дар роҳ ин қувваи аскарӣ торумор намуда, ба сӯи Бухорои заифгардида ҳаракат кард. Аз муқосира ҳатто се рӯз нагузашта азёну ашроф ва рӯҳониён шаҳро ба ӯ таслим намуданд.

Дар чунин лаҳзаи нурмасъулият ҳам, ки мамлакатро ҳатари чанди таҳдид мекард, ашрофи Самарканд ва шахзодагонии темури тамоман саргарми ниёғуки низоъҳои байнихудӣ буданд. Гурӯҳи саршохани Темуриёни Осӣён Миёна Султон Аяро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар мешонанди вай — Бобурро ба Самарканд даъват намуда, таслими шаҳро ба ӯ ваъда медоданд. Хангоми Самаркандро муқосира кардани Шайбониҳон ин низоъҳо бош ҳам қувват гирифт. Баъзе намоёндогонии ҳеле бонифузи рӯҳониён ҳисси наъмедӣ ва кайфияти мағлубиятро падид меоварданд. Султон Ая дар ҳама ҷо хибнатро гумон бурда, аз дигарон пештар бо як гурӯҳ рикобдорони худ ба қароргоҳи Шайбониҳон равона шуд. Ашрофи Самарканд аз ин воқиф гардида, бо тўхфану ниғомҳои зиёде ба ҳузур Шайбониҳон омада, сари таълим фуруд оварданд. Ба ин тариха, соли 1500 Самарканд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад.

Аммо ин муваффақияти аввалин, ки ба зудӣ ва осонӣ ба даст омада буд, бақое наёфт. Як қисми ашрофи Бухоро ва Самарканд тарафдори барқарор намудани ҳокимияти Темуриён буд. Агарчанде ки ӯ нахустин сунқасдро фoš намуда, гунаҳкорон ва ҳатто гумонбарҳоро аз дами тег гузаронид, ба ҳар ҳол дасти муқобилони ӯ боло шуд. Амнуи харифи осони Шайбониҳон шахзодаи ҷавони те-

* Бо истилоҳи «моғулҳо» як доғиста навабад, зеро ки ҳақиқат, ки дар а. 16 дар баъзе ноҳияҳои Осӣён Миёна ақиллағӣ мекард ва дар адабиёти Гарбу русӣ бо номи «моғол» машҳур буд (мутаарҷим).

мурӣ, асосгузори ондан давлати Темуриёни Хинд Бобур гардид. Кароргоҳи Шайбониҳои дар ҳаволи Самарқанд буд. Аъёну ашрофе, ки пиҳои бо Бобур муқотиба доштанд, ба рӯи ӯ дарвозаи шаҳро кушоданд ва ӯро подшоҳ эълон намуданд. Даре нагузашта дар баъзе шараҳҳо аз истеҳкомоти дигар низ пируӣ насиб тарафдорони Темуриён гардид. Вале дар муқорибаи кушоди соҳили Зарафшон, ки дар моҳи апрели соли 1501 ба вукӯъ омад, Бобур шикаст хӯрд ва ба Самарқанд ақиб нишаст. Худи ӯ дар ёддоштҳои аз тарафи Шайбониҳои мохон дароз муҳосираи шудани Самарқандро ба тариқи хеле муфассал тасвир намудааст.² Аз гуфтаҳои Бобур маълум мешавад, ки халқ, аҳолии оддин шаҳр, пешаварону қосибон аввалҳо дар муҳофизати шаҳр бисёр ғаъбона ништирок доштанд, часорат ва қаҳрамонӣ нишон дода, нақшаҳои ҳуҷуми фикркардаи Шайбониҳои байрон мекардаанд. Аммо соқинони шаҳр манфиатҳои сулолави Бобуро, чунон ки ӯ соддалавҳона гумон мебуд, химои намекардаанд. Самарқандиро ақиб тачрибаи қалон ва талхе доштанд: хиёнат ва сунқасҳои аъёну ашроф, аз даст ба даст гузаштани шаҳр боиси ғорат, қатлу қуштор ва қаҳқиву гуруснагӣ мекардид. Лекин ин бор манфиати шаҳриён ва Бобур мувофиқ афтод.

Бо вуҷуди ин, нигоҳ доштани Самарқанд муяссар нагардид. Шаҳриён яроқи аслиҳа надоштанд. Дар шаҳри муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармоӣ мекард. «Вақти гандумпаз расида буд, вале қасе ҳосили нав намеовард. Рӯзҳои муҳосира тӯл кашид, мардум ба маҳрумӣҳои зиёде дучор гардидаанд; қор ба қор расид, ки бе-навоён ва мӯхточон гӯшти сағу харро меҳӯрдагӣ шуданд. Чун ёми асп камёб шуд, оламон ба қон он барги дарахтро мелоланд»³.

Бобур барои кӯмак ба ҳокимиони гуногун муроҷиат намуд, вале нидоде нарасид. Ӯ чунин хислати Темуриёно, ки манфиати умум барояшон бегона буд, хеле аниқ ва дақиқ хотирнишон намудааст: «Мо ба кӯмак ва пуштубонии моликони ҳамсон ва атрофу ақноф умед баста будем, лекин ҳар яки онҳо нақшаҳои худро дошт»⁴. Хусусан кӯтоҳандешии сардори Темуриёни Хуросон Султони Хусайн, ки ва ғақат дастӣ ёрӣ дароз накард, балки ҳатто ба Шайбониҳои қоплуғӣ намуд, ӯро дар ҳайрат гузошт.

Соқинони шаҳр, сарбозон ва ҳатто наздикони Бобур ба қаҳқиву гуруснагӣ тоб наёварда, ба ҳар сӯ фирор мекардаанд. Ниҳоят, худи Бобур ҳам роҳи гузешро пеш гирифт. Шаҳри пойтахтии Самарқанд дубора ва тамоми ба дастӣ Шайбониҳои даромад. Ин ҳодиса дар соли 1501 рӯй дод.

Ба Шайбониҳои аз ҳама бештар соқинони шаҳри Қароқул му-

² Бобур, 1958, с. 106 ва давомаш.

³ Ҳамон ҷо, с. 109.

⁴ Ҳамон ҷо.

қовимат қарданд. Бахорони соли 1501 дар ин ҷо шӯрише ба амал омад, ки амалан хусусияти синфӣ дошт. Ба сари шаҳр намоияндаи халқро, зоҳиран, сардорони шӯриширо нишонданд. Номӣ ӯ маълум нест, дар манбаъҳои онвақта ӯро таххиромезона «гадо» ва «чо-хил» номиданд.

Шайбониҳои худ бо кӯшуни зиёде ба ҷанги зидди Қароқул рафт. Шаҳро гирифта, сардори шӯришгаронро ба қатл расонид. Вале пас аз шаҳро тарк кардани Шайбониҳои мардум боз шӯриш бардошт. Феодалон дар ин лаҳза ташаббусро ба дасти худ гирифтанд, онҳо ният доштанд, ки ин шӯриширо ба манфиати Темуриён истифода баранд. Онҳо аз ҳокимони ҳамсояи темури мадад хостанд. Шайбониҳои дубора ба Қароқул кӯшуни сершуморе фирисотод. Мухорибан ниҳоятдараҷа шадид ба амал омад, фуқарон шаҳр диловарӣ ва қахрамониҳои бемислу монанде нишон доданд. Дар охири охири Шайбониҳои шаҳро ишғол намуда, онро ба кушторгоҳи ҳақиқӣ мубаллағ карданд. Сипас ба максоди тарсонидани ҷаҳми мардум бо амри Шайбониҳои аз сари қароқулиҳои мақтул дар Бухоро калламанора сохта шуд⁵.

Муддате чанд Шайбониҳои барон аз хатар эмин намудани ақибгоҳи худ ҷораҳои лозима дида, пас ба истилои мулкҳои ҷанубии Темуриён камар баст. Дар ин ҷо ҳам ҳамон вазъияти парокандагии қувваҳои ин хонадон ба истилокорон мадад расонид. Ҳокимони вилоятҳои мухталиф ин дафъа ҳам нахостанд ба ҳам муттаҳид шаванд. Ҳисси нобоварӣ ба якдигар, игво, сунҷасд ва ғиёнати ошқоро заминаҳои мусонди истилоро фароҳам овард. Шайбониҳои аз ҷуни вазъият ба ҳубӣ истифода бурда, ба яке ваъдаи подош меод, ба дигаре сӯёсат мекард ва худ ба василаи тохтутозҳои бемалол, тороҷ ва ғорати мардум очизӣ ва нотавонии Темуриёнро нишон меод ва дар байни онҳо кайфияти мағлубиятро ҷорӣ менамуд.

Дар вилояти хеле калоне, ки марказаш Ҳисор буд, Хусравшоҳ ҳукмронӣ мекард. Чун замоне ӯ ба дараҷае иқтидор пайдо намуда, ба худраъӣӣ ва сарватмандӣ шӯҳрат ёфта буд, шахзодагонии темури дар ин лаҳзаи душвор барон кӯмак ва пуштибонӣ ба вай рӯ оварданд. Вале ӯ нисбат ба вазъияти мавҷуда подонӣ ва нофаҳмин тамом зоҳир намуд: ба ҷои муттаҳид шудан бо Темуриён ва ё лоақал кӯмак расондан ба онҳо, ки борҳо илтимосаш карда буданд, аз тарси даъвоҳои онҳо роҳи макру фиребро пеш гирифт ва дар натиҷа қомилан дар ҳолати ҷудой ва танҳой монда, аз аввалин хабар ҳаракати кӯшуни Шайбониҳои ба Ҳисор буздилона фирор кард. Қаламрави ӯ, ки ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистон, қисмати шимолӣ Афғонистон ва ҷануби Узбекистонро фаро мегирифт, ба осонӣ ба тахти тасарруфи Шайбониҳои даромад. Даре нагузаш-

⁵ Мукминова Р. Г., 1950, с. 13—14.

та, соли 1505 Хоразм ҳам аз тарафи кӯшуни Шайбониён ишғол карда шуд.)

Навбати забти пойтахти дигари Темуриён — Хирот расид. Султон Хусайн фақат ақнуи то чӣ андоза ҷиддӣ будани хатари таҳдид карданитарро дарк намуда, бо қувваи асосии худ ба муқобили Шайбониҳон равона шуд. Вале ӯ, ки имр ва бемор буд, дар роҳ вафот намуд. Дар байни асилзодагони темурӣ низоъу нифоқ ба амал омад. Дар натиҷа якбора ду писари Султон Хусайнро ба тахт нишонданд, ки онхоро ду гуруҳи ашрофи соҳибнуфуз пуштибонӣ мекарданд. Шайбониҳон аз ин дигар шаронти мувофиқро орзу ҳам карда наметавонист. Ин буд, ки Бобур навиштааст: «Ин амрест гариб: ҳеч гоҳ касе нашунидааст, ки дар як мулк ду подшоҳ якҷоя ҳукмронӣ кунанд»⁶.

То чамъ кардани кӯшун, то тамои шудани баҳсу мунозираи наздикони ду подшоҳ, ки ба як қарор омада наметавонистанд, Шайбониҳон Балхро забт намуда, ба ҳок яксон кард ва зуд ба тарафи Хирот раҳсипор гардид. Ҷ дар наздикии шаҳр кӯшуни ба ҷанг ҳуб омодашудани темуриро мағлуб намуд⁷.

Бисёр амиронӣ амалдорон аз майдони ҷанг ва баъзеҳо аз шаҳр гурезон шуданд. Хар ду подшоҳ ҳам — яке ба ғарб ва дигаре ба шарқ фирор карданд. Рӯҳониёни олимақом ва аъёнӣ ашроф бо ҳам машварат намуда, ба Шайбониҳон хати таслим ва итоат фиристоданд. Аҷобат дар ин ҷост, ки ин номаро муаррихи маъруф, нигорандаи асарӣ калони таърихӣ «Ҳабиб-ус-Сияр» Хондамир ишшо намудааст. Фақат аҳолии шаҳр андаке муқовимат нишон доданд. Онҳо ногаҳон ҳамла карда, қариб сесад нафар ўзбекро, ки дар атрофи Хирот машғули яғмогарӣ буданд, нобуд сохтанд.

Дар айни замон, Шайбониён ба вақилони ашрофу рӯҳониён шарту шаронти супурдани Хиротро пешниҳод карданд: мардуми азом ва пешаварон мебоист ба тариқи товои маблағи калоне мебардохтанд, аз аъёнӣ ашроф ба сифати ниъом ва бахшиш пули зиёде ситонда мешуд. Аммо мусодара асосан ба молу мулки сулолаи мағлуба ва ашрофи наздики он дахл мекард.

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои боқимонда, то худӣ Астаробод забт карда шуд. Дар тамоми шаҳрҳои калони давлати собиқани темурӣ — Самарқанд, Бухоро, Мара, Сараҳс, Балх, Хирот, Машҳад, Нишопур, Тӯс, Нимрӯз ва Астаробод пулҳои нуқра ба номи фотеҳи нав сикка заданд. Шайбониҳон ҳам ба ин аҳамияти бузурги сиёсӣ меод, зеро ин амр маънии расман ба сари тахти подшоҳӣ омадани ўро дошт.

Шайбониҳон нияти истилои давлати Темуриён ва тасарруфи

⁶ Бобур, 1958, с. 212.

⁷ Барои тафсили забти Хирот ва воқеаҳои минбаъда инг.: Болдырев А. П., 1957, с. 59 ва давомаш.

сарзамини бузургро дар дил парварид, ба хубӣ ангошта буд, ки дар ҳусули ин мақсад фақат муваффақиятҳои ҷангӣ кофӣ нест. Ӯ намояндагони ҳоналони Темуриёро бераҳмона таъкиб ва маҳд намуд, ба қадди барои барои ба тарафи худ кашидани феодалону рӯҳонини бонуфуз сазӣ кард. Зоҳиран, ин усул ба ӯ бештар аз силоҳи ҷангӣ зафар ва пирӯзӣ овард. На фақат худ ӯ, балки наздиконаш ҳам мефаҳмиданд, ки танҳо ҳокимият дигар мешавад, аммо муқаррароти эндишӣ ба ҳар ҳол мисли пештара боқӣ мемонад. Дар ин бобат ҳикояи Зайнаддини Восифӣ, ки шоҳиди Хиротро гирифтани Шайбониҳон буд, хеле ҷалиби диққат аст. Як амири ӯзбек ӯ ва ҳамраҳашро деҳқон пиндошта, ба онҳо фаҳмондани мешавад, ки фақат хочае бо тоҷан дигар иваз шудаасту қалос. Хочаҳои нав барои зудтар барқарор шудани хочагӣ сазӣ мекунад, зеро ашун замин ва деҳқонон ба онҳо «тааллуқ гирифт» ва «тарбияву нигоҳубини» деҳқонон дигар дар ӯҳдаи онҳост⁸.

Сибсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои давлати темурий тамоман ба маънати синфи ҳукмрон, синфи феодалоне, ки ашун ба таркиби он ашрофи тоифаҳои бодиянишини ӯзбек ҳам дохил шуда буд, хизмат мекард. Ҳатто тадбироти зоҳиран мусбати ӯ ҳам маънати синфи ҳокимро ифода менамуд.

Худи Шайбониҳон, муқаррабони ӯ, амирони тоифа ва ҳатто наздиктарини силоҳиёнаш аз ҳисоби мусодираи молу мулкҳои Темуриён, феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии тарафдори онон ва ҳаман қасме, ки ба суикласи энди Шайбониён гумон бурда мешуданд, хеле сарватманд гардиданд. Шайбониҳон тамоми давлатро ба мулкҳо тақсим карда, ихтиёри онҳоро ба дастӣ хешовандон ва амиронии номин худ супорид.

Ҷиҳати иқтисодии ин мулкҳои инъомӣ аз он иборат буд, ки мадҳилот на ба ҳазинаи Шайбониҳон, балки тамоман ба қисман ба дастӣ мулкдорони шахру вилоятҳо мебаромад. Истилогарон зуд ҳис карданд, ки сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонидаҳо дуру дароз беҳарахат нигоҳ доштан хуб нест. Ба ин мулоҳиза онҳо ба харидани замин, иморатҳои шахр ва устохонаҳо сар карданд. Онҳо ҳамчунин дар ҳар ваъият молиқияти аз ҳама устувор будани ҷизҳои харидаро фаҳмиданд. Бинобар ин аксар вақт моли ҷабран ситонидан худро ҳамчун моли харида ба расмият мебароварданд. Аҷобаташ ин ки гоҳо заминҳои зуран кашидани гирифтаре пас гашта додан ҳам лозим меомад⁹.

Мусодира ва харид дар як муддати кӯтоҳ боиси ба дастӣ Шайбониён ва ашрофи ӯзбек гузаштани заминҳои энди, бисёр иморат-

⁸ Болдирев А. Н., 1957, с. 66.

⁹ Мукмилова Р. Г., 1966, с. 26 ва давомат.

хон шахр, осибҳо ва дигар ҷойҳои сердаромад гардид. Намин як мисол кофист: ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XVI келини (замин писари) Шайбониҳои барон вақфи мадраса бештар аз 40 дӯкони касибӣ, тимча, 8 осиб, устохонаи когазрезӣ, амборҳо, хавлиҳо, тақрибан 150 китоби замин, пурра ӯ қисман 6 деҳа ва ғайра дода тавонист.

Ҳамин тариқа, Шайбониён ва ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек ва калонтарин феодалони заминдор ба шахсони манфиатбари касбу ҳунар ва тиҷорати шахр табдил ёфтанд. Манфиатҳои иқтисодии онҳо аз манфиатҳои феодалони ашрофӣ ва рӯҳонии ирсии Осӣён Миёна, ки дар замини Шайбониён заминҳои меросӣ ва сарватҳои шахрии пешини худро нигоҳ дошта буданд, қариб ҳеҷ фарқ намекард.

Ислоҳоти пулӣ, ки Шайбониҳои дар соли 1507 ба амал овард¹¹, аз кӯшишҳои ӯ дар бобати ба тарафи худ ҷалб кардани табақҳои ҳокими давлати истилокардааш ва ба ин васила васеъ намудани базани синфини худ гувоҳӣ медиҳад.

Касбу ҳунар, тиҷорат ва муомилоти пулӣ аз муҳимтарин модаҳои ондоти давлатӣ ва мадохили соҳибони мулк ба шумор мерафт. Охирии намоёндагони сулолаи Темуриён аз ин мода ба таври хеле васеъ ва бепо истифода мекарданд, ба дараҷае ки муомилоти пулӣ аз манфиати тиҷорат дур гардид, ба ишқиҳои муътадилӣ он ҳалал мерасонид ва ин вазъият ба соҳаи пешаварӣ ҳам таъсир накарда намонд. Ин бар зарари манфиати на фақат пешаварон ва майдасавдогарон, балки тамоми синфи ҳоким ҳам буд, чунки дар ҷамъияти феодалии Осӣён Миёна феодал дар айни замон тоҷир ҳам ба шумор мерафт, ӯ на танҳо соҳиби заминҳои шахри кишлок буд, балки коргоҳҳои мухталифи ҳунармандӣ ва тиҷоратӣ ҳам дошт ва аз ин рӯ дар тиҷорати дохилишаҳрӣ ширкат менамуд ва дар тиҷорати байнивилоятӣ ва байналхалқӣ симои асосӣ ҳисоб мешуд¹².

Ислоҳоти Шайбониҳои дар тамоми давлат муомилоти ягонаи пулро ташкил карда, онро аз ҳар гуна тағйирот раҳо намуд. Вай вази, ҳаҷм ва вазъи сиккаҳои нуқрагиро мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Ин сиккаҳо дар ҳамаи шаҳрҳо ва дар ҳамаи вилоятҳо қувваи баробар доштанд, соҳибони мулкҳо наметавонистанд ба муомилоти баробари онҳо монеае ба вуҷуд оваранд, қурби онҳоро мувофиқи табиӣ худ баланд ё паст кунанд.

Табиист, ки чунин ислоҳот дар тамоми мамлакат таъсири бузургӣ соҳиб ба амал овард ва бартарин ҷоранинҳои фотехи навро нисбат ба фаъолияти молиявии намоёндагони охирии Темури-

¹⁰ Ҳамон асар, с. 41 ва давомиаш.

¹¹ Давидович Е. А., 1954, с. 85 ва давомиаш.

¹² Иванов П. П., 1954, с. 42—43. Давидович Е. А., 1961 а, с. 40—42.

ён нишон дод. Бесабаб набуд, ки фармони ислохот феврал пас аз сукути Ҳирот — дуввумин пойтахти Темуриён эълои карда шуд. Дар қатори дигар қорабиниҳои инсбатан ҷузъии Шайбониҳои, ки барои рабобатиди давлатидини ҳаёти дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ ҳалалдоршуда нигаронида шуда буданд, ислоҳоти соли 1507 мебоист дафъатан ба ҳамаи табақаҳои синфи ҳукмрон нишон меод, ки аз ивазшавии сулола онҳо на ин ки зарар دیدанд, балки бурд карданд, зеро Шайбониҳои манфиати онҳоро мефаҳмад ва ҳимоя мекунад.

Муборизаи байни Шайбониён ва Бобур

Дар сарзамини паҳновари давлати Шайбониён чанд сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид ва ба ин восита ҳаёти хоҷагии мамлакат қадре ру ба беҳбудӣ ниҳод. Вале дар соли 1510 якбора аз ду самт — ҳам аз шимолӣ шарқӣ ва ҳам аз ҷануби ғарбӣ ин оромӣ ҳалалдор карда шуд. Бодиянишинони қазок, ки замоне аз Шайбониҳои саҳт шикаст хӯрда буданд, бо моғулҳо як шуда, дар наздикии дарёи Сир ба салтанати Шайбониён зарбаи ҳалокатовар расониданд. Дар ҳуди ҳамин вақт подшоҳи Эрон Исмоили I аз ғарб ба тарафи Хуросон лашкар кашид. Вай дар сари роҳи худ яке аз پاسи дигаре шахрхоро ишғол карда, фотехона ба сӯи Ҳирот ҳаракат намуд.

Исмоили I аслан аз хонаводаи суфияи шаҳри Ардабил буд. Ҷун аз байни шайхони ин хонадон хусусан Сафӣуддини Исҳоқ ба «порсой» ном бароварда буд, тамоми авлоди ӯ ва аъзои тариқати дарवेशия ба худ номи сафавиро гирифта, пас аз қадам гузоштан ба арсаи сиёсат бо унвони сулолаи Сафавиён шӯҳрат ёфтанд. Дар асри XV пуштибони асосии ин сулола тоифаҳои бодиянишини турк буданд, ки дар хиттаи Озарбойҷони Эрон зиндагонӣ мекарданд. Онҳо ба озарӣ қизилбош — «сурхсар» меномиданд, зеро сарбозони бодиянишин ба хотири 12 имоми шиа салтанати 12 раҳи арғувонӣ доштанд ба сари худ мебастанд. Ин тоифаҳо ҳам аз ҷиҳати маънавия ва ҳам аз ҷиҳати сиёсӣ тобеи шайхони сафавӣ буданд. Шайхони сафавӣ дар сеяки охири асри XV аввал ба кишварҳои ғайринисломӣ тохтутозҳои ғоратгарона карда, баъдтар ба муборизаи зидди баъзе ҳукмронони мусулмон низ шурӯъ намуданд. Вале аз байни онҳо фақат ба Исмоили I муяссар гардид, ки пируӣ ба даст оварад: ӯ Табреро забт карда, онро пойтахти худ қарор дод ва дар соли 1501 унвони шаҳаншоҳи Эронро ба худ гирифт. Қизилбошҳо бо сардорони Исмоили Сафавӣ аз низоҷҳои байниҳудии хонадонҳои муҳталиф истифода намуда, дар як муддати кӯтоҳ тамоми қисматҳои ғарбии Эронро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

PDF Compressor Free Version

Ду давлат — Шайбониён ва Сафавиён дар ҳамсоиягии яқдигар воқеъ гардиданд. Вале дар байни онҳо аз сулҳу сафо асаре набуд. Сарони ин ду салтанат ба мақсадҳои сиёсии худ ранги мазҳабӣ меоданд. Шайбониён дар қаламрави худ ба муқобили шнаҳои мубориза мебуд, дар сурате, ки Исмоил ва қизилбошҳо шнаҳои мутаассиб буданд.

Шайбониён барои муқовимат кардан бо Шоҳ Исмоил қалъаи Марваро тақъягоҳ интихоб намуда, кӯшуни худро ба он ҷо ақиб кашид ва феврал аз қувваҳои ҳарбии ҳамқадамонаш кӯмак хоста, худ ба мустақкам кардани истеҳкомоти шаҳр машғул гардид. Шоҳ Исмоил аз ин кор воқиф шуда, ба зудӣ худро ба Марв расонид ва бо қувваи зиёде онро муҳосира намуд. Азбаски қалъаи Марваро бо ҷанг фатҳ кардан хеле душвор буд, Шоҳ Исмоил фиребе ба қор бурда, қувваи худро аз муҳосира гирифт ва чунон вонамуд кард, ки гӯё ақибнишинӣ мекунад. Шайбониён ин бор саҳни барои сарлашқари қорозмуда афвонапазире содир намуд: ӯ ба ин ҳилаи Шоҳ Исмоил фирефта шуда, аз қалъа берун баромад ва бо андак қуввае вайро тақъиб кард, дар натиҷа ба ихтоси душман афтод, тамоми сарбозонашро талаф дод ва худ дар майдони ҷанг кушта шуд. Исмоил аз қосаҳои зарандудан сари Муҳаммад Шайбониён барои худ ҷоми шароб сохт.

Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён на фақат бо силоҳ мубориза бурд, балки тамоми тadbироти дипломатии худро ба қор андохт. ӯ бозмондагони хонадони теуриро бо ҳар роҳ ташвиқ менамуд, ки барои мулки падару бобоёни худ талаш кунанд. Дар ҳоле, ки намоёндагони бонуфузи сулолаи Шайбониён ба ҳалли масъалаи вориси тахти салтанат сарғарм буданд, Теуриён Фарғонаро ишғол намуданд. Бобур, ки то ин вақт мавқеи худро дар Қобул мустақкам карда буд, феврал бо роҳи Қундуз ба сӯи Хисор ҳаракат кард. Муҳорибаи ҳалқунандаи Пули Сангин дар дарёи Вахш (дар он ҷое, ки ҳоло станцияи электрикӣ обии Норақ сохта шудааст) бо ғалабаи Бобур анҷом ёфт. Тамоми ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр бидуни ҷанг ба тахти тасарруфи ӯ даромаданд. Худи султонҳои шайбонӣ ҳам аз муқовимат даст кашид, шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Қарши ва ғайраро ба ихтиёри Бобур вогузоштанд.

Ғалабаи ба осонӣ дастдодаи Бобурро рӯҳбаланд ва дар айни замон як дараҷа форигбол ҳам намуд. Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо, Бобур ва наздикони ӯ, ҳатто сарбозонаш ҳам ба базму зиёфат ва айшу ишрат машғул шуданд. Ин ҳама маблағи зиёдеро талаб мекард ва Бобур барои пайдо кардани он аз ҳеч чиз рӯй намегардонид. Як мисоли нисбат ба вазъи худ хеле бепарвоёна муносибат кардани Бобур дар зарби сикка ҳилаву найранг ба қор бурдан ва меъёри муомилоти пулии муқарраркардан Шайбониёнро вайрон кардани ӯст. Аз ин амали Бобур тамоми табақҳои

ба харидуфуруш сарукордоштан чамънят зарар кашиданд. Қу-
шуни чандиҳазорнафараи Бобур, ки таъмишти он аз ҳисоби аҳо-
лӣ муқаррар гардида буд, тамоми буду бозӣёфти мардумро ба го-
рат бурд. Вале Бобур, ки аз талхҳои рӯзгори гузаштаи худ са-
бақ гирифта буд, ба кам қардани сарбозони худ ҷуръат намекард.
Махсусан дастаҳои қизилбош, ки Шох Исмоил ба кӯмаки Бобур
фиристода буд, бойси норизонияти аҳоли мегардиданд. Қайфияти
шианарастии Бобур ва идро бебоқона намоиш додани ӯ ба онҳо
кеч маъқул набуд.

Табақаҳои васеи Бухоро ва Самарқанд ба сари қор омадани
Бобур ва пирӯзиҳои ӯро бо хушнудӣ истиқбол карда буданд. Вале
ини сол ҳам нагузашта, вай аз чунин пуштупаноҳи муктадир мах-
рум гардид ва қашми умед фақат ба кӯшуни гуногунаҳои худ
дӯхта монд. Аммо ҳамин пуштибони ягона ҳам ба қарди ӯ бар-
нахӯрд. Баҳорони соли 1512 бародарзодани Шайбониҳои ҷавони
хеле ғаюр ва шучоъ Убайдулло-султон ба дигар намоёндагони хо-
налони шайбонӣ аз вазҳи сар қардани ҷанги нав баҳри Мовароун-
наҳр қизе нагуфта, худ бо кӯшуни начандон қалон ба Бухоро
ҳамлавар шуд. Ва ба ҳайрати ҳамзамонони худ, дар набарди ша-
дид бар кӯшуни микдоран чандиҳ мартаба афзунтари Бобур ға-
лабаи қатъӣ ба даст овард.¹³

Бобур ба Ҳисор фирор намуд. Тирамоҳи ҳамон сол, вақте ки
кӯшуни пуршумори қизилбош ба ёри ӯ расид, барои дубора ба
даст даровардани Мовароуннаҳр охири кӯшиши худро ба қор
бурд. Қувваҳои аскарини ӯ дар хоки Мовароуннаҳр чун мӯру ма-
лах ҳаракат мекарданд, гӯё ки ба ин сарзамин офати табиӣ рӯ
оварда бошад. Онҳо ба ҳар ҷое, ки по мегузаштанд, соқинаширо
аз дами тег мегузaronиданд. Хусусан қатлноми аҳолии Қар-
шӣ ба худ манзараи дахшатангезеро гирифта буд. Ниҳоят дар наз-
ди Ғиждувон ба Шайбониён муяссар гардид, ки қизилбошҳоро ко-
милан торумор намоянд.¹⁴

Қатлу қуштори ваҳшиёнаи мардуми Қаршӣ ҳатто норозигӣ ва
вътирози муаррихони тамоюли сафавиро низ ба вучуд овард. Ба
замини ин, боз овозае паҳн шуд, ки қизилбошҳо тамоми аҳолии Са-
марқандро низ қир қардананд. Қаман ин сабаб шуд, ки аҳолии
маҳаллӣ ба атрофи Шайбониён муттаҳид гардида, нисбат ба онҳо
хусни тавачҷӯҳ ва нисбат ба Бобур ҳисси нафрат пайдо кунанд.

¹³ Манбаъҳои форсӣ ин марҳилаи муборизаи байни Шайбониён ва Бобуро
таъри дигар тасвир менамоянд, вале бояд ба муносиби ва шохидони воқеа
беитар бовар кард. (Семёнов А. А., 1954 г., с. 127—131). Қатлиан Бобур ба
ҳамин давраи ҳаёти ӯ тааллуқ дорад (инг.: Мухторов А., 1960).

¹⁴ Ҷузъиёти ин воқеаҳо дар ҳар манбаъ ба таъри гуногун байн ёфтааст (Се-
мёнов А. А., 1954 г., с. 131—138; Болдирев А. Н., 1967, с. 115—121).

Дере нагузашта Шайбониён ҳаман вилоятҳои Осиён Миёна: Тошкент, Фарғона, Ҳисор ва ғайраро аз сари нав ба зер тасарруфи худ гирифтанд. Вале сарзамини Осиён Миёна тамомен ба харобӣ ру ниҳода буд. Хучуми қизилбӯшҳо, истибдод ва ғорати моғулҳо, қатли омҳо ба зиндагонии мардум ва ҳаёти хоҷагии мамлакат таъсири ҳалокатбор расониданд. Зимистони қаҳратуни соли 1512/13 ин аҳволро боз ҳам вазнинтар гардонид. Нарху ниво баланд рафта, дар як қатор маҳалҳо қаҳтию гуруснагӣ рӯй дод. Дар сарчашмаҳо махсусан аҳволи табоҳи мардуми вилоятҳои Ҳисор ва Самарқанд батафсил баён ёфтааст.

Моғулҳо вилояти Ҳисорро ба қудлати хароб намуда, тамоми ғалла ва қорвон аҳолиро тороҷ карданд, ки дар натиҷа гуруснагии даҳшатангезе рӯй дода, бисёрҳо мардум аз гуруснагӣ ҳалок гардидад¹⁵. Аҳволи халқ дар Самарқанд ва атрофи он беҳтар аз ин набуд. Шоир ва нависандаи машҳур Забуниддини Восифӣ, ки он вақтҳо дар Самарқанд зиндагӣ ба сар мебуд, аз зимистони сард ва қаҳтин соли 1512/13 чунин нақл менамояд: «Дар ин сол дар Самарқанд қаҳтӣ ва гаронӣ ба дараҷае расид, ки халок ба ҳақ курси моҳу офтоб, ки дар дастархони фалок буд, дар дигар ҷой сурати нонро намедиданд ва гуруснагонии фақир шабҳо ба ҷои хӯшан гандум, дар ҳаёли худ аз хирмани парвини хӯша мечиданд». Восифӣ дар яке аз шеърҳои ин қаҳтӣ ва гуруснагиро тасвир намуда, нисбат ба мардуми азияткашида хайрхоҳию ҳамдардӣ ва нисбат ба давлатмандони ҳарису бераҳм нафрат ва қароҳат иброз доштааст. Чунончи, ӯ дар бораи давлатмандон мегӯяд:

Гандум зи ҳар кӣ кас талабад, орд мекунад
Аз зарби мушт рӯстан дандони вай тамои¹⁶.

Дар тимсоли зоғи ҳарису фориғбол ҳуди Шайбонӣ тасвир ёфтааст:

Эй бед, агар ба ҷошби саҳро гузар кунӣ,
Аз ман калогро бубарӣ тӯҳфаву салом.
В-ен гаҳ бигӯ, ки қок ҷаро мекунӣ эн хирс
Ҷонхон хешро, ки шавад сабз бар дивом.
Эй тойри хучиста, эн қонхон хештан
Якҷанд нон бидех ба фақирон ба расми вом¹⁷.

Аҳволи дигар вилоятҳои Осиён Миёна аз ин беҳтар набуд. Онҳо низ ба майдони ҷангу ҷидолҳои хунин табдил ёфта, шӯҳиди зуд-зуд иваз шудани ҳокимон мегардиданд. Шаҳрҳои бораҳо ба

¹⁵ Семёнов А. А., 1954 г., с. 139

¹⁶ Иқтибос аз Айни С.: Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоъ», с. 181.

¹⁷ Восифӣ, 1961, с. 92.

муҳосира афтада, ҳар бор аз тарафи ҳокимони тарсу ба душман таслим мешуданд.

Вазъи хоҷагии пулӣ низ боиси афзудани гаронӣ мегардид. Ханӯз Бобур бо мақсади ба даст овардани нафъи бештаре дар қорӣ пул дасисаҳои зиёде намуд. Шайбонӣён ба ҷои он, ки оқибатҳои сунистифодаи Бобурро барҳам диҳанд, қардаҳои ӯро намунаи ибрат қарор доданд. Дар натиҷа тангаҳои нуқра аз сазмаи тичорат берун рафта, ба ивази онҳо дар бозор қариб тамоми тангаҳои мис ҳукмфармо гардиданд. Вале дере нагузашта қурби ин тангаҳо низ шикаста, бозори онҳо торафт қасод мешуд.

Ҳангоми тавсифи вазъияти ҳаёти хоҷагии онвақта ибро ҳам бояд ба назар гирифт, ки тоифаҳои бодиянишини ба сарзамини Осиёи Миёна омадаи ӯзбек бехтарин ҷйлоқхоро ишғол намуда, на фақат бодиянишинҳои маҳаллӣ, балки аҳолии муқимибро ҳам танг қарда бароварданд. Ақидае мавҷуд аст, ки умуман дар асри XVI мисоҳати заминҳои кишт хеле кам гардидааст.¹⁸

Мувофиқи одати Шайбонӣён, шахси аз ҳама қалонсоли хонадон бояд сардори давлат мешуд. Ба ҳамин сабаб, пас аз он, ки дар соли 1512 ҳамаи мудданёни салтанат аз Осиёи Миёна роида шуданд, ба сари ҳокимият на ин ки Ғабдуллоҳон — обрӯмандтарини намоёнҳои хонадони Шайбонӣ, балки Қўчқунҷиҳои омад, ки обрӯву эътибори қазои надошт, дар ҳукуматдорӣ шахси беҳунаре буд ва аксар вақти худро дар тоату ибодат мегуззаронид. Баъди ӯ писараш Абӯсамҳон ҳукмрон гардид ва фақат пас аз ин Ғабдуллоҳон (1533—1539) имкони ба тахт нишастаниро пайдо намуд.

Ханӯз дар аҳди Шайбонӣҳои давлат ба амлок, яъне мулкҳои хоса тақсим шуда буд. Амун ин тақсимот боз ҳам расмитар гардида, мулкҳои тамоми ба ихтиёри намоёндогони хонадони салтанатӣ гузаштанд. Соҳибони амлок дар умурӣ дохилии қаламрави худ истиқлолияти қомил доштанд, онҳо ақнуи метавонистанд мулкҳои ба фарзандонашон мерос гузоранд. Амлок фақат дар натиҷаи нифоқи байниҳудӣ гоҳо аз даст ба даст мегузашт. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Балх, Хисор ва амсоли инҳо амлоқи қалонтарини маҳсуб мефтанд. Соҳибони ин мулкҳои дар вақтҳои гуногун ҳукмронии мамлакат ҳам гардидаанд, аз ҳама бештар ин маснад (дар нимаи аввали асри XVI) ба ҳокимони Самарқанд насиб шудааст. Аз соли 1560 Бухоро мустақиман пойтахти давлати Шайбонӣён гардид.

Се қорьяки аввали аср давлати Шайбонӣён як давлати хоси амлоқӣ буд, ки онро яке аз соҳибони мулк, сарфи назар аз иқтидор ва эътибори худ, бо номи хон ва хоҳон идора менамуд. Ӯ фақат имтиёзҳои зоҳирӣ дошт: ба вай унвонҳои олий меоданд,

¹⁸ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

хутбаро ба номи вай мехонданд ва дар сиккаҳо номашро сабт мекарданд.¹⁹ Ин қонда то солҳои чилуми асри XVI давом намуд, баъдтар баъзе амлоқдорон гоҳо сиккаҳоро ҳатто аз номи худ мебароварданд. **PDF Compressor Free Version** Маънии на фақат исмаи, балки амалан ҳам соҳибхитиер гардидаи онхоро дошт.

Дар аҳди се хукмрони аввал (Кўчкунчиҳон, Абӯсаидхон ва Убайдуллоҳон) вазъи дохили давлат нисбатан собит ва барои барқарор намудану ба ҳадди эътидол даровардани хоҷагӣ шароити муайяне мавҷуд буд. Хукмронҳо ва соҳибони мулкҳо ҳатто дар пешбурди кори ҳамон ҷанбаҳои ҳаёти хоҷагӣ, ки бо манфиати синфи феодалҳо ва, албатта, ҳудашон алоқе дошт, баъзе тадбирҳои муҳим пешбинӣ мекарданд. Дар ин бобат хусусан ислоҳоти пулие, ки дар замони хукмронии Кўчкунчиҳон гузаронида шуда буд, ҷолиби диққат мебошад. Чи навъе ки қайд карда шуд, муомилоти пулӣ дар натиҷаи ҷангҳои харобкунидан хоҷагии мамлакат ва найрангҳои Бобуру Шайбониён дар сикказанӣ ба вазъи бӯхронӣ афтада буд. Ин ҳолат умуман ба кори тиҷорат таъсири бад расонида, манфиатҳои синфи феодалонро халалдор месохт ва ниҳоят даромадҳои худ Шайбониёро аз тиҷорат ва муомилоти пулӣ кам мекард. Инак, зарурати ислоҳоти пулӣ ба миён омад, аммо дар шароити соҳти амлоқии давлат ва соҳибхитиёрии комили соҳибони мулк ба амал овардани ислоҳот амри маҳол буд. Охир кор ба ҷое расид, ки Кўчкунчиҳон дар Самарқанд ва Убайдуллоҳон дар Бухоро, ҳар яке дар мулкҳои худ, сиёсати мустақилонаи пулӣ ҷорӣ намуданд. Бештар аз даҳ сол лозим омад, ки муомилоти пулӣ дар миқёси тамоми давлат ба тартиб дароварда шавад.²⁰

Боз як ҷиҳати муҳими ин давра юришҳои Шайбониён ба Хуросон буд.²¹ Ин юришҳо бештар дар аҳди Убайдуллоҳон ба вуқӯъ пайваست, зеро вай ҳамеша дар замири худ нияти барқарор кардани худуди аввалии давлати Шайбониёро мебарварид. Ғайр аз ин, Шайбониён маҳз худро вориси қонунии Темуриён меҳисобиданд.²²

Онҳо дар вақти лашкаркашиҳои худ ба забт намудани шаҳрҳои қалон саъй мекарданд, дар навбати аввал диққати онхоро Хирот ба худ мекашид. Дарвоқеъ, онҳо се дафъа Хиротро ишғол карданд, вале ҳар бор ба нигоҳ доштани он муваффақ шуда наметавонистанд. Соли 1532 Шайбониён Хиротро муҳосира карданд,

¹⁹ Дар назари муосирон хутба ва сикка ҷунон аломатҳои муҳими ҳокимияти олий ба шумор мерафтанд, ки дар сарчашмаҳои ҳатти ҷангоми баъзи воқеаҳои ба сари ҳокимият омадани касе ин ду лаҳза ҳатман таъкид карда мешуд.

²⁰ Давидович Е. А., 1951 а, с. 106—120.

²¹ Тафсили онро инг.: Давидович Е. А., 1953 а, с. 97—106.

²² Миклухо-Маклай Н. Д., 1952, с. 11 ва давомаш.

вале барояшон ишголи он муяссар нашуд. Бо вучуди ин, тамоми шаҳрҳои калон то Астаробод ба тахти тасарруфи онҳо даромад. Охирини юриши Убайдуллоҳон дар солҳои 1535—1537 сурат гирифт. Пас аз муқосираи панҷмоҳа Хиротро забт карда, зиёда аз як сол дар дасти худ нигоҳ дошт. ²³ Ӯ ба мақсади мустаҳкам кардани ин ғалабаи худ хост, ки ба ҳукмрони давлати Сафавӣ зарбаи сахт ворид оварад. Лекин султонҳои шайбонӣ, мисли ҳарвақта, ӯро дастгирӣ накарда, ба сӯи мулкҳои худ ақиб нишастанро авло до-нистанд. Барои мустақилона тасмим гирифтани ҳатто кудрати чу-нин ҳукмрони соҳибэътибор, мисли Убайдуллоҳон, ки он вақт дар сари салтанат қарор дошт, намерасид.

Юришҳои хуросонии Шайбонӣён аслан касди ғоратро нашошт, ҳарчанд ки иштирокчиёни ин юришҳо барои афзудани сарвати худ аз онҳо истифода мебуданд. Илова бар ин, чунон ки дурусе қайд шудааст,²³ онҳо ба таври объективона шиддати ҷангу низоъҳои байнихудии Шайбонӣёро бозмедоштанд. Ин буд, ки давлати Шай-бонӣён дар ин давра бо он ҳамма худсарӣ ва худкомиҳои соҳибони мулк ба арсаи ҷангу ҷидолҳои доимии байнихудӣ мубаддал нагардид. Албатта, лашкаркашиҳои ҷандиқарата ба сӯи Хуросон, та-дорукот ва таҷҳизоти юришҳо, бар иловаи хирочу молиёт, ҳамчун бори гароне ба дӯши аҳолии Оснӣи Миёна меафтод. Бо вучуди ин, авзон ин давра нисбатан оромтар ва шаронти хоҷагидорӣ мусоид-тар буд.

Низоъҳои феодалон. Абдуллоҳони II ва «ҷамъ кардани мулкҳои хоса»

Аз солҳои чилуми асри XVI ҷангу низоъҳои феодалӣ як ҳоди-саи муқаррарӣ гардид. Оташи ниғоқ аввал дар байни амлоқдору-ни калон фурӯзон шуда, баъд амлоқдорони хурдро низ фаро ги-рифт: яке ғамин муҳофизати мулки худро меҳурд, дигаре дар са-дади тасарруфи мулки нав буд.

Ба тасвир ва тавсифи ин ҳамма ҷангҳои сершумори феодалон, гурӯҳсозӣ ва гурӯҳбозихон султонҳо ҳоҷате нест.²⁴ Фақат ҳаминро хотирнишон мекунем: Султонҳои шайбонӣ ақсар вақт ҳатто дар масъалаи вориси тахт ҳам мувофиқат ҳосил карда намегавонис-танд ва сардори давлат ҳамчун амлоқдори муқаррарӣ дар ҷангҳои байни феодалон иштирок менамуд. Гоҳо чунон воқеъ мегардид, ки баъзе султонҳо на фақат сардори давлатро эътироф намекарданд, на фақат бо ӯ ва тарафдоронаш меҷангиданд, балки ҳатто ба худ рутбаву унвонҳои олиро нисбат дода, хутбаро ба номи худ меко-ниданд ва дар синќаҳо номи худро сабт мекунонданд. Гоҳо чу-

²³ ИТН, П. 1, 1964, с. 372.

²⁴ Тафсилаи ӯро ингл.: Вельяминов — Зернов В. В., 1859; Вяткин В. Л., 1927.

нин ҳодисае қам рӯй меод, ки ҳар як тарафи муқобил подшоҳи худро эълон мекард ва ба ин тариқа дар мамлакат ғ: навъ дуҳокимиятӣ ба вуҷуд меомад. Яке аз ҳамин қабил рӯйдодҳо бо номи ҳокими Ҳисор Темур-Аҳмад алоқаманд аст. Чунон ки тазаккур ёфт, Ҳисор аз калонтарин мулкҳои хосаи давлати Шайбонийён буд. Дар вақте ки ҳокими Тошкент Наврӯз-Аҳмадхон ба тахти салтанат нишаст, ҷангҳои байнихудӣ хеле авҷ гирифт. Дар ин маврид сардори давлат ва ин ки роли оштидихандро бозид, балки худаш ташаббускори сар задани низову ниғоқ гардид. Оқибат ду гурӯҳи вәсосии муҳолифи якдигар ба вуҷуд омад: хонадони амлоқдорони тошкентӣ ба сардори ҳокон Наврӯз-Аҳмадхон ва гурӯҳе, ки дар сари он Абдулло-султони ҷавон мекост. Дар ҷандин муҳосира ва муҳорибаҳо Наврӯз-Аҳмадхон бар Абдулло ғолиб омада, ӯро ба ақибнишинӣ маҷбур кард ва ҳатто мулки падараш — вилояти Миёнкалро, ки дар байни Бухоро ва Самарқанд воқеъ буд, бо маркази он шаҳри Қармина забт намуд.²⁵

Пас аз фавти Наврӯз-Аҳмадхон, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаггӣ, волии Балх ва амаки Абдулло-султон Пирмуҳаммадхон тахти салтанатро соҳиб шуд. Аммо мадрақҳои сиккашиносӣ ба тавсифи ҳаводиси сиёсии он замон тағйироти ҷолибе мебароваранд.²⁶ Маълум мешавад, ки ду гурӯҳи муҳолифи собиқа ба таври худ ду ҳоконро ба маснади ҳукумати олий менишонанд: хонадони амлоқдорони тошкентӣ ҳокими Ҳисор Темур-Аҳмадро сардори давлат хонда, сиккаро бо номи ӯ мезананд, гурӯҳи Абдулло-султон бошад, узви хонадони ӯ амакаш Пирмуҳаммадро сардори давлат эълон мекунанд ва охири охирион пирӯзӣ насиби ин гурӯҳ мегардад.

Дарвоқеъ, ин аввалин ғалабаи калони сиёсии Абдулло-султон буд. Пас аз ин ӯ боз як қатор муваффақияти ҳарбӣ ва сиёсӣ ба даст овард. Дар навбати аввал амлоки хонадони худ Миёнкалро бозгардонид, сипас писарони Наврӯз-Аҳмадхонро аз Самарқанд ронда, дар соли 1557 Бухороро тасарруф намуд. Даре нагузашта, Абдулло аз ниғоқи Балх (писари Пирмуҳаммадхон дар вақти набудани падараш ин шаҳро ғасб кард) истифода бурда, падарашро аз Қармина ба Бухоро хонд ва дар соли 1560 ӯро сардори давлат эълон намуд,²⁷ ҳарчанд ки амакаш Пирмуҳаммадхон зинда буд

²⁵ Вельяминов — Зернов В. В., 1859, с. 379—386.

²⁶ Давидович Е. А., 1952, с. 27—36.

²⁷ Чунин русуми ыросати тахти салтанатро шоҳиди воқеаҳои он замон Ҳофиз Таниш дар асарии худ «Абдуллонома» нақл наҷудаст. В. В. Вельяминов—Зернов (1859, с. 392—395) дуруст қайд мекунанд, ки баёноти муаррихи асрҳои баъдина Мухаммадҷосуфи Мушӣ тазоман ғалат буда, аз тахрифот иборат аст. Барои тақияти ин фикри В. В. Вельяминов—Зернов бояд илова кард, ки мадрақҳои энди дар давоми асри гузашта ҷамъшудаи сиккашиносӣ (ниғ. хулосаи ахбори охирии: Lowick N. M., 1966) нақли Ҳофиз Танишро, фақат бо қадре воқеу равшантар сохтани баъзе маълумоти ӯ, қомилан тасдиқ менамоянд.

ва Балхро дубора ба даст даровард ва мебонст то охири умр дар маснади ҳоконӣ мемонд. Аммо ӯ дигар пир шуда, мубталои ташвишҳои хонавода гардида буд ва аз ин рӯ барои дубора баргардонидани PDF Compressor Free Version кӯшише ҳам зоҳир накард. Падари Абдулло Искандар фақат исмаи ҳукмрон буд, амалан зимиҳои ҳокимиятро Абдулло дар дасти худ нигоҳ медошт. Ягона душмани ашаддӣ сиёсии вай хонадони амлоқдорони Тошкент маҳсуб меёфт.

Абдулло, ки акнун ҳеч кас ва ҳеч чиз истиклолиятро маҳдуд намекард, собитқадамона ва бо ҷидду ҷаҳди тамоми ба қори минбаъдаи «ҷамъ кардани мулкҳои хоса» иқдом намуд. Соли 1573 Балх, соли 1574 Ҳисор, соли 1578 Самарқанд ва ниҳоят соли 1582 Тошкентро ба тахти тасарруфи худ даровард. Соли 1583, пас аз фавти падар, Абдулло (ки бо номи Абдуллоҳони II маъруф гардидааст) бар хилофи русуми мавҷуда, ки мебонст фарзанди калони хонадон ба тахт менишаст, ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Акнун ӯ амалан ва расман ба тамоми ҳуқуқи ҳукмрони мутлақии салтанат соҳиб гардид. Ӯ дар байни ҳоконҳои шайбонӣ ягона касе буд, ки дар муборизаи зидди худсарии соҳибони мулк муваффақ шуда, давлати то як зидоза мутамаказ ба вучуд оварда тавонист.

Вале Абдуллоҳони II бо ин ҳама қаноат накарда, орзуи ба қаламравии худ баргардонидани ҳамви он мулкҳоеро, ки замоне сарсилсилаи ин хонадон Муҳаммад Шайбонихон фатҳ карда буд, дар дил мепарварид. Дар ҳақиқат ҳам, бар хилофи пешгузаштагонӣ бетолаш, ӯ дар ин роҳ пирӯзҳои намоён ба даст овард. Яке аз сабабҳои ин муваффақият, албатта, ҳокимияти номаҳдуди ӯ буд, ягон иқдоми вай ба нозу нуз ва қарори дигар аъзон хонадони салтанатӣ вобастагӣ надошт.

Дар соли 1584 Абдуллоҳони II Бадахшонро забт кард. Соли 1588 Хирот ва пас бисёр шаҳрҳои дигари Хуросон ба тасарруфи ӯ даромаданд. Фатҳи Хоразм қувват ва вақти зиёдеро талаб намуд: ӯро лозим омад се мартаба ба он ҷониб лашкар кашад, то ки ниҳоят соли 1595 каму беш дар он ҷо ҳокимияти худро барқарор созад.

Ба анҷом расидани ҷангҳои байнихудӣ ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани ҳаёти хоҷагӣ баъзе заминаҳои мусонд фароҳам намуд. Абдуллоҳони II, зоҳиран, ҳодими барҷастаи давлат буд. Дар нақлу ривоятҳои халқӣ таъмиру бинокориҳои зиёде аз қабилӣ сохтмони нишоотҳо, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, қорвонсаройҳо, тимҳои тичорат ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут гардидаанд. Ин нақлу ривоятҳо асоси воқеӣ доранд.

Дар сарчашмаҳо баъзе қорҳои обёрӣ ёдоварӣ мешаванд, ки бо амри ӯ анҷом ёфтаанд. Чунончи, дарғоти Нурато барои пешги-

ри сел, таъмири каналҳои ноҳияи Саврон, обамбори канори даръи Кушка, пули дар наздикии Гиждувон будаи Зарафшон, ки аз афташ, ба мақсади бардоштани об ва ба ҷуйборҳо тақсими намудани он низ хизмат мекард, аз ҳамин қабиланд²⁹.

Абдуллоҳони II бо масъалаи тичорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус меод. Инро ободонии роҳҳои қорвоғард ва умуман беҳтар намудани шароити тичорат, ки дар аҳли ӯ ба вуқӯъ пайвастаанд, собит менамоянд. Дар ин бобат ислоҳоти пулии ӯ, вазифа ва натиҷаҳои объективии он хеле ҷолиби тавачҷӯҳ мебошанд.³⁰

Ҷангу низоъҳои муттасили феодалие, ки тақрибан муддати панҷоҳ сол дар сарзамини Осӣи Миёна давом карданд, барои тичорат ва гардиши пул вазъияти хеле номусонд ба миён оварданд. Ҳокимони мустабид ва худсари мулкҳои хоса дар масъалаи пул ҳам сиёсати мустақилонаи худро ҷорӣ кардан мехостанд, то ки аз ин моддаи даромад низ ҳарчи зиёдтар фоида ба даст оранд. Онҳо ҳаман муқаррароти муомилаҳои давлатиро вайрон карданд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки дар натиҷаи ба дараҷаи лозима набудани истихроҷи маъдан ва аз хориҷа ворид нашудани он эҳтиёҷ ба маводди нуқра дар мамлакат торафт бештар ба миён меомад. Дар ҷули шароит аз тарафи ҳокимони мулкҳои хоса густохона сикка задан ва ба гардиш андохтани пулҳои нуқра боиси он гардид, ки захираи онҳо дар муомилоти тичоратӣ тадриҷан кам шудан гирифт. Пулҳои нуқра бо ду роҳ нопадид мегардид. Як қисми онҳо «барои рӯзи нек» пинҳон карда мешуд, қисми дигари онҳо аз пайи фоидае ба хориҷа мерафт. Ин тариқа хокиши ёфтани нуқра дар ҳолати эҳтиёҷи зиёда ба он таносуби байни мису нуқраро дар хариду фурӯш тағйир дода, сабабгори аз ҳам ба дараҷаи зиёд тафовут кардани арзиши бозорӣ ва расмии давлатии сиккаҳои нуқра гардид.

Бӯҳрони муомилоти пулӣ ба андозае тунду тез гардида буд, ки мудохилаи ҷиддиро талаб мекард. Ин вазъиятро маҳз ислоҳоти пулии Абдуллоҳони II бартараф намуд. Дар манбаъҳои ҳаггӣ аз ин хусус маълумоти бевосита мавҷуд нест. Фақат дар «Абдуллонома»-и Ҳофизи Таниш ба таври мубҳам гуфта шудааст, ки Абдуллоҳони II бо диққат назорат мекард, то дар зарробрӯна сиккаҳои тиллоро бо омезиши филизи паст вайрон насозанд. Дар ҳақиқат ҳам, Абдуллоҳони II зарби сиккаҳои тиллои асилро ба роҳ гузошт. Вале қисмати муҳимми ислоҳоти ӯ ба зарб ва гардиши сиккаҳои нуқра алоқаманд аст. Барои амалӣ шудани ин тадбироти ӯ марказият ёфтани давлат, ки дар натиҷаи он бисёр зарробрӯнаҳои амлоки хоса бафта шуданд, мусондат намуд. Ақнуи пулҳои, ки асо-

²⁹ Бартольд В. В. 1965 а., с. 153, 200, 226; Чехович О. Д., 1954, а., с. 106.

³⁰ Давидович Е. А., 1951 а., с. 120—141.

сан дар Бухоро бароварда мешуданд, аз «садди мулкӣ» берун омада, дар саросари давлат баробар ба гардиш даромадаид. Нархи бозорӣ ва расми пули нукура бо ҳам мувофиқат пайдо намуд. Ба ин васила хоҳиши нукура дафъатан боздошта шуд. Ислоҳоти пулӣ ҳам ба манфиати тичорат ва ҳам ба манфиати давлат гардид. Пас аз ин даромади зарби сикка асосан ба хазинаи Абдуллоҳони II рехтан гирифт.

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Моликият ва истифодаи замин

Дар асри XVI замин аз рӯи ҳуқуқи моликият, нисли нештара, ба 5 категория тақсим мешуд. Истилокорихон Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунии ҷиддие ба миён наовард. Бо вучуди ин, баъзе ҳодисот ва тамоюлотӣ наверо бояд қайд намуд. Замини давлатӣ ҳамонро аз калонтарин категорияҳо махсус меёфт ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулкӣ инъомӣ, яъне заминдорин шартин феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи нави синфи феодалон: аъзон сершумораи хонадони салтанатӣ ва табақаи болон бо Шайбониён омадаи тоифаҳои сахронишини ўзбек гардиданд.

Чунон ки хотирнишон гардид, давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хоса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкӣ» иборат аз он буд, ки мулкдор метавонист хирочу андозҳои заминии давлатии ба тариқи инъом соҳибшудаашро тамомаи ӯ қисман (дар ду навъ ҳам маъмул буд) ба нафъи худ ҷамъоварӣ намояд. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ суюрғол меномиданд.³⁰ Соҳибони чунин мулкҳо як қатор масъулиятҳо доштанд, аз ҷумла метавонистанд нисбат ба молиёти заминии инъомгирифташон қомилан мувофиқи савобдиди худ ихтиёрдорӣ кунанд. Тадричан қор ба дараҷае расид, ки онҳо низ дар навбати худ як қисми заминии давлатии мулкҳоиро ба зумраҳои нисбатан хурди аъёму ашроф, рӯҳонӣён ва намояндагони табақҳои ҳарбӣ тақсим карда медоданд. Ба ин тариқа, қисми дараҷаҳои инъомии замин ба вучуд омад, ки ин амри воқеӣ дар санадҳои расмӣ асри XVI воқеан равшан қайд гардидааст.³¹

Ин қабил инъомҳои дараҷаи поинтарро, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ӯ соҳибони мулкҳои хоса дода мешуданд, низ бо

*

³⁰ Иванов П. П., 1954, с. 26.

³¹ Нобиев Р. Н., 1959, с. 26—28.

истилоҳи суюрғол ифода мекарданд. Дар айни замон, истилоҳоти дигаре ҳам вучуд доштанд. Чунончи, инъомро, ки барои хидматҳои ҷарбӣ дода мешуд, дар ин аср аксаран танҳо ва иқтоъ (иқтаъ) меномиданд³².

Дигар категорияи замин аз рӯи ҳуқуқи моликият — милки феодалий (яъне заминие, ки қисми ондоти он ба фондани давлат ва қисми дигараш ба нафъи шахси ҷудогона — феодал истифода мешуд) ниҳоят калон буд. Дар ин ҷо се тамоюл ба назар мерасад. Аввал он ки аъзоёни хонадони Шайбонийён ва табақан болон тоифаҳои сахронишини ўзбек тамоми савёю кўшиши худро барои соҳиб шудан ба заминҳои милк сарф мекунанд. Қисми зиёди заминҳои милк бо роҳи мусодарани Темурийён, ашрофи темурӣ ва амалдорони ғурсати ба тарафи Шайбонийён гузаштаниро наёфта ва ҳатто дар мавридҳои ҷудогона тавассути мусодарани рўхонийён ба даст истилогарон мебаромад Баъдтар, чунон ки аз санадҳои расмӣ асри XVI бармеояд, аъзоёни хонадони салтанзтӣ ва табақан болонишини тоифаҳои ўзбек ҳам дар деҳот ва ҳам дар шаҳр ба харидани милкҳо хеле вусъат доданд³³.

Тамоюли дуввум, ки дар ин бобат ҳам санадҳои расмӣ шаҳодат медиҳанд, «таҷзияи» заминҳои милк, аз рӯи даромади солиёна байни давлат ва феодал мутаносибан тақсим шудани он мебошад. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз се ду қисми даромади замини милк ва ҳиссаи феодал аз се як ҳиссаи онро ташкил намояд, он гоҳ пас аз тақсимот аз се ду қисми замини милк ба замини давлатӣ ва аз се як қисми он ба замини ҳурри холис (яъне мулки хусусӣ) табдил ёфт³⁴. Дар натиҷаи чунин тақсимот захираи заминҳои милк кам мешуд. Боз як манбаи коҳиши заминҳои милк дар он давра ба андозаи хеле зиёд барои вақф бахшидани онҳост. (Аз ин хусус дар поён сухан хоҳад рафт).

Ва, ниҳоят, чунон ки аз санадҳои асри XVI ва давраҳои минбаъда маълум мешавад, давлат заминҳои милкро беш аз пеш ҳамчун захирае барои подоши феодалӣ истифода менамуд. Дар ин маврид давлат ҳиссаи даромади худро аз заминҳои милк инъом мекард³⁵. Ин наваъ подошро аз «сафедкунии» замини милк, ки давлат милкдорро аз хирояи даромади солиёна озод мекард ва он соҳибии тамоми даромади замин мегардид, бояд фарқ намуд. Давлат заминҳои милкро (мисли заминҳои давлатӣ) барои подош истифода намуда, ҳиссаи даромади худро аз ин заминҳо метавонист на ин ки ба милкдор, балки ба шахси тамоман дигар инъом ку-

³² Иванов П. П., 1954, с. 26—27. Бояд гуфт, ки истилоҳоти ба инъомҳои асри XVI алоқаманд ханӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст.

³³ Иванов П. П. 1954, с. 24—25.

³⁴ Давидович Е. А., 1961, а, с. 28—32.

³⁵ Давидович Е. А., 1961 а, с. 29—30.

над. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи заминро (дар асоси подош) шахси дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи милки хурри ҳоли дар асри XVI он қадар калон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ **PDF Scanned by Fide Vebkor** афзудани миқдори ин қабил заминҳои қомилан молиқияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсими заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон хариди шудани заминҳои давлатӣ. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки хариди заминҳои давлатӣ ҳамчун тақдир додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдаи дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмӣ дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI, ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои милки хурри ҳоли, ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаи хонақоҳҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳамаи онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама замин таъмин мегардиданд, ба ин иддао гувоҳӣ медиҳанд. Ғайр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба ҷуз таъминоти асли, барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахси ҷудоғона инсори шудани ионаҳоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳо қиссаи худро мегрифт ва гоҳо не. Вале ҳокимон аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз даврони пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан заминҳои вақф тақсиминопазир ва умуман дастнарас дониста мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои ташвишу изтироб аз он ки феодалони қалон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кардани мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбонихони Самарқанд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёфтааст «... (ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашоёд, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, қасони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеч вақҳ ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯёндани ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутаваллий буда, ҳадьянома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯҳонӣ яке аз воситаҳои истисмори

*

³⁶ Муқминова Р. Г., 1966. с. 293.

бераҳмони табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати суфиян хеле бонуфузи Оснӣи Миёна — «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғаҳдорандагони вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарवेश сарвати бисёреро ба даст оварда буданд. Масалан, дорони хоҷагони Ҷӯйборӣ ҳаду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II Хоҷа Исломи Ҷӯйборӣ дорон галаву рамаҳои бешумори асп, гӯсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Хоҷа Исломи ба сайёди шугл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва чандин мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунандагон аксаран гилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сӯхбат мекунад. 300 гулом хидмати боргоҳи ӯро бачо меовард ва барои ҳисоби китоби иқтисодиёташ идораи маҳсусе вучуд дошт. Хоҷа Исломи ба тичорат ҳам машғул мешуд. Корвонҳои ӯ то ба Москва расида буданд. Ҳамаи ин ҳукмронии тоҷдору бетоҷ — ашрофу рӯхонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин — қитъаи хурди замини милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он худ қоранди замин будааст³⁸. Мо дар боран миқдори ҷуни милкҳои дехқонон маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва давраҳои баъдина торафт кам мешуд. Дехқонон замини худро ба феодалони давлатманд мефуруштанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онон набуда, балки тахти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ночорин иқтисодӣ сурат мегирифт. Дар ин бобат хусусан роли судхӯрӣ ва гаравмонӣ калон буд.

Дехқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хирочи аз даромади солиёна ба давлат мепардохтагони онҳо нисбат ба он ҷӣ, ки дигар дехқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизини қитъаи замин, зиёд шудани аъзон хонавода ва пеш омадани тангини маишат боис мегардид, ки дехқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхӯрон гирифтдор шаванд.

Ахволи дехқонони безамин — иҷоранишини ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хоҷагии ҳамоно хоҷагии дехқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гу-

*

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар боран муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нақшбандия», ки асосан онро манфиатҳои моддӣ ва кӯшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил меёнамуд, ҳамчунин роҷеъ ба усулҳои фирефтани мардум инг.: Семёнов А. А., 1940 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32—33, 41.

над. Дар ин ҳолат як қисми даромади солиёнаи замиро (дар асоси подош) шахен дигар соҳиб мешуд.

Вазни қиёсии заминҳои категорияи милки хурри ҳолис дар асри XVI **PDF Compressor Free Version** калон набуд, вале торафт меафзуд. Санадҳои расмӣ дар ин давра ду рехи афзудани миқдори ин қабил заминҳои комилаи моликияти хусусӣ гардидаро нишон медиҳанд: яке, чунон ки дар боло қайд карда шуд, тақсимшавии заминҳои милк дар байни давлат ва феодал, дигаре аз тарафи феодалон хариди шудани заминҳои давлатӣ. Қобили тавачҷух аст, ки хариди заминҳои давлатӣ ҳамчун табиلى додани онҳо ба заминҳои милк ба тақсими минбаъдан дар боло баёнёфтаи ин заминҳо ба расмият дароварда мешуд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI, ҳам аз ҳисоби заминҳои милк ва ҳам як андоза аз ҳисоби заминҳои милки хурри ҳолис, ғанитар гардид. Миқдори зиёди масҷиду мадрасаҳои хонақоҳҳои дар давоми асри XVI сохташуда, ки ҳаман онҳо ҳатман бо молу мулки вақф, беш аз ҳама замин таъмин мегардиданд, ба ин иддао гувоҳӣ медиҳанд. Ғайр аз ин, аз асри XVI вақфномаҳои зиёде боқӣ мондаанд, ки ба чуз таъминоти аслий, барои сохтмонҳои хайрия аз тарафи шахсони ҷудогона нисор шудани ноахоро собит менамоянд.

Давлат аз даромади заминҳои вақф гоҳо ҳиссаи худро мегрифт ва гоҳо не. Вале ҳоконҳо аксар вақт заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Аз ин ҷиҳат асри XVI аз давраҳои пеш кам тафовут дошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунон ки маълум аст, аслан замини вақф тақсимнопазир ва умуман дастнорас доништа мешуд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои ташвишу изтироб аз он ки феодалони калон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз кардани мешаванд, ба назар мерасад. Ба ин маънӣ хусусан вақфномае, ки ба нафъи мадрасаи Шайбонихони Самарканд навишта шудааст, равшан шаҳодат медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои вақфгузор чунин таъкид ёфтааст «... (ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашоёд, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, қасони хусуматпарвар ва тарсангез, султонҳо...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеч ваҷҳ ба ичораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯбиндани ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад»³⁶.

Замин ва молу мулки вақф одатан дар ихтиёри мутавалли буда, ҳаётинома дар дасти яке аз авлодони шахси вақфгузор нигоҳ дошта мешуд. Вақф барои рӯҳонӣёе яке аз воситаҳои истисморӣ

*
« Мукминова Р. Г., 1966 - с. 293.

бераҳмонаи табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мамлакат ва муҳимтарин василаи сарватмандшавии онҳо маҳсуб меёфт.

Шайху эшонҳои ду тариқати суфияи ҳеле бонуфузи Осӣи Миёна — «кубравия» ва «нақшбандия» аз бузургтарин ихтиёрдорони заминҳои вақф ва ниғаҳдорандагонӣ вақфномаҳо ба шумор мерафтанд. Шайхони дарвеш сарвати бисёреро ба даст оварда буданд. Масалан, дорони хочагонӣ Ҷӯйборӣ ҳаду ҳисоб надошт³⁷.

Муосири Абдуллоҳони II Ҳоҷа Исломи Ҷӯйборӣ дорон галаву рамаҳои бешумори асп, гӯсфанд, уштур ва заминҳои кишти беканоре буд. Ҳоҷа Исломи ба сайёли шугл варзида, сағҳои зиёди шикорӣ нигоҳ медошт ва ҷадини мири шикор ба ӯ хидмат мекарданд. Зиёраткунандагон аксаран ғилагузорӣ мекарданд, ки «пири муқаддас» аз одамон дида, бо мурғону сағони шикорӣ бештар сӯхбат мекунад. 300 ғулом хидмати боргоҳи ӯро бачо меовард ва барои ҳисобу китоби иқтисодиёташ идораи маҳсусе вучуд дошт. Ҳоҷа Исломи ба тиҷорат ҳам машғул мешуд. Қорвонон ӯ то ба Москва расида буданд. Ҳамаи ин ҳукмронии тоҷиқону бегоҳ — ашрофу рӯҳонӣ, ҳама гуна шайхону муридонашон мардумро бераҳмона ғорат мекарданд.

Дар санадҳои расмӣ гоҳо боз як категорияи замин — қитъаи хурди заминҳои милк ёдоварӣ шудааст, ки соҳиби он худи қорандаи замин будааст³⁸. Мо дар бораи миқдори ҷунии милкҳои деҳқонони маълумоти бевосита дар даст надорем. Вале мушоҳидаҳои ғайримустақим нишон медиҳанд, ки захираи ин қабил заминҳо дар асри XVI ва даврони баъдина торафт кам мешуд. Деҳқонони заминҳои худро ба феодалони давлатманд мефуруштанд. Албатта, ин бо майлу ихтиёри онҳо набуд, балки тахти фишори феодалон ва ё дар натиҷаи ночории иқтисодӣ сурат мегирифт. Дар ин бобат хусусан роли судхӯрӣ ва гаравмонӣ калон буд.

Деҳқонони милкдор назар ба қисмати боқимондаи қорандагонии замин як дараҷа вазъияти имтиёзнок доштанд, зеро хирочи аз даромади солиёна ба давлат мепардохтагӣ онҳо нисбат ба он ҷӣ, ки дигар деҳқонон ба давлат ва феодалон медоданд, камтар буд. Аммо ночизии қитъаи замин, зиёд шудани аъзои хонавода ва пеш омадани тағии маишат боис мегардид, ки деҳқонони милкдор ҳам аз қарздорӣ ба асорати феодалон ва судхӯрон гирифтдор шаванд.

Аҳолии деҳқонони беамин — иҷоранишини ниҳоят дараҷа бад буд. Дар асри XVI, мисли даврони гузашта, воҳиди асосии хочагӣ ҳамонҳо хочагӣи деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои ҳама гу-

³⁷ Вяткин В. Л., 1927, с. 3 ва давомаш, Иванов П. П., 1954, с. 48 ва давомаш. Дар бораи муборизаи байни шайхони «кубравия» ва «нақшбандия», ки асоси онро мафиятҳои модаӣ ва кӯшишҳои пайдо кардани нуфузи сиёсӣ ташкил менамуд, ҳақиқии роҷеъ ба усулҳои фирефтагии мардум инг.: Семёнов А. А., 1940 ва 1941.

³⁸ Иванов П. П., 1954, с. 32—33, 41.

на категорияҳо ба тариқи ичора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони ичоранишини яқсон набуд. Аз санадҳои расмӣ асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт ичорадори заминҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд. Дар ин маврид деҳқонон дар заминҳои ичорагирӣ феодалон кироҷнишинӣ мекарданд. Шартҳои кироҷнишинӣ хеле гарон буд, зеро феодал ичорадор аз деҳқони кироҷнишини ба андозаи дилхохи худ ҳақ меситонид³⁹. Аҳволи деҳқонони ичоранишини ва кироҷнишини боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки муҳлати ичора кӯтоҳ буд. Масалан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин на бояд зиёда аз се сол ба ичора гузошта шавад.

Дар Осиёи Миёна асри XVI заминдорони ҷамоавӣ (общинагӣ) ва боқимондаҳои маҳками ҷамоа ханӯз давом мекард⁴⁰. Аҳволи деҳқони ҷамоа аз деҳқони ичоранишини хеле кам тафовут дошт. Вале ўро чунин як имтиёзе буд: ў метавонист аз ҳуқуқи як навъ «ичоран доимӣ» истифода наояд ва «бемӯхлат» ба кишти замин машғул шавад. Гумон набояд кард, ки деҳқонони ҷамоа фақат дар заминҳои давлатӣ буданд. Замини ҷамоавӣ аз як молик ба молики дигар мегузашт, метавонист дохили милк ё тобен вақф бошад, аммо дар ҳар сурат деҳқони ҷамоа ҳуқуқи нисбат ба «ичоран доимӣ» доштаашро аз даст намедод. Ва аз ҳама муҳимтар он аст, ки дар вақти хариду фурӯш замини ҷамоа тақсим намешуд. Дар амал ин на хариду фурӯши худӣ замин, балки ба даст овардани ҳуқуқи аз қоранди он ситонидани даромади солиёна буд. Чунин ҳодисаҳо ҳам сабт шудаанд, ки замини ҷамоавӣ ба ҷанд молик тааллуқ пайдо намуда, вале байни онҳо тақсим нагардидааст, онҳо фақат даромадро ба ҳам дидаанд.⁴¹

Мо дар даст далеле надорем, ки дар бораи тағйир ёфтани ё наёфтани шакли истисмори асри гузашта дар аҳди Шайбонийн қазоват кунем. Ба хубӣ исбот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва муайяни қисми асосии даромади солиёни замин дар асри XVI, маълуман, 30 фоизи ҳосили киштро ташкил мекард (гоҳе то 40 фоиз ҳам мерасид) ва ба шакли мол пардохта мешуд⁴². Ғайр аз ин, бисёр молиёту андозҳои дигаре ҳам вучуд доштанд, ки гоҳ ба шакли пул ва гоҳ бо шакли мол ситонда мешуд. Ҳаҷми ин молиёту андозҳо яқинан маълум нест. Вай аксаран ба худсарии ҳокимияти марказӣ ва маъмурони маҳаллӣ алоқаманд буд. Даромад ва ҳаққи ичора аз боготу тоқзорҳо, таомулан, ба шакли пул гирифта мешуд. Мисли пештара ба тариқи қор карда додан адо намудани андозии замин низ вучуд дошт.

Гувоҳи бешубҳа ва бегумоҳи аҳволи табоҳи деҳқонон, чунон

³⁹ Иванов П. П., 1954, с. 33—34.

⁴⁰ Иванов П. П., 1958, с. 62.

⁴¹ Давидович Е. А., 1961 а, с. 36—38.

⁴² Ҳамон ҷо, с. 30—32.

ки дар манбаъҳои мухталиф зикр ёфтааст, замин ва ҷойҳои муқимӣ худро гузошта фирор кардани онҳост⁴³. Зоҳиран, чунин ҳодиса ба андозае зиёд рух додааст, ки ҳукумат маҷбур шудааст дар ин бобат тадбирҳои муассир, аз қабили ба замин банд кардани деҳқонон **ИИХ Созишҳои Имомов**. Аз ин лиҳоз хусусан ҳуҷҷатҳои марбут ба Фарғона ҷолиби тавачҷӯханд: дар онҳо аз хусуси ба ҷойҳои худ баргардонидани деҳқонони фирорӣ сухан меравад.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ ҳамон категорияҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд дошт, амал мекард. Чунон ки аз санадҳои расмӣ онвақта бармеояд, як ҳодисаи ҳам ба шаҳр ва ҳам ба деҳот хос беш аз пеш ба дастӣ аъзон хонадони салтанатӣ, аъёнӣ ашроф ва рӯҳониёни олирутбаи феодалӣ чамъ шудани моликияти замин мебошад. Ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот ин ҳолат аз ҳисоби хонахароб шудани мулкдорони хурд ва ҳатто миёна ба вуқӯъ меомад. Баробари ин дар шаҳрҳо ҳодисаи дигар — ба дастӣ феодалон даромадани дӯкӯнҳои касибӣ, коргоҳҳои хунармандӣ ва манзилҳои иқоматӣ ба амал меомад. Пешаварон на фақат заминро, балки акнун ҷои қор ва ҳатто иқоматгоҳи худро ҳам ба иҷора мегирифтанд. Ин боиси афзудани нормани истисмори қувваҳои қорини шаҳр мегардид. Ғайр аз ин, дар шаҳр хирочҳои маъмулӣ ҳам вучуд доштанд. Дар ин бобат Ченкинсон навиштааст: «Хони Бухоро даҳъаки арзиши ҳама гуна молҳои фурушии хунармандон ва тоҷиронро меситонад, ки ин тамоми мардумро бенаво хоҳад кард»⁴⁴. Бори хирочҳои шаҳр боз аз он сабаб ҳам ҷандияи мартаба ва вазинтар мешуд, ки ҳокимон ғайр аз молиёти андозҳои расмӣ худсарона шахриёро ба пардохтани андозҳои иловагӣ водор мекарданд, ҳамчунин аз андозҳои ғайримустақим низ истифода менамуданд⁴⁵.

Касбу хунар, тиҷорати дохили ва муомилоти пулӣ

Дар адабиёти ҷаҳонӣ доир ба вазъияти истеҳсолоти хунармандии Осиёи Миёнаи асри XVI ду фикри ба ҳам муқобил баён ёфтааст. Баъзе муаллифони чунин мепиндоранд, ки касбу хунар пас аз истилои Шайбонӣ рӯ ба таназзул ниҳод, вале муаллифони дигар, баръакс, дар ин давра падидаҳои инкишофи минбаъдаи онро мушоҳида мекунанд. Ба назари мо, ҳар ду фикр ҳам нодуруст аст.

Дар соҳаи истеҳсолоти хунармандӣ ва тиҷорати дохилии пулӣ дар давоми асри XVI тағйирот ва пешрафти муайяне ба амал омад. Аммо ин ба ҷиҳатҳои техникаи истеҳсолоти молӣ кам дахл

⁴³ *Набиев Р. Н.*, 1964, с. 95—96; *Мукминова Р. Г.* 1966, с. 52, 55, 56.

⁴⁴ *Ченкинсон*, 1937, с. 183.

⁴⁵ *Шшикин В. А.*, 1947, с. 25—26; *Давидович Е. А.*, 1961 а, с. 40—44.

дорад. Тахассусъёбии касбу хунар дар ин аср ҳам, мисли асри XV, ҳамон маҳдуд буд. Барои тавзеҳи ин тахассусъёбӣ дар асри XVI мо нисбат ба асри гузашта бештар материал дорем, зеро микдори хеле зиёди ҳунардорон — санадҳои хариду фуруш, вақфномаҳо ва ғайра маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо дӯкону устохона ва коргоҳҳои гуногуни хунаремандӣ зикр шудаанд. Ҳар як намуни моли тайёр ва ҳатто нимтайёр аз тарафи пешавари ҷудогона таҳия мегардид. Дар ин давра ҳосилнокии меҳнат дар соҳаи касбу хунар ба ҳамон дараҷаи ҳаддалимкони баланди замони феодалӣ воқеъ гардида буд⁴⁶.

Дар сифати маҳсулот ҳам ягон тағйироти муҳим рӯй надод. Масалан, агар сифати баъзе навъҳои маснуоти кулолӣ ва ё касбҳои амалӣ бад шуда бошад, дар айни замон қоғазӣ самарқандӣ⁴⁷ ва бисёр маҳсулоти хунаремандии Осиёи Миёна шўҳрати пешинан худро нигоҳ дошта, ба хорича содир мешуданд. Ба ҳамин тариқа, истехсолоти хунаремандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI аз нуқтаи назари савияи техника ба ягон тағйироти ҷиддӣ дучор нашуда, аз ин ҷиҳат комила ба ҳолати пешинан худ боқӣ монд.

Бо вучуди ин, назар ба нимаи дуввуми асри XV баъзе тамоюлоти нав: як андоза камшавии ҳаҷми истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ (ҳам дар соҳаи чаканафурушӣ ва ҳам дар савдон калон) зоҳир мегардид. Ин тамоюлот яқбора падидаи наомада, фақат дар чорьяки дуввум ва миёнаҳои асри XVI ба назар намоён шуд⁴⁸. Баъзе тадбироти ҳокимияти давлатӣ дар роҳи фароҳам овардани шароити мусонд барои тичорати пулӣ (ислохоти Шайбониҳон, Кўчкунчиҳон ва Абдуллоҳони II дар назар дошта шудааст), албатта, инкишофи ин тамоюлотро бозмедоштанд, вале онро тамоман аз байн бурда наметавонистанд. Таҳқиқи сабабҳои тадриҷан, вале устуворона кам шудани истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ дар асри XVI ва бо суръати бештар дар асрҳои XVII—XVIII хеле қобили тавачҷўҳ аст. Муарриҳон ин масъаларо ҳанўз бояду шояд мавриди баррасӣ қарор надодаанд.

Дар сари баъзе сабабҳои ҷузъие, ки мебоист ба вазъи касбу хунар ва тичорати пулӣ асри XVI таъсир мерасонид, таваққуф менамоем. Дар ин бобат тағйироти тичорати хоричӣ нақши муайяне дорад. Чунон ки маълум аст, дар муддати ҷаъдин аср роҳи калони қорвоғард аз Осиёи Миёна гузашта, Шарқу Ғарбро ба ҳам мепайваст, вале дар асри XVI, пас аз кашфиётҳои бузурги географӣ, ин роҳ аҳамияти худро гум кард. Осиёи Миёна аз ҷара-

*

⁴⁶ Беленицкий А. М., 1940; Беленицкий А. М., 1949; ИТН, П. 1, 1964, с. 401—402.

⁴⁷ Мукминова Р. Г., 1966, с. 32.

⁴⁸ Давидович Е. А., 1965, с. 90—91.

ёни асосии ҳаракати молҳои тиҷоратӣ дар қанор монд ва ин ҳолат ба истехсолоти молии дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маснуоти як қатор соҳаҳои қасбу ҳунар гардид, хусусан он соҳаҳои, ки моли худро ба тиҷорати байналхалқӣ мебароварданд ва ҳам хидмати қаровонҳои онро равандаро аяҷом меоданд.

Албатта, робитаҳои тиҷорати Осӣён Миёна бо Россия, ки дар асри XVI ривож ёфта буд, як дараҷа қусури ин зиёнхоро мебаровард. Лекин анвои гуногуни молҳои, ки ба миқдори торафт афзоианда аз Осӣён Миёна ба Россия содир карда мешуд, манфиати фақат гуруҳи муайяни қорхонаҳои ҳунармандиро таъмин мекард.

Вазъияти хоҷагии пулӣ дар асри XVI, таъсири сохти амлоқии давлати Шайбонӣён ба пулбарорӣ ва муомилоти пулӣ аз нуқтаҳои ҳеле муҳим ба шумор меравад. Барои охири асри XV ва даҳаи аввали асри XVI истифодаи боздоштанишавандаи нишони пулӣ ҳос аст Ҳокимони зуд-зуд ивазшавандаи шаҳру вилоятҳои саъй мекарданд, ки аз қорни пулбарорӣ ба ҳар васила қонди бештаре ба даст оваранд. Дар ин давра хусусан дар сикказани ва муомилоти пулӣ мисӣ бетартибӣ ва худсарии зиёде рӯй дод, дар сурате ки маҳз ҳамин пул дар чақанафуруши истифода мешуд. Ҳам қосибоне, ки на олоқи зинатӣ, балки асбобҳои ба мардуми шаҳришин зарурӣ тайёр мекарданд ва ҳам худӣ шаҳриёну деҳқононе, ки барои хариди молҳои лозима ба дӯқони онҳо меомаданд, ба чунин навъи савдо манфиатдор буданд. Барои савдои қалон, ки пеш аз ҳама табақаҳои гуногуни синфи ҳукмрон аз он манфиат мебарданд, низ ҳар гоҳ вазъияти номусонд ба вучуд меомад ва ин дар навбати худ ба таври ғайримустақим ба қасбу ҳунар ҳам зарар мерасонид.

Ду ислоҳоти пулие, ки дар зарфи қоръақи аввали асри XVI гузаронида шуда, мақсади аслии онҳо омода сохтани шаронти мусонд барои тиҷорати пулӣ буд, возеҳу равшан шаҳодат медиҳанд, ки фароҳам овардани чунин шаронт, тавре ки мебоист, имқонпазир нагардид. Ҳеле мавриди аҷобат аст, ки ислоҳоти дуввум ба сабаби худсарии соҳибони мулк якбора гузаронида нашуд, барои аз байн бурдани бӯҳрон ва дар миқёси тамоми давлат мурааттаб сохтани муомилоти пулӣ бештар аз понздаҳ сол лозим омад.

Истиқлоли ҳукмронони мулкҳо дар давраҳои баъдина ба муомилоти баробари пулии умумидавлатӣ торафт монетаҳои нав ба нав ба вучуд меовард.

Пас аз ислоҳоти Қўчқунҷиҳон, ки соли 1525 ба аяҷом расид, қонди аз зарбу қардиши пул ба даст орандаи ҳокимони мулк боз ҳам афзунтар гардид. Тавассути ин ислоҳот қондае расмият пайдо қард, ки мутобиқи он даромади мулкдорони қалон аз сикказанин, масалан, пули нуқра аз ду манбаъ ҳосил мешуд: яке — қардохти ба мизони муайян даромадаи соҳибони филиз, дигаре —

PDFCompressor Free Version

ойдоте, ки аз макру найрангҳои ошкорон табдили курби нукура ба даст мебаромад. Маънии манбаи охири аз ин иборат буд, ки пулҳои нукура ҳамвазну ҳаммаҳак ба ду гурӯҳ — сиккаи «кӯҳна» ва сиккаи «нав» қарб ба онҳо арзиши гуногун дода мешуд, (чунинчи, қобилияти хариди 10 тангаи «кӯҳна» баробари 9 тангаи «нав» буд). Ба истибдоди ҳокимияти давлатӣ тақвия қарда, дар ҳар сари чанд вақт пулҳои «нав» худсарона «кӯҳна» эълон қарда мешуданд, ки ба ин васила 10% даромади муфт ба хазинаи давлат мебаромад ва соҳиби пул ҳам якбора 10% зиён мекашид. Ченкинсон, ки дар солҳои 1558—1559 ба Бухоро сафар қарда буд, истифодаи беисти нишони пулӣ ва оқибати онро дар тижорат хеле боварибахш тавсиф намудааст: «Подшоҳ ҳар моҳ ва гоҳо дар як моҳ ду бор арзиши нукураро баланд ё паст мекунад: вай аз ҳоли мардум нарвое надорад, чунки барои аз ду ё се сол зиёдтар ҳукми рондан чашмаш намерасад, ўро ё мекушанд ва ё меронанд. Ин ҳолат мамлакатро хароб ва тоҷиронро муфлис мебардонад».

Ба ин бояд ҳаминро ҳам илова қард, ки ҳокимони мулк баробари афзудани парокандагии феодалӣ беш аз пеш ба муомилоти пулӣ умулдавлатӣ мамоннат мекарданд. Онҳо ҳарчи бештар даромад ба даст овардани шуда, пеш роҳи дар қаламравашон гардиш қардани пули мулкҳои дигарро мебастанд.

Бе сабаб нест, ки дар чорьяки сеюми асри XVI Осиёи Миёна бо аз як бӯҳрони хеле сахти муомилоти пулиро аз сар гузаронид.

Сеюмин нуқтаи муҳим вазъи умумии мамлакат ва таъсири бевоситаи он ба хоҷагист. Лашкаркашӣ ва тохтутозҳои сершумор ба Хуросон ҳокимони шайбонӣ ва то андозае аскарони онҳоро сарватманд намояд, тадорукот ва таҷхизоти ин лашкаркашиҳо барои аҳли бисёр гарон меафтад. Хусусан қанғҳои байнихудии феодалон, ки қариб ним аср муттасил давом намуд, аҳоли мардумро ниҳоятдараҷа табоҳ сохт: дар натиҷаи муҳорибаҳои байни султонҳои шайбонӣ, аз даст ба даст гузаштани шаҳру мулкҳои заминҳои кишт зери по, шаҳрҳои тороч ва хирочу андозҳои зиёд мешуданд. Ба ҳимин тариқа, шароити ин замон ҳам ба равиҷ ва ҳатто як дараҷа муътадил гардидани вазъи истеҳсолоти ҳунармандӣ ва тижорат кӯмак нарасонид.

Дуруст аст, ки дар охири аср, вақте ки Абдуллоҳони II ба қанғҳои байнихудӣ хотима дода, барои бештар гардидани шароити тижорат як қатор тадбирҳои пешбини қард, вазъият тағйир ёфт ва хоҷагии мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Аммо ин давраи на он қадар тӯлонии истиқрор барои бартараф намудани тамоми оқибатҳои ҳасорате, ки дар давраи пешина ба қасбу ҳунар ва тижорат ворид омада буд, кифоят накард. Қараёни инкишофи минбаъда ба зудӣ ҳамаи он натиҷаҳои мусбатеро, ки дар аҳди Абдуллоҳони II дар бобати ба дараҷаи маъмулӣ даровардани вазъияти умумии мамлакат ба даст омада буданд, ба боди фано дод.

Ба ҳамон ҳулосае, ки се чоряки асри XVI давраи тадриҷан камшавии ҳаҷми истеҳсолоти хунармандӣ ва тиҷорати дохилӣ, амри воқеии маҳд дар ҳаҷми аср инсбатан бештар ба тараққӣ рӯ ниҳодад. **PDF Scanned by Free Version** Масалан, дар давоми асри XVI масоҳати Бухоро афзуда, як қисми маҳалҳои атрофи он ба шаҳр дохил карда шуданд. Дар ин давра дар Бухоро бисёр иморатҳои нави мухташам ба вучуд меоянд, аз ҷумла тоқҳои тиҷорат, қорвоисаройҳо ва амсоли инҳо сохта мешавад. Бухоро дар нимаи дуввуми асри XVI ба таври қатъӣ пойтахти давлати Шайбонӣ мегардад. Боз муҳимтар аз ин, Бухоро маркази тиҷорати Осиёи Миёна, маҳалли омаду рафти аксари тоҷирони хориҷӣ ва гузаргоҳе барои молҳои хориҷӣ маҳсуб меёфт. Аз ин рӯ, ҳаҷми тиҷорати Бухоро ҳоси тамоми Осиёи Миёна намебошад ва барои суҳанрондан аз боби инкишофи беш аз пеш саноати хунармандӣ дар саросари Осиёи Миёна асосе намедиҳад.

Тиҷорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ

Устувор гардидани муносибатҳои иқтисодӣ ва дипломатӣ бо Россия омили тараққиёти таърихи Осиёи Миёна дар асри XVI буд⁴⁹. Ин бештар аз ҳама дар нимаи дуввуми аср, ки рафту омади сафирони рус ба Осиёи Миёна ва алалхусус сафирони осӣмиёнагӣ ба давлати Москва ранги доимӣ гирифт, ба назар намоён гардид. Он вақтҳо сафирон ба қорҳои тиҷорат ҳам машғул мешуданд: онҳо бо қорвоноҳои худ на фақат тўхфаҳои подшоҳӣ ва хонӣ, балки молҳои тиҷоратӣ низ мекашонданд. Аз тиҷорати подшоҳӣ ва хонӣ боч гирифта намешуд. Бинобар ин султонҳои шайбонӣ ва ҳокимони мулкҳои қорвоноҳои пурбори худро бо камали майл ба сӯи давлати Москва равон месохтанд. Вале аз нуқтаи назари мустаҳкам кардани робитаҳои иқтисодӣ аҳамияти вусъат ва инкишофи ҳаҷми тиҷорати хусусӣ бештар буд. Ҳарчанд аз қорвоно тоҷирони ҷудоғона, ки ба Аштархон рафтуомад мекарданд, боч гирифта мешуд, аммо ин боиси камшавии тиҷорат намегардид. Моаҳои Осиёи Миёна барои Россия ҷунон зарурат пайдо карда, ба таомул даромада буданд, ки ҳатто дар терминология ва топонимикаи он осори худро гузоштанд. Масалан, яке аз микъёсҳои маъмули вази дар давлати Москва «ансири бухорӣ» номида мешуд. Дар давлати хонии Қазон тоҷирони осӣмиёнагиро «тезиқҳо» (тоҷикон) меномиданд ва дар маркази шаҳри Қазон маҳаллае буд, ки бо номи «мавзеи тезиқҳо» шўҳрат дошт.

Тиҷорат ба самти дигар — ба тарафи Сибирь ҳам вусъат ёфт. Дар ин ҷо молҳои Осиёи Миёна лузумоти бештаре доштанд. Ба

⁴⁹ Жуковский С. В., 1915; Панков А. В., 1927; Чулошников А., 1932; Зиёев Х. Э., 1962; 1965; Юлдошев М. Ю., 1964; Ҷамолов К., 1966.

ин сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон хел боч намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичоратии Осиёи Миёна талабот махсусан ба матоҳҳои гуногунавъи пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. PDF-Scanner Free Version Осиёи Миёна пусти хом, зарфҳои чубӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Баъзе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони хинду ва эронӣ мехариданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбониён ва давлати Темуриёни Хинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратӣ дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эронӣ Сафавӣ хеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои қорвоғард), низоҳои маздабии байни Эронӣ шиа ва Осиёи Миёнаи сунӣ ҳам роли муайяне мебозид. Сабаби дигар ҳамон муносибатҳои сиёсии байни Шайбониён ва Сафавиён буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тохтутозҳои пай дар пай султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо нияти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати Хирот, Машҳад, Исфароин ва ғайра) беш аз пеш тезутунд мегардид. Ченкинсон, ки солҳои 1558—1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичоратӣ марок зоҳир кардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо Хиндустон ва Эрон чунин менависад:

«Хиндуҳо матоҳҳои сафеди нафисро, ки тоғорҳо ба гирди сарашон мепечонанд, ҳамчунин дигар навъҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дӯхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нуқра, на ҷавоҳирот ва на адвияҷот намеоваранд. Ман пурсучӯ карда, фаҳмидам, ки роҳи ин тичорат ба воситаи укёнус будааст, чунки ҳамаи маҳалҳои истихсоли ин молҳо дар тахти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

Хиндуҳо аз Бухоро шохворӣ, пусти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба хариди пашмина ва мохут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои Хиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва қаронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизан матоҳҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале нахостанд молашонро ба чунин матоҳ, мисли мохут, иваз кунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, қатон, шохин алвон, аспӣ зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пусти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногунавҷод харида мебаранд, аммо матоҳ намехаранд, зеро худашон, ин навъ молҳоро ба ин ҷо меоваранд»⁶⁰.

Манбаҳои дигар рӯйхати молҳои ба Хиндустон содиркунандаҳо (аз қабали себу ноқ, мавизу бодом, харбузаи қоразмӣ, мӯйинаи русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, баракс, аз Хиндустон ба Осиёи Миёна

⁶⁰ Ченкинсон, 1937, с. 184.

оридкунандаро (мисли парча, рангубор, чой, марворид) пурра тасозанд⁵¹. Боз як моли махсус — таиғаҳои нуқраи шайбониҳо, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд отиришон кард. Аҷоиб, ки шоҳ Акбар (1556—1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли муҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбониён ва Темуриён Ҳинд низ бо муваффақият ниқишоф меёфт. Шайбониён, ки Бобуро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ кардаиш саъю кӯшиш накуданд муносибатҳои худро бо ӯ мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Кӯчкунчиҳои ба назди Бобур сафорати боалобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, маъне худи Кӯчкунчиҳои, балки аз тарафи баъзе султониҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба хубӣ пазируӣ накуд ва ҳангоми руҳсат ба онҳо тӯҳфаҳои бисёре дод. Масалаи, ки сафири Кӯчкунчиҳои 70 ҳазор пули нуқра, ханчари қиматбаҳо ва қулоҳи зардӯзи нӯғом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба тасмийат шинохтанро надишт. Шайбониён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Ҳурӯсон ҳучум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ ҳусусан дар байни ду ҳукмрони барқаста — султони шайбонӣ Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон Акбар хеле муваффақиятмез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар ҳайати сафорат мефиристоданд, бо ҳам муқотиба доштанд ва ба якдигар тӯҳфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки фавран баъди Бадахшонро забт кардани Шайбониён ва дар Афғонистон ғалабаҳои қалон ба даст овардани кӯшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд меод. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке — гирифтани пеши роҳи ҳаракати миянбаъдан кӯшуни Ҳинд ва дигаре — ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбониён даъвои мулки ӯро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодани Акбар бо ҳусни тавачҷӯҳ ва иззату эҳтироми бурге пазируфта шуд⁵⁴.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЁЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи Ёзбек фақат дар илми таърихнивории марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарҳшиносони тоиқиқилобии рус ва ҳамҷунин

¹ История Узбекской ССР, т. I, 1967, с. 537—538.

² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139—140; Lowick N. M., 1966.

³ Бобур, 1958, с. 407.

⁴ Умняков И. И., 1930, с. 325—328.

ни сабаб ҳукумати Москва дар асри XVI аз тичорати ин сарзамин ягон хел боқ намеситонд.

Дар давлати Москва аз молҳои тичорати Осиёи Миёна талабот махсусан ба матоъҳои гуногунавъи пахтагӣ ва абрешимӣ зиёд буд. Аз Москва ба Осиёи Миёна пусти хом, зарфҳои ҷубӣ, газворҳои пашмӣ ва бисёр маснуоти дигар оварда мешуданд. Батъе аз ин молҳои русиро дар Бухоро савдогарони ҳинду ва эронӣ мебариданд.

Дар асри XVI дар миёни давлати Шайбониён ва давлати Теҳриҷони Хинд муносибатҳои бисёр наздики тичоратӣ дипломатӣ ва иртиботи маданӣ вучуд дошт. Лекин муносибати тичоратӣ ба Эронӣ Сафавӣ хеле коста гардид. Дар ин маврид, ғайр аз сабабҳои умумӣ (тағйири роҳҳои қорвоғард), низоъҳои мазаҳбӣ байни Эронӣ шиа ва Осиёи Миёнаи сунӣ ҳам роли муайяне мебошад. Сабаби дигар ҳамон муносибатҳои сиёсӣ байни Шайбониён ва Сафавӣ буд, ки дар натиҷаи лашкаркашӣ ва тохтӯтозҳои пай дар пай султонҳои шайбонӣ ба Хуросон (бо ниёти тасарруфи шаҳрҳои пурсарвати Хирот, Машҳад, Исфароин ва ғайра) беш аз пеш тезутид мегардид. Ченкинсон, ки солҳои 1558—1559 дар Бухоро зиста, махсусан ба масъалаҳои тичорат марок зоҳир кардааст, роҷеъ ба тичорати Осиёи Миёна бо Хиндустон ва Эрон чунин менависад:

«Хиндуҳо матоъҳои сафеди нафисро, ки тоғорҳо ба гирди сарашон мепечонанд, ҳамчунин дигар навъҳои газвори сафедро, ки дар вақти аз матои пахтагӣ дӯхтани либос истифода мешаванд, ба ин ҷо ворид мекунанд, вале онҳо на тилло, на нукура, на ҷавоҳирот ва на адиҷаҷот намеоваранд. Ман пурсучӯ карда, фаҳмидам, ки роҳи ин тичорат ба воситаи уқёнус будааст, чунки ҳаман маҳалҳои истехсоли ин молҳо дар тахти тасарруфи португалиҳо воқеъ аст.

Хиндуҳо аз Бухоро шохворӣ, пусти хом, ғулом ва асп мебаранд, лекин ба хариди пашмина ва моҳут он қадар майл надоранд. Ман ба тоҷирони он кишварҳо, ки аз дурдасттарин қисматҳои Хиндустон, ҳатто аз сарзамини Бангола ва қаронаҳои дарёи Ганг меоянд, муовизани матоъҳои пашмиро ба молҳои онҳо пешниҳод кардам, вале нахостанд молашонро ба чунин матоъ, мисли моҳут, иваз кунанд.

Эронӣҳо ба ин ҷониб парча, ғози пахта, қатон, шохии элвон, аспӣ зотӣ ва амсоли инро оварда, аз ин ҷо пусти хом ва дигар молҳои русӣ, ғуломони гуногунаҷод харида мебаранд, аммо матоъ намехаранд, зеро худашон, ин навъ молҳоро ба ин ҷо меоваранд»⁵⁰.

Манбаъҳои дигар рӯихати молҳои ба Хиндустон содиркунандаҳо (аз қабали себу нок, мавизу бодом, харбузаи ҳоразмӣ, мӯинан русӣ ва мурғи шикорӣ) ва, баракс, аз Хиндустон ба Осиёи Миёна

⁵⁰ Ченкинсон, 1937, с. 184.

воридкунандаро (мисли парча, рангубор, чой, марворид) пурра месозанд⁵¹. Боз як моли махсус — тангахон нуқраи шайбониро, ки дар асри XVI аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон бурда мешуд, бояд хотирнишон кард. Аҷоиб, ки шох Акбар (1556—1605) барои гардиши пулҳои шайбонӣ дар дохили давлати худ иҷозат дода буд, аз ин рӯ номи Акбар ба шакли мӯҳри кӯчаке дар рӯи пул зарб зада мешуд⁵².

Муносибатҳои дипломатии байни Шайбониён ва Темуриён Ҳинд низ бо муваффақият ниқишоф меёфт. Шайбониён, ки Бобуро аз Осиёи Миёна тамоман ронда буданд, дере нагузашта пас аз қисмати зиёди Ҳиндустонро фатҳ карданиш саъю кӯшиш намуданд муносибатҳои худро бо ӯ мӯътадил гардонанд. Дар солҳои охири ҳукмронии Қўчқунчиҳои ба назди Бобур сафорати бо-салобате фиристода шуд. Сафирон на фақат аз тарафи сарсулола, яъне худи Қўчқунчиҳои, балки аз тарафи баъзе султониҳои хонадони шайбонӣ ҳам буданд. Бобур сафиронро ба хубӣ пазиروي намуд ва ба хангоми руҳсат ба онҳо тўхфаҳои бисёре дод. Масалан, ба сафири Қўчқунчиҳои 70 ҳазор пули нуқра, ханчари қиматбаҳо ва кулоҳи зардӯзӣ инъом кард⁵³. Ин сафорат фақат маънии ба расмият шинохтаиро надишт. Шайбониён, ки дар ин солҳо пай дар пай ба Ҳурӯсон ҳучум мекарданд, ба таъмини амнияти ақибгоҳи худ манфиатдор буданд.

Муносибатҳои дипломатӣ хусусан дар байни ду ҳукмрони барҷаста — султони шайбонӣ Абдуллоҳони II ва подшоҳи Ҳиндустон Акбар хеле муваффақиятмез буд. Онҳо ҳар гоҳ ба кишвари якдигар ҳайати сафорат мефиристоданд, бо ҳам мукотиба доштанд ва ба якдигар тўхфаҳои гаронбаҳо мефиристоданд. Абдуллоҳони II ба сафорате, ки фавран баъди Бадахшонро забт кардани Шайбониён ва дар Афғонистон галабахон калон ба даст овардани кўшуни Акбар фиристода буд, арзиши баланд мебуд. Ин сафорат мақсади дутарафа дошт: яке — гирифтани пешни роҳи ҳаракати ми-баъдан кўшуни Ҳинд ва дигаре — ба Акбар фаҳмондани ин, ки Шайбониён даъвои мулки ўро надоранд. Сафорати дар навбати худ фиристодани Акбар бо хусни тавачҷўх ва иззату эҳтироми бузурге пазируфта шуд⁵⁴.

3. МАСЪАЛАИ ЭТНОГЕНЕЗИ ХАЛҚИ ЁЗБЕК

Масъалаи этногенези халқи ёзбек фақат дар илми таърихнигории марксистии советӣ аввалин бор бар асоси илмӣ гузошта шуд. Дар асарҳои шарҳшиносони топикилобии рус ва ҳамчунин

⁵¹ История Узбекской ССР, т. 1, 1967, с. 537—538.

⁵² Давидович Е. А., 1951 а, с. 139—140; Lowick N. M., 1966.

⁵³ Бобур, 1958, с. 407.

⁵⁴ Умъяков И. И., 1930, с. 325—328.

хориҷӣ нуктаи назаре ҳукмрон буд, ки мувофиқи он гӯё таърихи халқи ӯзбек аз асрҳои XV—XVI, яъне аз вақти дар Осиёи Миёна бо номи ӯзбек пайдо шудани тоифаҳои истилоҳор оғоз меёфта бошад. PDF Compressor Free Version ни масъала аз А. Ю. Якубовский сар шуд. Ӯ дар ҷараёни тадқиқ ба чунин ҳулосае омад, ки ӯзбекҳои истилоҳар бо аҳолии маҳаллии туркизабони Мовароуннаҳр як шуда рафтанд: «...ӯзбекҳои сахронииш, агар дар тамоми ҳудуди ҳозирани Ӯзбекистон набошад ҳам, ба ҳар ҳол дар қисмати зиёди он аҳолии туркзабон, яъне қавми турк ва туркшударо дарёб карданд, ки дар ин чо муддати дуру дарозе ҳаёти мутамаддини ба сар бурда, дар ҷараёни омезиш бо дигар халқҳои нисбатан қадимтарин аз аҳли бостон дар ин маҳал сокиншуда ташаккул ёфтаанд. Ӯзбекҳои сахронииш ба ҳаёти аҳолии туркзабон ҳамчун ҷузъи охири дохил шуда, ба он номи худро бахшиданд»⁶⁵.

Соли 1949 ман дар китоби «Таърихи халқи тоҷик» нуктаи назари худро довар ба ин масъалаи мураккаб ва муҳим баён карда будам. Дар он китоб, аз ҷумла, навишта шудааст:

«...Аз асри VI торафт бештар сар даровардани тоифаи қавмҳои туркзабон ба сарзамини Осиёи Миёна шурӯъ мешавад»⁶⁶. Дар ин миён ҷараёни қаробат пайдо кардани ин тоифаи қавмҳо ба аҳолии қадимии Осиёи Миёна давом менамояд. Амалӣёти яққоии туркҳо ва сугдиён ҷиҳати ҳосил муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо истилоҳарони аҷнабӣ мебошад. Дар зарфи чандин аср пеш аз ҳама табақаҳои камбизоати бодинишиноии турк ба тарзи зиндагӣ муқимӣ ва зироаткорӣ мегузаранд. Тадричан ихтилот ва омезиши қавмҳои турк бо сугдиёну хоразмиён ва тоифаҳои сақонву массагетҳо қувват мегирад, ки зимнан халқияти ба ин тарихи ташаккулёфта аксаран ба забони туркӣ гуфтугӯ мекарданд. Маня дар ҳамин асос халқи ӯзбек ташаккул ёфта, дар ҷараёни сурат гирифтани худ, мисли дигар халқҳои Осиёи Миёна, аз мероси мэдани сокинҳои қадиман он баҳраманд гардид. Дар ибтидои асри XI ҷараёни ташаккули халқи ӯзбек суръати бештаре пайдо намуда, аз қисматҳои шимолӣ Осиёи Миёна беш аз пеш ба воҳидҳои ҷанубӣ он паҳн шуд, ки ин, аз ҷумла, дар таъсиси давлати Қарахониён ва инкишофи маданияти шаҳр вақтин худро гузоштааст.

Ташаккули босуръати халқи туркман ва дигар халқҳои ба истилоҳ туркзабони Осиёи Миёна инз ба ҳамин давра тааллуқ до-

⁶⁵ Якубовский А. Ю., 1941, с. 3.

⁶⁶ Вонкан, баъзе муаррихон қўшиш карданд, ки ин нуктаи назарро рад кунанд. Оғҳо иддао доштанд, ки ағуди тоифаҳои туркзабон ҳале барвақт воқеъ гардидааст. Бо ин иддао розӣ шудан мумкин аст. Лекин муаллиф чунин мешуморад, ки ба сарзамини Осиёи Миёна бештар ва ба таври оғмавӣ сар даровардани қавми тоифаҳои туркзабон ба ҳар ҳол аз асри VI шурӯъ мешавад.

рад. Маҳз дар ҳамин давра таъбири «турку тоҷик» барои тавсифи ду унсурӣ асосини наҷодии аҳолии Осиёи Миёна ҷирди забон гардид.

Чунин ки дар боло оварда шуд, ханӯз дар замони Сомониён дар ноҳияҳои муқими Осиёи Миёна бисёр қавмҳои туркзабон зиндагӣ мекарданд. Сарчашмаҳо дар Фарғона, Хоразм, Чоҷ ва дигар ноҳияҳои муқими зироатӣ сукунат доштани миқдори зиёди аҳолии туркзабонро қайд кардаанд. Ба ҳар ҳол дар давраи Сомониён аксарияти аҳолии шаҳрҳо ва ноҳияҳои муқими зироатии Осиёи Миёнаро тоҷикон ташкил медоданд. Вале ин ҳолат дар аҳди ҳукмронии Қарахониён тағйир ёфта, дар натиҷаи беш аз беш ба ҳаёти муқимӣ гузаштани бодиянишинони туркзабон ва туркқунонии аҳолии маҳаллии тоҷик дар Осиёи Миёна аз ҷиҳати этники бартарӣ пайдо кардани халқҳои туркзабон сар мешавад.

Дар байни табақаҳои ҳукирон бо ҳам наздикшавии эъёни тоифавии турк ва ашрофи феодалии қадима ба амал омада, онҳо якҷоя истисмори омман меҳнаткашро вусъат медиданд. Дар айни замон, дар зинаҳои поин меҳнаткашонии тоҷик ва унсурҳои меҳнаткаши халқҳои туркзабон бо ҳам унс гирифта, дар муборизаи якҷоя ба муқобили зулму истисмори синфи ҳоким риштаҳои дӯстии онҳо, хусусан ўзбекомӯ тоҷикон маҳкам мегардад. «Дар тамоми шўриҳои халқии асрҳои баъдина, дар муборизаи қаҳрамононаи зиндаи истилогарони аҷнабӣ паҳлӯи ҳам истодани инёғони ҳаммаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ду халқи ҳамсон — тоҷикон ва ўзбекомӯро метавон дид. Мо саҳми махсус ба ганҷини маданияти гузаштаи ҳар яке ин халқҳоро омўхта, дар айни замон робитав мутақобил ва таъсири байниҳамдигарии онҳоро хотирнишон менамоем»⁵⁷. Дар ақидаи мо чунин нуктае, ки ўзбекҳо дар қатори тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна вориси тамоми таърих ва маданияти Осиёи Миёна мебошанд, таъкид ёфта, ҳамчунин роли тоифа ва қавмҳои қадимаи эронзабон дар ташаккули халқи ўзбек нишон дода шуда, ба зами ин, замони сурат гирифтани ин воқеа — асри XI муайян гардида буд.

Ин ақида дар мукаддимаи (муаллиф — А. Ю. Якубовский) нашри аввали «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» (1950) ба назар гирифта шуда⁵⁸, дар охири нашри «Таърихи РСС Ўзбекистон» (1967) ифодаи воқеаи равшани худро ёфта буд⁵⁹.

Мувофиқи ин ақида, халқи ўзбек интирокқунондани баробарҳукуки ва фақат воқеаҳои ҷорсад соли охири Осиёи Миёна, балки давраи бениҳоят тўлонии таърихи ин сарзамин мебошад.

⁵⁷ Гафуров Б. Ғ., 1949, с. 223—224.

⁵⁸ Тревер К. В. ва диг., 1950, с. 10—12.

⁵⁹ «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 380—381; илг. ишчуини Ваҳдубов М., 1961, с. 3—85.

Мақбаран Махдуми Аъзам. Асри XVI. Ҳисор

Талқикоти минбаъда барои мо инкони сарех ва равшантарнамудани баъзе нуқтаҳои ин ақидаро фароҳам сохт. Қазини охири аз ин ибора аст, ки забони дар муайян қардани ҳудуди таърихи этникии халқҳо ҳамчун нишонаи ягона доинстан нашояд. Дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти илми таърих ин қазинро мухтасаран ба тариқи зайл метавон баён кард.

Дар боло роҷеъ ба давраҳои аввали таъсири мутақобили аҳолии эронӣю турк суҳан рафта буд. Ба Осиёи Миёна нуфуз қардани калони туркӣ бо кӯчиши азими қабилҳои саҳронишини Осиёи Марказӣ ва Шимоли Шарқӣ, ки тақрибан дар ҳудуди аҳли нав шурӯъ гардида, муддати чандин аср гоҳ сует шуда ва гоҳ дубора бо қуввати тоза давом қардааст, алоқаманд мебошад. Як қисми ин қабилҳо, аз ҷумла тоифаҳои туркзабон дар ҷараёни кӯчиш ва тохтӯтозхояшон дар сарзамини Осиёи Миёна маскан гирифта, иқомати доимӣ ихтиёр намуданд. Алаҳусус аз ҷиҳати дувоими асри VI милодӣ, вақте ки дастаҳои ҳокими турк пас аз шикасти ҳайтолиён дар Мовароуннаҳр ҳокимиятро ба даст гирифтанд, теъдоди аҳолии туркзабони Осиёи Миёна афзонш меёбад. Аз ҷамин вақт сар қарда тоифаҳои туркзабон дар сайри ташаккул ва тараққи қавмҳои забонҳои Осиёи Миёна (хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ва шимоли шарқии он) роли ба назар намоёне мебошанд. А. Н. Бернштам оғози ин процессро дар мулки Фарғона ба асри VII милодӣ нисбат медиҳад⁶⁰. Е. А. Давядович ва Б. А. Литвинский ҷуни ме-

*

⁶⁰ Бернштам А. Н., 1947 в.

шуморанд, ки ин процесс дар ин маҳал андаке барвакт (асрҳои VI—VII) ба вуқӯъ пайваستاаст⁶¹. Дар бораи мавҷудияти аҳолии туркзабон дар Хатлонзамини Хой Чао маълумот медиҳад, ки он ба солҳои 726—727 тааллуқ дорад.

Дар Осӣён Миёна (хусусан дар Хафтруд) ва дар Туркистони Шарқӣ, ки аз даврони қадим қасабаҳои сершумори сугдиён воқеъ гардида буданд, тадриҷан ҷои каломи сугдиро каломи туркӣ ишғол менамояд.

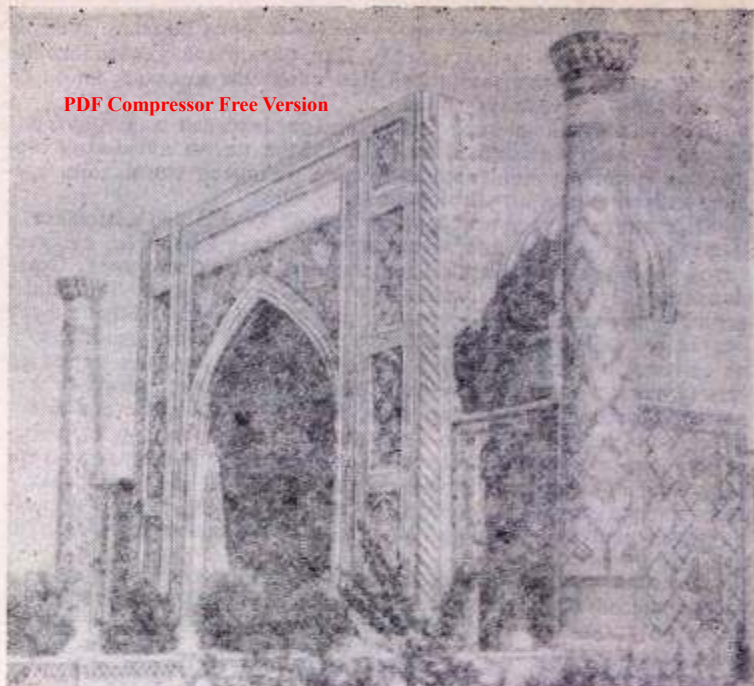
Омадани аҳолии туркзабон дар асрҳои X—XII бо ҳам зидатар мешавад. Туркҳо дар дастгоҳи идораи давлати Сомониён, дар қувваҳои ҳарбӣ ва ғайра мавқеъҳои муҳимро ишғол мекунанд. Сулолаҳои турк (ба мисли Ғазнавиён) ба вуҷуд меоянд. Дар охири асри X—ибтидои асри XI мавҷи ҷуршумори ба Осӣён Миёна фуру рехтан ва ҷойгир шудани тоифаҳои мухталифи туркнажод: туркони салҷуқӣ, туркманҳо, ғузҳо ва илекхониҳо мушоҳида мешавад. Қавми охириин, яъне илекхониҳо Сомониёнро торумор намуда, давлати бузургро, ки Мовароуннаҳр, Хафтруд ва Туркистони Шарқиро фаро мегирифт, барпо карданд. Ин давлат, ки дар таълифоти муаррихон бо номи давлати Қарахониён ёд мешавад, дар таърихи Осӣён Миёна роли муҳим бозид. Ба ҳайати давлати Қарахониён қабिलाҳои уйғур, қарлук, чигил, яғмо, аргу, туркеш ва ғайра дохил мешуданд, ки дар байни онҳо қарлукҳо ва уйғурҳо мавқеаи асосӣ доштанд.

Бесабаб нест, ки забони аҳолии туркӣ давлати Қарахониёнро забоншиносон ба қарлуқиву уйғурӣ нисбат медиҳанд. Ин забон як қатор хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ ва лексикӣ грамматикӣро дорад, ки дар «Кутадғу билик»-и Юсуфи Баласоғунӣ, дар баъзе қисматҳои «Девони лугат ат-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ ва ғайра ба назар мерасад⁶². Тоифаҳои туркзабони аҳли қарахонӣ ҷи бо сугдиёни маҳаллӣ (ва дигар қавмҳои, ки ҳамонро ба забонҳои шарқизоронӣ гуфтугӯ мекарданд) ва ҷи бо аҳолии тоҷикзабон мутақобилан муносибати хеле наздик доштанд. Масалан, дар замони зиндагии Маҳмуди Қошғарӣ (асри XI) сокинони шаҳрҳои Хафтруд, аз ҷумла Баласоғун, «тарзи либоспӯшӣ ва урфу одати туркониро қабул карданд, онҳо ҳам ба сугдӣ ва ҳам ба туркӣ ҳарф мезадад ва ҳеҷ касе набуд, ки факат ба сугдӣ гап занад (аҳолии Тароз ва Исфичоб низ чунинанд)⁶³. Аз ин маълум мешавад, ки дар нимаи дуввуми асри XI сугдиёни Хафтруд дузабона буданд ва тадри-

⁶¹ Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955, с. 207—208. Зоҳиран, аз ҷиҳати назари катибашиносӣ намунаи қадимтарини хатҳои туркӣ — навиштаҷоти бостонии туркӣи шиқоли Фарғона ва умуман Осӣён Миёна ба нимаи дуввуми асри VI — ибтидои асри VII нисбат дорад.

⁶² Шербақ А. М. 1956; Баскаков Н. А., 1969, с. 300—301.

⁶³ Бартольд В. В., 1964, с. 466—467.

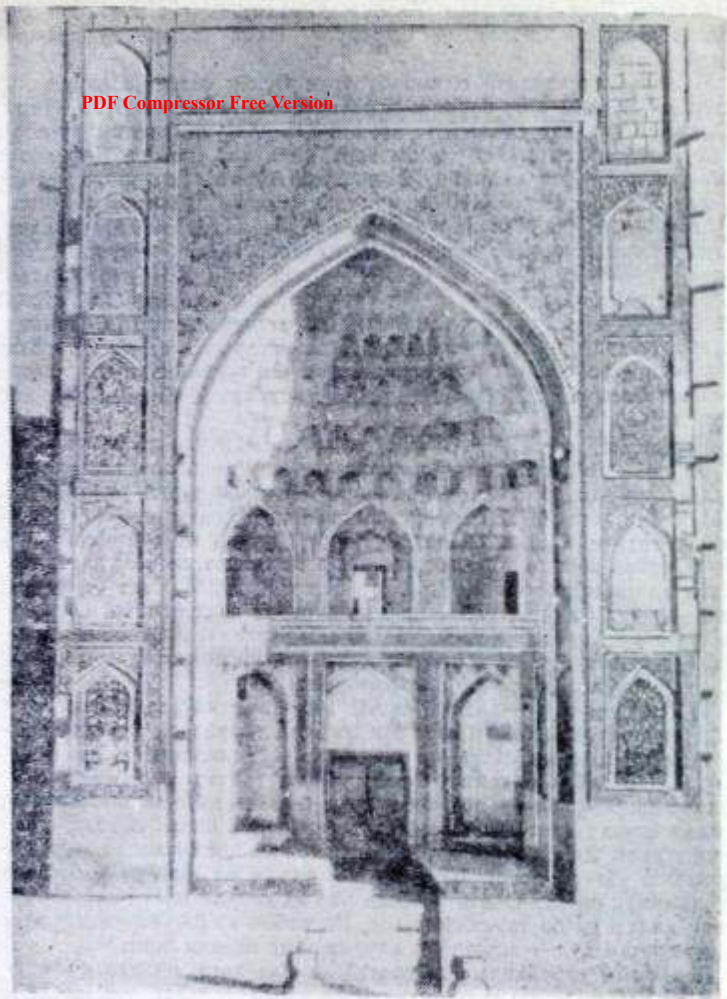
Мадрасаи Шердор. Соҳон 1619—1636. Самарканд

чан бо қавмҳои турк омезиш ёфта рафтаанд. Намунаи чунин қоллатро дар рӯзҳои мо низ метавон мушоҳида кард. Дар ҷануби Ўзбекистон бо номи ҳардурӣ гурӯҳи хурди этникӣ ҳаст, ки аслан тоҷик буда, то ҳол ба забони тоҷикӣ гуфтугӯ мекунанд. Албатта, дар шевани он калимаҳои ўзбекӣ ҳеле зиёд аст. Тарзи зиндагӣ, қочагидорӣ ва бисёр одатҳои ин гурӯҳ бо тоифаҳои ҳамсояи ўзбек шабоҳат дорад⁶⁴.

Мисоли дигар бо Хоразм алоқаманд аст. Дар асри XII дар он ҷо ду қавми асосӣ: тоҷикон (дар он вақт забони тоҷикӣ ба андозаи зиёд забони хоразмиро тағйир карда бароварда буд) ва туркон

*

⁶⁴ Эшнӣзов М., 1956.

Мадрасаи Абдулазхон. Соли 1652. Бухоро

мезистанд. Дар васикаҳои Текеши Хоразмшоҳ (1172—1200) хокимони шаҳрҳои сарҳаддӣ Сирдарё фақат ҳамин ду қавро ном бурдаанд.⁶⁵

Мувофиқи шаходати олими бузурги Осиёи Миёна Беруний, ки аслан аз Хоразм аст, барояш забони «зотӣ» хоразмӣ буд. Чунон ки маълум аст, дар таълифоти асрҳои XII—XIII низ калимаву ибораҳо, ҳатто муқолимаҳои тамом хоразмӣ дучор меоянд. Дар айни замон ин таълифот калимаву иқтибосҳои туркӣ ҳам дорад, ки аз ин дар Хоразми асри XIII ба микдори муайян (эҳтимол хеле зиёд) мавҷуд будани аҳолии туркзабон аён мегардад. Мадрақҳои осори муаллифони он замон низ ин иддаоро тасдиқ мекунанд. Чунончи, Плано Карпини, ки солҳои 40-уми асри XIII дар Хоразм будааст, дар боран «бо кумонӣ» (яъне, бо яке аз лаҳҷаҳои забони туркӣ) гуфтугӯ кардани одамони ин ҷо иттилоъ медиҳад. Яқинан метавон тасаввур кард, ки дар ин вақт аксарияти аҳолии Хоразм дузабона буда, ҳам ба хоразмӣ ва ҳам ба туркӣ муошират доштанд ва зимнан сухани туркӣ нисбат ба хоразмӣ бештар дар истифода буд.

Пас аз асрҳои XIII—XIV мо дигар аз мавҷудияти забони хоразмӣ ҳеч як мадрақа дар даст надорем. Мумкин аст, аз он вақт дере нагузашта, ин забон бо таъсири лаҳҷаҳои туркӣ тамоман аз байн рафта, аҳолии дар собиқ эронизабони Хоразм комилаи туркзабон гардида бошад. Шеваҳои туркӣ (ӯзбекӣ ва туркманӣ), ки дар заминаи забони хоразмӣ инкишоф меёфтанд, як микдори калимаҳои қадимаи хоразмиро низ дар бар гирифта буданд (чунончи, агна — канали калон, уав — канали хурд ва амсоли инҳо дар шеваи ӯзбекии Хоразми ҳозира то ҳол маҳфузанд). Калима ва истилоҳоти қадимаи эронӣ дар номи маҳалҳои ин ноҳия хеле фаровон ба назар мерасанд (аз қабилҳои Хазорасп).

Тадқиқи манбаъҳои ҳатти нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XI—XIII нуфуси туркнажоди Осиёи Миёна хеле афзуда, хусусан дар вилоятҳои шимолӣ ин сарзамин қисмати зиёди аҳолиро ташкил мекард. Дар ҳаёти маданияи Осиёи Миёна, ҳатто дар маданияти шаҳрنيшинон сахм ва нуфузи туркҳо беш аз пеш нақши равшан пайдо мекунанд (инг., масалан, ба тасвири рӯи олоҳи сафолӣ). Забони туркӣ онвақта, ки дар боло роҷеъ ба он сухани рафт, яъне қарлуқию уйғурӣ асосзабоне буд, ки баъди ба қисми ҷудошавӣ дар заминаи он дар Осиёи Миёна пас аз давраи муғул забони ӯзбекии қадим рӯ ба тараққи низоҳод. Ин забон аз бисёр ҷиҳатҳо бо пешгузаштаи худ — асосзабон алоқан хеле наздик дошт.⁶⁶

Дар илми таърихнигории советӣ ақидае ҳаст, ки дар «Таърихи РСФСР Ӯзбекистон» мухтасаран баён ёфтааст: «Дар асрҳои XI—

⁶⁵ Семёнов А. А., 1952, с. 24.

⁶⁶ Щербак А. М., 1959, с. 108—109.

XII ташаккули халқияти ўзбек асосан ба анҷом расида, миғбаъд ба худ номи ўзбекхоро мегирад»⁶⁷. Дар ин ҷо калимаи «асосан» дуруст оварда шудааст, зеро ташаккули халқи ўзбек (мисли халқи тоҷик) муддати дуру дарозеро дар бар мегирад. Тафриқаҳои тоифавӣ ҳамон ба таври равшан зоҳир мегардид, туркони навомада **PDF Compressor Free Version** туркзобоншуда ва ҳам аз он кўчишинони туркзобон, ки ханӯз дар замони пеш аз арабҳо ба Осиёи Миёна омада буданд, тафовути ҷиддӣ доштанд. Ин давран ташаккули забони ўзбекии қадим буд⁶⁸.

Футухоти муғулҳо ба харитан этникии Осиёи Миёна боз дигаргунӣҳои калон дохил намуд. Кўчида омадани миқдори зиёди бодиянишинони муғул дар ин амр омиле хеле муҳим гардид. Тоифаҳои муғули манғит, ҷалоир, барлос ва ғайра пас аз суқунат ёфтани дар Осиёи Миёна, дере нагузашта, ҳам аз ҷиҳати забон турк шуданд⁶⁹. Сабаби асосии тоҷик нашуда, маҳз турк шудани тоифаҳои ба ин сарзамини омадани муғул дар он аст, ки тарзи зиндагии ҳам муғулҳо ва ҳам туркҳо бодиянишинӣ буд ва аз ин рӯ, табиист, ки муғулҳо ва туркҳо бо ҳам робитаи наздик доштанд. Вале аз он, ки ин ҷараён хеле зуд ва босуръат ба вуқӯъ пайваस्त, ба ҷунин хулоса расидан мумкин, аст, ки ин тоифаҳои муғул ба муҳити ниҳоят пурифузи туркҳо афтода буданд.

Дар асрҳои XIV—XVI забони ўзбекии қадим, аз ҷумла шакли адабии он низ мавҷудияти худро нигоҳ дошта, ба дараҷаи олӣ тақомул мерасад. «Дар ин давра як қатор лаҳҷаҳои арзӣ ба вуҷуд меоянд, аммо тафовутҳои забони тоифаҳои ханӯз роли муҳим мебозиданд. Дар хиттаи Фарғона, дар Мовароуннаҳр ва Хоразм намоёндагонии се гурӯҳи шеваҳои асосӣ: қарлуқиву уйғурӣ, уйғуриву оғузӣ ва қипчоқӣ дар талосубҳои гуногун бо ҳам дар муошират буданд»⁷⁰. Забони туркии аҳолии Мовароуннаҳр, ки дар баробари иқтибоси фаровони калимаҳои эронӣ бисёр унсурҳои туркии шарқиву ғарбиро дар худ фароҳам оварда буд, ҳамчун асоси забони адабӣ хизмат намуд⁷¹. Дар забони адабӣ калимоти эронӣ ва арабӣ хеле зиёд истеъмол мешуд (ақсар вақт 40—50% таркиби луғавиро ташкил мекард), ҳамчунин таркибҳои ба забони туркӣ хоснабуда мавриди истифода қарор мегуфтафт. Бисёр шоирон ба туркӣ ва форсӣ шеър мегуфтанд (ҷунончи, Лutfӣ ва дигар шоирони гузашта ва муосирӣ Навоӣ, инчунин ҳуди асосгузори адабиёти ўзбек, ки ўро ҳамасронаш «зуллисонайн» номидаанд)⁷².

Дар асрҳои XIV—XV ба таври оммавӣ туркқунонии аҳолии му-

⁶⁷ «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 380.

⁶⁸ Малов С. Е., 1961, с. 221—222.

⁶⁹ Шербақ А. М., 1956, с. 109.

⁷⁰ Шербақ А. М., 1962, с. 223.

⁷¹ Ҳамон асар, с. 211.

⁷² Ҳамон асар, с. 20; Рустамов Э. Р., 1963; Бертельс Е. Э., 1965 а.

кимин шахру дехоти хусусан Хоразм, Хафтруд, воҳаи Тошкент ва Фарғона ба амал омад. Дар сарчашмаҳо ин аҳолии муқимӣ аксаран бо номи «сартҳо» вомехӯранд⁷³, ва зимнан, чунон ки аз «Бобурнома»^{PDF Compressor Free Version} ном ба соқинони ҳам туркзабон ва ҳам тоҷикзабони ин маҳалҳо нисбат дошт ва ин худ аз худ ишораест бар он, ки он вақт дар миёни туркзабонону тоҷикзабонон тафрикаи назаррасе набудааст.

Он чӣ онд ба истилоҳи «ӯзбек» бошад, ҳама гуна кӯшишҳои бо ҳукмрони Олтинӯрда Ӯзбекҳои (1312—1340) вобаста намудани ин ном асосе надорад.⁷⁴ Метавон фарз кард, ки дар солҳои 50 ё 60-уми асри XIV тахти ин ном аҳолии турку мугули Дашти Қилқоқ дар назар дошта мешуд ва пас аз он, ки иттиҳодияи қабилаҳои бодиянишини бо роҳбарии Шайбонихон дар худуди асрҳои XV ва XVI ба Мовароуннаҳр ва Хуросон сар дароварданд, ин ном ба аҳолии туркзабони ин вилоятҳо нисбат ёфт⁷⁵, яъне халқи ӯзбек аз ҳамон вақт номи худро пайдо намуд.

Албатта, кӯчида омадани оммаи нави сершумори тоифаҳои туркзабон, ки барои халқ ном ҳам овард, ҳодисаи муҳим буд, вале вай лаҳзаи асосӣ ва принципиалии таърихи халқи ӯзбек ба шумор намеравад. Гап дар сари он аст, ки ӯзбекҳои бодиянишини ба Мовароуннаҳр омада аксаран аз худӣ ҳамон қабилаҳои буданд, ки ҳанӯз дар замони пешин дар Осиёи Миёна зиндагонӣ мекарданд.

Донишмандони забони туркӣ муқаррар кардаанд, ки «аллакай дар асрҳои XIV—XV сохти грамматикӣ ва захираи асосии лугавии забони қавми ӯзбек тақрибан дар ҳамон шакле, ки дар рӯзҳои мо арзандом мекунад, муқаррар гардида буд», ҳатто дар Мовароуннаҳр сукунат ёфтани тоифаҳои бодиянишини ӯзбек на хусусиятҳои забонӣ ва на типии этникии халқи вучуддоштаи ӯзбекро тағйир надод⁷⁶.

Инкишофи минбаъдаи этникии халқи ӯзбек бо чанд роҳ ҷараён ёфт. Бо ташаккули ваҳдат ва робитаи арзӣ тадричан аз бэӣи рафтаи хусусияти парокандагӣ ҷойгирашавӣ ва сохтмони иҷтимоӣ ба амал омад. Бояд гуфт, ки ин процесс ҳатто дар замонҳои нав ҳам ба анҷом нарасида, дар баъзе ноҳияҳо ҷудоиҳои қабилавӣ ва қавмию тоифавӣ ҳамонро давом мекард. Аммо дар он ҷойҳо, ки гузариш аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти нимбодиянишинӣ ва хусусан ба тарзи зиндагӣ ва хоҷагидорӣ муқимӣ ба вуқӯъ меомад, ин ҷараён суръати бештаре дошт. Баробари ин дар миқёси васеъ

*

⁷³ Роҷеъ ба ин истилоҳ ва таърихи он ниг.: *Остроумов Н. П.*, 1908; *Самойлович А.*, 1910; *Бартольд В. В.*, 1964 ж, 1964 з, *Ваҳҳобов М. Г.*, 1961, с. 31—33.

⁷⁴ *Семёнов А. А.*, 1954, б. с. 3—37; *Аҳмадов Б. А.*, 1965 а, с. 11—12. *Мук. бо Греков Б. Д.*, *Якубовский А. Ю.*, 1950, с. 298—302.

⁷⁵ *Аҳмадов Б. А.*, 1965 а, с. 11—17. Роҷеъ ба талосуби истилоҳоти «ӯзбек» ва «казок» дар асрҳои XV—XVI ниг.: *Иброҳимов С. К.*, 1960 а, 1960 б.

⁷⁶ *Шербак А. М.*, 1956, с. 109—110.

турккунони аҳолии маҳалли тоҷикзабон бо шаклҳои мухталифи дузабонӣ (аз ҷузъӣ то кулӣ) ва дар айни замон тоҷиккунони гурӯҳҳои ҷудоғонаи ўзбекион давом мекард. Ҳаман ин тамоюлотӣ мураккаб, мухталиф ва зидди якдигар ҷамъан ба бартараф шудани «*типи дузабонӣ*» таркибӣ ва аз ҷиҳати этникӣ мутамарказ гардидаи халқи ўзбек оварда расонданд.

Дар боло борҳо хотирнишон гардад, ки халқи ўзбек бар асоси аҳолии муқими эронизабон, ки ҷаидин мартаба ба он тоифаҳои туркзабон пайваст шуда ва гурӯҳҳои туркшуда бо ҷузъҳои таркибии нави туркӣ омезиш ёфтаанд, ба вуҷуд омад. Мутаассифона, дар илм ҳоло ҷунон усулҳое, ки бо кўмаки онҳо муқаррар кардани таъноси миқдорӣ ин ва ё он ҷузъи таркибӣ имконпазир гардад, вуҷуд надоранд. Ин муамморо ба василаи таҳлили мадракҳои антропологӣ низ ҳал кардан амри маҳол аст. Инро ҳам бояд дар назар дошт, ки тоифа ва қавмҳои туркзабони ба Осиёи Миёни омада метавонистанд то ба ин сарзамини кўчиданашон омезиши наҷодӣ пайдо кунанд. Воқеан ҳам, мадракҳои антропологӣ ба ҳар ҳол дар ин хусус барои мулоҳизаи тахминӣ баъзе имконот фароҳам меоваранд. Дар ҳақиқат, аз байни се халқи туркзабонӣ нисбатан сернуфуси шимоли Осиёи Миёна — ўзбекҳо, қазокҳо ва қирғизҳо ду халқи охири аз лиҳози шакли шамоли мугулнаҷод (қирғизҳо назар ба қазокҳо бештар мугулнаҷод) ва ўзбекҳо европеинаҷодданд. Ўзбекҳо аз ҷиҳати антропологӣ ба ҳамон наҷоде, ки тоҷикон тааллуқ доранд, мансуб мебошанд. Тафовути зоҳири дар миёни тоҷикону ўзбекион аз ин иборат аст, ки ўзбекион бештар омезиши мугули доранд.

Бо вуҷуди ин ҷунон ки антропологҳо хотирнишон мекунанд, «*типи антропологӣи ўзбекион бар асоси типӣ наҷодӣи қадими европеисурати маҳаллӣ қарор гирифта, аломатҳои мугули ба он фақат изофа шудаасту бас*» (В. В. Гинзбург). Ҷунон аст нуқтаи назари Л. В. Ошанин, А. И. Ярхо, В. В. Гинзбург⁷⁷. Типӣ наҷодӣи тоифаҳои кўчишиши ўзбек гоҳо назар ба ўзбекиони муқимӣ бештар мугулист. Ҷунончи, барои исботи ин иддао метавон лақайқоро мисол овард. Дар айни замон, ўзбекиони қарлук, шамоили мугули худро тамоан гум карда, бо аҳолии маҳаллӣ «*аралаш*» шуда рафтанд ва аз тоҷикон ягон тафовуте надоранд⁷⁸. Ҳамин тариқа, аз омезаи сохти қиёфаи мугули то шабоҳати нисбатан камтар, ки дар ин сурат миёни ўзбек ва тоҷик фарқе намоионад, таҳаввули симон наҷодӣи ўзбекиони имрӯза ба назар мерасад. Барои қиёс ҳаминро бояд қайд кард, ки ба истиснон тоҷикони помирӣ, ки ягон омезаи мугули надоранд, дар ҳаман гурӯҳҳои боқимондан тоҷикон кам ё беш ин омеза мушоҳида мешавад: беш-

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1957, с. 93—100; Гинзбург В. В., 1964, с. 132—133.

⁷⁸ Ошанин Л. В., 1957, с. 34—35.

тар дар тоҷикони Фарғона, ноҳияҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон ва ба дараҷаи камтар дар тоҷикони Бухоро, Самарқанд ва сарғаҳи Зарафшон⁷⁹.

Ба ин тарих, чунон ки мадракҳои антропологи нишон медиҳанд, қисми асосии халқи ӯзбек аз аҳолии маҳаллии европеоисурати Осиёи Миёна, ки дар натиҷаи омезиш ёфтаи бо қавмҳои тили наҷодии ҷанубисибирӣ як андоза қиёфани мугули пайдо карда буд, фароҳам омадааст. Инро аз нуқтаи назари таърихи наҷодҳо тавзеҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки ҷузъи асосии таркиби халқи ӯзбек, агар онро ба таври кулли гирем, аҳолии аслии Осиёи Миёна мебошад. Туркони қисмати он хеле барвақт, дар давраҳои аввали асри миёна шуруъ гардида, баъдҳо бо суръати беш аз пеш идома ёфт. Зимнан, ҷараёни аз ҷиҳати забон туркони назар ба ҷараёни биологияи мугулони тазтар ва васеътар сурат мегирифт. Ба ин ҷараёнои гурӯҳҳо ва табақаҳои нав ба нави аҳолии қашада мешуданд. Дар байни қавму тоифаҳои ба дараҷаи гуногун мугули ва туркишуда дар бобати ҳамзистӣ ва амали мутақобили хеле наздик бо қавмҳои европеоисурати эронӣ тоҷикзабон тағйироти мураккабе рух медод. Амали мутақобила аз лиҳози наҷодӣ боиси бо ҳам даромехтани ҷараёнҳои гуногуни мегардид; қодисаҳои аз мансубияти туркӣ бергаштан низ ба вуқӯъ омада, маънаҳои умумиро боз ҳам мураккабтар месохтанд.

Чунон аст муҳтасаран мулоҳизаҳои мо доир ба таърихи ташаккули наҷодҳо. Таърихи хуб бо санадҳо тасдиқшудаи маданияти Осиёи Миёна, аз ҷумла адабиёти он, ни мулоҳизаҳои қомилан собит менамояд ва бо тамоми ҷузъиёташ шарҳ медиҳад. Мо дар сарй ин масъала ба тафсил таваккуф нахоҳем кард, хусусан ки равобитаи адабии тоҷикӣ ӯзбек аз тарафи адабиётшиносон ба таври амик тадқиқ шудааст⁸⁰. Тимсоли барҷастаи қаробати адабиётҳои ду халқи бародар ҳаёт ва эҷодиёти ду фарзанди барозандаи халқҳои тоҷикӣ ӯзбек Абдурахмони Чомӣ ва Алишер Навоӣ мебошад⁸¹. Материалҳои этнографӣ низ ба гоҷат муҳимманд, зеро онҳо барои возеҳ ва воқеӣ тасаввур кардани ҷараёни муносибатҳои байни тоҷикону ӯзбекон кӯмак мерасонанд (дар ин бобат асарҳои этнограф Б. Х. Кармишева хеле қолибанд) ва муҳимтар аз ҳама ин, ки то ҷӣ андоза наздик будани маданият ва тарзи зиндагии ҳозираи халқҳои тоҷик ва ӯзбекро нишон медиҳанд ва ин наздикӣ ба дараҷаест, ки баъзан ҳудуди байни онҳоро ҳатто шартан бошад ҳам муайян кардан мумкин намешавад. Ҳамсоғии ҷаидинасра ва иртиботи хеле наздик, ҳамчунин мавҷудияти бунёди умумӣ боиси ба забони ӯзбекӣ нуфуз ёфтани қадимоти тоҷикӣ ва ба за-

⁷⁹ Гинзбург В. В., 1949, с. 316—331.

⁸⁰ Брагинский И. С., 1962.

⁸¹ Махсусан инг.: Бертелес Е. Э., 1965 а.

бони тоҷикӣ дохил шудани калимоти ўзбекӣ гардидааст. Забоншиносон таъсири мутақобили чашмасеро дар соҳти грамматикӣ ин забонҳо низ қайд кардаанд. Дузабонии тоҷикию ўзбекӣ як ҳодисаи хеле муҳим аст.

Ба ин тартиб, агарчанде ки халқҳои тоҷик ва ўзбек дар замонҳои гуногун ташаккул ёфта ва забони ин халқҳо ба гурӯҳҳои мухталифи забонҳо тааллуқ дошта бошад ҳам, бунёди аслии наҷодию антропологии онҳо як аст. Тақдири таърихӣ ин халқҳо ва маданияти онҳо пайвандҳои ногузастанӣ дорад. Дар асрҳои миёна маданияти ўзбек ва маданияти тоҷик фақат дар баъзе соҳаҳо, он ҳам асосан аз ҷиҳати забон, тафовут пайдо намуда, ҳар яке дорон хусусият ва анъанаҳои худ гардидааст, вале таъсир ва робитаи мутақобила дар ин соҳаҳо низ хеле зиёд ба назар мерасад. Тоифа ва қавмҳои туркӣ ва шарқиронӣ, тоҷикон, ўзбекон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар ҳоки як давлати таъсисёфта, дар як шаҳр ва деҳқад паҳлӯ ба паҳлӯ зинадагӣ мекарданд. Онҳо дӯш ба дӯш истода, ба муқобили истилогарони аҷнабӣ ҷангидаанд, дар муборизаҳои синфӣ зидди истисморгарони «худӣ» якҷоя иштирок намудаанд. Албатта, баъзе ҳодисаҳои нифоқу бадҳоҳӣ ҳам рух мебуд, вале заминаи муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо аз дӯстии самимӣ, ҳамзистии бо сулҳу сафо ва ҳамкорӣ аҳлона фароҳам омада буд.

Баъзе тафовутҳои наҷодие, ки мо дар ин ҷо сухан рондем, ҳеҷ гоҳ асоси муқобилгузорию як халқ бо халқи дигар нахоҳад шуд. Дар тараққиёти тамаддуни умуминисонӣ ҳаммаи мардумони Осиёи Миёна саҳми бузург гузоштаанд. Ҳам халқҳои эронизабон ва ҳам халқҳои туркзабонро арбобони барҷастаи илму маданият ҳастанд, ки онҳо моёи ифтихори тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошанд.

4. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ

Бинокорӣ ва маъморӣ

Дар асри XVI бинокорӣ хеле авҷ гирифт. Хусусан сохтмони биноҳои маъмурӣ, ҳоҷагӣ ва маданият маишӣ вусъати зиёде пайдо намуд, ки ин яке аз ҷиҳатҳои хоси ин давра ба шумор меравад. Дар бисёр шаҳрҳо ва роҳҳои қорвоиғард кӯпрукҳо, сардобаҳо, қорвоисаройҳо, ҳаммомҳо ва тичоратхонаҳои боҳашамат сохта шуданд. Дигар иморатҳои мӯхташам, аз қабилӣ мадраса, масҷид, мақбара ва хонаҳои низ ба вучуд омаданд. Агар ба ин ҳама он биноҳои сершумореро, ки дар он вақт сохта шуда, вале то замони мо нарасидаанду фақат дар вақфиномаҳо ва дигар манбаъҳо зикр гардидаанд, илова кунем, он гоҳ доир ба вусъати фаъолияти бинокорӣ дар ин аср тасаввуроти пурра ҳосил мешавад.

Биноҳои нав аз ҳама бештар дар Бухоро ва атрофи он сохта

шуданд.⁸² Бе муболиға гуфтан мумкин аст, ки симон Бухорои охири асри миёнаро маҳз иморатҳои дар асри XVI сохташуда муайян мекунад. Дар ҳамин давра девори нави шаҳр, ки масоҳати он вақт ҳама ба тағйир оварда, ҳама ҷоҳаҳо ба ҳамаҷониба ба вучуд омад. Дар охири асри XVI Абдуллоҳони II барои хоҳири шайхони бонуфуз ва давлатманди Чўйборӣ тамоми амлоҳи бузурги онро ба худди шаҳр дохил намуд.

Аз ин рӯ, муҳимтарин хусусиятҳои санъати меъмории асри XVI⁸³ бештар дар иморатҳои Бухоро таҷассум ёфтаанд. Агар синтези тамоюлҳои анъанавӣ ва навин ҳосил сохтмони масҷиду мадрасаҳо бошад, дар биноҳои ҷамъиятӣ маҷмаи асосиро тамоюли назимгарӣ мебарорад.

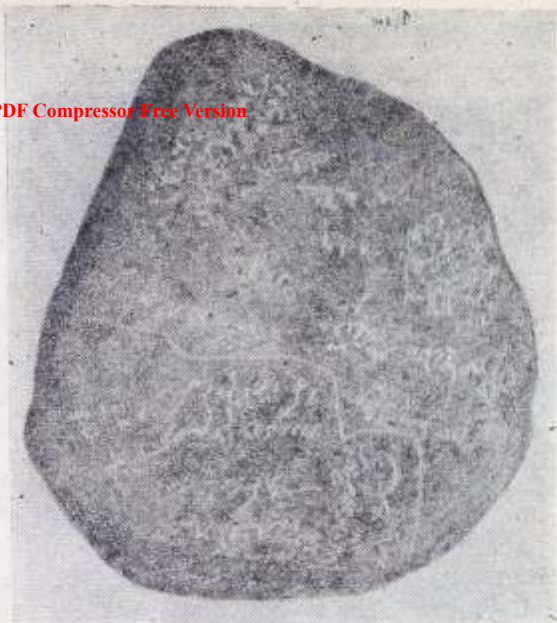
Дар бинокориҳои асри XVI аз ҷиҳати нақшакашӣ ва тарҳрезӣ ҷустуҷӯҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан гулбаз ва куббаҳои хеле зебо ва мутаносиб сохта шуда, ба ҳаҷм ва таъйиноти бино мувофиқати комил пайдо кардаанд. Дар рехтани тарҳи иморат хеле дур шудан аз қолабҳои анъанавӣ мушоҳида мешавад. Аз он аср ҷанд нақшаи ҳақиқии иморатҳои гуногун ба даст расид, ки зоҳирӣ ба лоиҳаи намунавӣ монанд аст⁸⁴. Дар байни онҳо лоиҳаи хонаҳои ҳам ҳаст. Баъзе биноҳои хонаҳои дар асри XVI сохташуда аз ин лоиҳаи намунавӣ фақат дар ҷузъиёти тарҳи худ фарқ мекард. Вале як иморати хонвон охири асри XVI дар Файзобод аз ҷиҳати ҳаҷм ва тарҳаш тамоми нава мебошад: дар ду тарафи пешрӯи иморат айвонҳои дарозӣ-куббадор сохта шудаанд, ки дар шаронти иқлими гарм Осӣён Миёна вазифаи гирифтани пешбодҳои тафсириро адо мекарданд.

Мисоли дигар — мадрасаи асри XVI. Нақшаи мадраса хеле пештар ба вучуд омада, расмият пайдо карда буд ва баъзе мадрасаҳои асри XVI асосан ҳамонро фақат такрор мекарданд. Тарҳи мадрасаҳои дигар аз лоиҳаи анъанавӣ тафовути ҷиддӣ дошт ва бештар ба ҷиҳатҳои амалӣ асос ёфта буд: меъмории имкони зиёд кардани микдори хуҷраҳо ва ба вучуд овардани манзилҳои ёрирасиро ҷустуҷӯ мекарданд. Аз ин нуқтаи назар мадрасаи Мирараб ва алаҳхусус мадрасаи Абдуллоҳон дар Бухоро ҷолиби диққат мебошанд. Тарҳи мадрасаи Абдуллоҳон хеле мавриди таваҷҷӯҳ аст. Андаруни мадраса ҳавили росткунҷаи муқаррарист, ки атрофи онро дар ду табақа хуҷраҳои иҳота кардаанд. Дар миёна-

⁸² Шишкин В. А., 1936.

⁸³ Адабиёти нави онд ба санъати меъмории асри XVI фаровон аст, асарҳои тавсифкунидан ёлғорҳои алоҳида ва тадқиқоти ҷамъабасткунанда мавҷуданд: Воронина В. Л., 1950, с. 93—96; Давидович Е. А., 1950 а; Дмитриев В. И., 1950; Литвинский Б. А., 1953; Массон М. Е., 1936; Пугаченкова Г. А., 1962; 1968; Пугаченкова Г. А. ва Реппель Л. И., 1958; Ратия Ш. Е., ва Воронин Л. И., 1936; Френкель Н. И., 1950.

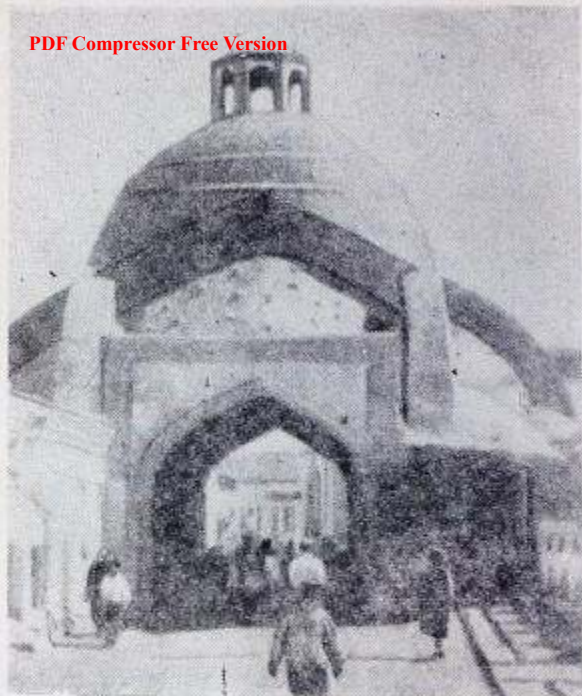
⁸⁴ Бақланов Н., 1944; Пугаченкова Г. А., 1962, с. 194—210.

Кавибан Бобур дар санг. Мастаҷох

ҷои чор тарафи он чор айвон сохта шуданд, ки ба назар муқар-
рарӣ менамоянд. Аммо дар амал дутои онҳо ба комплексҳои ҷу-
догонан манзилҳои иловагӣ пайвастаанд ва вурудгоҳ доранд. Яке
аз ин комплексҳо хавличай дарунист, ки ҳафт гӯша дошта болаш
бо гунбаз пушида шудааст ва атрофашро хучраҳо иҳота карда-
анд. Миқдори умумии хучраҳои мадраси Абдуллоҳони II аз нақ-
шай муқаррарӣ хеле зиёд аст.

Тақомули тадриҷии оронш ва нақшу нигори пештоқҳо ва рӯи
деворҳои асосии биноҳо низ бисёр ҷониби тавачҷӯх мебошад. Дар
санъати меъмории нимаи аввали асри XVI анъанаҳои аҳли теури
холо ҷидома дошта, марҳилаҳои нави тараққиёти худро ба сар ме-
бурданд. Хотамкории рангубаранги кимат ва пурзаҳмат хеле ва-
сеъ ба қор бурда мешуд, хиштҳои кошникорӣ, мисли асри XV, бо
нақшҳои зебо ва рангҳои мутаносиби кабуду сафеду нилобӣ ҳа-
моно асоси ороншоти биноҳо ба шумор мерафтанд, сафолтахтаҳои
сирдори поини деворҳо бо нақшбандиҳои нафиси заррин зебо до-

Тоқ Саррофон. Асри XVI. Намуди умумӣ. Бухоро

да мешуданд, нақшҳои барҷастаи заррандуду нилобии бо усули кундал дар ниҳояти нафосат ва зебӣ кашидашуда ҳар бишандаро моту мабхут месохт.

Чуни тарикӣ орошотро мо дар ёдгориҳои Бухоро, аз қабилӣ Масҷиди Қалон, мадрасаи Мириараб, Масҷиди Баланд ва масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин, дар мақбарои Сиюнҷихони Тошкент, мадрасаи Абдулатиф Султон (кӯкғумбаз) дар Уротепна ва ғайра низ дида метавонем. Махсусан Масҷиди Баланд ва масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин бо нақшу ниғорҳои ниҳоят зебо ва муҷаллалӣ худ касро ба ҳайрат меоваранд. Масалан, тамоми деворҳои Масҷиди Баланд бо тасвири раиғубаранг ораста гардидаанд: дар ин ҷо сафолтаҳои минокориӣ бо нақшҳои заррин зинатёфта, хотамкориҳои на-

фиси шаклҳои мураккаб ва нақшбандиҳои кундалро метавон дид.

Дар ниман дуввуми асри XVI хусни зоҳирии иморатҳои бошукӯх тағйир меёбад. Акнун василаҳои нисбатан арзонбаҳо ва камзаҳмати ороиш ба қор бурда мешавад. Аммо аз ин чунин барнамеояд, ки дар ҷиҳати бадеии ҳунари меъмории таназзул руҳ дола бошад. Ҳунармандони гулдаст тавассути арзонтарин воситаҳои шоҳкорӣҳои ҳайратангезе ба вучуд меоварданд. Аз ҷумлаи ин шоҳкорӣҳои гулбазҳои мебошанд, ки фақат дар натиҷаи ба шакли қоч ҷидани ҳишт ба худ сурати зебои гирифта, дар назари бинанда мисли як ситораи серқирраи мушаъша намудор мешаванд. Аксар вақт ороиши гулбазҳои тавассути сохтани гӯшаҳои яклухти гачӣ ва бо ҳиштҳои муқаррарии сайқали пур кардани байни онҳо таъмин мегардид. Молдан асосии зебу зинати дохили биноҳоро гачи сафед ва ранга ташкил мекард. Усули истифода аз он гуногун буд. Баъзан гачро ба девор ду бор мемоланд (дафъан аввал гачи ранга, дафъан дуввум гачи сафед), сипас дар рӯи гачи сафед ҳар навъ нақшҳои мекашиданд. Дар мавридҳои дигар ба девор аввал гачи сафед молида, онро бо тасвирҳои оро медоданд ва пас аз он гачи рангаро ба шакли нақшҳои қандакорӣ «рӯйкаш» мекарданд. Беҳтарин намунаҳои чунин ороишоти арзонбаҳо, вале бисёр зеборо метавон дар хонаҳои Файзободи назди Бухоро ва Баҳоуддин мушоҳида намуд.

Дар Осиёи Миёнаи асри XVI ҳам биноҳои ҷудогонаи бошукӯх ва ҳам мӯҳташами ҷомеъ сохта мешуданд, ки баъзе аз онҳо аз қабилҳои Масҷиди Қалон ва мадрасаи Мирнараб аз қалонтарин ансамблҳои меъмории Осиёи Миёна ба шумор мерафтанд. Дар ҷор тарафи ҳавли қалони ростқунҷаи дарунии Масҷиди Қалон айвонҳои дароз сохта, болон онро бо сесади гулбаз пӯшидаанд, ки онҳо бар сутунҳои мураббаъ устуворанд. Даромадгоҳи асосии масҷид дар тарафи кӯча воқеъ гардида, ҳуди иморати он дар пешгаҳи ҳавли ҷой гирифтааст ва бомаширо гулбазии нилобие, ки бар устувории баланд қарор гирифтааст, зеб медиҳад. Мадрасаи Мирнараб, ки рӯ ба рӯи Масҷиди Қалон воқеъ аст, нисбатан хурдтар мебошад. Вале байни мадрасаи масҷид аз ҷиҳати тарҳи сохт таносуби қиммат хеле моҳирона ба даст оварда шудааст: мадраса рӯи суфани баланд бино ёфта, тарафи пеши он бо бурҷҳои қалони қунҷӣ «ҷасимтар» гардидааст.

Ансамбли меъмории Чорбақр, ки дар наздикии Бухоро воқеъ аст, боз ҳам бузургтар мебошад. Маркази композиционии онро се иморати боҳашамати дар як суфа гузошташуда — хонаҳо, масҷид ва айвони пайвасткунандаи онҳо, ки аз ду тарафи он дар ду табақа хучраҳои сохта шудаанд, ташкил менамояд. Дар ин маҷмуи иморат ҳавличаҳое низ ҳастанд ки дар онҳо даҳмаҳои хонаводагӣ бо теъдоди зиёди сангҳои рӯи қабр воқеъ гардидаанд.

Водии Ҳисор низ аз ёдгориҳои меъмории бой аст. Ҳисор дар асрҳои XV—XVI ба авҷи раванқи худ расида буд. Дар ин давра

худуи он вусъат пайдо карда, ҷануби Тоҷикистон, ҷануби Узбекистон, ғилонтҳои шимоли Афғонистон (Балх, Шибярғон, Қундуз), **PDF Compressor Free Version** ва бар мегирифт. Иморатҳои Қалъаи Хисор, аз қабилли Мадрасаи Кӯҳна, Мазори Маҳдуми Аъзам ва ғ. шояди санъати баланди меъмории Хисори онвақта мебошанд.⁶⁵

Соҳтмони биноҳои ҷамъиятӣ аз иморатҳои масҷиду мадрасаҳо фарқ мекард. Дар қорроҳи баъзе хиебонҳо бинои қорсу бардошта, ба тӯли хиебон тоқҳо ва қорвоисаройҳо месохтанд. Маҷмӯи ин бинокориҳо боиси ба худ шакли муайян гирифтани майдонҳо, кӯчаҳо ва қорроҳҳо мегардид. Қалонтарини ин қабил ансамблҳои меъмории дар ду маҳалли Бухоро ба вуҷуд омада буд: яке дар Регистон (ҳоло аз он асаре боқӣ намондааст) ва дигаре дар қорроҳи ду кӯчаи пешинан шаҳристони қадими Бухоро, ки ба сэмти шимол то беруни марзи шаҳристони давом мекард (аз он ҳоло се қорсу ва токи Абдуллоҳон маҳфуз мондааст).

Барои ҳарчи пурратар тасаввур намудани санъати асри XVI чуни навъҳои қасбу ҳунари амалӣ, мисли қандақорини рӯи санг ва ҷӯбро низ бояд зикр кард. Дар ин соҳа қомебини устодони асри XVI хеле назаррас аст. Сангҳои сершумори рӯи қабр дар маҷмӯи иморати номбурдан Қорбакр аз намунаҳои барҷастаи ҳунари қандақорини он давр маҳсуб меёбад. Ин сангҳо бо катиба ва нақшу ниғор ороиш ёфта, гӯшаҳои онҳо ба шакли сутунча дароварда шудааст. Баъзе сангҳои рӯи қабр ба худ шакли хурди макбаран куббадорро гирифтаанд. Беҳтарин намунаҳои қандақорини рӯи ҷӯб ҳаққонии сақфи Масҷиди Баланд, дари ҷанде аз мадрасаҳо ва ғ. мебошад.

Дар асри XVI ороиши бадони китобҳои дастнавис ба дараҷаи баланд расида буд.⁶⁶ Китобхонаҳои, ки дар дарбори баъзе султониҳо мавҷуд буданд, дар айни ҳол вазифаи қоргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Дар Осиеи Миёнаи он замон бисёр минӣтурсозон ва ҳушнависони забардаст ҳаёт ба сар мебуданд, ки ҷанде аз онҳо ба ин сӯ аз Хирот омада буданд. Микдори зиёди дастнависҳои, ки дар асри XVI ҳушнависони маҳаллӣ китобат карданд ва минӣтурсозони он давр зинат додаанд, ба замонҳои мо расидаанд. Дар байни ин ҳушнависону минӣтурсозон қисме ҳам буданд, ки бо истеъдод ва қарехи олии худ шӯхрати ҷаҳонӣ ёфта, аз мумтозони замон ба шумор мерафтанд.

Баъзе муҳаққиқон ба чуни ҳулосае омадаанд, ки минӣтури Осиеи Миёна дар асри XVI дораи мактаби мустақили худ гардидааст. Пеш аз ҳама Г. А. Пугаченкова ин иддаоро муфассалтар (ҳарчанд ки фикри ақидаҳои вай ҷиҳатҳои баҳсталаб низ доранд)

*

⁶⁵ Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.

⁶⁶ Галеркина О. И., 1956; Долгинская В. Г., 1955; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1956; Семёнов А. А., 1948 6 ва ғайра.

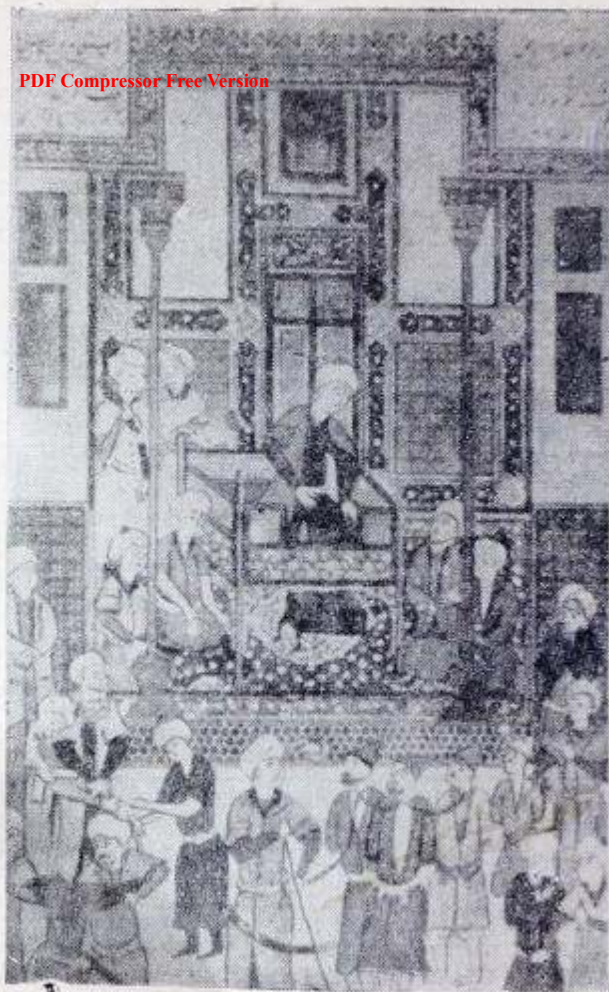
баён намуда, зимнан тараққиёти ин мактаба осидёмийёнагии минийётуро ба чанд марҳила тақсим кардааст. Марҳилаи аввал (то солҳои 40-уми асри XVI) — даври ҳамаҷониби ду рави. Як гуруҳи минийётурсозон ба аёнани Бехлод пайраи мекарданд. Гуруҳи дигар равиин андаке дигарро пеш гирифта, зарофатро камтар ва мухтастарро зиёдтар қарор доданд ва офаридаҳои онҳо бештар ҷанбаи этнографӣ дошт. Хусусиятҳои ин равиירו бештар аз ҳама минийётурҳои «Фатҳнома» метавонанд тавсиф намоянд. Асар ба васфи корномаҳои Шайбонихон бахшида шуда, китобати он дар ибтидои асри XVI ба вуқӯъ пайваستاаст. Минийётурҳо бо мазмуни ҳар фасл ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат доранд, дар онҳо симон як қатор шахсони таърихӣ, аз ҷумла худи Шайбонихон ҳам тасвир ёфтааст. Тамоми ҷузъиёти зист, либос ва ҷиҳозот қомилан воқеӣ акс гардидаанд. Дар онҳо омезиши маданияти муқимӣ ва саҳроӣ возеҳу равшан ба назар мерасад. Тасвири дигар асарҳои таърихӣ низ ба ҳамин минволанд. Мавриди аҷобат аст, ки дар «Таърихи Абулхайр», ки дар асри XVI таълиф ёфтааст, агарчи баёнӣ воқеаҳо фақат то аҳди Абулхайрхон давом мекунад, аммо минийётурҳо «модернизация» шудаанд: либосҳо, ҷиҳозот ва ҷузъиёти зист, сарфи назар аз замони вуқӯи ҳодисот, ба асри XVI мансубанд.

Дар ин давра процесси эҷоди бадеӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки минийётурҳои Хирот ниҳоят муфассал омӯхта ва аз он нусхабардорӣ карда мешуд. Ҳатто ҷунин ҳодисаҳои маълум, ки расомони Осидёмийёна аз расмҳои давраҳои пешини Хирот баъзе манзараҳо ва баъзе композицияҳои томо айнаи кӯчонда мегиританд. Яке аз ҷунин композицияҳои том, ки хеле маълум буд, давҳаҳои мебошанд, ки бо номи манзараҳои тахти подшоҳӣ машҳур гардидаанд. Дар айни ҳол, дар дигар шахрҳои Осидёмийёна аёнанаҳои маҳаллии расмкашӣ вуқӯд дошт (маркази ин аёнанаҳо масалан дар Самарқанд ва Тошкент буд). Дар расмҳои ин ҷойҳо таъсири мактаби Хирот қариб ҳис карда намешавад. Рассомон беш аз ҳама «ба тасвири ҳақиқии воқеаҳо ва юришҳои ҳарбии қонкрет»⁸⁷ мароқ доштанд.

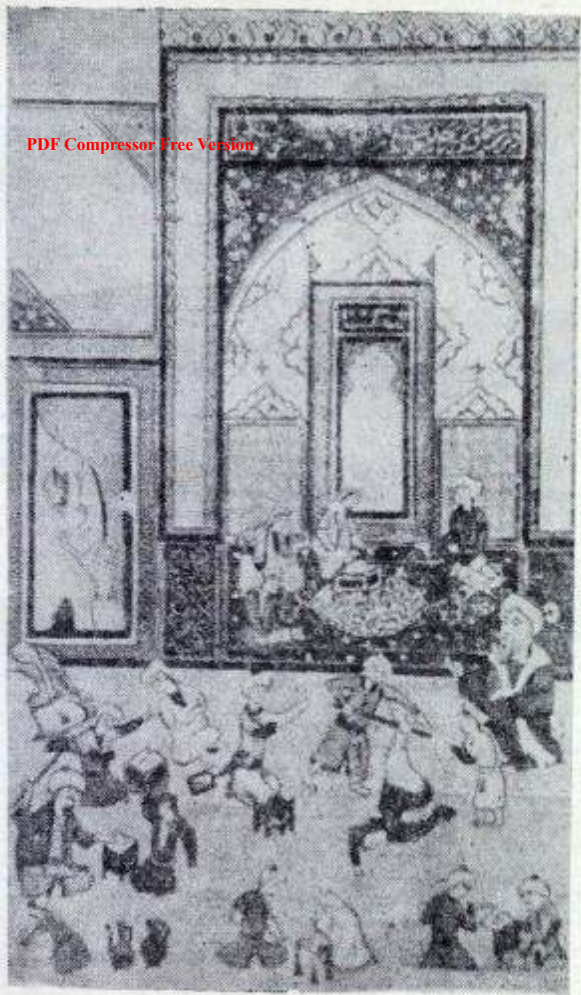
Дар марҳилаи дуваум, аз миёнаҳои аср сар карда, дар офаридаҳои бештари минийётурсозон як навъ омезиши ин ду сабк ба амал меояд. Тасвири онҳо хеле нафис, дақиқ ва зебоанд, вале, баробари ин, дар инҳо таҳлили психологӣ, мазмуни иҷтимоӣ ва мавзӯоти жанрӣ торафт мавқеи бештар ишғол менамояд. Дар ин маврид ба тасвири симо низ аҳамият дода мешавад. Яке аз барҷастатарин намунаҳои осори ин марҳила дастнависи «Шоҳнома»-и Фирдавси мебошад, ки тасвири он ба қилки устоди машҳури минийётур Мухаммадмуроди Самарқандӣ тааллуқ дорад.

*

⁸⁷ Galerkina O., 1976, с. 180—193.

3
Минијатури асри XVI. Вазирн одил ҷавони роҳзан-
ро аз қатл начоғ медиҳад. Бухоро

Минијатури асри XVI. Бухоро

Сахнаҳои муҳориба дар тасвири ӯ хеле зинда, пур аз ҳаракат ва ниҳоят ҳаяҷомангез баромадаанд. Ӯ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ ҳам рӯ овардааст. Аз ин ҷиҳат минијатурае, ки дар он шӯриши Қоваи оҳангар тасвир шудааст, би диққат мебошад.

Ин давра (солҳои 40—70-уми асри XVI) яке аз пурсамартарин давраҳои санъати минијатуранигорӣ буд. Гарчанде дар санъати рассомии пойтахт — шаҳри Бухоро андак таъсири мактаби Хирот хис карда шавад ҳам, рафти умумин илқишофи санъати минијатуранигорӣ далолат мекунад, ки он дар ҷустуҷӯи роҳи усулҳои ба худаш хоси ривочу равнақ буд. Яке аз намоёнтарин рассомони ин давраи ташаккули мактаби нави минијатуранигорӣ Маҳмуди Музаҳҳиб буд. Ин рассом дар асоси талаботи мактаби Хирот эҷодкунанда ҳам, дар айни ҳол, дар осораи ҳамон тағйироти дигаргунӣ ба назар мерасад, ки худӣ ваӣ ба ин санъат дохил карда буд ва ё таъсири анъанаҳои нави маҳаллӣ ба шумор мерафт.

Эҷодиёти Усто Абдулло ном рассоми забардаст ба илқишофи санъати рассомии Бухоро хеле таъсир расонд. Нақшу тарҳу сурӯби раёмҳои ин рассом ниҳоят нафису зариф ва мавзӯну муносиб буда, тобишҳои ранг бо маҳорати ҳайратангез қор фармуда шудаанд ва дар сохтани композиция ҳам ин рассом ниҳоят забардаст будааст. Минијатураҳои, ки то ба рӯзҳои мо расидаанд, далолат мекунад, ки Абдулло байравони бешуморе дошту онҳо ба устои худ тақлид мекардаид ва аз вай нусха мебардоштаид.

Эҷодиёти Муҳаммад Чехрав Муҳосини ва дигар мусаввирони забардаст низ дар ҳамин давра ҷараён ёфта, ба пояҳои баланди илқишофи худ расидааст.

Ҳусусияти ба назар намоён асри XVI дар офариниши портрет иборат аз ин аст, ки минијатурасозон дигар аз тасвири шартин подшоҳ даст мекашанд: портретҳои офаридан онҳо подшоҳонро идеализация намекунанд, дар онҳо кӯшиши на фақат дар ҳадди имкони минијатур ба таври воқеӣ нишон додани қиёфаи шахс, балки ҳамчунин аён сохтани кайфияти рӯҳии он эҳсос мешавад. Зоҳиран, Ҷалолиддин Юсуф, ки ўро Зайниддини Восифӣ борҳо ёд кардааст, дар офаридани портрет шӯҳрати зиёде касб карда буд. Ӯ карикатураҳои хуб ҳам эҷод мекард.

Бояд таъкид намуд, ки хангоми мусаввар кардани осори назму насри классикӣ ҳатто дар ҳалли мавзӯҳои «доимии» ба сураҳои қолаб даромада ҳам хувармандонии забардаст ҳаргиз аз офаридаҳои пешини нусхабардорӣ намекарданд, балки дар ин маврид ҳам ба эҷоди худ рӯи тоза дохил менамунд.

Адабиёти бадеӣ ва таърихшиносии тоҷик дар асри XVI

Ҷи нави ки дар боло қайд карда шуд, адабиёт ва фан, ки дар замони ҳукмронии Улуғбек хеле пеш рафта буд, ба зудӣ пас

аз марги ӯ дар натиҷаи таъсири иртиҷопарастонаи рӯҳониёни ислом ва дарвешон ба ҳаёти ҷамъиятӣ, рӯ ба таназзул ниҳод. Ин ақибравӣ махсусан дар аҳди Султон Абӯсаид хеле тақвият пайдо намуд. Он вазъияти сиёсӣ, ки аз аввалҳои асри XVI дар ин мамлакат фароҳам омад ба ҳаёти адабӣ ва фанӣ зарбаи боз ҳам сахтаре расонид. Роли рӯҳониёни иртиҷоии ислом ниҳоятдараҷа пурқувват гардида, беш аз пеш ба тараққиёти афкори илмӣ монеъ мешуд. Дар натиҷаи ин Хирот аз аввалҳои асри XVI ҳамчун як маркази маданияи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти худро аз даст дод. Намояндагони илму фан, адабиёт ва санъат ба ҳар тарафи мамлакат пароканда гардидаанд.

Агарчанде дар нимаи дуввуми асри XVI шаҳри Бухоро ҳамчун маркази маданияи сар бардошта, сол аз сол шумораи мадрасаҳо зиёд гардид, лекин дар ин мадрасаҳо асосан илмҳои динӣ омӯхта мешуданд. Бо вуҷуди ин адабиёт ва илму фанӣ дунъявӣ низ дар ин давра то як дараҷа ривож ёфт. Ҳоча Ҳасани Нисорӣ ном муаллифи таъкирани назми Бухоро, ки дар нимаи дуввуми асри XVI тартиб ёфтааст, 250 нафар ходимони илму адаби давраи ҳукмронии Убайдуллоҳон ва писари ӯро ном мебарад. Аксарии ходимони зикркардаи Нисорӣ дар адабиёт ва санъат осори намоеие аз худ боқӣ нагузошта бошанд ҳам, ин рақам аз хеле равиҷ ёфтани афкори адабии илмӣ он замон шаҳодат медиҳад. Барои тараққиёти минбаъдаи илму фан ва адабиёт эҷодиёти фақат иддаи каме аз онҳо аҳамият пайдо кардааст. Аз байни адибони он давра махсусан фаъолияти Восифиро бояд хотирнишон намуд.

Зайниддини Восифӣ дар соли 1485 таваллуд ёфтааст. Ӯ то соли 1512 дар Хирот зиста, пас аз сукути салтанати Темуриён ба хидмати Шайбонӣён мегузарад ва то солҳои 30-юми асри XVI дар Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна умр ба сар мебарад. Восифӣ ба ғайр аз ашъор асари хеле ҷолиби тавачҷӯҳи саргузаштне бо унвони «Бадоеъ-ул-вақоъеъ» дорад. Ӯ дар ёддоштҳои худ симои шаҳрҳои онзамоноаро ба таври барҷаста тасвир намуда, русуми адабии Хиротро дар давраи Навоӣ ва ҳаёти шоирони дарбори аҳди Шайбонӣёнро нишон медиҳад. Восифӣ ҳамчун нависандаи зарофатписанд ва мушоҳидакор дар шакли нафиси ҳаҷв бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро ифшо менамояд.⁸⁸

Шоир ва муаррихи номӣ Камолиддини Биноӣ (соли таваллуд 1453, соли қатл 1512) ҳамзамони Восифист.⁸⁹ Ӯ дар Хирот аз оилаи устои ҳунарманди бинокор ба дунё омада, дар овони ҷавонӣ чанд солро дар Шероз, пас дар Табрёз дар дарбори султон Яъқуб ба сар бурдааст. Соли 1491 ба зодгоҳаш шаҳри Хирот бар-

⁸⁸ Болдырев А. Н., 1957; Айни С., 1956.

⁸⁹ Дар бораи ӯ инг.: Мирзоев А., 1957.

гашта, аммо ба сабаби фитнаву дасисаҳои ахли дарбор, ки аз бухлу ҳасад нисбат ба ӯ — шоири бонистеъдоди аз табақаи «наст» баромада сар мезад, дере нагузашта дар соли 1495 ба Самарқанд ҳиҷрат намуд. Ӯ дар он ҷо шохиди ҷангу низоъҳои байни ворисони салтанати Табақаи Темирӣ ва Шайбонӣи гардид. Баъди Самарқандро забт кардани Мухаммад Шайбонихон ба хидмати дарбори ӯ дохил шуд ва ҳамроҳи лашкари шайбонӣ дар соли 1507 ба Хирот бозгашт намуд. Пас аз ғавти Шайбонихон (с. 1510) ва Хиротро тасарруф кардани Сафавӣи ӯ ба Қарши рафт ва баъди ду сол дар он ҷо ҳангоми қатлиноми мардуми бегуноҳ, ки лашкари сафавӣ ба роҳ андохта буд, кушта шуд.

Биной шоири забардаст ва мутриби моҳире буд. Ба калами ӯ ҷанд рисола ва намунаҳои насри бадеӣ низ тааллуқ доранд. Яке аз офаридаҳои барҷастаи ӯ маснави «Бехрӯзу Баҳром» аст, ки дар он фикрҳои тарбиявӣю ахлоқӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣю ҷамъиятии шоир баён ёфтаанд. Муаллиф заъфу сустҳои инсонро мавриди мазмунат қарор дода, нуқсонҳо ва носозгориҳои муҳити феодалӣ, ахлоқи вайронӣ ахли ҷоҳу сарват ва рӯҳонӣи мутаассибро ба зер тозиёна мегирад ва ҳулуку атворӣ инсандидан одавро сутуда, зарурати касби илму донишро бонисфоро таъкид менамояд. Бо вучуди он ки шеърӣ ахлоқӣ дар назми форсу тоҷик собиқан хеле ғайӣ дошт, Биной дар маснави худ бисёр фикру ғояҳои навро ифода карда, тавонист ба ин жанри анъанавӣ хусусиятҳои тоза бахшад.

Ғазалиёти Биной асосан ба равиҷи ғазалсарони асри XV офарида шудаанд, вале дар ин маврид ҳам ӯ ба шеър лаҳзаҳои тарҷуманҳои ва унсурҳои танқиди ҳукмдоронро дохил намуда, дар пешӣ назар ҳамчун шоири навардоз намоён мегардад.

Аз асарҳои таърихӣ Биной қаба аз ҳамла «Шайбоннома» ва нусхаи тафсилӣи он «Футухоти хонӣ»-ро, ки дар байни солҳои 1504—1510 таълиф ёфтааст, бояд зикр кард. Ин асарҳо, ки асосан ба наср навишта шуда, фикрҳои шеърӣ ҳам доранд, тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва саргузашти Шайбонихонро дар бар мегиранд. Фарқи ин ду асар аз дигар асарҳои таърихӣ он замон аст, ки дар онҳо рӯчӯҳои панду ахлоқӣ мавҷуданд. Зоҳираи, ҷуни ба назар мерасад, ки муаллиф соддадилонро хостааст бо ин восита ба табақаи ҳукмронӣ замони худ таъсир намуда, то ҳадди имкон пешӣ зулму таъдӣ ва худсарии ононро бигирад.

Биной намоишдан типии табақаи миёнаи шаҳриён буд ва аз ҳамин мавқеъ нуқсонҳои маҳофили ҳукмронӣ замонашро танқид мекард. Ӯ давомдиҳандаи бонистеъдоди бехтарини анъана ва суннатҳои адабиёти классикӣи форсу тоҷик доништа мешавад, ки дар асарҳои ваъи таърихӣ Осӣи Миёнаи асри XV ва ибтидои асри XVI ба таври возеҳу равшан ифтиқос ёфтааст.

Як вақтҳо дар баъзе асарҳо аз рӯи ишораи муаррихон роҷеъ

ба кудурати гоҳ-гоҳ нисбат ба Навоӣ доштаи Биноӣ иштибоҳан чунин ақидае дучор меомад, ки гуё Биноӣ муқобили тараққиёти адабиёт ва забони ўзбекӣ бошад. Аммо, дар ҳақиқати ҳол, Биноӣ ба шештаи ўзбекӣ ва тоҷикӣ Навоӣ баҳон баланд меод, пас аз ҷавби Навоӣ дар таълифоташ ўро ба неки ёд мекард ва ҳатто худаш ҳам ба ўзбекӣ шеър мегуфт. Дар он замон аслам «ягон ҳаракати зидди забони ўзбекӣ» вучуд надишт. Ҳаёт ва эҷодиёти Биноӣ, бараксе, шоҳиди муносибатҳои хеле наздики дўстона дар байни арбобони маданияти ду халқи бародар мебошад.

Дигар аз шоирони соҳибқарехан он давр **Бадриддини Хилодист**.⁹⁰ Ӯ низ мованди Биноӣ ба доираи маданияти Хирот мансубият дорад. Хилодӣ тахминан соли 1470 дар Астаробод таваллуд ёфта, соли 1491 ба мақсади давом додани таҳсил ба Хирот меравад ва то охири умр дар он ҷо зиндагӣ ба сар мебарад. Соли 1529 ӯ дар натиҷаи ҳаҷи ба Ўбайдуллоҳон навиштааш ба шинапарастӣ айбдор гардида, бо фармони ҳукмрони вақт ба қатл мерасад. Дар эҷодиёти Хилодӣ мавқеи асосиро ғазал ишғол менамояд. Ғазалиёти дилрабо ва шурангези ин шоир ширинкалом то имрӯз дар саросари Тоҷикистон вирди забони мардуманд. Забони фасех, санъати нафис ва оҳанги дилишини ба ғазалҳои ӯ хусси махсусе бахшидаанд. Ғайр аз девони ғазалиёт ба қалами вай боз се достон — «Лайли ва Маҷнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу гадо» тааллуқ дорад.

Эҷодиёти шоирони нимаи аввали асри XVI то ҳол ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Шубҳае нест, ки дар назми ин давра, назар ба асри XV, ҷиҳатҳои шаклпарастӣ, суханоронҳои каммазмун ва рангомезҳои аз ҳад афзун қувват гирифта, таназзули маҳорат мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат самаран таъсири шароити таърихист.

Дар нимаи дуввуми асри XVI, пас аз он ки Абдуллоҳони II ҳокимияти мутамаркази худро ба вучуд овард, ҳаёти адабӣ дубора эҳё гардид. Дар ин давра аз доираи ҳунармандон як зумра шоирони барҷаста дар арсаи адабиёт зухур намуданд, ки аз байни онҳо пеш аз ҳама **Абдурахмони Мушфиқро** (1538—1588) бояд ном бурд. Ба ривояте, Мушфиқ дар Бухоро аз хонаводаи ҳунарманде ба дунёе омада, замоне дар Самарқанд низ иқомат кардааст. Вай дар шоирӣ шухрат ёфта, барои макоми дуруст пайдо кардан дар дарбори султон Саид кўшишҳо намуд, вале ба ин қомеъ нашуд. Сипас роҳи Деҳлиро пеш гирифта, ба хидмати дарбори шоҳ Акбар дохил гардид, ки ду қасидаи ӯ ба васфи ин ҳукмрони Ҳинд бахшида шудаанд. Мушфиқ соли 1567 ба Бухоро баргашта, ба дарбори Абдуллоҳон кашида шуд ва ба дараҷаи «маликушшуаро» расид.

*

⁹⁰ Дар боран ӯ ниг.: *Айни К.*, 1957.

Мушфиқӣ бо вучуди манзилати дар дарбор доштааш ва махорати баландаш дар қасидасарой (ӯро омирин шоири бузурги мадҳасарои Осӣи Мисна мешуморанд) ҳамчун суҳанвари аз байни маърифатдорон ва ӯро танҳо танҳо танҳо танҳо худ пеш аз ҳама шоири лирик ва ҳаҷвӣ буд. Хусусан ғазалҳои охиқона ва рубоӣҳои хуби ӯ шӯҳрати зиёде пайдо кардаанд. Аммо қасидаҳои даблабонакӣ қариб фаромӯш шудаанд. Дуруст аст, ки дар яке аз қасидаҳои худ ба огоҳ кардани подшоҳ аз ақволи бади деҳқонон чуръат ишғуста.

Девони ҳаҷвӣи Мушфиқӣ, ки дар онҳо одамони мухталиф, беш аз ҳама шоирон, мавриди истеъзо қарор гирифтаанд, дар байни мардум ҳеле машҳур аст. Мушфиқӣ дар фольклори тоҷик тимсоли ширинкореро ба худ гирифта, қахрамони дилписанди латифаҳо гардидааст. Ин латифаҳо аввал дар байни ҳунармандон паҳн шуда, сипас тадриҷан шӯҳрати умумӣ пайдо мекарданд. Мушфиқӣ дар ҳаҷвӣ ва латифаҳои халқӣ чун марди шаккок ва «халладорқунандаи оромӣҳо» тасвир мешавад.

Ин аст намунае аз шеърҳои ҳаҷвӣ ӯ, ки дар тақсими мерос навишта ва дар ин нобаробарҳукукии замон ифшо гардидааст:

Хамшира, зарчи мотаме бобо аз он ту,
Сабр аз ману тародуди ғаро аз он ту,
Албори нуз не ғаллак бобо аз он ман,
Он қоклон монда ба сахро аз он ту,
Табиири нуз не мотаме бобо аз он ман,
В-он нағмакдон тарии-тараме аз он ту,
В-он чун добе монда бобо аз он ман,
Тасбеҳи нора-нора бобо аз он ту,
Дастор, қома, фуфта бобо аз он ман,
Естонкатуи монда шабло аз он ту,
Қафсуру дегу дегча бобо аз он ман,
Дастгери дегдонӣ бобо аз он ту,
Хамбӯи нуз не танган бобо аз он ман,
Занги фулӯи монда бобо аз он ту,
Чунла ғалму қалма бобо аз он ман,
В-он қалқон монда бӯрӣ аз он ту,
Ал рӯи қалъ то ба добе бом аз он ман,
Ал пушти бом то ба сурабӣ аз он ту.²⁶

Дар асри XVI таърихнигорӣ ҳам ба тараққиёти худ давом намуд. Чунин асарҳои барҷастаи таърихӣ, аз қабилӣ «Ҳабиб-ус-сиёр фи албори афрод-ил-башар»-и Хондамир, ки воқеаҳои таърихӣ умумӣ ва тарҷуман холи одамони машҳурро баён карда, шарҳи ҳодисаҳо то охири муборизаи Шайбонихон ва шоҳ Исмоил (с. 1510) расонидааст; «Меҳмонномаи Бухоро»-и Фазлуддоҳи Рӯзбехлон, «Абдуллонома»-и Хофизӣ Таиш ба вучуд омаданд, ки барои омӯхтани таърихи Осӣи Миснаи асри XVI аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешаванд. Хофизӣ Таиш шоири соҳибдевори ҳам буд, вале Девони ӯ мутаассифона, то замони мо нарасидааст.

* Мушфиқӣ, 1958.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ҲАНАТИ ДАВЛАТИ ҶОНИЁН (АСРИ XVII — НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII)

1. ТАЪРИХИ СИЕСЯ

Пязоъҳои байнихудии феодалон дар асри XVII

Хони Шайбониён Абдуллоҳони II соли 1598 вафот кард ва ба ҷои ӯ писараш Абдулмуъмин ба тахт нишаст. Лекин азбаски ӯ монанди падараш дар мамлакатдории таҷрибаи хофӣ надошт, гурӯҳҳои хусуматпарварӣ аён ва ашрофи феодалиро натавонист ва ба тарафи худ кашад ва ба дастии онҳоро кӯтоҳ намояд. Даре нагузашта, худӣ ҳамон сол, вай аз тарафи нӯқари зархариди як гурӯҳ феодалони зидди ҳукумати марказӣ кушта шуд. Охири намоёнҳои сулолаи Шайбониён Пирмухаммадхони II фақат ба як қисмати ноҷизи давлат соҳиб буд. Ӯ ҳам ба зудӣ дар ҷангу инзӯҳои байнихудӣ ҳалок гардид.

Сафавиён, сулолаи давлати хонии Хева ва қазоқҳо аз задухӯрдҳои миёни Шайбониён фавран истифода намуданд. Подшоҳи сафавӣ шоҳ Аббоси I қисмати зиёди Хуросон ва ҳатто Хиротро забт кард. Балхро аввал бародарзодани Абдуллоҳони II Абдулмин ишғол намуд, як муддат аз номи худ сикка баровард. Вале ба зудӣ ин шаҳр аз тарафи дастнишондан шоҳ Аббоси Сафавӣ Муҳаммад Иброҳим тасарруф карда шуд ва ҳамин тариқ ин маҳалли аслии Шайбониён замоне дар доираи таъсири давлати Сафавиён қарор гирифт. Қазоқҳо ҷанд шаҳр, аз ҷумла калонтарини мулки Шайбониён Тошкентро ба даст дароварданд. Аз ин ҷо хони қазоқҳо Таваккалхон ба қисматҳои марказии Мовароуннаҳр ҳаракат карда, ҳатто Самарқандро ҳам ишғол намуд. Фақат ниёзи назди Бухоро, саҳт маҷрӯҳ шудан ва оқибат ҳалок гарди-

дани Таваккалхон футухоти казокхоро боздошт¹. Хоразм, ки Абдуллохони II бо сад машаққат ба зери итоати худ дароварда буд, **PDF Compressor Free Version** истиклолати ёфт. Кй будани аввалин подшохи сулолаи нави Ҷониён он қадар маълум нест. Аъён ва ашрофи феодалӣ маснади хоиро ба Ҷонимуҳаммад-султон (Ҷонибек-султон) пешниҳод намуданд. У хоҳари Абдуллохони Шайбониро ба замирифта буд. Худаш аз авлоди ҳамаи Чингизиеёне буд, ки пас аз пароканда шудани давлати Олтинўрда дар Аштархон ҳукумати хонӣ ташкил дода буданд.² Вақте ки Аштархон ба Россия ҳамроҳ карда шуд, Ҷонибек ғурехта ба назди Шайбониеён омад. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҷонибек-султон пешниҳоди аъёну ашрофро рад карда, ба маснади салтанат писарӣ қадони худ Динмуҳаммадро тавсия намуд. Аммо Динмуҳаммад, ки он вақт дар Абевард ҳукмронӣ мекард, ханӯз фурсати ба Бухоро омаданро наёфта, ба ҳучуми лашқари Эрон дучор гардид ва дар ҷанг кушта шуд. Бинобар ин ба ҷои ӯ бародараш Бокимуҳаммад (1599—1605) ба тахт нишаст. Ба ҳамин сабаб дар асарҳои илмӣ ҳамин Бокимуҳаммадхон яқинан аввалин подшохи сулолаи Ҷониён доништа шудааст.³ Лекин мадракҳои сиққашиносӣ ҳақиқати ҳолро қадре дигар нишон медиҳанд, зеро ба дасти мутахассисони ин соҳа ҳеле бисёр сиққалҳои дар Бухоро, Самарқанд ва Тошкент зарбшудаи Ҷонибек-султон расидаанд.⁴ Аз ин ҷунин бармеояд, ки амалан ё исман подшохи аввал худи Ҷонимуҳаммад (Ҷонибек) будааст.

Ягона муваффақияти дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба даст овардан Ҷониёни аввал ин буд, ки онҳо ҳокимияти худро дар Балх низ дубора барқарор намуданд. Дигар ҳаман кӯшишҳои онон дар бобати барҳам додани низоъҳои дохилӣ ва муборизаи зидди бодиянишинҳо натиҷаи муҳиме набахшид.

Дар соли 1605 Бокимуҳаммадхон вафот карда, ба ҷои ӯ бародараш Валимуҳаммад (1605—1611) ҳукмрон гардид. Ҷун ӯ ба машаққат дода шуда буд, аз ӯҳдаи идораи мамлакат баромада натавонист. Аъёну ашроф ба зудӣ аз вай рӯ гардониданд ва рӯзе хан-

¹ Барон донастаки тафсиلى ҳақиқияти муборизаи салтанатзонони гуногуни инг: *Вельямин-Зернов В. В.*, 1864; *Абдураҳимов М. А.*, 1966, с. 56—57. Вале бонд дар ихтисар дошт, ки М. А. Абдураҳимов сахави қамондан охири Шайбониеён Пирмуҳаммади Соҳиро бо амуи Абдуллохони II—Пирмуҳаммади Анвал (ваф. с. 1567) яке доништааст. Ҳол он ки Пирмуҳаммади Соҳи амузоли Абдуллохони II мебошад. Илова бар ин, муаллифи номбурда Муҳаммадҷаҳонӣ Мунширо, ки байзоти ӯ донр ба таърихи асри XVI ҳеле пасалас ва петидааст, ба таърих мусбат ва ғайритаҷрибӣ таваллуд мешавад.

² Аз ин рӯ дар осори илмӣ сулолаи Ҷониён яқсар вақт Аштархониеён ном гирифтааст.

³ *Абдураҳимов М. А.*, 1966, с. 64; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 550 ва ғайра.

⁴ *Давидович Е. А.*, 1964, с. 12—14, 243—244.

гоми дар дашти Карши машғули шикор буданаш тахти хониро ба писари Динмуҳаммадхон Имомқулихон (1611—1642) муносиб диданд. Вакте ки Валимуҳаммадхон аз воқеа хабардор гардид, аз Мовароуннаҳр ба назди подшоҳи сафавӣ панох бурд. Шох Аббос уро хуш назирой намуд, бо қувваи зиёде дубора ба Мовароуннаҳр равона намуд. Аммо дар муҳориба лашкари Эрон шикаст хӯрда, худи Валимуҳаммадхон асир афтод ва бо фатвои уламо қушта шуд.

Ба Имомқулихон муассар гардид, ки ҳудуди давлати худро насасатар намояд: ӯ бар зидди қазоқҳо лашкар кашида, Тошкентро бо зӯр тасарруф намуд.⁵ Ӯ бо бодиянишинони дигар — қарақалпоқҳо ва қалмоқҳо, ки торафт ба сарҳадди давлати Чониён наздик мешуданд, низ бомуваффақият мубориза бурд. Имомқулихон ҳамчунин тавонист, ки муваққатан бошид ҳам ҷангу низоъҳои байниҳудуди феодалонро боздорад. Муаррихони он замон азди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун даврани гуё нур аз рафоқият ва осониш мамлакат тарсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғасоғез намонд ҳам, бар он асоси ҳақиқат вучуд дорад. Агар ҳукуматдорин тӯлонии ӯ бо даврони пешина ва баъдина муқоиса шавад, ба ин метавон боварӣ ҳосил кард. Сарчашмаҳо далолат мекунанд, ки дар замони Имомқулихон ҳатто баъзе корҳои обёрӣ анҷом дода шудааст.⁶

Аз ҳамаи рӯзе, ки Имомқулихон аз мамлакатдорӣ даст кашида, бародари ӯ Надирмуҳаммадхон (1642—1645) ба тахт нишаст, назъият тағйир ёфт. Надирмуҳаммадхон азъён ва ашрофи феодалӣ қабилавиро ба худ ҷалб карда натавонист. Рӯз аз рӯз муносибати байни ӯ ва намоёндогони бонуфузи табақаи ҳокими бадтар гардид. Ба ин сабаб ҳукмронии Надирмуҳаммадхон дер давом накард. Азъён ва ашрофи феодалӣ, ки аз сибсати пешгирифтаи ӯ норозӣ буданд, ба муқобили вай суиқасд карда, ба тахти салтанат писараш Абдулазизхонро (1645—1660) нишонданд. Надирмуҳаммад мачбур шуд, ки бо мансаби ҳокими Балх қаноат кунад. Аммо дар ин ҷо ҳам мавқеи худро устувор карда натавонист. Дигар писарони Надирмуҳаммад, ки гоҳ тарафи падар ва гоҳ тарафи бародарро мегирифтанд, худашон низ ба талоши ҳокимият ва милк ҳамроҳ шуданд. Дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай Балх, ки аз ободтарин вилоятҳои мамлакат ба шумор мерафт, ба харобӣ рӯ овард. Надирмуҳаммадхон чуи дид, ки бо қувваи худ коре карда наметавонад, барои кӯмак ба ҳукмронии сулолаи Темурӣёни Хинд Шохичаҳон муроҷиат намуд. Шохичаҳон, ки мисли гузаштаго-

⁵ Дар ҳақиқат, мубориза дар атрофи Тошкент давом некард ва аҳли он фақат исми ба Имомқулихон итоат менамуд. (Абдураҳимов М. А., 1966, с. 112—115).

⁶ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 267—268.

наш ҳамеша фикри ба даст даровардани сарзамини пурсарвати ҳамсояро дар сар мепарварид, ин фурсатро барои расидан ба касду ниёти деринаи худ ғанимат дониста, хохиши Надирмуҳаммадро да PDF Compressor Free Version сардории писаронаш Аврангзеб ва Муродбахш аскарӣ зиёдеро ба Балх фиристод. Надирмуҳаммад аз ҳақиқати масъала хабардор шуда, фавран фирор намуд. Истилогарон Балхро ишғол намуда, муддати ду сол тамоми сарвати ин вилоятро тороч карданд. Аҳолии маҳаллӣ аз ҷабру ситам ва қатлу ғорат ба танг омада, рӯ ба ғузез ниҳоданд. Саросари Балх ва атрофи онро қаҳтӣ ва ғурӯснагӣ фаро гирифт. Ниҳоят Абдулазизхон бо тайёрии зиёд ба муқобили лашкари Хинд бархоста, дар натиҷаи муҳорибаҳои шадид ғалаба ба даст овард. Вале ҳоли мардум аз ин ҳама торочгарӣ ва ҷангу ҷидолҳои пурдавом ба ниҳояти табоҳӣ расида буд.

Дере нагузашта Балх боз ба дасти Надирмуҳаммад даромад, аммо ин дар вилояти харобгардида ягон оромӣ ва осоиш ба вуҷуд наёвард. Абдулазиз аввал бародараш Субҳонқулихонро ҳукмронӣ Балх таъйин карда, ба муқобили падараш фиристод, ки ӯ шаҳрро ба зудӣ ишғол намуд. Сипас кӯшуни навро бар зидди Субҳонқулихон равона сохт, то ки Балхро ба тасарруфи худ дароварад. Вале ин ба ӯ муяссар нагардид. Субҳонқулихон муқобилати сахт нишон дода, Балхро дар дасти худ ниғаҳ дошт. Фақат ҳар он чӣ, ки дар атрофу акнофи он боқӣ монда буд, ҳама ба ғорат рафт ва хоку тӯроб гардид.

Ҳокимони Хева аз ҳаман ин ҷангу ҷидолҳои дохилии сулолаи Чониён ба манфиати худ истифода намуданд. Онҳо чандин дафъа ба ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ҳучум оварда, ҳамаро ғорат карданд. Ҳатто то Бухоро расида, боре як қисмати шаҳрро гирифтанд. Фақат мардонагӣ ва далерии аҳолии имкон дод, ки шаҳр аз душман тоза карда шавад.

Субҳонқулихон чунин вазъиятро фурсати мусонд дарёёфта, ҳокимиятро ба даст даровард. Дар аҳди салтанати Субҳонқулихон (1680—1702) вазъияти душвори мавҷуда на фақат аз байн рафт, балки дар бисёр соҳаҳо бадтар гардид. Тохтутози хевагӣҳо ҳамонро давом мекард. Онҳо ҳатто Самарқандро забт карданд ва аёну ашрофи шаҳр хони Хеваро ба расмият шинохтанд, ки ба ивази ин Субҳонқулихон бо ғармати зиёде аҳолии Самарқандро хонахароб намуд. Ниҳоят Субҳонқулихон фаҳмид, ки то дар Хева қонимақоми худро нанвишонад, тохтутози хевагӣҳо тамом нахоҳад шуд. Бинобар ин бо ҳар роҳ аёну ашрофи маҳаллиро ба тарафи худ кашида, оқибат муваффақ гардид, ки Хева ҳукмронии ӯро эътироф намояд. Ин дар тамоми давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ягона муваффақияти ба назар намоёни сиёсатмадорӣ ӯ маҳсуб меёбад. Вай дар дигар ҳаман қорҳои боқимондан мамлакатдорӣ ба чизе қомеъ шуда натавонист.

Иизоъхон байнихудини феодалий кайхо аз донран хонадони салтанатӣ берун баромада буданд. Ҳоло сарони тоифаҳои узбек беш аз пеш аз ҷаҳат мегрифтанд. Худи Субҳонқулихон ҳам дар бисёр мавридҳо пуфӯзи баъзеи онҳоро баланд мебардошт. Чунончи, вақте ки писараш Сиддиқмуҳаммад худро дар Балх мустақил эълон карда, ба ӯ ваҷҳ бо ари надарош ба кати расид, ӯ ҳукумати Балхро, ки дер боз мулки ворисони салтанат ҳисоб мешуд, ба яке аз мирони қабилан юз суворид.

Дар замони Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбин атолиқ² аз қабилан қатаған Ҷаҳуллода баланд гардид. Субҳонқулихон дар муборизан эдди ҳевағиҳо борҳо ба кумаки ӯ ва ӯварда ва фуру нишондани исёни амирони Балхро низ ба ҳамин атолиқ суворид, сипас ӯро ҳокими Балх ва Бадахшон таъин карда буд.³

Он вақтҳо Бадахшон амалан мулки мустақил буд ва дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони бадахшон Ербек ҳукиронӣ мекард. Аз соли 1650 сар карда муносибати байни Бадахшон ва Бухоро бад шудан гирифт. Хонҳои Бухоро ҳусусан пас аз ишғол намудани водии Қундуз ба тохтутази худ ба сарзамини Бадахшон нусъат доданд. Бадахшонро Ербекро мири худ бардошта, бо сардоран ӯ ба истилокорон муқолиматӣ саҳт нишон мелоданд. Сябаби асосия ба Бадахшон лашкар кашидани Маҳмудбин атолиқ бухориёро ба маҳсули кони лаъли он ҷо роҳ надодани Ербек буд.⁴

Ин лашкаркашии Маҳмудбин атолиқ, ки барон комилаи мутеъ кардани тамоми хоки Бадахшон равона гардида буд, он қадар муваффақиятнок набаромад. Аскарони ӯ маркази Бадахшон шаҳри Файзобод (Ҷузғун)-ро чанд гоҳ муҳосира намуда, вале Ҷаҳуллода натавоҷистанд. Ниҳоят Маҳмудбӣ маҷбур шуд, ки дар асоси шартҳои зерин бо Ербек муоҳида баста, ақиб нишинад: Ербек мебинист маҳсули дусолан кони лаъли Бадахшонро ба хон суворид, фармонбардоран ҳукумати хонан Бухороро қабул менамуд. Лекин дар ҳақиқат ӯ ин ҳокими мутлақи он ҷо буд ва тамоми мустақилона кор мебард.

Ҳокими Балх Маҳмудбин атолиқ истиқлолияти номаҳлуде ба даст оварда, ҳатто Субҳонқулихонро ҳам қариб писанд намекардагӣ шуд. Субҳонқулихон аз қувваи Ҷаҳуллода пайдо кардани Маҳмудбӣ дар ҳавф афтада, бо тадбире ӯро аз Балх ронд ва набаран худ Муҳаммадмуқим-султонро ҳокими Балх таъин намуд.

Субҳонқулихон муқобилати феодалини маҳалланро бартараф

² Атолиқ — аз ҷиҳати мансаб полиздахумен ва олитаран рутбан давлати хонан Бухоро, ки пас аз хон маҳоман аввалро ишғол карда, ваифан нахуст-вазирро адо менамуд.

³ *Муҳаммадҷофу Муқим*, 1956, с. 153.

⁴ Ҳамон асар, 1956, с. 158—159.

карда натавонист. Чапғон муттасиле, ки ӯ мебурд, боиси холи шудани хазинаи давлат ва қувват гирифтани зулму истисморӣ оммаи меҳнаткаш мегардиданд. Барои чапғон дохилии зидди феода, **PDF Compressor Free Version** инде лозим буд ва аз ин рӯ Субхонкулихон пешаки аз аҳоли ситонидани андози ҳафтсоларо талаб кард. Дар вазъияти онвақтан мамлакат қорӣ шудани ин усули андоз барои аҳоли ниҳоятдараҷа вазнин буд. Ришвахури ва суя-истифодаҳое, ки амалдорони ҳукумати хонӣ дар вақти чамъовари андоз мекарданд, ҳаққи меҳнатиҳо боз ҳам бештар афта мекард.

Афзудани парокандагии феодалӣ. Сиёсати дохилии Убайдуллохон

Дар давраи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Убайдуллохон (1702—1711) муборизаи байни ҳукумати марказӣ ва феодаҳои хеле шиддат ёфт. Убайдуллохон охири қас аз хонадони салтанати Чо-ниён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарихон феодаҳои пурқувват қардани ҳокимияти марказӣ саъю кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Аммо шахсияти Убайдуллохон ва сиёсати дохилии ӯ ноҳаққона солҳои дароз аз дунраи диққати муҳаққиқон берун монда буд. Дар бораи ӯ ҳатто чуни тавсифоте аз қабилӣ зайл ба асарҳои тадқиқотӣ роҳ ёфта, маъмул гардида буданд, ки бо онҳо розӣ шудан душвор аст: Убайдуллохон «барои ҳокимияти мутлақа саъй менамуд, вале азбаски як марди мутақаббир ва худписанде буда, бо мардум дуруст муомила қарда наметавонист, дар амал бозичаи дастӣ амирон гардид»¹⁰. Ин қабил таассурот аз он сар задааст, ки манбаъҳои ҳаттии он замон қомилан ба тасвири муфассали низоъҳои байниҳудии хонадонҳои салтанати бахшида шуда, дар онҳо роҷеъ ба дигар ҳодисаҳои даврон фақат сатрҳои қудогона ва далелу ишораҳои ғайримустақим дучор меоянд.

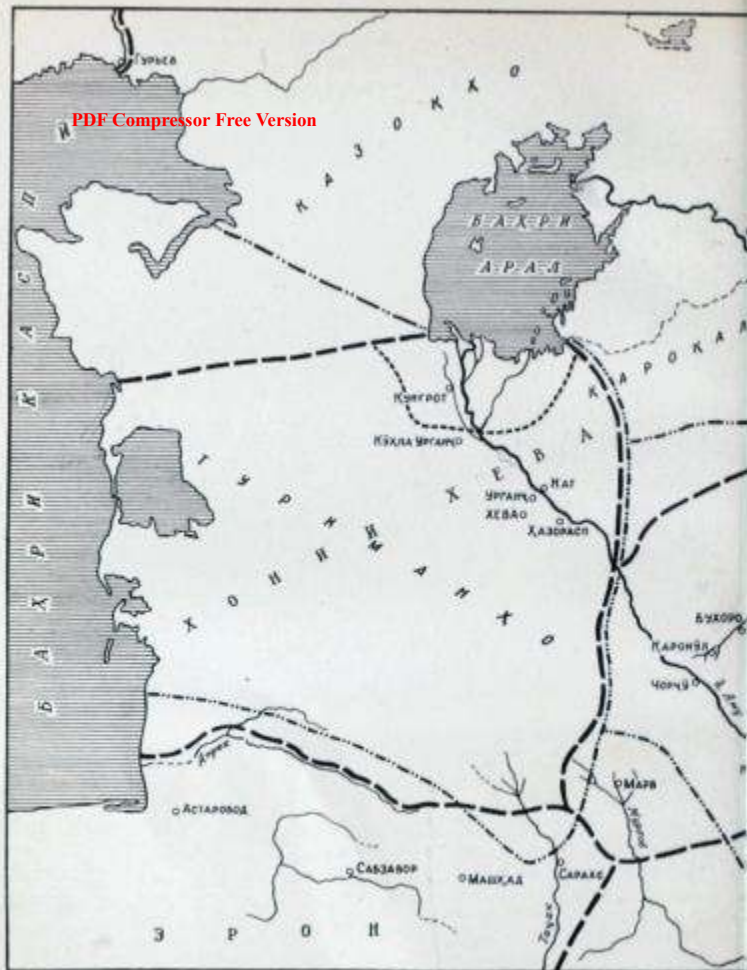
Мадрақҳое, ки сиёсати дохилии Убайдуллохонро бештар баён менамоянд, дар «Убайдуллонома»-и Мирмуҳаммадамини Бухорӣ мавҷуданд.¹¹ Муқоссаи ин мадрақҳо бо бозёфтҳои сиккашиносӣ нишон дод, ки қидду ҳаққи Убайдуллохон дар роҳи марказонидани давлат аз маромноктарин амалиёт дар тамоми давраи салта-

*

¹⁰ «История народов Узбекистана», т. 2, 1947, с. 90.

¹¹ Ин мадрақҳо аз тарафи муаррихон таҳлил ва таҳқиқ шудаанд, ҳарчанд ки на ҳамеша фихмиш аз арзишдони онҳо яқсон аст. Инг.: Чехович О. Л., 1954, с. 68—69; 1959, с. 208 ва давомаш; Давидович Е. А., 1964, с. 148—156; Абдураҳимов М. А., 1966, с. 136 ва давомаш.

PDF Compressor Free Version

- ХУДУДИ ДАВЛАТЛАР ДАР ИБТИДОИ АСРИ XVII ДАР АХД ИМОМУЛИХОП
- ХУДУДИ ДАВЛАТЛАР ДАР Охири АСРИ XVIII ДАР АХД ШОКМУРОД
- ХУДУДИ ТАХМИНИИ МЭЛЛУХОН ХЭРДИ СОҶИО-ИХТИЕР ДАР АСРИ XVIII

нати сулолаи Чониён ба шумор меравад, ин тамоюл ба фаҳмиши хеле возеҳу равшани хусусиятҳои тартиби нирӯҳои табақоти асосӣфта, на ҳамеша пайгириона бошад ҳам, бо азм ва қатъияти тамом зухур мекард. Агар вай муваффақият пайдо накарда бошад, пас сабаб ~~PDF Compressor Free Version~~ дар он вақт барои марказонидани давлат ханӯз шароит ва заминаи мувофиқ фароҳам наомада буд.

Ба Убайдуллоҳон аз Субҳонқулиҳон вазъияти саҳте ба мерос монд. Амирон — сардорони тоифаҳои ўзбек худро тамоман соҳибхитӣер ҳис мекарданд. Маъмулан, онҳо ҳокими ҳамаи шаҳру ноҳияе буданд, ки таъмини маншати тоифаашонро дар зимма дошт. Онҳо дар қаламрави худ замин харида, ба заминдори қалон таъдид меёфтанд ва ҳамчун хоҷагони соҳибхитӣер амал менамуданд. Аксари амирон ба ҳамқабिलाҳои худ тақъя карда, ҳокимияти марказиро тамоман ба эътибор намегирифтанд. Онҳо байни худ хусумат мепарвариданд, гурӯҳҳо ташкил меоданд, баъзан ошқоро ҳокимияти хони Бухороро эътироф намекарданд. Убайдуллоҳонро на сармоя буд ва на қўшуни қофӣ, ки ба сари худ зидди ҷудоноҳҳои ин феодалон мубориза барад. Ба ин сабаб ў маҷбур буд, ки дар мубориза ба муқобили як амир аз пуштибонии амири дигар истифода наояд. Аммо, воқеан, дар ҷунин мавридҳо ба вай на ҳамеша амалӣ намудани ниятҳои худ муяссар мегардид. Аксар вақт амире, ки ба ў тақъя мекард, бо ҳар баҳона аз ҷангидан сар мекашид ва ба ҳамаи сабаб ҷанд дафъа қувваи ҳарбии Убайдуллоҳон ба шикаст дучор шуда буд. Гоҳе ҷунин ҳодиса ҳам рӯй меод, ки дар вақти юриш қисме аз амирон бо қўшуни худ пас мегаштанд ва ё ҳатто ба тарафи душман мегузаштанд. Вазъияти Убайдуллоҳон бисёр мураккаб буд ва ҳар гоҳ ба вай лозим меомад, ки барои ҳалли мушкилот тадбирҳои гуногун андешад. Ў қўшиш мекард, ки байни амирон муҳолифат пайдо шавад ва онҳо бо ҳам ҷангида, якдигарро заиф гардонанд. Ва ў дар ин кор аз худ маҳорати баланде нишон меод. Вале ин ягона ва асоситарин равиши ҳаракати ў набуд. Мадракҳои ҷудоноҳан ба ҳам овардашуда нишон медиҳанд, ки Убайдуллоҳон як системаи томи тадбиротеро пешбини карда будааст, ки аз як тараф ба мустақкам сохтани пояҳои иқтисодии давлати ў ва аз тарафи дигар ба роҳи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсий заиф гардонидани амирон ниғаронида шудаанд.

Синфи феодалон яқсон набуд. Дар ин вақт ду гурӯҳи асосӣ: гурӯҳи амирон ва умуман феодалони болонишини тоифаҳои ўзбек ва гурӯҳи ашрофи қадимӣ, маъмурон, феодалони заминдор, табақаи фавқонии тоҷирону қосибон арзи вуҷуд мекард. Ҷангҳои байнихудии амирон на фақат оммаи халқро хонабардӯш месохтанд, балки ба манфиатҳои ҳамаи гурӯҳи дуввуми синфи феодалон низ зарар мерасониданд. Аз ин сабаб намояндагони ин гурӯҳ тарафдори қувват гирифтани ҳокимияти марказӣ буданд.

Феодалони рӯҳои ҳам ба ҳамин ваҷҳ аксар вақт ҳукумати марказиро пуштибонӣ мекарданд. Аммо гуруҳи дуввуми феодалон, ки Убайдуллоҳон ба онҳо такя менамуд, яклуҳт ва муттаҳид набуд. Назомидгони худогонаи ин гуруҳ хусусан дар ҳамон ноҳияҳое, ки амирон иқтидори бештар доштанд, гоҳо, баракс, амиронро Ҷимоя мекарданд. Мардуми заҳматкаши шаҳру деҳот, ки аз ҷангу низоъҳои муттасили байниҳудии феодалон ба ҳоли табоҳ афтада буданд, ба тарафдории ҳокимияти марказӣ ва зидди амирони исёнкор сар мебардоштанд.

Убайдуллоҳон, агарчи на ҳамеша амали собитқадамона дошт, ин авзоёро хуб ба ҳисоб мегирифт. У беш аз ҳама ба ҳамон гуруҳи синфи феодалон, ки ба мустақкам гардидани ҳокимияти марказӣ ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои байниҳудӣ манфиатдор буданд, такя мекард. Муҳимтарин ҷузъи сиёсати дохилии Убайдуллоҳон кӯшиши аз ҳисоби сипосгузори худ ба вучуд овардани як дастгоҳи нави маъмурий буд. Муаррихи вақт Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ошкоро шаҳодат медиҳад, ки Убайдуллоҳон ба умури идора фарзандони касибон ва тоҷирон, одамони «пастинасаб» ва «бекас»-ро ҷалб менамуд.¹²

Албатта, лавҳаи зерин як ҳодисаи тасодуфӣ нест: вақте ки кӯшуни Бухоро ба наздикии Балх расид, Убайдуллоҳон фармони махсус баровард, ки киштзори мардумро поймол накунад ва ба аҳолии ягон зараре нарасонанд. У дар яке аз деҳот қароргоҳи худро сохта, арзиши киштҳои аз тарафи аскаронаш поймолшударо пардохт. Аз ин ошкоро хувайдост, ки Убайдуллоҳон барои ба тарафи худ кашидани аҳолии оддӣ саъю кӯшиш менамуд. Чунон ки хотиринишон гардид, дар асрҳои XVII—XVIII омман халқҳои Осӣи Миёна хеле фаъол шуданд ва онҳоро дар муборизаи зидди амирони саркаш ба худ муттафиқ гардонидани хон барояш манфиати зиёде меовард.

Тадбироти Убайдуллоҳон ҷӣ навъ сурат мегирифт? Муносибати ӯ бо амирон душманона ва муборизаҳои бо онҳо рӯйрош ва ошкоро буд. Инро сарчашман номбурда низ тасдиқ мекунад. У ба ҳамон амироне, ки такя мекард, пулу мол ва замин ҳадя менамуд, вале аслан баробари ба сари ҳокимият омаданаш ба амирон аз ҷиҳати иқтисодӣ фишор расонид ва дар ин роҳ аз камтарин ҷизҳо низ ҳазар накард. Масалан, бисёр аҷиб аст, ки вай ба душманони сиёсии худ ба арзиши даҳҷанд фуруҳтани «ҳадя»-ро чорӣ намуд. Сарчашма шаҳодат медиҳад, ки «ба ўзбекиони бечора тоби нафаскашӣ ҳам намонд».¹³ Вале кори аз ин ҳам ҷиддитаре, ки ӯ анҷом дод, аз байн бурдани як қисми заминҳои танҳо буд. Вай амалан номумкин будани бе ҳеч асос кашидани гирифтани за-

*

¹² Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 220, 223.

¹³ Ҳамон асар, с. 227.

минҳои таъхоро дарк карда, як тадбири маккоронае ба қор бурд. У ин заминҳоро ба моликияти қомили муқаррабон ва маъмуронаш дод (яъне, элбатта, фуруҳт). Дар амали намудани ин сиёсати худ байни аҳоли фуруҳи синфи феодалон, ки маънафатдори мустақкам шудани ҳокимияти У ва афзудани нуфузи худ буд, пуштибонӣ меид. Ин тарзи мусодираи таъхоҳ ҳамчунин зидди-яти байни ду гурӯҳи синфи феодалонро тунду тез мекард.

Убайдуллоҳон боз як манбаи афзониши даромади хазинаи давлатро дар барҳам додани масунияти хирочи заминҳои мулк дид. Ин тадбири хеле ҳасурона ва шояд хатарноке ҳам буд, зеро аз байн бурдани масуният ба маънафатҳои ҳамон гурӯҳи ўро тарафдорикунандаи синфи феодалон зарарҳои қиддӣ ворид меовард. Аз эҳтимоли дур нест, ки Убайдуллоҳон ин тадбирро нисбат ба ин гурӯҳ интиҳобан татбиқ наамуд. Аз ҷумла маълум аст, ки ў масунияти хирочи бузургтарини феодалони рӯҳонии Осиёи Миёна — шайхони Ҷўйбориро бекор карда буд.

Убайдуллоҳон дар бобати инқишофи тиҷорати байналхалқӣ низ ҷоракое дид. Дуруст аст, ки ривочи тиҷорати беруна ба маънафати савдогарони маҳаллӣ набуд. Пеш савдогарони Бухоро молҳои хориҷиро якбора мехариданд ва пулашро баъдтар, пас аз фуруҳта шудани мол мебардохтанд. Ин муомила барои тоҷирони хориҷӣ бисёр ноқулай буд. Илова бар ин, мувофиқи шарҳат, моли фуруҳтаро дар давоми се сол баргардондан имкон дошт. Дар аҳди Убайдуллоҳон ҳукумат дар ин масъалаҳо ба нафъи тоҷирони хориҷӣ қор кард, зеро мебоист ин тадбир вуруди молҳои хориҷиро афзунтар созад ва ба ин васила даромади хазина низ зиёдтар шавад.

Убайдуллоҳон ба ислоҳоти пул умеди қалон баста буд.¹⁴ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ ба сабаби вуқуфи қомил надоштан аз ҳақиқати ҳол навиштааст, ки сабаби гузаронидани ислоҳоти пул тамоман қолӣ шудани хазинаи давлат буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён дар зарфи асри XVII сикказаниро ҳамчун манбаи даромад дониста, муттақил пул мебароварданд. Онҳо нери пудро гоҳ паст ва гоҳ баланд намуда, дар охири асри XVII зарби сиккахоро ба дараҷае расониданд, ки дар таъғоҳо ҳамагӣ 22,5% нуқра монда буду қалос. Убайдуллоҳон бошад пулҳое баровард, ки нерашон хеле баланд буд, яъне таъғоҳо 35% нуқра доштанд. У дар давоми ҳафт сол, дар қӣ вазъияте ки бошад, ба тағйири пул ҳамчун манбаи даромад роҳ наод. Инро бо ду сабаб таъзеҳ додан мумкин аст: аз як тараф, ў сиккахоро вайрон накард, ҷунки ин бар зарари ҳамон гурӯҳи синфи феодалон мебуд, ки ба онҳо тақья мекард; аз тарафи дигар, ҷунон ки маънии ислоҳоти соли 1708 собит меамояд, ў ин манбаи даромадро, бидуни ба қисматҳо ҷудо ва па-

¹⁴ Давидович Е. А., 1964, с. 135—147.

роканда кардан, «эхтиёт менамуд», то ки дар як фурсати муносиб якбора даромади калонеро ба даст оварад.

Соли 1708 пулҳои дар хазина буда дубора сикка зада шуданд: аз ҳар тангаи кӯҳна чор тангаи нав ба вучуд оварда шуд, ки ҳар кадоми он 9% нуқра дошт. Пас аз ин эълон карда шуд, ки минбаъд иқтидори хариди пулҳои нав (9% нуқра) ва пулҳои кӯҳна (35% нуқра) баробар хоҳад буд. Агар таври дигар гӯем, Убайдуллоҳон хост дорони хазинаро якбора чор мартаба афзояд. Чунин ҳодиса ҳеҷ вақт рӯй надода буд. Одатан иёри нуқраро 5—10% поин мефуроварданд. Убайдуллоҳон ба чунин тadbiri ғайримӯқаррарӣ чуръат намуда, зоҳиран, гумон дошт, ки барои самаранок мубориза бурдан бар эинди амирон воситаҳои кофиро ба даст меорад ва аз ин рӯ чони худро ба хатар андохта, қадам ба ин роҳ гузошт. ӯ бояд мефаҳмид, ки воқеан ҳам чони худро ба хатар меандозад, зеро тавассути ин ислоҳот, бигзор муваққатан ва бо ниятҳои нек бошад ҳам, на фақат душманонашро, балки муттафиқонаш: халқ, табақан фавқони феодалону тоҷирон, ҳамаи онҳоеро, ки дар даст пул доштанду аз ислоҳот манфиатдор буданд, ғорат мекард.

Дар Бухоро кори савдо катъ гардид. Тоҷирон ва қосибони шаҳр дӯкону корхонаҳоиашонро бастанд. Ин воқеа вазъияти камбағалон ва гуруҳҳои меҳнатии аҳолиро бисёр танг кард. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин аҳвол норозигии умумро ба вучуд овард. Тӯдаҳои мардуми шаҳр, аксаран одамони бенаво шӯриш бардошта, ба таҳдид ва фаръёд ба арк ҳучум карданд ва ба ҳолати аввала овардани вазъияти шаҳро талаб намуданд. Шӯриши халқ охир фуру нишонда шуд, чанд кас ба қатл расид. Вале ин шикасти тамои набуд. Убайдуллоҳон ба созиш маҷбур гардид ва маънии ислоҳотро тағйир дод. Ақиб пули кӯҳна на ба як, балки ба ду пули нав баробар карда шуд (ва ин қоида солҳои дароз, ҳатто баъд аз сари Убайдуллоҳон ҳам бокӣ монд). Ба ин тариқа, дорони хазинаи Убайдуллоҳон на чор мартаба, балки фақат ду маротиба афзуд. Ислоҳот он даромадеро, ки интизор ме-рафт, оварда натавонист, вале ҳамаи онҳоеро, ки пештар Убайдуллоҳонро тарафдорӣ мекарданд, ба душмани ӯ мубаддал сохт. Ин буд, ки дар сиёсати дохилӣ имкони анҷом додани ягон кори мусбати ба назар намоёне фароҳам наомад.

Дар ин вақт мубориза, нобоварӣ ба якдигар, хусумат ва адоват парваридан ба ҳам хеле авҷ гирифт. Душманӣ то дараҷае расид, ки ҳангоми яке аз суиқасдҳо дар соли 1711 Убайдуллоҳон кушта ва дарбори хонӣ тороҷ карда шуд.

Пас аз ҳалокати Убайдуллоҳон бародараш Абулфайзхон (1711—1747) ба тахт нишаст. Дар замони ҳукмронии ин охирии намоёндаи асосии сулолаи Чониён ҳукумати марказӣ иқтидори худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудо-

гона таксим мегардад. Қорқон мамлакатдорӣ тақрибан ба кулӣ ба ихтиёри Муҳаммадҳакимбин атолик мегузарад, ки ӯро саркардагонӣ тоифаи мансуби пуштибонӣ мекарданд.

Баъдҳо дар натиҷаи норизоияти аёну ашроф Муҳаммадҳакимбӣ аз мансабҳои баланди дарбор дур карда, ба Қарши фиристода мешавад. Сафири давлати Рус Флорио Беневени аз ҳарҷумарҷе, ки он вақт дар дарбори Абулфайзхон ҳукмфармо буд, сухан меронад. Умури идораи давлат ба дасти амалдорони харис ва ҷоғталаб мегузарад. Ойҳо барои савдо дар бозорҳои Бухоро ҳуқуқи номаҳдудеро соҳиб шуда, мувофиқи таъби худ мардумро ғорат менамуданд.

Ин ҳама задухӯрдҳои байниҳудии хонҳо ва бедодгарӣҳои беамсоли феодалон аз ҳаёти пурмашаққати халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди ҳукмронии Ҷониён шаҳодат медиҳанд.¹⁵

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи хоҷагӣ. Даромади замин. Андозҳои шаҳр

Ҷунон ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, ҳукумати марказӣ дар воқеъ иқтисодии ҷиддие надошт. Ҷониёро ҳатто расман ду пойтахт буд — Бухоро ва Балх. Дар Бухоро худӣ хон нишаста, дар Балх валиаҳдаш ва ё атолик ҳукмронӣ мекард. Маъмулан, хонҳои ин сулола тамоми ба аёну ашрофи феодалии қабила, ки амалан зимми ҳукмронии мамлакат дар дасти онҳо буд, вобастагӣ доштанд. Дар ин давра ҳуқуқи атоликҳо ва қудрати ихтиёри ашрофи тоифавии Ёзбек назар ба давраи Шайбонӣ бағоят афзуд. Умури идора қимилан ба дасти онҳо гузашт, мансабҳои муҳимро дар дастҳои давлат онҳо ишғол намуданд.¹⁶

Қувват гирифтани иртиқҳои феодалӣ, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпаи дохилӣ, ҳоли мондани шаҳрҳо, аз молиёти ниҳоят зиёд ва бӯчу хирочи доимӣ хонавайрон шудани аҳолии муқимӣ, аз тохтубозҳои ҳокимони гуногун хароб гардидани воҳаҳо ва ба ғорат рафтани қорвоқҳои тичоратӣ — ин ҳама ҳусусияти ҳосил ин давраи мавриди таҳқиқи мост. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалҳусус дар вилоятҳои марказии он таназзули амиқии иқтисодӣ рӯй дод. Хоҷагии кишлоқ ақиб рафт. Шабакаи обёрӣ кам шуд.¹⁷ Нон намерасид. Яке аз

¹⁵ Расман сулолаи Ҷониён мавҷудияти худро то соли 1785 давом дод, вале охири намоиядан ин хонадон Абулғозӣ ҳамчун хон ягон эътиборе пайдо карда натавоност.

¹⁶ Дар боран сохти идороти давлати Ҷониён. ниг.: Бартольд В. В., 1964 и, с. 388 ва давомаш; Семёнов А. А., 1948 а. с. 137 ва давомаш.

¹⁷ Абдураҳимов М. А., 1966, с. 260.

шоҳидони ин вазъият, сафири подшоҳ Алексей Михайлович Борис Пазухин навиштааст: «Дар Бухоро, дар Балх ва дар Хева ғалларо бисъёр намекоранд, аз ин рӯ то охири сол ғаллаи онҳо кам мешавад ва он кам дар баъзе хонаводаҳо»¹⁸. Тамоми як нохия ва вилоятро фаро гирифтани гуруснагӣ ҳодисаи муқаррарӣ гардида буд.

Меъёри расмии даромади солиёнаи феодал аз замин мисли пештара (0,3 хиссаи ҳосил) боқӣ монда бошад ҳам, дар амал хеле зиёдтар аз он ситонида мешуд. Феодал метавонист ин оидотро чанд, сол пештар бигирад ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёдтар кунад. Масалан, дар замони Субҳонқулихон онро ҳафт карат зиёд ситонида буданд! Ба замми ин, боз анвои мухталифи бочу хирочҳои дигар вучуд дошт ва сунистифодаҳои амалдорон аз ҳад гузашта буд. Малехо дар хусуси пешакӣ аз аҳоли гирифта шудани андози ҳафтсола сухан ронда менависад: «...агар шахсеро як танга додан лозим буд, ҳафт танга мегирифтанд. Ҳафтодчанд ба қалами девониён ва арбоб хароҷот мебаромад»¹⁹. Бояд қайд кард, ки андози даромад (молу чихот, хироч) на фақат аз заминҳои давлатӣ зиёд мешуд, балки мувофиқан хиссаи давлат аз даромади солиёнаи заминҳои милк, ки ин навъи хирочро милкона мегуфтанд, низ меафзуд. Бар тибқи шаҳодати яке аз сарчашмаҳо, аз заминҳои милк милкона гӯён чандон меситонданд, ки соҳибонаш ин заминро муфт диҳанд ҳам, касе намегирифт. Зоҳиран, дар ин ҷо сухан на он қадар аз феодалони милкдор балки аз он гурӯҳи деҳқононе меравад, ки замини милк дар онҳо ханӯз боқӣ монда буд. Процесси камшавии милкҳои ин гурӯҳи нисбатан имтиёзноки деҳқонон дар асри XVI ҳам ба назар мерасид, вале дар замони Ҷониён алалхусус дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ин қабил соҳибони милк тамоман хонахароб гардиданд.

Дар натиҷаи зулму истисмори бераҳмона ва хирочу молиётситониҳои аз ҳад афзун деҳқонон чунон ҳам ба фақирӣ ва нотавонӣ афтоданд, ки дар ибтидои асри XVIII ҳукумат дигар ба зиёд кардани андоз ва ё ҷорӣ кардани ягон андози нав ҷуръат накард. Дар «Убайдуллонома» ошкоро гуфта мешавад, ки ин роҳи даромади ҳазина бурида шуд, зеро хавфи ҷунбиши қалоне таҳдид менамуд.²⁰

Деҳқонон умуман аз ҳар тараф ба ҳамлаву фишор дучор мешуданд. Хоҷагии онҳоро на фақат ғоратгарихои хангоми ҷангҳои дожилӣ рӯйдода, на фақат андозҳои миёншикан хароб мекарданд. Ҳамчунин як процесси амиқи иҷтимоӣ — барҳам додани бақияҳои община, кам кардани гурӯҳи деҳқонони дар замини ҷамоат кор-

*

¹⁸ Пазухин Б., 1894, с. 61.

¹⁹ Мирзоев А. М., 1954, с. 17.

²⁰ Мирмуҳаммадмини Бухорӣ, 1957, с. 157.

қунада ва зиёд намудани гурӯҳи деҳқонони иҷоранишини ба амал меомад. Чунон ки дар боло хотирнишон гардид, заминни ҷамоатро лоақал чунин як афзалияте буд, ки деҳқонро дар ҳар 2—3 сол ҷиора гирифтани замини нав лозим намеомад. 9 ҳақ дошт дар замини ҷамоа тамоми умр кор қунад (ва кори худро ба авлодонаш боқӣ гузорад).

Косибон ҳам аз тарафи феодалони калону хурд ҳар навъ зулму ҷавр меиданд. Ба касбу тичорат худсарона ҳар гуна боқ ва аворизоти зиёде андохта мешуд ва, ғайр аз ин, барои хону амир фиристодани пешкашҳои гаронбаҳо ҳатмӣ буд. Дар натиҷаи бедодгариҳои феодалон ва набудани ҳеҷ як замонат барои моликияти хусусии косибон ва тоҷирон ба ҳар тараф парешон гардидани аҳолии ҳатто марказҳои шаҳрии қадим ба амал меомад.

Ҳукмронии давлати хонӣ аз тарси ин, ки берун овардани сарватҳои зерзаминӣ боиси ҳучуми ҳамсояҳои ҳарис хоҳад шуд, қандани қонҳоро маъъ қарданд ва ба ин сабаб саноати истихроҷи маъдан дар ин давра аз тараққиёт бозмонд.

Ба дасти феодалон ҷамъ шудани моликияти замин

Дар айни замон ба дасти феодалони калони ҷудогона ва шайхони бонуфуз ҷамъ шудани мулк ва сарватҳои замин ба вуқӯъ меомад. Алалхусус амирони тоифаҳои ўзбек дар аҳди салтанати Ҷониён ба заминдорони хеле давлатманд табдил ёфтанд. Инак, чанд мисол. Чунон ки аз санадҳои расмӣ маълум мегардад, Ялангушбӣ хусусан дар вилояти Самарқанд, ки қандин сол (дар инмаи аввали асри XVIII) дар он ҷо ҳукмронӣ қардааст, масоҳати беҳадду қанори заминҳои қиштро ба даст дароварда буд. Хонҳои сулолаи Ҷониён, ба замини ин, заминҳои ўро аз пардохти хиссаи давлатии даромади солиёна «озод» қарданд. Аз амирони ўзбек Оллоҳбердибӣ ва писараш Оллоҳёрбӣ ҳам заминҳои ниҳоят зиёде доштанд. Онҳо саъй мекарданд, ки заминҳои дар ҳар ҷо парокандаи худро ба як ҷо ҷамъ оваранд, ба ин мақсад ҳатто заминҳояшонро иваз менамуданд.²¹ Бузургтарин молиқони замин ҳамонро шайхони Ҷўйборӣ буданд. Дар шароити мураккаби замон, ки ҳукумати марказӣ дигар аз онҳо пуштибонӣ қарда наметавонист, чунон ки дар давраи Шайбониён буд, ва аъёну ашрофи қабिला ба дорони онҳо қашм меदўхтанд, шайхи ҷўйборӣ Тоҷиддин ба ин нигоҳ нақарда ба ҳар ҳол заминҳои бе ин ҳам беҳадду ҳисоби худро боз ҳам меафзуд.²²

Аъёну ашрофи феодалӣ ва сарқардаҳои ҳарбӣ қисли пештара

²¹ Чехович О. Д., 1954, 6, с. IX—XII.

²² Иванов П. П., 1954, с. 68—80.

ба номи суюргол ва танҳоҳо подош мегирифтанд. Пазухин қайд мекунад, ки «тамоми дехҳо барои мавочиби аскарон ва ҳар гуна мансабдорон тахсис ёфтааст».²³ Ғайр аз ин, дар аҳди хукмронии Чоңиён ҳеле зиёд ва ба ҳақми қалон на фақат заминҳои давлатӣ, балки ҳиссаи давлатӣ аз даромади солиёнаи заминҳои милк низ ба тариқи хизматона бахшида мешуд. Ин дар байни шахсони гуногуне, ки аз даромади замин ҳиссаҳои гуногун доштанд, чунон муносибатҳои мураккаб ба вуҷуд овард, ки дар асрҳои XVII—XVIII, чи навъе ки муҳаккикон дуруст қайд кардаанд, ҳатто истилоҳоти санадҳои расмӣ тағйир ёфт. Дар васика, вақфнома ва дигар санадҳо хангоми тавсифи заминҳои милк акнун диққати асосӣ ба дуруст муайян кардани ҳиссаи даромаде, ки харидор ва ё идорайи вақф бояд мегирифт, дода мешуд.²⁴

Лекин ба дасти феодалони қалон чамъ шудани замин на фақат аз ҳисоби подошҳо, балки бо роҳи хариди замин низ сурат мегирифт, ки ин ҷиҳати хоси ин давра ба шумор меравад. Баъзе феодалҳо заминҳои шовро ба дараҷае муттаҳид мекарданд, ки дар ниҳояти қор молики заминҳои як ноҳияи тамоми мегардиданд. Бониси тавачҷӯҳ аст, ки бештар заминҳои давлатӣ ба фуруш мерасиданд. Ба ин санадҳои расмӣ ҳам гувоҳӣ медиҳанд.²⁵ Холӣ шудани хазинаҳои хонҳои Бухоро аз зуд-зуд ба фуруштани замин водор мекард ва, илова бар ин, як қисми заминҳо ба тариқи подош тақдир карда мешуд. Ҳамаи ин амалҳо, мисли асри XVI, дар қозихонаҳо ба расмият мебаромаданд.

Акнун дар байни давлат ва шахсони ҷудогона тақсими шудани заминҳои милк (яъне қисман ба заминҳои давлатӣ ва қисман ба милкҳои ҳолис мубаддал гардидани онҳо) ҳеле босуръат ба вуқӯъ меафтаст. Ин, албатта, фаҳмо аст. Аз тарафи давлат беш аз пеш афзудани истисмори вазъияти феодалӣ милкдорро ҳеле номуқоид мекард. Бинобар ин ӯ доштани милкдори қамтари замин — милки ҳолисро, ки худ ихтиёрдори қомил бошад, авлотар медонист. Дар чуни қолат даромади ӯ ба он, ки давлат аз деҳқон ҷӣ қадр меситонад ва оё ӯ аз хоҷагии харобшуда ҳиссаи худро рӯёнида метавонад ё не, ҳеҷ алоқае пайдо намекард.

Пас, ба дасти феодалони қалон, хусусан аъёнӣ ашрофи тоифаҳои ўзбек чамъ шудани заминҳои хусусӣ ва инъомӣ, аз ҳад гузаштани истисмори деҳқонон, ба таври оммавӣ муфлис гардидани деҳқонони милкдор, торафт қам шудани деҳқонони замини қамоат, афзудани замини милки ҳолис, босуръат «парокандашавии» милкҳои феодалӣ, ба феодалон фуруштани заминҳои давлатӣ, ба амлоқи шартӣ тақсими қолта додани заминҳои давлатӣ ва милкӣ

*

²³ Пазухин Б., 1894, с. 61.

²⁴ ИТН, II, 2, с. 37.

²⁵ Чехович О. Д., 1954 б, с. XV—XVIII.

(аслан хиссаи давлат аз даромади замини милк), нибом кардани заминҳои давлатӣ ва ғайра аз хусусиятҳои маҳсули асрҳои XVII—XVIII ба шумор мераванд. Дар натиҷа барои хазинаи хон доимо пул намерасид, зеро манбаи асосии даромад, ки андозӣ мадохили замин буд, торафт кам шуда, ниҳоят бо сабабҳои боло қариб аз байн рафт. Дар ин хусус сарчашмаҳои гуногун гоҳ бавосита ва гоҳ бевосита шаҳодат медиҳанд. Мо дар ин ҷо фақат бо овардани гуфтаҳои ду нафар шоҳид, ки дар вақтҳои гуногун ба Бухоро сафар карда, назарятро бо ҷаҳми худ дидаанд, иқтифо мекунем. Б. Пазухин (1669): «Андӯхтаҳои пулли давлати онҳо дар хазинаи подшоҳӣ кам аст, зеро ҳамаи деҳқадаҳо ба тариқи нибом дар байни саркардаҳо ва мансабдорони гуногун тақсим шудаанд, барои заруроти шоҳон аз зарби сикка ва боҷу хироҷ пуле дар хазина фароҳам меояд; боз бо ин ҳама зарурот то охири сол чизе боқӣ намонанд». Ф. Беневени: «Аз чехраи хон пайдост, ки дар умури идораи мулк мароми олие дар ўст, аммо ҷун хазинаи ҳолист, уро иқтидоре нест... Он ҷӣ ондоти хазинаи ҳоҳад буд, низ аз байн рафтааст».²⁶

Ин аст асоси иқтисодии торафт заиф гардидани ҳукумати марказӣ ва беш аз пеш қувват гирифтани феодалони калони соҳибихтиёр, алаҳқусус амирон — сардорони қабилҳои ўзбек.

Мавқеи феодалони рӯҳонӣ ҳам баланд гардид. Ҷунончи, дар вақтҳои гуногун шайхони тариқати дарवेशӣ дар Фарғона ва Тошкент ҳокимиятро ба дастӣ худ гирифта буданд.

Ҷунбишҳои халқӣ

Зулму ситами тоқатшикан ва истисмори бераҳмонаи феодалӣ, ҷангҳои дохилӣ ва фақру гурӯснагӣ норозигии оммаи халқро ниҳоятдараҷа зиёд кард. Ин буд, ки дар маҳалҳои гуногун дам ба дам шӯро ошӯбҳои халқӣ сар мезаданд.²⁷ Дар замони Абдулазизхон, ба қавли шоири ҳамзамони ӯ Сайиди Насафӣ, шӯриши калоне дар деҳаи Даҳбеди Самарқанд рӯй дод. Шиддат ва вусъати ин ҷунбиши халқӣ ба дараҷае буд, ки ҳуди Абдулазиз бо лашкари зиёде омада, шӯриширо фуру нишонд ва Даҳбедро оташ дода, ба ҳок яқсон намуд. Дар давраи ҳукмронии Субҳонқулихон ва ворисони ӯ ҳам муттасил шӯришҳои халқӣ ба амал меомаданд. Гоҳо аз ин ҷунбишҳои халқӣ феодалони ҷудогона барои расидан ба мақсадҳои шахсии худ истифода менамуданд. Масалан, боре хангоми ба Балх ҳуҷум кардани Субҳонқулихон тамоми

*

²⁶ Пазухин Б., 1694, с. 61; Беневени Ф., 1853, с. 373.

²⁷ Чехович О. Д., 1954, с. 63—71; Абдураҳимов М. А., 1956, с. 64—72; Чехович О. Д., 1959 а, с. 221—223; Давидович Е. А., 1964, с. 135—145; ИТН, II, 2, с. 44—47; «История Узбекской ССР», т. 1, 1967, с. 579—580.

аҳоли дар зарфи 21 рӯз қахрамонона ҷангида, шаҳро, ки ҳокими он Маҳмудбин атолик буд, аз бухориҳо хифз намуд.²⁸ Дар ин маврид ба мадди табақҳои ҷамъият муттаҳид гардида буданд, зеро ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки агар хон шаҳро ишғол намояд, ба таври паҳшиёна мардумро қатлу ғорат хоҳад кард. Аммо халқ аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, чунки ҷангу низоъҳои дохилии феодалӣ аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам деҳтро хонаҳароб месохт.

Қиёми калонтарин ва зафармандонаи халқ соли 1703 дар Хисор ба вуқӯъ омад. Сабабгори он ҷанги байни ду феодал гардид: Муҳаммадраҳимбӣ бо лашкари Бухоро ба муқобили Уткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Хисор ҷанг сар кард. Вале лашкари Бухоро муваффақияте ба даст наоварда, ақиб нишаст ва мардуми Хисор дучори бедодгарӣҳои Уткан гардид. Аз низоъҳои хуниини байни феодалон ба танг омада, аҳолии Хисор ба амирони Бухоро бо эътироз муроҷиат намуданд ва химояти худро талаб карданд. Амирон бо вакилони халқ дағалова мӯносибат карда, ҳатто яке аз амирон ба сари онҳо шамшер кашид, вакилон ҳам даст ба сангу калтак бурданд. Воқеаи ғорӣ ин ҳодисаро ҷуниин ба қалам овардааст:

«Умарои Бухоро (башитоб) аз қалъаи Хисор берун омаданд, силоҳиёнашон ҳам дар ҳоле, ки (аз қиёми мардум) ба ваҳшат ва биму ҳарос афтада буданд, ба ишон пайравӣ карданд. Он гоҳ аҳолии Хисор, юзҳои қавми шодӣ, худро ба торочи хиргоҳу шӯмиёнаҳои бухоронёнӣ шитобон фироркунанда дарандохтанд ва андаруни қалъа ҷунон талотубе барпо гардид, ки гӯё рӯзи ҳашр фаро расида»²⁹. Дар ин маврид манфиатҳои аҳолии муқими вилояти Хисор ва тоифаи юзи ўзбек ба ҳам мувофиқат намуд: халқ барои барҳам хӯрдани ҷангҳои феодалӣ дар сарзаминиаш сар бардошт, юзҳо ҳаракати муваффақиятомези халқро тарафдорӣ карда, қори торумор намудани бухоронёнро ба анҷом расонданд.

Шӯрише, ки соли 1714 дар Бухоро ба амал омада буд, бо марому хусусиятҳои худ аз дигар ҷунбишҳои халқӣ тафовут дошт. Як гуруҳ феодалони қабилани кензас бо сардории Иброҳим атолик ба мақсади иҷро кардани табодулотии дарборӣ ҳост ба арқ дохил шаванд. Халқ ба химояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо барпо намуд. Хамин тариқа, фақат тавассути кӯмаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманонашро нобуд созад.³⁰

Аммо, қабл аз ин, соли 1708 дар вақти эълони ислохоти пул халқи Бухоро, баракс, бар зидди Убайдуллоҳон шӯриш бардошт. Норозигӣ табақаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро гирифта, аввал ба

²⁸ *Муҳаммадҷосуфи Мушӣ*, 1956, с. 162.

²⁹ *Мирмуҳаммадвалии Бухорӣ*, 1957, с. 68.

³⁰ *Абдулраҳмони Толев*, 1959, с. 60—63.

шакли муқобилати ғайрифайол зухур намуд: дўкону корхонаҳо баста шуданд, қори савдо қатъ гардид, дар бозор чизе ёфт наме-шуд. Баъдҳо норизоияти мардум авҷ гирифта, ба як шӯриши ош-қорон майдони фақирони бенаво фуру рехт. Ба қавли яке аз муар-рихони онзақта — Мирмуҳаммадамини Бухорӣ шӯриш бераҳмо-на паҳш карда шуд, чанд касро ба дор кашиданд, ислоҳот коми-лан қорӣ гардид ва ҳама сари итоат фуруд оварданд.³¹ Чанд вақт таърихшиносон ин баҳои ғаразноқи шӯриширо ғайританқидӣ қабул карда буданд. Таҳқиқ ва муқобилаи манбаъҳои санадин он давр нишон дод, ки ин чунбиши халқӣ муваффақияти қалоне пай-до карда будааст, ҳукумат аз он хеле ба ҳарос афтада, маҷбур шудааст, ки маънии ислохотро тағйир диҳад.³²

Дар нимаи аввали асри XVIII чунбишҳои халқӣ чунон бисёр сар мезаданд, ки ҳатто муаррихони дарбор, бигзор ғаразолуд ва рӯлӯшида бошад ҳам, аз зикри онҳо гурез надоштанд. Ғайр аз шӯришҳои номбурда, боз дар солҳои 1713—1714 дар Бухоро, соли 1713 дар Самарқанд, соли 1719 дар Балх, соли 1746 дар Тош-кент ва ғайра шӯро ошӯбҳои халқӣ ба вуқӯъ омаданд. Ҳарчанд муаррихони дарбор воқеияти чунбишҳои халқиро таҳриф кунанд ҳам, шубҳае боқӣ намонанд, ки дар шаронти иртиқо ва истиб-доди феодалӣ оммаи халқҳои тоҷик ва ўзбек ба муборизаи зидди соҳти беҳуқуқиву ситамқорӣ, зидди ҷангҳои дохилии феодалӣ бармеҳостанд.

Касбу ҳунар, тиҷорат, муомилоти пулӣ

Дар давлати Ҷониён шаронт барои таракқиёти касбу ҳунар ва тиҷорати дохилию хориҷи хеле номусонд буд ва ба қадри авҷ гирифтани низоъҳои салтанатталабӣ ва ҷангҳои феодалӣ боз ҳам бадтар мешуд. Баъзе шахру вилоятҳои тамои чунон дучора то-роҷ ва харобӣ мегардиданд, ки пас аз ин муддати дуру дарозе ба худ омада наметавонистанд. Вале мардум малакаҳои касбӣ, пеша-варӣ ва ҳунари худро фаромӯш намекард: бе сабаб нест, ки дар як ҳудди Бухоро Сайидон Насафӣ беш аз дусад навъи касбу ҳу-нарро ном бурдааст. Харобии иқтисодие, ки ҷангҳои дохилӣ, тох-тутози хевагиҳо, ҳучуми тоифаҳои бодиянишини ва кӯшунҳои аҷ-набӣ ба сари мамлакат меоварданд, ба инкишофи муътадили ис-техсолоти молӣ ва тиҷорат ҳалал мерасонид. Қашшоқӣ, гурӯсна-гӣ, хонавайроншавӣ — ҳамаи ин боиси кам шудани харидорони муқаррарии колоҳои оддӣ мегардид. Сайидон Насафӣ, ки дар ай-ёми пири ба бофандагӣ машғул будааст, дар ашъори худ ба на-

³¹ Мирмуҳаммадамини Бухорӣ, 1957, с. 159.

³² Давидович Е. А., 1964, с. 140 ва давомаш.

Убайдуллоҳон миқдори нуқраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз қори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найраиғҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул қарда мешуд, чун бори боз ҳам гарантар ба дӯши аҳоли меафтод. Дар аҳди Чониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нуқраро ба «пули нав» ва «пули кӯҳна» ҷудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кӯҳна» эълон менамуд, лекин иқтидори хариди пули «кӯҳна» дар бозор қомилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нуқра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баляндиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Хамин, ки ин пулҳоро «кӯҳна» эълон карданд, феврал 40% иқтидори хариди он аз даст мерафт, яъне аҳоли дарҳол 40% зарар меид. Агар таври дигар гӯем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул ғавқуллода афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти қосибону тоҷиронро назар ба он ҷӣ, ки Ченкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки қосибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз қарда буданд, вале шароити онвақта ба пешрафти қасбу тиҷорат имкон намерод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охири асри XVII сар қарда саҳт қохииш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетасир намонд. Албатта, он навъи қасбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба қориҷ содир мешуд, як қараҷа вазъи бехтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити саҳт низ ба пешрафти истехсолот мусондат мекард. Аз ин қияҳат муносибатҳои тиҷоратии торафт мустақамшаваанда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти маҳсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тиҷорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шароити мусонд фароҳам месохт. Ба савдогарони осиймиёнагӣ тадриҷан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлақати пахновар тиҷорат қунанд. Хусусан пеш бурдани қорҳои савдо ба воситаи Сибирь имтиёзҳои зиёде дошт — дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле қам боқ мегирифтанд ва ҳатто аз баъзе молҳо аслан боқ ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истехқоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади қалб қардани тоҷирони Осиёи Миёна қанд муддат дар ин ҷо савдон бе қумрук эълон қарда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансӯқоти пахтагӣ мебарданд. Аз дафтарҳои қумруқии тиҷоратқонаҳои Сибирь ва Аштарқон метавон дид, ки ба он мамлақат қӣ андоза молҳои зиёде содир меқардидааст. Дар рӯиҳати муфассали ин дафтарҳо анвои муқталифи қазворқои истехқоли Осиёи Миёна, аз қабилҳои матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, қурбонӣ,

Будани харидор, тамоан аз равнак бозмондани бозор дар охири асри XVII ишорат мекунад.³³

PDF Compressor Free Version

Дар тахти гарди касоӣ шуд матоам поймол,
Рӯзгоре шуд хичолат аз дуқон бошад маро,

Е худ:

Гоҳе матон худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои муттасили ҳафтсолаи казоқҳо (1723—1730) водии Зарафшон тамоан ба харобазор табдил ёфт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд, касони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Самарқанд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шахру вилоятҳои, ки аксаран дар ғушаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодалӣ, тохтутозҳои хевагиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал нашуда буданд, nisбатан беҳтар буд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусонд ҳам расонид, зеро қосибону ҳунармандон барои эмин мондан аз ҳавфу ҳатар ва пайдо намудани имкони кори осоишта марказҳои бузурги қасбу ҳунар ва тиҷоратро тарк карда, ба ин ғушаҳои дурдаст паноҳ мебуданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сибсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои қасбу ҳунар ва тиҷорат номусонд гардид.³⁵ Ба болон душворихон аз хилаву найранги қурб ба миён омада, ки ханӯз дар асри XVI ҷун бори гароне бар души қасбу ҳунар ва тиҷорат афтада буд, акнун босуръат вайроншавии сиккаҳои нуқра зам шуд. Пулро аз омезаи нуқраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. Хар бор, ки иёри пул наст мефуромад, ҳазинаи фонда мебудро аҳоли зарар меид. Аз ин рӯ аҳоли ба муқобили шикастани қурби пул фаъолона мубориза мебуд ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳоли «пули асил» — пули маҳкаму устувор ва ҳамеша якхелаи баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳе натиҷаи матлуби меод: аҳоли муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар қардани иёри пул водор намояд. Аммо дар чорьяки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоан катъ гардид. Аҳоли агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нуқра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, ҷунон ки дар боло оварда шуд,

*

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77—78.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72—73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100—134.

Убайдуллохон микдори нукраро дар сиккахон худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз қури мубарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фоида ба даст мебаровард. Найрангхое, ки дар бобати тағйири қурби пул қарда мешуд, чун бори боз ҳам гарантар ба дӯши аҳоли меафтод. Дар аҳли Чониён ҳам, мисли асри XVI, ҳаман пулхон нукраро ба «пули нав» ва «пули кӯҳна» чудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кӯҳна» эълон менамуд, лекин иқтидори хариди пули «кӯҳна» дар бозор комилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулхое, ки 60% нукра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Хамин, ки ин пулхоро «кӯҳна» эълон карданд, феврал 40% иқтидори хариди он аз даст мерафт, яъне аҳоли дарҳол 40% зарар меид. Агар таври дигар гӯем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти қосибону тоҷиронро назар ба он ҷӣ, ки Ченкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки қосибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз карда буданд, вале шаронти онвақта ба пешрафти касбу тиҷорат имкон намерод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охири асри XVII сар қарда саҳт қоҳиш ёфт ва ин ба анвои молҳо низ бетазсир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа вазъи беҳтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шаронти саҳт низ ба пешрафти истехсолот мусондат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тиҷоратии торафт мустаҳкамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти махсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тиҷорат бо Осиёи Миёна хеле манфиатдор буд ва барои он шаронти мусонд фароҳам месохт. Ба савдогарони осиймиёнагӣ тадриҷан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлақати пахновар тиҷорат кунанд. Хусусан пеш бурдани қорҳои савдо ба воситаи Сибирь имтиёзҳои зиёде дошт — дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле кам боҷ мегиррифтанд ва ҳатто аз баъзе молҳо аслан боҷ ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истехсоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади ҷалб кардани тоҷирони Осиёи Миёна ҷанд муддат дар ин ҷо савдон бе гумрук эълон қарда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия бештар матоъ ва мансучоти пахтагӣ мебарданд. Аз дафтарҳои гумрукии тиҷоратхонаҳои Сибирь ва Аштарҳои метавон дид, ки ба он мамлақат ҷӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯиҳати муфассали ин дафтарҳо анвои мухталифи газворҳои истехсоли Осиёи Миёна, аз қабилҳои матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбенӣ,

Будани харидор, тамоан аз раvнак бозмондани бозор дар охи-
рон асри XVII ишорат мекунад.³³

PDF Compressor Free Version

Дар тахти гарди касоли шуд матоан поймол,
Рӯзгоре шуд хичолат аз дуқон бошад маро,

Е худ:

Гоҳе матон худ, ки ба бозор мебарам,
Домону остини харидор мекашам.

Вазъият дар нимаи аввали асри XVIII боз ҳам бадтар гардид. Дар натиҷаи тохтутозҳои мултасили ҳафтсолаи казокҳо (1723—1730) водии Зарафшон тамоан ба харобазор табдил ёфт. Қаҳқи ва гурӯснагии саҳт сар шуд, касони аз ҷанги ин фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор карданд, Бухоро ва Самарканд беодам монд.³⁴ Аҳволи фақат он шаҳру вилоятҳои, ки аксаран дар ғушаву канорҳои мамлакат воқеъ гардида, ба арсаи ҷангҳои доимии феодалӣ, тохтутозҳои хеватиҳо ва ҳамлаи бодиянишинон мубаддал нашуда буданд, нисбатан беҳтар буд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти онҳо ҳатто таъсири мусонд ҳам расонид, зеро касибону хунармандон барои эмин мондан аз ҳавфу ҳатар ва пайдо намудани имкони қори осоништа марказҳои бузурги касбу хунар ва тиҷоратро тарк карда, ба ин ғушаҳои дурдаст ҷанӯ мебурданд.

Вазъи умумии пулдорӣ ва сиёсати ҳукумат дар соҳаи пулбарорӣ ва гардиши пул низ барои касбу хунар ва тиҷорат номусонд гардид.³⁵ Ба болои душворӣҳои аз хилаву найранги қурб ба миён омада, ки ханӯз дар асри XVI ҷун бори гароне бар души касбу хунар ва тиҷорат афтада буд, акнун босуръат вайроншавии сикҳои нуқра зам шуд. Пулро аз омезаи нуқраву мис зарб мезаданд, лекин миқдори мис торафт меафзуд. Ҳар бор, ки иёри пул даст мефуромад, ҳазинаи фонда мебуруду аҳоли зарар меид. Аз ин рӯ аҳоли ба муқобили шикастани қурби пул фаъолони мубориза мебурид ва дар ин маврид манфиатҳои қариб тамоми табақаҳои ҷамъият ба ҳам мувофиқат менамуд. Аҳоли «пули асил» — пули маҳкаму устувор ва ҳамеша яххелаву баландиёрро мехост. Ин мубориза дар асри XVII гоҳо натиҷаи матлуби меод: аҳоли муваффақ мешуд, ки ҳукуматро ба баландтар кардани иёри пул водор намояд. Аммо дар қорьяки охири асри XVII зарби пули баландиёр тамоан қатъ гардид. Аҳоли агарчи мисли пештара барои «пули асил» муборизаи худро давом меод, вале барори он хеле кам ва ночиз буд: миқдори нуқра дигар аз 35% баланд набаромад. Баъдтар, соли 1708, ҷунон ки дар боло оварда шуд,

*

³³ Мирзоев А. М., 1954, с. 77—78.

³⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 72—73.

³⁵ Давидович Е. А., 1964, с. 100—104.

Убайдуллохон миқдори нукраро дар сиккаҳои худ ба 9% фуруварда, боиси сар задани шӯриши халқ гардид, ки он қисман муваффақиятомез анҷом ёфт.

Вале ҳукумат аз кори пулбарорӣ на фақат бо чунин роҳи бевосита фонда ба даст мебаровард. Найраиғҳое, ки дар бобати тағйири қурби пул қарда мешуд, чун бори боз ҳам гарантӣ ба дӯши аҳолии меафтод. Дар аҳди Ҷониён ҳам, мисли асри XVI, ҳамаи пулҳои нукраро ба «пули нав» ва «пули кӯҳна» ҷудо мекарданд. Ҳукумат ҳар вақт ки хоҳад, «пули нав»-ро «кӯҳна» эълон менамуд, лекин иқтидори хариди пули «кӯҳна» дар бозор қомилан ба иёри он вобаста буд. Чунончи, пулҳое, ки 60% нукра доштанд, вақти нав будани худ ҳамчун пули баландиёр бо нархи иҷборӣ гардиш мекарданд. Ҳамин, ки ин пулҳоро «кӯҳна» эълон карданд, феврал 40% иқтидори хариди он аз даст мерафт, яъне аҳолии дарҳол 40% зарар меид. Агар таври дигар гӯем, дар давоми асри XVII меъёри истифодаи зарби пул фавқулодда афзоиш ёфт ва ин ҳол вазъияти қосибону тоҷиронро назар ба он ҷӣ, ки Ҷенкинсон дар миёнаҳои асри XVI навишта буд, хеле вазнинтар намуд.

Аз ин ҳама ба таври равшан бармеояд, ки қосибон дар ин давра ҳоло тамоми хусусиятҳои пешаву ҳунари худро ҳифз қарда буданд, вале шароити онвақта ба пешрафти касбу тичорат имкон намедод. Ин буд, ки ҳаҷми онҳо хусусан аз охири асри XVII сар қарда саҳт қохиш ёфт ва ин ба айвон молҳо низ бетасир намонд. Албатта, он навъи касбу ҳунар, ки маҳсулоти он ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа вазъи беҳтаре дошт: талаботи беруна дар чунин шароити саҳт низ ба пешрафти истеҳсолот мусоидат мекард. Аз ин ҷиҳат муносибатҳои тичоратии торафт мустақамшаванда ва вусъатёбанда бо Россия аҳамияти махсусе дошт.

Давлати Рус аз инкишофи тичорат бо Осиёи Миёна хеле маънафидор буд ва барои он шароити мусоид фароҳам месохт. Ба савдогарони осийимиёнагӣ тадричан иҷозат дода шуд, ки дар тамоми шаҳрҳои ин мамлақати паҳновар тичорат кунанд. Хусусан пеш бурдани қорҳои савдо ба воситаи Сибирь имтиёзҳои зиёде дошт — дар ин ҷо аз тоҷирони Осиёи Миёна хеле қам боч мегиррифанд ва ҳатто аз баъзе молҳо аслан боч ситонда намешуд. Баъди ба вучуд омадани истеҳкоми Оренбург дар соли 1735 ба мақсади қалб қардани тоҷирони Осиёи Миёна қамд муддат дар ин ҷо савдон бе гумрук эълон қарда шуд.

Савдогарони Осиёи Миёна ба тарафи Россия беҳтар матоъ ва мансучоти пахтагӣ мебарданд. Аз дафтариҳои гумрукии тичоратхонаҳои Сибирь ва Аштарҳои метавон дид, ки ба он мамлақат ҷӣ андоза молҳои зиёде содир мегардидааст. Дар рӯиҳати муфассали ин дафтариҳо айвон муҳталифи газворҳои истеҳсоли Осиёи Миёна, аз қабилҳои матои «зандонӣ» (себандӣ, дубандӣ, пурбейӣ,

бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфтаанд.

Як қатор мадракҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими бақалло ба баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истеҳсоли шохвориро нишон медиҳанд. Бад шудани шароити зиндагӣ теълоди қасонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шуғл доштанд, ҳамчунин талабгори матоъҳои шохӣ ва шохвории гариббахоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолли ва ғайра аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тиҷорати хонӣ, яъне он молҳои, ки сафирони тоҷир мебуданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осӣён Миёна ҳамоно меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истеҳсолоти онҳо шароити мусоидтаре фароҳам меомад.

Истеҳсоли аслиҳачот ва умуман маснуоти фулузӣ ниҳоят дарча раванқ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олоғи сафолли онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истеҳсол мешудаанд. Дар асри XVII қасбу ҳунари амалӣ низ аз раванқ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакорӣҳои рӯн гач ва чӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан қатъ гардида.

Дар соҳан тиҷорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунон ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногунавъи Осӣён Миёна бурда мешуд. Дар ин чо бояд илова кард, ки тоҷирони Осӣён Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан хиндиго низ мебуданд. Ин албатта, дар навбати худ бониси ба Осӣён Миёна бештар ворид гардидаи молҳои хиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳоли ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ҳодисаи нав дар таърихи тиҷорати байни Россияву Осӣён Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин қор фаъолони ширкат намудани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкандорони онҳо акнун дар шаҳрҳои гуногуни Осӣён Миёна 2—3 сол иқомат намуда, молҳои худро меоварданд ва молҳои инҷоро мебуданд. Аз молҳои русӣ дар Осӣён Миёна

* Рычков П. И., 1949; Чудовицкий А., 1932; Зидев Х. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов К., 1966.

на факат ба ашён таҷаммулӣ (мӯина, ҷарм, мохут ва дигар ҷизҳои қиматбаҳо), балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилӣ зарфҳо, ҷарчинворӣ ва ғайра низ талабот зиёд буд.

Дар ин давра Осӣи Миёна ҳамчунин бо Хиндустон, Эрон, Хитой робтаҳои бисёрро ба вуҷд овард. Дар ин бобот ҷуни амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузари махсуси савдогарони хиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда манфиат доштани инкишофи тичорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи бехтар гардидаи он ҷораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддат буд, ки бо қувват гирифтани харобии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, маъсалаҳои тичоратро махсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тичорат вучуд надорад.³⁷

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ МЕЪМОРӢ ВА САҢЪАТ

Хусусиятҳои ҳаёти ҳоҷагӣ ва иҷтимоию иқтисодии асрҳои XVII—XVIII ба соҳаи меъморӣ низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқоли тоифаҳои ўзбек, алалхусус амираи торафт афзунтар мегардид. Шаҳрҳо ва вилоятҳои тамоми ғоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пули барои сохтмони лозим дар дасти ҳамаи амираи қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи аниъанавӣ мехостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамаи қабил аҳли қибора Ялангушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургеро вусъат дод ва ҳамаи маҷмӯи имороти муҷаллаҳо, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рӯбарӯи мадрасаи Улугбек (дар он ҷо, ки пештар ҳоҷаҳои Улугбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номи Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлакунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамаи сабабҳои он мадрасаи Шердор номидаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нусхаи рӯи мадрасаи Улугбек аст: дар марказ — сардар, дар гӯшаҳо — манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳо гулбаҳои тегадор ба назар менамоянд, ки дар болои ду дарсоҳа сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

* Беневени Ф., 1853, с. 376, 380—381.

бурматӣ), матоъҳои гулдор, хомсуф ва амсоли инҳо зикр ёфта-
внд.

Як қатор мадракҳо дар ин вақт ба сабаби нарасидани абрешими баровардани он манъ гардида буд) ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати навъ коҳиш ёфтани истеҳсоли шохвориро нишон медиҳанд. Бад шудани шаронти зиндагӣ теъдоди касонеро, ки ба парвариши кирми абрешим шуғл доштанд, ҳамчунин талабгори матоъҳои шохӣ ва шохворихои гаронбаҳоро беш аз пеш кам менамуд.

Чарм, баъзе навъҳои мӯйина, қолин ва ғайра аз молҳои асосии содиротӣ ба шумор мерафтанд. Анвои молҳои ба истилоҳ тиҷорати хонӣ, яъне он молҳои, ки сафирони тоҷир мебуданд, хеле зиёд ва гуногун буд. Азбаски талаботи давлати Рус нисбат ба молҳои Осиёи Миёна ҳамома меафзуд, ҳаҷми ин молҳои содиротӣ ҳам бештар гардида, табиатан ба истеҳсолоти онҳо шаронти мусондтаре фароҳам меомад.

Истеҳсоли аслиҳачот ва умуман маснуоти фулузӣ ниҳоят дараҷа раванқ ёфт. Онҳо низ ба кишварҳои хориҷӣ содир мегардиданд. Баъзе намунаҳои олотӣ сафолини онвақта то замони мо расидаанд ва чунин ба назар мерасад, ки ғайр аз зарфҳои оддӣ ва муқаррарӣ, зарфҳои нафиси луобии мунаққаш низ истеҳсол мешудаанд. Дар асри XVII қасбу ҳунари амалӣ низ аз раванқ намонда буд, махсусан хотамкорӣ, қошинкорӣ ва қандакорихои рӯи ғач ва ҷӯб ба дараҷаи баланди тараққӣ расид. Аммо дар асри XVIII талабот нисбат ба осори ҳунари амалӣ тақрибан қатъ гардид.

Дар соҳан тиҷорати хориҷӣ мавқеи муҳимро муомилоти савдо бо давлати Рус ишғол менамуд.³⁶ Чунин ки хотирнишон гардид, ба ин мамлакат молҳои хеле зиёд ва гуногунавъи Осиёи Миёна бурда мешуд. Дар ин ҷо бояд илова кард, ки тоҷирони Осиёи Миёна роли миёнаравиро ҳам бозӣ мекарданд: онҳо ба Россия на фақат молҳои худро, балки бисёр молҳои хориҷӣ, хусусан ҳиндиро низ мебуданд. Ин албатта, дар навбати худ бониси ба Осиёи Миёна бештар ворид гардидани молҳои хиндӣ мегардид, ҳарчанд ки бо сабабҳои дар боло овардашуда талаботи аҳолии ба молҳои воридотӣ хеле кам шуда буд.

Ҳодисаи нав дар таърихи тиҷорати байни Россияву Осиёи Миёна на фақат афзудани ҳаҷми содироту воридот, балки дар ин қор ғайбона ширкат намудани савдогарони рус ҳам буд. Савдогарони рус ва ё дӯкандорони онҳо ақсул дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна 2—3 сол иқомат намуда, молҳои худро меоварданд ва молҳои инҷоро мебуданд. Аз молҳои русӣ дар Осиёи Миёна

³⁶ Рычков П. И., 1949; Чулошников А., 1932; Забес Х. З., 1962; Юлдошев М. Ю., 1964; Чамолов К., 1966.

на фақат ба ашъеи таҷаммулӣ (мӯйна, чарм, моҳут ва дигар ҷиҳҳои қиматбахш), балки ба асбобҳои гуногуни рӯзгор, аз қабилҳои зарфҳо, чарчинворӣ ва ғайра низ талабот зиёд буд.

Дар ин давр **PDF Compressor Free Version** ҳамчунин бо Хиндустон, Эрон, Хитой робитаҳои тиҷоратӣ дошт, вале ҳаҷм ва миқёси ин муомилот ҳаёз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Дар ин бобат чунин амри воқеӣ диққатро ба худ ҷалб менамояд, ки дар Бухорои онвақта гузарӣ махсуси савдогарони хиндӣ мавҷуд будааст. Убайдуллоҳон барои давлат зиёда маърифат доштани инкишофи тиҷорати хориҷиро ба хубӣ дарк намуда, дар роҳи беҳтар гардидаи он чораҳо меандешид. Аммо ин як ҳодисаи кӯтоҳмуддате буд, ки бо қувват гирифтани харобии ҳоҷагии мамлакат ба зудӣ аз байн рафт. Флорио Беневени, ки соли 1722 дар Бухоро зиста, маъсалаҳои тиҷоратро махсус омӯхта баромадааст, хотирнишон месозад, ки агарчи молҳои ҳам барои Бухоро ва ҳам барои Россия зарурӣ мавҷуданд, аммо шароит барои инкишофи тиҷорат вучуд надорад.³⁷

3. МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТ

Хусусиятҳои ҳаёти ҳоҷагӣ ва иҷтимоӣ иқтисодии асрҳои XVII—XVIII ба соҳаи меъмориӣ низ нақши маълуме гузошт. Нуфуз, ҳокимият ва сарвати табақаҳои фавқонии тоифаҳои ўзбек, алаҳхусус амирони торафт афзунтар мегардид. Шахро ва вилоятҳои тамоми ғоҳе амалан дар ихтиёри онҳо қарор мегирифтанд. Пулӣ барои сохтмони лозим дар дасти ҳамаи амирони қабилавии ўзбек буд ва онҳо бо василаи анъанавӣ мехостанд шўҳрат ёбанд ва номи худро ҷовидонӣ гардонанд.

Яке аз ҳамаи қабилҳои кибор Ялангушбӣ дар Регистони Самарқанд сохтмони бузургеро вусъат дод ва ҳамаи маҷмӯи имороти мучаллақеро, ки то имрӯз боқист, ба вучуд овард. Дар рӯбарӯи мадрасаи Улуғбек (дар он ҷое, ки пештар хонаҳои Улуғбек мавҷуд буд) бо амри ӯ меъмори номӣ Абдулҷаббор мадрасаи нав бино кард. Дар пештоқи даромадгоҳи ин мадраса сурати даррандаи ба ғизол ҳамлақунанда тасвир ёфтааст ва аз ҳамаи сабабҳои мадрасаи Шердор номдаанд. Рӯи мадрасаи Шердор айнан нухайи рӯи мадрасаи Улуғбек аст: дар марказ — сардар, дар ғушаҳо — манораҳои рост, аз байни дарвоза ва манораҳои гунбазҳои тегадор ба назар-менамоӣ, ки дар болои ду дарсхона сохта шудаанд. Лекин дар ҷузъиёти тарҳи бино ва ороишоти он навиҳои зиёде мушоҳида мешавад.

*

³⁷ Беневени Ф., 1853, с. 376, 380—381.

Баъдтар Ялангушбӣ аз тарафи сеюми майдон боз як иморати дигар андохт. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисъёре истифода менамояд, ғайр Тиллокӯрӣ номидаанд. Ин биноест, ки мадрасаи масҷид дар як ҷо сохта шудаанд: дар се тарафи хавли хучраҳо ва дар тарафи чорум масҷид воқеъ гардидааст (иморати марказии гулбазиқ ва ду айвони серкубба низ дар ҳамин қисмат ҷо гирифтааст).

Ҳамин тариқ, майдоне ба вучуд омадааст, ки як тарафаш қушоду се тарафаш бо се бинои мухташами хушнамо зинат ёфтааст.

Дигар аз ёдгориҳои меъмории асри XVII маҷмӯи иморатест, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз қисматҳои муҳими ин ансамбли меъмории хавзи қалон мебошад ва аз ин рӯ вай бо номи Лабихавз машҳур аст. Аввалин иморати ин маҷмӯъ—мадрасаи Қуқалтош ханӯз дар асри XVI сохта шуда буд. Дар асри XVII яке амалдорони олимақоми он замон Надир-девоибегӣ фармуд, ки хавз, мадраса ва хонақоҳчае созанд. Ин ансамбли меъмории он қадар мутаносиб ва мутавозин нест, чунин ки дар маҷмӯи имороти Регистони Самарқанд метавон дид. Вай ҳамчунин ба худ шакли том нагирифтааст. Намуди он чунин аст: намон пурхашаи мадрасаи асри XVI рӯ ба майдон буда, дар як тарафи ин майдон мадрасаи на он қадар қалони Надир-девоибегӣ ва дар тарафи дигари он Лабихавз ва дар паси Лабихавз хонақоҳи хурд воқеанд. Мадраса ва хавз бо ин хонақо мувоҷза на доштанд ва ҳамчунин бо мадрасаи асри XVI мувофиқат намекарданд. Ин ансамбли меъмории аз таносуб ва тавозуни қисматбандӣ маҳрум буда, меъмори дар бунёди он на завқе ва на таъбе аз худ зоҳир накардааст. Биноқориҳои асри XVII низ ба сари худ ягон ҷиҳати қобили тавачҷӯхе надоранд.

Дигар ансамбли меъмории дар асри XVII биноёфтаи Бухоро бисъёр муҳим ва қолиб мебошад. Ин ду мадрасаест, ки муқобили якдигар воқеъ гардидаанд: яке мадрасаи Улуғбек, ки дар асри XV сохта шудааст ва дигаре мадрасаи Абдулазизхон, ки аз ёдгориҳои меъмории асри XVII ба шумор меравад. Дар байни ин ду иморат хеле шабоҳат мавҷуд аст, аммо тафриқи онҳо боз бештар мебошад. Таносуби рӯи иморати мадрасаи Улуғбек ба ҳадди қимил расида, ороишоти он содда ва дар айни замон хеле нафис аст. Аммо дар намон мадрасаи Абдулазизхон асаре аз таносуб мавҷуд нест, даромадгоҳаш ниҳоят дароз, қанораҳои рӯи иморат, бараксе, бисъёр ғафсанд. Ороиши он бағоят бодаблада ва пурқарру фар мебошад.

Агар дар бораи асри XVII ҳамчун яке аз марҳилаҳои инкишофи санъати меъмории Осиёи Миёна сухан ба миён ояд, ин беш аз ҳама ба ороишоти биноҳо дахл менамояд. Ороишгарони асри XVII анъанани ду қарни пешинаро давом дода, баъзан муваффақ-

княтҳои муайяни эҷодӣ ба даст меоварданд. Алалхусус комёбии устодони қандакорони рӯи ғач ба назар намоёнтар буд. Шӯшаҳои ғачи мадраси Абдулазизҳои бо мураккабӣ, инчунин зарофат ва нафосати худ қасро дар ҳайрат мегузорад. Дар ороиши иморатҳо аз хунари хотамкорӣ ва кошникорӣ ба таври васеъ истифода мекарданд. Нақшо пурпечухам ва сарбаста, гаммаи рангҳо назар ба асрҳои XV—XVI дурушт ва хашинтар мебаромаданд, рангҳои зард ва сабз, ки ба таври фаровон кор фармуда шудаанд, онҳоро аз ҳад зиёд рангин менамуданд.

Аз нусхаҳои хаттии асри XVII, ки бо минётурҳои рассомони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд, миқдори хеле кам то замони мо расидааст. Вале аз ҳамина намунаҳои кам низ маълум мегардад, ки анъанаи мактаби минётури осийимиёнагии асри XVI давом ва инкишофи босазои худро дар асри XVII пайдо намудааст.³⁸ Хусусан минётурҳои, ки «Зафарнома»-и Шарафиддини Яздиро зеб додаанд, бисёр хуб ва ҷолибад. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минётурро дар бар мегирад.³⁹ Минётурҳои забардасте дар саҳнаҳои разми бо як маҳорати ҳайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамиро ҷо диҳад, ки ҳар яке он боз ба назар зинда ва дар ҷунбишу ҳаракат намудор мешавад. Масалан, дар сурате, ки Хиротро муҳосира кардани Темур тасвир ёфтааст, 23 андоми одамай ва 18 асп мавҷуд аст. Дар минётури дигар, ки лашкар кашидани Темур бар зидди хони Олтинурда Тухтамиш тасвир шудааст, 20 кас ҷанг мекунад. Саҳнаи баъзи Темур низ пуромад аст: дар ин ҷо аҳли қибор, сипоҳиён, муғрибон, хофизон, ровиён ва соқибонро метавон дид. Саҳнаҳо хеле зебо ва хушранг офарида шудаанд.

Дар асри XVII санъати портрет ҳам аз тараққи бознамонд. Ҷунончи, тасвири фасеҳи Имомқулиҳои, ки соли 1642 кашида шудааст, ба ин далолат мекунад.⁴⁰

Вазъияти даври баъдина ба пешрафти бинокорӣ, меъморӣ ва санъат ягон қадар мусоидат накард. Нимаи аввали асри XVIII давраи харобии иқтисодӣ, хуруҷи ҷангҳои дохилӣ, ба вайронӣ рӯ овардани шаҳру деҳот, сар задани шӯришҳои халқӣ, дубора авҷ гирифтани тохтутози хевагиҳо, ҳучуми тоифаҳои бодиянишини ва кӯшунҳои аҷнабӣ буд. Дар ин вақт махсусан ноҳияҳои марказии Мовароуннаҳр ва вилояти Балх зарар диданд. Дар натиҷа ба ҳар тараф фирор кардани аҳоли чунин марказҳои маданӣ, монанди Бухоро ва Самарқанд беодам монданд. Табиист, ки аз ин за-

³⁸ Пузаченкова Г. А. ва Ренпель Л. И., 1965, с. 358—359; «Среднеазиатские миниатюры XVI—XVII вв.», М., 1964.

³⁹ Семёнов А. А. 1956, с. 3—16.

⁴⁰ Пузаченкова Г. А. ва Ренпель Л. И., 1965, с. 360—361. Дар хусуси санъати муҳай. илг.: Семёнов А. А., 1946 а.

мени ошuftа ва тира ҳеч як ёдгории муҳими меъморӣ ва ҳуна-
рӣ боқӣ намондааст.

PDF Compressor Free Version

Адабиёти бадеии тоҷик ва солиномаҳои таърихии асри XVII — ибтидои асри XVIII

Дар аҳди Чониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бу-
хоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар
ба асри XVI бештар ба тараққӣ рӯ ниҳод. Лекин дар замони
Субҳонқулихон шароит ба дараҷае саҳт гардид, ки ҳатто як ил्ला
шоири дарбор ватани худро тарк намуда, ба Ҳиндустон ҳиҷ-
рат карданд.

Дар сурате, ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳола-
ти таназулро аз сар мегузаронид, дар доираҳои ғайрирасмӣ,
махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити
халқ наздик тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯзи Самарқан-
дӣ, Муллообиди Мумтоз ва хусусан Миробид Сайиди Насафӣ
шоири забардаст ба камол расиданд, ки махсули адабии онҳо
бештар ба ҳаёти табақаҳои истехсолкунандаи мамлакат алоқа-
манд буд.

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ соли 1657 дар маҳаллаи Зар-
дӯзони Самарқанд таваллуд ёфтааст. Ҳамаи ҳешу ақрабон ӯ дар
касби зардӯзӣ маҳорати комил доштанд ва худ ӯ ҳам ин пешаро
ба хубӣ азхуд карда буд. Фитрат дар соли 1685 ба Бухоро раф-
та, дар мадрасаи он ҷо таҳсил мекунад. Рӯзгори ӯ ба саҳтӣ ва
машаққат мегузашт. Мӯҳтоҷӣ ва тангдастӣ ӯро маҷбур намуд, ки
хавлиашро фурӯшад. Харидор, ки шахси давлатманде буд, ӯро
фиреб дода, хавлиро бо нархи хеле арзон соҳиб гардид. Шоири
ба ин вачҳ дар бораи вай як шеърӣ ҳаҷвӣ навишта, бо ҳамин ва-
сила қасос гирифт. Фитрат дар аввалҳои асри XVIII вафот кар-
дааст.

Соҳибони таъкира ӯро устои ҳам назм ва ҳам наср дониста-
нд. Аз мероси адабии ӯ маснавии «Толиб ва Мағлуб», як ҳаҷв-
вия ва чанд ғазал дар дастраси мост. Девони ӯ то ҳол пайдо
нашудааст.

Сайиди Насафӣ (ваф. байни солҳои 1707—1711) бузургтарин
шоири ин давра аст. Ӯ дар замони ҳукмронии Абдулазизхон, Суб-
ҳонқулихон ва Убайдуллохон ҳаёт ба сар бурда, рӯзҳои тира ва
мудҳиштеро, ки истибдоди феодалӣ ба сари оммаи заҳматкаш
оварда буд, бо ҷашми худ дидааст.

Сайидо дар давраи аввали эҷодии худ зоҳириро бо мақсади
пайдо кардани сарпараст ва мураббие бо баъзе намоёндогони
табақаи ҳошим ва бо муҳити одамони дарбор наздик шуд ва таъ-
сири ҳамин муҳит буд, ки чанд қасидаи худро ба Абдулазиз ва

Субхонқулихон бахшид. Аммо, вақте ки вай аз тамоми фиску
фучури дарбор ва разолати аҳли он вокиф шуд, ҳарчи зудтар
худро аз муоширати ин тоифа дур кашид:

PDF Compressor Free Version

Қадам аз кучай ғроби давлат кӯтах аилотар,
Ки аз ҳар нақши пои ман барояд чашмаи хуно.

Сайидо ҳалки худро бисъёр дӯст медошт. У на фақат бо мах-
сули адабии худ, балки шахсан ҳам афтодагон ва маълумони бе-
чораи ватанаширо то метавонист ҳимоят мекард:

Ҳар кучо афтодае бинам ба сар қо медам,
Хори ин сахро гули рӯи сабад бошад маро.

Сайидо қасидаҳои худро на ин ки ба подшоҳон ва аъёнӣ аш-
роф, балки ба камбағалон, пешаварон ва деҳқонон бахшида, ҳа-
ёти ин гурӯҳи аҳолиро хеле хуб тасвир кардааст. Қасидаҳои, ки
ӯ дар тавсифи нонвой, наққош ва ғайра навиштааст, аз ҳамаи
қабиланд. Дар байни асарҳои ӯ маъкаи муҳими «Баҳориёт»
(«Ҳайвонотнома») ишғол мекунад. Шоири дар ин асари худ дар
тимсоли ҳайвонот симои намояндагони табақаҳои мухталифи
ҷамъияти феодалиро тасвир намуда, чунин ақидаеро пеш ме-
ронад, ки одамони меҳнатӣ агарчи дар назар чун мӯрчагон ба зер
но афтодаанд, дар амал аз ҳама болотаранд ва агар онҳо инти-
фок кунанд, қавитарин душманро ҳам мағлуб карда метавонанд.

Сайидо дар як силсила шеърҳои худ ҳаробии шахру деҳот,
маҳрумӣ ва азоби бекаронии аҳолиро дар аҳди Субхонқулихон —
даврае, ки аз як тараф муфлисӣ ва бенавоӣ зиёд шуда, аз тара-
фи дигар сарвати синфи ҳукмрон беш аз пеш меафзуд, нишон до-
даст, чунон ки ӯ менависад:

Фалак ба қомати пири ҳамда мемонад,
Ҷаҳон ба деҳаи тороҷида мемонад...
Зи баски аҳли ҷаҳон хуни ақдигар хӯрданд,
Сари силеҳр ба нори мақда мемонад.
Даруни қомаи рағгини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.⁴¹

Умуман Сайидон Насафӣ дар давлати хони Бухоро нахустин
шоири, ки ошкоро ба ҳимояти аҳли меҳнат бархоста, соҳиби фео-
далиро саҳт танқид кардааст. У ҳамчун шоири соҳибистеъдод,
ифодакунандаи орзуи омили табақаҳои меҳнатии аҳоли, хусусан
хунармандон баромад кардааст. Аҳли меҳнат ва баъди қайфияти
он дар эҷодиёти ӯ мақоми марказӣ дорад. Сайидо дар ифодаи
ақидаҳои пешқадами иҷтимоӣ ва таблиғи ғояҳои инсониятпарва-
рона аз муосирони худ хеле пеш гузаштааст. Дар шеърҳои хал-

⁴¹ Мирзова А. М., 1954, с. 18.

ки меҳнаткашро ситояш карда, бартарин онро аз дигар табақаҳои ҷамъият таъкид менамуд, бо ҷасорати тамоми изҳор мекард, ки иқтидорҳои меҳнат дар иттиҳод аст, синфи ҳокимро ба ҷаҳолат ва бераҳми гунаҳгор карда, ба зерӣ тозиёнаи саҳт мегирӣфт.

Сайидо дар мавзӯи ва шакли шеър, баробари давом додани беҳтарин анъанаҳои гузаштагонӣ худ, бисёр навҳои овард. Дар ғазалҳои ҳокимони золиро сарзаниш ва вайронҳои мулкоро бо дарду алам тасвир намуда, доираи мавзӯҳои ин жанри анъанавиро хеле васеъ гардонид. Мавзӯҳои қасидаро низ тағйир дод ва дар васфи хунармандон қасидаҳои офарид. «Баҳориёт»-и ӯро метавон шакли нави назми дидактикӣ ҳисоб кард. Дар адабиёти пас аз асри XVI ба тавассути эҷодиёти Сайидо жанри «шахрошӯб» равнақи тоза ёфт. Шоир дар эҷоди худ ташбеҳу истиораҳои нав, образҳои фольклорӣ ва таъбирҳои пуробуранги халқиро ба кор бурда, ганҷинаи воситаҳои тасвири бадеии назми тоҷикро ғанитар сохт.

Ғояҳои тасаввуфӣ ба эҷодиёти Сайидо як дараҷа таъсири маънӣ расонидаанд. Дар шеърҳои ӯ асарҳои сабкӣ мураккаби ҳиндиро ҳам метавон эҳсос намуд, лекин истифодаи шоир аз ин сабк бештар характери эҷодӣ дошт.

Аксари шоирони гузашта ба ниғаҳ доштани меъёри дахлнопазири забони адабиёти классикӣ саъй менамуданд. Пас аз воқеаҳои сиёсӣ ва ибтидои асри XVI, пайдоиши ҷудои ва дурӣ дар байни Эрону Мовароуннаҳр хифзи ягонагии забон моҳияти пешинани худро аз даст дод. Сайидо инро дарк карда, бо ҷуръати тамоми анъанаи қадимаро шикаст ва ба назм қалимаҳои оммафаҳми забони гуфтугӯии модарнашро дохил намуд. Забони офаридаҳои ӯ ба забони адабии ҳозирано тоҷик бисёр наздик аст.⁴²

Асри XVII дар баробари расонидани ин қабил намояндагонӣ бузургии адабиёт аз таърихнависон низ ҳолӣ набуд. Маҳмуд ибни Валӣ яке аз таърихнависони барҷастаи ин давра мебошад. Асарҳои ӯ «Баҳр-ул-асрор фӣ манокиб-ул-ахбор» як навъ энциклопедияест, ки аз ҷор ҷилд фароҳам омада, қисмати таърихӣ он воқеаҳои даврани аз Ҷингизхон то Ҷониёро дар бар мегирад.

Дигар асари муҳиме, ки дар ин давра таълиф ёфтааст. «Таърихи Сайид Роқим» мебошад. Ин асар агарчанде воқеаҳои таърихиро бо як тартиби муайян тасвир намекунад, лекин дар боран одамони машҳур, дар хусуси бинокорӣ ва осори адабии замони Темур ва давраҳои баъдина то асри XVIII маълумоти хеле пурқимат медиҳад.

Ҳамчунин асари Муҳаммадамини Яроқӣ «Мухит-ут-таворих»-ро низ метавон дар қатори сарчашмаҳои муҳимии таърихӣ ин

*

⁴² Ҳамон ҷо, с. 159—162.

ҲАЁТИ ТОЧИКОН ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХУҚАНД (АЗ МИЁНАҲОИ АСРИ XVIII ТО МИЁНАҲОИ АСРИ XIX)

1. ТАЪРИХИ СИЕСИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ДАВЛАТИ ХОНИИ ХУҚАНД. ЭКСПАНСИЯИ БРИТАНИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Хучуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева

Дар миёнаҳои асри XVIII Осиеи Миёна, ки дар натиҷаи ҷангҳои дохилӣ пароканда ва аз ҳаробиҳои иқтисодӣ хеле заиф шуда буд, ба хучуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дучор гардид. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кавказ, Афғонистон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.¹

Чунон ки дар фасли гузашта хотирнишон гардид, дар Осиеи Миёна давлати ягона вучуд надошт. Дар сари давлати хонии Бухоро намоёнанд сулолаи Ҷониён Абулфайзон (1711—1747) менистод. Муаррихи бухорӣ Мирзо Абдулазими Сомӣ менависад:

«Абулфайзон бошад ба лиҳози тижрати фаросату заковату қобилият аз аспӣ айшу тараб поён наместуд, аз сӯхбати писарону духтарони махлиқо беруи намеомад ва ба ҷуз ошомидани шароби нобу баҳра бардоштан аз зебописарону лаззат гирифтани аз хофизону машшоқон дигар ба ҳеч кор шугл намеварзид. Ин буд, ки қори давлат рӯ ба ниқироз ниҳод ва аҳкоми шарият аз доҳран риоят маҳрум гардид. Ҳар кас тамъи сардорӣ дошту ҳар фард гарази раҳбарӣ...»²

Дар Самарқанд мулки мустақиле ба вучуд омада буд, ки бо Бухоро рақобат мекард.³ Ҳокими Самарқанд аз бодияниҷингон кӯмак хост ва онҳо дар давоми ҳафт сол (1723—1730) водии За-

¹ Дар бораи Нодиршоҳ ва ҷангҳои ӯ-и он ниг.: *Писуневская Н. В.*, ва дигарон, 1958, с. 316—325.

² *Сомӣ*, 1962, с. 41.

³ *Абдураҳмони Толев*, 1959, с. 69.

рафшоиро ба харобазор табдил доданд. Қаҳтӣ ва гуруснағӣ сар шуда, сокинони Самарқанду Бухоро ба ҳар сӯ пароканда гардидаанд.⁴

Ба қавли **PDF Compressor Free Version** Карминағӣ, бодиянишиҳо дар зарфи «ҳафт сол амволи хосу омро ба гораи ва мардумро ба асорат бурда, саросари мамлакат ҳичоби тираи чабру тааддӣ густарониданд; бо ағному аҳшом ва марқабҳои худ мазрааву кишзор ва боғоту тоқзорҳои дехқониро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва чарогоҳҳои мамлакат дар зерҳои суми чорпоёни сершумори (бодиянишинон) ба биёбон мубаддал шуданд. Ҳосили ғалла нисоят дараҷа коҳиш ёфт, қаҳтӣ ва гаронӣ аз ҳар ҷиҳат дар ҳадди интиҳон бераҳмӣ эҳсос мешуд; гуруснағӣ ва қашшоқӣ ҳукмфармоӣ мекард... Нон қурси мохро мемурад; ҳарчанд ба назар менамуд, ба даст намеомад»⁵. А. А. Семенов ҳаққонӣ таъкид мекунад: «Ва ҳамин вайронии аз ҳад гузаронидани давлати охиринаи Аштархонӣ, ки аз бенизоӣ ва худсарихонӣ гурӯҳи ҳукмрон — амирони худком, тамаъкор ва фосиқ руҳ дода буд, дар давлати хонӣ ҷӣ андоза ба таназзул расидани қувваҳои истеҳсолкунанда ва ҷӣ дараҷа қашшоқӣ хонабардӯш гардидани аҳолиро ба таъри возеҳ аён месозад»⁶.

Дар ин давра табакан ашрофи қабилани манғит имтиёзи бештаре пайдо мекунад, ки ин ҳолат эътирози шадиди аъёну ашрофи дигар тоифаҳои ўзбекро ба амал меорад. Абулфайзон дар ҳокимияти ҳарбию сиёсӣ ягон қудрате надошт. Ин вазъияти ҳарҷумарҷи сиёсӣ ва ҳаробии иқтисодӣ ба Нодиршоҳ, ки сиёсати маккорона ва ҳисобгаронаро пеш гирифта, дар роҳи қасду ниётиҳои худ майлҳои ҷохталабонаи феодалони осеъимённагиро моҳирона истифода мебард, имкони ба муваффақият соҳиб шуданро муҳайё месохт.

Ба зами ин, лашкари ӯ хеле бехтар мусаллаҳ ва муташаккил буд.

Писари Муҳаммадҳаким атолиқи мардуд — Муҳаммадраҳимбин ҷохталаб ба истикболи Нодиршоҳ рафта, дар назди ӯ сари итоат фуруд овард. Худи Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи Абулфайзон барои музокирот ба ҳузурӣ Нодиршоҳ фиристода шуда буд, низ ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Пас аз бозгаштан ба амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва бародари ӯ Муҳаммаддонӣелбӣ ҳокими Кармина таъин шуданд. Ба ин тариқа, Бухоро ба қаламрави Нодиршоҳ мубаддал гардид.

Дар ҳуди ҳамон сол Нодиршоҳ муковимати ғаюрони Элбарсхонро дарҳам шикаста ва ўро дар муҳориба ҳалок намуда, Хе-

⁴ Чехович О. Д., 1954, с. 71—73.

⁵ Муҳаммадзафои Карминағӣ, дастхат, с. 18—19.

⁶ Инг.: ба сарсухани А. А. Семенов дар асари Абдураҳмони Толеъ, 1959, с. 5—7.

варо низ забт кард ва ба сари ҳокимият қонмиқоми худро нишонд. У ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираҳои ӯзук, пул ва дигар чизҳои қурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба қушунҳои худ...

PDF Compressor Free Version

Пас аз зафоти Муҳаммадҳақимбей атолик писари ӯ Муҳаммадраҳимбей қушунӣ қурқуваат ва бонитизоме ташкил дода исёни амирони муҳолифро фуру нишонид ва дар дарбори Абулфайзхон мавқеи асосиро ишғол намуда, амалҳои ҳуқуқони давлати хонӣ гардид.

Дар соли 1747 Нодиршоҳ ба дастӣ дарборвёни худ қушта шуда, давлати бузурги ташкилкардан ӯ февралӣ рӯ ба завоҷи низоҳи Аҳмадхон, ки аслин аз хонадони хонии қабилани абдолии афғон буда, яке аз сарлашқарони Нодиршоҳ маҳсуб меёфт, дарҳол ба Қандодор рафта, сардорони қабилҳои афғонро ба атрофи худ муттаҳид намуд ва худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, асоси давлати қушунии афғонхоро бано низоҳ.

Бисёре афғонҳои тоҷикинишин, аз ҷумла айлони Хирот ба ҳайати давлати Аҳмадшоҳ дохил шуд. Дар солҳои 1750—1752 Аҳмадшоҳ аз Хирот қувваи зиёди ҳарбиро барои тобеъ намудани музофотҳои тоҷикинишин ва ўзбекинишин соҳили ҷанубии дарёи Аму равона сохт. Ба феодалони афғон муяссар гардид, ки муваққатан ҳокимони баъзе айлону музофотҳо, аз қабилани Балх, Андхой, Маймана, Аҳча, Шабаргон ва Қундузо ба худ мутеъ намоянд. Дар Балх гарнизони афғонӣ гузошта, ҷомеи аз қавми афғон нишонид шуд (дар ақсари айлону музофотҳо ба тариқи васеъ молиқони маҳаллӣ фармонравӣ мекарданд). Баъдтар Балхшон ҳам тахти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт. Ниҳоят, дар асри XIX қисми зиёди заминҳои дар соҳили ҷанубии дарёи Аму вақеъ гардида тоҷикон, ўзбекҳо ва туркманҳо ба ҳайати давлати Афғонистон дохил гардид. Дар натиҷа миқдори бисёре тоҷикон аз ҳамкамонии дар соҳили рости дарёи Аму суқунатдоштан худ ҷудо шуданд. Феодалон дехқонони тоҷикро аз заминҳои ронда, киштзорҳои ҳосилхезро ба даст даровардан ва қарияҳои намҳарбӣ барпо намуданд.

Дар солҳои 70-уми асри гузашта муаррихи афғон Муҳаммад Ҳаётхон дар асари машҳури худ «Ҳаёти Афғон» роҷеъ ба қисмати тилхи дехқонони тоҷик ҷумли навишта буд: «Қайҳост, ки онҳо аз ҳуқуқи заминдорӣ маҳрум гардида, ба дехқони қирғоннишин на ё муздори афғонҳо табдил ёфтаанд».²

² Мир Ғуломҷумраҷоди Ғубор, 1959. Маъсалаи пайдоиши давлати афғонҳо дар асрҳои шарқинишонаи советӣ, ки ба концепсияи марксизми ин маъсалаи муҳим асос гузоштаанд, ҳусули дар асрҳои Райнер И. М., 1954; Гинковский Ю. В., 1968 ва; Массон В. М., Роядин В. А., II, 1965, муфассал таълиқ шудааст.

³ Муҳаммад Ҳаётхон, 1874, с. 299.

Оғози ҳукмронии Манғития

Соли 1747, аз кушта шудани Нодиршоҳ дере нагузашта, Муҳаммадраҳимбӣ Абулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонид ва бо Ҳимоятӣ Табақай ашроф ва Рӯхонӣ ба тахти хони Бухоро нишаста, дар соли 1753 ба силсилаи Манғития асос гузошт.

У барои пурқувват кардани ҳукумати хонӣ дар навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои худсаронаи сардорони қабिलाҳои бодиянишини Ўзбек мубориза бурд ва муҳолифати феодалони маҳаллиро нисбат ба ҳокимияти марказӣ то дараҷае барҳам дод. Ба ҳар як вилояти тобеи худ ҳоким таъйин кард. Аксар вақт гуфтушувидҳои дипломатие, ки дар ин бобат бо болонишинони аз тобеяти ҳукумати марказӣ сар кашидан қабिलाҳо ба амал меомаданд, натиҷае намебахшиданд. Ба ин сабаб вилояти Хисор бо зӯр тобеъ карда шуд: Муҳаммадраҳимхон ба Хисор ду дафъа (солҳои 1756—1757) лашкар кашид. Дар воқеоти он давра Кубодиён, ки он ҷо ҳокими пешина ҳукмронӣ мекард, ҳамчунин деҳани Душанбе (қалъаи Душанбе ба муносибати воқеаҳои ибтидои асри XVIII низ ёд мешавад) роли муҳим бозиданд. Дар Хисор истехкомоти нав сохта, истехкомоти пешина дубора ба қор андохта шуданд. Чун Хисор ва вилоятҳои атрофи он барои давлати хонӣ аҳамияти калон доштанд ва феодалони ин маҳалҳо табиати саркаше буд, Муҳаммадраҳимхон амаки худ Дониёлбиро ҳокими Хисор ва вилоятҳои қухистон таъйин намуд. Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ суғурд. Дар Шаҳрисабз, Тошкент ва дигар вилоятҳо низ одамони худро ба сари қор овард. Фақат Уротеппа, ки дар нимаи дуюми асри XVIII ба ҳайати он шаҳрҳои Хучанд, Чиззах, қалъаҳои Зомин, Ём ва ғайра дохил мешуданд, ҳамчун мулки мустақил боқӣ монд.⁹

Дар аҳди ҳукмронии Муҳаммадраҳимхон дар натиҷаи ҷангҳои пайдарпай бисёр воқоҳои зироатӣ ба майдони муҳориба мубаддал гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зарарҳои зиёде расонида шуд.

Соли 1756 ӯ худро хон эълон намуд.

Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон дар соли 1758 амаки ӯ Дониёлбӣ атолиқ (1758—1785) ҳукуматро ба дасти худ гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исмаи Абулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро ба тахт нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъия мекард ва барои таъмини он чизеро дарег намедошт. Ин буд, ки дар аҳди ӯ ҳамаи сарлашқарони ашрофӣ қабिलाҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи тапҳо соҳиб шуда, барои ҳарчи бисёртар фоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд. Дониёл-

* Мухторов А., 1964, с. 18—19.

бӣ аз рӯҳониён ва шайхоми дарवेश низ ҳимоят ва пуштибонӣ мебуд.

Чӣ навиҷе ки адиб ва олимӣ маъруфи тоҷик дар асри XIX Аҳмад Маъруфи Доғистонӣ қунад, дар аҳди Дониёлбӣ ҳеле андозҳои наъв, монанди аминона, никоҳона, мӯҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо қорӣ карда шуд. Ҳаман инҳо сабабгори боз ҳам бештар ба табоҳӣ рӯ овардани назъи зиндагии табақҳои меҳнаткаши аҳоли мегардиданд ва ба қавли Аҳмади Доғистонӣ «фуқаро ва раобро миқоли ҳаракат ва суқун набуда аз фарти зулму заҷр ва олуҳу солук, мисли аминона, вақилона, арзонии никоҳ ва қиматии никоҳона. Масалан, мӯҳри муавҷал даҳ дирам, никоҳонаи қозӣ даҳ динор, як ман гандум даҳ таиға, ҳаққулмизон понздаҳ таиға ва гайра.¹⁰

Худкомии аъёну ашроф ва табоҳии ҳоли мазлумон алаҳқусус дар ибтидон ҳукмронии Дониёлбӣ зидатар гардид. Аҳолии меҳнаткаш дар саросари мамлакат, аз ҷумла дар Бухоро, борҳо шӯриш намуд. Ҳукмронии қудансол дигар аз ўҳдаи ба сари итлоат овардани вассалҳои саркаш ва фуру нишондани шӯру ошӯбҳои мардум баромада наметавонист.

Қувват гирифтани парокандагии феодалӣ беш аз ҳама дар таиғнагии ҳауди давлати хонӣ зоҳир мегардид.

Балх истиқлолият ба даст овард. Фарғона дар охири ҳаҷри XVII ниммустақил шуда, баъдтар дар ин ҳо ҳонии мустақили Хўқанд ба вуҷуд омад, ки дар сари он намояндагии қабилан ўзбеки минг қарор гирифтанд. Ташаққули хонии Хўқанд дар миёна ва ниҳаи дуҷони асри XVIII, дар замонии ҳукмронии Эрдонабӣ ва Норбўта ба анҷом мерасад. Давлати хонии Хева дар асри XVIII дэвран ҳеле саҳти ҷангу ҷидолҳои байниҳудиро аз сар мегузаронд, ба замини ин дар солҳои 60-ум саросари онро гуруснагӣ ва набо фиро гирифт. Дар Хева қариб одам намоид. Амдаке ба ифода омадани тартибу ниҷони ин хонӣ бо фаъолияти ҳукмронии он Муҳаммадамин алоқаманд аст. Муҳаммадмин аслам аз қабилан ўзбеки қунғрот буда, ба сулолан қунғротҳо, ки то соли 1920 давлати хониро идора қардаид, асос гузоштааст.

Мулкҳои қўҳистонии, ки дар сарзаминии қунғрии Тоҷикистон, ақсаран дар навоҳии Хисору Қўлоб воқеъ гардида буданд, аз дэвран салтанати Қўҳи дар амал ҳамчун мулкҳои ниммустақил боқӣ монда, аз тарафи ҳокимонии маҳаллӣ идора мешуданд. Мулки Уротеппа ҳам, ки сарғахи Зарафшон — аз Панҷакент то Мастҷоҳ ҳамоно дар ҳайати он буд, истиқлолияти худро ниғаҳ медашт.

¹⁰ Аҳмад Маъруфи Доғистонӣ, 1960, с. 13; Аҳмади Доғистонӣ, 1967, с. 27.

2. МУБОРИЗА ДАР РОҶИ МУСТАҲҚАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Чунки дар бораи карда шуд, норизоияти оммаи халқ тамоми аморати Бухороро фаро мегирифт. Дониёлбӣ на фақат худсарихон феодалиро бартараф карда натавонист, балки худаш торафт бештар мутен кушбегӣ ва козиқалон мегардид. Яке аз писарони ӯ Шохмурод худро тамома ба тариқати суфия бахшида, муриди шайхе шуд. Вай дар зоҳир аз дарवेशи мискин ҳеҷ тафовут надошт. Бо фармоиши шайх ҳатто дар бозор ҳаммоӣ мекард. Соддагӣ ва дастрасии зоҳирӣ, тарзи зиндагии шикастанифсонаи шаҳзода, ки ба кулӣ хилофи зиндагонии айёшона ва пурдабдабан аёнӣ ашроф ва худи Дониёлбӣ буд, боиси дар байни оммаи халқ ва ахли зӯҳду тақво шӯҳрат ва эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Шохмурод махсусан ба рӯхониён иқдос ва эҳтироми бевидоза доштани худро бо ҷидду ҳади тамоми таъкид менамуд. Дониёлбӣ чунин маъруфияти писарашро ба навар нагирифта наметавонист ва шаҳзода дар умурӣ давлат беш аз пеш нуфуз пайдо намуд. ӯ ба бекор кардани баъзе андозҳои муваффақ шуд. Падарро ба ҷуз вориси худ таъйин кардани ӯ дигар ҷорасе намонд.

Пас аз вафоти Дониёлбӣ валиаҳдӣ ӯ либоси тавба дар таи фаръёлқунон дар кӯчаҳои Бухоро гашта, бо лобаву зорӣ аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳҳои инсбат ба мардум кардан марҳумро бубахшанд. Вай ҳамчунин хиссан худро аз мероси падар гирифта, амр кард, ки ин сарватро ба қасоне, ки «аз онҳо ситонида шудааст», баргардонанд. Чунин вонамуд мекард, ки гӯё ӯ ғайри хоҳиши худ ба тахти салтанат нишастааст ва аз ин рӯ боз ба асбоби таҷаммул наздик нашуда, худро дар маслақи зӯҳду тақво нигоҳ медошт. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнӣ ӯ (либоси фақру фока мепӯшид ва онро то ҷиғда-ҷиғда шуда дариданеш аз таи намекашид, тамоми одди ва хеле кам мехӯрд, ҳеҷ гоҳ ҳады намегирифт, дар як рӯз барои эҳтиёҷоти худ фақат як танга харч мекард ва ғайра) муосиронашро дар хайрат мегузоштан. ӯ барои таҳлили синфи хоҷагон ва ашроф кушбегӣ ва козиқалонро дар ҳузури умум ба катл расонид. Чунин рафтору кирдори ӯ, ки аз рӯи мулоҳизаҳои сиёсӣ сурат мегирифт, дар қони соҳиб шудан ба тахти салтанат ва ба тарфи худ кашидани таваҷҷӯҳи оммаи мардум роли муҳим бозид.¹¹

Ин таваҷҷӯҳ барои Шохмурод ниҳоятдараҷа зарур буд, зеро

¹¹ Соддагӣ ва порсоёнӣ Шохмурод ба дараҷаи афсона расид, номи аслии ӯ «Амир Мақсум» (ба маънии «амири беғуноҳ») машҳур шудааст — инг.: Семёнов А. А., 1953, с. 41—42. Аммо воқеии ӯ низ ба андозае муосиронашро мутахайёр сохтааст, ки таърихи вафоташро «зодни мурд» гуфтаанд — инг.: Семёнов А. А., 1924, с. 163, залоҳи 2.

дар соли ба тахт нишастани ӯ (1785) косаи сзбри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шуриш бардоштанд. Дар рафти шуриш беш аз се нафар нафал кушта шуд. Аз ин ракам ба хубӣ маълум мешавад, ки муборизаи халқ то чӣ андоза вусъат доштааст. Шохмурод мачбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухоро аз чавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ба фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди чомеи Бухоро гузоштанд. Албатта, ин як ваъдаи хушку ҳоли ва фақат василаи аз ғазаби халқ раҳой ёфтаи буд. Аз бухориён минбаъд ҳам молиёти махсус, ки ба мақсадҳои ҳарбӣ андохта мешуд, ме-ситонидаанд.

Аҳди салтанати амир Шохмурод (1785—1800) дар таърихи сулолаи Манғити давраи нисбати устувор гардидани аморат ба шумор меравад.

Шохмурод ба мақсади бартараф намудани норизоияти умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислохот чорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закоти бокӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боч ва чармахоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин чизья — андози аз қавмҳои ғайри мусулмон ситондашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарони моҳиёна муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ба ин восита ӯ рӯҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустақкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебард.

Ислохоти пулие, ки ӯ дар оғози чулуси худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Чониён ва сипас нахустин амирони манғит сиккаҳои нукраи кампёр бароварда, аз тафовути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо фойдаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар нзбати худ муомилоти пулиро вайрон карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли мезафт. Шохмурод икдоми қатъӣ намуд. Шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нукраи пуриер мебаровардагӣ шуданд. Хар кас метавонист ба сиккаҳона нукра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробори пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои кӯҳнаи пеш аз ислохот аз эътибор соқит карда шуданд.¹² Ин ислохоти пулӣ бар тибқи талаботи зинии иқтисодӣ ба вуқӯъ пайваста, ба ривочу раванки тичорат мусондат намуд.

Ба Шохмурод лозим омад, ки ба мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ ҳокимони вилоятҳоро аз қор барқанор карда, ҳокимони нав таъйин намояд. Ба ҳар шахру деҳа қозӣ таъйин карданро низ ӯ ба таомул даровард. Муқобилати феодалони чу-

¹² Давидович Е. А., 1964, с. 164—168.

догона дарҳам шикаста шуд. Хатто саркаштарини онҳо низ сари итоат ҳам кард. Чунончи, Ниёзалӣ, ки дар вақти Дониёл худро дар Шахрисабз мустақил ёлгон карда буд, итоати амир Шохмуродро қабул намуд.

PDF Compressor Free Version

Шохмурод умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб даровард. Худаш рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қонунҳои ҳамаҷун дастур хизмат мекард. Дар он қонун қонунҳои ҷорӣ гардид, ки бар тибқи он агар касе нисбат ба молиқият ҷинояти содир кунад, сарфи назар аз мартабаҳои ҷамъияти ӯ, ба саҳттарин ҷазо гирифта мешуд. Чуни тадбирот як андоза пеш роҳи ғорату торочгон аз ҳад зиёдро гирифта, ба манфиати табақҳои осоишталиби аҳолии буд. Ҳама медонистанд, ки барои роҳзанӣ сар аз тан ҷудо мекунам, барои дуздӣ даст роҷо мебаранд ва ғайра. Шохмурод ин ҷорабинихоро таҳти ливои мубориза дар роҳи риояти аҳкоми шариат амалӣ намуда, бо ин баҳона барои мувоқибат ва муҳофизати расму оини мансаби раисро ҷорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро хурдагирифта назорат мекард.¹³

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислохоти пул барои раванги тижорат заминаи мусоид фароҳам овард. Хоҷагии воҳаҳои вироҳатӣ, хусусан водии Зарафшон, иҷтимоии хавзаи дарёи Аму ва Қашқадарё дубора рӯ ба сабзӣ шуд. Дар бобати афзудани иуфуси ноҳияҳои қамодам ҷороҳо дида шуданд, каналҳои нави обёрӣ аққун на аз он феодалиҳои маҳаллӣ, балки моли подшоҳӣ маҳсуб мефтанд ва аз ин ҳам мадохили ҳазинаи давлат меафзуд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ процесси ба зиндагии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишини ўзбек дар замиҳои навобод қувват гирифт.¹⁴

Амир Шохмурод риёкорона киёфати дарवेशи порсоро ба худ гирифта, таассуби диниро ривож меод ва аз он ба максими ҷорӣ кардани сиёсаташ истифода менамуд. ӯ таҳти шиори «ҷиходи муқаддас бар зидди шиаҳо» ҷанди мартаба ба Хуросон лашкар кашид ва бисёр маҳалҳои оғро тороч намуд. Умаро Манғития дар ин лашкаркашиҳо ҳар як каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меоварданд. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт. Дар охири асри XVIII, вақте ки Эрон саргарми ҷангҳои дохилии худ буд, Шохмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз ҷанде вай ба муқобили бародари худ Умарбӣ, ки дар Марв ҳукм ронда, барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, дохили муқороба гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба қуллӣ вайрон намуд. ӯ тадриҷан қисмати

¹³ Мирзошамси Бухорӣ, 1861, с. 45.

¹⁴ Бартольд В. В., 1963 в. с. 281.

звёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кўчонида, дар татмири харобакое, ки аз ҷангҳои собқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сибсати пешгирифтан Шохмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд **PDF Compressor Free Version** бурд, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид. Шохмурод инчанд дафъа ба тарафҳои Уротеппа лашкар кашид ва дар ин мавридҳо инн ақсари аҳолии қобили меҳнати Хучанд, Уротеппа, Хавос, Зомин ва Ебро зўран ба Самарқанд бурда, дар сохтмони биноҳо ва иншооти обӣ истифода бурд. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.¹⁵

Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX

Пас аз фавти Шохмурод писараш амир Хайдар (1800—1826) ба тахти аморат нишаст.

Вай ақсарияти вақтро ба мутолиаи асарҳои филол ва мунокашаҳои бемаънии шарҳу ҳошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳабини сабаб бошад, ки худро «ике аз улаҳои замон» пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амери ӯ сохта буланд, ба дарсҳои машғул шуд. Чи навъе ки дар охири асри XIX пирмардонии бухорой ба А. А. Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси «амири доғишманда» ба зарби ҷўб ҷанг менамуданд, зеро касе бо ихтиёри худ дар пешии ӯ дарс ҳондан намелоставаст.¹⁶ Ин амири такводор ҳикоят ва тарафдории рӯҳониёро меҷуст (ва пайдо ҳам кард). Амир Хайдар қуръонро сароно аз бар карда бошад ҳам, ҳеч гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд — аз сад қавии ҳарамсарон худ имеро интихоб намууда, ҳар моҳ ҳамсарашро ин аз мекард, ҳамчунин аз байни пиразанонии қориди қасони махсус ба ҳар гўшаю қиורי мамлакат фиристода мешуданд, то ки духтарҳои соҳибчамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд.

Дар аввалҳои ҳукмронии амир Хайдар ба қўшунии Бухоро муниссар гардид, ки ба Хева зарби хеле шадид расонал ва аз ин қониб ҳавфи ҳучуми душманро ба Бухоро бартараф намонд. Лекин баъдтар, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, ҳонҳои Хева бо муттасил ҳучум намууда, то девори пойтахт расиданд. Мубориза бо Шаҳрисабз ва давлати ҳонии Хўканд хеле гўлоий ва тоқатфарсо буд. Амир Хайдар дар ҷанги Уротеппа ғалаба карда, Ҷиззах ва сарғахи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намууд.

¹⁵ Мухторов А., 1964, с. 45.

¹⁶ Семёнов А. А., 1954 а, с. 3.

Амир Хайдарро лозим омад, ки ба тарафи Хисор ҳам лашкар кашад. У дар ин чо баъзе муваффақиятҳо ба даст овард. Ҳокими Хисор, ки ақнуи хусури амир Хайдар гардида буд, унвони атоликро соҳиб шуд ва гоҳо ба амир пешкаш ва қувваҳои ҳарбӣ мефиристонд. Бай амалан дар аксари қорҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г. Мейендорф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 чунин таассуроте ҳосил намуд, ки Хисор мулки басо сарватманд аст.

Шаҳри Хисор — нишешмангоҳи ҳоким қариб се ҳазор иморат дошт ва дар водии шуқуфони дорон заминҳои ҳосилхез (хусусан мазрааҳои фаровони шолӣ) ва, ҷароғохҳои сабуз хуррам ҷой гирифта буд. Ғайр аз ин, Дехнав, Қаратор ва Регар низ аз калонтарин маҳалҳои аҳолинишини ин мулк ба шумор мерафтанд. Ҳокими Обигарм баъзан бо ҳокими Хисор ҷанг мекард.¹⁷

Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи зайл баён менамояд. Мовароуннаҳр, «миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриқтидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир Хайдар мебошад, тақсим гардидааст». Ҷой дузвумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона Умархон мегирад. Сеюмӣ волии Уротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо бии Шаҳрисабз Ниёзалӣ меистад. У исман табааи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузошт, ки ба номи Мир Хайдар хутба қонда ва сикка зарб карда шавад. Сипас Миризатулло ҳокимони Хисор, Кубодиён ва Қурғотеппаро зикр менамояд. Дар соҳили ҷаби дарёён Аму мулки Хоразм воқеъ аст, ки ҳокими он Муҳаммад Раҳимхон мебошад. Дар Бадахшон Мирмуҳаммадшоҳ ҳукмронӣ мекунад, Шурнон ҳам ҳокими худро дорад. Ва хотирнишон менамояд. «Ҳамаи ин ҳокимон бо ҳам намесованд ва доимо дар ҷангу ҷидоланд».¹⁸

Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир Хайдар ҳисси норивоятӣ мепарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.¹⁹ Амир Хайдар сиёсати падари худро дар бобати марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исьёнкор ва ҳамсоягони хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи азё-

¹⁷ «Роҷеъ ба вазъияти қурунӣ», 1826, с. 176—177; 1826, с. 130—131. Чунин хусусияти муносибатҳои байни амир Хайдар ва ҳокими Хисорро Миризатулло ханӯз дар соли 1813 қайд карда буд — инг.: Соколов Ю. А., 1957, с. 211. Дар солҳои 1815—1816 амир Хайдар метавонист амр қунал, ки тоифаҳои Ғузур ба ҷароғохҳои Хисор равон шавад — инг.: Абдураҳимов М. А., 1961; с. 70—103 (номаи № 722). Доир ба таърихи Хисор — инг.: Давидович Е. А. ва Мухторов А., 1969, с. 85—87.

¹⁸ Соколов Ю. А., 1957, с. 199—200.

¹⁹ Соколов Ю. А., 1962, в. 63 а-б.

ну ашроф эҳтиёчи моддин давлат низ хеле зиёд мегардид. Мухаммадияқуб, бародари амир Хайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харчи амир ду баробар аз дахли ӯ зиёдтар буд». Хар сол ахвол тор **PDF Compressor Free Version** ²⁰ Ин буд, ки молиёт ва хирочҳои бисёр, монанди қўшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яқсарӣ, қўбпулӣ, миробона, кавсан ва ғайра дубора қорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истеҳсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба зами ни, ғоратгарӣҳое, ки хангоми амалиёти харбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумӣят ва мусибатҳои зиёде оварда, ӯро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва харобии саросари кишвар рух дод. Афзудани қабру зулм ва истибод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид. Шӯриши хитой-кипчоқҳо, ки дар воқии Миёнкӯл сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамин нағв ошӯбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шӯриш поинтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» ба тафсил суҳан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир Хайдар писараш Насрулло (1826—1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Тавсифи возеҳу воқеи ин ҳукмрон ба калами А. А. Семёнов тааллуқ дорад. ӯ менависад, ки амир Насрулло аз болон ҳасади ду бародари худ — ворисони қонунии салтанат Хусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз чулуси худ рӯзе 50—100 касро ба қата мерасонид.

«... ӯ бо ғадарӣ ва хунхорӣи фавқуллода фарқ мекард ва барои ин вайро бухориён «амири қассоб» номида буданд. Даврани ҳукмронии дуру дарозаш бо бадқирдорӣ, қатлу қуштор, ҳиёнат, бешарафӣ ва ҳирсу озӣ гӯшношунӣда ном баровард»²¹.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Уроғтеппа, Хўҷанд ва Хева муттасил ҷанг мекард. Қўшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сӯи дарёёи Аму, ки ақнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷае набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади ишон задан ба феодалони дохили мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. Ҳаким қушбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмронии аморат маҳсуб меёфт, аввал аз ҳокимӣят дур кард ва сипас ба қата расонид. Ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамодӣ форс, ки ба ин вазифа таъйин гардид, аз тарафи аъёнҳои ашрофи қабилҳои ўзбек пуштибонӣ намедид ва тамоман ба майлӣ натиҷоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипоҳ, ки андешаи муборизаи илҳор қунанд ва ё майли қудошзавӣ пайдо намоянд,

²⁰ Мухаммадияқуб, дастинавис, в. 157 б.

²¹ Семёнов А. А., 1954, а. с. 3—4.

кушта ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н. В. Ханьков, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳимми раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси сарҳадҳо таъин шуда буд, дар қори решақан қардани феодализми Бухоро ёвари нахустин гардид. Авомро бо зарби ҷӯб ҷазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипоҳиёро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки ғурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин мехонд, сипоҳиён ҳам фаҳмиданд, ки ба тахт киро нишондаанд, вале дигар илоҷе набуд».²²

Дар соли 1837 амир Насрулло ислохоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт кӯшун аз ду қисмат иборат буд: яке нӯкархо, ки бидуни мӯҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикхо, ки фаваҷҳои ғайримуназзамӣ сершумороро ташкил меоданд. Ғайр аз нӯкархо шогирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии кӯшуниро адо карда, сипас ба нӯқарӣ гузаронида мешуданд. Вақте ки нӯкархо ба юриш мебаромаданд, шогирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом меоданд. Нӯкархо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганхо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганхо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд бо найза мусаллаҳ буданд. Силохро ҳукумат меод. Дар қалъа захираи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тӯн ташкил меод, ки ба он тӯпчибошӣ фармонфармой мекард. Нӯкархо ва шогирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз китъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои хазина пардохташаванда рӯёнида мешуд. Кӯмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номурағтаб. Қарачирикхо аксар вақт бесилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир Хайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикхо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набошад, бигзор белу каланд ба даст бигиранд». Ҷӣ нирӯн размоварӣ доштани ҷунин кӯшун ба шарҳу тафсил аҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми қалони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Батальони 800-нафарии сарбозон ва қисмати 250-нафарии тӯпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсуси низомӣ ҷорӣ карда шуд. Ҳамаи сарбозон бо туфангҳо, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам маҳсус аз хориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тӯпчиён аз тапонча ва шамшери русӣ иборат буд. Сарбозон дар ҳонаҷаҳои маҳсус бароишон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақт-

²² Ханьков Н. В., 1843, с. 231.

ну ашроф эҳтиёчи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Мухаммадъяқуб, бародари амир Хайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харчи амир ду баробар аз дахли ӯ зиёдтар буд». Хар сол аҳвол торафт вазнинотар мешуд.²⁰ Ин буд, ки молиёт ва хирочҳои бисёр, монанди кушпулӣ, танобулӣ, алафпулӣ, яксарӣ, ҷўбулӣ, миробона, кавсан ва ғайра дубора қорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба замири ин, ғоратгарӣ ҳо, ки ҳангоми амалиёти ҳарбӣ ба вуқӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумӣ ва мусибатҳои зиёде оварда, ӯро бо ҳамаи қашшоқӣ бенавотар мегардонд. Дар ибтидои солҳои бистум таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросари кишвар рух дод. Афзудани қабру зулм ва истибод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид. Шӯриши хитой-қипчоқҳо, ки дар водии Миёнкӯл сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазоҳуроти ҳамина навъ ошӯбҳои халқӣ буд (роҷеъ ба ин шӯриш поинтар, дар қисмати «Муборизаи синфӣ» ба тафсил сухан ронда хоҳад шуд).

Пас аз вафоти амир Хайдар писараш Насрулло (1826—1860) ба тахти аморат соҳиб гардид. Таъсифи возеҳу воқеии ин ҳукмрон ба қалами А. А. Семёнов тааллуқ дорад. Ӯ менависад, ки амир Насрулло аз болон ҳасади ду бародари худ — ворисони қонунии салтанат Хусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз чулуси худ рӯзе 50—100 касро ба қатл мерасонид.

«... Ӯ бо ғаддорӣ ва хунхорӣ фанкулудда фарқ мекард ва барои ин вайро бухорӣён «амири қассоб» номиданд. Давраи ҳукмронии дуру дарозаш бо бадқирдорӣ, қатлу қуштор, хиёнат, бешарафӣ ва хирсу ози ғушшошунда ном бароварда»²¹.

Амир Насрулло бо Шаҳрисабз, Уроғтеппа, Хўканд ва Хева муттасил ҷанг мекард. Қўшишҳои ӯ дар бобати ба ҳайати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои он сӯи дарьёи Аму, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷае набахшид.

Амир Насрулло бо мақсади инсон задан ба феодалони дохилӣ мамлакат як қатор чораҳои ниҳоят бераҳмона пешбинӣ намуд. Ҳаким кушбегиро, ки дар аҳди салтанати падараш амалан ҳукмрони аморат маҳсуб меёфт, аввал аз ҳокимият дур кард ва сипас ба қатл расонид. Ҳуқуқи қўшбегӣ маҳдуд карда шуд. Абдусамъди Форс, ки ба ин вазифа таъйин гардид, аз тарафи аъён ашрофӣ қабिलाҳои ўзбек пуштибонӣ наметонд ва тамоман ба майлтифоти амир вобаста буд. Умаро ва сарони сипоҳ, ки андариборӣ ва ниҳонӣ аз ҳамаи ашрофӣ ва қабилҳои ўзбекдорӣ инҳор кунанд ва ё майли ҷудошавӣ пайдо намоянд,

²⁰ Мухаммадъяқуб, даънавис, в. 157 б.

²¹ Семёнов А. А., 1954, а. с. 3—4.

кушта ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира карда мешуд. Н. В. Ханьков, ки соли 1841 Бухороро дида буд, навиштааст: «Раҳмонбердӣ маҳсуми туркман, ки аз тарафи амир ба мансаби муҳимми раис, яъне муҳофизи расму одат ва дурустии миқёси тӯл ва тарозу таъйини шуда буд, дар кори решақан кардани феодализми Бухоро ғаври нахустин гардид. Авомро бо зарби ҷӯб ҷазо дода, ба дуову ибодат водор мекарданд, сипоҳиёро сар мебуриданд ва ё маҷбур менамуданд, ки гурехта ҷон ба саломат баранд; халқ ба раис нафрин меҳонд, сипоҳиён ҳам фаҳмиданд, ки ба тахт киро нишонданд, вале дигар илоҷе набуд».²²

Дар соли 1837 амир Насрулло ислохоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт кӯшун аз ду қисмат иборат буд: яке нӯкарҳо, ки бидуни мӯҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки ғавҷҳои ғайримуназзами сершумороро ташкил меоданд. Ғайр аз нӯкарҳо шоғирдпешаҳо низ буданд, ки хизмати қисми тайёрии кӯшуноро адо карда, сипас ба нӯкари гузаронида мешуданд. Вақте ки нӯкарҳо ба юриш мебаромаданд, шоғирдпешаҳо дар гарнизон хизматро давом меоданд. Нӯкарҳо ҳам, дар навбати худ, ба ду қисм: мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва ё камон, найзадастон бошанд бо найза мусаллаҳ буданд. Силохро ҳукумат меод. Дар қалъа захираи борут ва тир мавҷуд буд. Қисми маҳсусро тӯп ташкил меод, ки ба он тӯпчибошӣ фармонфармоӣ мекард. Нӯкарҳо ва шоғирдпешаҳо таъминоти худро асосан ба тариқи мол (ғалла ва ришқа) мегирифтанд, ки аз қитъаҳои муайяни замин ба андозаи молиёти барои хазина пардохташаванда рӯёнида мешуд. Кӯмаки пулӣ ҳам мегирифтанд, вале хеле номураттаб. Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Дар яке аз фармонҳои амир Хайдар роҷеъ ба иштироки қарачирикҳо дар юриш гуфта шуда буд: «Агар силоҳ набозад, бигзор белу каланд ба даст бигиранд». Ҷӣ нирӯи размоварӣ доштани ҷунин кӯшун ба шарҳу тафсил эҳтиёҷе надорад.

Амир Насрулло ба ташкили қисми калони ҳарбии муназзам саъй намуд. Асоси он аз асирони рус, инчунин аз форсҳо ва дигарон фароҳам омада буд. Батальони 800-нафаран сарбозон ва қисмати 250-нафаран тӯпчиён ташкил ёфт. Либоси маҳсуси низомӣ ҷорӣ карда шуд. Ҳаман сарбозон бо туфангҳо, ки аз саросари мамлакат ҷамъ карда ва ҳам маҳсус аз хориҷа оваронида буданд, мусаллаҳ гардиданд. Туфанги онҳо найза дошт. Силоҳи тӯпчиён аз тапонча ва шамшери русӣ иборат буд. Сарбозон дар ҳонаҷаҳои маҳсус барояшон сохташуда, яъне як навъ «казармаҳо» зиндагӣ карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Дар вақт-

²² Ханьков Н. В., 1843, с. 231.

хон осоишта машхон харбӣ гузаромида мешуданд. Сарбозон ва афсарон мунтазам мавҷиб мегирифтаанд. Амир аз ин қисми харбӣ, ки қувваи асосии зарбазанандаи кӯшуни Бухоро махсуб меёфт, дар вақти ҷанг ба таври васеъ истифода менамуд, вале дар замони осоишта аз он метарсид.²² Ин мустабили хунҳор ҳамеша аз ҳар кас ва аз ҳар ҷиз ҳавф мебуд ва дарвоқеъ ҳудаш ҳам зуран ба ҳалоқат расонда шуд. Аз баъзе ривоятҳо маълум мешавад, ки зани бо зӯр гирифтааш — духтари воли Шахрисабз — Кенағасхоним ҳангоми ҳоб ба гӯшаи симоб ректааст. Амир аз дарди ҷоннок бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва ҳаман бачаҳои вайро кушта, ба ҷох партоянд.

Пас аз ғавти амир Насрулло инони салтанат ба дасти писари ягонан ӯ Музаффар (1860—1885) расид. Донандан маъруфи таърихи Манғития А. А. Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насрулло Музаффар меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насрулло ҳеч намеҳост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар садқан дар нияти куштани писараш — ин шахси мисли худ ӯ бераҳму хунҳор буд, вале азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу ноҳок ин касди худро ба таъхир меандоخت».²⁴

Дар замони ҳукмронии амир Музаффар Оснён Миёна ба Россия ҳамроҳ карда шуд.

Давлати хонии Хӯқанд дар ниман аввали асри XIX

Таърихи хонии Хӯқанд бо вучуди ба андозаи фаровон мавҷуд будани манбаъҳои мӯътамад, мадрәкҳои мустанад ва хотироти сайёҳон ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нашудааст.²⁵

Дар асри XVIII Фарғона тавассути манҷеи ҷуғрофии худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошкент вазъияти афзалиятноке дошт, зеро бисёр ҳодисоти харобиовар, аз ҷумла футухоти Нодиршоҳ то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ аҳолии Фарғона хеле афзуд, иқтидори иқтисодии он зиёд мешуд. Ҳамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусонд муҳайё

²² Муфассалаи инг.: Вяткин В. Л., 1928; Троицкая А. А., 1953. Ишқунии инг.: Галкин М. Н., 1968, с. 210—222. Роҷеъ ба кӯшуни Бухоро маълумоти пуррарзише дар баёноти аслони дар кӯшуни Бухоро хизматкӯрдани рус, ки пеш аз рафтаи аз Бухоро арз доштаанд, мавҷуд аст.

²³ Семёнов А. А., 1954, с. 4.

²⁴ Таърихи сиёсии ин ҳамеша дақиқ, вале пурратар — инг.: Наливкин В. П., 1886. Аз муҳимтарин тадқиқоти нав — инг.: Иванов П. П., 1939, 1958; Кайлюмов А. А., 1961, 1961 в; Набиев Р. Н., 1961, 1966; Усенов К., 1961; Раҳмонов В. А., 1963; Мухторов А., 1964; Ҷиёқмардиев А., 1965; Ҷамғарчинов Б., 1966; Пласких В. М., 1968; Троицкая А., 1969.

гардид. Дар ин роҳ қадами нахустинро Олимхон (1800—1810)²² гузошт. У ба мақсади баромадан аз тобеяти ашрофи ҳарбии феодалӣ дастан махсуси низомӣ ташкил намуд, ки комилан аз тоҷикони кӯхистон — дарвозиҳо, қаротегиниҳо ва шуғиониҳо фароҳам оварда буд. Ин дастан азъияти имтиёзнокро соҳиб гардида, дастан асосии қушуни аз аҳолии маҳаллии ўзбек ташкилшуда ба шумор мерафт. Олимхон дар бобати марказонидани давлат қишлоқҳои бисёр ба харч дода ҳарчанд муҳолифати донраҳон бонуфузи аъён ашроф ва рӯҳониёро баргараф карда натавоности бошад ҳам, ба хар ҳол баъзе муваффақиатҳоро ноил гардид. У худуди давлати хониро васеътар намуд. Чун тасарруфи Уротеппа барои муяссар нашуд, қусури онро аз ҷониби дигар баровард, дар охири ҳукмронииаш Тошкент ва қабिलाҳои қазоқи ҳамчун қисми онро ба қаламрави худ дохил кард.

Ҳаман ин иқдоми Олимхонро бародараш Умархон (1810—1822) бо муваффақиат идома дод. Маҳз дар аҳди салтанати ӯ соҳти маъмурии давлати хонӣ комилан ташаккул ёфт. Умархон бо баҳонаи мустаҳкам кардани иқтисоди табақани ҳукмронии хонии Хўқанд тавонист ихтиёро ба бузургеро соҳиб гардад. Ҷанги бебарор барои Уротеппа бо аморати Бухоро давом мекард. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, шаҳри Туркистон ва масоҳати пахновари даштҳои қазоқнишиниро аз баҳри Арал то Ҳафтруд ишғол намуд. Қалъаҳои Оқмаҷит (ҳоло шаҳри Қизилўрда), сипас Авлиёато (Ҷамбули ҳозира), баъдтар Пишпек (шаҳри қушунии Фрунзе) ва ғайра сохта шуданд. Ҳамин тариқ, як қисми қабिलाҳои қирғизу қазоқ ҳам ба қаламрави хонии Хўқанд дохил гардид.

Пас аз Умархон писар ва вориси ӯ Муҳаммадалӣ (Мадалӣ) ба тахт нишаста, тақрибан бист сол (1822—1842) зимиони умумии хонии Хўқандро дар дасти худ нигоҳ дошт. У чандин дафъа ба самти ҷануби шарқӣ лашкар кашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зердаст намуд ва муддате чанд ҳокими Қўлоб низ ба иттиқоти вай сар даровард. Муҳаммадалихон дар тарафи ғарб бо Уротеппа ҷанг кард, ҳамчунин ба Қошғар юришҳо намуд. Дар аҳди ӯ даҳҳо ҳазор аҳолии Қошғар аз зулму ситами ҳукумати Хитой ба дод омада, ба умеди начот сӯи Фарғона фирор карданд ва дар ҳамин ҷо маскан гирифтанд.

Муҳаммадалихон, ба нисби ҳукмрони Бухоро амир Насрулло, як марди зolim ва бетараххуме буд. У ягон меъереро риоят накарда, одамони гунаҳкору бегуноҳро ба қатл мерасонид, чун

²² Ин сана бо маълумоти сарчашмаҳои оғохтар бештар мутобиқат дорад, ҳарчанд аз ахтирол дур нест, ки соли аҷноби ҳукмронии Олимхон 1809 ё 1811 бошад. Вале В. И. Ҳалиқов (1886, с. 76—77) оғози салтанати Умархонро соли 1808 ҳисоб кардааст, ки ғамоман хатост.

ишратпарастӣ фосик умр ба сар мебурд, айшу нӯш ва кайфу сафо шуғли доимии ӯ ба шумор мерафт. Ба қавли В. П. Наливкин ин «хунхори ҷавон» соҳиби тахту тоҷ гардида, тамоми умр «фзқат ба фиску фучур ва қатлу қуштор машғул шуд».²⁷ Ӯ аз пуштибонии аъёну ашроф ба қуллӣ маҳрум гардид; мардум ҳамеша дар ғалаён буданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин фурсат истифода бурда, соли 1842 Хўқандро забт кард ва Мухаммадалихонро бо ҳамаи аҳли хонадонаш ба қатл расонд. Аммо амир Насрулло Хўқандро дар даст дигоҳ дошта натавонист. Даре нагузашта Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хучанду Тошкентро ҳам дубора ба даст овард.

Ҳанӯз дар замони ҳукмиронии Мухаммадалихон, ҳеч набошад дар нимаи дуввуми он, дар хонии Хўқанд падидаҳои бӯхронӣ дохилӣ ба зуҳур меомаданд. Ҳангоми ҷангҳои бешумор ва табъаддулоти дарбор тоифаҳои тамои несту нобуд мешуданд. Низоъҳои байни қавмҳои муқимӣ ва бодиянишин, ки феодалон ва аъёну ашрофи қабилавӣ бармеангехтанд, истисмори бераҳмован аҳолии ҳам муқимӣ ва ҳам бодиянишин — ин буд хусусияти ҳосини давраи истиробомез, ки хонии Хўқанд то охирии лаҳзаҳои мавҷудияти худ аз он раҳой ёфта натавонист.

Нобудшавии аҳолии ва харобии ҳочағӣ дар натиҷаи ҷангҳои байни давлатҳои феодалӣ

Мо ҳангоми баёни воқеаҳои таърихӣ аморати Бухоро ва хонии Хўқанд борҳо ҷангҳои барои Уротеппа сарзадари ёдоварӣ намудем.²⁸ Дар нимаи дуввуми асри XVIII Уротеппа мулки калоне буд, ки ба ҳайати он, ғайр аз қавми Шахристонӣ Уротеппа, Панҷакент, Ҷиззах, Зомин, Нов ва Хучанд низ дохил мешуданд. Ин мулк, ба илоҳияти худуди худ нигоҳ накарда, аксар вақт соҳибхитӣ буд. Дар ин ҷо ҳокимони аз тоифаи юзи ўзбек баромада ҳукмиронӣ менамуданд.

Аз ибтидои асри XIX ба муносибати қувват гирифтани Бухоро ва Хўқанд мулки Уротеппа гуё ки дар байни путқи сандон воқеа гардид: аморати Бухоро Ҷиззах ва давлати хонии Хўқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Ҷангҳои бениҳто барои Уротеппа сар шуданд. Мухаккиқи таърихи Уротеппа А. М. Мухторов ду сабаби асосии ин ҷангҳо дуруст муайян кардааст. Сабаби аввал — аҳамияти калони стратегӣ доштани забти Уротеппа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандан ду давлат

²⁷ Наливкин В. П., 1886, с. 125, 144.

²⁸ Дар хусуси мулки Уротеппа ва ҷангҳои барои Уротеппа дар байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд баъмаъломада — инг.: Мухторов А., 1957, 1964.

тахти ихтиёри он қарор гирифта буданд, ичунин роли муҳими Уротеппа дар иқтисодиёти ҳавзаи сарғаҳи Зарафшон. Сабаби дуввум вобаста ба иқтисодиёт аст: мулки сернуфуси Уротеппа барои хазина варамади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид (маълум аст, ки дар соли 1870 аз Уротеппа ба Самарқанд 250.000 пуд ғалла бурда шуд).

То солҳои сиюми асри XIX давлати хони Хўқанд дар талоши Уротеппа саҳми бештаре гузошт. Дар сурате, ки амирони Бухоро ба Уротеппа даҳ мартаба юриш карданд, хонҳои Хўқанд беш аз бист мартаба ба ин ҷониб лашкар кашиданд. Онҳо шаҳро ишғол намуда, ҳокими онро қатл мекарданд. Аммо пас аз рафтани кўшуни асосии онҳо аҳолии Уротеппа (ичунин Хўқанд) сар бардошта, истиқлолияти худро дубора ба даст мебароварданд. Сипас боз юриши нави истилогарон сар мешуд. Солҳои 1841—1848 Уротеппа дар таҳти тасарруфи Бухоро қарор гирифта буд. Вале пас аз чанде боз ҷангу талош, муҳосираҳои тўлонӣ ва танаффусҳои кўтоҳмуддати осоишта шурӯъ мегардиданд. Дар арафои ба Россия ҳамроҳ карда шудан мулки Уротеппа дар ҳайати аморати Бухоро буд.

Ҳамагӣ дар асри XIX, дар зарфи шашуним даҳсола ба Уротеппа тақрибан панҷоҳ бор лашкар кашида шуд, дар он ҷо бисту панҷ ҳоким иваз гардид. Дар ҳар як-яку ним сол шаҳр ва атрофи он боз ва боз ба харобазор табдил меёфт. Дар асарҳои он-вақта тасвирҳои дилҳароши ваҳшоният ва қушторҳо, ки ҳодисаҳои муқаррарии ҳамарӯза гардида буданд, бисёр дучор меоянд. Дар вақти яке аз лашкаркашиҳои ба Уротеппа Олимхон ба сарбозони худ амр нэмуд, ки шаҳро тороҷ кунанд. Дар натиҷа, чунон ки сарчашмаи хаттӣ хабар медиҳад, «ба ҷуз ҳоку санг ҳар он ҷӣ, ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Тамоми аҳолии Уротеппа, марду зан, бо пой луч ва тани урьён, нолаву фиғонкунон мисли гадоён ба назди сарбозон омада, холи табаҳи худро баён мекарданд ва хўроку пўшок металабиданд.

Сарчашмаи дигар маълумот медиҳад, ки истилогарон «мисли мўру малах» фуру рехтанд ва дар шаҳру атрофи он «ғайр аз ҳоку санг ҷизе боқӣ намонд». Шоиран уротеппагӣ Дилшод, ки шоҳиди яке аз мавридҳои истилои кўшуни Хўқанд қарор гирифтани Уротеппа будааст, менависад, ки ишғолгарон аввал дехаҳои ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳро оташ заданд. Пас аз шаш рўзи муҳосира ва ҷангҳои кўчагӣ ғосибон ба шаҳр зада даромаданд. Сарбозон, иўқарон ва муқаррабони амир хона ба хона гашта, моли мардумро талаву тороҷ мекарданд, фосиқӣ ва беномусӣ менамуданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта буданд.²⁹ Аз субҳ то шом одамонро қатл мекарданд. Де-

²⁹ Мухторов А., 1964, с. 43—44; 1969, с. 77.

ҳақон тамои валангор гардида, киштзорҳо пеймои ва сӯзонда мешуданд. Дар солҳои 1806—1807 худӣ шаҳр ҳам аз тарафи сарбозони Ҳуқанд отаи дода шуд. Пас аз ҳар як ҳуҷуми душман дуди отаи, кӯраи ҳокимтар ва нолаву шеваи боқӣ мемонд. Аҳоли гурӯҳҳои мусулмонӣ ва аҳоли мешуд. Танҳо савдогарони қорчалон аксаран аз ҳодисаҳои фочиаиғез ҳам барои худ нафъ ҳосил мекарданд. Вақте ки Уротенпа ба дасти амирҳои Бухоро мебаромад, пулҳои ҳуқандӣ арзиши худро гум менамуд ва савдогарон ни пулҳои бекадрро аз аҳоли муфт ҷамъовари карда, ба Ҳуқанд мебарданд ва онҳо бо арзиши пурра барои хариди молаҳо истифода мекарданд. Ҳар гоҳ, ки Уротенпа ба дасти хонҳои Ҳуқанд мегузашт, бо пулҳои бухороӣ ҳам айнан чунин ҳодиса рух медод. Ин фиребгариву ҳуққабозиву азобу машаққати мардуми ағмор боз ҳам афзунтар мекард.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ мутасил ҷанг ва задухӯрдоҳо ба амал меомаданд. Чунин ки сайёҳ ва олими рус А. Л. Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исмаи қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалҳои қариб ҳамеша дар вери ҳукмронии ҳокимони аз қабилани кенгаҳ баромадани ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебард». ³⁰ Қабилани ўзбеки кенгаҳ, кунград ва минг, ки дар вилояти Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани Манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилани худро пуштибонӣ наму-данд.

Чӣ навае ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳон қаб-лан ҳаман онҳоеро, ки дар «фитнаи эл ва улус» иштирок дош-таанд, нобуд сохт ва сипас ба лашкарқашонҳои қоратгаронан худ, аз ҷумла ба ҳуҷуми Шаҳрисабз камар баст. ³¹ Қалъани мустаҳкам-ми шаҳрро фатҳ кардан ба кӯшуви Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилоғар деҳани атрофи онро қорат ва хароб намуданд. Сайёҳи рус менависад: «Ҳар сол баҳорон ў (амир Насрулло — Б. Ғ.) барои нобуд кардани киштзорҳои гал-ла дастаҳои саворан худро ба мазраҳои Шаҳрисабз мебаро-вард». Дар натиҷа гурӯҳнағӣ сар мезад, нархи галла ва дигар хӯроқворихо бағоят баланд мешуд. ³² Дар соли 1856, пас аз 32 бор ҳуҷум овардан, ниҳоят, амир Насрулло Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намуд. Ин вилоят ба сабаби ҷангҳои пурдавом ва камтар аз Уротенпа хароб гардид.

Муборизани байни гурӯҳҳои мухталифи синфи ҳукмрон баҳри

³⁰ Кун А. Л., 1880, с. 205.

³¹ Аҳмади Дониш, 1960, с. 31, 1967, с. 38.

³² Яворский И. Л., 1883, с. 46.

ба даст овардани ҳокимият дар давлати хонии Хўқанд, лашкар-кашиҳон ғоратгаронаи хонҳои Хўқанд ба мулкҳои казокҳои³³, қирғизон³⁴ ва тоҷикони кўҳистон³⁵ низ ба тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда зиёни ислоҳиёпазир расонида, ба сари аҳолии меҳнат **PDF Compressor Free Version** вавулода оварданд.

3. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Масоҳаи аморати Бухоро 180 ҳазор километри мураббаъро ташкил мекард.³⁶ Маҳалҳои ин сарзамин аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳолии яқсон набуданд: водихон Зарафшон ва Қашқадарӣ сернуфус ва Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус ба шумор мерафтанд. Албатта, дар ин қисмати аморат водихое ҳам буданд, ки нуфуси хеле зиёд доштанд.

Ба сабаби набудани маълумотҳои статистикӣ муқаррар кардани миқдори саҳеҳи аҳолии имконпазир намегардад. Мувофиқи таҳмини Е. Ф. Мейендорф (с. 1820) дар аморати Бухоро дуним миллион кас мезистааст. Ба таҳмини Н. В. Ханьков (с. 1841) теъдоди аҳолии ин мамлакат ду-ду ним миллион нафар аст.³⁷ Мо барои охири асри XIX маълумоте (ҳамчунин таҳминӣ) дар даст дорем, ки тибқи он нуфуси аморат яқуним — ду миллион кас будааст.³⁸ Шояд миқдори аҳолии аморати Бухороро 2 миллион кас таҳмин кардан дуруст бошад. Қисмати асосии аҳолии аз узбекон ва тоҷикон (маъмуан 80%) иборат буда, аз паси онҳо туркманҳо (10% аҳолии), арабҳо, қазокҳо, қирғизҳо ва дигарон ба шумор мерафтанд. Агарчи ҳудуди нисбатан бештар ва ё асосан иқомат доштани тоҷикон дар шаҳру деҳоти аморати Бухоро ва хонии Хўқанд мавҷуд буд, дар бисёр ҷойҳои онҳо яқоя бо узбекон мезистанд, чунон ки дар миёни сокинони бисёр деҳаву шаҳрҳои узбекнишини тоҷикон ҳам буданд, дар

*

³³ Иванов П. П., 1939.

³⁴ Усенбоев К., 1961, с. 13—16.

³⁵ Исқандаров Б. И., 1960, с. 49—55.

³⁶ Галкин А., 1890, с. 191; Шубинский П., 1892, с. 380—386.

³⁷ Meyendorff J., 1826, с. 196—197; Ханьков Н. В., 1843, с. 75—76.

³⁸ Мо ба масъалаи сукувати тоҷикон дар Афғонистон дахл намекунем. Барои соҳаи сонию асри XIX М. Эльфинстон (Elphinstone M., 1839, 1, р. 403—422) маълумоти хеле пурра ва муфассалро тасвир менамояд. Мувофиқи маълумоти Н. А. Қисляков, тоҷикон аҳолии аслии вилоятҳои шимолӣ ва қисман марказии Афғонистон буда, аз ҷиҳати миқдор дуввумин қисми ин мамлакат ба шумор мераванд — таҳминан 2 миллиону 300 ҳазор кас (Қисляков Н. А., 1957, с. 149). Аз рӯи маълумоти дигар дар Афғонистон қариб се миллион тоҷикон иқомат доранд — инг.: Массон В. М., Ромодин В. А., 1, 1964, с. 10.

яксари маҳалҳои тоҷикнишини ўзбекон низ зиндагонӣ мекарданд.³⁹

Ин ду халқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои ҳешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таъсуби аҳолии муқимиву бодиянишини ва шаҳру дехтро фақат **PDF Compressor Free Version** қаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кӯчӣ ва нимкӯчиишини ташкил мелоданд,⁴⁰ аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва худӣ кӯчиҳо аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки ва фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳоли, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани Ҷойи одамони нимкӯчиишини ба амал меомад. Аз эҳтимоли дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳоли, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфуси дехот назар ба шаҳр бартарии мутлақро соҳиб буд.⁴¹

Дар ниман дуввуми асри XVIII ва хусусан дар ниман аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд қорҳои бузурги обӣи анҷом дода шуданд. Муҳимтарини шабакаҳои обӣи водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вуҷуд омаданд. Бо номи қўшпулӣ андозаи махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита чамъовардари аввалҳо барои қандани каналҳои нави истифода мебарданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони калон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисморӣ дехқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Ҳангоми қандани ва тоза қандани каналҳои давлатӣ мардуми гирду атрофро маҷбур ба хашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехникии низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарғоти Чўпонато баҳору тирамоҳ панҷазорқасӣ ба қорӣ маҷбурӣ бурда мешуд.⁴²

Дар қатори заминҳои обӣ киштарҳои даламӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебӣҳо ва доманаи қўхҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштарҳои се-панҷкитавӣ (майдоии ринқӣ ба киштарҳои намедаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор ме-

³⁹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁴⁰ Аз рӯи ҳисоби Мирабдулқарими Бухорӣ дар ноҳияи Миёнкӯл ва Самарқанд ҷаи кадр, ки муқимиву бошанд, ҳамон кадр кӯчиҳо буданд. (*Mir Abdoul Kerim Boukhary* 1876, с. 77).

⁴¹ Барои хонии Хўқанд ба сабаби воқуъоти худудани овардани ҳатто чуқини рақамҳои таҳминӣ ҳам амри маҳол аст. Рақамҳои аққонӣ — ду миллион аҳоли, ки дар қитоби бе зикри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849, с. 191), ба ҳисли рақамҳои се миллион аҳоли, ки тақрибан барои ҳамон вақтҳо Вольф зикр намулдааст (*Wolf J.*, 1846, с. 353) ба тафтиши дақиқ эҳтиёҷ дорад.

⁴² Радлов В. В., 1880, с. 12.

карданд. Ду навъи омос ба кор бурда мешуд: омоси калон ба-
рои шудгори мазрааҳои сахро, ки онро барэгов мекашид, ва омос-
чи хурд ба рои шудгори полиз, ки онро ба хар мебастанд. Ба
восити омос замин чунон шудгор карда мешуд, ки ба рои хок-
гардон эҷод намешуд.⁴³ Сипас бо мола ва сикмола хоки
замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. Каланд
аз муҳимтарин ва қулайтарин олатҳои зироат маҳсуб меёфт ва
бесабаб нест, ки то имрӯз дар Оснён Миёна хеле васеъ ба кор
бурда мешавад. Яқинд навъи бел вучуд дошт, вале доираи исти-
фодаи он назар ба каланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав ме-
карданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Дехқонони
камбағалтар ҳосили даравкардан худро дастӣ бо кӯба ё тӯхмо-
ки вазнин мекуфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷ-
шоҳаи чӯбиро ба кор мебуданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд
истифода мекарданд. Дар кӯхистон чигина ва дар водӣ хел-
ҳои гуногуни аробаи дучарха вазифаи нақлиётро адо менамуд.

Барои пурзӯр кардани замин ба киштзорӣ пору ва хоки теп-
пахоро мепошиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт.
Албатта, ин корро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат карда
метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш
ҳазор пуд пору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба
ҷои пору ахлоти кӯхнаи пӯсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ
дар даври ба Россия ҳамроҳшавӣ мадрақҳои сершуморе маъ-
ҷуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% замиро киштзори ғал-
ла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва
арзан) ташкил менамуд. Тақрибан, 14% майдон аз боғу тоқзор
ибораат буд. Пахтаи ҷойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обҷакорӣ 4,6%
майдонро ишғол менамуд. Умуман чунон тақсими зироат акса-
ран ҳоси водихост, аммо бояд таъкид кард, ки дар ин бобат бай-
ни ноҳияҳои ҷудогона тафриқаҳои калон вучуд доштанд. Дар
маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷакорӣ равиҷ
меёфт. Дар боғҳои ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир,
тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олии худ шӯҳ-
рат пайдо карда буданд.⁴⁴ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро
зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо
пахта, тамоку, зағирноя ва растанҳои рангӣ буданд.

*

⁴³ Омос замиро ба чуқурии 40—45 см шудгор мекард ва дар айни замон
онро ковок ва нарма ҳам менамуд. Академик А. Ф. Миддендорф (1882,
с. 229) чунон ақидае дошт: «Ҳангоми шудгори амиқ вай, албатта, зероқро
хаво-медихад ва аз силори гардон чунон бартарини муҳимро дорост, ки хоки
замини пас аз шудгори омос дар зерн офтоби сӯзон он қадар саҳт хушк наме-
шавад».

⁴⁴ Муфассалан ниг.: *Хаников Н. В.*, 1843, с. 121—123, 129—130, 137—139; *Еф-
ремов Ф.*, 1950, с. 26.

як сари маҳалҳои тоҷикнишини ўзбекион низ зиндагонӣ мекарданд.³⁹

Ин ду халқи бо ҳам алоқаи хеле наздикдоштаро робитаҳои хешовандӣ, маданӣ ва иқтисодӣ муттаҳид месохтанд.

Таносуби аҳолии муқимиву бодиянишин ва шаҳру дехотро фақат ба таҳмин метавон муқаррар кард. Зоҳиран, дар ибтидои асри XIX 40% аҳолиро одамони кучӣ ва нимкучнишини ташкил медоданд,⁴⁰ аммо дар охири аср миқдори онҳо 35% гардид ва ҳудуд кучиро аз 15% бештар набуданд. Аз ин бармеояд, ки на фақат камшавии вазни нисбии ин қисмати аҳолий, балки тақсими нави дохилии он бо афзудани ғоизи одамони нимкучнишини ба амал меомад. Аз эҳтимол дур нест, ки дар шаҳрҳо фақат даҳъяки аҳолий, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ мекарданд, яъне нуфуси дехот назар ба шаҳр бартарии мутлақро соҳиб буд.⁴¹

Дар нимаи дуввуми асри XVIII ва хусусан дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хони Хўқанд қорҳои бузурги обьёри анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабакаҳои обьёрии водии Фарғона дар ҳамин вақт ба вучуд омаданд. Бо номи қўшпулӣ андози махсус қорӣ гардид, ки маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари аввалҳо барои қандани каналҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд. Каналу қўйборҳоро на фақат ҳукумат, балки феодалони қалон ҳам месохтанд, ки сонитар аз ҳисоби истисморӣ дехқонони дар заминҳои обӣ зироаткунанда сарвати худро меафзуданд. Хангоми қандан ва тоза қардани каналҳои давлатӣ мардуми ғирду атрофро маҷбуран ба ҳашар ҷалб менамуданд. Таъмири иншооти гидротехники низ ба ҳамин минвол анҷом меёфт, фақат барои нигоҳ доштани дарғоти Чўпонато баҳору тирамоҳ панҷазорқасӣ ба қори маҷбури бурда мешуд.⁴²

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ ҳам, ки одатан дар баландиҳо, нишебҳо ва доманзи кўҳҳо воқеъ мегардиданд, бисёр буданд. Дар заминҳои обӣ усули киштгардонӣ се-панҷкитъавӣ (майдони ришқа ба киштгардон намедаромад) татбиқ карда мешуд. Олоти меҳнат хеле содда буд. Бо омоч шудгор ме-

³⁹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 54.

⁴⁰ Аз рӯи ҳисоби Мирабулқарими Бухорӣ дар ноҳии Миёнқол ва Самарқанд чӣ қадр, ки муқимҳои бошанд, ҳамон қадр кучиро буданд. (*Mir Abdoul kerim Boukhary* 1876, с. 77).

⁴¹ Барои хони Хўқанд ба сабаби ноустувории худудаш овардани ҳатто чуқин рақамҳои таҳминӣ ҳам амри маҳол аст. Рақами аққуни — ду миллион аҳолий, ки дар китоби бе эъри номи муаллиф барои соли 1840 оварда шудааст («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии», 1849, с. 191), ба мисли рақами се миллион аҳолий, ки тақрибан барои ҳамон вақтҳо Вольф эҷир намулдаст (*Wolf J.*, 1846, с. 353) ба тафтиши дақиқ эҳтиёҷ дорад.

⁴² Радлов В. В., 1880, с. 12.

карданд. Ду навъи омоч ба кор бурда мешуд: омочи калон барои шудгори мазрааҳои сахро, ки онро барзгов мекашид, ва омочи хурд барои шудгори полиз, ки онро ба хар мебастанд. Ба воситаи омоч замин чунон шудгор карда мешуд, ки барои хокгардон ³³PDF Compressor Free Version Сипас бо мола ва сикмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд. Қаланд аз муҳимтарини ва қулайтарин олатҳои зироат маҳсуб меёфт ва бесабаб нест, ки то имрӯз дар Осиёи Миёна хеле насее ба кор бурда мешавад. Яқинд навъи бел вучуд дошт, вале донран истифодаи он назар ба қаланд маҳдудтар буд. Бо дос дарав мекарданд ва ин олати меҳнат ҳам чанд хел мешуд. Деҳқонони камбағалтар ҳосили даравкардан худро дастӣ бо қуба ё тӯхмоки вазини меқўфтанд. Барои бод кардани хирман бел ё панҷшоҳан чўбро ба кор мебурданд. Дар боғдорӣ аз қачқорд истифода мекарданд. Дар кўхистон чигина ва дар водӣ хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазиған нақлиётро адо менамуд.

Барои пурзўр кардани замин ба киштзорӣ пору ва хоки тепахоро мепошиданд, ки дар таркиби худ бисёртар селитра дошт. Албатта, ин корро ҳам фақат заминдорони бою бадавлат карда метавонистанд. Онҳо ба ҳар гектар замини кишт аз се то шаш ҳазор пуд пору, то дувоздаҳ ҳазор пуд хок мерехтанд. Гоҳо ба ҷои пору ахлоти кўҳнаи пўсидаро низ истифода мекарданд.

Роҷеъ ба сохт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои обӣ дар давраи ба Россия ҳамроҳшавӣ мадракҳои сершуморе маҷдуданд. Чунончи, дар ноҳияи Хучанд 60% замиро киштзори ғалла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) ташкил менамуд. Тақрибан, 14% майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи ҷойдорӣ 11,5%, ришқа 6,4%, обҷакорӣ 4,6% майдонро ишғол менамуд. Умуман чунон тақсими зироат аксаран хоси водихост, аммо бояд таъкид кард, ки дар ин бобат байни ноҳияҳои ҷудогона тафриқаҳои калон вучуд доштанд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷакорӣ равнақ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парварида мешуданд, ки бо навъҳои олии худ шўқрат пайдо карда буданд.⁴⁴ Дар баъзе ноҳияҳо мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағирлоя ва растаниҳои рангӣ буданд.

³³ Омоч замиро ба чуқури 40—45 см шудгор мекард ва дар айни замон онро ковок ва нари ҳам менамуд. Академик А. Ф. Миндендорф (1882, с. 229) чунон ақидае дошт: «Ҳангоми шудгори амиқ вай, албатта, зерхокро ҳаво медахад ва аз сивори гардон чунон бартарини муҳими дорост, ки хоки замин пас аз шудгори омоч дар зери офтоби сўзон он қадар сахт хушк намешавад».

⁴⁴ Муфассалаи ниг.: Хаников Н. В., 1843, с. 121—123, 129—130, 137—139; Ефремов Ф., 1950, с. 26.

Дар асарҳои тадқиқи таърихшиносӣ аксар вақт таъкид мешавад, ки техникаи хоҷагии қишлоқ хеле содда ва ибтидоӣ буд. Ҳе шак, ин дуруст аст. Аммо дар ин маврид набояд ба кӯтоҳназарӣ роҳ дод ва ин бахоро умуман ба хоҷагии қишлоқ раво донист. Муқаддасӣ тақрибӣ мадракҳо нишон медиҳад, ки таҷриба ва малакаи дар зарфи ҳазорон сол ҳосилшуда бар асос ҷарафтааст. Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсоли хоҷагии қишлоқ дар ҳамаи дараҷаи тараққиёти техникаи хоҷагии қишлоқ ва муносибати онҳо ба замин ба вуҷуд омада, дар амал ҳамаи ғардида буданд. Усули зироати обии ба шаронти ҳоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ, ки дар он бисёр омӯҳа аз пешбини ҳалқии онҳо ҳавои сол сар карда то савини боздошти оби зерзаминӣ ба назар гирифта мешуданд, таҳия ғардида буд. Дехқон меҳнати хеле зиёде сарф намуда, замиро барои зироат омода месохт. Барои равшантар ғардидаи ин мазлаб ба тариқи мисол дар парвариши пахта таваққуф мекунем: Пахта дар заминҳои кишт карда мешуд, ки пештар дар он ҷо ғалла, хусусан ҷойҷуворӣ ва ҳамчунин зироати лубиёӣ парвариш ёфта бошад. Пас аз ҷамъоварии зироати пешини замиро шудгор карда, то охириҳои тирамоҳ дам медоданд, ё худ чунон ки мегӯянд, «офтоб меҳӯронданд». Сонӣ яқоб медоданд, ки ин усул то ҳол маъмул аст. Мақсад аз ин дар вақти фаровонии об пешаки замиро бо об сар кардан буд. Дар аввали баҳор пори пошида, дафъан яқум шудгор мекарданд, аз паси он об меканданд. Баъди даҳ рӯз дуввумбора аз қаду бар тақроран шудгор карда, бо каланд хокро нарм менамуданд. Сонӣ мола мекарданд. Пунбадонро 4—5 рӯз дар деҳқон калон тар карда монда, баъд ба замин мепошиданд ва бо мола ба рӯиш хок мекашиданд, ё худ аксар вақт ҷўякҳо сохта пунбадонро ба пуштаҳои он мешиндонданд. Дар ҳавои гарм пас аз 10 рӯз он аз зери хок неш зада мебаромад. Баъди 10 рӯзи дигар киштзорро каланд мекарданд. Пас аз чанд вақт деҳқонҳои пахтакор замиро дафъан дуввум каланд мекард, вале ин бор зиёде ҷўкортар. Баъд ҷеканка мекарданд.

Киштзори пахтаҳо хишома карда, аз алафҳои беғона тоза менамуданд ва сафоланҳои дар натиҷаи обӣ ба вуҷудомадаро бо каланд нарм мегардонданд. Аз рӯи ҳисоби як мутахассиси нуртаҷриба тақрибан чил амали захирагалабро анҷом додан лозим меомад, то ба ҷидани пахта шурӯъ намоянд.

А. Ф. Миддендорф дар бораи деҳқонони Фарғона навишта буд: «Қобилияти қорӣ ва ҳунари бузурги бо меҳнати саҳт ба худ мутеъ сохтани табиат ва ба воҳаҳои бихиштосе табдил намудани биёбонҳои ҳомун дар ин мардум бурдбории махсусро парваридаст...»⁴⁵

* Миддендорф А. Ф., 1882, с. 402.

Дар овони бачагӣ ва чавонӣ ман бо рафикони ҳамсолам, дар ин корҳо шитирок доштам. На фақат парвариши пахта, балки дарави дасти галла ва бисёр корҳои дигари зироат хеле душвор ва мушқилок буд. Чавонони рустони имрӯзаи тоҷик ва ўзбек ягон қадар тасаввуре надоранд, ки бобоёнҳои як луқма нони худро бо чӣ микдор араки чабини ба даст меоварданд. Дар айни замон, дар миёни ҳамқишлоқӣҳои ман устодони моҳири хоҷагии қишлоқ, агрономҳои модарзоди таҷрибаи садҳо наслҷоро азхудкарда низ буданд. Онҳо аз хурдтарин нишона ва аломате метавонистанд, ки ҳавои соли ояндаро пешгӯӣ кунанд ва медонистанд, ки барои кишт, обҳои ва дигар корҳои зироат қадом вақт беҳтар ва мувофиқтар аст. Дар байни онҳо боғбонони гулдаст ҳам буданд, ки усулҳои гуногуни пайванд ва парвариши олитарин навҳои дарахтони меvaro медонистанд. Бояд гуфт, ки боғдорӣ ҳам шугли осон набуд: Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Дар ноҳияҳои қўҳистон қабил сохтан душвор буд, муддати кўтоҳи расиши растаӣ ва замин санглоҳ қорро боз ҳам мураккабтар менамуд. Яке аз сайёҳони рус дар хайрат афтада буд, ки мардуми қўҳистон аз майдонҳои худ бемуҳобот миллионҳо адад санг чамъ мекарданд.

Дар баробари мавҷуд будани анъани ғани зироаткорӣ Осӣён Миёна набояд аз он ҷашм пӯшид, ки дониши илми хоҷиразамон, аз ҷумла илми агрохимия ба ин сарзамин роҳ наметофт, техникаи хоҷагии қишлоқ ба дараҷаи ибтидоӣ буд ва истифодаи обу замин бо усулҳои аз даҳаи монди феодалии сурат мегирифт. Бинобар ин ба меҳнати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонони нигоҳ накарда, самаран хоҷагии қишлоқ ночиз буд.

Чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳои аморатӣ Бухоро тараққӣ мекард. Вай хусусияти возеҳи экстенсивӣ дошт. Мардуми водинишӣ аз чорводорӣ дида бештар ба зироаткорӣ машғул буданд. Ба истиснои одамони давлатманд, ҳар як хоҷагӣ 1—2 сар чорво дошт, он ҳам аксаран аз гову барзгов ва хеле кам аз бузу ғўсфанд иборат буд. Дар хоҷагии тоҷикони қўҳистон ва Помир чорводорӣ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол менамуд ва аз ҷиҳати аҳамияти худ бо зироаткорӣ, ки бо он робитаи узвӣ дошт, қомилан ҳамвази буд: бе пору ҳосил хеле кам мерӯнд, бе чорво қорҳои хоҷагии қишлоқ анҷом наметофт, вай ба мардум хўрок ва пўшок муҳайё мекард. Аз ин ҷиҳат ҳам гов дар ҷои аввал меистод ва ғўсфанду буз мутобиқан ҷойҳои дувум ва саввумро ишғол менамуд. Чун дар фасли зимистони дуру дарози қўҳистон омода сохтани хўроқи чорво ба сари ҳар охур бо душвориҳои зиёде муяссар мегардид, микдори рамаҳо маҳдуд буд.

Чорводорӣ тоифаҳои нимкўчиишӣ ва алаҳхусус кўчӣ хусусияти дигар дошт. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли, ё худ як қисми он, гоҳо фақат ҷўпонҳо аз як ҷароғоҳ ба ҷароғоҳи дигар

мегузаштанд. Давраи дар чарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мураккаб ва тӯлонӣ буд. Чаронидани рама маҳорати калон, донишмандии чорво ва чарогоҳ, часорат ва мардонагиро талаб мекард. Бе сабаб нест, ки дар бораи туркҳои қарлуқ ҳамчун ғусфандпарварони ҳақиқӣ маълумоти ғайриқатъӣ дар байни халқ мегуфтанд: «Қарлуқ забони ғусфандро медонад» ё ки «Қарлуқ модари ғусфанд аст». Қунградҳо дар шутурпарварӣ ва лақайҳо дар аспарварӣ машҳур буданд. Қирғизҳоро басазо чорводорони мумтоз медонистанд. Аммо миқдори чорвои онҳо бисёр набуд. Хар як хонадони қирғизҳои ҷанубӣ ба ҳисоби миёна 1,8 сарӣ гов, 3,1 сарӣ асп ва 12,8 сарӣ ғусфанд дошт. Чорвои қисми асосии аҳолии амалан аз ӯн ҳам камтар буд, зеро давлатмандон ҷандин ҳазорсарӣ чорворо соҳибӣ мекарданд (Масалан, дар байни қарлуқҳо қасоне буданд, ки ҳар яке 20—25 ҳазор сар ғусфанд дошт). Миқдори гову ғусфанди чорводорони камбағал ба дараҷае кам буд, ки барои то охири сол таъмин кардани хӯроқи хонаводаашон намерасид. Ҷут, яъне дар натиҷаи ях бастани чарогоҳ ва аз ҳад зиёд боридани барф саросар талаф шудани чорво, боз як балои дахшатамгезе буд.⁴⁶

Аҳолии шаҳр дар баробари касбу ҳунар ва тиҷорат ба заминкорӣ ҳам машғул мешуд. В. В. Радлов дар бораи Самарқанд аз рӯи таассуроти соли 1868 ҳатто навишта буд: «Самарқандӣҳо ба саноат кам шуглдоранд, дар ин ҷо ҳамагӣ ҷанд фабрика бофандагӣ ҳасту ҳалос, машғулияти асосии аҳолии боғдорӣ, истеҳсоли абреши ва пахта аст»⁴⁷. Дар навбати худ дар дехот истеҳсолоти ҳунармандӣ таракқӣ карда буд. Чунончи, Т. С. Бурнашев соли 1795 хабар дода буд, ки аҳолии дехоти Бухоро «мисли шаҳриён» ба касби бофандагӣ машғуланд ва онҳо низ на дар бинои маҳсус, балки дар хонаи худ кор мекунанд. Андаке пештар соли 1781 М. Бекчурин навишта буд, ки дар Бухоро «...фабрикаҳои номӣ вучуд надоранд, фақат фабрикаҳои хурди матоҳҳои абреши ва пахтагии одамони соҳибихтиёр мавҷуданд, аксаран дар хонаҳои худ ҷиҳу хомсуф мебофтаанд...»⁴⁸.

Мувофиқи ахбори сайёхон, касбу ҳунари дехот ба дараҷаи

*

⁴⁶ Вазъияти хоҷагии кишлоки Осиёи Миёнаи онвақта ханӯз тадқиқкунандаи худро интизор аст. Бисёр мадракҳои муҳим дар ҳисоботи сайёхон, кучақҳои архиви Россия ва Осиёи Миёна парокандаанд, баёноти мутахассисоне, ки пас аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия доданд, ҳамчунин нашрияҳои этнографӣ дар ин бобат арзиши муҳиме доранд. Аз ҷумла, инг.: Бродский М., 1872, 1875; Миддендорф А. Ф., 1882; Шоҳназаров А. И., 1908; Юферева В. И., 1925; Кисляков Н. А., 1947; Каримшова Б. Х., 1954; Сухарева О. А., Бекчурин М. А., 1955; Раҳимов М. Р., 1957; Андреев М. С., Писарчик А. К., 1958; Ершев Н. Н., 1960; Усенбоев К., 1961; Таджики Қаратегинаи ва Дарвоза, вып. 1—1966, вып. II — 1970, вып. III — 1976, «Очеркҳои этнографӣ», 1969 ва бисёр асарҳои дигар.

⁴⁷ Радлов В. В., с. 39; Семёнов А. А., 1960 а, с. 1001.

⁴⁸ Бекчурин М., 1916, с. 303—304.

кофӣ ривоч ёфта буд.⁴⁹ Аммо дараҷаи тараққиёт ва тақомулоти техникӣ касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Сайёҳони асри XIX аксар вақт савияи пасти инкишофи истехсолоти ҳунармандиро таъкид кардаанд. Ин ҳолат аз он вазҳ рӯй додааст, **PDF Compressor Free Version** ҳа ба воқеяи Осӣён Миёна ба воситаи маншури саноати фабрикаи заводии рус (ва ё Европави Фарбӣ) назар афкандаанд. Лекин дарвоқеъ истехсолоти ҳунармандӣ, чунон ки аз ахбори онҳо, санадҳо ва мадрақҳои этнографӣ маълум мешавад, ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Пеш аз ҳама, Бухоро, Тошкент, Қаршӣ, Самарқанд, Шаҳрисабз, Хӯканд, Хучанд ва Ёротеппа бари шаҳрҳои калон маркази касбу ҳунар ба шумор меафтанд.

Аз рӯи ҳисоби О. А. Сухарева, дар Бухоро 75—90 ҳазор кас, яъне бештар аз сеяки тамоми аҳолии шаҳрнӣшани аморат зиёдагонӣ мекард. Бар тибқи мушоҳидаи Н. В. Ханьков дар соли 1841, тоҷикон «нуфуси асосии шаҳри Бухороро ташкил медоданд».⁵⁰ Мувофиқи ҳисоби тахминии Е. Мейендорф дар соли 1820, онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморат буданд.⁵¹ Ин сайёҳ асосан ба касбу ҳунар машғул шудани тоҷиконро хотирнишон карда, ба сифати корбарӣ ва ҳамчунин ба тараққиёти умумӣ, пеш аз ҳама тараққиёти маданияи онҳо баҳои баланде додааст. Чунон ки мегӯяд: «Тоҷикон коргар ва меҳнатдӯстанд ва ба пешаҳои гуногун қобилияти зиёде доранд: онҳо ҳам тоҷир, ҳам ҳунарманд ва ҳам деҳқонанд: ҳаёти бодиянишинӣ барояшон ягон фараҳмандӣ наметабхшад. Аксари онҳо хонда ва навишта метавонанд ва, ба истиснои рӯҳониён, қисмати маданияти аҳолии Бухороро ташкил мекунанд».⁵²

Истехсолоти ҳунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморат роли муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз касибону ҳунармандон иборат буд. Дар Бухоро тақрибан 10—15 ҳазор пешаварон меистанд, ки бо хонаводаи худ қариб чорьяки аҳолии шаҳро ташкил медоданд.

Касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт. О. А. Сухарева, ки касбу ҳунари Бухорои асри XIX-ибтидои асри XX-ро тадқиқ карда буд, мадрақҳои хеле қолиб ҷамъ намудааст. Ҷузъиёти масъаларо ба рисолаи ӯ ҳавола карда,⁵³ фақат тақсиму гурӯҳбандиҳои зеринро хотирнишон менамоем. Қариб сад пе-

*

⁴⁹ Семёнов А. А., 1960, а. с. 1002.

⁵⁰ Ханьков Н. В., 1843, с. 55. Роҷеъ ба роҳи мураккаби ташаккули паймудани аҳолии Бухоро ва дар он иштирок доштани узбекон ниг.: Сухарева О. А., 1958, с. 74 ва давомаш, 1966, с. 113 ва давомаш.

⁵¹ Мейендорф Е. Ф., 1975, с. 95.

⁵² Ҳамон ҷо, с. 105.

⁵³ Сухарева О. А., 1958; 1962; 1966.

шан ҷудогона вучуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохтунардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдӯзӣ; 6) таббоҳӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рӯзгор. Хар як соҳа, дар навбати худ, ба бисёр гурӯҳи навҳои касб ҷудо мешуд. Чунончи, сохтунардохти фулузот панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) дегрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ.

Дар айни замон, худ як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) куфлсоз; г) кордгар; д) сӯзангар; е) мехчагар.

Ин қабил тақсиму гурӯҳбандии ҳама дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд дошт.

Мадраҳҳои архивӣ ва этнографии роҷеъ ба касбу ҳунари мардуми Хучанд ва Уротеппа асри XIX — ибтидои асри XX мавриди мутолиа ва баррасии мутахассисон қарор гирифтаанд.⁵⁴ Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии шаҳри Хучанд ба 20 ҳазор нафар наздик расид. Пешаварон бо хонаводаҳои худ қисми муҳими аҳолии шаҳр, зоҳиран, чунон ки дар шаҳри Бухоро мушоҳида мешуд, тахминан қоръаки аҳолии шаҳрро ташкил мекарданд. Зиёда аз 100 нави истеҳсолоти ҳунариандӣ вучуд дошт. Аз он байн касби бофандагӣ раванги бештаре пайдо карда буд. Хучанд дар қатори Бухоро ва Хӯқанд яке аз муҳимтарин марказҳои истеҳсолоти бофандагии Осӣи Миёна ҳисоб меёфт.⁵⁵ Ин хусусияти иқтисодии Хучанд хеле барвақт ба зухур омада буд. Ба ҳар ҳол дар мақолаи беимзон «Роҷеъ ба вазъияти қулуши баъзе вилоят ва шаҳрҳои Осӣи Миёна» (с. 1826) гуфта мешавад, ки «аҳолии Хӯқанд ва Хучанд» ба Россия (ба Петропавловск) бисёр пахта, абрешим, маҳсулот ва матоҳҳои абрешимӣ ва пахтагӣ, аз ҷумла, ҷома меоранд.⁵⁶ Қуллоӣ дар истеҳсолоти ҳунариандии Хучанд, назар ба Бухоро, маҷмаи муҳимтаре дошт.

Дар шаҳри Уротеппа аз 1041 дӯкони қосибон 187-този дар деҳаҳои қалон воқеъ гардида, ҳаман боқимондаш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда, маснуоти он на фақат экспортҳои дохилро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.⁵⁷

Дар Тошкент, ки аз ҷиҳати нуфус ба Бухоро наздик мешуд, машғулияти асосии аҳоли аз зироат ва тичорат иборат буд. Вазни нисбии касбу ҳунар, назар ба Бухоро, камтар буд, вале ба

⁵⁴ Турсунов Н., 1967; Мухторов А., 1964; 1975.

⁵⁵ Пашино П. И., 1868, с. 139.

⁵⁶ «Роҷеъ ба вазъияти қулуши», 1826, с. 177—178.

⁵⁷ Мухторов А., 1964, с. 72, 75.

ҳар ҳол маҳсулоти гуногун таҳия мегардид. Беш аз ҳама касби бофандагӣ ва истеҳсолоти ҷўярезӣ ривоч дошт.⁴⁸

Таҷҳизоти техникни истеҳсолоти хунармандӣ нисбатан паст ва ниҳоятдараҷа кўҳмаву аниъанавӣ буд. Касодии техника ҷиҳатҳои ҳосил PDF Compressor Free Version феодалист. Чунон ки В. И. Ленин ишора карда буд: «Қонуни усулҳои истеҳсолоти пеш аз капитализм ба андозаи пештара, дар асоси пештара такрор кардани процесси истеҳсолот аст...» хоҷагии натуралии деҳқонон, истеҳсолоти касбии саноатчиён аз ҳамин қабил аст.⁴⁹

Истеҳсолоти бофандагӣ бештар тараққӣ карда буд ва дар он ҷо як дараҷа механиковани меҳнат (ҷарҳи поякӣ, дастгоҳи бофандагӣ) ба кор бурда мешуд.⁵⁰ Бе сабаб нест, ки маҳз истеҳсоли матоъ соҳан асосии саноати феодалии ғарбид, ки бо бозоргирии маҳсулот ва баъдтар бо вусъати ҳаҷми коргоҳҳои худ тафовут мекард.⁵¹ Хунармандони Осийи Миёна дар тайёр кардани маснуоти заргарӣ, қуллоӣ, ҳаққоӣ ва ғайра маҳорати қомил пайдо карда буданд.

Маводди хомро барои истеҳсолоти хунармандӣ аз хоҷагии кишлоқ ва ҳам аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Мушоҳидони рус аксар вақт ба вазъи истихроҷи маъдан тамоман баҳои маъфӣ медоданд (Е. Ф. Мейендорф, хорунжий Н. И. Потанин, И. И. Небольсин ва диг.). Бисёр фулузот, аз ҷумла оҳан, тилло, нукра ва ғ. дар ҳақиқат аз Россия қашонда мешуд. Бо вучуди ин, дар Осийи Миёна истихроҷи маъдан қам набуд, вале ба сабаби хануз дар ҳолати ибтидоӣ воқеъ гардидагии тарикқи истихроҷ ва ҳеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро тамоман рафъ карда наметавонист. Микдори зиёди тилло дар Бухорои Шарқӣ бо усули заршӯӣ ҳосил карда мешуд.⁵² Дар кўҳҳои Хисор, Помир (дар Ванҷ) ва дигар маҳалҳо маъдани оҳан, дар Кўҳи Таиғ, кўҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (кўргошим) истихроҷ мекарданд. Дар Фарғона ҳамчунин қони нукра мавҷуд буд. Дар ҳама ҷо намак ҳосил карда мешуд, онро ҳам ба шакли дурда (масалан, дар ноҳияи Қамишқурғон, райони ҳозиран Амт, дар ҷануби Тоҷикистон) ва ҳам ба шакли намаксанг (қонҳои машҳури намаки рангини кўҳҳои Ғузур, намаки кўҳи Хочамўъминни наздики Кўлоб ва ғ.) ба даст меоварданд. Барои тайёр кардани борут аз шўра (селитра) ва гўгирд, ки дар маҳалҳои гуногун қонҳои худро доштанд, истифода бурда мешуд. Дар кўҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳаргуна ҷавохирот ва сангҳои қиматба-

★

⁴⁸ Милл Н., 1876; Хорошхин А. П., 1876; Гейкс А. К., 1898; Добромислов А. И., 1911; Олодаев Ф., 1959; Ҳоҷиев Э., 1960; Набиев Р. Н., 1966.

⁴⁹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 58.

⁵⁰ Петровский Н. Ф., 1874; Бродовский М. И., 1875, с. 15—17, 29—31.

⁵¹ Сухарева О. А., 1962, с. 142.

⁵² Ниг.: масалаи, Краткое описание., 1823, с. 7—8.

хо, аз қабилӣ лаълу ёкут, фирӯза, санги лочувард ва амсоли ин-
хо ба даст оварда мешуданд.

Чамъбасти ҳамаи мадракҳои мавҷудаи роҷеъ ба саноати маъ-
дан⁶³ пешрафти муайянеро дар истихроҷи сарвати зеризаминии
асри XIX ~~PDF Compressor Free Version~~ медиҳад.

Дар ин пешрафт, ғайр аз сабабҳои умумӣ, дар ҷустуҷӯи кон-
хо нишироқ намудани инженерҳои маъданшиноси рус, ки бо даъ-
вати ҳуқуқронии давлатҳои хонӣ ба Осиеи Миёна омада буданд,⁶⁴
ҳамчунин ҳамон русҳое, ки хоҳу ноҳод дар ин сарзамин иқомат
доштанд, низ роли муайяне бозид.

Ҳаддики сарчашмаҳои нишон медиҳад, ки ноҳияҳои ҷудогонаи
қори пурмаҳсули саноати маъдан ба ташаккул шурӯъ намуданд.
Фарғона бо кӯҳҳои атрофи худ, ки қонҳои тилло, нукра, сурб,
оҳан, мис, нафт, ҳамчунин намак ва сангҳои қиматбаҳо доштанд,
яке аз ҳамин қабил ноҳияҳо ба шумор мерафт.⁶⁵ Дигар аз ҷуни
ноҳияҳо дар самти муқобил, интиҳои ғарбии Осиеи Миёна қазир-
раи Чилқон буд.⁶⁶

Чамъиятҳои пешаварон (ҷехҳо) — коргоҳҳои пешаварон ба
вучуд омада буданд. К. Маркс ва Ф. Энгельс дар «Идеологияи
неми» ба чамъиятҳои пешаварони асри миёнаи Европаи Ғар-
бӣ, аз ҷумла, ҷуни тавсифот додаанд: «Тақсими меҳнат дар
шаҳрҳои байни чамъиятҳои пешаварони ҷудогона ҳоло (қомилан)
ибтидоӣ буд, вай дар дохили худ чамъиятҳо ҳам байни коргаро-
ни ҷудогона тамоман гузаронида намешуд. Ҳар як коргар мебо-
ист чанд корро бидонад, аз ӯҳдаи ҳар қоре, ки бо асбоби абзо-
раш қардан лозим бошад, баромада тавонад; маҳдудияти тичо-
рат ва робитаи сусти байни ҳамдигарии шаҳрҳои ҷудогона, бе-
навоии аҳоли ва қамии талабот ба тақсими минбаъдаи меҳнат
мамониат мекарданд, бинобар ин ҳар қасе, ки усто шудан ме-
хост, мебоист қасби худро ба ҳалли аъло аз худ мекард»⁶⁷.

Ин тавсифотро қомилан ба Осиеи Миёна ҳам нисбат додан
мумкин аст. Ин имкон медиҳад, ки моҳияти чамъиятҳои пешава-
рони осиемиёнагӣ, бо вучуди тафовутҳои аз чамъиятҳои Евро-
паи Ғарбӣ, ҳамчунин хусусияти маҳдудии таҳассусҳои қосибону

⁶³ Иванов П. П., 1932, с. 44—75; Бубнова М. А., 1975.

⁶⁴ Свенское К., 1851, с. 149; Жуковский С. В., 1915, с. 112—113; Маслов О. В.,
1955, с. 47—48; Халфин Н. А., 1974, с. 47—60 ва ғайра.

⁶⁵ Маълумотро дар ин ҳусус аз таҳқиқоти гуногуни роҷеъ ба хонии
Хўқанд ба даст овардан мумкин аст, ки баъзе аз онҳо дар боло зикр ёфтаанд.
Ҳамчунин инг.: Богословский 2, 1842, с. 21. Обзорение... 1849, с. 124—125;
Потанин Н. И., 1856, с. 278; Максимов, 1860, с. 74; Вревский А. Б., 1868,
с. 137; Краузе Ч. И., 1872 ва бисёр таълифоти дигар. Маҳсули саноатҳои
бо қори маъдан алоқаманд аз архиви хонҳои Хўқанд қолиби диққат мебо-
шанд.— Инг.: Троицкая А. Л., 1968, с. 353—354. № 2507—2522.

⁶⁶ Литвинский Б. А., 1949.

⁶⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., том. 3, с. 52.

хунармандон амиқтар дарк карда шавад. Дар доираи ҷамъияти пешаварон чанд навъи ячейкаи ибтидоӣ вучуд дошт. Одаттарини он ҳавзаи лифбофон буд, ки дар он мавқеи асосиро шакли ҷамоатӣ-хонаводагии ташкили истехсолот ишғол менамуд, аммо ҷамъият набуд. Дар асар «Соҳаҳои дуузва (усто—шогирд) ё ҳам сӯзван ташкили кор (усто-халифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо фақат хӯрок мегирифт, баъдтар андак музд ҳам мегирифтагӣ шуд; аслан усули шогирдӣ яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сӯзва (аксаран дар истехсолоти бештар ривочёфта — бофандагӣ, кафшдӯзӣ, ҷўянрезӣ) аз вусъати эъди истехсолоти молӣ шаҳодат меод. Дарачаи боз ҳам баландтари тараққиёти он аз мавҷудияти нахустин падидаҳои коргоҳи парокандаи саноатӣ ва афзоиши миқдори мардикорон низ аён мегардад. Дар давлати хонии Хуканд, дар арафои хамроҳ шудан ба Россия, кӯрхонаи давлатӣ бо милтиқхона ва тўпхонааш вучуд дошт. Устоҳои яроқсоз музд ва хӯрокворӣ (нон, гӯшт, ҷой ва ғайра) мегирифтанд, баъзан аз андоза замин ҳам озод мешуданд⁶⁸, шояд ин яке аз шаклҳои (иловагии) музди меҳнати онҳо буд.

Дар бораи коргоҳи парокандаи саноатӣ як силсила маълумот дар даст дорем. Чунончи, П. И. Пашино (с. 1866) навишта буд, ки дар истехсолоти бофандагӣ, масалан, як хўчаи «...ба хонаводаҳои шиносаш — ба яке тоза кардани пахта, ба дигаре нахресӣ, ба савумӣ бофандагӣ, ба чорумӣ рангрезӣ ва амсоли инро тақсим карда мебахад, ки дар ин сурат ба вай на сохтани бинои коргоҳ, на харидани дастгоҳ ва на додани музди вақти бекоришинии коргар лозим намеояд». Ва боз: «...дар ин ҷо ҳам, мисли Россияи мо, қисмати эъди заҳмат ба зимман занон ва наврасон меафтад, ки онҳо бо тоза кардани пахта, ресидани нах, ба найча печонидани ресмон ва ғайра машғуланд»⁶⁹. Ба қавли П. И. Небольсин «агар дар Бухоро ягон чизи фабрикамонанд вучуд дошта бошад, пас ин муассисаҳоест, ки ба матоъ гулҳои қолабӣ мепартоянд, ҳам ба бофандагон калоба ва ҳам ба хайётаҳо барои дўхтан қомаҳои буридаро тақсим карда мебаханд»⁷⁰.

Миқдори муассисаҳои калон аз миёнаҳои асри XVIII хеле аф-

⁶⁸ Троицкая А. Л., 1968, с. 278—279, № 1878, 1879, 1883; с. 311—322 (№2160—2272).

⁶⁹ Пашино П. И., 1868, с. 139—140. Инчунин итг. Пашино П. И., 1867, с. 121. Маълумоти мушобеҳи аз ин барвақттар дар бораи давлати хонии Хуканд дар ҳисоботи ҳорунжий Потанин Н. И. мавҷуд аст. Дар асари беимзои «Обзорение Кокавдского ханства в нынешнем его состоянии» (1849), «Заводи хистсоҳи хон» ва «Фабрикаи қоғазбарорӣ» «кордонаи мануфактурӣ» номид шудаанд. Обзорение..., 1849, с. 213.

⁷⁰ Небольсин П. И., 1865, с. 36. Ҳамин тариқ, ҳақ ба ҷониби Буняков Е. В. нест. Ҷ. Нолуруст таъкид мекард, ки маълумоти оид ба коргоҳҳои парокандаи саноатӣ фақат дар Пашино П. И. мавҷуд аст, итг. Буняков Е. В., 1969, с. 97.

зуд. Николай Григорьевич юноий, ки муддати зиёде дар Бухоро зистааст, доир ба менаҳои ин аср чуни хотирнишон менамояд: «Фабрикаи мануфактурӣ фақат якест, ки моли ҳамон Раҳимбек (Раҳимов — В. П.) Мебошад ва он ҳам на он қадар қалон буда, шохворӣ ва маҳмал истехсол мекунад...»⁷¹

Дар солҳои 60-уми асри XIX вазъият ба қуллӣ тағйир ёфт. Гуруҳи соҳибони давлатманди қоргоҳҳои хунаремандӣ пайдо шуданд, ки сарвати зиёдеро ба дастӣ худ ҷамъ намуданд. Қисмати қосибони оддӣ тамомаи дигар буд. «Қорғари бофанда, — менависад А. Д. Гребенкин, — аз соатҳои 3—4 то нисфи шаб ва то намози шом нах ба нах қори худро иҷро мекунад. Рӯзе на бештар аз як соат дам мегирад»⁷²

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар истехсолоти хунаремандӣ ҳамонро феодалий буд. Чунон ки дар боло гуфта шуд, шогирд ҳамеша мавриди истисмор қарор мегирифт ва аз он, ки шогирд аксар вақт писар ва ё хешӣ хӯҷаи буди дар хонаи вай меҳурду мезист, ҳолаш бештар намешуд. Халифа хангоми даромадан ба қор аз хӯҷаи мазлағи зиёд бунақ мегирифт ва дар сурати тарқ қардани қор мебоист онро барқаронад.⁷³ Азбаски ин дар амал аз имкон берун буд, халифа то охир побанди хӯҷаи шуда менамуд. Умуман сармояи фондаҳурӣ мавқеи қалонро ишғол мекард. Судхӯрҳо аз ҳазор таंगा ҳар моҳ бист таंगा мегирифтанд ва дар як сол ситонидаани қариб 25% яъне 250 сӯм фонда амри табиӣ ҳисоб меёфт. Аксаран ҳаққи қарз аз ин ҳам зиёдатар мешуд.

Чи навъе ки С. Айни шаҳодат медиҳад, «дар он вақтҳо дар дехот судхӯрони заминдор ба дехқонони камбағал ҳар сад таנגаро ҳар моҳе то ба даҳ таंगा ба фонда менамунданд»⁷⁴ Бисёр воқеъ мешуд, ки қарздор дар вақташ ҳаққи қарз ва ё тамоми қарзро адо қарда наметавонист ва судхӯр ба ивази он бо зӯр духтарони ӯро мегирифт.⁷⁵ Ин буд, ки мардум нисбат ба судхӯрон нафрат мепарвариданд.⁷⁶

Чунон ки К. Марк хотирнишон менамояд, сармояи фондаҳурӣ истехсолотро «ба ҳолати фалокатбор расонида, ба ҷои ин, ки қувваҳои истехсолкунандаро тараққӣ диҳад, онҳоро фалаҷ мекунад, дар айни замон шаронти ночизи ҷамъиятиеро абадӣ мебардонад, ки дар он ҳосилиҳои ҷамъиятии меҳнат, мисли истехсолоти капиталистӣ, аз ҳисоби худи меҳнат намеафзояд».⁷⁷

*

⁷¹ Вельяминов—Зернов В. В., 1853, с. 20.

⁷² Гребенкин А. Д., 1872 а, с. 31.

⁷³ Роҷеъ ба бунақ дар ҳоҷагии қишлоқ ҳамчуи баъзеи инг.: Иванов П. П., 1937, с. 38—40.

⁷⁴ Айни, С., 1970, с. 156—157.

⁷⁵ Айни С., 1961, с. 97.

⁷⁶ Дар бораи судхӯрҳо ва мардумро қорат қардани онҳо ҳамчуини инг.: Айни С., 1960, с. 524—531.

⁷⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 145.

Косибону хунармандон дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии даврони мавриди тадқиқи мо муқобили феодалон қарор гирифта буданд. Дар айни замон, муборизаи синфӣ дар дохили табақаи хунармандон ҳам давом мекард ва шаклҳои шайхонадорӣ, аз қабили қорраҳои шоғирдону халифаҳоро ба худ мегирифт.

Пешаварон дар шаҳрҳои гуруҳ-гуруҳ ҷойгир мешуданд, чунон ки аҳли ҳар касб бо ҳамкасбони худ дар як маҳалла сокин мегардид. Масалан, дар шаҳри Бухоро бофандагон ду маҳалро маскан намуда, оҳангарону челонгарон низ дар ду маҳалла ва рехтагарон дар як маҳалла ҷой гирифта буданд. Дар шаҳри Хуҷанд бофандагон дар маҳаллаҳои Раъзоқ ва Сари Баландия қисми шарқии Қалъаи Нав, ва оҳангарон дар се маҳал иқомат мекарданд. Пешаварони Тошкент ҳам аз рӯи касбу ҳирфаашон маҳаллаи суқунати худро муқаррар карда буранд.⁷⁹

Чӣ навъе ки Ф. Энгельс дар хусуси шаҳрҳои асримиёнагӣ навишта буд, «дар паси он деворҳои хандақҳо касбу ҳунари асрҳои миёна никишоф меёфт, — дуруст аст, ки вай бо рӯи ҷеҳи бюргерӣ хеле оғушта ва маҳдуд буд, — сармояҳои нахустини ҷамъ мешуданд, эҳтиҷи бо ҳам ва дигарон хариду фурӯш кардани шаҳрҳо ба вучуд меомад...»⁷⁹

Тижорат

Н. В. Ханников таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қарши марказҳои асосии тиҷорати аморати Бухоро маҳсуб меёфтанд.⁸⁰ Ба радиҳои ин марказҳо Шаҳрисабз ва дар Бухорон Шарқӣ Хисор ва Кӯлобро низ бояд дохил намуд. Дар давлати хонини Хӯқанд калонтарин марказҳои тиҷорат Хӯқанд, Тошкент, Марғелон, Андиҷон, Намангон, Уш, Уротеппа ба шумор мерафтанд.

Он вақт процесси аз саноат ҷудо шудани тиҷорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дӯкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшигоҳ ва ҳам коргоҳи касибонро адо мекард,⁸¹ зеро дар Особи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Европа, «косибону хунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд».⁸²

Дар шаҳрҳои тиҷорат дар бозорҳои махсус сурат мегирифт. Бозор масоҳати калонро ишғол менамуд. Бозори асосии шаҳри Тошкент, ба қавли А. П. Хорошхин, «...бисёр калон ва оригина-

⁷⁹ Озодов Ф., 1959, с. 24—25.

⁸⁰ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 408.

⁸¹ Ханников Н. В., 1843, с. 161.

⁸² Ажимов А. М., 1959, с. 50—51; Бунаков Е. В., 1960, с. 99.

⁸³ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 3, с. 50—51.

лист. Фақат дар рӯзи дарози тобистон метавон тамоми ғушаву канори онро паймуд». Бозори Хўканд ҳам «...хеле калон ва покиза аст, мисли бозори Тошкент ҷо-ҷо тим дорад».⁸³ Бозори Уро-теппа низ қариб тамоман пӯшида буд,⁸⁴ бозори Хучанд ҳам ҳамчунин «...Сиккар ва қишлоқ қайд мекунад, ки «хусусияти ҳоси тарҳи шаҳрҳои Осиеи Миёна аз ин иборат буд, ки дар ҷорсӯи хиебонҳои асосӣ марказҳои савдо воқеъ гардида, дар ин ҷо тими дарози ғунбаздор сохта мешуд ва аз байни он кӯча мегузашт ва дар ду тарафи он андаруни тим дӯконҳо саф мекашиданд. Маркази савдои Самарқанд ва Шаҳрисабз ин гуна тим дошт; дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд, ки ин аз равнақи тижорати Бухоро ва ободии бозорҳои шаҳр ғувоҳӣ медиҳад. Чунин иморатҳои боворро дар Самарқанду Шаҳрисабз «ҷорсу», дар Бухоро «тоқ» мегӯинд».⁸⁵ Маркази шаҳри Бухоро тамоман бозорҳо ишғол карда буданд, дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дӯконҳо вучуд доштанд, ҳатто дар назди дарвозаҳои шаҳр ҳам бозор мавҷуд буд. Дӯконҳо ва он калар калон буда, бо ҳам зич ҷо мегирифтанд, растаҳои бозор ҳар яке ба моли муайяне тахсис ёфта буд. Илова бар ин, қорвоисаройҳои бисёре буданд (дар солҳои 40-уми асри XIX миқдори онҳо ба 38 мерасид ва пасантар боз ҳам зиёдтар гарид). Дар қорвоисарой тоҷирони мусофир ва маҳаллӣ иқомат мекарданд, дар он ҷо анбор, дӯкон, устухона, сансхона ва ғайра мавҷуд буд. Як қисми қорвоисаройҳо ба хонҳо тааллуқ дошт, қисми дигар моли азқф ба шумор ме рафт ва қисми боқимонда аз онҳо шахсони ҷудоғона буд.⁸⁶ Қорвоисаройҳо дар ташкили тижорат роли хеле муҳим бозӣ мекарданд. Гуфтан кофист, ки мувофиқи маълумоти Н. В. Ханьков (с. 1841) ба Бухоро ҳар сол иборат аз 12—15 ҳазор шутур қорвои меомад⁸⁷ ва он ҳамма борҳо, одамон, аспу ғубоҳо асосан дар қорвоисаройҳо ҷой мегирифтанд.

Дар миёнаи солҳои 60-ум бозори асосии шаҳри Тошкент 16 қорвоисарой ва тақрибан 2400 дӯкон дошт (дар сурате ки дар шаҳр ҳамагӣ 4584 дӯкон мавҷуд буд). Бозор тахминан сӣ рас- таи махсусро дар бар мегирифт⁸⁸. Дар шаҳрҳои дигар миқдори қорвоисаройҳо камтар буд. Чунинчи, дар шаҳри Хўканд, соли

⁸³ Хорошилин А. П., 1876, с. 41, 96; роҷъ ба бозори Хўканд ва хусусиятҳои он инг.: Федченко А. П., 1875, с. 48.

⁸⁴ Бекжурин М. С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 81—87.

⁸⁵ Сузарева О. А., 1966, с. 43.

⁸⁶ Илова ба асарҳои Сузарева О. А., инг.: Семёнов А. А., 1960, с. 1009—1010; Режидан Л. А., 1962, с. 237—247. Миқдори қорвоисаройҳо ҳамма вақт тағйир меёфт, нъле меафуд (муқоиса кунад бо маълумоти, ки барои солҳои 20-уми асри XIX мавҷуд аст).

⁸⁷ Ханьков Н. В., 1843, с. 163.

⁸⁸ Тетеревицкий А. Н., 1867, с. 39. Мувофиқи маълумоти С. Н. Трубинков — 20 қорвоисарой ва бозорҳои саришуда (Материалҳо..., 1869, с. 4).

1841 шаш корвонсарой вучуд дошт, ки «дар дутоаш сокинони шаҳр тичорат мекарданд ва бокимондааш хизмати корвонҳои муттасил ояндаву равандаро бачо меовард.»⁸⁹

Дар солҳои 70-ум шаҳри Хучанд ҳамзгӣ 5 корвонсарой дошт.⁹⁰ Микдор **PDF Compressor Free Version** Уротепла сето буд. Дар хусуси ин корвонсаройҳои Уротепла М. С. Бекчурин хотиррасон мекунад, ки ҳамин онҳо моли шахсони чудагона мебошанд. Дар яке 28 дӯкони мавҷуд буда, моликияти хусусии савдогарони кӯтарафурӯши маҳаллӣ ба шумор мерафт. Ду корвонсарои дигар чуи маскани тоҷирони мусофир хизмат мекарданд, зимнан, дар яке аз онҳо судхӯрони ҳиндуи сокини Уротепла иқомат доштанд.⁹¹

Дар Самарқанде, ки нуфусаш дар асри XIX аз Бухоро ду-ду ним баробар кам буд⁹², дар давраи ҳамроҳ шудан ба Россия, ки он вақт аҳолиаш тахминан ба сӣ ҳазор расид, бештар аз 2400 дӯкони (ҳамроҳи 712 дӯкони корвонсаройҳо) дошт.⁹³

Дар марказҳои бузурги тичоративу хунармандӣ савдон дохилишаҳрӣ раванқ меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳрҳо бо маснуоти гуногуни пешаварон таъмини қардан лозим меомад.⁹⁴ Дар айни замон, як қисми муҳимми молҳо барои рафти эҳтиёҷоти деҳқонон ба деҳот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истеҳсолоти хунармандӣ маводди ҳом оварда мешуд. Шаҳр бо чунин деҳқадаҳои атрофи худ ноҳияи микронктисодиро ташкил мекард.⁹⁵

Дар қария ва деҳқадаҳои калон ба истилоҳ «даври бозор» вучуд дошт. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе ва ғ., дар Самарқанд бозори Чамбой рӯзи якшанбе, бозори Меҳнат рӯзи душанбе ва ғ. барпо мегардид. Албатта, айвон молҳо ва хусусияти хариду фурӯш дар ин ҷо дигар буд. Чунон ки В. В. Радлов мегӯяд, «дар ин бозорҳо савдо фақат эҳтиёҷи деҳқононро қонеъ мегардонад, ки онҳо маҳсули меҳнати худро мефурӯшанду қизҳои барояшон заруриро харид мекунанд».⁹⁶

Дар қатори ин савдон дохилии шаҳру деҳот, ҳамчунин савдон нисбатан калони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти хунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шӯҳрат доштанд (масалан, Ҳисор бо

⁸⁹ Обзорение..., 1849, с. 213.

⁹⁰ Кушакевич А., 1872, с. 52.

⁹¹ Бекчурин М. С., 1871, с. 218; Мухторов А., 1964, с. 82.

⁹² Раками барои соли 1820 овардан Е. Ф. Мейендорф — пайчоҳ ҳазор (Meyendorff J., 1826, p. 160) ба назар мубодилағоимез менамояд.

⁹³ Костенко Л. Ф., 1871, с. 23—24.

⁹⁴ Ваҳҳобов М., 1961, с. 60—61.

⁹⁵ Ханыков Н. В., 1843, с. 93, 105.

⁹⁶ Радлов В. В., 1880, с. 18—19.

ханчар ва гўсфанд, Уротеппа бо корд, Хучанд бо адрасу шохӣ, Қаршӣ бо алоча ва ғайра).

Калонтарин бозорҳои вилояти умуман маркази тижорати давлатҳои Хондон ва Самарқанд ба шумор мерафтанд. Алалхусус, савдон байни аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хўканд ва Хева раванқи зиёде пайдо карда буд. Моли бисёре аз кишварҳои хориҷӣ: Афғонистон, Хиндустон, Қошғар ва Эрон қашонда мешуд. Дар иқтисодиёти давлатҳои хонӣ мақоми махсусро тижорат бо Россия ишғол менамуд (дар ин бора муфассалан дар фасли ҷудоғона сухан хоҳад рафт). Маҳз шаҳрҳои калон муҳимтарин марказҳои тижорати байнивилоятӣ ва хориҷӣ ҳисоб мешуданд; табиӣ, ки ин тижорат ҳусусияти кўтарафурӯшӣ дошт.

Дар савдон қалони хориҷӣ ҳукмронҳо, ҳешу ақрабон онҳо, амалдорони олимпиаком, ҳамчунин савдогарони «қасбӣ» ширкат менамуданд. Ҳамин савдогарони сарватманд иттиҳодияи махсуси худро доштанд. Рўйхати махсуси хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони бадавлатро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия қорвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа иттиҳоб гардидаи қорвонбошӣ бо фармони амир таълиқ карда мешуд. Қорвонбошӣ сардори қудди савдогарони мулки Бухоро махсус мефт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо таъкил дода буданд, ки ба он оқсақол сардорӣ мекард. Аксаран аз рӯи принципи хонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис карда мешуд. Савдогарони калон мирзоҳои худро доштанд. Ҳангоми хариду фурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд.⁸⁷ Савдогари калон дар шаҳр нишаста, ақсар вақт танҳо амалиёти тижоратро бо маблағ таъмин менамуд, дигар ҳаман қорхоро харғуна қодимони тижоратхона авҷом меоданд. Масалан, Миралибон хўқандӣ дар солҳои охири мавҷудияти давлати хонии Хўканд ихтиёри хариди тамоми пахтаи мамлакатро ба дастӣ худ гирифта буд. Ин аз он сабаб барояш мумкин гардид, ки ӯ ба пули хон тижорат мекард.

Аз Бухоро ба Россия ақсаран на худӣ савдогарони калон, балки хизматчиёни онҳо сафар мекарданд, ки аз 30 то 50 фоизи даромадро мебоист ба савдогар меоданд.⁸⁸ А. Гребенкин навишта буд: «Бо қори тижорат таваққути дигарон ҳатто муллоҳо, имомҳо, мударрисҳо, эшонҳо, қозинҳо, амлоқдорҳо ва оқсақолҳо — яққисса, ҳаман қасоне, ки як миқдор пули зиёлатӣ доштанд, машғул мешуданд».⁸⁹

Калонтарин савдогари Самарқанд дар ибтидои асри XIX номидан номдори бузургзодагонии олимпиақони Бухоро Муҳаммад

⁸⁷ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 26—30; Сухарева О. А., 1966, с. 236—240.

⁸⁸ Рожкова М. К., 1963, с. 28.

⁸⁹ Гребенкин А. Д., 1872, в. с. 26.

Давлатбин инок буд, ки муддати дароз дар Самарқанд ҳукмронӣ кардааст. Вай дар соли 1810 ба вақфи фақат як худи мадрасаи Улугбек 123 дӯкон ва ҳамчунин қашону анборҳо васият намурад.¹⁰⁰

Дар сурате ки савдогарони сарватманд ва даллалони калон даромад **PDF Compressor Free Version** даст меоваранд, майдасавдогарон ва дӯкандорони хурдафурӯш «...ба фондаҳои ноҷиз, ва бисёр вақтҳо ба он бозёбанде, ки барои сарин худ ва хӯроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд».¹⁰¹

Ҳаробии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳр пешин тараққиёти тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Боҷу хироч ва иҷорапулӣ ҳаду видоза надошт. Ғайр аз ин, доимо ҳавфи мусодира таҳдид менамуд. Ба қавли Аҳмади Дониш, дар замони ҳукмронии амир Насрулло «баъзе уламои ҳақиқошиноси манғит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро ҳамагӣ аз онҳо подшоҳ аст, раёбро молиқият ба ашъе нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раия ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҷр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд».¹⁰²

Заминдорони феодалӣ. Аҳволи оммаи халқ

Усули заминдорони феодалӣ дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX умуман ҳамон тавре, ки дар замонҳои гузашта буд, боқӣ монд.¹⁰³ Вале, бо вучуди ин, баъзе тафовутҳо дар истилоҳот ва сохти заминҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки он ҳам дар ҳар маҳал гуногун буда, дар давоми ҳамин давраи мавриди баҳс низ ба дигаргунӣ дучор мешуданд. Ин масъала хеле мураккаб аст ва ба миқдори зиёди тадқиқот нигоҳ накарда, бисёр ҷиҳатҳои он мӯҳтоҷи омӯзиш мебошад.¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Файзлиев А.*, 1970, с. 58—59.

¹⁰¹ *Гребенкин А. Д.*, 1872, с. 30.

¹⁰² Ин фикра дар ҳамаи нуسخаҳои дастнависе манҷуд аст, инг.: *Аҳмад Маҳдуми Дониш*, 1960, с. 33—34 (тавзеҳи 4).

¹⁰³ Дар ин хусус инг.: *Брагинский И. С., Раҷабов С. А., Ромодин В. А.* 1953, с. 25.

¹⁰⁴ Тавсифи зери бештар ба далелҳои санаду васиқаҳо (мағбӯъ ва номатбӯъ), материалҳои архив, иттилооти пештар ва баъди ба Россия ҳамироқ шудани Осман Миёна додан сайёҳон ва қайдаҳои этнографӣ (аз худӣ мо ва этнографҳо) асос ёфтааст. Дар илми советӣ ба омӯзиши ин масъала Бартольд В. В. ва хусусан Семёнов А. А. (1929, 1954 а) ибтидо гузоштанд. Ин масъала дар асарҳои, ки хусусияти ҷамъбасти ва умумӣ доранд, ҳамчунин дар тадқиқҳои махсус борҳо мавриқи баррасӣ қарор гирифтааст, аз ҷумла инг.: *Абдураҳимов М. А.*, 1961; *Ваҳромов З.*, 1957; *Искандаров Б. И.*, 1960, 1962; *Юлдашев М. Ю.*, 1959;

Дар ҳаёти иҷтимоии ян дар усули таъхӯҳ — тариқи хи-
матона ба шахсони ҷудоғона инъом намудани китъаи замин, як
ва ё ихчанд дех ва ҳатто вилояти тамои, ки даромади он коми-
лаи дар ихтиёри таъхӯҳдор буд, мавқеи муҳим дошт. Бизъзе со-
ҳиби таъхӯҳ ғайр аз молиёте ки ба фондҳои худ ҷамъ мекард,
музде ба мабӯғдорони таъхӯҳ ва баъзан зиниат зинир низ дарёфт менамуд.
Таъхӯҳ мотавониёт на ин ки тамоми дронмади солонан замин,
балки як қиссаи онро ташкил намояд. Дар бизъзе маъридо ин
ба худ бидуни инъоми замин як навъ шакли нафақани пулро ме-
гирӣфт.

Усули таъхӯҳ аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғити ба таъ-
ри нассеъ чорӣ гардид. Ба қавли Ф. Ефремов (солҳои 70-уми ас-
ри XVIII) «ба оқсоқдоғони қалон инъоми мавҷиби пулай ва ғалла
замини дода мешавад, ки аз он мадонали бузурге ба даст мебаро-
ранд».¹⁰⁵

Амир Насрулло ҳамчун падари худ дар ҷоғе, ки насби ки-
балаҳон ҷудоғона ва шӯриши халқо рӯй мебуд, «ақсари умарои
элдор ва номварро ба замин инъонид».¹⁰⁶ Дар яке аз фармонҳои
амир Ҳайдар дар бораи таъйин кардани ҳокими вилояти Нурато
ва ҳам дар хусуси он, ки ӯ бояд хироҷи ҷамъоваришавандаро ба
эҳтиёҷоти кӯшуи сарф намояд, сухан мезнавад.¹⁰⁷ Аммо дар бораи
ба заминии далаат супурдани қисми бокимондан хироҷ ҷизе гуф-
та нашудааст. Аз эҳтимоли дур нест, ки аз ҷамъуи як навъ таъ-
хӯҳ ба ҳоким инъом шуда бошад.

Ақсар вақт минтақаҳои на ҷандон қалон ба тариқи таъхӯҳ
ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз он ҷумла ба сипоҳиён инъо-
ми карда мешуданд. Минқори таъхӯҳдорон дар ҷоръаки аввали
асри XIX ғайрат дар аморати Бухоро аз 12 то 36 ҳазор нафар
ба шумор мерафт. Агар таъхӯҳдор ба ҷои дигар кӯҷад, таъхӯҳи наа
дода мешуд. Ҳаҷми таъхӯҳ ба рутбаи шахс алоқаманд буд: со-
ҳибони рутбаи понитари ҳарбӣ аз 3 то 5 гектар замин мегирифт-
танд, аммо шахсони олирутба, аз қабилли саркардаҳо як дехи
тамоиро бо садҳо гектар замин, осиб ба дигар доронҳои ба
даст мебароварданд.¹⁰⁸ Агар писар мансаби падарро ишғол намо-
ид, ба таъхӯҳи ӯ низ соҳиб мешуд. Ҳоҳо нас аз марғи таъхӯҳдор
замини инъоми ӯ ба ворисони бепарастормондаиш низ тақдир

Кисилон Н. А., 1940, 1954, 1967; Мирзоев К. М., 1954; Мўҳаммад К. З., 1969;
Мухторов А., 1964; Паскиш В. М., 1968; Раҳимов М., 1957; Ситриев О. А.,
Бекмуродов М. А., 1955; Троицкий А. Л., 1909; Устубоев К., 1961; Давлатов М.,
1959; Челикин О. Д., 1961; *Очеркии этнографии*, 1949; Юрғон Ш. Т., 1964 ва ғ.

¹⁰⁵ Ефремов Ф., 1950, с. 18, 27.

¹⁰⁶ Аҳмади Доғиш, 1967, с. 29.

¹⁰⁷ Ин ҳуҷҷат дар китоби Абдураҳимов М. А., 1961, с. 100. (ҳуҷҷати 660) овар-
да шудааст.

¹⁰⁸ Хуччатҳо, 1954, с. 206—217. Иҷтимоии инг.: Ваҳиди В. Л., 1928, с. 17.

мегардид. Аз баъзе санадҳо бармеояд, ки он вақтҳо тамоюли меросӣ гардонидани усули танҳо вучуд доштааст.

Дар мулкҳои кӯхистони Бухорои Шарқӣ танҳо дорони хусусиятҳои ба худ ҳосе буд. Дар ин ҷо на замин, балки хоҷагии деҳқонӣ **PDF Compressor Free Version**. Шахсонӣ пойрутба чанд хоҷагиро, вале бӣ, додҳо ва соғри амалдорони баландрутба ҳар яке чанд деҳро бо садҳо хоҷагии деҳқонӣ ба сифати «танҳо» инъом мегирифтанд. Онҳо ҳар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосилоти деҳқонӣ соҳиб гардиданд, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба корҳои хоҷагии шахсии худ низ ҷалб менамуданд ва ба ҳар роҳе, ки метавонистанд, истисмор мекарданд. Аз ин сабаб ба танҳоӣ гузаштани хоҷагашон ба деҳқонӣ-ниҳоят дарача рӯзҳои сахтеро пеш меовард.

Таассуби динӣ, ки аз замони ҳукмронии Шохмурод сар карда хеле қувват гирифта буд, ба вусъат ёфтани заминҳои вақф роҳ кушод. Дар заминҳои вақф кор кардан низ барои деҳқонӣ пурмашаққат буд. Зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом кор карда, танҳо аз ҷор ва ё аз панҷ як ҳиссаи ҳосилотро мегирифтанд, ва бештар ба мутаваллиҳо вобаста шуда, озодии худро аз даст медоданд. Ба таъри васеъ ҷорӣ гардидани усули танҳо ва ба фондаи танҳоҳдор ҷамъоварӣ шудани молиқ, ҳамчунин вусъат ёфтани заминҳои вақф ба даромади хазинаи давлати хонӣ таъсир накарда наметавонист. Ин буд, ки амир Насрулло усули яргу — мусодираро ба роҳ андохт.¹⁰⁹

Дар Бухоро ҳаҷм ва миқдори андозҳо торафт меафзуд. Дар аҳли амир Музаффар (1860—1885) кор ба дарачае расид, ки на фақат аз заминӣ зироат, балки аз заминӣ ноқорам низ хироч меситониданд ва дар ин маврид чунин баҳонаеро пеш меоварданд, ки гӯё ки ин замин ба сабаби камҳавсалигии деҳқон нокишта мондааст.¹¹⁰

Аз боғу тоқзор, кишти юнучка, полиз ва обҷақорӣ андозе бо номи «танобона» ситонда мешуд. Дар ҷабдиҳои асри XIX амирони Бухоро ба ҳар таноб замин маблағе муқаррар намуда, хоҳанд ин навъ андозро ба хирочи расмии замин табдил диҳанд. Дар номаи амир Хайдар соли 1807—1808 чунин гуфта шудааст: «...аз ҳар таноб ба маблағи як тилло танобона гиред. Агар (соҳиби он) ба додани як тилло розӣ нашавад, он гоҳ ба тарки мол сеяки ҳосилро ситонед»¹¹¹. Соли 1860 дар вилояти Самарқанд тақрибан сеяки

*

¹⁰⁹ Айқӣ С., 1966, с. 40.

¹¹⁰ Аҳмади Доғиш, 1967, с. 87.

¹¹¹ Абдураҳимов М. А., 1961, с. 45, 95 (ҳуҷҷати 483). Ҳамчунин барои солҳои 20-ум низ сабт гардидааст — инг.: Краткое описание, 1823, с. 7. Аз рӯи гуфтаҳои Радлов В. В., ки ҳамроҳи кӯшунҳои рус будааст, дар вақти истилои ҳукумати подшоҳӣ танобонаро фақат ба шакли пул меситониданд (Радлов В. В., 1880, с. 92).

хироч бо пул пардохта шуд.¹¹² Дар хонии Хўқанд дар миёна ва ниман дуввуми аср танобона қариб тамоман ба шакли пул рӯёнда мешуд, ки ба ин вачх онро «таноблулӣ» мегуфтанд. Дар **PDF Compressor: Free Version** ба обҷақорӣ дуним баробар зиёдтар андоз ситонда мешуд.

Дар маҳалҳои гуногуни аморати Бухоро ҳаҷми хироч як ҳел набуд. Баъзан вай ҳаҷми муайянеро дошт: масалан, аз ҳар таноб заминии кишт як тангаву севуним килограмро ташкил мекард. Дар мавриди дигар як танга дар баҳор ва дар тирамоҳ як тангаву 6,5—7 кг ғалла ситонда мешуд. Тарзи дигари пардохтани танобона ҳиссаи ҳосилот ба шумор мерафт: чунончи, 2/5, 1/3, 1/5, 1/6, 1/8 қисмати ҳосилро хироч ташкил менамуд. Вале ҳокимон аксаран ҳаҷми хирочро то нисфи ҳосил мерасониданд. Масалан, дар солҳои 1842—1843 хирочи замин дар давлати хонии Хўқанд, ки одатан ба ҳаҷми сеяки ҳосил рӯёнда мешуд, то нисфи ҳосил афзун гардид. Яке аз ҳокимони Тошкент андози заминҳои зироатро 2,5 баробар ва дар баъзе маҳалҳо 3—4 баробар зиёд кард. Дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX тамоюли то 40% ҳосил афзудани ҳаҷми хироч дар аморати Бухоро низ мушоҳида мешавад.¹¹³

Рӯёндани ҳосили фаровон бонси хушнудии деҳқон намегардид, зеро дар натиҷаи ин ҳаҷми андоз ҳам меафзуд: масалан, аз даҳ ботман ҳосили гандум деҳқон мебоист чор ботманашро ва аз чав қатто панҷ ботманашро ба хироч диҳад. Соҳиби замин пас аз даравидани ҳосил ғалларо кӯфта, ба хирман мерехт. Чамъқунадагони хироч ба сари хирман омада, як қисми ғалларо барои имомии масҷиди маҳалла ҷудо мекарданд. Агар хироч аз панҷ як ҳиссаи ҳосилро ташкил диҳад, бақияи ғалларо ба панҷ ҳисса тақсим карда, аз ҳиссаи деҳқон (ё заминдор) миқдори муайяно барои сарқор, мироб, оқсаққол ва мирзо мегузоштанд. Мабодо деҳқон то омадани чамъқунадагони хироч ба хирман даст расонида бошад, тамоми ҳосилро мусодира карда, ҳуди деҳқонро саҳт ҷазо медоданд. Аксар вақт чамъовари хирочро ба яғно шахс ба орият мефуруштанд ва он шахс аз деҳқон маблағи боз ҳам зиёдтареро «фишурда» мегирифт.¹¹⁴

Дар аморати Бухоро вақти даравро на ин ки ҳуди деҳқон, балки амлоқдор (қаламрави бекҳо ба амлоқҳо тақсим мешуд) муқаррар менамуд — вай дар ҳама ҷо дар як вақт шуруъ мегардид. Ба пухта рехтани донаҳои гандум касе парво надошт. Агар дарав баробар дар як вақт сар шавад, ба ҳифзи ҳосил назорат кардан

¹¹² Бунақов Е. В., 1960, с. 98.

¹¹³ Ният: Абдӣ С., 1960, с. 182; илчунин Чехович О. Д., 1961; Мўҳсинова К. З., 1969.

¹¹⁴ Семёнов А. А., 1929, с. 12—25; Семёнов А. А., 1960, с. 999—1000; Абдураҳимов М. А., 1961.

Барои амлоқдор ёсонтар буд. Бандҳои гандумпоёро дар майдони дарав гарам карда мемонданд. Амлоқдор ба воситаи ходчмонаш — доруғаҳо хурдагирона назорат мекард, то ки деҳқон ягон мушт ғалларо ба хонааш набарад.

Доруға баъди аз назар гузаронидани гарамҳо барои кӯфтан иҷозат меод. Ғаллаи кӯфта ва боддодашуда «нишон зада мешуд»: «таки хирман ва чанд чои болон онро аз пахлуҳояш гил мемонданд ва доруға дар нуки он бо аломатҳои худ як пора кулӯх мегузошт. Ғаллаи муддати дароз дар хирмангоҳ мехобид, деҳқонҳо гуруснагӣ мекашиданд, аммо дар ҳамин вақт амлоқдор ва муқаррабонаш ҳосили замини худро бо нархҳои хеле гарон ба фурӯш мерасониданд. Ниҳоят, пас аз гирифтани пешкаш, амлоқдор бо ахли рикобаш ба сари хирман меомад. Миқдори ғалларо бо тахмини худ ошкоран аз будаи зиёд муайян мекард ва хирочро ҳам ба киёси тахмини амлоқдор муқаррар менамуданд. Гоҳо чуни ҳолиса ҳам рӯй меод, ки деҳқон ва ё оқсаққол ба тахминан аз будаи зиёд муайян кардани ҳосил муқобилат мекарданд. Он гоҳ эътирозкунандагонро мезаданд ва ҳатто ба зиндон мебартофтанд. Амлоқдор ҳосили замини қисони соҳибнуфуз ва сарватмандро ба ивази ришва аз будаи хеле кам нишон меод. Албатта, ҳам дар аморати Бухоро ва ҳам дар давлатҳои хони Хўканд ва Хева ҳар рутба амалдорон низ деҳқонро ғорат карда, насибан худро мерӯениданд.»¹¹⁶ Мақоми амлоқдори Бухоро ё сарқори Хўканд ба ғоят сердаромад буд. «Мадохили» ҳарсолаи сарқорони Хўканд дар нимаи дуввуми асри XIX 10—15 ҳазор сўмо ташкил менамуд.

Вақте ки андозҳо ба шакли пул ситонда мешуданд, амир нархи маҳсулоти зироатро муқаррар менамуд. Усулан, вай мебонист ба нархи бозор баробар меомад, вале амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

«Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андозандозӣ тороҷ дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамомаи хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳон заминҳои онро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳои онро ба бойҳо фурӯхта «қарзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтарҳои онро бо номи «духтархона» ва писарҳои онро бо номи «ғуломбача» ба ҳукумат ба чои андоз баҳо карда диҳанд»¹¹⁶.

¹¹⁶ Дар беҳияи Кўргентепла (дар ибтидои асри XX) бек аз ҳар ботман (16 пуд) барои худ як пуд, мироб аз ҳар як хирман якуним пуд, доруға аз хирман чор пуд, амлоқдор аз ҳар ботман як пуд мегирифтанд (*Гаевский II*, 1919—1923, с. 65).

¹¹⁷ *Айна С.*, 1960, с. 88.

Ахволи корандағони замин боз ҳам бадтар буд. Онҳо одатан бояд то сеяки ҳосилро мепардохтанд, вале чуқин расм гардида буд, ки барои корандагон фақат аз панҷ як ҳисса ҳосил боқӣ мемонд (ҳиссаи ҳосиле, ки коранда мегирифт, ҳамчунин вобаста ба он буд, ки у бо чорво ва олоти худ кор кард ва ё аз он ҳуҷаинро истифода намуд). Ба замини ин, ҳиссаи коранда аз қисмати баъди адои хироҷ мондаи ҳосил муайян карда мешуд. Соли 1843 дар ноҳияи Бухоро Идрисбой ном шахс аз мулки Мулло Фозилҷон қитъаи замиро ба ичора гирифт. Дар аҳдинома чуқин гуфта шуда буд: «...ба ўҳда мегирам, ки ин замиро пору дода, шудгор карда, хуб кишт мекунам, боғоту дарахтонро парварида, сабзу хураам ниғаҳ медорам. Аз тамоми ҳосилоте, ки аз 14 таноб замини зикршуда мерӯяд, нисфаш аз он ман ва нисфи дигар аз он Фозилҷони номбурда хоҳад буд. Гуфту фармони Мулло Фозилҷонро бечунуҷаро баҷо меорам ва ҳар вақт, ки саҳлангорӣ карда, дар ин замин кор накунам, бигузор замини зикршударо аз ман пас бигиранд...»¹¹⁷ Ҳамчунин ду дафъа ситонидани хироҷ ба таомул даромада буд: бори аввал аз тамоми ҳосилот ва бори дуввум аз ҳиссаи корандаи замин, ки маҷбур буд ҳамаи супоришоти соҳиби замиро бегуфтуғу иҷро намояд. Хусусан вақте ки корандагон дар ихтиёри ичорагирони замин кор мекарданд, холи боз ҳам табохтаре ба сари онҳо меомад: ичорагирони қитъаҳои калони замин аз онҳо ба фоидаи худ ҳиссаи иловагии ҳосилро «фишурда» мегирифтанд. Ичорагирони замин на фақат деҳқонони ҷудоғона, балки як гурӯҳ деҳқононе ҳам буданд, ки замиро шарикона (пайкол) киштукор мекарданд. Ин тариқа ширкатҳо аз он сабаб ба вучуд омада буданд, ки аксари деҳқонон ҷуфти гов ва олоти кишоварзӣ надоштанд. Ҳиссаи пайкол дар байни ширкаткунандагони он аз рӯи саҳми молӣ тақсим карда мешуд. Дар натиҷа узви бенавтари пайкол, ки арақи ҷабин рехта кор мекард, кути лоямутеро соҳиб мегардид.

Дар катори деҳқонони беазмин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта, музди ночизе ба даст меоварданд.

Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обҳои замин), «алафпулӣ» (барои юнучказор), «кӯшпулӣ» (барои ҷуфти гов), «яқсарӣ» (барои ҳар сари чорво, аз қабил асп, ҳар ва барзагов), инчунин барои ҷидани ҳезум, гузаштан аз пул ва ғайра андозҳои нав пайдо шуда, ахволи гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро боз бештар вазнин мегардонид. Чунон ки А. А. Семёнов дуруст қайд мекунад, «...боре, ки

¹¹⁷ Ҳуҷҷатҳо, 1954, с. 192—193 (ҳуҷҷата 42).

ба дӯши деҳқони азиятдидаи Бухоро гузошта мешуд, дарвоқеъ ҳам тоқатфарсо буд»¹¹⁸.

Барои аҳолии кӯчӣ ва нимкӯчӣ молиқети аз ҳама миёншикан «зақот» ба шумор мерафт. Ин навъ молиқет аслан мебоист аз ҷил як қисми ҷорворо ташкил меод. Аммо амалан тамоми таври дигар буд. **PDF Compressor Free Version** Ҳидон, чамъ кардани зақот «...дар Хӯқанд бо ҷунон сунистеъмомлох сурат мегирифт, ки қирғизҳои он ҷо ҳар сол қариб аз биет як қисмати ҷорвои худро меоданд»¹¹⁹.

Дар миёнаҳои асри XIX зақотро бештар ба шакли пул мегирифтагӣ шуданд. Сарчашмаҳо иттилоъ медиҳанд, ки дар давлати хони Хӯқанд чамъ кардани зақот ба як навъ азимати низомии омилоии хироч ба нишемангоҳи қирғизҳо таъдил ёфта буд. Қирғизҳо ҳар гоҳ ба муқобили чамъкунандагонии зақот сар мебардоштанд. Дар ин сурат дастаҳои калонтари низомӣ фиристода, ғайр аз зақот «амонпулӣ» ҳам меситонданд.¹²⁰

Ба деҳқонии лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ адо намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнини ҳашар буд. Ин истилоҳ дар он замон қорҳои маҷбуриро, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, ифода менамуд. Сохтан ва таъмири қардани каналҳо, нишоотҳо, қалъаҳо, пулҳо, роҳҳо, инчунин киштуқор ва ниҳолшинонӣ дар заминҳои амир ё хон аз ҳамина қабил қорҳо ба шумор мерафт. Гоҳ дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп, ароба ва асбобу абзори худ ҳозир шаванд. Дар хони Хӯқанд муқаррар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат менамуд, хӯроки одамон ва хошоки ҷорворо хон ба зимми худ мегирифт. Албатта, ҳарчи хон ахёнани риоят мешуд. Ба ҳар ҳол бисёр далелҳои воқеъ мавҷуданд, ки дар мулки Шаҳрисабз деҳқонҳои хангоми ҳашар аз ҳисоби худ хӯрок меҳӯрданд ва дар Қаротегин муддати ҳашар то 15 рӯз тӯл мекашид. Ҳашар ҳам як воқеаи фондани иловагӣ ба даст овардани амалдорони амир гардида буд. Инро устод С. Айни дар тасвири ҳашари канали тумани Шофирком хеле хуб нишон додааст.¹²¹

Ба заминии хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо махсусан дар даврани амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёде пайдо мекарданд. Яке аз ҳамина қабил андозҳои фақуллода ҷул буд, ки пардохтани он барои аҳолии хеле гарон меафтод. Як муаллифи мӯътабари рус дар борани хони Хӯқанд дар овони ҳамроҳ шудани ба Россия ҷунин навиштааст:

¹¹⁸ Семёнов А. А., 1960, с. 1000. Ғайр аз андозҳои зикршуда бисёр хирочу маҷбуриятҳои дигар низ вуҷуд доштанд — ҳуҷҷатҳо ба ин шаҳодат медиҳанд — илг.: Ягонӣ А. А., 1968, с. 29—30.

¹¹⁹ Обзорение..., 1849, с. 209.

¹²⁰ Плоских В. М., 1968, с. 107—111.

¹²¹ Айни С., 1960, с. 77—78.

«...дар вақти чанг ва ё бо майли хон ё худ беқо фуқаро ба додани бочу хирочхон аз ҳад зиёд маҷбур карда мешавад, дар ин вақтҳо аз маврид истифода бурда дуздӣ мекунанд ва барои ҳамин ҳам аз мардум ба ҳаҷми зиёдтар (молиёт) меситонанд, оксаққол **PDF Compressor Free Version** медад, чамъкунандаи хироч медуздад, бек медуздад, хазинадори хон медуздад, хон фақат бо ҳамин каноат мекунад, ки миқдори таъйинкардаи ӯ пурра чамъ оварда ва сунурда шавад»¹²².

Дигар аз андозхон аз ҳама гаронтарин «ҷўбулӣ» буд. Вай ҳатто аз янтоқ ҳам гирифта мешуд. Аҳолии хонини Хўқанд бе иҷозати амалдор ҳатто хори дар сахро рўндаро ҳам наметавонист чамъ кунад!

Дар мулкҳои кўҳистонини Бухорон Шарқӣ аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр созанд.

Дар Хўқанд давлат ҳатто аз акди ниҳоқ ва тақсими мерос ё хоҷагӣ низ андоз мегирифт (дар вилоятҳои дигар ин наваъ андозро ба қозӣ меоданд). Аз осиб ва қувоз, ҳамчунин дар сари пул ва гузаргоҳҳо барои бор ва қорво «боч» ситонда мешуд. Аҳолии шаҳру деҳот дар вақти чизери фуруҳтан ғайр аз «закоат» (аз чил як ҳиссаи нархи мол) андози иловагини бозор «тағичой»-ро ҳам мебардохтанд. Умуман ва дар мавридҳои махсус ба фонди ҳукумат маҳаллӣ андоз чамъ карда мешуд, зимнан ба ҳамин изомияндагон ҳукумат пул додан лозим меомад. Ҳамчунин барои рўҳониён ва масҷидҳои андозҳои гуногун вучуд доштанд, хусусан «дахъяк» ё «ушр» ба андоздихандагон гарон меафтод¹²³.

Дар яке аз манбаъҳои хаттии Хўқанд чунин хабар дода мешавад: «Дар Хўқанд аз қадимулайём одате ба таомул даромада буд, ки мутобики он уламо, қозихо, сипоҳиён ва навқарон аз додани хироч ва андози танобона аз боғи ангур, кишти юнучка ва дарахтзорашон озод буданд». Вале, азбаски танобона андози муайян буд, дар соли фаробонхосилӣ ҳиссаи аз ҳадди эътидол изофая хосил гирифта мешуд¹²⁴.

Чамъовариҳои андозро аксар вақт ба иҷорадорон вомегузоштанд. Ба қавли А. Қ. Гейнс, дар давлати хонини Хўқанд, ки чабру ситам, белодгарӣ ва худсарӣ ҳукмфармо буд, «...ин тарика чамъ кардани андоз барои мавриди истисмори бетартибона, боздоштанишаванда ва аз назорат беруи қарор гирифтани халқ баҳонае мегар-

¹²² *Хорошхин А. П.*, 1876, с. 45.

¹²³ Ҳукумат дар амал ондони ин наваъ андозро ба мақсадҳои гуногун ҳарч мевамуд. Ниг.: *Иванов П. П.*, 1940, с. 28, 98—99.

¹²⁴ *Набиев Р. И.*, 1961, с. 38—39; ичунин ниг.: *Ягонӣ А. А.*, 1953, с. 16 (№ 36). Дар бораи чунин расм дар хонини Хева. Ниг.: *Иванов П. П.*, 1940, с. 28.

дид¹²⁵. Ин ҳодисаро ба аморати Бухоро ва давлати хонии Хева ҳам нисбат додан мумкин аст¹²⁶.

Зикри тамоми хироҷу молиёт ва маҷбуриятҳои махсусе, ки дар вилоятҳои мухталифи Осӣён Миёна маъмул гардида буданд, дар ин баёни мухтасари мо гунизош нахоҳанд ёфт. Хироҷу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ алаҳхусус дар Бухорои Шарқӣ ҳадду ҳисоб надоштанд.

Чунин буд аҳволи гуруҳҳои истеҳсолкунандаи деҳот. Аммо вазъи зиндагии шахриён аз ин беҳтар набуд. Аз дасти ҳукмронони ҳарису озманд на фақат аҳолии оддӣ шаҳр, балки табақаҳои давлатманд ва боиститоат, аз ҷумла тоҷирон ҳам азият мекашиданд. Мувофиқи суханони яке аз шахсони бомаърифати Хучанд, ки соли 1824 гуфтааст, фақат ононе, ки дар хидмати амир ё ҳоким мартабаҳои баландро соҳиб шудаанд ва ҳам ҷамъкунандагони видоз аз ҳоли худ қонезанд¹²⁷. Чунон ки муҳаққиқи бо вазъияти Осӣён Миёна ба хуби шиноси рус дар миёнаҳои асри XIX навиштааст, «...худи халқ дар ниҳояти қашшоқӣ ва мазлумӣ зиндагӣ ба сар мебарад», аммо давлатмандон «дорони худро аз соҳибонашон (ҳокимон — *Б. Ф.*) ғаниҳон мекунанд, ки ба хирси онҳо нарасанд, то дар номадди қор мавриди қорати онҳо қарор нагиранд, зеро ин соҳибон... аслан бедолгаранд, аз ҷиҳе андеша намекунанд, худсарона ва беваҷодона ба дорони тобеонашон ихтиёрдорӣ менамоянд»¹²⁸. Худи ҳаёти одамай ҳам, ба таъбири шоири файласуф Абдулқодирӣ Бедил «бар сари миҷгон чу ашк истода» буд, зеро зулму истибод ва бедолгарӣ ҳадду ҳисоб надошт ва мумкин буд, ки ҳар касе бидуни таҳқиқ ва ҳукми ба қатл расонида шавад.

Ба болон ин ҳама саҳттиву талхҳои рӯзгор хурофот ва таассуб ҳукмфармой мекард. Чунончи, дар давлати хонии Хучанд хангоми сохтмони канал об қитъаеро раҳна карда, ба роҳи дигар қорӣ шуд. Амалдорони хон, ки ба қори сохтмон назорат мекарданд, аз байни қоргарон ҳаммаи қасони «Тухтасин» номдоштаро даъват карда, фармуданд, ки онҳоро зинда ба замини ғӯронанд, то роҳи қараёни об боздошта шавад¹²⁹.

«Дар вақти баҳо додан ба вазнинии андозҳо, — гуфтааст Қ. Марк, — чандон маблағи муқаррарии онро не, балки тарзи ситондан ва харҷ кардани андозҳоро бояд дар назар гирифт. Тарзи си-

¹²⁵ Гейнс А. К., 1898, с. 720—721. Дар боран ба иҷора додани ҷамъоварии андоз иҷтимоии ниг. Обзорение..., 1849, с. 208, 216.

¹²⁶ Рочез, ба вуҷди феодалӣ дар хонии Хева — ниг.: Кун А. Л., 1873 а., 1873 б.; Иванов П. П., 1937 б., 1940, с. 26—29, 51—121; Юлдошев М. Ю., 1959, 1966; Хуччатхо, 1967, с. 25—55, 79—296.

¹²⁷ Набиев Р. Н., 1961, с. 40.

¹²⁸ Иктибос аз Халфин Н. А., 1960, с. 24.

¹²⁹ Набиев Р. Н., 1961, с. 41. Дар боран қурбонӣ қилдани одамои хангоми каналсозӣ ва пайдоиши ин одати хурофӣ ниг. Богомолова К. А., 1952, с. 112—115

тондани андозҳо дар Хиндустон нафратовар аст ва агар ба тариқи мисол хирочи замиро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз эҳтимол дур нест, ки маҳсулот аз чамъоварӣ дида бештар нобуд мегардад. Он чӣ онд ба ҳарчи андозҳои ғундошташуда бошад, гуфтан кофӣ аст, ки ҳамаи он дар шакли биноҳои судманди чамъиятӣ, ки назар ба ҳар чои дигар, барои кишварҳои Оснӣ заруранд, ба халқ барнамегардад*...¹³⁰ Ин суҳанони пураарзиш барои Оснӣ Миёна низ комилаи мутобикат доранд. Даромади солони зами, хирочу молиёти чамъшуда ҳама тамомаи барои афзудани сарвати синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки олати истисмор ва горати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки ҳамчун олати фуру нишондани норизоияти оммаи халқ хизмат мекард, сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба муқобили амирони мангит шӯриш бардоштанд. Ин қабил шӯриш, аз ҷумла дар соли 1758 барпо гардид, шӯришиён дар кӯчаҳои шаҳр сангарҳо сохта буданд. Шӯриши дигар соли 1785 сар зад, ки иштирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намоёндагонии синфи ҳукмронро ба қатл расонданд¹³¹.

Соли 1810 дар Бухоро қаҳқӣ рӯй дод. Қиматӣ ва гуруснагӣ сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дарбори амир барои сазбуктар гардидани вазъияти ниҳоят сахти аҳолии ягон чорае надид. Он гоҳ шаҳриёни баошӯбомада майдони Регистонро фаро гирифтанд. Амир ба ҳарос афтада, аз шаҳр фирор намуд. Оқибат ошӯби халқ бо зӯрӣ фуру нишомда шуд.

Аз рӯи баъзе мадракҳои ғайримустақим шӯру ошӯбҳои халқӣ дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқӯъ омада буданд¹³². Ҷунбиши қалони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон байни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкал) ба амал омад. Дар ин чо тоифаҳои нимкӯчии ўзбек хитой-қипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани микдори зиёди мардони қабिलाҳо — ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнкалро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукумат дубора ба сарбозӣ одам гирифтавро сар кард. Қосаи сабри хитой — қипчоқҳо лабрез шуда, норизоияти онҳо ба шӯриши ошқоро фуру рехт. Қарақалпоқҳои соқини ин маҳал низ ба шӯришиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттакўрғон

¹³⁰ Маркс К. и Энгельс Ф., *Соч.*, т. 12, с. 531—532.

¹³¹ Чехович О. Д., 1954, с. 76—77.

¹³² Мухторов А., 1963, с. 34—46.

и ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришиён маъмурони
ронда, Каттакӯргон, Чалак, Янгикӯргон ва дигар шахру
и гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам
и шӯришгарон дохил шуданд, аммо аъёну ашроф барои кӯ-
амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳа-
мамураданд. Амир ба Каттакӯргон ҳамла оварда, онро забт
и аҳолиро қисланди, тоғ гузаронид. Шӯришгарон аз Хӯканд,
сабз ва дигар мулкҳои душмани амир Хайдар мадад хос-
аммо иттифоқчиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба
пароканда амал менамуданд. Хитой-кипчоқҳо хостанд ба
зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯриши-
иш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи
шанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯри-
а ҳам пош хӯрд ва онҳо усули мудофиаи пассивро пеш ги-
д. Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Хайдар муҳимтарин
и муқовимати шӯришиёро ишғол намуд¹³³.

Соли 1840—1842 муносибати байни аморати Бухоро ва
и хонии Хӯканд хеле тезутунд гардид. Вақте ки дар соли
и Хӯканд аз хавфи ҳучуми кӯшунҳои Бухоро ба тараф
учандро дод, дар Хӯканд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш
аландари мисгар сардорӣ мекард. Ҳазорон камбағалони шӯ-
и бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакат
ол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба хок як-
ода, сафирони Бухороро низ эмин нагузоштанд.

Навбеге ки таърихи Хӯканд иттилоъ медиҳад, ҳаман амалдо-
изомӣ ва ғайриизомӣ «ба гӯшаҳо пинҳон шуданд». Сипас
иён дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фа-
макру фиреб ва душворҳои зиёде тавонистанд, ки ин шӯ-
фуру нишонанд. Вале сабабгори асосии сар задани шӯриш,
ама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин
и соли оянда боз шӯриши халқ ба вуқӯъ омад. Вай чунон
пайдо намуд, ки хон ба ҳарос афтада аз Хӯканд фирор
Дунбишхон халқӣ дар Хӯканд соли 1842, вақти ҳучуми кӯ-
и Бухоро низ ба амал омада буданд¹³⁴.

Охири солҳои чилум (эҳтимол, соли 1847) шӯриши сокино-
ири Тошкент барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошкент
тасарруфи хонии Хӯканд қарор гирифта, дар он ҷо
даи бузургзодагони дар сари идораи давлати хонӣ нишас-
пчоқ — Азиз парвонаҷӣ ҳукмронӣ мекард. У борҳо ба муқо-
ишаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дуру
тоқатфарсо хазинаро ҳолӣ карда буд. Ба ин сабаб дар

таҳқиқи ин шӯриш Иванов П. П., ки ҳаман манбаъҳои мавҷударо ба
омӯхтааст, хидмати пурарзише дорад — ниг.: *Иванов П. П.*, 1937 а.
ев Р. Н., 1961.

тондани андозхо дар Хиндустон нафратовар аст ва агар ба тар мисол хирочи замиро гирем, дар натиҷаи тарзи мавҷуда, аз э мол дур нест, ки маҳсулот аз чамъоварӣ дида бештар нобуд гардад. Он чӣ онд ба харчи андозхон ғундошташуда бошад, тан кофист, ки ягон хиссаи он дар шакли биноҳои судманди ҷа нияти нафар ба ҳаҷҷон дигар, барои кишварҳои Осие зарур ба халқ барнамегардад»...¹³⁰ Ин суханони пурарзиш барои О Миёна низ қомилан мутобикат доранд. Даромади солонан за хирочу молиёти чамъшуда ҳама тамоми барои афзудани сари синфи феодалон, барои таъминоти дастгоҳи идораи давлат, ки с ти истисмор ва ғорати мардум буд, барои қувваҳои аскарӣ, ки э чун олоти фуру нишондани норизоятии оммаи халқ хизмат мекар сарф мешуд.

Муборизаи синфӣ

Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои атрофи он борҳо ба м били амирони манғит шӯриш бардоштаанд. Ин қабил шӯриш чумла дар соли 1758 барои гардида, шӯришиён дар кӯчаҳои и сангарҳо сохта буданд. Шӯриши дигар соли 1785 сар зад, ки тирокчиёни он бештар аз ҳазор нафар, зоҳиран, намояндаи синфи ҳукмронро ба қатл расондаанд¹³¹.

Соли 1810 дар Бухоро қатъӣ рӯй дод. Қиматӣ ва гурус сар шуда, ба сари мардум азобу уқубатҳои зиёде омад. Дар амир барои сабуқтар гардидаи вазъияти ниҳоят сахти аҳоли чорае наид. Он гоҳ шаҳриёни ба ошӯбомӯда майдони Регистро фаро гирифтанд. Амир ба харос афтада, аз шаҳр фирор на Оқибат ошӯби халқ бо зӯрӣ фуру нишонда шуд.

Аз рӯи баъзе мадракҳои ғайримустақим шӯру ошӯбҳои х дар соли 1819 ё 1820 низ ба вуқӯъ омада буданд¹³². Чунинш лони халқӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон ни Самарқанд ва Бухоро (дар Миёнкал) ба амал омад. Дар чо тоифаҳои нимкӯчии ўзбек хитой-қипчоқҳо зиндагӣ мекард. Тазйики андозхо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати харбӣ са бар қардани миқдори зиёди мардони қабिलाҳо — ҳамаи ин я аҳолии Миёнкалро ниҳоят ба шӯр овард. Соли 1821 ҳукумати бора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар қард. Қосаи сабри хит қипчоқҳо лабрез шуда, норизоятии онҳо ба шӯриши ошқоро рехт. Қарақалпоқҳои соқини ин маҳал низ ба шӯришиён ҳа шуданд. Тамоми тоифаҳои ноҳияи байни Самарқанду Каттақӯ

*

¹³⁰ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 531—532.

¹³¹ Чехович О. Д., 1954, с. 76—77.

¹³² Мухторов А., 1963, с. 34—46.

ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришиён маъмурони амирро роида, Каттакӯргон, Чалак, Янгиқӯргон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд. Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аъёну ашроф барои кӯмак ба амир ба Каттакӯргон рафтанд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттакӯргон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами теғ гузаронид. Шӯришгарон аз Хӯканд, Шахрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир Хайдар мадад хостанд. Аммо иттифокчиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитой-кипчокҳо хостанд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришиён кӯшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногуно ба тарафи худ кашанд. Ин ҳам нашуд. Охируламр қувваҳои асосии шӯришиён аз ҳам пеш хӯрд ва онҳо усули мудофии пассивро пеш гирифтанд. Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Хайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришиёнро ишғол намуд¹³³.

Дар солҳои 1840—1842 муносибати байни аморати Бухоро ва давлати хони Хӯканд хеле тезтунд гардид. Вақте ки дар соли 1840 хони Хӯканд аз хавфи ҳучуми кӯшунҳои Бухоро ба тарафи Афтода Хучандро дод, дар Хӯканд шӯриш ба амал омад. Ба шӯриш Хоча Қаландари мисгар сардорӣ мекард. Хазорон камбағалони шӯришгар бо роҳбарии ин марди шучоъ амалан пойтахти мамлакатро ишғол намуданд. Онҳо манзилҳои амалдорони хонро ба ҳок яксон карда, сафирони Бухороро низ эмин нагузоштанд.

Ҷи навъе ки таърихи Хӯканд иттилоъ медиҳад, ҳаман амалдорони низомӣ ва ғайринизомӣ «ба гӯшаҳои пинҳон шуданд». Сипас шӯришиён дарбори хонро иҳота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ба душвории зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фуру нишонанд. Вале сабабҳои асосии сар задани шӯриш, пеш аз ҳама, зулму ситами бераҳмона аз байн бурда нашуд. Ин буд, ки соли оянда боз шӯриши халқ ба вуқӯъ омад. Вай чунон вусъат пайдо намуд, ки хони ба ҳарос Афтода аз Хӯканд фирор кард. Чунбишҳои халқӣ дар Хӯканд соли 1842, вақти ҳучуми кӯшунҳои Бухоро низ ба амал омада буданд¹³⁴.

Дар охири солҳои чилум (эҳтимол, соли 1847) шӯриши сокинони шаҳри Тошкент барпо мегардад. Он вақтҳо шаҳри Тошкент таҳти тасарруфи хони Хӯканд қарор гирифта, дар он ҷо намоянҳои бузургзодагонӣ дар сари идораи давлати хонӣ нишастаи кипчок — Азиз парвонаҷӣ ҳукмронӣ мекард. Ӯ борҳо ба муқобили шаҳри Туркистон лашкар кашида, дар натиҷаи ҷангҳои дуру дарози тоқатфарсо хазинаро ҳоли карда буд. Ба ин сабаб дар

¹³³ Дар таҳқиқи ин шӯриш Иванов П. П., ки ҳаман манбаъҳои мавҷударо ба диққат омӯхтааст, хидмати пураарзише дорад — илг.; Иванов П. П., 1937 а.

¹³⁴ Набиев Р. Н., 1961.

машварати ҳоким бо аъёну ашрофи Тошкент қарор карда шуд, ки илова ба андозҳои маъмулӣ аз аҳолии шаҳр ва деҳоти атроф ба тариқи ғаврий андози ғавқуллодан пулӣ чамъ карда шавад. Аҳолии шаҳр, ки аз ҷабри доимӣ ва тазйикӣ бераҳмонаи Азиз парвоначӣ ҳол гирифта мешуд, ҳамеша ба исьён омода буданд. Қаҳру ғазаби халқ ба ниҳояти худ мерасид. Чамъовариҳои андози нав қосан сабри мардуми Тошкентро лабрез намуд. Соқинони шаҳр ба чамъқунандагонии андоз дарафтоданд ва пулҳои ситондаи охириро кашада гирифтанд. Дар бисёр маҳалҳо савгарҳо ба вучуд омаданд. Яке аз марказҳои муҳими шӯриш растан мисғарони бозори Тошкент буд. Ҳоким шаш рӯз бо кумаки ғулу туфанг зӯр зада, бисёр марказҳои шӯришро забт кард, вале фуру нишондани шӯриш барояш муяссар нагардид. Шӯришгарон қувваи нав чамъ карда, тамоми шаҳро ишғол намуданд. Ҳоким ғурсати ғурехтан наёфта, дар даруни қалъаи шаҳр пинҳон шуд. Шӯришгарон ҳамроҳи кӯшуни ҳокими ноҳияи ҳамсояи Қурама Азиз парвоначиро аз шаҳр ронданд.

Чунон ки аз сарчашмаҳо маълум мешавад, ирӯи асосии ҳаракатдиҳандаи ин шӯриш камбағалони шаҳр буданд, ҳарчанд ки дар он шаҳриёни доро ва намояндагонии ҷудогонии аъёну ашрофи аз ҳукумати Хӯканди воровӣ низ иштирок доштанд. Оммаи халқ муваффақ шуданд, ки андозҳои нави хеле ғарбро бекор кунанд ва ғумоштаи нағратанғези Хӯкандро аз шаҳр берун кунанд.¹³⁵

Тоифаҳои ҷануб ва шимоли Қирғизистон ва қазоқҳо низ ҷанди бор бар зидди юғи асорати Хӯканд сар бардошта буданд. Дар ҷараёни ин шӯришҳо меҳнатқашони кӯҷнишин аксар вақт бо деҳқонон ва шаҳриёни мазлум муттаҳид мешуданд.¹³⁶

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудогонии кӯҳистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамоми давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шугнон, Рушон ва Ваҳон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи рушонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишемаигоҳи мири Рушон Қалъаи Воғаро ба даст дароварданд. Сипас онҳо ба сӯи қароргоҳи ҳокими Шугнон Қалъаи Барпанҷ ҳаракат карда, кӯшуни оро торумор намуданд. Тамоми дорони ҳокимон дар байни деҳқонон тақсим карда шуд. Ин шӯриш фақат пас аз он, ки ҳукмрони қалъаи Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёди ғарбӣ фиристод, шикаст хӯрд.¹³⁷

Яке аз қалонтарин ва пурдавомтарини шӯришҳои асри XIX шӯриши туркманҳои Хоразм дар солҳои 1855—1867 мебошад. Ҳамчунин шӯриши деҳқонони бенаво бо сардории муздур Муҳаммад Фа-

¹³⁵ Барои тафсили шӯриш ниг.: *Набиев Р. Н.*, 1966, с. 62—76.

¹³⁶ *Усенбоев К.*, 1961, с. 44—51; *История Киргизской ССР*, т. 1, 1968, с. 293—298.

¹³⁷ *Искандаров Б. И.*, 1960, с. 39—42.

норо, ки солҳои 1858—1859 дар хони Хева ба амал омада буд¹³⁸, метавон хотирнишон кард.

Мо фақат чанде аз лаҳзаҳо ва лавҳаҳои муборизаи синфии дар нимаи дуввуми асри XVIII—нимаи аввали асри XIX чараён доштаи давлатҳои Осман Миёнаро зикр намудем. Мавҷи пуравусъати шӯришҳои халқӣ гоҳо саросари Осман Миёнаро фаро мегирифт. Аммо муаррихони давр онҳоро ноҳида мезангоштанд. Ин, дарвоқеъ, хусусияти таърихнигории феодалии Шарқ аст. Ин аст, ки мо дар боран онҳо аксаран аз рӯи маълумот ва аломатҳои ғайримустақим огоҳ мешавем ва қазоват мекунем. Таърихшиноси машҳури советӣ П. П. Иванов аз хусуси ҳаракатҳои халқии аҳди амир Дониёл суҳан ронда, нуктасанҷона хотирнишон карда буд: «Муаррихони Бухоро, ки ин воқеаҳоро бароямон нақл мекунанд, онҳоро асосан ҳамчун лавҳаҳои муборизаи феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳукумати хонӣ ба калам медиҳанд. Вале бояд қайд кард, ки аёни ашрофи маҳаллӣ дар муборизаи зидди хон қариб тамома ба ғавҷҳои деҳқонии тақия менамуд ва саранҷоми ин мубориза ҳам маҳз ба фаъолияти онҳо вобаста буд. Аз ин рӯ фарз кардан мумкин аст, ки бештарини лавҳаҳои муборизаи мусаллаҳ дар аморати Бухорои асри XVIII муҳимтарин унсурҳои ҳаракатҳои халқӣ ё деҳқониро дар худ нухуфта буданд, фақат фарқ дар ин буд, ки феодалони маҳаллӣ аз рӯи манфиатҳои маҳлудии синфии худ ба онҳо сардорӣ мекарданд ва аз онҳо истифода мебарданд»¹³⁹. Ин фикри бағоят амиқ ва пурмаънист. Бо вучуди ин, метавон ба он илова намуд, ки ин гуфтаҳо ба нимаи аввали асри XIX низ қомилан нисбат доранд.

Чӣ навъе ки аз мисолҳои овардашуда аён мегардад, ҳаракатҳои халқии ондавра асосан хусусияти аграрӣ доштанд. Зимнан деҳқонии тоҷику ўзбек аксаран бо қавмҳои кўчӣ ва нимкўчии ўзбек, қирғиз ва қазок якҷоя амал менамуданд. Манфиатҳои синфӣ ва муборизаи якҷояи табакотӣ бар зидди золимони умумӣ монеаҳои тоифавӣ ва наҷодиро шикаста, меҳнаткашонро бо ҳам муттаҳид месохт.

Дар баробари шӯру ошӯбҳои аҳолии деҳот шӯришҳои шаҳриён низ ба амал меомаданд. Чунбишҳои ҳам деҳот ва ҳам шаҳр ба таври стихиявӣ ва ғайримуташаккил сар мезаданд ва давом мекарданд, аммо дар шӯришҳои шаҳриён гоҳо унсурҳои муташаккилӣ падидор мегардиданд. Ҳамаи шӯришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми хоки давлати хониро фаро намегирифтанд ва аз ин рӯ қисми асосии аҳолии мамлакат аз муборизаи фаъолона дар қанор мемонд, ки ин ҳолат ба ҳукумат барои фуру нишондани ин ва ё он ошӯби халқ имкони мусоид фароҳам меовард.

*

¹³⁸ Юлдошев М. Ю., 1966, с. 112—113.

¹³⁹ Иванов П. П., 1958, с. 112

Идеологияи ҳаракатҳои халқии он давр ба мо кам маълум аст. Одатан, шӯришгарон дар назди худ мақсад мегузоштанд, ки ба барҳам додани суниетҷомол ва ноинсофӣҳои аз ҳад зиёда намоён-дагон **PDF Compressor Free Version** аз сари қор дур кардани амалдорону ҳокимони ҷудогона, бехтар кардани аҳволи модди ва ғайра муваф-фақ шаванд. Аз ин бештар мақсад ва вазифа намегузоштанд. Ақиба-мондагии шуури синфӣи ҳосил он замон дар ин соҳа низ возеҳу равшан зухур мекард.

4. МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАҲНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА РОССИЯ. ТАДҚИҚИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ ОЛИМОНИ РУС

Соли 1781 мутарҷим М. Бекчурин ба сифати сафири ҳукумати Россияи подшоҳӣ ба Бухоро фиристода шуд. Вазифаи асосии са-форат муайян кардани имконоти иқтисодӣи тижорати Россияву Бухоро ва ба воситаи Россия қашондани молҳои Бухоро, инчунин ҳалли масъалаҳои сиёсӣ буд.¹⁴⁰ Дар навбати худ бухороиҳо ил-тимос мекарданд, ки барои озодона тижорат кардан дар тамоми хо-қи Россия ба онҳо иҷозат диҳанд. Умуман, ҷи навъе ки Е. В. Бу-наков хотирнишон мекунад, аз даҳсолаҳои охири асри XVIII Осиеи Миёна аввалин бор дар сибати хориҷии ҳукумати Россия мавқеи ҷиддӣи мустақилро ишғол менамояд, зимнан мақсаду мароми ти-жорат дар ин ҷо қариб дар навбати аввал гузошта мешуд.¹⁴⁰ Аз соли 1796 содироти молҳо аз аморати Бухоро ба Россия аз 379 то 485 ҳазор сӯм, воридот аз 341 то 421 ҳазор сӯм афзоиш ёфт. Вале дар соли 1801 содироти молҳои Бухоро ба Россия ба мабла-ғи 732 ҳазор сӯм расид, дар айни замон қисмати асосии оиро (беш аз 545 ҳазор сӯм) маснуоти наҳӣ ва пахта, сипас қисмати дигарро (102 ҳазор сӯм) чарм ва бақияи оиро пӯсти қароқулай, решаи ревоҷ ва сояи қолаҳо ташкил мекарданд. Ба ин тариқа, дар таркиби молҳои содироти Осиеи Миёна наҳӣ пахта, газворҳои наҳӣ ва ҳуди пахта мавқеи бартариро дошт ва зимнан 90% ин гурӯҳи қолоро ресмон ташкил меод. Дар ин бобат мушоҳидаи полковник Стру-ков ҳеле ҷолиби диққат аст, ки соли 1810 дар хусуси тижорати Рос-сияву Осиеи Миёна навишта буд: «Россия, ки дар истехсолоти худ наҳӣ пахта надорад, инчунин зарурати муҳимро ба микдори зиё-де ҳам дар ҳолати пахтаи табиӣ ва ҳам се навъи ришта аз Осиеи дарёёфт менамояд. Илова бар истифодаи бас муфид дар қароғон оиро дар фабрикаҳои рус барои таҳияи матоъҳои гуногунавъ ба қор мебаранд. Баробари ин, ҳар навъ газворҳои аз Осиеи воридшав-

¹⁴⁰ Инг.: Бекчурин М., 1916.

¹⁴⁰ а. Бунаков Е. В., 1941, с. 6—8.

вандаро ҳар ду чинси мардуми омӣ бо дилхушии тамои истифода мекунад, зеро вай нарм ва бадост аст ва аз ин рӯ матон зағир-пояғиро, ки давлат барои (таъмини) армия ба вай эҳтиҷи бағоят бузурге дорад, аксаран бо он иваз мекунад»¹⁴¹.

Соли 1801 аз Бухоро ба Россия ба маблағи 732 ҳазор сӯм мол содир гардида, моли аз Россия ба Бухоро воридшуда аз ин маблағ якуним баробар камтар буд. Муҳимтарин қисмати молҳои воридотиҳо червонҳои тилло (40%), мохут ва дигар матоъҳо (21%), қаламфур, кирмиз, мӯйна ва амсоли инҳо ташкил меоданд.

Дар соли 1813 гумоштаи Британия Мирризатулло маҷбур шуд эътироф намояд: «Тичорат бо Россия барои Бухоро тичорати асосист». Ҳар сол аз Россия як қорвони иборат аз 4—5 ҳазор шутур меомад ва ҳамин қадар як қорвон ба Россия мерафт¹⁴².

Дар нимаи аввали асри XIX таназзули хоҷагии феодалии крестной шиддат ёфта, муносибатҳои капиталистӣ вусъат пайдо мекунад. Қорғоҳҳои хурди қосибӣ беш аз пеш ҷои худро ба мануфактураҳои капиталистӣ ва сипас ба истеҳсолоти фабрикаи сармоядорон медиҳанд. Аз соли 1804 то соли 1860 миқдори қорғонаҳои саноатӣ аз 2402 ба 15.338 расида, миқдори қорғарон мутобиқан аз 95,2 ҳазор то 565,1 ҳазор қас афзуд. Махсусан саноати бофандагӣ, ки дар нимаи дуввуми солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои сиюми асри XIX тақрибан 70% саноати маснуот барорандан русро ташкил мекард, хеле тараққӣ намуд. Фақат дар зарфи 7 сол аз соли 1825 то соли 1832, адади дастҳои бофандагӣ ду мартаба зиёд шуд.

Албатта, мо барои тафсил додани инкишофи иқтисодии Россия имкон надорем ва ба ин ҳолат ҳам нест, зеро ин масъала дар тадқиқоти зиёде мавриди баррасӣ қарор гирифтааст¹⁴³. Мо ин ҷо фақат дар баъзе ҷиҳатҳои асосии он таваққуф менамоем. Саноати ба тараққӣ рӯниҳодаи Россия ба бозор эҳтиҷ дошт. Ибро бисёр арбобони онвақта ба хубӣ дарк менамуданд. Дар соли 1835 Г. Небольсин ин иддоро хеле возеҳу равшан баён карда буд: «Аз он вақте, ки фуруши молҳои мануфактурӣ мо дар байни мардумони Осиёи Миёна ба раванқ даромад, ин тичорат барои саноати дохилии мо аҳамияти махсус пайдо намуд...»¹⁴⁴ Чунон ки В. И. Ленин хотирнишон кардааст, «...капитализм бе пайвасти васеъ қардани доираи ҳукмронии худ, бе колонизацияи мамлакатҳои нав... зиндагӣ ва тараққӣ қарда наметавонад». Ва боз: «Барои фабрикантҳо бозор фавран даркор аст, ва агар қафмондагони тарафҳои дигари хоҷагии халқ бозорро дар райони кӯҳна тангтар мекарда бошад,

*

¹⁴¹ Рожкова М. К., 1949, с. 41.

¹⁴² Соколов Ю. А., 1957, с. 198 (ҳамон ҷо ва с. 208 номбари молҳо).

¹⁴³ Хромов А., 1946, 1950; Лященко П. И., 1947; Пахитнов К. А., 1958; Халфин Н. А., 1960, 1974; Очеркҳо..., 1969 ва бисёр диг.

¹⁴⁴ Небольсин Г. П., 1835, II, с. 176.

дар ин сурат онҳо бозорро дар райони дигар ё дар мамлакатҳои дигар... ҷустуҷӯ хоҳанд кард»¹⁴⁵.

Маҳз ҳамин ва инчунин зарурати ба даст овардани маводди хоми Осиеӣ сабабгори асосии вусъат ёфтани ҳаҷми робитаҳои иқтисодии Россия бо Осиеӣ Миёна буд. Ба ин вачх маҳлудияти онҳо аз Россия ба кишварҳои Осиеӣ содир кардани тилло, филизоти сиеъ ва ранга, маснуоти филизӣ (ба истиснои аслиха) ва ғалла аз байн бардошта шуданд. Ба тоҷирони ҳар се дараҷа барои савдо кардан бо Осиеӣ Миёна ва ба шахсони ҳар зумра барои доду гирифтани мубодилагӣ иҷозат дода шуд. Ин ва дигар тадбирҳо ба равиҷи тичорат шаронти мусонд фароҳам оварданд. Колоҳои Россия ҳатто ба Афғонистон, Кошғар ва сопри ноҳияҳои машиқатии низ роҳ ёфтанд¹⁴⁶. Аммо аз хатар эмин набудани роҳҳои қорвоғар ба тараккии тичорат моневан саҳте гардида буд. Аксар вақт қорвоғар тоҷирон, хусусан онҳое ки аз Россия роҳи мешуданд, ба ҳамла ва ғорати роҳзанон дучор мегардид¹⁴⁷. Қорвоғаро ҳамроҳи кардани дастан муҳофиз ҳам кӯмак расонида наметавонист. Масалан, қорвоғар пуршумору пурбори тоҷироне, ки солҳои 1824—1825 ба Бухоро ҳаракат мекард, бо вучуди муҳофизан дастан мусаллаҳ аз тарафи роҳзанон талаву тороч карда шуд¹⁴⁸.

Аз маводди хоми Осиеӣ Миёна маҳсусан пахта аҳамияти калоне пайдо карда буд. Саноати бофандагии Россия миқдори торафт бештари онро талаб менамуд. Ин аст, ки қашондани пахта муттасил меафзояд¹⁴⁹. Дар оғози асри XIX аз Осиеӣ Миёна ҳар сол қариб ҳазор пуд пахта ба Россия қашонда шуд, миқдори он дар соли 1818 ба беш аз 10 ҳазор пуд, дар соли 1836 ба 38,5 ҳазор пуд ва дар соли 1858 ба зиёда аз 180 ҳазор пуд расид, яъне дар давоми ин аср 18 баробар афзоиш ёфт!

Дар навбати худ Осиеӣ Миёна ҳам аз тичорат бо Россия ҳеле манфиатдор буд. Бисёр маҳсулоти муҳим, аз қабили ҷӯян, оҳан, мис, маснуоти филизӣ, маҳз аз Россия ворид мегардид. Аз танган қисаи шаҳриён сар карда то тӯп — ҳама аз филизоти рус сохта мешуд.

П. И. Небольсин навишта буд: «Мо ба Осиеӣ Миёна чунин молҳоро мефиристам, ки дар тамоми Тӯрон қизҳои аз ҳама зарурӣ ва

*

¹⁴⁵ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 3, с. 616, 613—614.

¹⁴⁶ Бобоқоҷаев М. А., 1965.

¹⁴⁷ Ниг.: Масалан, тасвири ғорати қорвоғар соли 1803 — Гавердовский Г., 1823.

¹⁴⁸ Ниг.: Рожкова М. К., 1949, с. 46—48; Қайдалов Е., 1828; Халфин Н. А., 1974, с. 176—198.

¹⁴⁹ Дар даътуроте, ки ба мутарҷим П. И. Демезон дар соли 1833 хангоми бо миссияи дипломатӣ ба Бухоро сафар карданиш дода шуда буд, аз ҷумлаи фаҳмидаани он, ки «оё инқони зиёда кардани истехсоли пахта ҳаст ё не ва агар бошад то чӣ андоза» тавсия мешуд (Ҷабров Г. Н., 1957, с. Ш).

мавриди масрафи умуми аҳолий махсуб меёбанд. Тилло, нукра, мис, чӯян, оҳан, харгуна маснуоти филизӣ, пӯст, ранг, шакар, мохут, ҷит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба онҳо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, ҷарм, мохут ва ҷит барин молҳои моро муҳим аст, ки бо ҳамин парҳ аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад»¹⁵⁰.

Мувофиқи мадракҳои овардан ҳамин муаллиф фақат дар зарфи даҳсолаи 1840—1850 танҳо бо роҳи Оренбург аз Россия ба давлатҳои хонии Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чуян, 25 ҳазор пуд фӯлод, ба миқдори зиёде сиккаҳои тилло ва нукра кашонда шуданд. Бояд гуфт, ки ин миқдор аз истихроҷи филизоти маҳаллӣ бештар буд. Барои оммаи васеи аҳолии Осиёи Миёна махсусан ворид намудани матоъ аҳамияти калон дошт, аз ин рӯ вай дар байни молҳои ба ин кишвар содиркунандаи Россия ҷои аввалро ишғол менамуд. Умуман, тичорати Осиёи Миёнаву Россия, сарфи назар аз баъзе лаҳзаҳои ба мамоннат дучор шудан ва ҳатто пас рафтани беш аз пеш ривож мегрифт.

Дар натиҷаи тавсеаталабии тичоратин Англия ва душворихоё, ки солҳои сиюм ва чилум дар соҳаи савдо ба миён омаданд, содироти Россия ба давлати хонӣ хеле паст фурумада, нисбат ба воридоти якуним-ду баробар кам гардид. Вале аз охири солҳои 50-ум ва 60-ум тичорати Россияву Осиёи Миёна дубора ҷои гирифта, босуръат пеш рафт. Ба сабаби сар задани ҷангҳои дохилӣ дар Америка аз он ҷо ба Россия ворид намудани пахта ниҳоятдараҷа кам шуд ва ин, дар навбати худ, нархи пахтаро дар Россия хеле боло баровард. Дар бораи вусъати онвақтан муносибатҳои тичоратин Россия ва Осиёи Миёна ҷунун далел гувоҳӣ медиҳад, ки дар Осиёи Миёна маҳз дар ҳамон вақт масоҳати киштзори пахта чандин баробар афзонш меёбад. Пас аз як соли оғози ҷанги дохилии Америка, яъне соли 1862 аз Осиёи Миёна кашондани пахта қариб се баробар зиёд мешавад.

Чунон ки дар боло таъкид ёфт, ба инкишофи тичорати Россияву Осиёи Миёна ҳарду тараф ҳам манфиатдор буданд. Вале аз он набаод сарфи назар кард, ки дар тичорати хориҷии Россия ҳиссан воридоти Осиёи Миёна ҳатто дар давраи авҷи худ низ фақат 2—3 фоизи ҳаҷми умумии содироти давлати Русро ташкил менамуд, дар сурате ки қисми асосии молҳои содиротин Осиёи Миёна ба Россия фиристода мешуд. Ин ҳолатро дар воридоти Осиёи Миёна ҳам метавон мушоҳида кард: қисми зиёди молҳои воридотӣ аз Россия меомад. Давлатҳои Осиёи Миёна хеле пештар аз ҳамроҳ шу-

¹⁵⁰ Небольсин П. И., 1865, с. 22—23.

дан ба Россия тахти нуфузи иктисодии давлати Рус қарор гирифта буданд ¹⁵¹.

Маърифатдори ҳам Россия ва ҳам давлатҳои хони Осӣён Миёнаро нисбат ба иқтисодии муносибатҳои тарафҳои омилҳо, на ин ки омилҳои сибӣ, дар саъю кӯшишҳои аз ҷиҳати дувуми асри XIX ба зухур омадаи ҳукумати подшоҳӣ дар бобати тамоми ба зерин назорати худ даровардани Осӣён Миёна ва ба ин васила аз истилоҳи Англия — ҳатариноктарин ҳарифи империяи Россия эмин нигоҳ доштани он роли хеле муҳим бозиданд. Инро бояд махсус таъкид кард, зеро баъзе муаллифони ¹⁵² ҳангоми таҳқиқи ангеҷаҳои асосии амалиёти Петербург дар Шарқ ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ аҳамияти лозима намендиданд.

Муносибатҳои самарабахши тичорати аморати Бухоро, давлати хони Хева ва Хуканд, аз як тараф, ва Россия, аз тарафи дигар, дар заминаи фаъолияти ҷидди дипломатии ин кишварҳо беш аз пеш равиш меёфтанд. Дар зарфи тамоми ҷиҳати аввали асри XIX онҳо сафорат ва намояндагӣҳои худро мубодила карда, ба ҳалли масъалаҳои аз назари ин ва ё он давлат хеле муҳим муваффақ мегардиданд. Яке аз ҳамаи қабил масъалаҳо ҳамонро мубодилаи мол ва тамоми музмиҳои ба он алоқаманд ба шумор мерафт.

Сафироне, ки аз Осӣён Миёна ба Россия фиристода мешуданд (азалхусус сафирони аморати Бухоро), кӯшиш мекарданд боқҳои ба молҳои ҳамватанонашон андохташударо кам кунанд, барои ба Осӣён Миёна содир кардани маснуоти мамнӯъ, тилло ва танга (ки ҳар вақт қашондани онҳо манъ мешуд) иҷозат гиранд, онҳо баъзан илтимос менамуданд, ки барои тоҷирони ин ва ё он давлати хонӣ дар ярмаркаҳои Россия ҷой диҳанд ва боисро дархост мекарданд, ки барои дар шаҳрҳои гуногуни империяи Россия, на ин ки фақат дар маҳалли махсус таъйиншуда, хариду фурӯш кардани тоҷирони Осӣён Миёна имкон дода шавад.

Ҳукумати подшоҳӣ, дар навбати худ, ба вусъати робитаҳои иқтисодӣ ва беҳтар шудани шароити тичорати садогарони рус хавасманд буд ва ҷунун меангошт, ки ба ин васила нуфузи сибӣ худро дар Осӣён Миёна метавонад ба осонӣ паҳн ва устувор намояд. Вай дар назди сафирони худ, ки ба давлатҳои хонӣ раҳсипор ме-

¹⁵¹ Маълумоти солиҳани нисбатан муфассал доир ба тичорати Россияву Осӣён Миёна дар нашриҳои Вазорати молӣ, ки ҳар сол бо унвони «Тичорати хориҷии давлатӣ дар навбати гуногуни он» мебаромад, оғоз мекунад. Ҳамчунин бисёр таълифоти нуришӣ низ мавҷуданд: *Мейендорф Е. Ф.*, 1826 (нашри франсавӣ, наشري русӣ — 1975); *Небольсин П. И.*, 1835; *Ханков П. И.*, 1843; 1851; *Семенов А.*, 1859; *Небольсин П. И.*, 1856; *Кутлева Е. И.*, 1934; *Бунаков Е. В.*, 1941; *Рожкова М. К.*, 1949, 1963; *Мухаммадҷонов А. Р.*, *Нельятов Т.*, 1957; *Аминов А. М.*, 1959; *Михалева Г. А.*, 1965; *Холфин Н. А.*, 1965, 1974 ва ғ.

¹⁵² Инг. масалаи, *Рожкова М. К.*, 1963; *Ҳидоятов Г. А.*, 1969.

шуданд, вазифи тадқиқи ин давлатҳо ва озод кардани раияҳои дар ин сарзамини мисли ғуломон зиндагикунандан Россияро низ мегузошт.

Мавзӯи даъват ба Ҳамаҷони хонини Хева муддати чандин соли ниман аввали асри XIX Петербургро ба ташвиқи меандоخت. Вай ба мақсади тахти назорати худ қарор додани тичорати Россияву Осийи Миёна аз мавқеи чуғрофии худ истифода бурданӣ мешуд. Хони Хева ба роҳи қорвон дастаҳои мусаллаҳи фиристода, аз тоҷирон баноҳақ боҷ меситонд ва дар сурати эътироз қарданашон онҳоро ғорат менамуд; аксар вақт баъди қонеъ қардани талаби ин дастаҳо низ қорвон аз тороҷ эмин наменомд. Ғайр аз ин, Хева ба бисёр қавму қабилаҳои қазок, ки қайҳо тобеяти Россияро қабул карда буданд, даъвои ҳукмронӣ дошт.

Қисса кӯтоҳ, мавзӯи гуфтушуниҳои дипломатӣ хеле бисёр буд. Илова бар ин, ҳар гоҳ ҳукмронии давлатҳои хонӣ барои қоғуқови сарватҳои зеризаминӣ аз ҳукумати подшоҳӣ фиристодани инженерон ва техникҳои маъданшиносро хоҳиш менамуданд. Ҳамин тариқа, дар охири асри XVIII амалдори соҳаи маъдан Т. Бурнашев ҳамроҳи А. Безносиков ба Бухоро омад; Д. Телятников бо ҳамон А. Безносиков ва баъдтар Т. Бурнашев ва М. Поспелов ба Тошкент, ки чанд вақт мустақил гардида буд, сафар карданд. Дар вақти сафари охири қоғуқовҳои геологӣ (табиӣ, дар шароити онвақта як дараҷа сатҳӣ) аинҷо дода, ба ҳокими Тошкент Юнуслоча роҷеъ ба он маънаҳои табиӣ, ки ӯ умедворӣ дошт, баъзе мадракҳо пешниҳод карда шуд¹⁵³.

Дар навбати худ, сафирони Бухоро — девонбегӣ Азимҷон Мӯъминҷонов (солҳои 1815 ва 1819) ва кӯрчибоши Мирзо Муҳаммадҷосуф (солҳои 1816) ба Петербург рафтаанд. Миссияи дипломатии А. Ф. Негри (солҳои 1820—1821), ки ба ҳаёти он табииатинос Э. Эверсман, капитани штаби генералӣ Е. Мейендорф ва дигарон дохил буданд, ба аморат ташрифи ҷавобӣ овард. Ҳарчанд бастанӣ ягон ҳел шартномаи танзимкунандаи муносибатҳои Россияву Бухоро (ки ба он ҳамеша ҳукумати подшоҳӣ сазӣ мекард), муяссар нагардид, сафари А. Негри ба аморат дар инкишофи муносибатҳои байни империяи Россияву Бухоро ва дар бобати бо ҳам шиносо шудани ин ду давлат ба эътибори як марҳалаи наво аҳамият пайдо намуд.

Мубодилаи намоёндогани мухталиф дар байни Россия ва давлати хонии Ҳуқанд низ дорон чунин аҳамият буд. Аз он ҷӣ, ки дар таърихи ҳарду давлат нақше гузоштааст, пеш аз ҳама ба водии Фарғона сафар қардани Ф. Назаров (солҳои 1813—1814) ва Н. По-

*

¹⁵³ Доир ба нашри маълумоти хангоми ин сафар қамъшуда инг.: «Сибирский Вестник», к. 4, 1818, с. 111—180, инчунин «Вестник Русского географического общества за 1851», к. 1, СПб, 1851, VI, с. 1—44.

танширо (солхон 1829—1830), ки илмо бо маълумоти роҷаъ ба маҳалли номашхур ғайи гардониданид, бояд котириҷию намуд. Дар солҳои 1823—1829 с. филоли хони Қўқанд Муҳаммадалихон — Турсунқоча Навзаҷонӣ ба доғи Мирқурбон Мамадқосимов аввал ба Омск ва сипас ба Петербург фиристода шуданд.

Тавсеаталаби Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияву Россия

Иқтисофи муносибатҳои мутақобилан тичоративу сийёси байни Россия ва давлатҳои Осиёи Миёна аз ибтидои асри XIX бо муҳолилан қувиан саванум ба мушкилот ру ниҳод. Ба қидре, ки империяи Британияи мавқеи худро дар Хиндустони забткардааш мустаҳкам намуда, торафт ба тарафи шимоли пеш мерафт, ҳукумати подшоҳиро бими аз даст рафтани мавқеҳои дар Осиёи Миёна пайдо кардааш фаро мегирифт. Мулкҳои мустамликавии Англия дар Осиёи Ғоиб Бухоро, Хена ё Хўқанд хамхудо набуданд, нади ҳукумати Лондон сазӣ мекард, ки Афғонистонро ба майдони амаллиети тачовуҷқоронан задди ин давлатҳои хонӣ ва оидғали тавсеаталабия интиқолини худ табдил дихад.

Ф. Энгельс таъкид менамояд: «Мавқеи ҳуқуфи Афғонистон ва эҷслати ба худ хоси мардуми он ба ин мамлакат дар қору бо-ри Осиёи Марқайи чунон аҳамияти сийёси баҳшидааст, ки ба он баҳон барайи додан муҳол аст»¹⁴. Дар зарфи тамоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба мардуми дилери афғон лозим омад, ки баҳри истисқолияти худ яндад асоратгарони англис сахт мубориза барад. Ҳукумат ва буржуазияи Британия ҳамон дар оғзи вусъат додани мулкҳои мустамликавий ва ба даст овардани бозорҳои нав буданд. Ба ин ниҳат онҳо ба Осиёи Миёна ҳар гуна қосу-сонро мефиристодаанд. Вазифаи қосусиро ҳам мусулмонони дар мактабҳои илҳусеи мулкҳои британияи Хиндустон таҳсилдида ва хам англисҳои тоҳо мақоми баланди илҳонро ишқолкарда бачо меоварданд. Аксар вақт ин қосусон ба қидфаи тоҷир, лозр ва сайёҳи қуҷқок даромада, амалли ба дасисакорҳои сийёси машғул мешуданд ва барон ба тарафи Англияи мола сохтани донраҳои хувирони давлатҳои Осиёи Миёна ба яке илҳом ва ба дигаре вағдани қўмақи харбӣ ё сийёси мелодлид ва дар айни замон оғ-қору муттасна ба муқобилан Россия таҳриқ ишқолмуданд.

Дар солҳои 1812—1813 ба Осиёи Миёна аз байни мусулмонони хивду бо роҳбарии Мирзиязатулло гуруҳи қосусон фиристода шуд. Ин гуруҳ маълумоти харбии стратегӣ ва тичоратӣ ҳам мекард ва инчунин музакироти сийёси ба амал меовард. Дар инман аввал

¹⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 14, с. 77.

солхон 20-ум ғаъолияти миссияи В. Муркрофт ва Ч. Требен ба вукӯъ пайвааст, ки ҳадафи асосии он аморати Бухоро буд. Дар ибтидои солхон 30-юм ҳосуси машҳури британий Александр Борнс ба Осиёи Миёна омада, ба таҳқиқи аморати Бухоро ва масъалаҳои ҳарбии тичорати Бухоро шурӯъ намуд.

Дар нимаи солхон 20-ум бисёр молҳои англисӣ аз Ҳиндустон ба Осиёи Миёна оварда мешавад. Соли 1836 сафири Бухоро хабар дода буд, ки англисҳои «чаид вақт ин ҷониб барои барқарор кардани муносибатҳои наздики тичоратӣ саъйкунанда» ба наздикӣ бо ҳосусони худро ба Бухоро фиристоданд ва фармуданд, ки «қарордоде банданд, то дар асоси он англисҳо тавонанд ба онҳо тамоми колоҳои дозимаро ба тарзи барои бухорӣён хеле муфид муҳайё созанд»¹⁵⁵.

Ба Петербург ва Оренбург, ки маркази асосии тичорати Россия бо Бухоро, Ҳева ва Ҳўқанд ба шумор мерафт, дар ҳусуси ба давлати хонӣ бо марҳи хеле арзон мол овардани соҳибқорони британий хабарҳои изтиробовар мерасиданд. Ин молҳо дар вақтҳои аввал ба дараҷае арзон фурухта мешуданд, ки ҳатто бар зиёни соҳибонашон буданд. Ин тадбире буд, ки ба воситаи он мехостанд бозори маҳаллиро ба тарафи худ кашида, маснуоти ҳарифро аз он ҷо танг карда бароранд.

Ин амал чунин маъни дошт, ки таҳлили Англия нисбат ба Россия ба худ рағби воқеӣ гирифта, ба ҷои аз ҷамаи нозуки он — ба муносибатҳои тичоратиаш бо давлатҳои Осиёи Миёна бармехӯрад. Ба ин вачҳ губернатори ҳарбии Оренбург В. Перовский қарор дод, ки ба калонтарини давлати Осиёи Миёна — аморати Бухоро барои шиношудани ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии он ҷо шахсони муътамади худро фиристонад.

Аз моҳи декабри соли 1833 то моҳи июни соли 1834 П. Демезон ва дар соли 1836 Я. Виткевич бо чунин вазифаи нимрасмӣ ба назди ҳукуматдорони амирӣ азимат намуданд. Я. Виткевич дар натиҷаи ин сафари дур ҳулосан андаке таскидиҳанда баровард. Дар гузоришоти аз гуфтаҳои ӯ тартибдошдан В. Даль изҳор мегардид, ки инкишофи тичорати Англияву Бухоро амалан пешомади муҳимме надорад. Дар аморат ҷизе нест, ки англисҳо бихаранд, кашондани оҳан ва маснуоти филизӣ, ки бухорӣён эҳтиёҷ доранд, барои англисҳо қори хеле душвор аст. Аммо Россия дар тичорат ба Бухоро ва дигар кишварҳои Шарқ нисбат ба ҳарифи худ имкони бештаре дорад. Я. Виткевич гузоришоти худро бо чунин сўҳанон ба поён мерасонад: «Мо, баракс, метавонистем доирани тичорати худро то ҳуди Мўлтон вусъат диҳем ва саноатдорони англисро аз тамоми Осиёи Миёна беруи кунем. Роҳи мо наздиктар

¹⁵⁵ Иқтибос аз *Рожкова М. К.*, 1949, с. 221. Инчунин ивг.: *Жуковский С. В.*, 1915, с. 109.

аст, маҳсулот ва молҳои мо бозоргир ва машҳуранд ва мо метавонем аз Осийи Миёна зиёде, ки дар байни онҳо пахта ҳамеша қои аввалро ишғол менамояд, ворид созем. — Кам кас медонад, ки молҳои мо ба саросари Осийи Миёна, то ҳуди Хиндустон, назар ба молҳои англиси арзиши баланд доранд»¹⁶⁶.

Аммо амалдорони олимақоми ҳукумати подшоҳӣ инро он қадар бо хушхотӣ истикбол накарда, мисли пештара бо биму ҳароси зиёде амалиёти ҳарифонро дар кишварҳои ҳамсоя мувоқибат мекарданд. Рафти воқеа ҳақ будани онҳоро собит намуд. Соли 1839 империяи Британия ба тахти салтанати Қобул шоҳи лӯхтакмонанд Шучоулмулкро нишонда, қисмати муҳими Афғонистонро ишғол намуд.

Вазъият дар даври ҷанги якуми Англияву Афғонистон (1838 — 1842) ҳеле тундӯтез гардид. Англисҳо ба Осийи Миёна на фақат ҳусусии зиёдеро мефиристоданд, балки гузаргоҳу роҳҳои худуди ин сарзаминро ҳаматарафа меомӯхтанд. Дар байни доираҳои ҳукумрони Британия маъсалаи забти маҳалҳои шимоли Хиндукуш ва «ҳаракати мишбаъда ба сӯи Бухоро»¹⁶⁷ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар натиҷа ду роҳи ҳаракати кӯшуҳои британи — яке ба воситаи Эрон ва дигаре ба воситаи Афғонистон пешбинӣ карда шуд¹⁶⁸.

Дар ин вақт шаҳри Хирот ба маркази фаъолияти ҳусусии англисҳо табдил ёфт. Ҳусусии британи ба Хева, Бухоро, Хуканд ва нишемангоҳҳои мардуми кӯчӣ сар мебароварданд. Дар Оренбург овозае паҳн шуд, ки англисҳо дар нияти ишғол кардани Бухоро ва Хева мебошанд. Ба Бухоро ҳусусии озмудани англис Стоддарт ва баъдтар Конолли фиристода шуданд, ки мебоист дар ҳусусии амалиёти яққояи ҷидди русҳо шартнома мебастанд (Конолли пеш аз ин ба Хева ва Хуканд рафта буд). Дигар ҳусусии британи Д. Аббот дар Хева амал намуда, ин давлатро ба доираи сӯёсати Англия кашидан ва ба мӯқобили Бухоро, ки ба фишори англисҳо зътино надошт, таҳрик кардан мехост. Аббот ҳамчунин доир ба хатти сарҳадҳои русҳо маълумот ҳам мекард. Оқибат дар сари ин қори ҳусусӣ дастгир гардида, ба Англия ронда шуд. Англисҳо ба қои ин ҳусусии шикастхӯрда Р. Шекспир ном шахси дигареро фиристоданд, ки айнан ҳамон вазифаро бояд адо мекард¹⁶⁹.

Намояндагони Лондон дар аморати Бухоро муваффақияти қалон ба даст оварда натавонистанд. Стоддарт ва Конолли хангоми дар ин мамлакат буданашон ба дараҷаи кофӣ назокати диплома-

*

¹⁶⁶ Ар. Аф СССР, Ленинград, ф. 56, оп. 1, д. 19, в. 30—37.

¹⁶⁷ Rawlinson H., 1875, с. 157.

¹⁶⁸ Wolf J., 1846, с. 346—348.

¹⁶⁹ Дар ин бора инг.: Халфиз Н. А., 1958.

тй зоҳир накарданд. Ин буд, ки амир Насрулло худраъӣ онҳоро аввал ба зиндон андохт ва сипас ба катл расонид (1842).

Хукумати подшоҳӣ ба мақсади беасар намудани амалиёти Ҷаълолонии Ҷаълонон хатарнокӣ худ ба давлати хонӣ ҳайати сафорат фиришод. Ин тадбир аз он сабаб ҳам салоҳ буд, ки сафирони Хева Отаниёз Хочараис муфтий ва аз паси ӯ Эшинёз Мамздинёзов, ничунин сафири Бухоро Муқимбек Саидов ба Россия омада буданд. Аз ин рӯ, ба тариқи ташири ҷавобӣ ба ин кишварҳо сафирони давлати рус П. Никифоров, ки баъдтар ӯро Г. Данилевский иваз намуд, ва К. Бутенев бо ҳамроҳии шарқшинос Н. Ханыков, табиатшинос А. Леман ва дигарон фиришода шуданд.

Дар солҳои 1841—1842 дипломатҳои рус бо ҳукуматдорони давлатҳои хонӣ доир ба масъалаҳои гуногуни тичоративу сийёсӣ гуфтушунид карданд. Зоҳиран, ҳама кор мувофиқи дилхоҳии онҳо анҷом меёфт. Хони Хева Раҳимкул, ки пас аз ҷавби падараш Оллоҳқулихон дар моҳи ноябри соли 1842 ба тахти салтанат нишаста буд, барои муҳр гузоштан ба «ӯҳдадорнома»-и пешниҳодкардаи Данилевский ризоият дод. Дар ин санад эълон карда мешуд, ки «соҳибдавлати Хоразм» ҳамеша сулҳу сафо ва дӯстиро бо Россия пас хоҳад дошт, асирон ва амволи ғасбкардаашро пас хоҳад дод; бочии молҳои тичоратии Россия аз 5 Ҷаззи арзиши воқеии онҳо болотар нахоҳад шуд, қорвоноҳои «транзит» бошанд тамоми аз боч озод хоҳанд буд.

Хукумати подшоҳӣ дар ҷавоби ин хусуматҳои пешинро тамоми «ба дастӣ фаромӯшӣ супурд», ба амният ва ҳимояи тоҷирони Хева замонат дода, барояшон ҳама гуна имтиёзотеро, ки «тоҷирони дигар мамолики Осиё» аз онҳо бархурдор буданд, паҳн намуд¹⁰⁰.

Ҳабарҳои, ки аз Бухоро мерасиданд, он қадар бонии дилхушӣ набошанд ҳам, навмедкунанда набуданд. Амир Насрулло, ки навақам дар лашкарқашии навбатии худ ба Хуканд зафар ёфта буд, аз имзо кардан ба «ӯҳдадорнома» мушобех сар кашид, вале умуман К. Бутенев ва ҳамроҳони ӯро бо қамоли меҳмоннавозӣ пазироӣ карда, ҳатто ба онҳо иҷозат дод, ки ба Самарқанд ва Қаршӣ ташири баранд. Вай ҳамчунин изҳор измуд, ки сафорати худро дар Петербург бо тамоми вақолати лозима омода хоҳад сохт.

Бо вучуда ин, ҳукумати Россия ҳале дилсард ва навмед гардид. Ин на фақат аз он сабаб буд, ки намоёнони дар моҳи июни соли 1842 ба Оренбург омадаи амир Насрулло—Худоёрбек Қиличалӣ Гинаков ҳамарӯз фақат унвони қараулбегӣ (унвони нисба-

*

¹⁰⁰ Ар. ввеш. полит. Россия, саридоран архиви Санкт-Петербург, П-10, д. 1841-2; ничунин инг. «Сборник материалов для завоевания Туркестанского края», т. IV, Тошкент, с. 106—107.

тан паст дар силсилаи мартабаҳои Бухоро) дошт ва намоҳост қондаҳои муқаррарии русуми дипломатиро риоят қунад. Бинобар ин даре нагузашта у маҷбур шуд, ки ба ватан баргардад.

Хукумати Петербург ба рус ба чунин хулосае омаданд, ки сабти ҳуҷҷатҳои ягон мувофиқат бо ҳукмронии давлатҳои қонӣ ғоидеае надорад. Дар муқотибаи амалдорони олимаҳои Петербург ва дигар маҳалҳо баён ёфтааст, ки ин ҳукмронии мустақилди Шарқ «аз тартиботи маъмулӣ беҳабаранд» ва ба риоя намудани мувофиқати ҳосилшуда, ҳатто агар ба тариқи лозима сурати расмӣ пайдо карда бошад ҳам, азме надоранд. Ин ақида дар ҳақиқат ҳам, вақте ки соли 1858 сафорати нави рус бо сардори Н. Игнатьев ба Хева (ва сипас ба Бухоро) омад, собит гардид.

Норизоиятӣ ва ташвишу изтиробӣ Петербург боз аз он ҳолат ҳам қувват мегирифт, ки буржуазияи англис ва ҳукумати вайро тарафдорикунандаи империяи Британия аз нақшаҳои пойдор намудани ҳукмронии иқтисодию сиёсии худ дар Осиёи Миёна тамомаи даст нақашаи буд. Баракс, дар солҳои 40-ум экспансияи тичорати соҳибқорони англис дар давлатҳои Осиёи Миёна ҳеле тақвият ёфта, ба фуруши молҳои Россияи душворихон қиддӣ ба миён овард.

Масалан, П. И. Небольсин пас аз сӯҳбат бо тоҷирони Бухоро навишта буд: «...англисҳо бо қасди тамомаи қасод кардани молҳои рус дар соли 1841 ва хусусан дар соли 1842 ба Бухоро чунон ба миқдори зиёд маснуоти худро оварда, онҳоро бо чунон нархи арзон (чи навъе ки мегӯянд, ҳатто бар зиёни худ) ба фуруш гузоштанд, ки тамоми мардум ба ин молҳои нав дарафта, дигар ба ҷигу ҷалвору моҳути мо эътиборе надоданд. Англисҳо бо ин вақила тоҷирони моро дур карда, пас аз як-ду сол нархи молҳои худро якбора беш аз ду баробар боло бардоштанд.»¹⁴¹

Капиталистони Лондон, Ливерпуль, Манчестер ва дигар шаҳрҳои Англия борҳо ин тавр амал карданд. Ин қабил усудҳо барои азхуд кардани бозорҳои Осиёи Миёна хусусан вақте ки империяи Британия Синд (1843) ва сипас Панҷобро (1846—1849) ишғол карда, ба худуди шимолӣ Хиндустон баромад, пайгириона ба роҳ андохта шуданд. К. Маркс ва Ф. Энгельс «ҳамлаи тичорати Англияро ба Осиёи Дарунӣ» дар нимаи дуввуми солҳои қилуми асри XIX маҳсус таъкид кардаанд. Ф. Энгельс хотиришон менамояд: «Метавон бо қуръат тасдиқ намуд, ки то ҷанги Афғонистон ва то ишғоли Синду Панҷоб тичорати Англия бо Осиёи Дарунӣ тақрибан ба сифр баробар буд. Ақиқи кор ранги дигар гирифтааст. Забарурати қиддӣ муттасил вуҷуд додани тичорат — ин fatum (қисматест), ки мисли рӯйи Англияи имрӯзоро таъкиб мекунад... ин зарурати ногузир тичорати Англияро водор месозад, ки дар як

¹⁴¹ Небольсин П. И., 1865, с. 216.

вакт аз ду тараф ба Осӣён Даруӣ ҳамла оварад: аз тарафи Хинд ва аз тарафи Баҳри Сиёҳ. Ҳарчанд ки мо дар боран ҳаҷми содироти русҳо ба ин қитъаи олам маълумоти желе кам дорем, ба ҳар ҳол аз рӯи амри воқеии афзоиши содироти англисҳо метавонем ба ҳулосае оем, ки эҳтимол тичорати русҳо дар он ҷо хеле кам гардида бошад»¹⁶².

Ф. Энгелс саҳа нақарда буд: маснуоти Британия маснуоти Россияро дар давлатҳои хонӣ хеле тазйқ намуд. Департаменти тичорати хориҷии Россия дар соли 1845 кам шудани содироти молҳои ватаниро ба Осӣён Миёна, ки сабабгори он «ба бозори Бухоро бештар кашонда шудани молҳои нисбатан арзонтари Ҷой-Индия ва Англия» мебошад, қайд кардааст. Дар ҳисоботи ин департамент барои соли 1847 чунин суханон зикр шудаанд: «Созгории молҳои англисӣ бо бозорҳои Бухоро ва Ҳева ба фуруши фонданоки газворҳои пахтагӣ ва дигар молҳои русӣ мамониат намуд»¹⁶³.

Ин ҳуҷуми иқтисодии Британия тоҷирони Россияро низ бисёр ба ташвиш андохт. Яке аз тоҷирон Ф. Пичугин дар соли 1848 шикоят кардааст, ки «англисҳо сармояи худро дарег нашошта... ба Осӣён Миёна наздик мешаванд ва мо дар ин бозорҳои молҳои англисиро бисёр воҳеҷурем»¹⁶⁴. Дар бисёр мақолаҳои газетаву журналҳои онвақтан Россия ҳамин гуна ташвишҳои иброд гардидаанд. Экспансияи тичоратии империяи Британия воқеан ҳам бо иқдомоти ҷидди сиёсии вай дар ин роҳ тавҷам буд.

Дар солҳои 50-ум ин ҳавф боз ҳам зиёдтар гарид. Мустамликаҳои британи дар мубориза бо Россия барои барқарор намудани ҳукмронии худ дар Осӣён Миёна аз давлати Туркияи усмонӣ ҳам истифода мебарданд. Доираҳои ҳукмронии Туркия низ дар замири дил орози дар тамоми «мамлакатҳои исломӣ», аз ҷумла дар Осӣён Миёна мустаҳкам кардани мақеи худро мепарвариданд. Ханӯз дар соли 1851 намоёндагони Туркия ба мақсади сохтани истехкомоти туркҳо дар давлати хонии Ҳева дохили музокирот шуданд, ки зимнан сохтани истехкомоти англисҳо низ дар назар дошта мешуд. Фаъолияти шабакаи ҷосусии Англия ва Туркия алаҳқуеус ба муносибати ҷанги Крим хеле вусъат ёфт. Фиристодагони маҳфии Туркия он вақтҳо баёниҳои султони туркро, ки давлатҳои Осӣён Миёнаро ба ҳуҷуми зидди Россия даъват мекард, оварда буданд. Ин гуна воқеаҳо кам содир наmeshуданд. Англия ва Туркияи иттиҳодданӣ вай борҳо сазю кӯшиш намуданд, ки шиори «газовоти» иттиҳоди се давлати Осӣён Миёна — аморати Бухоро, давлатҳои хонии Ҳева ва Хӯқандро ба муқобили Россия амалӣ кунанд. Ва замми ин, ҳавфе ҳам ба миён омада буд, ки Англия

*

¹⁶² Маркс К. и Энгелс Ф., Соч., т. 9, с. 12—13.

¹⁶³ Рожкова М. К., 1949, с. 311.

¹⁶⁴ Ҳамон асар, с. 314.

ва Туркия ба иттиҳоди сегона ҳамроҳ шуда, бар зидди Россия ҷанг мекунанд.

Аммо дар амал ба Англия ва империяи Усмония бо вучуди даст задан ба мақруди Ҳилл ба вусуд овардани чунин иттиҳод муяссар нагардид. Англия одатан аҳдшиканона амал мекард. Фиристодагони махфии Англия бо амалдорони олимакоми Бухоро ба дӯстӣ ва садоқат савганд ёд карда, дар айни замон ба амири Афғонистон дар муборизаи зидди мулкҳои ўзбеку тоҷикнишини тахти сарпарастии амири Бухоро қароргирифтаи он сӯи дарьёи Аму кӯмак мерасониданд. Оқибат дар натиҷаи чунин амалиёт қисми зиёди тоҷикон ва ўзбеконе, ки аз қадим дар соҳили чапи дарьёи Аму (ноҳияҳои шимолӣ Афғонистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, ба таври сунъӣ аз бародарони ҳамхуни дар Осиёи Миёна будан худ ҷудо шуда монданд.

Иро ҳам қайд накардан мумкин нест, ки дар Лондон ҳаёли муҳолилаи мусаллаҳонаи зидди давлатҳои хониरो тамоман аз сар дур накарда буданд. Чунончи, соли 1858 хангоми дар парламенти Англия муҳокима шудани масъалаи вусъат додани экспансияи тичоратӣ дар Осиёи Миёна яке аз намоёндагони парламент таъкид намуд, ки ҳамин омил «имкони ба ин мамлакат фиристодани қувваҳои мусаллаҳро бештар мегардонад»¹⁶⁵.

Вале мустамликадорон ба амалӣ намудани ин қасду ниятҳои худ муваффақ шуда натавонистанд.

Тадқиқи илмӣ давлатҳои Осиёи Миёна

Чунон ки гуфта шуд, ҳукуматдорони подшоҳӣ аз натиҷаҳои умумии музокироти намоёндагӣҳои дипломатӣ худ дар Бухоро, Хева ва Хўканд қонеъ нагардида буданд. Қўшиқҳои истифода бурдани робитаҳои иқтисодӣ барои аз ҷиҳати сиёсӣ барқарор кардани нуфузи томи Петербург дар Осиёи Миёна бо сабабҳои гуногун бароре накард. Вале мо наметавонем дар баҳо додан ба муносибатҳои сиёсии империяи Россия бо давлатҳои Осиёи Миёна аз чунин мавқеи маҳдуд ва маҳсус наздик шавем. Ҳатто агарчи сафари дипломатӣ на ҳамеша бонси расидан ба мақсадҳои пешгузоштаи онҳо мегардид, лекин одатан ба афзоиши беш аз пеша мубодилаи молҳо дар байни давлатҳои номбурда таъсире мекард.

Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки мусофирати сафирон, намоёнда-

*
¹⁶⁵ Муфассалан инг.: (илова бар асарҳои дар боло иқтибосшуда): Терентьев М. А., 1875; Грэдъ М., 1909; Кастельская Э. Д., 1934; Попов А. Л., 1940 а, 1940 б; Штейнберг Е. Л., 1950; Халфин Н. А., 1959, 1965, 1974; Муҳиммаҷонов А. Р., Невматов Т., 1957 ва ғ.

гиҳо, тоҷирон ва сайёҳони ҷудоғонаи рус ба Осиёи Миёна аз дигар ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Аксари қасоне ки ба ин тарафҳо сафар мекарданд, одамони фозил ва донишманд буданд ва баъзе онҳо **PDFCompressor Free Version** Туркистан¹⁰⁶. Дар байни онҳо мутахассисони дараҷаи аввали география ва геология, геодезия ва астрономия, табиатшиносон, шарқшиносон ва забоншиносони пуртаҷриба ҳам буданд.

Дар таҳқиқи натиҷаҳои саёҳат ва таҳлили маводду иттилооти гуногун, ки тоҷирони Россия ва Осиёи Миёна меоварданд, гули сарсабади илму фанни ватанӣ, аз он ҷумла шарқшиносон ва ҷуғрофидонони маъруфи асри XIX-и рус нишироқ менамуданд.

Инак, мӯъҷизае ба амал омад: дар зарфи камтар аз 50 соли асри XIX Осиёи Миёна аз сарзамини ношинос (*terra incognita*) ба кишваре табдил ёфт, ки илм дар бораи он бисёр маълумоти дақиқ ба даст овард.

Ба қавли ҷуғрофидони машҳури рус И. В. Мушкетов, экспедицияҳои нимаи аввали асри XIX дар таҳқиқи ҷуғрофии Осиёи Миёна аҳамияти калонро молик мебошанд: «...Онҳо материалҳои қиматли илмӣ медонданд, ки ҳоҷат ба тафсир нест; илова бар мадракҳои каму беш дақиқи нақшабардорӣ, хизмати асосии ин таҳқиқот иборат аз он аст, ки онҳо муро бо хусусиятҳои табииву таърихӣ хавзаи Туркистон шиносо менамояд»¹⁰⁷.

Дар вақти ин сафару саёҳатҳо роҷеъ ба халқҳои Осиёи Миёна, таърих ва маданияти онҳо низ мадракҳои фаровон ва гуногун (агарчи қисми зиёди онҳо он қадар мурабба набуданд) ҷамъоварӣ карда шуданд. Мумкин аст гуфт, ки таҳқиқи этнографии мардумони Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIX шурӯъ гардида буд. Аз мадракҳои дар нашриҳои мухталиф ва каммашҳур пароканда ва ё дар ҷузвдонҳои архив нигон дошташуда дар бораи тарзи зиндагӣ, маданияти моддӣ ва баъзе ҷиҳатҳои маданияти маънавии халқҳои Осиёи Миёна: тоҷикон, ўзбекон, туркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо ва қарақалпоқҳо метавон тасаввур пайдо намуд. Афсӯс, ки қисми муҳими ин мадракҳо дар таҳқиқоти этнографии муосир хеле кам, ё ҳатто тамоман истифода нашудаанд.

Омузиши забони халқҳои Осиёи Миёна бо эҳтиёҷоти амалӣ алоқаманд буд. Дар айни замон ба таҳқиқи илмӣ ин забонҳо низ ибтидо гузошта шуд. Дар қисмати забони тоҷикӣ ҷунин хидматро яке аз шарқшиносони намоёни рус В. В. Григорьев адо кардааст.

Дар ҳисоботи сайёҳон ёдгориҳои ҷудоғонаи санъати меъморӣ

¹⁰⁶ Бехтарин шарҳи иҷмолии саёҳат ва экспедицияҳои русҳо ба Осиёи Миёна дар солҳои 1715—1886 таълифоти эриш аст: *Жуковский С. В.*, 1915; *Маслова О. В.*, 1955, 1956, 1962, 1971.

¹⁰⁷ *Мушкетов И. В.*, 1915, с. 126. Барои тафсили муваффақиятҳои нақшабардори Осиёи Миёна — иш.: *Федчина В. Н.*, 1967, с. 78—103.

Осиён Миёна бисёр зикр шуда ва ё мухтасаран тасвир ёфта, лавҳаи баъзе аз онҳо сабт гардидаанд, вичуини тавсифи биноҳои иқоматӣ оварда мешавад. Аз ин қабл навиштаҷоти кӯтоҳ метавон маълумоти пурраиши барои таърихи санъати меъмории Осиён Миёна ба даст овард.

Қариб ҳар як сайёҳ ваъзу тартиби идории давлатҳои хонира каму беш батафсил баён карда, тавсифи ин ва ё он ҷиҳати ҳаёти иқтисодии онҳоро низ овардааст. Асарҳои Н. В. Ханыхов «Тавсифи давлати хони Бухоро» (1843) аз бехтарини таълифотест, ки дар ин маъзӯ ба вучуд омадаанд. Вақте ки Н. В. Ханыхов ба Осиён Миёна сафар кард, синни ӯ ханӯз ба 22 нарасида буд. Ӯ баъди хатми лицейи Царскосельск аз тариқи худомӯзӣ шарқшинос гардид. Истеъдоди фитрий, қишқовӣ ва мушоҳидакорӣ ба ҷавони донишдӯст имкон доданд асаре таълиф намояд, ки бо қусусиятҳои барозандаи худ — тасвири ҳамаҷониба ва амиқи аморати Бухоро — касро то кунун ба вачд меорад.

Дар китоби Н. В. Ханыхов ва асарҳои дигар муаллифони доир ба таърихи маҳалҳо, шаҳрҳо ва давлатҳои ҷудогонаи Осиён Миёна мадрақҳои муҳим зикр ёфтаанд. Дар айни замон, сайёҳон аз ин сарзамини дастиависа асарҳои гуногуни таърихӣ ва эдабии ба забонҳои арабӣ, тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифёфтанд, ки бо худ мебарданд, ки баъдтар чанде аз онҳо нашр гардид. Масалан, дастиависи «Таърихи Муқимхонӣ», ки сафорати рус соли 1821 аз Бухоро бурда буд, интихобан (матни аслий, тарҷимаи франсаӣ) бо шарҳи О. И. Сенковский ба таърифи расонида шуд. Ба қавли В. В. Бартольд ин асар дар нашри яке аз «саромадони шарқшиносии рус» профессор Сенковский барои спронҳои муддати дарозе ҳамчун ягонаи манбаи таҳқиқи аморати Бухоро хизмат намуд¹⁰⁰. Дар соли 1834 академик Х. Д. Френ барои кӯмаки сайёҳони рус феҳристи асарҳои муаллифони шарқро, «ки ба ҷустуҷӯи дастиависи аслий ва ё нусхаҳои он машғул шудан лозим меояд», яттишор дод. Ин феҳрист, ки чанд бор нашр гардид, дар ҷамъоварии дастиависҳои шарқӣ роли муҳим бозид. Донишманди ҷавон Н. В. Ханыхов низ аз Бухоро дастиависҳои зиёдеро пайдо карда, ба Россия бурд. Соли 1858 дар ҳайати намояндагии дипломатии Н. П. Игнатъев шарқшинос машхури рус П. И. Лерх ба Хева ва Бухоро омада, маҷмӯи тамоми дастиависҳоро ҷамъ намуд. Дар як вақт сиккаҳои гуногуни зарби Осиён Миёна низ бурда мешуданд.

Таҳқиқи таърихи ва маданияти Осиён Миёна яке аз муҳимтарини равияҳои шарқшиносии рус гардид. Намояндаи маъруфи ин равия академик Х. Д. Френ мадрақҳои пурраиши сиккашиносиро таҳқиқ ва нашр намуд, матни туркии асари Абулғозӣ «Шаҷараи

*

¹⁰⁰ Бартольд В. Е., 1977, с. 430.

туркон ва муголон»-ро ба таъб расонид. И. Н. Березин «Шайбо-
винома»-ро ва Н. И. Ильминский «Бобурнома»-ро чоп кардаанд.
В. В. Григорьев, В. В. Вельяминов-Зернов, Я. В. Ханьков бисёр
манбаъҳои таърихи русӣ ва маҳаллиро роҷеъ ба таърихи Осиёи
Миёна бо шарҳу тафсири худ иштибор намуданд. В. В. Вельями-
нов-Зернов, В. В. Григорьев, В. Г. Тизенгаузен ва дигарон муддати
зиёде ба таҳқиқи сиккаҳои Осиёи Миёна машғул шуданд. Тавас-
сути асарҳои ин олимони нахустин бор тарҳи даврҳои ҷудогонаи
таърихи асримиёнагӣ ва нави Осиёи Миёна дар пеши назар ҷил-
вагар гардид. Н. Я. Бичурин (Иакниф) дар омӯзиши таърихи бо-
тони Осиёи Миёна саҳми бебаҳое гузошт. Хулласи қалом, дар ни-
маи аввал ва миёнаҳои асри XIX як зумра донишмандони рус дар
соҳаи таҳқиқи таърихи Осиёи Миёна қорҳои ҷурҷамаре анҷом до-
даанд¹⁶⁹. Тоҷикон, ўзбекон, қирғизҳо, туркманҳо ҳамеша ин олимони
забардасти русро, ки на фақат дар гузоштани асоси таҳқиқи
илми Осиёи Миёна, балки дар устувор намудани дӯсти халқ-
ҳои Осиёи Миёна ва халқи рус иқдомоти шонистае кардаанд, бо
ҳисси эҳтиром ва сипосгузори ёд мекунанд.

* * *

Даврае, ки мо мавриди таҳқиқ қарор додаем, яке аз саҳттарин
даврҳои таърихи халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамаи
давра байни давлатҳои мухталиф тақсими шудани халқи тоҷик за-
ҷом меёбад. Бо таъсиси давлати Афғонистон қисми зиёди тоҷикон,
ки аслан дар хоки Афғонистони қунунӣ иқомат доштанд, ба таври
сунъӣ аз тоҷикони соқини Осиёи Миёна ҷудо карда шуданд¹⁷⁰.
Аксари яти тоҷикони Осиёи Миёна дар шаҳрҳои гуногуни аморати
Бухоро ва давлати хонии Хўканд, дар водии Фарғона, воҳаи Бу-
хоро ва ғ., дар мулкҳои ниммустақили қўхистони сарзамини То-
ҷикистони ҳозира (Қаротегин, Дарвоз, Ваҳон, Шугнон ва ғ.), миқ-
дори қариб дар шаҳрҳои хонияи Хева ва давлатҳои хонии қазоқ

*
¹⁶⁹ Ханўз асари муқимале, ки саҳми дар таҳқиқи Осиёи Миёна гузоштаи ил-
ми русро дар нимаи аввал ва миёнаҳои асри XIX бо ҷузъиёташ ишон ме-
бошад, ба вучуди наомадааст: Бабин мухтасарни нисбатан бозғибор — *Бар-
гольд В. В.*, 1925; *Крачковский Н. Ю.*, 1958.

¹⁷⁰ Мо дар боло роҷеъ ба қўшиқҳои амирони Афғонистон барои истило наму-
дани заминҳои соҳили чапи дарёи Аму, ки пештар ба давлатҳои Осиёи Миёна
тааллуқ доштанд, суҳан ронда будем. Амалӣ ёти ҷидди ишғолгарии феодалии
афғон дар солҳои 50-уми асри XIX, пас аз он ки мулкҳои вилояти Балх ба си-
фати музофоти Туркистони Афғон ба ҳаёти давлати Афғонистон ҳамроҳ кар-
да шуданд, шуруъ гардид. Бо вучуди муқовимати далеронаи тоҷикон ва ўз-
бекон ҳукумати Афғонистон аз он сабаб ба ин истило муваффақ шуд, ки дар ин
ҷо парокандагии феодалии ҳукмфармои менамуд, ҳокимони маҳаллӣ бо ҳам ҳу-
суमत вараида, ҷангу парҳаш мекарданд, аморати Бухоро, ки ин мулкҳо
пештар тоби он буданд, худ дар натиҷаи низоъҳои феодалии заиф гардид, ба
ин мулкҳо қўмаки ҷидди ҳарбӣ расонида наметавонист.

(Авлибато, Чимкент ва ғ.), дар Туркистон — дар давлати ҳоҷаго-
ни Қошғар (Қошғар, Хутан ва ғ.) суқунат доштад. Дар шимоли
Ҳиндустон ва Хуросони ба Эрон гузашта низ бисёр маҳалҳои то-
ҷикиниши маҷмӯа буданд.

Ҳамин тариқа, дар миёнаҳои асри XIX вилоятҳои, ки тоҷикон
ва дигар халқҳои Осиёи Миёна масқун буданд, ба ҳар мамлакат
ва давлатҳои хонӣ пароканда гардиданд.

Ба сабаби сар задани бӯҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ дар Осиёи
Миёна шароити иҷтимоӣ боз ҳам бадтар шуд¹⁷¹. Дар миёна ва
ҷорьяки сеюми асри XVIII бӯҳрон ба нуқтани баланди худ расид.
Ҳарчанд баъзе тadbирҳои марказиятдихӣ ва як андоза беҳтар кар-
дани назъи обьёри, ки дар ибтидо ва ниман аввали асри XIX дар
се давлат — аморати Бухоро, давлатҳои хонии Хуканд ва Хева ба
амал омад, қадре зухуроти шадиди ин бӯҳронро фуру нишонда бо-
шад ҳам, онро тамоман аз байн бурда наметавонист.

Нуфузи ниҳоят зиёди дар байни омман забун ва ғумроҳ пай-
докардан рӯҳониёни ислом, хусусан шайхони дарवेश ба заволи
ёфтан ва пӯсидани низоми феодалӣ мусоидат мекард. Чунин ки
И. С. Брагинский ҳаққонӣ гуфтааст: «...назъи фавқуллода саҳти
ҳоҷаги ва маданӣ ва ҳоли табохи омман заҳматқаш дар миёна
асри XIX на фақат зухури аз қаъри завольёбии муддати асрҳо дар
Осиёи Миёна давомдошта мебошад, балки дар айни замон зухури
ба худ ҳоси зиддиятҳои байни қувваҳои истехсолкунандаи бо ву-
ҷуди ҳар гуна душвории пешрафта ва муносибатҳои истехсолия
ишқелзанандаи давраи таназзули феодализм аст, ки ба харобша-
ви қувваҳои истехсолкунанда оварда мерасонид»¹⁷².

Асри XVIII дар Осиёи Миёна давраи дар натиҷани бӯҳрони саҳти
иҷтимоӣ ва ҳоҷаги ақиб рафтани қувваҳои истехсолкунанда ме-
бошад. Дар асри XIX ба ҷунбӯҷӯш даромадани тамоми соҳаҳои
иқтисодиёт мушоҳида мешавад, ки дар ин бобат робитаҳои иқти-
содии Осиёи Миёнаву Россия роли муҳим бозидаанд. Дар аҷан ба-
ланди тарикқиёти қасбу ҳунар, алалхусус дар шаҳрҳои, иҷтимоии
равнақи тичорат нишон медиҳад, ки дар системаи формацияи фе-
одалии Осиёи Миёнаи асри XIX истехсолияи мол ва гардиши пул
мавқеи қалонери ишқол менамуд¹⁷³. Дар айни замон қисми асосии
аҳолии давлатҳои Осиёи Миёна, махсусан аҳолии кӯҷӣ ва муқ-
нини дехот ҳамонро дар шароити ҳоҷагии соф натуралӣ ва ё нимна-
туралӣ зиндаги мекард. Тамоми системаи истехсолот ва муноси-
батҳои иҷтимоӣ асосан феодалӣ буд. Баъзе падидаҳои муносиба-
ти буржуазӣ (чунин тамоюлот ба назар мерасид) дар ин шароит

¹⁷¹ Брагинский И. С., Раҷабов С. А., Ромодин В. А., 1953, с. 23—26.

¹⁷² Брагинский И. С., 1955, с. 434.

¹⁷³ Ин бар хилофи ақидаи баъзе муаллифони (масалан, итг.: Неъматов Н. Н., 1959, с. 71—73) ба қалонтарини шаҳрҳои Осиёи Миёна мисли Бухоро шиз қомилан тааллуқ дорад.

ягон кадар ҳам инкишоф ёфта наметавонист. Дар боло роҷеъ ба комёбиҳои соҳан истехсолот ва тичорат сухан роида шуд. Аммо бино ба гуфтаҳои Ф. Энгельс, ки комилан ба Оснён Миёна ҳам татбиқшаванда аст: «Ҳамаи ин муваффақиятҳои истехсолоти муомилот, дарвоқеъ, аз рӯи мафҳуми имруза характери хеле маҳдуд доштанд. Истехсолот дар ҳамаи шакли қарахти сирф устохонаи хунардандӣ боқӣ монда, бинобарин, ҳудаш ҳам хусусияти феодалиашро ҳанӯз нигоҳ медошт...» муваффақиятҳои тичорат низ маҳдуд буданд¹⁷⁴. Масалан, дар Оснён Миёна тамоҷоли пайдоиши бозорҳои вилоятӣ ба зухур меояд, вале ин ҳам ба кулӣ сурат намеёбад.

В. И. Ленин хотирнишон карда буд: «Ҷафат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри 17) ҳамаи ингуна вилоятҳо, қаламравҳо ва княжествҳо ҳақиқатан ба сурати воқеа дар як воҳид пайваста шуданд... Сабаби он ин буд, ки мубодила дар байни вилоятҳо рӯз ба рӯз қувват мегирифт, муомилан моли ҳам охираста охираста меафзуд, бозорҳои хурд-хурди маҳаллӣ дар як бозори умумии Россия ба ҳам меомаданд. Азбаски роҳбарон ва соҳибони ин процесс капиталистони савдогар буданд, эҷоди ин алоқаҳои миллӣ танҳо эҷоди алоқаҳои буржуазӣ буд, на чизи дигар»¹⁷⁵.

Дар миёнаҳои асри XIX ин процесс дар Оснён Миёна аз ташкили бозорҳои маҳаллӣ ва қисман вилоятӣ дуртар нарафт. Дар чунин шароите, ки хоҷагии натуралӣ бартарӣ дошт ва парокандагии иқтисодию сиёсӣ ҳукмфармой мекард, ба вучуд омадани бозори умумӣ дар Оснён Миёна аз имкон берун буд; давлатҳои хонӣ мавҷудияти худро ҳамчун давлати феодали нигоҳ медоштанд. Вазъияти давлатҳои хонӣ Оснён Миёнаро дар нимаи аввали асри XIX метавон бо гуфтаҳои Ф. Энгельс тавсиф намуд: «Вале дар ҳамаҷо, ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳот, миқдори чунин унсурони аҳоли, ки пеш аз ҳама барҳам додани ҷангҳои бемаънии пайдарпай, бас кардани низоъу нифоқи байни феодалон ва ҷангҳои мутасили дохилӣ, ки ҳатто дар мавридҳои ба мамлакат ворид шудани душмани аҷнабӣ ҳам катъ намегардид, хотима ёфтани ин ҳолати дар зарфи тамоми давраи асри миёна ҳамеша давом кардан харобиовариҳои доимӣ ва комилан бемақсадро талаб менамуданд, зиёдтар мешуд»¹⁷⁶.

5. МАДАНИЯТИ МОДӢ ВА МАЪНАВИ

Нооромии ҳамаҷониба ва ҷангҳои феодали, зулму ситами бераҳмона ва харобиҳои мамлакат тараққиёти маданиятро бозмедоштанд. Албатта, даҳон офаринандагии халқҳои Оснён Миёна ноён

¹⁷⁴ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 407.

¹⁷⁵ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 1, с. 163—164.

¹⁷⁶ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 409.

намефт, вале он дар дэврае, ки ҷамъият ба вазъияти таназули иқтисодӣ ва то ҳадди охири фишор овардаму инкор кардани шахсияти инсон афтода, тамоми ҷанбаҳои зиёдагиро таассуби динӣ фаро гирифта буд, қомилан ба зухур омада ҳам наметавонист.

Бинокорӣ ва меъморӣ

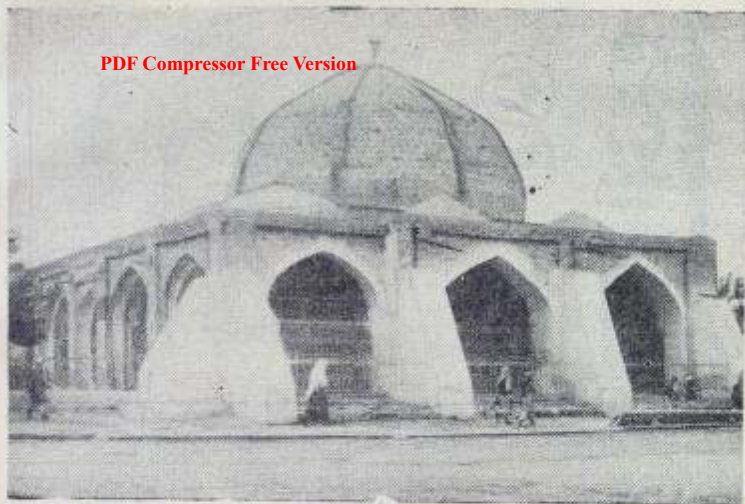
Дарачан тараққиёти санъати меъмории Осиёи Миёна алалхусс дар бобати сохтмони биноҳои бошукӯҳ дар даврони мавриди тадқиқ назар ба асри гузашта хеле поин рафт. «Дар нимаи асри XVIII бинокориҳои азими Бухоро аз ҳаракат бозмонд, гӯё ки мавҷудияти худро қатъ карда бошад: дар шаҳри валангор биноҳои сохта намешуд. Ҳатто дар лаҳзаҳои, ки аз охири аср қори сохтмон дубора ба роҳ даромад, тараққиёти он ҳамонро дар савияи нисбатан паст қараён меёфт»¹⁷⁷. Баъзе офаридаҳои меъмории барҷаста, аз қабилҳои бинои мадрасаи халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор машҳур аст, ва силсилаи иморати халифа Худодод, бо вучуди камхарҷии сохтмон ва соддагии сабқии меъморӣ, аз он, ки сохт ва намуди онҳо бо манзараи табиати маҳалли воқеъгаштаи худ мувофиқати қомил пайдо кардааст, диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд.

Дар Самарқанд яқинд биноҳои қалон сохта ва ё сохтмони имкоромондан иморатҳои кӯҳна инчом дода шуданд. Масалан, дар миёна ва нимаи дуввуми асри XIX дар таҳкурсии кӯҳна бинои масҷиди ҳазрати Хизр сохта, силаси борҳои таъмир ва тақмил карда шуд (ин бино намуди ҳозираи худро дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо кардааст). Биноҳои, ки аз охири асри XVIII то миёнаҳои асри XIX дар Хева ва баъзе дигар шаҳрҳои хонии Хева бо вусъати тамоми сохта шудаанд, аз ҷиҳати меъморӣ таърихӣ гуногуниранг ва ҷолибтаранд. Дар ин ҷо қасрҳо, қорвоисаройҳо, дарвозаҳои шаҳр, мадрасаҳои масҷидҳо, мақбара ва манораҳо ба вучуд омада буданд. Чунинчи, қабулгоҳи соли 1855 дар рӯи ҳавлии Кӯҳнаарк (Хева) сохташуда айвонҳои дорад, ки бо зарофати сутунҳои аз тамоми айвонҳои Осиёи Миёна зеботар мебошад. Қасри дуошъёнаи Тошхавлӣ (1832—1841) як садӯ шасту се хона, се ҳавлии қалон ва панҷ ҳавлии хурдро дарбар мегирад. Ин иморати хеле қалон ва мураккаб бо як маҳорати ғавқулдор тартиб ва танзим ёфтааст.

Дар хонии Хӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои гуногуни ин мамлакат бисёр иморатҳои мӯхташам: қасрҳо, қорвоисаройҳо, ҳаммомҳо, қалъаву манораҳо, инчунин масҷиди мадраса ва мақбараҳо сохта шудаанд.

*

¹⁷⁷ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. Н., 1965, с. 376.

Мадрасаи Миралим-додхон. Панҷакент

Соли 1841 яке аз сайёҳони рус навишта буд: «Қасри хони хо-зира бинои душъёнаи хишти ва хеле зебоест, ки дар маркази шаҳр воқеъ гардида, атрофаш бо боғову иморатҳои ба он тааллуқдошта ва деворҳои баланди гили ӣҳота гардидааст». Дар намайи дуввуми асри XIX қасри нави «ба таври худ хушнамуд» (таъбири А. П. Федченко)¹⁷⁸ сохта мешавад, ки қорҳои асосии сохтмони он дар солҳои 1870—1871 анҷом ёфтааст. Тарҳи ин қаср мисли архитектураи рӯи он ҷолиб нест. Рӯи иморат бо қошинҳои гуногунранг зинат ёфта, дар оронҳои он қандақорони гачӣ истифода шудааст. Бо вучуди ороншоти зиёде иморати қаср шакли муназзам ва мухташам надорад. Дар ин ҷо устодони сафолсози Андиҷон, Ҷуст, Қонибодом, Намангон, Уротеппа, Риштон хуб маҳорат нишон доданд. Мақбарои Модарихон ва Дахмаи Шохон (Хуканд) тақлидқорона сохта шудаанд, рӯйкаши ин биноҳо аз ҳад зиёд рангоранг буда, дар онҳо таносуб ғайри намуна аст. Масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлики I дар Хуканд бо айвонҳои пурнақшунигори худ хеле назаррабо мебошанд. Мақбарои Хоҷамии

¹⁷⁸ Федченко А. П., 1875, с. 44.

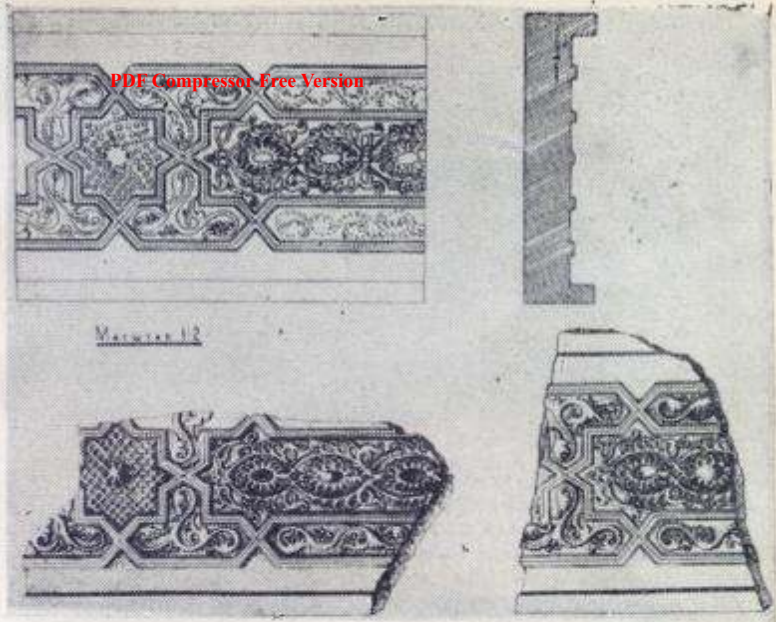

Қандақорин рӯи санг. Ибтидои асри XIX. Уротеппа

Қабри Намангон (ниман дуввуми асри XVIII) дар санъати меъморни асрҳои XVIII—XIX-и нафақат Хўқанд, балки тамоми Осӣён Миёна мақоми ҳосае дорад. Вай, сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои илтиқотӣ, асосан анъанани меъморни классикии давраи асри миёнаи Фарғонаро давом медиҳад. Шаклҳои дақиқи меъморӣ ва ороишоти муҷаллали он обидаро аз тамоми бинокориҳои онвақта фарқ мекунонад.

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Уротеппа, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳои иморатҳои зиёд сохта шуданд. Масалан, масҷиди Чорбоғи Хучанд бо айвони баланд ва нақшунигори зебои сакфи даромадгоҳи худ аз ҳамин қабил ёдгориҳои меъморӣ ба шумор меравад. Вале дар байни бештар аз дусад масҷид ва бисту панҷ мадрасаи Хучанд фақат ҷантҳои онҳо аз ҷиҳати меъморӣ мавриди таваҷҷуҳ мебошанд. Аз ёдгориҳои меъморни Уротеппа бинои мадрасаи Рустамбек, ки мутаассифона то замони мо боқӣ намондааст, қобили қайд аст. Намони қошинқорини он бо суратҳои дар пештоқи иморат кашидашудан ҳайвоноти асп ё палаиғмонанди ба мукобили якдигар ҳаракаткунанда зеби махсусе пайдо карда буд. Бинои мадраса дуошёна буда, 49 хучра дошт, дар ду гӯшаи рӯи он ду манор мавҷуд буд. Аз сохтмонҳои калони онвақтан Уротеппа мадрасаи Намозгоҳ, айвони тиллоқорини пойгоҳи қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом ва қорвонсаройро, ки аз хишти пухта бино ёфта буданд, метавон зикр кард.

Дар ҳамин давра иморатҳои Регистони Ҳисор Мадрасаи Нав,

Қандақорӣ бо ғач, Қуммазор, Райони Қабодиён

мадрасаи Мирोलим-додхоҳи Панҷакент сохта шудаанд. Тадқиқи ҳамзи ин ёдгориҳои меъморӣ ба чунин хулосае меорад, ки дар сохтмонҳои бошукӯҳи онвақта савияи техникии ва меъморӣю бадеӣ хеле паст гардида будааст.

Аммо дар бинокориҳои оммавӣ манзара тамомаи дигар аст. Дар ин ҷо на қатъи анъана ва на таназзул мушоҳида намешавад. Баракс, маҳз дар ин давра навъҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна қомилан ташаккул меёбад. Зимнан дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъи бино — манзили одамони давлатманд ва манзили одамони бенаво аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд. Чор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота қарда мешуд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ сахни хавлӣ аҳамияти қалоне дошт, зеро соқинони он аксари рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон ва гирди ҳавзи рӯи хавлӣ мегузаронданд. Хавлӣ аз ду қисмат иборат буд: хавли дарун ва хавли берун. Дар хавли дарун қонаҳои зист, сансхона ва ғ. ҷой мегирiftанд. Гоҳо хавли махсуси

Мадраса дар райони Хисор

хочагӣ ва китъаи боғ ҳам чудо карда мешуд. Ҳамчунин дарвоза-хона бо дари қандақорӣшуда низ ба қисми таркибии манзилгоҳ дохил мекардид. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат јақошӯна, балки дуошӯна ва гоҳо сеошӯна ҳам буданд.

Дар бинокориҳои деҳот ҳаҷлӣ ва китъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ иҳота гардида, работ ва ё кӯрғон аксар вақт зебарбандӣ карда мешуд. Бехтарин намунаҳои чунин манзилгоҳ дар Самарқанд боқӣ мондаанд¹⁷⁹. Хонаву айвонҳо чунон сохта мешуданд, ки касро дар тобистон аз гармо ва дар зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар дари хона барои хӯрокпазӣ оташдону мӯрӣ ва барои гарм шудан дар фасли зимистон сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои ҳунари амалии мардум, аз қабилӣ қандақорӣ чӯб, гачқорӣ, нақшу ниғор ва ғ. истифода бурда мешуд, ки он бо ҷиҳози хона ҳамоҳангӣ тоҷ пайдо мекард. Аммо ин ҳама ба манзили одамони доро мутааллиқ буд. Масалан, шахси давлатманди Хучанд Қамол Чалилов ва Ҳайдар ном бои Уротеппа ҳамин гуна ҳаҷлӣ доштанд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар қулбаҳои ҳақир, баъзан дар заминкано тахонаҳо мезистанд. Дар сурате ки он ҳама биноҳои мӯхташам ва он ҳама осори ҳунари амалӣ, ки

•

¹⁷⁹ Писарчик А. К., 1975, с. 140.

Масҷиди сангин. Намуди умумӣ аз тарафи Шимол. Ҳисор

дар боло зикр гардид, бо ранҷи дастӣ онҳо ва бародарони ҳамкисматашон ба вучуд омадаанд. Дар шеър, ки ба як бинокори гулдасти Фарғона бахшида шудааст, гуфта мешавад, ки ӯ ҳам тарҳандоз, ҳам меъмор, ҳам начҷор, ҳам наққош буд. Этнографҳо ва мутахассисони таърихи меъморӣ, алаҳусус А. К. Писарчик, В. Л. Воронина, Л. И. Ремпель ва П. Ш. Зоҳидов мактаби меъморӣи Хоразм, Бухоро ва Фарғонаро бо тамоми навъҳои маҳаллаш, инчунин манзилҳои аз онҳо тамоман фарқкунандаи тоҷикони кӯхистонро мавриди тадқиқи ҳамачониба ва ҳеле дақиқ қарор додаанд¹⁸⁰.

Заргарон ва мисгарон низ осори бисёр нафиси ҳунари офаридаанд. Асарҳои Шоистан таҳсини қандакорону ҳаққокон, бофандагону дӯзандагон, қуллон ва соир ҳунармандони забардаст аз он

*

¹⁸⁰ Дар асарҳои ҷамъбастуниданӣ *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958—1965; Ремпель Л. И., 1961; Сухарева О. А., 1958, 1962, 1966*; инчунин дар таълифоти дигар этнографҳо мадракҳои ҳеле муҳим ва ҷолиби диққат оварда шудаанд. Дар ин бобат дигар асарҳои тадқиқотии махсус низ мавҷуданд, аз ҷумла: *Денике Б. П., 1928; Лавров В. А., 1964; Ремпель Л. И., 1936, 1937, 1960, 1969; Писарчик А. К., 1937, 1954, 1956, 1970; Андреев М. С., Писарчик А. К., 1958; Полуванов С., 1937; Кисляков Н. А., 1939; Ғалимов Я. Ғ., 1941; Башинский Н. М., 1947; Веймарн В. В., 1948; Воронина В. Л., 1949, 1951 а, 1951 б, 1953, 1956, 1959 а; Бретаницкий Л. С., 1950; Абдураҳмонов Р. Р., 1960; Ноткин Н. И., 1961; Зоҳидов П. Ш., 1965, 1969; Мухторов А., 1965; Рӯшев М., 1967* ва ғ. Мо имкон надорем дар сари натиҷаҳои ин тадқиқотҳо қадре бошад ҳам, муфассалтар таваққуф намоем.

Дехнав

башорат мидиҳанд, ки санъат ва хунари халқ дар ин давра ҳам мавҷудияти худро давом дода, комъебиҳон муҳимро ноил гардидааст. Тафриқи моливу иҷтимоӣ, чунон ки дар боби манзла мушоҳида гардида, ба маданияти модӣ низ нақши хеле равшани худро гузоштааст.

Ҳаёти илмӣ ва адабӣ

Дар шаронте, ки мамлакат аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле ақиб монда, нуфуз ва эътибори рӯхониёни иртиқони ислом беҳад пурқувват мегардид, дар бораи тараққиёти бомуваффақияти ҳаёти илмӣ ҷои ҳарф задан ҳам набуд. Дар ин давра на фақат ягон кадар асарҳои муҳим ба вуҷуд наомаданд, балки омӯхтани дастовардҳои илмӣ замони ҳаётро гузашта низ қариб тамоми ба дараҷаи нестӣ расид.

Хусусан замони ҳукмронии амир Шохмурод ва ворисони ӯ дар ин бобат тиратарии даврахост. Дар ин вақт фақат омӯхтани имамии фикҳ, тафсири «китобҳои муқаддас» ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривож ёфт. Ба ин сабаб муддати таҳсили мадра-

Кавдакорӣ. Мехроб аз деҳан Кум. Райони Айй.

са ниҳоят дароз шуда, бонси аз донишхон замон маҳрум мондани хатто боистеъдодтарин фарзандони халқ гардид.

Омӯхтани адабиёти бадеӣ, илми баён, хаттотӣ, риёзиёт, ҳайат дар программаи мадрасаҳо аслан ба назар гирифта намешуд. Хостгорон метавонистанд бо ин соҳаҳо ба тариқи худомӯзӣ машғул шаванд.

Забони тоҷикӣ дар ин давра ҳамонро аҳамияти аввалияи худро дар дастгоҳи давлатӣ нигоҳ дошта, монанди собиқ ҳам дар риштаи адабиёт ва ҳам дар қорҳои идоравӣ мавқеи асосиро ишғол мекард. Дар мактабҳо таълиму тадрис бо ин забон ба амал меомад¹⁵¹. Вале дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони ара-

*

¹⁵¹ Дар мактабҳои тоҷикии аморати Бухоро хондани асарҳои шоири бузурги ўзбек Навоӣ расм гардида буд, ки дар бобати ба забони ҳамдигар ошноӣ пайдо кардани ду халқи бародар — тоҷикону ўзбекон аҳамияти қалоне дошт.

Қалъаи Хисор. Соли 1894

бӣ гузашта забони тоҷикӣ фақат барои шарҳ ва тарҷимаи баъзе дарсҳо хидмат менамуд.

Мо сарчашмаҳои ҳатти онд ба адабиёти асри XVIII-ро дар даст надорем. Мувофиқи девоҳҳои ҷудоғонаи то замони мо расидаи шoirони он давр, адабиёти Мовароуннаҳр дар аҳди зикршуда ба таназули саҳт рӯ ниҳода буд. Дар охири асри XVIII — ибтидои асри XIX алалхусус дар Хўқанд ҳаёти адабӣ дубора ба ҷўшу хурўш мебарояд. Шoirони зуллистонайн (амир Умархон, Мақсуд, Гулҳанӣ ва дигарон) ба вучуд меоянд, ки асарҳои шoirро ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ ишро мекарданд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърҳои онвақта ҳеле заиф гардида, таъсири тасаввуфи ғайрифайёл қувват мегирад. Дар миёнаи асри XVIII ҷараёни тозае ба вухур меояд, ки дар таърихи адабиёти тоҷик бо номи бедилizm машҳур аст. Намояндагони ин ҷараён дар Осиёи Миёна беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид намуда, ба мароми умумии фалсафӣ ва иҷтимоии ў вуқуфи қомил пайдо намекарданд.

Шoir ва файласуф Мирзо Абдулқодир Бедил (1644—1721) яке аз охирии намояндагони барҷастаи адабиёти тоҷикзабони асри миёнагии Ҳиндустон ба шумор меравад. Ў дар сарзамини Ҳинд

Мадрасаи Рӯстамбек. Соҳаи 50-уми асри XIX. Уротеппа

ба дунё омада ва умр ба сар бурдааст. Бедил дар асарҳои худ бар асоси назарияи ваҳдати вучуд баъзе фикрҳои бидъатомезро, ки бар хилофи дини ислом буданд, ифода карда ва бар зидди нифок ва адовати мазҳабии байни хиндуён ва мусулмонон сар бардоштааст. У ақидаҳои худро баъзан ошкоро ва гоҳо дар зерноти таъбирҳои тасаввуфи баён намудааст. Асарҳои Бедил бо сабки маҳсул навишта шудаанд. Гояҳои ин шоир ва мутафаккири бузург назар ба дигар ҷойҳо бештар дар Осийи Миёна, дар байни тоҷикон ва ўзбекон тарафдорони худро пайдо намуд. Лекин, мутаассифона, қисми зиёди пайравони Бедил асосан услуби мураккаби бадеии ўро дар шакл тақлид карда, ба мазмунон фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии мероси адабии вай аҳамият надоданд. Шояд ба сабаби ақиб мондани ҳаёти маданият Бухоро ва дар ин маҳал хеле қувват гирифтани таъсири таассуби динӣ бошад, ки аксаран ҷиҳатҳои тасаввуфии шеърҳои Бедил диққати пайравони ўро ба худ кашандаанд. Ин ҳолатро ҳам дар байни шоирони тоҷикзабони дарбори Умарҳои (дар Хўқанд) ва ҳам дар эҷодиёти дигар шоироне, ки дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд ва соир шаҳрҳо нашъунамо ёфтаанд, метавон мушоҳида кард¹⁸².

Бо вучуди ин, ҷараёни бедилизм ғайр аз мукаллимони кўхнапараст намоёндагонии пешқадами худро низ соҳиб буд. Дар байни пайравони Бедил одамоне ҳам буданд, ки баъдҳо, дар асри XIX ва ибтидои асри XX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, гояҳои нисбат ба он замон мутараққиро таълие мекарданд. Нақибҳои Туғрал, Асирии Хучандӣ ва Ҷавҳари Истаравшанӣ аз зумраи чунин шоирон маҳсуб меёфтанд.

Умуман, равиши демократӣ ба назми ин давра низ роҳ пайдо наемуд. Чунинчи, Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ, ки дар эҷо-

*

¹⁸² Айни С., 1954; Айни Х. С., 1956; Бедил, 1955.

диёти ӯ оҳангҳои озодафикри ва танқиди зулму истибдоли ҳукмиро-
мон эҳсос мешавад, намозидаи ҳамин равия мебошад. Тамоюли
танқиди соҳти мавҷударо дар эҷодиёти баъзе шоирони дигари Бу-
хоро, аз қабилҳои Ирсини Ҳисорӣ, Ҳичлати Бухороӣ, Раҳими Самар-
кандӣ ва ғайра низ метавон мушоҳида намуд. Дар доираи адабии
Хўканд мисли Гулшани, Муқрим, Кошиф, Маъдан, Хозик ва Мах-
мур шоироне буданд, ки бо мароми эҷоднашон аз дигар муосиро-
ни худ тафовут доштанд. Шоира Дилшод, ки монанди бисёре ади-
бони он замон асарҳояшро ба ду забон — тоҷикӣ ва ўзбекӣ офари-
дааст, нисбат ба ҷабру ситам ва беподарихон ҳокимони феодалӣ
ва мулозимони онҳо ҳисси нафрат ва эътироз баён менамояд.

Дар ин давра асарҳои онҳо ба таърих асосан шакли воқеанга-
риро ба худ гирифта буданд. Лекин дар ҳар сурат як қалла сар-
ҷашмаҳои таърихӣ ҳам ба вуҷуд омаданд, ки дар масъалан омӯх-
тани ҳаёти асарҳои XVIII—XIX арзиши зиёде доранд. Яке аз ин гу-
на сарҷашмаҳо асари Мухаммадҷафон Қарминӣ «Тухфани хонӣ»
ё худ «Таърихи Раҳимхонӣ» аст. Ин китоб воқеаҳои дар байни сол-
ҳои 1721—1757 рӯйдодаро дар бар мегирад. Дигар аз асарҳои му-
ҳими ин давра китоби Мухаммад Яъқуб «Гулшани-ул-мулк» ме-
бошад, ки дар солҳои сиёси асри XIX илҳами шуда, замонҳои
ҳукмиронии манғитхоро то аҳли амр Насрулло тавсиф менамояд.

Таърихи хонҳои Хўканд дар «Мунтахаб-ут-таворих» ном аса-
ри Мухаммад Ҳакимхон, ки воқеаҳои аз замонҳои ҳукмиронии Нор-
бӯта (тақрибан с. 1770) то айёми салтанати Мухаммадалихонро
нақл менамояд, шарҳу баён ёфтааст. Асари Мулло Ағтор «Чаҳон-
намо», ки соли 1810 таълиф ёфта буд, асосан ба муносибати байни
аморати Бухоро ва давлати хонии Хўканд бахшида шудааст. Ило-
ва бар ин, доир ба таърихи давлати хонии Хўканд асарҳои ди-
гар, аз қабилҳои «Таърихи Шохруҳӣ»-и Мулло Ниёз Мухаммад ва
«Таърихи муҳочирон»-и Дилшод низ таълиф ёфтаанд. Доир ба таъ-
рихи аморати Бухоро ғайр аз асари Аҳмад Махдуми Доғиш «Таъ-
рихчи Бухоро» ҳамчунин таърихи Мулло Ҳамулай (охирин асри
XVIII—ниман аввали асри XIX) қабилҳои қайд мебошад.

Фасли шашум

ТОҶИКОН ДАР ДАВРАИ
БА РОССИЯ ҲАМРОҲ ШУДАНИ
ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ КАПИТАЛИСТӢ
ДАР ИН САРЗАМИН

ХАЛҚИ ГОҶИК ДАР ДАВРАИ БА РОССИЯ
ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

1. ОҶОЗИ БА РОССИЯ ҲАМРОҶ ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА

Инкишофи минбаъдаи робитаҳои тиҷоратии сиёсии
Россия бо давлатҳои Осии Миёна

Чунон ки дар боло қайд карда шуд, ҳукумати подшоҳии рус саъй менамуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқея худро дар Осии Миёна мустаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармон худро дар Бухоро, Хева ва Хуканд пойдор гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX кӯшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тиҷорат ва дасисаҳои сиёсии он Петербургро ба ташвиш андохта, дар вай хавфи ҷидди аз даст рафтани бозори осиимиёнагии молҳои рус ва дар худуди ҷанубии Россия устувор гардидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вучуд овард. Аз ин рӯ, ҳукумати подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонии Осии Миёна ҳаракат намуда, дар айни замон ба мақсади барқарор кардани ҳукмронии худ дар он сарзамини иқломоти ҳарбӣ низ ба амал овард.

Дар соли 1847 қўшуни ҳукумати подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид. Дар ин ҷо бо уивони Раим истехкоме бино карда шуд, ки баъдҳо номи Қалъачаи Аралро ба худ гирифт. Ин истехком ва дигар қалъаҳои соҳили баҳри Арал барои он сохта шуда буданд, ки ҳаракати бемонеаи қорвоиҳои тиҷоратӣ ба дарунтари Осии Миёна таъмин гардад. Дар ҳуди ҳамин вақт дастаи дигаре, ки аз ҷониби Сибирь ба Осии Миёна ҳаракат мекард, ба Ҳафт-руд расид. Ба ин тариқа, қувваҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ду тараф — аз Оренбург ва Омск ба заминҳои яйлоқии аз қозоқҳо ва қирғизҳо қашида гирифтаи давлати хонии Хуқанд наздик шуданд.

Ишроли калъан Окмачити Хўқанд (истехкоми Перовский, Кизил Урдаи ҳозира), ки соли 1853 пас аз муҳосира ва ҳамлаи дастан ҷанговарони рус тахти фармондеҳии генерал-губернатори Оренбург В. А. Перовский ба вуқӯъ пайвааст, дар роҳи ҳаракати миқбалидан қўшунҳои ҳукумати подшоҳи марҳалаи муҳимме гардид. Ҳамон сол аввалин роҳи обии Россия ба Осиёи Миёна кушода шуд ва киштиҳои рус ба шино кардан аз баҳри Арал ба самти сарғаҳи даръёҳои Сир ва Аму шуруъ намуданд. Пас аз ин қад-қади сохилҳои даръёи Сир як қатор нуқтаҳои муқовимат сохта, ҳатти истехкомоти Сирдаръё ба вучуд оварда шуд. Дар тарафи шарқии Осиёи Миёна ҳатти истехкомоти Сибирь ба он мутобикат менамуд. Аҳолии маҳаллӣ қазоқҳо ва қарақалпоқҳо, ки дучори зулму тааддӣи давлатҳои Хўқанд ва Ҳева гардида буданд, ба қўшунҳои ҳукумати подшоҳии рус фаъолона кўмак мерасониданд.

Петербург дар баробари ба амал овардани иқдомоти ҳарбӣ саъю кўшишҳои худро дар бобати ба василаҳои дипломатӣ «кушодани» роҳи васеи ба Ҳева ва Бухоро дохил шудани молҳои рус низ идона меод. Баъди тамом шудани ҷанги Қрим, ки як муддат давқати доираҳои ҳуқумронии империяи Россияро аз Осиёи Миёна дур карда буд, соли 1858 ба аморати Бухоро ва хониини Ҳева бо сардорини полковник Н. П. Игнатъев намоиядагии дипломатӣ фиришода шуд. Гуфтушуниди ин намоиядагӣ дар давлати хониини Ҳева ягон натиҷае наод. Аммо дар аморати Бухоро ба Игнатъев муяссар шуд, ки баъзе муваффақиятҳо ба даст оварад. Амир Насрулло, ки бо хони Хўқанд ҷанг мекард, бо умеди пуштибонӣ дидан аз давлати Рус хайати сафоратро ба хушӣ назирuft ва барои савдогарони рус имтиёзҳои муайяне ваъда дод. Лекин амалӣ намудани мувофиқати ҳосилшуда ниҳоят дараҷа душвор гардид. Худи Игнатъев ҳам фаҳмид, ки ҳукуматҳои хонӣ (қабл аз ҳама ҳукумати Ҳева) ба муоҳидаҳои пешнина аҳамияте намедиханд: дар Ҳева ҳатто матии қарордодеро, ки дар натиҷаи ба давлати хонӣ ташриф овардани П. Никифоров ва Г. Данилевский баста шуда буд, ёфта натавоистанд...

Империяи Россия ба ҳулосе омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна бояд қувваҳои мусаллаҳро ба қор андохт. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараққиқардан зирупой заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Осиёи Миёна ҳамчун бозори каму беш замонатдори молҳои саноатии рус дар пешни назари доираҳои ҳуқумрон ва соҳибкорони мамлакат аҳамияти махсусе пайдо намуд. Ваҷҳи охирӣ бо тараққиёти саръи муносибатҳои капиталистӣ дар Россияи нимаи дуввуми асри XIX, ҳусусан пас аз бекор кардани ҳуқуқи қрепостной ҳеле сахт алоқаманд буд. Қорхонаҳои нави саноатӣ ба вучуд меома-

данд. Муҳимтарин соҳаи саноат — бофандагӣ, ки бо таъмини пахта вобаста буд, бо суръати тамом гусъат меёфт. Тараққиёти иқтисодӣ ба даст овардани бозорҳои нави фурӯши мол, манбаъҳои нави маводди хом ва василаҳои нави алоқаро талаб мекард.

Илова бар ин, аҳолии Ҷаёлолонии давлати Рус дар Оснён Миёна на фақат хавфи аз тарафи Англия истило шудани ин сарзаминро бартараф мекард, балки, баракс, Россияро ба худуди мулкҳои шарқии Британия наздиктар менамуд. Ба ҳамин восита Петербург қусури шикасти ҷанги Кримро гирифтани ва мавқеи худро дар Европа мустаҳкам кардани буд. Аз ин рӯ, сар даровардани ба дарунтари Оснён Миёна бо мақсад ва мақсадҳои ҳам помешикон ва ҳам доираҳои буржуазии империяи Россия мувофиқат мекард.

Мо дар баробари таъкиди намудани омезиши сабабҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки Петербург дар муайян кардани нақшаи Ҷаёлолонии худ нисбат ба давлатҳои Оснён Миёна онҳоро ба асос мегирифт, мавқеи дарачани аввал доштани омилҳои иқтисодиро бояд дар назар дошта бошем¹. В. И. Ленин дар мақолаи «Боз доир ба масъалаи назарияи реализация» маҳз дар давраи баъди ислохот бештар авҷ гирифтани мустамликакунии кишварҳои каноирро бесабаб хотирнишон накардааст. У менависад: «Ҷануб ва ҷануби шарқи қисмати Россияи Европой, Кавказ, Оснён Миёна, Сибирь як навъ мустамликаҳои капитализми рус мебошанд ва на фақат ба қад, балки ба бар ба андозаи бузург тараққи ёфтани капитализми русро ҳам таъмин мекунанд»².

Бинобар ин бе сабаб нест, ки масъалаи дар Оснён Миёна устувор гардидани мавқеи империяи Россия тзавҷҷухи аз ҳад зиёди доираҳои тичоратно саноатиро ба худ кашида, дар ташкилот ва органиҳои матбуоти онҳо мавқеи муҳокимаи пурҷӯшу хурӯше гардидааст.

Ишғолгарҳои мустамликавӣ фақат ба ҳукумати мутлақии подшоҳи, помешикҳо, дворянинҳо, ки дар хизмати граждони ва ҷарбӣ мансабҳои калонро сохибанд, ба як ғудача капиталистон, фабрикантҳо ва пудратчиҳо ғоиданик аст³.

Дар солҳои шастуми асри XIX ба сабаби он, ки дар натиҷаи сар задани ҷангҳои дохилии дар шимол ва ҷануби Америка ба Европа қашондани пахтаи америкӣ қатъ гардида, бӯхрони саноати бофандагии Европа ва Россия ба амал омад, истилои Оснён Миёна ҳамчун манбаи маводди хом пахта аҳамияти махсус касб намуд. Масалан, то соли 1861 як луд пахтаи Бухоро дар ярмаркаи Нижегород 4-5 сӯм арзиш дошта бошад, нархи он дар соли 1862 ба 7 сӯму 50 тин ва дар соли 1864 ба 23-24 сӯм расид.

¹ Инг.: Халфин Н. А., 1972.

² Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 4, с. 86.

³ Хамон асар, с. 386.

Дар соли 1864 ҳучуми катъии кӯшунҳои подшоҳӣ ба Осийён Миёна. Дар 15 сентябри соли 1864 Чинкент забт гардид. Сипас кӯшуни подшоҳӣ ба тарафи Тошкент ҳаракат кард. Дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тўппарронӣҳои шиддатнок кӯшуни подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудофиаи Тошкент роли қалоне мебозид, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди кӯчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз қалонтарини шаҳрҳои Осийён Миёна сукут кард. Вале расман ба Россия ҳамроҳ кардани Тошкент бо мулоҳизаҳои дипломатӣ то тирамоҳи соли 1866 маъқуф гузошта шуд.

Ҷангҳои дохилии хонияи Хўқанд ва ҳамҷунини муносибатҳои душманонаи байни Хўқанду Бухоро ба амалиёти муваффақиятомези кӯшунҳои подшоҳӣ шаронти мусонд фароҳам оварданд. Дар баробари рақобати Бухорову Хўқанд, ки аксар вақт боиси сар задани задухўрдиҳои мусаллаҳонаи байни онҳо мегардид, аморати Бухоро ва хонияи Хева низ дар давоми ин солҳо бо ҳам муборизаҳои тундутезе мебуданд. Ин ҳама ҷангу низоъҳои байниҳудии давлатҳо ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии онҳо таъсири ҳалокатбор мерасонданд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба воҳиди Фарғона лашкар кашид. Кӯшуни Хўқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тўлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ ҳеле заиф гардида буд, ба ҳучуми лашкари Бухоро муқовимат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Хўқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмронии собиқии Хўқанд Худойёрхони ҳарис ва золими аз тарафи халқи шўришгар рондашударо дубора ба тахти хонӣ нишонд.

Амир Музаффар аз ин барори кор рўҳбаланд гардида, ба Тошкент ҳайати сафорат фиристод ва аз ҳукуматдорони рус талаб кард, ки фавран шаҳро тарк намоянд. Дар фосилаҳои музокиротӣ дипломатӣ ҳар гоҳ задухўрдиҳои кӯшуни подшоҳӣ ва сарбозони амир низ ба амал меомад. Губернатори ҳарбии Туркистон М. Г. Черняев дар моҳҳои январу феврал соли 1866 қалъаи Чиззахро фатҳ кардани шуда, ҷанд дафъа ба он ҳамла овард, вале ба мақсад расида натавонист. Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат ҷунин натиҷае дод, ки М. Г. Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷои ӯ Д. И. Романовский таъини гардид. 8 март соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Чиззах ва Хучанд кӯшуни амирро торумор намуд. Қайд кардан ҷолиб аст, ки Д. И. Романовский пас аз ишғоли кӯшуни Бухоро ба сўи ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли

Хучанд (24 май соли 1866), калъан Нов ва истехкоми Уротеппаро (2 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин қарор, зоҳиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғахи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида будаанд. **PDF Compressor Free Version** ва Нов аввалин шаҳрҳои асосан тоҷикнишини мебошанд, ки ба ҳайати Россия дохил шудаанд.

Д. И. Романовский ба ин васила паҳлӯи ҷаби худро мустаҳкам намуда, тамоми қувваҳои худро ба муқобили душмани асосӣ — амир Музаффар равона сохт. Амири Бухоро бошад ба ҷанги зидди кӯшунҳои муназзами империяи Россия омодагии дурусте надошт. Адиби маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1828—1897) тадорукоти муқорибан Чиззахро чунин ба қалам овардааст: «...аскаре зиёда аз аяду ҳаср бад-ин насақ чамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба қарҳ аз ҳар табақа мардум ба нияти ғазо мерафтаанд, баъзе даҳрӯза, баъзе якмоҳа. Ҷаноби амир низ чун ин чамъиятро мулоҳаза намуд, ба худ қазм кард, ки ба ҳамин юруш то Петербурҳ — пойтахти импротур фатҳ хоҳад шуд; чу меъид, ки тӯлу арзи кӯшун қариб ба ду фарсах меравад ва намедонист, ки:

Пароканда лашкар набёд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ бех аз сад қазор.

Ба сатват ва шукӯҳи тамои ба ҳар ним фарсах роҳ нузул карда, ду шабу ду рӯз икомат намуда, овози кӯсу ной ва нафир ба қурраи асир расонида, Фаридун ва Афросиёбро аз ҷумлан хавошӣи ҳашам мешумурд.

Дар муддати ду моҳ қамобеш ба лаби дарьён Сир рафта дар соҳате мусаммо ба Сасиққул нузул фармуд. Ҷозиёни муасқари ҳумоюн пеш аз он ки ба манзил фуруд оянд, аз ғазва пушаймон гашта, дар тараддуи гурез ва маҳлас афтоданд; ҷи асбоби нуқсонотро дар арзи роҳ ба сомон расонида, қорашон ба талабу суол онд гардида буд»⁴.

Тасвири минбаъдан ин воқеа бо з ҳам раигитар аст:

«Ва аз ҷое, ки амир нузул фармуда, сарпардан иҷлол афрошта дошт, то маъракаи қитол ним фарсах қамобеш буд, ки овози нақораи асқария мерасид. Амир дар сояи шомияна ба лаъби шатранҷ машғул буд, ҷамоае аз қавволон қавлу ғазал меғуфтанд, худ амир усули нақораро ба фаҳзи худ ҷи.оҳ дошта. Онан фа онан (дам ба дам) пешхидматонро мефармуд, ки ба амири тубхона Салим-бӣ ва амири асқар Шерали-инок таъин қунанд, ки ҳазинаи Русия ба даст нӯқария афтодз талаф нашавад ва бисъёр мардуми Русияро ноқушта зида оранд, ки дар зумран сарбозони мо истода хидмат қунанд ва низомро қорӣ доранд.

*

⁴ Аҳмади Дониш, 1959, с. 39—40.

Ва дар хошияи лашкар Яхъёҷаи туркмон, ки мансаби охундӣ дошт, бо ҳама сафоҳат фашии аммома аз акиби сар андохта, сафҳан басити ариз ба даст бардошта фазоиلى ҷиход ба ҳалқ талқин мекард, ки «ҷиход кунед, пойдор истед!» Ба ҳамон юриш русия оид ба 1866 кӯшуни кард ва ду-се соҷма тӯбча ба сӯи ғозиён ҳадъя фиришод. Ҳама мунтазири фирор буданд. Яқбора фирор бар қарор ихтиёр карданд. Аввал қасе, ки бигрехт ва аммома аз сару сафҳа аз даст биандохт, Яхъёҷаи охунд буд.

Он гоҳ хабар оварданд ба ҷаноби амир, ки лашкар бе-вафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болон асби қантарӣ ва зини холи нишаста, фурсат наёфт, ки аммома ба сар кунад ё ҷома бишӯнад — ҳамчунон аз сари шатранҷ бархоста болон зин барнишаст ва асб меронд⁵.

18-октябри соли 1866 кӯшуни подшоҳӣ пас аз муҳосарои ҷандинвақта қалъаи Чиззахро тасарруф кард ва мавқеи худро дар хоки аморати Бухоро устувор гардонид, ба дуваумин шаҳри бузургӣ он — Самарқанди бостонӣ таҳлил намуд.

Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешрасти минбаъдан кӯшунон подшоҳӣ

Ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарёе ва Ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адъютанти подшоҳӣ К. П. Кауфман қарор гирифт. У ба ин вазифа бо «ярили заррини» Александри II таъйин шуда, соҳиби вақолати номаҳдуде буд. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барпо намояд, ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Кауфман ва ҳамкорони ӯ ба ташкили системаи идорани кишварии Туркистон шурӯъ намуда, дар он муассисаҳои граждани ба вуҷуд оварданд ва, дар айни замон, нақшаҳои ба дарунтари Осиёи Миёна лашкар кашиданро низ муҳайё сохтанд.

Дар аввали соли 1868 ҳукумати Хўқанд Худоёрхон бо ҳукумати подшоҳӣ муоҳидани сулҳ баста, ба империяи Россия тобеъ гардидаи худро эътироф кард. Ба тоҷирони рус иҷозат дода шуд, ки дар саросари давлати хонии Хўқанд озодона хариду фурӯш кунанд. Онҳо барои кушодани қорвоисаройҳои махсус ва ниғаҳ доштани ғумоштаҳои худ дар ҳаман шаҳрҳои хония ҳуқуқ пайдо намуданд.

Дар ҳуди ҳамон соли 1868, пас аз тобеъ кардани Хўқанд аскарони рус таҳти фармондеҳии генерал Кауфман дубора ба тара-

*

⁵ Аҳмади Доғиш, 1959, с. 40—41.

фи Бухоро, ки дар садади таъғ карда баровардани ҳарифи нави худ аз заминҳои ишғолӣ буд, ҳаракат кардаанд.

Вале аз муҳорибаи назди Чиззах тақдирӣ яке аз калонтарин ва қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна — Самарқанд ҳам ҳал шуд. **PDF Compressor Free Version**

Чанде пештар аз ин воқеа ҳокими Самарқанд — дастнишондаи амири Бухоро аҳолии шаҳро ба муносибати шӯриши ҳақ, ки бар зидди зулму шиканҷаҳои феодалӣ сар зада буд, ба маҳрумӣ ва мусибатҳо дучор гардонид. Бинобар ин аҳоли ба сарбозони амири Бухоро ёрӣ расондан нахост. Аскарони ҳукумати подшоҳӣ сарбозони амирро торумор намуда, 2 май соли 1868 ба Самарқанд дохил шуданд.

Аз по афтодани Самарқанд дар байни сарбозон ва табақаи ашрофияи Бухоро парешонӣ ба амал овард. Умаро ва сипоҳиёни вилоятҳо ба мулкҳои худ фирор кардаанд. Кауфман роҳи пойтахти аморат — шаҳри Бухороро пеш гирифт ва охири шаҳри калони дар сари роҳи пойтахт воқеъ гардида — Каттакӯрғонро ишғол кард. Амир Музаффар охири қувваи худро ҳам намуда, дар Зирабулоқ истехком гирифт.

Дар моҳи июни соли 1868 аскарони ҳукумати подшоҳӣ дубора ба сарбозони амири Бухоро зарбаи қатъӣ расониданд. Амир Музаффар пас аз мағлубияти назди Зирабулоқ имконияти муқобилатро тамомен аз даст дода, аз тахти салтанат фуруд омадан хост. Вале баъдтар, аз ин нияти худ баргашта, бо таклифи сулҳхоҳона ба назди генерал Кауфман элчӣ фиристод. Ва хуш ба Бухоро рафта, дар нитизори ҷавоб нишаст.

Ба ҳамин тариқ, дар зарфи солҳои 1864—1868 ду давлати Осиёи Миёна — хонияи Хуканд ва аморати Бухоро ба мағлубияти дучор гардиданд. Аммо ҳукумати подшоҳӣ корро то ба ҳамроҳ кардани ҳокии ин ду давлат ба империяи Россия бурда нарасонид. Ҳам хонияи Хуканд ва ҳам аморати Бухоро дар зоҳир ҳамчун давлати мустақил боқӣ монданд. Ин кор чӣ бо мулоҳизаи дипломатӣ ва чӣ бо мулоҳизаи дохилии сиёсӣ карда шуда буд. Ҳукумати подшоҳӣ, аз як тараф, аз мувоҳидан Англия ва, аз тарафи дигар, аз ҳучуми ҳокимони вилоятҳои худгонии Осиёи Миёна ҳавф дошт.

Генерал-губернатор Кауфман таклифи амир Музаффарро доир ба сулҳ қабул намуд ва 23 июни соли 1868 муоҳида имзо карда шуд. Мувофиқи ин муоҳида як қисми аморати Бухоро, ки аскарони ҳукумати подшоҳӣ ишғол карда буданд, ба Россия гузашт. Бухоро аз ҳуқуқи бо ихтиёри худ муносибат кардан бо давлатҳои хориҷӣ маҳрум гардид. Амир Музаффар ба пардохтани 500 ҳазор сӯм барои хароҷоти ҳарбии Россия ризоият дод. Ҳамин тариқ, амири Бухоро ба вассали фармонбардори ҳукумати подшоҳӣ мубаддал гардид. Ҳукумати подшоҳӣ ба ҳуқуқи

аз хоки аморат гузаронидани хатти телеграф, ташкили почта, киштирони дар даръён Аму соҳиб шуд, амир бошад таъмини сохтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба ӯҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу маҳсулоти киштиро ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тиҷорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боқ ситонда шавад.

Тадричан ноҳияҳои сарғахи Зарафшон, ки аслан тоҷикнишин мебошанд, ба тахти назорати империяи Россия дохил шуданд. Дар моҳи августи соли 1868 ба ҳайати музофоти Зарафшонӣ кишвари Туркистон шаҳри Панҷакент низ ҳамроҳ гардид. Баҳори соли 1870 сардори музофоти Зарафшон генерал Абрамов ба мулкҳои ниммустақили кӯхистонии Моғиён, Фои, Киштут, Фалғар, Мастҷоҳ, Яғноб ва ғайра юриш намуд, ки дар таърих бо номи «Экспедицияи Искандаркӯл» (апрель-июли с. 1870) сабт гардидааст.

Аз тарафи муқобили дастан генерал Абрамов, ки моҳи апрели соли 1870 аз Самарқанд баромада буд, дастае тахти фармондагии Денгет аз Уротеппа ҳаракат мекард. Мақсади ин юриш аз назар гузаронидани Искандаркӯли сарғахи Зарафшон буд. Абрамов дар маълумоти ба Клауфман фиристодааш таъкид мекард, ки саросари ин маҳал аз ангиштсанг ва беша фаровон аст.

Барои таҳқиқи захираҳои табиии сарғахи Зарафшон ба ҳайати экспедицияи Искандаркӯл олими табиатшинос А. Ф. Федченко, геолог Д. К. Мышенков, нақшабардор (баъдтар арбоби намоёни ҳарбию сийёсӣ) Л. Н. Соболев ва донишмандони дигар низ дохил гардида буданд. Ба ин восита донраҳои илмӣ ва тиҷоративу саноатии Россия тавонистанд бо сарватҳои табиии ин кишвари душворгузари кӯхистонӣ ошно бишаванд.

Дар натиҷаи ин юриш маҳалҳои пониходаи дастаҳои ҳарбин подшоҳӣ ба номи «Туманҳои кӯхистонӣ» ба музофоти Зарафшон ҳамроҳ карда шуданд.

Муборизаи Англия ва Россия барои доирани буфаз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна

Пешрави кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна нақшаҳои империяи Британияро вайрон намуд. Дар соли 1869 Англия роҷеъ ба таъсиси давлати «буфер», яъне бетараф дар байни миттаҳаҳои тахти тасарруфи Англия ва Россия дар Осиёи Миёна масъала ба миён гузошт. Ба ақидани мустамликадорони англис, чуниқ давлат мебоист Афғонистон гардад, ки ба он ҳамроҳ кардани мулки Бадахшон низ дар назар дошта мешуд. Даръён Аму

бояд сарҳадди байни доираҳои нуфузи Англия ва Россия мегардид.

Вале вақте ки доир ба ин масъала гуфтугузори тарафайи ба амал омад, асли мақсади ҳукумати Англия нисбат ба Афғонистон ошкор буд. Мегардид, ки вай дар воқеъ Афғонистонро ба миштакан тахти васоъати худ табдил додан мехоствад.

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмронии кишварии салтанати Англия ва Россияи подшоҳӣ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осмён Миёна хомӯшона чунин мувофиқате ҳосил кардаид, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия дар бобати тақсими доираи нуфуз созиш ба амал омад, кучуми кӯшунии подшоҳӣ ба Хева шурӯъ шуд. Ташаббускор ва ташкилкунандаи фаъоли юриши нави ишғолгарона К. П. Кауфман буд, ки дар амалиёти худ аз ҳукумати подшоҳӣ қомилан тарафдорӣ мекард. Зарурати «ҷазо додани» давлати хонӣ барои аҳдшиканӣ ҳоҷе ки аз вақти куштори ҳайати сафорати Бекович-Черкасский дар соли 1717 зоҳир мегардид, барои ҳамла ба қорвони тоҷирони рус, барои «муносибати беэҳтиромона» нисбат ба намояндагони генерал-губернатори Туркистон ва амсоли инҳо ҳамчун баҳонаи ин юриш ба қалам дода шуданд. Аммо асли мақсади ин юриш ҳамон саъю кӯшиши доираҳои ҳукмронии империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фурӯш ва ба даст даровардани манбаъҳои нави маводди хом буд.

Дар охири моҳи март соли 1873 кӯшунҳои Туркистон ва Оренбург ба қалъаи шаҳри асосии давлати хонии Хева расиданд. Хони Хева Муҳаммад Раҳими II қайҳо аз он ҷо фирор карда, ба дашти туркман, ба яйлоқи Хазовот рафта буд. Муқобилони Муҳаммад Раҳим бародари ӯ Атоҷонтӯраро, ки ба суиқасди эъди хон гунаҳкор карда, ба эиндон партофта шуда буд, хон эълон намуданд.

Лекин К. П. Кауфман бо Атоҷон саруқор доштаиро вақосе ва аз паси хони фирорӣ қосид фиристода, ба боргоҳи худ баргаштани ӯро талаб кард. 2 июни соли 1873 Муҳаммад Раҳими II ба пойтахти давлат бозгашт ва асири ифтихорӣ гардид. Кауфман шартҳои муоҳидани сулҳ ва муносибат бо давлати хониро пеш мениҳод ва умзори Хева сари итоат ҳам карда, ба ҳаман он шартҳо розӣ мешуданд. 12 августи соли 1873 муоҳидани байни Россия ва Хева, ки аз 18 модда иборат буд, ба имзо расид. Дар моддаи аввал таъкид мешуд, ки хон итоати императори умумии Россияро қабул карда, бидуни иҷозати ҳукуматдорони подшоҳӣ бо ягон давлати ҳамсоя муоҳида намебандад ва ё ҷанг эълон намекунад. Заминҳои соҳили рости дарёи Аму аз Хева гирифта, як қисми он ба ивази кӯмакҳои дар давраи ҷанги Хева ба

кӯшуиҳои рус расондаи амир ба Бухоро дода шуд. Дар соҳили рост ҳамчунин шўъбаи Амударё бо маркази Петро-Александровск (холо ш. Тўрткўл) ташкил гардид, ки ба ҳайати вилояти Сирдарё дохил мешуд.

Модели PDF Compressor Free Version ба тоҷирон ва соҳибқорони рус барои фаъолиятҳои дар давлат имтиёзҳои васеъ меоданд. Мувофиқи ҳабини муоҳидаи хон вазифадор шуд, ки хариду фурӯши одам ва ғуломдориро барҳам медиҳад ва ичунин барои хароҷоти ҳарбӣ маблағи 2 миллион сўм «чарима» мепардозад⁶.

Аз охири соли 1873 то аввали соли 1874 вазъият дар давлати хонии Хўканд хеле тунду тез гардид. Ҳокимони феодалии Хўканд қариб ҳаман заминҳои берун аз водии Фарғона дошташонро аз даст дода, қусури даромади барбодрафтаре аз ҳисоби харчи бештар истисмор кардани аҳолии Фарғона баровардан хостанд. Илова бар ин, маъмурон ва амалдорони бисёре, ки аз ҷойҳои сердаромади худ дар водии Чу ва ҷараёнҳои миёнаи дарёи Сир, дар Хучанд, Уротеппа ва дигар маҳалҳо маҳрум гардида буданд, ба ин ҷо фурӯ рехтанд. Харчи ин аъёнӯ ашрофи феодалии низ ба ўҳдаи аҳолии меҳнаткаш афтада, боиси афзоиши хироч ва молиёт гардид.

Ҳукуматдорони подшоҳӣ дар Петербург ва Тошкент аз ҳукмрони давлати хонии Хўканд ҳамеша изҳори хурсандӣ ва қаноатмандӣ мекарданд. Ин аст, ки Худоёрхонро ба ивази нармию хушмаҳзарӣ ва гузаштҳои нисбат ба талабҳои империяи Россия борҳо бо нишону унвонҳои ифтихорӣ ва ташаккурномаҳои «аълоҳазрат» сарфароз гардониданд буданд. Ойиқо норизоятӣ ва эътирозҳои оммавии аҳолии давлати хонии Хўканд, тоҷикон, ўзбекон ва қирғизҳои Фарғонаро ноҳида меангоштанд. Ҳол он ки ба идораи генерал-губернатори Туркистон дар бораи вазъияти ноороми давлати хонӣ хабарҳои зиёде мерасиданд. Дар яке аз ин хабарҳо, ки ба мохи мав соли 1874 тасдиқ дорад, аз ҷумла ҷунун гуфта шудааст: «Ҳозир вазъияти давлати хонии Хўканд пурташвиш аст. Аҳоли аз хон ниҳоятдараҷа норозӣ мебошад. Хон агар қорвоисарое бино кардани шавад, ё дар ягон маҳал зироат кардан хоҳад ва ё ба ҳаёлаш сохтани боғе расад,— ҳамеша дар амали намудани тамоми ин гуна қасду ниҳатҳои аҳоли ва сарбозонро маҷбуран қор мефармояд, аммо як тин ҳам музд намедиҳад»⁷.

Дар саналҳои дигар аз мавриди таҳқир қарор гирифтани одамони меҳнаткаш, вақшонияти полиция, андозу хирочҳои зиёде, ки ҳатто «барои хори дар биёбон рӯнда, дарахтони аз кӯҳ ова-

* Матни пурраи муоҳидаи байни Россия ва Хева аз тарафи Жуковский С. В. дар китоби «Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие». Пг., 1% 15, замиран III, с. 178—183 нашр шудааст.
† Терентьев М. А., 1906, ч. II, с. 266—281.

ранда, барои най, барои золуи аз кӯл ҷамъкунанда ва ғайра» меситовиданд, сухан ронда мешуд⁸. Баъзе хуччатҳо дар худ хулосаҳои хеле сареху равшан низ доштанд. Масалан, дар маҷмӯи «Мадрақҳои навтарин роҷеъ ба давлати хони Хўканд» чунин изҳор гардида буд, ки «тамоми дастгоҳи идории кунунӣ бо андак тақон мисли дарахти кўхнаи пўсида омодаи афтадан аст».⁹

Ба Кауфман лозим омад, ки ба вазъияти пурташвиш ва шўромезии водии Фарғона мудохала намояд. Вале ў «ба таври худ» мудохала намуд ва бо ҳамин ҳам нисбат ба мардуми меҳнаткаш тавачҷўх надоштани худро боз як бори дигар нишон дод. Генерал-губернатори Туркистон фақат хост, ки хони мустабидро аз хавфи сар задани ошўби халқ «падарвор» огоҳ созад. Ба ин маънӣ ў 8 июли соли 1874 ба Худоёрхон номае навишт: «Бехтарин қасоси зидди Шумо амал мекунад, мардум ҳам дар изтироб аст... Агар шумо тариқи раиятдорӣ худро тағйир надихед..., он гоҳ ман бароятон аичоми нохўшро пешгўй мекунам»¹⁰.

Хони Хўканд ин номаи генерал-губернаторро қомилан мувофиқи тарзи таъҷжури худ таъбир намуда, оташи ҷабру ситамро дар саросари мамлакат боз ҳам фурузонтар гардонид. Вале оромии ба ин васила таъминшуда дер напонд. Бахори соли 1875 шўру ошўбҳои халқ дубора бо қувваи нав сар зада, аз марзҳои гарбии мамлакат, аз наздикии Хучанд то водии Олой ва маҳалҳои назди кўхистони Помир — тамоми қаламравии давлати хониро фаро гирифт. Ба зами ин, вазъияти умумии сиёсии ин давра аз даври пешин тафовут дошт. Агар дар нимаи аввали солҳои 70-ум асосан шўришҳои халқии зиддифеодалӣ ба амал меомада бошанд, тахминан аз соли 1875 ба муборизаи зидди Худоёрхон як гурўх намояндагони аъёни олимзоми дарбор низ ҳамроҳ шуданд. Абдурраҳмони Офтобачӣ, бародари Худоёр, ҳокими Марғелон Султон Муродбек, Мулло Исо-авлиё ва дигар феодалони қалон аз тарси ин, ки онҳо ҳам ба ғазоби халқ гирифтӣ нашинанд, ошқоран ба муқобили хон сар бардоштанд. Писари Худоёрхон Насриддин ҳам ба сафи муқолифони падари худ дохил гардид. Намояндагони синфи ҳоким ба ҳаракати зиддифеодалӣ ҳамроҳ шуда, тамоми саъю кўшиши худро ба он равона сохтанд, ки равиияи иҷтимоии муборизаи халқро суст намоянд ва онро аз роҳи синфӣ бароварда, ба роҳи мазҳабӣ миллатчиғӣ дароваранд. Бинобар ин вазкте ки Худоёрхон аз тахт афтод (ва ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон фирор карда, ба ҳимояи найзаҳои подшоҳӣ паноҳ бурд), онҳо ўро на ба зулму ситам ва қатлу ғора-

*

⁸ ЦГА УэССР, И-1, оп. 34, д. 234-а, лл. 18—19.

⁹ ЦГА УэССР, И-1, оп. 34, д. 243-а, лл. 18—19.

¹⁰ Ҳамон ҷо, д. 242, лл. 46—47.

ти мардум, балки ба мутен давлати Россия гардидаиаш гунаҳкор доидаанд. Онҳо «ба муқобили қофирон ҷиход» зӯлон намуда, барқарор сохтани ҳудуди пешини хонияи Хӯқандро талаб карданд ва дар ҷазираҳои бардоштаи Дастахон ҷудогонани шӯришгарон бо таҳрики доираҳои миллатчи феодалонӣ рӯҳониёни мутаассиб ба станцияҳои почта ва деҳаҳо ҳучум мекарданд ва дар роҳҳо даст ба горагари мезанд.

Кауфман хабар ба тахт нишастани Насриддино шунда, наҳори ризоят намуд, ки ҳукумати ӯро ба расмӣ ҳоҳад шинохт, фақат ба шарте ки ҳама қарордод мувофиқаҳои байни Россияву Хӯқандро риоят кунад ва ба талабҳои руси аз ҳамлаву горагариҳо зарардида товои бидиҳад. Насриддин ба рӯҳониёну феодалони қалон тақъа намуда, ба ин талаби генерал-губернатор зӯтино накард ва танҳо пас аз он, ки дастаҳои Хӯқанд 22 августи соли 1875 дар муқорибати назди қалъаи Маҳрам шикаст хӯрданд, ба номаи Кауфман ҷавоб гардонид, ҳамаи пешниҳодҳои ӯро қабул кард. Вале ақиқон он талабҳои пешини ба назари генерали подшоҳӣ қам менамуданд.

22 сентябри соли 1875 ба давлати хонӣ қарордоди нав пешниҳод карда шуд. Мувофиқи шартҳои ин қарордод Хӯқанд аз ҳуқуқи бо ягон давлате (ғайри Россия) бевосита муносибат пайдо намудан маҳрум гардид, маблағи зиёде ҷарима ва товои ҷанг намедод. Мулки беки Намангон аз давлати хонии Хӯқанд ҷудо намуда, ҳамчун шӯъбае ба ҳайати кишвари Туркистон ҳамроҳ карда шуд. Мисли ҳарвақта қорсонону тоҷирони рус ба ҳама гуна имтиёзот соҳиб гардиданд.

Бо вучуди ин, вазъият тезу тунд ва пурташвиш буд. Феодалону рӯҳониёни иртиҷонараст ҳамоно мардумро ба «ҷиход» даъват мекарданд. Ба ҳама Насриддин ба тахти хонӣ Пулоабек нишонда шуд. Дар илоҳии Амличон ва Намангон байни қорсонони Хӯқанд ва аскарони подшоҳӣ залухӯрдҳои шадид ба амал омаданд. Ҳукумати подшоҳӣ амалан аз фондаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ки дар давлати хонӣ ба даст оварда буд, маҳрум гардид, зеро дар он шароит иҷрои қарордод ҳеҷ имкон надошт.

Кауфман аз тарси он, ки шӯру ошӯбҳо метавонанд тамоми Туркистонро фаро бигиранд, ба воли Фарғона қувваҳои иловагӣ фирисод. Ниҳоят манбаҳои шӯришу исёби паҳш карда шуданд. Генерал-губернатори Туркистон бо пуштибонии вазорати ҳарбӣ мамоннати вазорати қорҳои хориҷиро, ки аз ақсуламали Англия андеша мекард, баргараф намуда, ба қомилан аз байн бурдани истиқлолияти давлати хонии Хӯқанд муваффақ гардид. Мувофиқи фармони подшоҳ аз 19 феввали соли 1876 ҳамаи давлати хонӣ бо номи вилояти Фарғона ба ҳайати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Дар айни замон, дар ҷануби шарқи Осиёи Миёна амалиёти

чангин аморати Бухоро давом мекард. Ин дафъа маҳалли чамъ-омад ва таъягоҳи кӯшуни Бухоро Карши ва Шахрисабз гардид. Амир Музаффар дар навоҳини ин шаҳрҳо қувваи зиёдеро чамъ намуда, дар охири соли 1866 — яввали соли 1867 ба Бейсун ва Дехнав ҳучум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳаллии ниммустақил бо сардорин беки Хисор қарор гирифта буданд.

Тўпхонаи ҳарду тараф ҳам хеле заиф буд. Хисориҳо ҳамаро 4 тўп (2 тўпи қўяӣ ва ду тўпи мисӣ) доштанд, дар онҳо аслиҳаи оташфишонӣ ҳозиразамон ба миқдори кофӣ набуд. Бинобарин дастаҳо аксар вақт ба чанги тан ба тан мегузаштанд. Кӯшуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби сахт (хусусан дар мавзая Амоқсой) хисориҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Дехнав ба муҳосира гирифт ва сипас шабоҳун зада, қалъаро ишғол намуд. Сарбозони амир ба қатли оми даҳшатангезе шурӯъ карда, ҳар каси ба дастаҳои афтодаро набуд сохтанд.

Ба чанде аз хисориҳо ва иттифоқчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафҳои Қаротегини, Дарвоз ва Қўлоб гузехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Хисор Абдулқарим-додхоҳ ба Қўлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сараҳони сийёсатмадори маккор ӯро ҳамроҳи чанд нафар муттафиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар дод. Сараҳон ният дошт ба ин васила тавачҷӯҳи ҳукмрони Бухороро ба худ ҷалб намояд ва ҳукумати бекии Қўлобро дар даст нигоҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба самти Шарқ ҳамонро давом мекард. Он гоҳ Сараҳон, ки мулкҳои зиёде дар поёнҳои дарёҳои Қофарниҳон ва Вахш ба ҳар андоза тахти ҳокимият ва нуфузи ӯ қарор гирифта буданд, барон дар атрофи худ муттаҳид кардани ашрофи феодалии қабिलाҳои ин ноҳия ва бо қувваи онҳо гирифтани пешни роҳи сарбозони амир саъй намуд. Беки нави Дехнав Улугбек ба кўмаки ӯ шитофт ва онҳо якҷоя дар яввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барон муқовамат намуланд дар муқобили бухорониҳо даъват карданд. Азбаски Сараҳон шiori дар байни мардум машҳури муборизан зидди андозҳои ҷорикардан амирро ваъз мекард, ба зеро байроқи ӯ боз фавҷи сершумори ихтиёрийи чамъ омад.

Амири Бухоро ва муқаррабони ӯ ба набардҳои нав дахикона ва бо тамоми қувва таяйӣ медидаанд. Аз ҷумла бо сардорин Яъқуббек қўшбегӣ кӯшуни махсус ташкил дода шуд. Яъқуббек дастаҳои амалан ноозмуда ва силоҳи дуруст надоштан Шерободро, ки ба он Остонақулӣ сардорӣ мекард, ақиб партофта, аз Сурхондарё гузашт ва тамоми сарзамини Хисорро ба харобазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувон ва Қўлобро пеш гирифт. Ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро бо ғорати шаҳру деҳот ва қатлинома

мардуми бегуноҳ тамои мешуд. Дар як худи Хисор панҷ ҳазор, кас ба қатл расид¹¹.

Ҳарчанд ки сарбозони амир касеро амон навода, ҳатто аҳолии шаҳру кишлоқҳои муқобилатнакардари ҳам несту нобуд мекардан, **PDF Compressor Free Version** лошуда бо номи «амонпулӣ» хироч ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки бо роҳи ин гуна ғоратгарӣҳои рӯи рост ҷамъ омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардид ва қисми асосии он ба амир фиришода шуд.

Ба мақсади қомилан аз байн бурдани истиқлолияти бақии мулкҳои ин ноҳия амир Музаффар фармуд, ки ҳокими Хисор Абдулқаримро бо тамоми хонаводааш нобуд созанд. Сараҳон аз кушта шудан тарсида, ба воситаи дарёён Аму ба хоки Афғонистон гузашт (аз рӯи баъзе маълумотҳо ӯ баъдҳо волини Кандаҳор шуд ва аз рӯи маълумотҳои дигар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо иқомат ихтиёр намуд).

Сарони қабिला ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардан Бухоро бо одамоне, ки инсбат ба амир садоқат доштанд, ивзз нарма шуданд. Яъқуббек кушбегӣ ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои Хисор ва Кӯлоб тахти қаламрави ӯ қарор гирифт. Ба Яъқуббек дар ҳокимият ихтиёроги тақрибан номаҳдуд дода шуд. Саидзиёди қиққӣ беки Балҷувон ва Наҷмуддин-хоча беки Кӯлоб таъин гардидаанд. Ин ҳукмронони нав, ба мақсади хушхизмати намудан дар назди амир, қорро аз ривочи зулму ситам ва ситонидани андозу хирочҳои хонахаробкузианда сар қарда, камтарин норизоияти ва эътирози мардумро бераҳмона фурӯ мешинонданд. Аҳолии оммаи меҳнаткаш боз ҳам табоҳтар гардида ва аз ин рӯ ба қатлу қуштоқҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизоияти дар дехоту шаҳрҳо бегӣ аз пеш қувват мегирифт ва гоҳе ба ошӯбҳои зидди истисмори феодалӣ табдил меёфт.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилокоронаи худро дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна идома меод. Ақнуи навбати зарба задаи ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо он вақт тахти нуфузи давлати хонии Хўқанд воқеъ гардида буданд. Раҳимшо аз задхўрҳои дохилӣ истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир ҷоплусӣ қарда, ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд¹².

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорону Хўқанд гардида. Ҳарчанд ҳукмрони онвақтан Хўқанд Худоберхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд,

¹¹ Стремловский Е., 1875, с. 685.

¹² Сомй, 1962, в. 132—103; Мазов Н., 1879, с. 175—176; Кисляков Н. А., 1951, с. 63—70; Искандарова Б. Н., 1960, с. 56—60; 170—189; Хамроев М., 1953, с. 26—29; Юсуфов Ш., 1964, с. 29—32.

муносибати ин ду давлати Осӣён Миёна беш аз пеш тезу тунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳадди Қаротегин задухӯрдҳои сахт ба амал омада, дар онҳо қувваҳои аскарини аморати Бухоро ва давлати хонии Хўқанд иштирок намуданд.

PDF Compressor Free Version

Бо вучуди ин, вазъият акнун назар ба дах-поиздах сол пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Хўқанд солҳои дароз катъ намешуд. Аммо ҳоло, дар солҳои шастум ва ҳафтуми ҳафтодуми асри XIX дар Осӣён Миёна Россия подшоҳӣ соҳибхитӣер гардида, Бухорову Хўқанд ба вассали ӯ табдил ёфта буданд. Хар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хонӣ ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳуқуқони Петербург ва Тошкент, ки Туркистонро тамоман ба тахти тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тичоративу иқтисодии байни вилояту ноҳияҳо ва мулкҳои давлатҳои хонии ин сарзамин аз рӯи маънавиятҳои худ тавачҷӯх зоҳир менамуданд. Ба ин вачҳ вақте ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Хўқанд задухӯрд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир Музаффар муроҷиат намояд ва ӯро огоҳ кунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Хўқанд даст кашад.

Вазъият як муддат ба оромӣ рӯ овард. Ҳокими Қаротегин Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намояд, вале ин майли ӯ мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавият сӯйи таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба водии Олой экспедицияи фиристод. Дар охири июль ва август соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъйин шуда буд, дар сари як дастан қалон, ки ба ҳайати он, ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва нучум (Л. Ф. Костенко, В. Ф. Ошанин, А. Р. Бонедорф ва дигарҳо) дохил мешуданд ба самти кӯҳдоманҳои Помир раҳсипор гардид. Ин экспедицияи мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳӣ акнун идомадиҳандаи ҳаққи хонии Хўқанд ба ноҳияҳои кӯҳистони Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ӯ барои аскарони империяи Россия қомилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкашиаш» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ӯ Раҳимшо, ки то он вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳӣ ба садоқаташ бовар дошт, гузошта шуд. Дар нимаи дуввуми солҳои ҳафтодум амираи Бухоро Қаротегинро тамоман ба қатори мулкҳои худ дохил намуд. Сипас ҷунин қисмат ба сари Дарвоз ҳам омад. Агар мулкҳои душворраси ғарби кӯҳистони Помир, аз қабилҳои Рушон, Шугнон

ва Вахон сарфи назар карда шавад, Дарвоз охири мулки җим-
мустақили соҳиҷи рости Панҷ ба шумор мерафт. Соли 1876 амир
барон тобеъ намудани ин мулк бо сардории бехтарин дашкарка-
ши худ Худойназар-додхо кӯшун фиристод. Бухориҳо бо таъйиқи
снӯси ва мақру фиреб тавонистанд шоҳи Дарвоз Сирочиддинхо-
ро барон мулоқот бо амир ба Шаҳрисабз оваронанд, ки ӯ дар
он ҷо феврал ба всорат афтод.

Вале ин хиёнат продои мардуми Дарвозро шикаста натаво-
нист. Онҳо ба муқобили истилокорон мардонавор ҷангида, аввал
як дастан наҷандон қалони бухориҳо, баъд кӯшунӣ якунимхазо-
раро, ки бо тӯп мусаллаҳ буда бо сардории Худойназар-додхо
ба сӯи онҳо ҳаракат мекард, торумор намуданд. Дар ин
ҷанг Худойназар-додхо ва ҷанде аз саркардаҳои ӯ ярадор шу-
данд. Қисмати зӯида аскарони ба ин самт фиристодаи амир но-
буд гурӯҳанд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарвари Дарвоз ҳа-
маи воқияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудан ҷануби
шарқии Оснӯи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо
мақсади пешгирӣ намудани шӯришҳои умумӣ феврал ибтидои
соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зӯида аскарӣ фиристод (аз рӯи
баъзе маълумотҳо амир ҳатто нияти шаҳсан ба он сардори кар-
дан дошта будааст). Ин қувваи аскарӣ дар навоҳии Кӯлоб, Бал-
ҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастан сершумор ба қалъаи
Ғарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф
тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намонд.

Худойназар-додхо аз рӯи ин нақиша амал намуда, мудофиқу-
нандагон Дарвозро ба ақибнишинӣ маҷбур сохт ва қалъаи
хеле мустаҳкам Қафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо
дар ҷангҳои саҳт талафоти зӯида дода, нияти Қафтархонаро
нишол карданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз Қалъаи-
Ҷумб ва воҳияи Панҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт наму-
данд.

Вале муборизаи асоратнописандонаи мардуми ин деёр бо ҳа-
мин катъ нагардид. Ба сардашқарон ва сарбозони амир барон
фуру нишондани муқовимати соқивони баъзе маҳалҳои Дарвоз
боз ба ҳарҷ додани ҷаҳду кӯшишҳои пур аз заҳмату ранҷ до-
зим омад. Махсусан аҳолии водии Панҷ ба муқобили истилога-
рон бебоқона ҷанг мекарданд. Бисёрини онҳо дар қалъаи даст-
нораси Рошорв ба қамии нишаста, ба душман зарбаҳои саҳт
мерасонданд. Фақат пас аз он ки озуқа ва муҳимоти қалъа-
анишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалӣ ба
амир фӯрӯхташуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи
худро ба бухориҳо боз кард. Аксари дарв озиғии мудофиқуна-
дан қалъа ба таслим сар нафуроварда, бо роҳҳои маҳфӣ ба соҳи-
ли ҷаби Панҷ, ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир Музаф-

фар ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта, дар қанораҳои ҷанубии он мавзёе гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он сӯи дарёе қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуданд.

Ҳукуматии ин қониқати дарвозихоро қомилан бартараф намуда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмонқулибекро ҳоким таъин кард. Табиати озодиҳои ва истиқлол-талабии аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, доиман дар ихтиёри ҳоким дастан сершумори сарбозон, ки нафароти онҳо ба 1300-1500 мерасид, гузошта мешуд.

Ин сарзамини нишолқардан аморат, ки акнун номи «Бухорони Шарқӣ»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона чунон зарар ва ҳасратҳо дид, ки то ғалабаи Революцияи Қабри Социалистии Октябр ба худ омада натавонист. Дар бораи ин харо-биҳо аз гувоҳии капитани штаби генералӣ Стеткевич мумкин аст як аңдоза тасаввурот ҳосил намуд. У навиштааст: «Ба қавли сокинони ин маҳалҳо, тақрибан чил сол қабл аз ин воқеи Ширкент аз Дарбанд то Регар ва кӯхистони Қаратог ҳамма боғу ҷаманзор буд, аммо дар вақти ҷангҳои дохилӣ, ки бо тобеъ шудани Регар ба амираи Бухоро аҷом ёфтанд, ба вайронзор мубал-дал гардид ва дигар рӯи беҳбудиро нахоҳад дид... Фақат ба боғ-ҳои атрофи бозор (дар Регар-В. Г.) даромада, дидем, ки ғайр аз харобазор ҷизе нест ва шаҳр як деҳачи бозорист, деворҳои ги-лии нимвайрона масоҳати васеи чорғӯшаеро иҳота карда, даро-мадҳои он, ки аз дарвозаи бурҷнок аст, ба ботлоқ табдил ёфта-аст»¹³.

Чунин маънаҳои ҳузрангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳои ин вилоят дидан мумкин буд. Он шаҳру деҳаҳое ҳам, ки ҳангоми ҳуҷуми сарбозони амир солим монда буданд, баъдҳо аз усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони ҳарису вичдонфурӯш ва торочғарихон амлоқдорону ҷамъқунандагонии хироч гардиданд.

Чаро сокинони озодипарастии маҳалҳои кӯҳсору водии Тоҷикистон дар мубориза бо қувваҳои аскарӣ нисбатан заифи амир шикаст хӯрданд? Сабаби аввал ин аст, ки онҳо аз ҷиҳати омодагӣ ба муқовимат, ваҳдат ва таҷхизоти моддӣ ҳама ба дараҷаи дозима қувваг пайдо накарда буданд. Сабаби дигар ин аст, ки феодалини болонишини маҳаллӣ, мисли одати ҳамеша-гӣ худ, барои нигоҳ доштани мавқеҳои имтиёзнокашон дар айни саҳти мубориза ба тарафи истилокорон гузашта, ба қори умум хиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфи онҳо назар ба эҳсо-

*

¹³ Стеткевич, 1894, с. 241.

соти миллию ватандӯстнашон қавитар буд. Хукуматдори амир аз ин заъфи онҳо истифода бурда, бо фитнаву дасиса ва бо дошоу ваъдаҳо ҳар гуна шохону ҳокимон, хонхону бекҳо ва феодалони хурду калонро ба тарафи худ моил месохтанд. Ҳамчунин тарафи онҳо ва дасгигиёе ки аморати Бухоро аз империяи Россия меид, дар барори истилокорихои он аз аҳамият ҳоли набуд.

Ҳучуми қўшунҳои подшоҳӣ ба Туркменистон

Нимаи дуввуми солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри XIX даврает, ки доираҳои ҳукмирони Россия змаиёти худро дар қисмати ғарбии Осиёи Миёна, яъне дар Туркменистон вусъат медиҳанд. Дар ин иқдом на фақат табақаҳои ҳокими помещикҳои дворянҳо, балки буржуазияи босуръат тараққиқунанда низ, ки барои ба воситаи баҳри Каспӣ роҳ ёфтаи ба заминҳои нав ишғолшуда, яъне қушодани роҳи дар он замон хеле мусонд ва судманд ҳаракат мекард, манфиатдори худро зоҳир менамуд. Ғайр аз ин, ноҳияи паси Каспӣ маҳалли дасисаҳои ҳарифи империяи Россия— Англия ба шумор мерафт. Офицерон ва ҳусусони сиёсии англис бо ҳар роҳ ба Туркменистон сар дароварда, бо одамони соҳибнуфуз робита барқарор мекарданд ва барои устувор намудани мазқеъҳои ҳарбӣ ва сиёсии империяи Британия дар ин маҳалҳо замина муҳайё месохтанд.¹⁴

Дар моҳи марти соли 1874 ҳукумати Петербург «Низомномаи муваққати идораи ҳарбии кишвари Моварои Каспӣ»-ро тасдиқ намуд. Мувофиқи ин низомнома шўъбаи Моварои Каспӣ (Зақаспия) таъсис ёфта, маркази он Красноводск гардид ва шўъбаи мазкур ба ихтиёри волини Кавказ дода шуд. Масоҳати он аз соҳилҳои шарқии баҳри Каспӣ то дарёи Атрек дар ҷануб ва давлати хонии Хева дар шарқ мукаррар гардида буд.¹⁵ Садорати шўъба торафт бештар ба Туркменистон ва вилояти ба он ҳамсои Эрон роҳ ёфтани намоиядагонии англис — В. Марч, В. Бейкер, Нэйр, Клейтон, Гилл, Ч. Мак-Грегор ва дигаронро ба назар дошта, бонги хатар зад ва дар назди доираҳои олии ҳукумат роҷеъ ба пешбурди кардани чораҳои лозима масъала гузошт.

Ҳукумати подшоҳӣ пас аз муҳокиман дуру дароз қарор кард, ки қўшунҳои худро ба воҳан Аҳалтегин ҳаракат диҳад. Дар аввали моҳи майи соли 1877 Қизиларват ишғол карда шуд. Вале ҳуди ҳамон сол сардори шўъбаи Моварои Каспӣ генерал-майор

¹⁴ Инг.: масалаи, Тихомиров М. Н., 1960; Халфин Н. А., 1965; Хидолатов Ф. А., 1969.

¹⁵ «Присоединение Средней Азии к России (материалы свадхо)». 1960, с. 142—151.

Н. Ломакин ба сабаби дурӣ аз қароргоҳи асосӣ — шаҳри Красно-водск амр кард, ки он чоро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 рус-ҳо дар Атрек истехкоми Чатро бино карданд ва ба он тақия кар-да, дар **PDF Compressor Free Version** генерал Н. Ломакин дубора Кизил-арватро забт намуд ва ба сӯи иқоматгоҳи асосии тегинҳо — Кук-теппа раво шуд. Дар наздикии ин шаҳр қалъаи мустаҳкамӣ Данглитеппа бино ёфта буд. Ба генерал Н. Ломакин муяссар гар-дид, ки дехаҳои Бомӣ, Биюрма ва Арчманро ишғол кунад, лекин дар қарибҳои Кӯктеппа ба муқовимати сахти ватандӯстони турк-ман дучор омад. У дар ҷангҳои шадиди 28—29 августи соли 1879 шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ маҷбур шуд.

Ин мағлубияти кӯшунҳои подшоҳӣ, ки дар тамоми ҷангҳои Осиёи Миёна аз ҳама ҷиддитарин ба шумор мерафт, дар Петер-бург ва Тифлис норизоияти сахт ба миён овард. Вазъияти Мова-рои Каспӣ муддати дароз дар машваратҳои Шӯъбаи махсуси ва-зорати ҳарбӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Ба вазифаи фармон-деҳи кӯшунҳои дар он сӯи Каспӣ будаи ҳукумати подшоҳӣ М. Д. Скобелев, ки дар ҷанги солҳои 1877—1878 воқеагардидаи русҳоро туркҳо ном бароварда буд, таъйин карда шуд. У барои забт на-мудани Кӯктеппа бо ҷидду ҷаҳди тамоми тайёри дид. 12 январи соли 1881 пас аз ҷанги сахти серӯза қалъаи Данглитеппа ба тас-лим маҷбур гардид ва кӯшунҳои подшоҳӣ Кӯктеппаро ишғол на-муда, пас аз як ҳафтаи дигар, 18 январи соли 1881 ба калонтарини маҳалли иқомати тегинҳо — Ашқобод дохил шуданд. Дар моҳи март ҳамон сол шӯъбаи ҳарбии Моварои Каспӣ ба вилояти Мо-варои Каспӣ таъдил дода шуд.

Мағлубияти кавитарини тоифаи туркман — тегинҳо ба дигар тоифаҳои ин сарзамин таъсири ҷиддӣ расонид. Дар натиҷаи гуф-тушунидҳои тӯлонӣ ва ҳеле мушкили байни амалдорони ҳукумати подшоҳӣ ва сардорони қабिलाҳои туркманӣ вақил, сичмаз, бек ва боҳӣ 1 январи соли 1884 дар воҳаи Марв пай маслиҳат ҷамъома-ди кӯҳансолони ин қабिलाҳо барпо гардид, ки дар он тақрибан ҳазор кас иштирок намуд. Маслиҳат дар сари ихтиёран ба Рос-сия ҳамроҳ шудан қарор гирифт. Намояндагони аҳолии воҳаи ҳамсояи Иолатаи низ ҳуҷосаи ин маслиҳатро пазируфтанд. Моҳи март соли 1884 аҳолии ин ноҳияҳо ба ҳайати империяи Россия дохил шуданд.

Ин тариқа сурат гирифтани воқеа мувофиқи таъби Британияи Кабир набуд. Ба ин сабаб вай вазъиятро мураккаб кардани шуд, бо баҳонаи муайяни кардани сарҳадди Афғонистон саъй намуд, ки дар миёни русҳо ва афғонҳо ихтилоф ба вуҷуд оварад. Ин то андозае ба вай муяссар гардид. Ҳукумати Афғонистон ба воҳаи туркманнишини Пандин даъво намуда, бо раҳнамони «мураббӣ-ён» ва «мушовирони» англис ба минтақаи мавриди баҳс кӯшун даровард. Дар моҳи март соли 1885 аскарони рус таҳти фар-

мондехни сардори вилояти Моварои Қасбӣ А. В. Комаров кӯшуни афғонро аз ин минтақа зада дур карданд.

Маврида таваҷҷӯҳ аст, ки В. И. Ленин ин ҳодисаро на ҳамчун ихтилол баъби руҳро афғонҳо, балки ҳамчун шиддати рақобати империяи Британия ва Россия баррасӣ намудааст.

Чунон ки мегӯяд: «... Россия аз барои таксим кардани ғаниматҳои Осиёи Миёна бо Англия қариб ба ҷанг даромада буд»¹⁶

Ҳарчи ҳам бошад, дар ҷараёни музокироти соли 1887 анҷомёфтаи байни ин ду давлат марзҳои шимоли ғарбии Афғонистон ва ҳамчунин ҳудуди мулкҳои дар ин қисмати Осиёи Миёна воқеъгардидаи ҳукумати подшоҳӣ муайян карда шуданд.

«Масъалаи Помир» ва ҳалли он

Охири муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ки дар вақлаи аввал бояд ҳал мешуд, «масъалаи Помир» буд.

Кӯхистони бузурги Помир ба ду қисмати асосӣ ҷудо мешуд: яке Помири Ғарбӣ, ки мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Шугнон ва Рушонро дар бар мегирифт ва дигаре Помири Шарқӣ, ки тоифаҳои кӯчии қирғиз суқунат доштанд.

Ҳарчанд пас аз таъсиси вилояти Фарғона (1876) диққати асосии ҳукумати подшоҳӣ ба қисми Туркменистон равона гардида буд, ба ҳар ҳол аз ноҳияи Помир ҳам сарфи назар кардан ғамеҳост. Ҳам экспедицияи Скобелев ба водии Олой ва ҳам таваҷҷӯҳи махсуси маҳофили давлатӣ ва элми Россия ба ин сарзамин ин идораҳо собит менамоянд.

Вале муваққатан аз иқдоми амалии мустақкам кардани мавқеи худ дар Помир даст кашидани ҳукумати Петербург оқибатҳои ғайриҷашмдошт овард. Амири Афғонистон Абдурахмонхон бо таҳрики империяи Британия, ки пас аз ҷанги солҳои 1878—1880 бо Афғонистон «ҳомии» сиёсати хориҷии ин давлат гардида буд, дар соли 1883 ба мулкҳои Помири Ғарбӣ лашкар кашида, Вахон, Шугнон ва Рушонро ишғол кард ва дар ин ҷойҳо низоми бераҳмонаи қатлиомро қорӣ намуд.¹⁷

Дар айни ҳамаи вақт ва боз ҳам бо таҳрики англисҳо Хитонии кӯшуни сарҳаддин худро ба сӯи Помири Шарқӣ ҳаракат дод. Ҳукумати подшоҳии Россия ба муқобили ин рафтори давлатҳои ҳамсоя, ки дар ибтидои солҳои 80-ум ба вуқӯъ меомад, ба таври қатъӣ эътироз баён намуд, лекин ба ҷудо кардани қуввае аз кӯшунҳои бе ин ҳам камшумори дар Осиёи Миёна, хусу-

¹⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 23, с. 133.

¹⁷ Исқандаров Б. Н., 1960, с. 98—99.

сан дар Туркменистон амалкунандаи худ, имкон надошт. Эътирозҳои дипломатӣ бошанд ҳеч натиҷае набахшиданд.

Дар ин байн, вазъият дар Помири Ғарбӣ торафт ошуфта мешуд. Аҳолии тоҷик бар зидди ғосибон сар бардошта, дар сурате, ки ҳокими маҳаллӣ — Шоалимардон (дар Вахон) ва Юсуфалихон (дар Шугнон) аз тарафи Абдурахмонхон маъзул гардида буданд, бо қатъияти тамома ба дастаҳои афгон муқовимат мекарданд. Қисми зиёди вахониҳо диёри худро тарк карда, ба Туркистони Шарқӣ кӯчидани шуданд. Тирамоҳи соли 1883 дар Шугнон шӯриш ба амал омад. Иштирокчиёни он чанде аз хирочитонандагони афгонро, ки ваҳшигариро бераҳмиро ба авҷ расонида буданд, қатл карда, худ ба тарафи Рушон фирор намуданд.

Аз мулкҳои Помири Ғарбӣ ба Туркистон чанд ҳайати намоёндагони тоҷикон омада, ба ҳукуматдорони рус ҳуҷҷатҳои имзокардаи аҳолии ин маҳаллоро супурданд, ки дар онҳо ба тобиёти Россия қабул кардани Вахон ва Шугнону Рушон хоҳиш карда мешуд (Ин қабил ҳуҷҷатҳо дар захираҳои архиви генерал-губернатории Туркистон кам нестанд). Аммо ҳукумати подшоҳӣ ба сабаби он, ки дар ин вақт муносибатҳои Англия ва Россия хеле тезугунд гардида буданд, ба ҷуз баъзе чораҳои дипломатӣ, ягон иқдоми ҷиддие дар ин бобат зоҳир нанамуд.

Шӯриши тоҷикони Шугнон амири Афғонистонро маҷбур кард, ки баъзе тадбирҳоро ба қор барад. У ба назди шӯришиён қосид фиристода, «сулҳи ифтихорӣ» пешниҳод кард ва барои ҷорӣ намудани худмухторӣ замонат дод. Аз ҷумла, ба вазифаи ҳокими Шугнон яке аз намоёндагони хонадони ҳукмронии маҳаллӣ Муҳаммад Акбаршоро таъин намуд. Дар ҳамон шароит тоҷикон ғайр аз қабули ин шартҳои илочи дигар надоштанд. Ғосибон ҳамон беодгарӣ мекарданд. Ин буд, ки боз ба Фарғона, сипас ба Тошкент ва Петербург номаҳои пур аз шикоятҳои тоҷикони Помир фуру рехтанд. Дар ин номаҳо мардуми ситамдида аз зулму таъдди ғосибон шикваҳо карда, аъз менамуд, ки онҳо «ҳамаро ба ниҳояти қашшоқӣ ва хонавайронӣ мерасонанд: одамони бегуноҳро мекушанд, занонро мерабоянд, духтаронро тачовуз мекунанд, молу амволро зӯран мегиранд, андозҳои муфлисқунаванда меситонанд, бачагонро ба ғулумӣ мебаранд, ки дигар барнамегарданд ва ё фақат духтарони бадномшуда ба назди волидайнӣ хонахароб гардидаашон пасмеоянд».¹⁵

Мудохилаи мусаллаҳонаи Афғонистону Хитой ба Помир тақрибан 10 сол (1883—1893) давом намуд. Дар зарфи тамоми ин солҳо тоҷикон дар роҳи ҳифзи истиқлолият ва ҳайсиати миллии худ бо қатъият мубориза мебуданд.

*

¹⁵ ЦГА Уз. СССР, И-1, оп. 34, д. 680, лл. 14—15; иттилои қосиди ҳокими Шугнон Акбаралихон аз 27 январӣ с. 1889 (иқ. Халфиз Н. А. 1965, с. 385).

Дар охири солҳои 80-ум ва ибтидои солҳои 90-ум амалиёти ҷосусони англис дар Помир ва маҳалҳои ҳамсояи он хеле вусъат ёфт. Онҳо ҳам якнафарӣ ва ҳам ҷун дастаи ҳарбӣ ба ин ноҳияҳо сар дароварда, кӯтаҳоро месанҷиданд ва роҳ мекушонанд.

Соли 1891 Англия вилёти кӯхистонии дар наздикии Помир воқеъгардидан Қомчутро, ки ба он мулкҳои Хунза ва Наҳор дохил мешуданд, забт намуд.¹⁹ Ақиқат инти ба ин дар бобати қомилан ба тасарруфи империяи Британия даровардани Помир ба зуҳур меомад. Ин ба ҳамон авзое, ки дар натиҷаи кӯшишҳои Лондон барои тахти нуфуз ва ҳукмронии худ қарор додани Туркманистон дар ғарби Осиёи Миёна руҳ дода буд, шабоҳат дошт. Аммо ҷун истилокорони Афғонистону Хитой бо таҳрики Англия барвақт заминҳои тоҷикӣ қирғизнишини Помирро ишғол карда буданд, дар ин ҷо вазъият нисбатан мураккабтар гардид.

Ҳукумати подшоҳӣ ҷунии вазъиятро ба эътибор гирифта, дар аввали солҳои 90-ум ба амалиёти ҷиддитар шуруъ намуд. Дар моҳи июли соли 1891 дастаи на он қадар қалони (120 нафараи) казакҳо ва аскарони бо сардории полковник М. Ионов ба сафари иктишофии Помир фиристода шуд. Ионов роҳи худро аз кӯтали Қизиларт сар карда, ба соҳилҳои Рангқул ва Қарақул сайр намуд ва то кӯтали Банк расид. У дар ҳама ҷо ба мардум эълон мекард, ки ин маҳалҳо дар тобеъияти Россия мебошанд. Генерал-губернатори Туркистон А. Б. Вревский барои таъкид инмудани вҳамияти сиёсии «юриши Ионов» бо теъдоди зиёди мулозимонаш ба водии Фарғона ва Олой сафар кард. Экспедицияи Ионов масъалан Помирро тақон дод. Ақиқат англисҳо бо нотаҳои эътирозӣ муроҷиат намуда, ба Петербург фишори дипломатӣ овардани шуданд. Ҳукумати подшоҳӣ ин эътирозҳоро рад кард. Арбобони давлати Рус дар моҳи апрели соли 1892 барои машварати махсус ҷамъ омаданд, ки қомилан ба «масъалаи Помир» баҳшида шуда буд. Дар ин машварат қарор карда шуд, ки ба Помир боз кӯшун фиристода, онро доимӣ нигоҳ доштан ва ба ин васила ҳаққи қазовати империяи Россияро ба ин вилёти қомилан устувор намудан лозим аст. Дар моҳи июни соли 1892, вақте ки гузаргоҳҳои пурбарфи кӯҳи қушода шуданд, полковник Ионов боз бо ҳамон роҳи шинос, вале ин бор бо қувваи зиёде ба сӯи Помир ҳаракат кард. Дар қанори дарёи Оқсу Пости Помир (шаҳраки ҳозираи Мурғоб) сохта шуд ва дар мавзеи Шочон 250 нафар казакҳои аскарони барои гузаронидани зимистон қарор гирифтанд.

Дар назди Англия ба таври қатъӣ масъала гузошта шуд, ки қушунҳо ва идороти низомии афғон аз мулкҳои тоҷикони Помири

*

¹⁹ Тасвири ошқори ин таҷовуз дар китоби иштироккунандаи он Дюранд (1906) ба назар мерасад; Ниг. иҷтимоии *Рустамов У. А.*, 1956.

Ғарбӣ бароварда шаванд. Чун дар байни Россия ва империяи Британия муоҳидани солҳои 1869—1873 вучуд дошт, ки дар асоси он чараёнгоҳи боло ва миёнаи дарёён Аму сарҳадди доираҳои нуфузи русу англис дар Осиёи Миёна гардида буд. Лондон бо чунин бахонае, ки мулки аморати Бухоро Дарвоз дар ду канори дарёе воқеъ шудааст, 803 қалли масъаларо таъхир додан хост.

Дар охир дипломатҳои англис мачбур шуданд, ки шикасти худро дар баҳси Помир эътироф намоянд. Дар соли 1893 котиби оид ба қорҳои хориҷии идораи мустамликадорони Англия ва Ҳиндустон Мортимер Дюранд бо ташрифи сиеъӣ ба Қобул омад. У ноилоч ба Абдуррахмонхон пешниҳод кард, ки аз даъвои Шугнон, Рушон ва Вахон даст кашад. Амири Афғонистон норизоияти зиёде накарда, ин пешниҳодро қабул намуд. Зеро мулкҳои ҳароб ва қашшоки кӯхистони дурдаст барояш он қадар аҳамият надоштанд.

Бар тибқи шартномаи Англияву Россия қисми шарқии водии Вахон, ки дар байни мулкҳои Россия ва Ҳиндустон вазифаи минтақавӣ бетарафро адо мекард, дар қаламрави Афғонистон монд. Илова бар ин, заминҳои дар қаронаи чапи дарёён Панҷ воқеъгардидаи Дарвози Бухоро низ ба ихтиёри Афғонистон гузашт. Вале аз қанораҳои рости дарёе, аз мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рушон қушунҳои афғон бароварда шуданд.²⁰

Шартномаи мазкур пас аз муқотибаи иловагии дипломатӣ ба муовизаи нотаҳои байни сифири рус дар Лондон ва вазири қорҳои хориҷии Британия 27 феввали (11 март) соли 1894 ба расмият даромад. Бахори соли 1895 комиссияи мухталифи англису рус сарҳадди охирии қитъаи сарзамини Осиёи Миёнаро ба таври аниқ муайян намуд.²¹

Дар моҳи январӣ соли 1896 Николаи II хатти сарҳадди империяи Россияро дар Помир тасдиқ кард. Осиёи Миёна қомилан ба ҳайати Россия дохил гардид.²² Қисмати муҳимми хоки онро кишвари Туркистон (генерал-губернатории Туркистон) ташкил мекард, ки пеш аз ин ҳам тобеи империяи Россия буд. Дар баробари ин мулкҳои як андоза масоҳатан камгардидаи аморати Бухоро ва хонияи Хева, ки амалан дар тобеияти вассалии Петербург воқеъ гардида буданд, мавҷудияти худро ниғаҳ медоштанд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна ба манфиат ва эҳтиҷоти аҳолии маҳаллӣ эътино накарда, ҳудудҳои идораи худро

*

²⁰ Тақрибан айни ҳамин вақт дар натиҷаи гуфтушуниди намояндагони Россия бо ҳукумати Хитой постҳои ҳарбии империяи Цин аз Помири Шарқ бардошта шуданд.

²¹ Инг.: *Искандаров Б. Н.*, 1960.

²² Барои тафсилоти ин воқеа инг.: *Халфин Н. А.*, 1965.

муқаррар намуд. Принципи этнографии ҷо додани халқҳои ҷудо-гона ба назар гирифта нашуд. Масалаи, туркманҳо дар вилояти Моварои Қаспий кишвари Туркистон, инчунин дар аморати Бухоро ва хони Хева мезишанд, ўзбекҳо дар хоки Туркистон, Бухоро ва Хева зиндагонӣ мекарданд. Тоҷикон ҳам аз ин қисмат гурез наёфтанд, шимолӣ Тоҷикистон (Хучанд, Ӯротеппа, туманҳои кӯхистони кишвари Зарафшон ва ғ.) ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил шуда, омман асосии тоҷикон, ки дар қисмати ҷануби шарқи Осиёи Миёна суқунат доштанд, тахти истибодди аморати Бухоро қарор гирифтанд. Ҳукумати Петербург амирро ба хидматгори содиқи худ табдил дода, бисёр мулкҳои тоҷиконро, ки пештар ниммустақил буданд ва ё, аз қабилӣ Қаротегин ва Дарвоз, ба қаламрави хони Хўқанд дохил мешуданд, ба ихтиёри ӯ вогузошт.

Ғайр аз ин, ҳукумати подшоҳӣ қоре қард, ки дар назари аввал номаҳфум менамуд. Вай мулкҳои Рушон, Шугнон ва Вахони Помири Ғарбиро, сарфи назар аз эътироз ва норозигии саҳти аҳолии маҳаллӣ, тахти қазовати амири Бухоро қарор дод. Бо ҳамин, ҳукумати подшоҳӣ гӯё мехост «қусури» заминҳои аздастрафтаи амир, яъне Дарвози паси Панҷро, ки ба Афғонистон дода шуда буд, бароварад.

Дар асл ҳукумати подшоҳӣ аз ҷиҳе маҳрум намегардид. Зеро назорати умумии ин ноҳия ҳамон дар зимми офицери ҳукумати подшоҳӣ — сардори дастаи низомии Помир монда буд. Ба зами ин, ҳукумати подшоҳӣ аз ин қорӣ худ ба дарёфти фоидаҳои бештари сиёсӣ умед мебаст. Ва дар воқеъ ба ин васила вай аз таънаву маломатҳои ҳарифони британи, ки аз вусъати мулкҳои он дар Осиёи Миёна гумонбар буданд, ба андозае худро халос намуд. Ин давом ва инкишофи ҳамон амалиёте ба шумор меорафт, ки борҳо аз санҷиш гузашта буд. Вале чунин сиёсат барои халқҳои Осиёи Миёна фақат бадбахтиҳои иловагӣ оварду ба.

Дар таъйини худуди маъмури рӯяи нашудани принципҳои этнографии, ки оқибати ин қабилӣ амалиёти мустамликадорӣ маҳсуб меёфт, ба инкишофи худшиносии миллии халқҳои Осиёи Миёна ва ҳамчун миллиат ташаккул ёфтани онҳо монанд гардид. Ин ба майлу хоҳиши сатрапҳои подшоҳӣ қомилан мувофиқат мекард. Чунин рафтори зиддиҳалқӣ ва иртиҷой набат ба маънафӣ ва эҳтиётҳои аҳолии маҳаллӣ фақат дар натиҷаи ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр дар Россия, революцияи социалистӣ дар Туркистон ва революцияҳои халқӣ дар Бухоро ва Хева аз байн бурда шуд. Партияи Қоммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ дар ҳалли масъалаи миллии сиёсати ленинро амалӣ намуда, соли 1924 мувофиқи омони халқҳои Осиёи Миёна тақсимоии миллии давлатиро дар ин сарзамин анҷом доданд.

2. Аҳамияти прогрессивно таърихи ба Россия ҳамроҳ шудани Осӣи Миёна

Дар вақти ҳамроҳ шудан ба Россия дар Осӣи Миёна муносибатҳои **PDE Compressor Free Version** ҳукмфармой мекард. Давлатҳои Осӣи Миёна аз тамоми ҷаҳони мутамаддин қариб ҷудо буданд. Аз тараққиёт бозмондани қувваҳои истеҳсолкунанда сабабҳои ҷоисии ақибмонии иқтисодӣ, сиёсӣ, маданӣ ва ҳарбии он гардида буд. Россия назар ба Осӣи Миёна мамлакати пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда ба шумор мерафт, ки дар он ҷо муносибатҳои капиталисти алақай барқарор ва ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути ҳамроҳ шудан ба Россия Осӣи Миёна ба муомилаи моли ҷаҳон кашида шуд. Тадричан дар ин сарзамини корхонаҳои саноатӣ, дар навбати аввал корхонаҳои пахтаозакунӣ ва рағнакашӣ ба вучуд омаданд. Қисми зиёди коргарони ин корхонаҳои саноатиро аҳолии маҳаллӣ ташкил медоданд. Тараққиёти саноат ва аз миқдоти маҳаллӣ пайдо шудани коргарон дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии Осӣи Миёна қадами бузург ба пеш буд.

Дар натиҷаи ҳамроҳ шудан ба Россия ҳаёти маданияи Осӣи Миёна рӯҳ гирифт. Масалан, дар Тошкент китобхона, театр, музей кушода шуда, қори матбуот рӯ ба тараққӣ ниҳод. Аммо на бояд дар аҳамияти ин комёбиҳо ба муболиға роҳ дод, зеро оммаи халқ аз сабаби саросар бесаводӣ аз ин муассисаҳои маданӣ истифода бурда наметавонист. Ривоҷи маданият, ки бо кӯмаки интеллигенцияи рус шурӯъ гардида буд, ба фаъолияти зиёдеи маҳаллӣ кӯмак расонид ва ин зиёдеи баъдтар дар ҳаракати революционӣ ва пас аз ғалабаи Революцияи Октябр дар инқилоби маданияи Осӣи Миёна роли бузург бозиданд.

Ҳамроҳ шудани Осӣи Миёна ба Россия объективонаву таърихан аҳамияти прогрессивӣ дошт. Халқҳои Осӣи Миёна ба ин восита имкон ёфтанд, ки бо маданияти пешқадами рус ва муборизаи революционии табақаҳои демократӣ ва синас пролетариин он ошно шаванд.

Осӣи Миёна тӯман империяи Британия нагардид, ки мехост ин қисмати Осӣро мустамликан худ созад ва ё оғро ба ягон давлати хонии мустабиддай калон, вале ақибмондае ҳамроҳ намода, ба ин восита халқҳои ин сарзаминро мисли бисёр халқҳои дигар истисмор кунад. Агар Осӣи Миёна ба мустамликан Англия табдил меёфт, он гоҳ халқҳои ин кишвар аз пролетариати революционии рус ва пешоҳанги марксист-ленинии он ҷудо мешуданд.

Чӣ навъе ки маълум аст, К. Маркс ва Ф. Энгельс дар солҳои 60—80-ум дигар дар Англия вучуд надоштани пешомади революционӣ ва дар Россия наздик расидани революцияро хотирни-

шон карда буданд. Чунончи, Ф. Энгельс дар мактуби худ ба К. Маркс 6 апрели соли 1863 менависад: «Дар замони ҳозира аз пролетариати англис ҳама гуна қувваи революционӣ нест шуда ва пролетариати англис бо ҳукмронии буржуазия тамоман созиш карданро аз дона худ»²³

К. Маркс хануз дар соли 1859 дар хусуси Россия навишта буд: «Дар революцияи оянда Россия бо омодагии тамом иштирок хоҳад кард».²⁴

У баъдтар бо пешбини дохиёнае таъкид намуд: «ин бор революция дар Шарқ (дар Россия.— Б. Ғ.) ба амал хоҳад омад...»²⁵ ва сипас ин фикри худро боз ҳам аниқтар баён карда, мегӯяд: «...Россия отряди пешқадами ҳаракати революционӣ дар Европа мебошад».²⁶

Ба ҳаёти Россия дохил гардидани давлатҳои хониин Осиёи Миёна низоъҳои дохилии феодалӣ ва ҷангҳои муттасилеро, ки аҳолии меҳнаткеш аз онҳо саҳт дар азоб буданд, барҳам дод. Дигар амри мусбате, ки бо ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия алоқаманд аст, дар ноҳияҳои бевосита ба ҳаёти давлати рус дохилгардида барҳам дода шудани ғуломдорӣ мебошад. Дар аморати Бухоро ғуломдорӣ амалан манъ карда нашуда буд.

Ҳукумати мутлақан подшоҳӣ меҳнаткешони Россияро дар шикаҷа ниғаҳ дошта, нисбат ба онҳо ҷабру зулми бераҳмоноро раво медид. Вай Осиёи Миёнаро забт карда, дар ин ҷо тартиботи саҳти мустамликавӣ ҷорӣ намуд. Халқҳои ин сарзамин ба зулму таваддӣ дутарафаи истисморкунадагонии маҳаллӣ ва амалдорони ҳукумати подшоҳӣ гирифтӣ гардиданд. Ба ҳамин тариқа, ҳам меҳнаткешони Россия ва ҳам халқҳои мазлуми Осиёи Миёна дар тимсоли ҳукумати подшоҳӣ душмани ашаддӣ худро диданд.

Маҳз аз ҳамин сабаб аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дере нагузашта дар байни меҳнаткешони Россияи революционӣ ва меҳнаткешони кишварҳои канории миллӣ, аз он ҷумла пролетариати наватшкильёфта, қосибон ва деҳқонони Осиёи Миёна бар зидди ҳукумати подшоҳӣ, соҳти помещикӣ буржуазӣ ва истисморкунадагонии маҳаллӣ иттиҳоди мустаҳкам ба миён омад. Ғояҳои пешқадами революционӣ пролетариати Россия торафт бештар шуури халқҳои Осиёи Миёнаро бедор мекард. Ин буд, ки нисоят меҳнаткешони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз, қазок, қарақалпоқ ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадриҷан тавонистанд дар таҳти роҳбарии партияи большевикӣ ба ҳаракати революционӣ пролетариати Россия ворид шаванд.

Ин ҳолат дар баёни аҳамияти ба Россия ҳамроҳ шудани Оси-

²³ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф., 1932, с. 107.

²⁵ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 34, с. 230.

²⁶ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 4, с. 419—459.

ён Миёна мавқеи хеле муҳимро ишғол менамояд. Бӯхтонгарони зиддисоветӣ, ки аз ҳар баҳона дар ҳучуми муқобили халқҳои Иттифоқи Советии сермиллат истифода кардани мешаванд, «суолҳои» сафсатаомези мисли зайло ба миён меоранд: «Азбаски Англияи капиталистӣ ва Россияи феодалии ҳарбӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба дараҷаи хеле зиёд тараққиқарда буд, оё барои халқҳои Осиеи Миёна бехтар намебуд, ки дар ҳаёти империяи Британия бошанд?» ва ё «агар барои Осиеи Миёна мустамликаҳои Англия будан бехтар намебуда бошад, пас, ба ҳар ҳол, бадтар ҳам намебуд? Хох мустамликаҳои Британия бошад ва хох мустамликаҳои ҳукумати подшоҳӣ дар ҳар сурат мустамлика аст!»

Дар сари таҳлили ин суолҳо таваккуф намудани маъни дорад, хусусан ки ҷавоби онҳо наметавонанд дорони характери якраиға бошад ва, чунон ки дар назари аввал менамояд, он қадар ҳам осон нест. Дар вақти ҷавоб гуфтан ба суоли аввал мо мулоҳизаҳои маълуми К. Марксо, ки дар силсилаи мақолаҳои машҳури ӯ роҷеъ ба «Ост-Индия» баён ёфтаанд, набояд фаромӯш кунем. Ҳарчанд гумон аст, ки қори бунёдгариҳои англисҳо дар Ҳиндустон аз миёни харобаҳои ба амал овардан тачовуз ва торочгарихон беиҳояти аҷнабиён ба назар расад, вале он шурӯъ шудааст, — навишта буд К. Маркс. Самаран ин қор, бери аз майлу иродан мустамликадорон, вайрон кардани асосҳои ҷамоати пайвастаи ҳиндуён ва фароҳам овардани заминан ташаккули ҷамъияти капиталистӣ аст — хотиришон қарда буд К. Маркс. Лекин ӯ боз хеле возеҳ равшан таъкид мекард, ки аҳолии Ҳиндустон аз ҷиҳатҳои мусбати ҳукмронии мустамликавии Британия фақат дар натиҷа ва пас аз ғалабаи революцияи пролетарӣ дар Англия, ё худ дар натиҷа ва пас аз ғалабаи революцияи халқии зиддимустамликавӣ дар Ҳиндустон метавонанд баҳраманд гарданд.²⁷ Чунон ки маълум аст, халқҳои Ҳиндустон ва Покистон то ҳол оқибатҳои вазину погувори истисмори дуру дарозии мустамликадорон: харобии қувваҳои истехсолкунанда, кашшоқӣ, ғурснагӣ, муромурӣ аз ҳад зиёд ва дигар мусибату маҳрумиятҳои хоро, ки ҳукмронии тӯлонии салтанати Британия ба сари онҳо оварда буд, эҳсос менамоянд.

Маҳз аз сабаби он, ки халқҳои ҳиндро мустамликадорони англисии аз ҷиҳати иқтисодию сиёсӣ кавитар горад мекарданд, аҳволи онҳо аз аҳволи табоҳи халқҳои Осиеи Миёнаи солҳои 1861—1916 ҳам бадтар буд. Доираҳои ҳукмронии Британия аҳолии мустамликаҳои худро бо маҳорат, малака ва вусъати бузурге истисмор мекарданд. Инро В. И. Ленин хотиришон намуда буд: «...империалистони рус намоёндагонии замони кӯҳна буданд ва аз ин рӯ, чунон ки бояду шояд, бугӣ қарда наметавонистанд», дар

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, с. 130—136.

ҳолате ки намоёндогони буржуазияи англису америкой «бугӣ карда метавонанд ва то охир бугӣ мекунанд».²⁸

В. И. Ленин ҳама гуна мустамликадоронро, хоҳ ҳукумати подшоҳӣ истилоҳ «демократияи буржуазии фарб», баробар хашмигона маъмурат менамуд. Ин аст калиди ҷавоби суоли дуввум. Агар соф омилҳои зоҳирӣ ба эътибор гирифта шаванд, он гоҳ чунон ба назар мерасад, ки халқҳои Осиёи Миёна дар натиҷаи на ба ҳайати империяи Британия, балки ба ҳайати империяи Россия дохил шудан на тизе бурд кардаанд ва на бохтзанд. Вале дар чунон ҷавоб тафовутҳои махсуси ин ду давлати императорӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ба замми он ки пролетариати Англия дар нимаи дуввуми асри XIX ва ибтидои асри XX бештари ҳиссаи ғайриқонунии пешини революционии худро аз даст дод, вай аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳам аз муборизони зидди мустамликавии ҳинд хеле дур буд. Ба ин сабаб вай наметавонист онҳоро бо таҷрибаи муборизаи сиёсӣ ғайӣ гардонад, балки қисми муайяни он («ашрофи қорғар») дар ин бобат рағбате ҳам зоҳир намекард.

Вале мо дар Россияи подшоҳӣ тамоми ақси ин ҳолро мебинем. Дар ин ҷо маҳз пролетариат миллати ҳукмрон буд ва синфи қорғари рус ба ҳаракатҳои революционии ҳаман халқҳои мамлақати паҳновари сермиллат бевосита роҳбарӣ намуд. Вай ба муборизаи зидди тамоми навъҳои истиқдор, зидди ҳама гуна зулму асорати дарбори подшоҳ ва атрофиёни он, ашрофи дворянӣ ва буржуазия, сарфи назар аз мансубияти миллии ин истиқдоргарони мустамликадорон — хоҳ рус бошанд ё украин, хоҳ белорус ё гурҷӣ, хоҳ тотор ё арман, хоҳ ўзбек ё тоҷик ва ё миллати дигар, бевосита роҳбарӣ намуд ва ба озод кардани ҳаман халқҳо аз шиканҷаи феодалӣ ва капиталистӣ ноил гардид.

Бинобар ин мо ҳаман асосҳои дорем, то бигӯем, ки Осиёи Миёнаро истило кардани империяи Россия, ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна процесси диалектикаи тазод аст: вай баробари дучори асорат намудани ва қорӣ кардани шаклҳои нави зулми иқтисодӣ, сиёсӣ, миллӣ ва маданий, ҷи навъе ки таҷрибаи таърих нишон дод, ба худ ҷанинҳои овозии коммунистӣ миллатҳои маълумро, озодӣ аз ҳар навъ истиқдори одаме аз тарафи одами дигар, синфе аз тарафи синфи дигар, миллате аз тарафи миллати дигарро низ овард. Маҳз барои ҳамин ҳам, бар тибқи далелҳои таърих, таъкид мекунем, ки ба ҳайати Россия дохил шудани халқҳои Осиёи Миёна на фақат барои ин халқҳо ва дигар халқҳои Россия балки барои тамоми мардумони Шарқ низ оқибатҳои прогрессивии объективона дошт ва дорад.

²⁸ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 39, с. 398.

АХВОЛИ МАЪНАИ ТОЧИК ВА МУБОРИЗАИ
ОН БАР ЗИДДИ АМОРАТИ БУХОРО
ВА ҲУКУМАТИ ПОДШОҲИ
(НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX)

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРНИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲИ

Ду марҳалаи сиёсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осиёи Миёна. Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ

Сиёсати дар Осиёи Миёна чорӣ кардаи ҳукумати мутлақан подшохи ро ба ду марҳала ҷудо кардан мумкин аст: марҳалаи якум аз аввали футухот то солҳои 90-ум ва марҳалаи дуюм аз замони барқарор гардидани давран империалистии капитализм, яъне аз охири солҳои 90-ум то соли 1917.

Дар марҳалаи аввал сармояи давлати соҳибмустанлика ба истехсолоти Осиёи Миёна ханӯз фаъолона даҳлат намекард ва аксаран бо миёнаравии савдогарони маҳаллӣ ба хариду фурӯши маҳсулот маҳлуд гардида буд. Воридоти сармоя ба Осиёи Миёна нисбатан кам буда, дар содироти моли хом ҳоло ягон навъи маҳсулот (чунон ки баъдтар пахта ва пӯсти қароқӯлӣ гардид) мавқеи намоён пайдо накарда буд.

Марҳалаи дуюм бо даҳлати фаъолонаи сармоядорони давлати соҳибмустанлика ба ҷараёни истехсолоти Осиёи Миёна, бо таракқиёти соҳаҳои маҳсуси хочагии кишлоқ, ворид шудани сармоя ва афзудани роли банкҳо тавсиф меёбад. Қашидани шудани хатти роҳи оҳан мавқеи сармояи Россияро дар Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар аморати Бухоро мустанкам гардонид.

Бо вучуди моҳиятан тафовут доштани як марҳала аз марҳалаи дигар бояд қайд кард, ки аз қадамҳои аввали бо қасди мустанликакунии ба Осиёи Миёна роҳ ёфтани ҳукумати подшоҳи сиёсати он барои ба эҳтиёҷоти саноати таракқӣ қардаистодан Россия мувофиқ гардонидани иқтисодиёти ин кишвар ниғаронида шуда буд. Осиёи Миёна мебоист ба манбаи моли хоми аграрии давлати соҳибмустанлика табдил меёфт.

дан зиёд имкони фаровон мухайё менамояд. Дар масъалаи самти роҳи оҳани Туркистон лоиҳаҳои бисёр пешниҳод мешуд; масалан, Барранд ном инженери франсавӣ, ки замоне бо муаллифи лоиҳаи Канада Сувайс — Ф. Лессепс ҳамкорӣ мекард ва худӣ Ф. Лессепс ҳам тақлиф кардаанд, ки байни Лиссабон ва Қалқатта роҳи оҳани трансқонтинентие сохтан даркор, ки аз мобайни Осиёи Миёна гузашта меравад. Дар шароити бӯҳрони доими молиявӣ ҳукумати подшоҳӣ ба сохтмони ин гуна иншоотҳои калон қудрат надошт. Қашндани аввалин хатти ҳозиразамони роҳи оҳан ин тақозои амалияи муқаррари ҳукумати подшоҳӣ — тақозои футуҳоти Туркменистон буд. Ин роҳ аз соҳили баҳри Каспӣ аз Красноводск сар шуда, дар навбати аввал мебоист барои эҳтиҷи кӯшунҳои ба Аҳлтегин ҳучумкунандаи М. Д. Скобелев хизмат мекард.

Дар соли 1885 роҳи оҳан то Ашқобод, дар соли 1888 то Самарқанд ва дар соли 1898 то Тошкент қашида шуд. В. И. Ленин аҳамияти ин роҳи оҳанро дар тақдирӣ Туркистон махсус таъкид намуда, навишта буд: «Роҳи он тарафи Каспӣ барои капитал Осиёи Миёнаро «кашф» кардан гирифт»¹.

Аммо барои таъмини эҳтиҷи ин кишвари беканор як хатти роҳи оҳан кам буд. Ба зами ин, роҳи оҳани мазкур ин кишварро бо ноҳияҳои марказии Россия бевосита намерепайваст — бори ҳатман аз поезд ба киштӣ ва ё аз киштӣ ба поезд ҳама кардан лозим меомад, ки ин корро ниҳоят душвор мекард. Ғайр аз ин, аз поезд ба киштӣҳо, аз киштӣҳо ба поезд баромаду фурумадукуниҳои мусофирон ҳам ноқулаӣ буд. Ба ин сабаб дар нибтҳои асри ХХ сохтмони хатти нави роҳи оҳан сар шуд. Ин роҳ бояд шаҳри асосии кишвари Туркистон — Тошкентро бо Оренбург мепайваст. Сохтмони ин роҳ бо суръат пеш мерафт ва инанк соли 1905 хатти мовароикаспигии роҳи оҳани кишвар бо хатти роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Табиаст, ки табақан дворяну помещикҳо ва буржуазии империяи Россия барои истисмори бештари сарватҳои табиӣ ва аҳли меҳнати Осиёи Миёна имкони фаровонтаре ба даст оварданд. Ба ноҳияҳои пахтакори водии Фарғона — шаҳрҳои Хӯканду Андичону Марғелон расондани роҳи оҳан кори басо муҳим буд. Роҳ аз саросари шимоли Тоҷикистон гузашта рафт ва бо ҳамин маҳсулоти деҳқонон ва касибони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории Туркистон ва ба дигар ҷойҳои Россия роҳ ёфт. Ба тӯфайли ин дар шимоли Тоҷикистон муносибатҳои капиталистӣ ба андозае инкишоф пайдо намуд.

Сохтмони роҳи оҳани Мовароикаспӣ ва баъдтар роҳи оҳани Оренбург имкон доданд, ки дар зарфи якҷанд даҳсола мубодилаи мол байни Россия ва Осиёи Миёна бештар аз 10 маротиба зиёд

*

¹ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 5, с. 85.

мусовдат кард, ки барои таълид ва ривоҷи иттифоқи синфию мил-
лии меҳнатқашони Осӣён Миёна бо деҳқонони камбағали рус, бо
батракҳои рус, бо коргарони роҳи оҳану заводҳои пахтаву равшан
шароит фароҳам ояд.

Хукумати подшоҳӣ дар ғушаву қанорҳои империяи худ тарти-
боти асорати патриархалию феодалӣ, дарвоқеъ қорӣ будани ғу-
ломдорӣ ва бесаводию нодони мардумро қасдан барқарор ме-
дошт. Бисёр заминҳои ҳосилхез ба ихтиёри қисми дорони муҳо-
ҷирон дода шуда, аҳолии маҳаллӣ ба заминҳои камҳосили баду
вайрон ронда шуданд. Маълум, ки ин қор алангаи низои миллиро
боло мекард. Хукумати подшоҳӣ ба ривоҷи маданияти мардуми Тур-
кистон мутлақо аҳамият наметод ва ноҷизтарин падидаҳои аф-
кори инкилобиро бераҳмона нест мекард.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии
ба истиноҳ «Идораи ҳарбии халқӣ» ба мақсадҳои мустамликадо-
рии хукумати подшоҳӣ хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба
панҷ вилоят — Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ҳафтруд (Семи-
речье) ва Зақаспий тақсим мешуд. Ҳар як вилоятро, ба истиноҳ
Зақаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят менишаст, губернатори
ҳарбӣ идора мекард. Вилоят ба уездҳо ва уезд ба приставихо ва
вулуҳҳо ҷудо мешуд. Маъмурию вулуҳҳо аз аҳолии маҳаллӣ таъ-
йин мегардиданд. Тадриҷан дар қатори феодалҳои кӯҳна одамо-
ни аз табақаҳои давлатманди аҳолий, аз он ҷумла оиноне, ки ба
табақаи ашрофи феодалии маҳаллӣ мансубияте надоштанд, низ
«бо роҳи интиҳоб» ба вазифаҳои маъмурий ҷалб карда шуданд.
Аммо намояндагони халқи меҳнатӣ ҳатто вазифаи оқсаққоли
кишлоқ ва ё вулуҳро орзу ҳам карда наметавонистанд. Оммаи
халқ дар ҳуди интиҳобот ҳам амалан иштирок надошт.

Дар бораи «интиҳоботе», ки дар нбтидои асри XIX воқеъ гар-
дида буд, шохидон ҷуний нақл мекуянд: Барои интиҳоби оқсақ-
қоли вулуҳи Қистакӯз (уезди Хучанд) аз тамоми деҳоти атроф
бойҳо, муллоҳо, «элликбошиҳо»³ ва арбобон ба кишлоки Қистакӯз
ҷамъ омаданд. Ба вазифаи оқсаққоли вулуҳ ду нафар муллои
давлатманд Мирзо Баҳодурхон ва Муллобойро пешбарӣ карда
буданд. Муллобой барои ришваи «интиҳобқуандагон» 2 ҳазор
сӯм, ҳарифи ӯ бошад ба ин мақсад 3 ҳазор сӯм пул ҷудо кард.
Дар натиҷа Мирзо Баҳодурхон ба вазифаи оқсаққолий «интиҳоб»
гардид.

Як гурӯҳ бойҳо, ки Муллобойро тарафдорӣ мекарданд, аз ин
интиҳобот норозӣ шуданд. Онҳо маблағи зиёде ҷамъ намуда, даст-
нишондан худро ба назди губернатори ҳарбии Самарқанд фирис-
тоданд. Муллобой баробари расидан ба Самарқанд ба зани ғу-

³ Пасттарин мансаб дар генерал-губернатории Туркистон, ки аз ҳар 50 хоҷаги
интиҳоб мешуд.

бернатор чанд ҳазор сӯм пул ва тӯҳфаҳои қиматбаҳо пешкаш намуд. Рӯзи дигар ӯро губернатор қабул карда, гуфт: «Аз ҳамин рӯз эътиборан ту оқсақоли вулус хоҳӣ буд». Ханӯз Муллобой ба Қистакӯи Бозоргошти Фармони губернатор дар бораи ба вазифаи оқсақоли вулус тасдиқ гардидаи ӯ расид.

Дар дигар ноҳияҳои генерал-губернатории Туркистон низ айни ҳабини ҳолат рӯи метод. Сифҳои истисморкунанда бо савобдиди худ одамонашонро ба вазифаҳои «интихобӣ» таъйин мекарданд ва аз қор мегирифтанд.

Оқсақолон ҳабини ки ба сари қор омаданд, одатаи худсарӣ ва бедодгарӣ мекарданд. Зулму ситам ва порахӯрии маъмурони маҳаллӣ ниҳоятдараҷа ғайриҷағрифта буд. Қори маҳкамҳо мисли пештара дар асоси шарият пеш бурда мешуд.

Ҳукуматдорони кишвари Туркистон дар баробари ба тарафи худ кашидани табақҳои давлатманди аҳолии маҳаллӣ, ки ба хизмати ҳукумати подшоҳӣ гузашта буд, барои заиф гардонидани маҷмаи иқтисодии ашрофи кӯҳнаи феодалӣ низ чораҳои пешбини намуд. Аз шахсоне, ки заминҳои вақфо истифода мебарданд ва аз соҳибони мулкӣ хусусан, ки аз тарафи давлат бахшиш шуда буд, манзур кардани ҳуҷҷати собиткунандаи ҳуқуқи ба ин заминҳо доштан онҳо, аз қабилҳои вақфиномаи тасдиқкардаи ҳақиқат талаб карда шуд. Ин гуна ҳуҷҷатҳо ҳама кам маҳфуз монда буданд. Бинобар ин миқдори зиёди заминҳои вақф ва мулкҳои хусусӣ давлатӣ карда шуданд. Заминҳои боқимондаи вақф аз ҳар гуна имтиёз ва бартарҳои молиётӣ маҳрум гардидаанд. Ба ҳабини тарикқ, ба манфиатҳои як қисми рӯҳониён ва ашрофи феодалӣ зарбаи ҷиддӣ расонида шуд.

Вале аҳволи деҳқонони меҳнатқаш аз ин ҳама чораҳо андӯз ҳам ба беҳбудӣ рӯ наовард. Заминдорони қалон мисли пештара барои истисмори деҳқонони бенаво, ки дар заминҳоишон қорьякқорӣ мекарданд, имконият доштанд.

Тафтиши соли 1909 дар кишвари Туркистон гузаронидаи сенатор Пален муқаррар кард, ки аз ҷумла дар вилоятҳои Самарқанд ва Фарғона (яъне дар ҳамаи вилоятҳои), ки бештари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд) ҳуқуқи мулкӣ хусусӣ дар қамтар аз садьяки тамоми заминҳои кишт ҷорист. Муқдорони ҳурде, ки дар як порча замин аз рӯи қонун нава дар асоси заминдорӣ ҷамоати хонаводагӣ қор мекарданд, маншати худро ҳама таъмин карда наметавонистанд. Онҳо ба дастӣ судхӯрҳо афтада, хонаҳароб мешуданд, дар сурати адо накардани қарз ва ё надодани андоз аз заминашон маҳрум гардида, ба сафи қорьякқорон ва батракҳо дохил мешуданд. Дар баробари ин аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ қорӣ карда шудани усули химоякунии яқдигар дар адои андозҳо ба маҳфуз мондани муносибатҳои феодалӣ ва ба асорати судхӯрҳо, феодалон ва маъмурон ғайриҷағрифта шудани деҳқонони қамбағал боз ҳам бештар мусондат намуд.

Хукумати подшоҳӣ дар соҳаи хоҷагии об, ки дар зироати Осиёи Миёна роли хеле муҳим мебозид, низ комилаи тарафдори феодалон ва бойҳои калон буд. Онҳо тамоми манбаҳои обро ба даст гирифта, аз байни худ мисробо таъйин мекарданд ва ба ин васила дар кишлоқ ҳуҷаии мутлақ ғардида буданд.

Кори нимафеодалӣ ва нимағулумии иҷоравӣ беш аз пеш омехтагон васеи деҳқонони муфлисро, ки дар замини бойҳои калон чорьякқорӣ ва панҷьякқорӣ мекарданд, фаро мегирифт.

Аҳволи ононе, ки дар корхонаҳои хурди фабриконанд кор мекарданд, беш аз ин набуд. Ин корхонаҳо асбобу ҷиҳозоти ночиз доштанду шароити кори онҳо касро ба даҳшат меовард. Кор то 12—16 соат тӯл кашида, рӯзе ҳамагӣ 40—60 тин музд дола мешуд. Дар заводҳои пахта оддитарин воситаҳои муҳофизати саломатӣ, ҳатто ҳавотозақунакҳои оддӣ набуданд, бисёр коргарон дучори дарди сил мешуданд. Манзили коргарон низ ниҳоят бад буд. Соҳибони корхонаҳо ба коргарон озӯкаи пӯсидаву гандида медоданду аз музди ночизи онҳо пули зиёде меситонданд ва хуллас фоидаи калон ба даст меоварданд.

Аҳволи касибон.

Дар солҳои аввали баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна касибӣ ба андозае ривож ёфт. Сабаб ҳамин буд, ки дар Осиёи Миёна шумораи аскарони офицерони армияи подшоҳӣ хеле афзуд, барои таъмини онҳо бошад ҳама чизро аз Россия меоварданд, ки ин ҳам гарон меафтиду ҳам барои кашондани ин қадар чиз нақлиёт намерасид. Барои илочи кор ҳукумати подшоҳӣ қарор дод, ки бигзор солдату офицерҳо баъзе чизҳои лозимро аз касибони маҳаллӣ харанд, ана ин буд, ки касибӣ ба андозае ҷон гирифт.⁴ Дар солҳои минбаъда дар соҳти саноати касибӣ дигаргунӣҳо шуданд, яъне баъзе хусусиятҳои муносибатҳои капиталистӣ ба он нуфуз карданд. Истеҳсолот беш аз пеш ба худ сурати истеҳсолоти молро мегирифт. Ин падидаро дар марказҳои калони касибӣ, дар шаҳрҳо, масалан, дар Бухоро равшан дидаи мумкин буд. Дар Бухоро қариб 100 соҳаи касибӣ вучуд дошт.⁵ Дар Хучанд, Уротеппа, Панҷакент, Қонибодом, Хисор, Кӯлоб ва баъзе дигар шаҳрҳои касибӣ умуман хеле раванк дошт.

Касибӣ дар ҳар як маҳалли кишвар вобаста ба манбаъ ва сифати моли хом, вобаста ба он ки аз марказ дур аст ё наздик, вобаста ба он ки чӣ гуна роҳҳо дорад — соҳиби хусусияти хос мегардид. Дар маҳалҳои баландкӯхи Бухорои Шарқӣ касбҳои хонагӣ маъмултар буд, ки дар ин шакли касибӣ муомилоти байни

*

⁴ Мухторов А., 1964, с. 127—130.

⁵ Суҳарева О. А., 1966, с. 190.

усто ва истеъмолгар, яъне байни молфурӯшу молгир фақат ба тавассути натура аичом меёбад. Баъзе ноҳияҳо дар истеҳсоли ин ё он мол таҳассус ҳам ёфта буданд.

К **PDF Compressor Free Version** намаду мохут мемолданд, шолу аргамчин мебофтанд, пӯстак тайёр мекарданд. Ноҳияҳои гарбин ин маҳал дар алочабофӣ, корсонтарошӣ, сабадбофӣ, хӯрчиндӯзӣ, чур-роббофӣ ном баъоварда буд. Шофу шамшеру кордҳои кордгарони Қаротог шӯҳрати баланд дошт.

Дар Душанбею водии Қофарниҳон чармгарӣ ривҷ ёфта буд.

Дар Хучанд касби бофандагӣ басо маъмул буд ва беҳуда нест, ки дар ин ҷо гузар-гузар карбосбофон, шустагарон, абрбанҳо, шоҳибофон, пиллакашон ва ғ. буданд. Соли 1906 дар шаҳр 230 дӯкони шоҳибофӣ, чархресӣ, ҳаллоҷӣ ва ғ. вуҷуд доштанд. Дар шаҳрҳои Хучанд ва Уротеппа гузарҳои маҳсули кордгарон, депресон, кулолон, заргарон ва ғ. буданд.

Дар бекии Кӯлоб низ бофандагӣ яке аз касбҳои муҳим ба шумор мерафт ва дар ин касб занҳо низ бисёр ширкат доштанд. Занҳо дар хона пахтаҳо ҳаллоҷӣ мекарданд, мересиданд ва дар дастгоҳҳои бофандагӣ карбос мебофтанд, ки он ҳам барои эҳтиёҷи рӯзгор ва ҳам барои фурӯш мерафт. Аз калобани кӯлобӣ мардуми Дарвоз низ карбос мебофтанд. Суфи кӯлобӣ ва ҷомаҳои карбоси кӯлобӣ хеле хушсифат буданд ва дар Бухоро ҳам тақдир мешуданд. Аз ашёи хони маҳаллӣ барои кенору хурини карбос мебофтанд, мохуту намад, шолу чуроб тайёр мекарданд. Ҳамаи ин корро асосан занон аичом мелоданд. Қолину тилемҳои хушсура-ти қиматбахо бо супориши бойҳо маҳсул дар ҳавли онҳо тайёр карда мешуданд.

Дар Бухоро низ бисёр гузарҳои чармгарон буд (Чармгарони Боло, Чармгарони Поён), ки дар ин ҷо чармҳои аълосифати хомак, кемухтӣ, саночу далаҳо, машкҳо истеҳсол мешуд. Мӯзедӯзӣю маҳсидӯзӣю кашдӯзӣю лачомсозӣ низ дар ҳамин гузарҳо маъмул буд. Қосибони бойи Чармгарони Поён аз ҷорвофурӯшон пӯсти зиёде харидани онро чарм карда мефурӯхтанд.

Дар Мӯъминобод ҳам чармгарону мӯзедӯзону лачомсозон бисёр буданд. Шоҳибофӣю пиллакашӣ ҳам дар инҷо хеле раванк дошт.

Дехқонони Кӯлоб ҳам кирмақдорӣ карда пиллаи худро дар бозорҳо мефурӯхтанд. Дар шаҳр аз он пиллаҳо ришта кашиди ва онро ранг дода боз ба бозорҳои Кӯлоб бурда мефурӯхтанд.

Дар охири асри XIX Кӯлоб маркази муҳими касбу тиҷорат шуд. Дар бисёр дӯконҳо аз ашёи зироат маҳсулот тайёр мекарданд. Равғани кунҷид ва зағири Кӯлоб эҳтиёҷи ноҳияро таъмин мекард. Ордкашӣ ҳам хеле ривҷ ёфта буд. Аслиҳасозони милтику шамшер, кордгарон кордҳо месохтанд. Маҳсули қори мистарон тамоми талаботи мардуми ин маҳалро таъмин карда, дар ҷойҳои дигар ҳам ба фурӯш мерафт.

Касбу касибӣ дар Хисор ҳам басо маъмул буд. Ғайр аз карбосу яроку аслихаву маснуоти чармгарӣ дар ин ҷо ҳам алоча мебофтанд, ки шӯхрати зиёде дошт ва баъзе намудҳои он хеле қимат ҳам меист. Масалан, баҳои ду тӯби як наъви он 20 сӯм буд.⁶

Оҳангарони маҳаллӣ ба дараҷаи баланд таҳассус доштанд. Онҳо наъл, каланд, дос, табар, тири чарха осиб ва ғайра месохтанд.⁷

Кулолони Хисор (хусусан занони моҳири кӯхистон, ки бо кулолӣ шуғл доштанд) дар амал асбобу абзори оддиро кор фармоянд ҳам бо зарфҳои сафолӣ тамоми ноҳияи Хисор ва ноҳияҳои ҳамсояро ҳам таъмин мекарданд.

Аз охири асри XIX сар карда дар байни шаҳрҳои ин ноҳия аз ҷиҳати ривоби тиҷорату саноат тадриҷан Душанбе ба мадди аввал баромад. Шояд яке аз сабабҳои ин ҳамин ҳам бошад, ки баки Хисор онро бошишгоҳи тобистонии худ қарор дода буд.

Аз ҷумлаи аҳолии Душанбе бисёр бофандагон, оҳангарон, зинагарон ва чармгарони моҳир буданд.

Баробари обод шудани роҳҳои тиҷорату савдо моли касибони тоҷик беш аз пеш дар бозорҳои хориҷи Бухорои Шарқӣ ба фуруш мерафтанд.

Истехсолоти серсоҳаи касибони Бухорои Шарқӣ бо маснуоти бадшӯи назаррабои устоёну чеварони гулдасти худ шӯхрати азим ёфта буд. Дар маснуоти онҳо ҳамоно анъанаҳои инъикос меёфтанд, ки таърихи бисёрқазорсола доштанд. Ба ин маъно истехсолоти касибон аҳамияти махсус дорад. Вале ҳамчун сирф истехсолоти бисёр нуқсу иллатҳо дошт ва ҳатто барои ҳамон даврае, ки мавриди тадқиқ қарор дорад, кӯҳна шуда буд.

Истехсолоти давраи феодализм, ки дар ҷорҷӯбии рисолаҳову ҷамъиятҳои касибон маҳлуд буд, дар ҳамоно шакли кӯҳнаи анъанавии худ монда, дар муддати мадид ҳеҷ дигар нашуда буд.

Қорхонаҳои касибон ягон ҷиҳози техникӣ надоштанд ва қорасосан дастӣ анҷом дода мешуд. Таъйир кардани маснуот меҳнати зиёдеро талаб мекард, дараҷаи маҳсули меҳнат нисбат ба фабрикаҳо хеле паст буд, барои ҳамин ҳам арзиши аслии моли касибон нисбат ба моли фабрика хеле болотар меистод. Ба замири ин ҳукуматдорони феодали ба касибон хирочу андоза бешумор меандоختанд, ки ин ҳам арзиши моли онҳоро баланд мебардошт.

Баробари аз маркази Россия омадани молҳои ваъияти касибон якбора табоҳ шуд. Дар марҳалаи аввал соҳибқорони рус — соҳибони фабрика, завод, савдогарони калон — талаботи бозорҳои Осиёи Миёнаро ба тафсил омӯхтанд ва анвои моли худро маҳз ба ҳамин талабот муносибу мувофиқ намуданд. Даре нагузашта аз Россия ба бозорҳои Осиёи Миёна ҷитҳои гулдор, ҷойинку пиё-

⁶ Маев Н. А., 1879, с. 191.

⁷ Хайрова М., 1959, с. 43.

Даву кассау табакҳои ҷинӣ, маснуоти мисии, сӯзан, собун, керосин, чарчинворӣ барин молҳои фабрикаӣ омадан гирифтанд, ки нархи онҳо аз нархи моли қосибони маҳаллӣ хеле пастрар буданд. **PDF Compressor Free Version** карда мешуданд. Дар аввалҳои соли 1910 молҳои русӣ тамоми бозорҳои Осӣён Миёнаро зер карда гирифтанду аксари молҳои қосибони маҳаллиро танг карда бароварданд.

Пеш аз ҳама касби бофандагӣ саҳт шикаст ёфт. Шохвдон навиштаанд, ки ҷити ялвони русӣ,⁸ матоъҳои катонӣю лифӣю ҷитӣи русӣ маҳсусан нағз ба фурӯш мерафтанд. Маснуоти бофандагӣ $\frac{2}{3}$ ҳиссаи воридоти молҳои русӣ буд. Яке аз шохидони он давра навиштааст: «Бо имони қомил метавон иддао кард, ки аз нисф бештари шохиворӣ ва ҳатто либосҳои дӯхта ҷомаву куртаи занона ва катон, ки дар бозори Бухоро ба фурӯш мераванд, моли маскоӣ аст».⁹ Бозори маснуоти оҳанӣ — сим, меҳ, гулбаҳои оҳанӣ хеле тез шуд. Асбобҳои ҷинӣю мисии ҳам нағз ба фурӯш мерафтанд. Милтиқҳои русӣ ва дигар яроқи аслиҳаи русӣ хеле эътибор пайдо кард. Бозори сӯзангарони таҳҷой қасод шуд. Харидорон собуни қимат ва бадсифати ҷойдориро монда, собунҳои арзону хушбӯйи русиро мехариданд. Бисёр қосибон маҷбуран тарқи қасб карданд. Дар кишвар бекорию бенавоӣ зиёд мешуд. Вале дар айни ҳол, ба қорхонаҳои саноатии Бухоро унсурҳои капиталистӣ бо зӯр ва шиддати тамоми сар мебароварданд.

2. ВАЪЪИЯТИ ОММАИ ҲАЛҚ ДАР КИШВАРИ ТУРКИСТОН ВА АМОРАТИ БУХОРО

Дар натиҷаи ба Россия ҳамроҳ шудани Осӣён Миёна шаклҳои асримиёнагии хоҷагӣ беш аз пеш вайрон гардид: дар солҳои 80-ум нуфуси шаҳрҳо афзуда, нахустин қорхонаҳои саноатӣ ба вуҷуд омаданд. Дар дохили феодализм муносибатҳои капиталистӣ торафт қувват мегирифт. Меҳнатқашони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигар халқҳои, ки тахти истисмори феодалони маҳаллӣ, рӯҳониёни иртиҷопараст, бойҳо ва судхӯрҳо қарор гирифта буданд, пас аз Осӣён Миёнаро истило кардани ҳукумати подшоҳи дучори ҷабру зулми иловагӣ амалдорони ҳукумати подшоҳӣ, тоҷирон ва судхӯрони беруна гардиданд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осӣён Миёна даре нагузашта дар Хучанд фабрикаҳои на чандон қалони қоркарди ашёи қушода шуданд, ки онҳоро ҳам соҳибқорони рус ва ҳам бойҳои маҳаллӣ таъсис мекарданд. Соли 1870 фабрикаи пиллақашӣ қушода

*

⁸ Губаревиц—Радобильский А., 5 ҷ., с. 79.

⁹ Гулшамбаров С. Н. 1913, с. 219.

шуд. Соли 1873 дар кишлоки Дехмои қарибии Хучанд як савдогари рус заводи хурди шаробкашӣ кушод. Ғайр аз ин заводҳои шиша, чарм (дар Урогеппа) ва меваю арақ сохта шуданд. Соли 1891—92 аввалин заводҳои пахта ба қор даромаданд. Соли 1895 дар Хучанд ғалакаи 10 корхонаи саноатии заводмонанд қор мекарданд, ки 125 коргар доштанд. Дар ғажирҳои асри XIX дар шаҳр 5 заводи пахта вучуд дошт, ки дутои онҳо аз онӣ бойҳои маҳаллӣ буд.¹⁰

Вазъияти аҳоли дар аморати Бухоро, ки қисми зиёди тоҷикони Осиёи Миёна дар он ҷо зиндагӣ мекарданд, назар ба кишварии Туркистон бадтар буд.

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳӣ мавҷуд буд, бе ҳеч гуна тағйирот давом кардан гирифт. Аморати Бухоро ба 27 вилоят (бекигарӣ) тақсим гардида, ба ҳар яке аз онҳо бек ё ҳоким, қозӣ, раис ва муфтий аз тарафи амир таъйин карда мешуд. Ҳоким мебоист қорҳои давлатӣ, маъмурият ва зироатиро идора мекард, қозӣ дар асоси шариат қорҳои маҳкамаро баҷо меовард, раис аз тарафи аҳоли иҷро шудани фармоншоти дину шариатро назорат менамуд ва муфтий ҳамчун «донанди» қонунҳои шариат дурустӣ ё худ нодурустии он ва ё он ҳодиса ва иқдомро фаҳмонда меод. Ҳамаи ин қисм дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукмрон ва фондаҳои шахсии худро таъмин мекарданд. Ҳокимони вилоятҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони худ қорҳои замин ва молия, чамъ кардани хироч, ушр ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин масъалаҳо қомилан худсарона амал мекарданд, аз аҳоли ҷӣ ситондан ва ба хазина ҷӣ супурдани онҳоро қасе тафтиш намекард.

Мингбошӣ, амин, оқсаққол ва арбобҳо, ки ба сифати намояндаи аҳоли таъйин мешуданд, одатан ба қирдори ҳоким ва дигар амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривҷ ёфтани ғоратгарӣ ва порахӯрӣ гардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меовард ва зиндагонии бе ви ҳам саҳти аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатинопазирӣ мерасонид.

Хусусан аҳволи оммии васеи мардуми Бухорон Шарқӣ бағоят вазнин буд. Қариб тамоми аҳолии ин маҳаллҳо тоҷикон ташкил меоданд. Ҳукумати амири аслан Бухорон Шарқиро ҷун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи саҳттаре қорӣ намуд. Табақаҳои ашрофи қадимии ин ҷо, сипоҳ ва нуқарҳо, рӯхониён, заминдорони қалон ва бойҳо ба тақьяғи аморат табдил ёфтанд. Ба ин гурӯҳҳои болоншинии истисморқунанда аз баҳодур¹¹ (дар бекии Ғарм аламон) то

¹⁰ Раҷабов С., 1954, с. 17—19.

¹¹ Баҳодур ё аламон — аз онӣ нахустин мансаби баланди аморати Бухоро.

долҳоқ¹⁴ ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои амилтар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андоза тамоми як деҳаро мебахшид. Деҳқонони ин кишлок амалан дар ҳолати крепостной буданд. PDF Compressor Free Version

Ин деҳқонон комилаш дар ихтиёри танҳоқхӯр буданд. Соҳиби танҳоқ бо майли худ духтарҳоро мебурд, ҳавлиҳои деҳқононро кашиде мегирифт ва боз ҳар чӣ ки хоҳад, мекард. Дар аморат мансабу вазифаҳои баланд рӯйрофт харидуфурӯш мешуд, ки ин ҳам аҳволи мардумро беш аз пеш табоҳтар менамуд. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886—1892) ва Мухаммадмуродбий парвонаҷӣ (1842—1904) ҳукмронӣ мекарданд, хариду фурӯши мансабу вазифаву унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Собик амлокдори Хонт Мирзонуруллобек хабар додааст, ки барои нӯқари оддӣ шудан 1200—2000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нӯқар дар шаҳр ва ё қалъае ба хизмати ҳарбӣ таъини шавад, аз ҳама гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» — хочағи деҳқонӣ дода мешуд. Агар нӯқар ҳудаш ҳавлию боғу замин дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» донна намешуд, вале ба ҳар ҳол ягон андозе ҳам намедод. Мансаби қаравулбегӣ ҳеле қиматтар, 2—4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбегӣ 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир бошаду дар айни ҳол молу мулкӯ замин ҳам дошта бошад, ўқаддор буд, ки ба фондаи ҳазинаи амир ушр (дахъяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хирочи замиро ҳам диҳад.

Мансаби мироҳур 3—5 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри мироҳур 4—10 «буна» дода шуда, ҳудаш ғайр аз ушр аз тамоми хирочу андозҳо озод карда мешуд.

Тӯқсабо барои соҳиб шудан ба мансаб бояд 5—10 ҳазор танга ришва меод. Ба ихтиёраш бошад то сад «буна» дода мешуд ва худ аз ҳама андозҳо озод буд.

Мансаби аз ин болотар эшиқоғобошӣ ба соҳибаш 6—15 ҳазор танга меафтид, вале 150—200 «буна» мегирифту андозе намедод.

Ниҳоят мансаби «бий», ки онро худӣ амир меод (дигар мансабҳои аз ин поёнро худӣ беги Қаротегин мефурӯхт ва аз ин харидуфурӯш хӯҷаинаш, яъне амирро ҳатто огоҳ ҳам намекард) ба соҳибаш ба пули қалон 10—20 ҳазор танга меафтид. Вале бар ивази ин ҳар як бий (онҳо ҳамагӣ дар Қаротегин аз даҳ нафар беш набуданд) то 300 буна мегирифт, ки бо қабру зулми гӯшношунид онҳоро истисмор карда қусури харочоташро мебаровард.

¹⁴ Долҳоқ — яке аз болотарин мансабҳои аморати Бухоро, ки дар маротиб ёздаҳумин аст.

Мансабу рутбаҳои динӣ ҳам бемалол харидуфурӯш мешуду дар ин бобат ҳам як навъ «таксимои меҳнат» вучуд дошт, яъне мансабҳои роёниро бек таксим мекарду мансабҳои болоро худи амир мефурӯхт. Хукуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис фақат ба амир тааллуқ дошт ва дар ин бобат фақат худи амир ёрлик дода метавонист. Ибро ҳам ҳатман гуфтаи даркор, ки қобилияти давлатдорӣ, истеъдоди роҳбарӣю ташкилӣ барин сифатҳои шахс муҳаққоқ ба эътибор гирифта намешуд. Хар касе, ки бештар пора диҳад, соҳиби хукуку имконияти бештаре мешуду тақдирӣ садҳо, ҳазорон ҳазор деҳқону қосибонро, ки дар муҳити тиран аморат чун ғуломони бебабон умр ба сар мебарданд, ҳал мекард.

Дар тамоми дигар бекҳои аморат вазъият айнан чунин буд.¹³ Албатта, ин гуна тартибот ба маъмурони амир маъқул ва мувофиқи таъб буд. Онҳо ҳатто дар хурдтарин мансаб нишаста ҳам дар зарфи ду-се сол сарвати бисёре чамъ мекарданд. Хотирнишон бояд кард, ки вақте ки дар соли 1917 амир барои амалдорон вобаста ба вазифаҳои маоши муайян муқаррар кардани ва андозҳои худсаронаро барҳам додани шуд, ин чунон мавҷи эътироз ва норизоиятиро ба вучуд овард, ки амир ба даст кашидан аз чунин ниёти худ маҷбур гардид.

Ҳокимони вилоятҳо, алаҳусус дар Бухорои Шарқӣ, дар ғорат ва таҳқир кардани аҳоли ягон ҳадду ҳудудро наметавонистанд. Яке аз сайёҳони рус дар хусуси давраи ҳукмронии Мирмурод ном ҳокими Қаротегин чунин навишта аст: «Ин як солномаи тамомест аз кирдуқори бераҳмона ва худсарии бениҳоят».¹⁴ Ин ҳоким садҳо деҳқонро ба адои қорҳои ройгон маҷбур мекард. У устоҳои дуредгарро дар Ғарм чанд моҳ дар сармон зимистон бемузд қор фармуда буд.

Ҳамаи заминҳои аморати Бухоро ба чунин категорияҳои юридикӣ: заминҳои амлоқӣ, амирӣ, вақф ва милк таксим шуда буд. Заминҳои хусусӣ нисбатан кам буда, ба бойҳо ва амалдорони қалон тааллуқ доштанд.

Деҳқононе ки дар қитъаҳои хурди заминҳои амлоқӣ ва вақфҳо қор мекарданд, амалан дар вазъияти қрепостной буданд. Ба ивази истифодаи порчаҳои ноқизи замин аз онҳо дар шақҳои гуногун молиёти зиёде ситонда мешуд.

Деҳқонон аксар вақт бо номи «хашар» дар заминҳои амлоқдор ва дигар амалдорони қалон тамоман бемузд қор фармуда мешуданд. Онҳо бо номи «бегорӣ» низ ба қорҳои солтмони иморатҳои амир ва мансабдорони ӯ, таъмир ва тоза кардани ҷўйборҳо ва ғайра ҷалб менамуданд. Деҳқонон ӯҳдадор буданд, ки маҷ-

¹³ Инг.: Юсуфов Ш., 1904. Ҳамроев М., 1959, с. 38, 39.
¹⁴ А. С. 1904.

буриятҳои гуногуни ҳамлунаклиро ҳам бачо оваранд. Тамоми ин корҳо аксаран аз чор се ҳиссаи вақти деҳқонро мегирӣфт.

Масалан, дар бекигарии собиқи Ҳисор чуни навъҳои андозвучуд **PDF Compressor Free Version** истифода аз заминҳои обӣ хумс, яъне панҷяки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмӣ ушр, яъне даҳяки ҳосилотро меоданд. Ғайр аз ин, амлоқдор бо ивази «меҳнати» худ дар қори андозгундорӣ расман аз ҳар як ботман (тақрибан 12 пуд) ҳосили замини обӣ як нимхӯрд (32 қадоқ) ва замини лалмӣ нимчорьяк (8 қадоқ) ҳақ меситонид. Доруға (амалдори хурди хироч), ки ба хирман назорат мекард, ба тариқи кавсан мӯхроиа мегирӣфт. Ҳиссаи мироб баробари ҳиссаи амлоқдор буд. Оксаққол аз ҳар ботман нимчорьяк, ё худ панҷяки нимхӯрд дарёёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамагӣ ду ғалбери 64 қадоқа «ҳаққи оллоҳ» ва кавсан мегирӣфт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешу қаландарҳо омада, назр талаб мекарданд.

Илова бар хирочи заминҳои кишт дигар ҳел андозҳо аз қабилӣ зақот, ки аз ҳайвонот, боғот ва муомилоти пулӣ рӯёнда мешуд, зақоти чағона, андози қоҳ, дала (савсор), яъне андози мӯйнае ки шикорчиҳо пайдо мекарданд, чормағзпулӣ ва амсоли инҳо вучуд доштанд.

Ғаевский ном ниженер, ки дар он солҳо ба бекии Кӯрғонтеппа сафар карда буд, манзараи аз тарафи амалдорони амир толону тороч шудани деҳқониро ҳеле аҷиб тасвир кардааст: «Одатан ҳамин, ки деҳқон ҳосилро даразида дар хирманҷо кӯфта зерӣ назорати назир оиро тӯб мекунад, амалдори дигар, яъне доруға омада оиро мӯҳр мекунад. Тарзи мӯҳргузори чуни аст — доруға дар болои пораҳои кулӯҳ мӯҳр монда он кулӯхпораҳоро дар болои тӯби гандум ба тартиби муайян мечинад. Пас аз ин дигар хирманро посбонӣ намекунанд, зеро агар ба тӯби гандум андаҳ даст расад, ҷон кулӯхпораҳо дигар шуда, дуздӣ ошқор мешавад.

Пас аз мӯҳр кардани ҳосил оиро амлоқдор омада мебинанд ва тахминан бо назардид ва як газ ҷӯб муайян мекунад, ки дар хирман ҷанд ботман ҳосил ҳаст. Дар ин ҳел маъриҳҳо одатан деҳқон доду вой мебардорад ва аслашро гирем дар ин сурат мувофиқи қонун ҳосилро баркашида санҷидан дарқор, вале ин қорро дар ҳеч қучо намекунанд. Баъзан ҷун шохидони ҳолис оқсаққол, ё амини деҳро ҷег мезананд, вале одатан худӣ амлоқдор дафтараҷашро мебарораду ба доду войи деҳқон нигоҳ накарда менависад мемонад, ки «фалонӣ фалон қадар ҳосил гирифтааст».

Миқдори умумии ҳосил ана ҳамин ҳел тақрибан муайян мешаваду вале минбаъд қор аз ин ҳам бадтар мегардад. Нархи бозорро мепурсанду вале оиро 10—15 фоиз қам қарда ба деҳқон ҳабар медиханд. Баъд мувофиқи қондаи амир ҳафтяк ё панҷяки ҳосил гуфта сеяк ва ҳатто нисфи оиро қашада мегиранд. Бар зами ин агар андоз ба шакли пул талаб қарда шавад ҳама ганду-

ми худро ба бозор мебароранд, ки талаботи он зиёд нест ва нэрхи гандум якбора паст шуда меравад ва барои додани пули сеяки ҳосил (ки бе ин ҳам миқдори умумии ҳосилро бардурӯғ зиёд навишта **PDF Compressor Free Version** мешуд, ки ду маротиба бештар гандум фурушад».¹⁵

Ин толону торочи рӯиности ваҳшиёна дар тамоми ноҳияҳои аморат дида мешуд. Капитани штаби генералии Россия Покотило, ки соли 1886 аз Дехнав ба Қаротог сафар карда буд, ниҳоят дар ҳайрат мондааст, ки чаро дар заминҳои ду тарафи роҳи 50—60 чакрима, ки нағз обёрӣ ҳам мешуданд, ҳеч чиз нақоштаанд. Маълум шуд, ки ба касофати хирочу андозҳои мнёншикан мардум кишлокҳои худро партофта ба кӯҳҳо гурехта рафтаанд. Дар кӯҳсорон онҳо чорво парварида барои эҳтиёҷи худ дар заминҳои лалмӣ андак кишт мекардаанду бас. «На молу мулк ва худӣ ҳаёти табиии амири Бухоро ягон василаи таъмин надоранд,— менависад Покотило ва илова мекунад:— натиҷаи ин авзон ноҳуши моддию маънавии халқ ҳамин аст, ки мардум ба ҳукумати амир ва ба намояндагони ин ҳукумат— бекҳо табиатан нафрат доранд».¹⁶

Дарвоқеъ вақте тоҷикон, ин мардуми меҳнатдуст, ки чандин асрҳо пеш дар ин ҷойҳо маскун шудаанду соҳиби маҳорати баланду қадимии зироатпарварӣ мебошанд, мачбур шудаанд, ки заминро ҳавлаву ҷойҳои худро партофта қариб ҳаёти нимкӯҷӣ ба сарбаранд, пас аз ин нисбат ба як даста феодалони гонатгар, ки сардорашон амир буд, нафрат надошта чӣ ҳам дошта метавонистанд?!

Ҳатто П. М. Лессар барин мушоҳид, ки аз рӯи вазифааш «гумоштан сиёсии императори Россия дар аморати Бухоро» буду ба танқиди саҳти тартиботи амир ҳеч ҳавас надошт, дар «Қайдҳои ба авзон сиёсий ва иқтисодии аморат» (1891) ном асараш менависад, ки дар айни андозчамъкуний бисёр суистеъмолу худсариро мешавад, миқдори ҳосилро тақрибӣ бардурӯғ муайян мекунанду андозро на дар шакли мол, балки пулаки меситонанд ва зиннан пули андоз аз будаи хеле зиёдтар рӯёнда мешавад».

П. М. Лессар мачбур шудааст иқрор намояд, ки «ҳатто дар ноҳияҳои бойтарин ҳам деҳқонон заминҳои худро партофта ба Самарқанд гурехта истодзанд, то аз подоши бақияҳои беохири андоз раҳо ёбанд. Ононе ки илочи фирор надоштанд, барои адои қарзи андоз буду шудӣ худро, ҳатто духтарони худро ба Самарқанд бурда фурухтанд ва бо ҳамин онҳоро ба роҳи бад андохтанд».

П. М. Лессар гавашро давом дода менависад:— «Ҳамин ононе, ки ба водин Зарафшон ва ноҳияҳои ҳамҷавори он рафтаанд, ха-

*

¹⁵ АВГР Среднеазиатский стол, д. 304, дд. 8—11.

¹⁶ ЦГА Уз, ССР, И. 1, Он. 34, д. 670, дд. 72—75.

бар оварданд, ки холи мардум табоҳ аст. Холи мардуми бекхон
кухистони Бухорои Чануби ва Шарқӣ бошад аз ин ҳам бадтар
аст, зеро дар ин ҷойҳо барои андак бех шудани аҳволи мардум
ҳеч кор карда нашудааст. Ин касофатро рафъ кардан муҳол
аст — ғамгинона суханаширо ба поёни мерасонад П. М. Лессар.¹⁷

Дарвоқеъ, чанд сол пеш аз ин қайдҳои иқтибос овардан мо,
16 ноябри 1887 сардори уезди Самарқанд ба губернатори харбии
вулуси Самарқанд навишта буд, ки мардуми Қўлобу Дарвозу Қаро-
тегин «аз муомилан ноодилонаву саҳт ва зулму асорати доимии
хукуматдорони Бухоро ба танг омада шўриш карданд». Вай на-
вишта буд, ки мардуми ин ҷойҳо «дар маҷлиси умумии худ қарор
додаанд, ки илоҷе ёфта аз Бухоро ҷудо шудан даркор».¹⁸

Вазъият дар дигар ҷойҳо ҳам пуршиддат буд.

Чангу ҷидолҳои дохилии феодалӣ ва ба хукумати подшоҳӣ до-
дани товоии ҷанг ба вазъияти ҳазинаи аморати Бухоро бетаъсир
намонд. Амир Музаффар роҳҳои пур қарлани ҷои ин хароҷотро
ҷустуҷў менамуд. Қисми заминҳои вақф ба фоидаи аморат мусо-
дира карда шуд. Илова бар ин, амир ба қозихо иҷозат дод, ки
бо ҳар восита аз аҳолии пул ҷамъ кунанд. Ҳамчунин фармоишоте
буд, ки як ҳиссаи ин пулҳо ба тариқи тўҳфа, молу мулки бесоҳиб
ва бақияҳо ба ҳуди амир дода шавад. Ҳамин тариқа, муҳимта-
рин вазифаи аморати Бухоро аз торочи халқи меҳнатнаш ва фуру
нишондани ҳамагуна муқобилатҳои зидди ин ғоратгарӣ иборат
гардида буд.

Ҳар он касе ки изҳори ирозиғӣ мекард, ё лоқал андаке ба
амалдорони амир итоат накардани мешуд, ба ҷазоҳои ваҳшиёна
ғирифтор мегардид. Ҳар як ҳоким метаъинист одамоне ба ҳеч
як асос ба зиндон партояд ва аз хонаву оилашон маҳрум созад.
Маҳбусони бадбахт, ки бо ягон баҳона ба зиндон афтада буданд,
дар шароити тоқатфарсои зиндагӣ мекарданд. Онҳо дар зиндон-
ҳои тираву ифлос бо пойҳои кундазада ва дасту гадани шикел-
банд дар замин марбут ва ё рӯи як бўрьёе нишаста ё хуфта аз
ҳисоби бахшишҳои хешовандони худ ва садақан хайркунандгон
рӯз мегузаронданд. Қасоне, ки ҳешу ақрабо доштанд, гоҳо ба во-
ситаи пули зиёде ришва додан ба ҳоким аз зиндон озод мешу-
данд, вале аксаран одамони бекас тамоми умири худро дар маҳбу-
сий ба сар мебурданд. Дар шаҳрҳои аморати Бухоро «гунаҳкорон»-
ро одатан дар рӯзҳои бозор, дар пеши назари мардум ҷазо ме-
доданд. Барои андак гуноҳе шахси гунаҳкорро ҳафтаду панҷ ҷўб
мезаданд, зарбаҳо бо дарраҳои саҳт бо шиддати тамоми ба тахта-
пушти бараҳна расонда мешуд.

Дар аморати Бухоро тарзҳои ваҳшиёнаи қатлу қуштор, ба

¹⁷ ЦГУ Уз. ССР, Ф-И-3, оп. 2, л. 20, в 118—119.

¹⁸ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 556, ч. II, л. 83.

мисли овектаи, буридани тулӯи маҳкум ва ба воситаи ресмон ва фарғарра қан қарда қуштан хеле бисёр ба змал меомад.

Хукумати подшоҳи ҳокимияти худро дар Осӣи Миёна барқарор карда бошад ҳам, барои тағйир додани сохти истибдоди Бухоро ҳеч гуна чорае надида, балки, зиёда аз он, қасдан ин сохтро боз ҳам пойдортар гардонд. Агарчи одамони пешқадами Россияи онвақта борҳо ба муқобили «тартиботи» аморати Бухоро изхори эътироз намуданд, аммо бо вучуди ҳамин ҳам ҳукумати подшоҳӣ ба луштибонии амир ва усули давлатдорӣ ӯ давом кардан гирифт.

Чунин буд хусусияти асосии авзои сиёсии Осӣи Миёна. Ҳукумати подшоҳӣ тартиботи дарун ба дарун гандидаву луҳсидаи феодалию асримиёнагии Бухоро ва Хеваро фаъолона дастгирӣ мекард. Ин иттиҳоди болонишинони ҳукмронӣ доро буд, ки бар видди он тадричан иттиҳоди меҳнатқашон ва оммаҳои истисморшавандаи ҳаман миллатҳо арзи вучуд менамуд.

П. М. Лессер иқроӣ мекард, ки: «Калонии Бухоро ва мардум шакле надоранд, ки ҳама гуна шӯриш бо аслиҳаи қўшунҳои рус пахш мегардад, худсарии амир бошад, ҳад надорад».¹⁹

Тақрибан пас аз бист сол генерал-губернатори Туркистон Самсонов дар маълумоте, ки ба номи раиси Совети Вазирон 29 декабри соли 1911 ирсол карда буд, таъбири аниқтару дақиқтареро кор мефармояд: «Ягона монанд аз вулми амир овоз шудан (яъне овоз шудани аҳолии аморати Бухоро — Б. Ғ.) сарнайзаҳои қўшуни русҳо мебошад».²⁰ Ҳукуматдорони подшоҳӣ омонеро, ки тоҷикону ўзбекҳоро дигар меҳнатқашони Бухороро бугӣ мекарданд, харҷониба дастгирӣ намуда, дар айни ҳол эътироф мекарданд, ки дар ин кишвар аланган ғазабӣ халқ боло шуда истодааст. Дар ахборе, ки сардори Штаби асосӣ Н. Н. Обручев 4 декабри соли 1883 аз Тошкент гирифта буд, ин ибораҳоро дидан мумкин аст: «Амир дар тахт барои ҳамин ором нишастааст, ки ба туфайли ҷину азобу ҷазоҳои беохир ба дили мардум воҳима андохтааст ва бо ёрии ама ҳамин вулму таъддӣ (ва дастгирии қўшунҳои Россияи подшоҳӣ — илова мекунем мо — Б. Ғ.) имкон сифте аланган шӯру ғазабӣ мардумро, ки гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло мешуд, фуру менишонад. Дар нахустин ноомади кор революция мешавад, ки он на ба худи амир, на ба писараш — вориси тахт Сайид Абдуллаҳадкун тараххум намекунад».²¹

Воқеияти Осӣи Миёна дар даҳсолаҳои минбаъда нишон дод, ки ин гуна баҳо ба вазъияти онвақта қомилан дуруст будааст.

*

¹⁹ ЦГА Уз. СССР, д. И-3, оп. 2, д. 20., л. 109.

²⁰ Дар ҳамон ҷо, у И-2, оп. 1, д. 35, ж. 2—3.

²¹ ЦГ ВИА СССР, ВУ А/с, д. 558, л. 36.

8. ҲАРАКАТҲОИ ХАЛҚИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВА ДАР ОНҲО ИШТИРОҚ ҚАРДАНИ ТОҶИКОН

Дар ҳақиқат генерал-губернатории Туркистон ва ҳамчунин дар қаламрави аморати Бухоро муттасил шӯру ошӯбҳои халқӣ ба амал меомаданд. Дар ин ҳаракатҳо тоҷикон низ баробари дигар халқҳои Осийи Миёна фаъолона иштирок доштад. Шӯришчиён участкаҳои полицияро хароб мекарданд, ба рабӯти ҳаблиҳои феодалиҳо ҳамла меоварданд, амалдоронро мекуштанд. Хусусан дар доираи аморати Бухоро, ки ғоратгарӣ ва зулму тааҷҷибӣ нисбат ба мардум ҳақду ҳисоб надошт, зуд-зуд шӯришҳои халқӣ ба вуқӯъ меомаданд.

Сабаби асосии шӯришҳои, ки тамоми бекигарии Бухороро фаро гирифтаанд, ҳамин буд, ки андозу хирочҳо бо усулҳои ваҳшиёна ситонда мешуданд, миқдори бе ин ҳам зиёди онҳо рӯз ба рӯз меафзуд, ба андозҳои пештара андозҳои нав зам мегардиданд, ба зами андозҳои умумии аморат боз андозҳои маҳаллӣ илова мешуд, як андозро чанд бор меситонданд, амлоқдорон барои фондани худ бисёр сунъӣ-мол мекарданд ва ғайраву ва ҳоказо. Дар як ҳуҷҷате, ки амалдорони амир тартиб додаанд, гуфта мешавад, ки амлоқдорон худсарӣ карда аз деҳқонон андозро дуболо ситондаанд. Аз кишти шабдор ба ҷои 6 танга 12 танга ва аз боғ ба ҷои 26 танга 52 танга гирифтаанд.²²

Агар ҳаминро ба назар гирем, ки андози сершумори мавҷудан аморати Бухоро аҳли меҳнатро ба дами ҳалокат расонда буд, ба осонӣ тасаввур кардан мумкин, ки ин найрангҳои амлоқдорон мардумро то ба қадом дараҷаи қажру ғазаб оварда метавонистанд. Бедодию худсарии амлоқдорон дар аксари ҷойҳои охири қатрае мегардид, ки қосан сабри мардумро лабрез меамад. Баъзан чунон худсарии бедодиҳои ҷиддӣ содир мешуд, ки дар шӯриш табақаҳои гуногуни аҳоли ва ҳатто баъзе ходимони пешқадами маъмурияти русҳо ҳам иштирок мекарданд.

Мо дар назди худ чунин вазифае гузошта наметавонем, ки тамоми шӯришҳои халқии охири асри XIX ва аввали асри XX-ро муфасссан таҳлил намоем, ба ин сабаб фақат баъзеи онҳоро мавриди назар қарор медиҳем.

Вале баъзан чунин ҳодисае ҳам мешуд, ки рӯҳониён ва феодалион аз имтиёзҳои пештараи худ маҳрумгардида ошӯбҳои халқии бар зидди ҳукумати подшоҳӣ ва дигар золимон равоншударо ба мақсадҳои тамаъқоронаи худ истифода мекарданд. Бинобар ин ҳаракатҳои прогрессивии халқиро, ки мифлатҳои оммаи меҳнаткширо ифода мекард, аз ҳаракатҳои дорон хусусияти миллат-

* Мӯҳсинова К. З., 1965, с. 12.

чиги феодалий, ки умуман ба муқобили «русҳо» нигаронида шуда буд, фарқ кардан лозим аст.

Шӯриши соли 1898-и Андиҷон маҳз ҳамин гуна шӯриши иртиқой буд. Аксари муваҷҷиҳони республикаҳои Осийи Миёна шӯриши соли 1898-ро ба шӯриши халқӣ мансуб кардаанд.²³ Хол он ки тадқиқи муфассали шароити муҳити ин шӯриш касро ба чунин хулосае меоварад, ки ин шӯриш шӯриши иртиқой, шӯриши зидтахалқӣ буд.

18 майи соли 1898 (бо усули кӯҳна) халифа Муҳаммадали ном пешвои тасаввуф, ки бо номи Дукҷӣ Эшон низ машҳур буд, бо як даста пайравони худ, ки шумораашон қариб 1500 нафар буд, дар шаҳри Андиҷон ба гарнизони русҳо ҳамла кард. Балвогарон соати 3-и шаб, овозу садое набароварда, тамоми аскаронро дар гафлат мононда, ҳучум карданду зуд як баракро печонида гирифтанд. Дар ин мобайн дар дигар баракҳо солдатҳо бедор шуда берун частанд ва ҳамлаваронро дур партофтанд. Дар ин шабҳун 2 унтер-офицеру 19 солдати қаторӣ кушта шуда, 14 кас саҳт ва 5 кас сабук маҷрӯҳ гардиданд. Худи ҳамон рӯз муайян шуд, ки пайравони Дукҷӣ Эшон шаҳрҳои Уш, Марғелон ва баъзе дигар ҷойҳоро гирифта будаанд. Вале дар ин шаҳрҳо шӯриш на шуд, яъне мардум ба сардорони ин сӯйқасд пайравӣ накарданд. Иштирокчиёни асосии ин балво муридҳо — пайравони ашаддӣ тасаввуф буданд. Мувофиқи тақозои тасаввуф мурид бояд аслиҳаи мутею гандарои пири худ бошад ва бояд бечунучаро супоришу гуфтаҳои ӯро ба иҷро расонад. Ана барои ҳамин ба Дукҷӣ Эшон ба ин осонӣ муяссар гардид, ки пайравони худро аз роҳ занаву ба ҳамлаи зидди кӯшуиҳои рус, ки қори ниҳоят хавфноку таваккалӣ буд, таҳриқ намояд.

Пас аз ба Россия ҳамроҳ шудани Осийи Миёна пешвоёни тасаввуф он нуфузе, ки дар идораи мамлакат ва муридони худ пештар, масалан, дар аҳли хонҳои Хӯканд доштанд, аз даст доданд. Сабаби дар ҳаракати соли 1898 қувваи асосӣ будани пешвоёни тасаввуф ҳам дар ҳамин аст. Баробари пешвоёни дин дар ҳаракати Дукҷӣ Эшон 2 додҳо, 2 бек (собиқ амалдорони хон) низ ширкат доштанд. Баъзе маълумотҳои ҳастанд, ки Дукҷӣ Эшон бо султони Туркия алоқа доштааст ва ҷосусони султон бевосита дар балво иштирок ҳам кардаанд. Айнан дар ҳамон вақт дар Осийи Миёна пайдо шудани бисъёр ҷосусони амири Афғонистон касро ба ақидае водор мекунад, ки нӯги риштаи ин даҳиса дар дасти империализми Англия буд. Шiori балвогарон — «газовот» шио-

²³ Дар нашри аввали «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (1947) мо ҳам ин шӯришро нодуруст тафсир дода будем. Дар нашри дуюми китоб ва дар мақолае, ки дар журнали «Вопросы истории» (№ 2, 1953) ҷой шуда буд, ин хатом худро ислоҳ кардем.

ри иртиҷой буд ва на танҳо эҷиди амалдорони подшоҳ, балки умуман бар эҷиди русҳо нигаронида шуда буд.

Баъзе таърихчиён гуё прогрессивӣ будани ҳаракати соли 1898-ро нишон додани мепӯшанд, ки Дукҷӣ Эшон ва ақрабон вай паёравони худро доимо фиреб мелоданд. Яқин аст, ки Дукҷӣ Эшон бо ҳилаву найрағи бисёр «валӣ» ва «хизрвазаркарда» будани худро нишон додани мешуд.

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна таассуби диниро харҷинба дастгирӣ менамуд, то бо ин роҳ ҳам мардумро дар итоат ва ҷаҳолат нигоҳ дорад. Дар бисёр деҳаҳо раисоне кор мекарданд, ки онҳоро худ Дукҷӣ Эшон таъйин мекард ва онҳо бояд ба ӯ рояи қонуно қондаҳон дин назорат, менамуданд. Аксар вақт раисҳо мардумро барон андак вайрон кардани талаботи дин бераҳмона калтакорӣ мекарданд. Маъмурияти подшоҳӣ ба ин худсарихон Дукҷӣ Эшон аҳамият наметод ва гумон надошт, ки ғайриқияти Дукҷӣ Эшон эҷиди худаш низ нигаронида шудааст. Пару шайхҳо дар байни мардум тарғибот бурда мегуфтанд, ки сабаби бад шудани аҳволи онҳо на фақат пурра рӯя накардани шарият, балки ҳамин ҳам мебошад, ки ба Осиёи Миёна «кофирҳо», яъне русҳо омаданд. Ин тарғиботи эҷидирусӣ барои ҳамин ҳам каме асар дошт, ки водии Фарғона ҳамчун ноҳияи асосии пахтакорӣ аз таъсири бозори ҷаҳонии пахта берун монда наметавонист. Дар бозори ҷаҳонӣ наст шудани нархи пахта бошад аҳволи Фарғонаро бад кард, яъне дар ин ҷо ҳам бозори пахта касод шуд. Азбаски бисёр деҳқонони Осиёи Миёна аз банкҳо қарз доштанд, кибора наст шудани нархи пахта онҳоро хонахароб кард. Хушк омадани солҳои 1897—98 ва нашудани ғалла аҳволи деҳқононоро тамомен табоҳ намуд.

Аmmo омман васен меҳнатқилоби водии Фарғона Дукҷӣ Эшонро дастгирӣ накарданд. Дар аксар шаҳру деҳот, ки он ҷо пешвоёни тасаввуф нуфуз доштанд, деҳқонон ба Дукҷӣ Эшон лаянат меҳонданд, ки ҷунин даъвеа нардааст. Мақсали балвои Дукҷӣ Эшон барқарор кардани доқимияти хон буд. Ҳатто эълон карданд, ки хоҳарзодани ноёлиғи Дукҷӣ Эшон хон хоҳад шуд.

Балвои Дукҷӣ Эшонро дар соли 1898 харғиз ҳаракати халқӣ, ҳаракати миллии озодихоҳӣ гуфтаи мумкин нест. Ин балво, ки мақсад аз он барқарор кардани ҳукумати хон, барқарор кардани иштиёзи арқони дину феодалҳо буд, кишварро ба қафо мекашид, ба ҷартаи асрҳои миёна мепартофт ва аз ин рӯ ҳаракати сирф иртиҷой буд.

Ошӯбҳои халқӣ дар бени Балҷувон

Дар солҳои 70-уми асри XIX дар бени Балҷувон ошӯбҳои пурзӯри халқӣ ба амал омаданд. Соли 1876 ду ҳазор деҳқонон аз

худсарнио зиёд шудани миқдори хироҷу закот ба шӯр омада қалъаи Балчувонро муҳосира карданд. Яке аз қосаласони амир — Абдулқаримбек ном одаме, ки писари собиқ беки самарқандӣ Шералӣ ном буд, дар ҳамин қалъа менишаст ва сабабгори зиёд шудани хироҷу закот буда буд. Ба ҳар ҳол, бек аз газаби халқ тарсида ба Хисор гурехт. Ин баромади мардум мутлақо номуташаққил буд, барои ҳамин ҳам деҳқонон қалъаро гирифтанду молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамон дам хона ба хона пароканда шуданд.

Ҷӣ чоӣ хайрат аст, ки ин ошӯбро ҳамон дам дастаи аскарони ҳокими Хисор Яъқуб-қушбегӣ пахш кард. Чанд ошӯбгарро ба дор кашиданд, бисёрҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдулқарим боз ба Балчувон баргашта мисли пештара худсарӣ кардан гирифт.²⁴ Маъмурияти маҳаллӣ бошад аз ниати деҳқонон воқиф буд ва ҳатто яке аз мингбошиҳо ба деҳқонон сарварӣ ҳам кард. Сардори округи Зарафшон ба генерал-губернатори Туркистон ахбор дода, диққати ӯро ба маъкеи феодалони маҳаллӣ ҷалб карда буд, ки онҳо ниат доштанд ошӯбҳои халқиро ба фойдаи худ кор баранду аз Бухоро ҷудо шаванд ва истиклоли «сиёсӣ» ба даст оваранд.²⁵

Моҳи декабри соли 1874 дар Балчувон боз ошӯб шуду сабабаш боз ҳамон худсарии амлоқдорон дар бобати хироҷу андоз буд. Ин дафъа лақайҳои ўзбек шӯридан. Аз нодомии сиёсӣ шӯришгарон истифода бурда онҳоро фиреб доданд, ки ба амир арз намоянд ва ҷавоби аризаро маътал бошанд. Дар ин мобайн сардори дастаи кӯшунҳои Бухоро 7 нафар сардори шӯриширо дастгир намуда ба зиндон партофт²⁶ ва бо ҳамин шӯриш анҷом ёфт.

Моҳи март 1871 дар Гузор шӯриши стихиявӣ шуд. Сардори округи Зарафшон ин воқеаро ба генерал-губернатори Туркистон арз карда навишта буд, ки сабаби ошӯб гурӯснагӣ аст.²⁷ 11 март соли 1871 деҳқонони гурӯснаи атрофи Қаршӣ қалъаи шаҳро гирифта бозорро тороч карданд. Ин ошӯб ҳам стихиявӣ буд.

Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна

Соли 1872 дар Хучанд, соли 1873 дар Пашӣ ном деҳаи Уротеппа ошӯбҳои калон шуданду барои қатъи онҳо ҳатто аскар дорват карданд. Соли 1875 дар Уротеппа ҳам мардум саҳт ошӯб бардоштанд, ки сабабаш ҳамон зиёдии хироҷу андоз буд. Ошӯбга-

²⁴ ИТН, т. II-2, 1964, с. 175—176. Ҳамроев М., 1959, с. 80—81. Стеценко Н. А., 1963, с. 103—104.

²⁵ ЦГ ВИА, д. 1396, оп. 1, д. 1571, л. 51—52.

²⁶ ЦГА УА ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, л. 236, л. 22—270 б. Рапорти Н. Маев ба генерал-губернатор дар санаи 1 июли соли 1875.

²⁷ ЦГА УА ССР, ф. И. Л. 1, оп. 34, л. 109, л. 17.

ронро баъзе коркунони маъмурияти русҳо ҳам тарафгирӣ кардаанд ва далолат намуданд, ки ситондани андозҳои нав ҳилофи қонун аст.²⁸ Моҳи ноябри соли 1880 дар Хучанду Уротеппа боз мардум ба шӯр омаданд ва сабаб боз ҳамон нодуруст ситондани андоз буд, ки дар ин ҳол маъмурияти подшоҳии уезди Хучанд ҳам ширкат дошт. Сарварони ошӯб Раҳмонқулхоҷа, Тиллохоҷа, Мирқомилбой ва баъзе дигарон ҳаёс карда шуданд.

Дар солҳои 1885—86 мавҷи тавонон шӯришҳои халқӣ қариб тамоми маҳалҳои тоҷиконро фаро гирифт. Дехқонии вилояти Шӯробод, Мӯъминобод, Қўлоб, Ҳисор, Балҷуван ва Деҳнав ба шӯриш хестанд. Вазъияти вилояти Шӯробод ниҳоят шадид буд. Ба сабаби худсарона зӯд кардани андозҳои дехқонии тамоми хонахаробу ҳонабардӯш шуданд. Амалдорони поёнии маъмурияти вилоят ниҳоят пуртахлуқа будани вазъиятро доништа фаҳмиданд, ки хоҷагии вилоят ба ростӣ ҳам хароб шудааст ва ба ин сабаб ошӯбгаронро тарафгирӣ карданд.

Қўхистониёни Дехқаркент охири октябри соли 1885 ба амлоқдорон андоз изоданд ва аз номи худ ба амир одам фиристоданд. Дар ҷавоби шикоятҳои дехқонии андозро бори дигар ҳисобкубитоб карданду вале ҷунон карданд, ки талаботи мардум қонеъ нашуд. Бинобар ин ошӯбгарон аз додани андоз боз сар кашиданд. Барои тафтиши ҷанҷол аз Бухоро ясовул Бобочон чебаҷӣ ном амалдорни амир омад. Дар натиҷаи тафтише, ки бо ғарази тамои қозно ҳоким гуваронданд, намоидагонии ошӯбгарон ба дурутгӯӣ муттаҳам гардида, ба андиш партофта шуданд. Пас аз як сол 10 октябри соли 1886 боз ошӯб такрор шуд, ки ин дафъа ба ошӯбгарон баъзе намоидагонии синфҳои доро — хоҷаҳо, бойҳо, оқсаққолҳо²⁹ ҳам ҳамроҳ шуданд, ки ин ҳаракатро ба манфиати худ истифода бурдани буданд. Боз ба амир ариза доданд, ки аз дехқонии 50—60 фонзи ҳосил ба тариқи андоз гирифта мешавад.

Ин ошӯб ба дараҷае воҳима андохт, ки маъмурияти Бухоро маҷбур шуд роҳи ҳилаву найрангро пеш гирад. Барои тафтиши ариза аз Бухоро Муллошароф мирохур омада фармуд ба дастҳои дехқонии маншуре диҳанд, ки миклори андозро яник муқаррар мекунанд ва ҳамин тариқ, анъанаҳои дар ин маҳал мавҷударо ғў ба расмийт даровард. Ин иқдоми маъмурияти Бухоро танҳо муваққат гузашт қардан буд. Зулму асорати андоз бошад аз пеш беш мешуд, бинобар ин мардум умеди худро қанда ҳавлию заминҳои худро партофта баромада рафта гирифтанд, зеро замин дигар ба онҳо қутӣ лоямут ҳам дода наметавонист.

Дар Мӯъминобод ҳам вазъият аз ин бадтар буд. Соли 1884 ва

²⁸ ЦГА Уз. ССР, ф. и. 1, оп. 22, д. 147 лл. 1—2, X-13, 17; Мулторов А., 1964, с. 147—150.

²⁹ ЦГА Уз. ССР, ф. 4-126, оп. 1, д. 1267, л. 72, 76.

чанд соли аз ин пеш барои мардуми вилояти Кӯлоб ниҳоят вазнини омад, зеро аксари зироат аз хушкӣ сӯхта рафту боқимондаи онро малах нобуд кард. Соли 1885 пас аз чанд соли бехосили бори аввал андак ҳосил шуда буд, ки амлоқдорон қарзҳои солҳои пештараро ҳам талаб карданд. Ғайр аз ин миқдори андоз ҳам зиёд карда шуд. Одамонеро, ки барои ниҳоят ба Кӯлоб фиристода буданд, ба зиндон партофтанд. Амалдорони ҳокими Кӯлоб Муҳаммадназирбекро, ки ба Мӯъминобод барои андозгундории омаданд, деҳқонон дошта заданд. Пас аз ин деҳқонон хонаву замини худро партофта ба Балчувон рафтанд ва умед доштанд, ки беки Балчувон онҳоро паногоҳ медиҳаду муҳофизат мекунад. Вале ҳокими Балчувон наҳост, ки ба қори ҳамсояаш даҳлат кунад ва ба деҳқонон маслиҳат дод, ки ба манзили худ баргарданд. Моҳи декабри соли 1885 ошӯб ба авҷи аълои худ расид. Деҳқонон аз қасе напурсида аз хирманҳо галларо ба хонаҳои худ бурданд, аз додани андоз сар кашиданд ва ба амир одам фиристоданду солдарахона гумон доштанд, ки решаи ин қасофат дар ҳуди ҳамин ҷойҳо мебошад. Ҳокими Кӯлоб дар навбати худ аз амир илтимос кард, ки барои қатъи ошӯб аскар диҳад. Ошӯб паҳш гардид, вале ҳокими Кӯлоб Муҳаммадназирбекро ҳуди амир аз қор гирифт. Аммо ин аҳволи мардумро бех накард.

Дар миёнаҳои соли 1880 дар Ҳисор ҳам вазъият ниҳоят тезу тунд шуд. Мубориза барои заминро об, муборизаи зидди асорати андозу қироч бо муборизаи шадиди қосибон, ки барои андак бех шудани зиндагии қашшоқонаи худ мебурданд, зич пайваст мегардид. Соли 1886 дар Қаротӯғ қосибони бофанда, ки қироя қор мекарданд, шӯриш бардоштанд. Шӯриширо қосибони муздӯри Солеҳ Олимбой⁴⁰ сар карданд, вале дере нагузашта шӯриш қосибон ва дӯқонҳои дигарро ҳам фаро гирифт. Ошӯби бофандагон тез паҳи мешуд, шумораи онҳо қариб ба ҳазор нафар расид. Қосибон зидди муомилаю муносибати ваҳшиёнаи соҳибқорон, зидди беҳад дароз будани рӯзи қор мубориза мебурданду бар замин ин музди қор ниҳоят кам ва шароити меҳнат ниҳоят вазнин буд. Яке аз «бобоёни» ҷамъияти бофандагон миёнаравӣ қарду вале натиҷае надод. Вазъият торафт бадтар мешуд. Ба яқҷанд соҳибқорони беҳад золиму ҳарис рӯйрост гуфтанд, ки кушта мешаванд. Свид мингбошӣ ном амалдори ҳукумати ҳам ба миён даромада тарафхоро ошти додани шуд, вале ин ҳаракат ҳам бенаҷиҷа монд. Дар ниҳояти қор соҳибони дӯқонҳо маҷбур шуданд, ки гузашт қарда, баъзе талабҳои ошубгаронро иҷро намоянд. Масалан, маоши онҳо, ки 2 таंगा (30 тин) буд, 6 таंगा (90 тин) қарда шуд.⁴¹

*

⁴⁰ Маҷлисав А., номи ин одамро ҳамин ҳел зикр кардааст, 1967, с. 294; Ҳамроев М., мегӯяд, ки номи ин одам Солеҳ Одинабоев буд, 1959, с. 81—82.

⁴¹ Ҳамроев М., 1959, с. 82.

Айнан дар хамин вақтҳо, июли соли 1886 мардуми Хисор аз фзқат аз додани андозу закот саркаши карданд, балки ба замин ни яке аз амлоқдорони харису берахмтарини амир — Абдуракмон мн PDF Compressor Free Version

Гирамохи соли 1886 баромадҳои дехқонон, ки соли 1885 сар шуда буд, алаҳқусус, дар ноҳияҳои соҳили дарьён Яхсу яқбора авч гирифт. Кӯҳистониён ҳам аз додани андозҳои бехад сар печида ба назди амир одам фиристоданд. Мардум умед доштанд, ки ин ҷаллоди берахм личнои нӯқарони зархариди худро кашада менад, вале ин умеди мардум барабас рафт. Ба сари дехқонон дастан ҷазодиҳандае фиристода шуд, ки аксари аҳолиро қир қарда партофт. Чандин деҳаҳо оташ зада шуд. Ононро, ки роҳбари ошӯб дониста шуданд ба Бухоро оварданд ва дар хамин ҷо сар заданд.

Кӯҳистониёро барои хамин ин қадар ваҳшиёна ҷазо доданд, ки ба ҳисориён ибрат шавад, чашми дигар ошӯбгарон тарсаду ба тақдирашон таъ диканд. Вале кӯҳистониёни диловар ба тақдир шуми худ таъ наладанд ва яроқ ба даст гирифтанд. Соли 1887 дехқонони ноҳияи Ромит шӯриш бардоштанд. Онҳо ҳам ба дод омаданд, ки андозу хироқи чорво, мўйина ва ғ. бар хилофи қонун (агар тартиботи ваҳшиёнаи аморати Бухоро умуман «қонун» ном ҷазе дорад гуфтав раво бошад) зиёд карда шудааст.²² Аҳолии Ромит яроқ дар даст нидаи зулми феодали бархоста бо як андоза соддадил ба ҳукумати подшоҳӣ аз ин зулму асорат шикоят карданд. Масалаи калитани Штаби генералии Россия Лилленталь, ки дар охириҳои асри XIX ба Хисор омада рафта буд, менависад, ки мардуми Ромит аз худсарии амалдорони амир ҷид бор ба вай шикоят қараа будана.

Соли 1894 Лилленталь дар боран сафари худ ба Хисору Кабодиён асаре навишта оиро ба таъ расонд. Вай дар ин асараш менависад: «Ханӯа соли сеюми қораи мерафт, ки он кӯҳистониён ба назди мөн омада аз ҳукуматдорони Бухоро рўброи арзу дод карданд ва маро илтиҷо доштанд, ки ҳимоят кунам... Дар кӯҳистон муносибати мардум ба ҳукуматдорони Бухоро... он қадар ҳам дўстона не» — мегўяд ин офицери армияи подшоҳӣ.²³

Ҳоҷати баён нест, ки аз капитан амлоқ пурсидани аҳли Ромит бонси касофат нашоуда бошад ҳам, яқулаи фонди ҳам нарасонд. Ҳукуматдорони подшоҳӣ ҳам ба майли тамои бо амири Бухоро ва калоншавандаҳои табақкаи феодали ҳову хонҳо ҳамкорӣ накарданд.

Дар солҳои 80-ум энди андозҳои зиёнакни дехқонони Деҳнни шӯриш бардоштанд. Аз мардум назар ба микдори маъмули андоз бист маротиба зиёдтар гирифтаанд. Ба Бухоро аризе фи-

²² Мочалков А., 1967, с. 294.

²³ Лилленталь, 1894, с. 314.

ристондаид, ки онро баробари дехқонои намояндагони маъмурияти маҳал, арбобҳо ва оқсаққолҳо ҳам имзо карда буданд. Амир ин аризаро гирифта пас аз тадқиқ фармуд, ки амлоқдорон аз қор, гирифта шаванд, зеро маълум шуд, ки қисми зиёди маблағи андозхоро худи амлоқдорон ба қиса задаанду бо ҳамин хеле бой шуда рафтаанд. Аммо дигар кардаи амлоқдорон зиндагии дехқононро дигар накард, зеро иллат дар худи ниҳоди тартиботи андозгирӣ буд.

Дар Дехнав боз шӯриш шуд, ки ин дафъа Эрназар-пахлавон ном дехқоне ба он сарварӣ мекард. Шӯришро беки Дехнав Абдурахмон пахш карда, 48 кас ба дор кашида шуд, ки худи ҳамин аз миқдоби шӯриш далолат медиҳад.

Ҳамаи ин шӯришу ошӯбҳо барои ҳаракати азиме, ки соли 1885 тамоми бекиҳои Балҷувону Кӯлобро фаро гирифт, гӯё замина тайёр карданд³⁴ ва ин шӯриш дар адабиёти таърихӣ аз номи пешвои он Восеъ — чун «шӯриши Восеъ» маълум аст. Ин шӯриши ҳақиқатан халқӣ ин тавр ҷараён дошт.

Бо сардории Восеъ дехқонони атрофи Ховалинг ба ҳавлии амлоқдори Ховалинг дарафтоданд, ҳавлиҳои дигар бою муллоҳоро ҳам ба хок яксон сохтанду пас аз ин Восеъ ба деҳаҳои Балҷувону Кӯлоб одамони худро фиристод, ки мардум дар ҷанги зидди амир ба вай ҳамроҳ шаванд. Ҷавобан ба ин даъвати Восеъ ҳазорон дехқонон, ки аз зулму асорати ҳукумати амир ба танг омада буданд, дар атрофи Восеъ гирд омаданд. Мардум бо сарварии Восеъ роҳи Балҷувоиро пеш гирифт. Шӯришгарон аввал ният доштанд, ки ба назди ҳоким одам фиристанду бо маслиҳат миқдори андозро андаке кам кунанд. Аммо қор ранги дигар гирифт. Чанд нафар намоидагони шӯришгаронро ба даруии калъаи Балҷувон роҳ доданду аз паси онҳо дарвозаро бастанд. Ба назди дехқонон бошад, чанд муллоро фиристоданд, ки дар байни шӯришгарон низоъ андозанд ва онҳоро аз роҳ зананд. Муллоҳо ба панду насихат даромаданд, ки мардум бояд ба умеди «илтифоти» ҳоким бошанду аз пан зиндагии худ шаванд. Вале дехқонон ба ин панду насихат гӯш накарданд ва маътали бозгашти намояндагони худ шуданд.

Дар ҳамин лаҳза якбора дарвозан калъа аз шуду ба сари шӯришгарон сарбозони ҳокими Балҷувон фуру рехтанд ва бо ин ҳамлаи ногаҳонӣ шӯришро ба якборагӣ пахш кардаи шуданд. Вале Восеъ фавран дехқононро саф ораста ба мудофиа омода сохт ва онҳо худ ба ҳучум гузашта сарбозонро гурезондаид ва калъаро гирифтанд. Ҳокими Балҷувон ғайри пой ба каф гирифта гурехтан дигар илоче надошт.

*

³⁴ Болдырев А., 1936; Шодиншоев А., 1936; Рафуров Б. Ғ. ва Прохоров Н. И., 1944, с. 154—156; Исқандаров Б. И., 1954; Стеценко Н. А., 1963; с. 105—111.

Шӯришгарон калъаро фатҳ намуда, намоёндогони худро, ки нуқарони ҳоким онҳоро ваҳшиёна қалтакдорӣ карда ба зиндон андохтаанд, раҳой доданд. Баъд кӯрдоған калъаро қушола аслиҳаро **PDF Compressor Free Version** худанд. Се шибонарӯз калъаи Балчувои дар даст шӯришгарон буд. Хатон қалони шӯришгарон ҳамин шуд, ки барон паҳи гардидаи шӯриш ба дигар маҳалҳои воҳи Кулоб, ҳамчунин ба Хисору Қўрғонтеппа ҳеч тадбире наандешиданд. Аз ғалабаи худ мамнун шуда қадаме аз Балчувои берун намонданд.

Дар ин мобайн ҳокими Балчувои ба Қангурт расида аз он ҷо ба ҳокими Қўлобу Хисор ҷопар фиристод, ки фавран ба имдод оянд, худш бошад сарбозони худро ҳамъ кард, савдогарон, хизматгузaronи маъмурияти маҳаллаи, рӯқонӣ ва дигар душманони шӯришгаронро ҳамъ овард. Бо ин лашкар ҳоким боз ба сари Балчувои тохт ва калъаи Балчувоиро гирифт.

Восеъ бо ҳамсафони худ аз калъаи Балчувои ақиб гашта деҳаи Қангуртро гирифт ва дар ин ҷо деҳқонони атрофи Қангурту Қизилмазорро ҳамъ карда бори дуюм калъаи Балчувоиро ишғол намуд. Ин дафъа ҳокими Балчувои ва амалдорони амир ба кӯҳҳои Қизилмазор гурехта рафтанд. Шӯришгарон аз факат ба Балчувои, балки ба Ховалингу Қангурт ҳам соҳиб шуданд.

Дар ин мобайн сарбозони аз Хисор омада дар қарибҳои Қангурт бо сарбозони парокандаи ҳокими Балчувои муттаҳид шуданд. Восеъ иро шумида ақиб гашт ва дар Сарипул ном кишлоқи кӯҳи шимолу шарқтари Ховалинг, ки барон мудофиа мавқеи блсо кулай буд, қамин гирифт. Вале ин тадбир шӯришгаронро аз шикст эмин дошта наметавонист.

Сарбозони амир ва амалдорон шӯришро ба хун гарқ карданд. Восеъ дар кӯҳҳои пинҳон шуда ҷанд маротиба ба кӯшунҳои ҳокими Балчувои ҳамла кард, вале тамоми дӯстони вай насаи ҳам дар ҷангҳо ҳалок шуданд; нисоят, худ Восеъ бо роҳи хиёбату фиреб дастгир карда шуд. Восеъро ишқелбанд карданд ва ҳокими Балчувои ўро ба ихтиёри амир фиристод, ки таъмир кунад.

Амир Музаффар, ки андаке пеш бо мадади кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ аҳолии Шаҳрисабзу Китобро тасхир карда буд, барон тарсондани ҷашми мардум фармуд, ки Восеъ дар Шаҳрисабз дар тоқи нимвайронан Оксарой ба дор кашиди шавад.

Қатлаи пешвои шӯриш Восеъ деҳқонони тоҷикро рӯҳафтада накард. Музаффақинтҳои рӯҳон аввали шӯриши соли 1885, калъаи Балчувоиро фатҳ кардани шӯришгарон мардумро ҷутгани сохт, ки муборизаи андан амир беқиёбат ноҳақад монд. Ва ҳалқ гаштаву баргашта андан тартиботи феодалии аморат ба по мехест.

Дар ноҳияи Қалиф ҳам ваъзят нотинҷ буд. Дар ин ҷо ҳам мардум маъмурияти аморатро, ки ба кӯшунҳои Россияи подшоҳӣ тақъа менамуд, ҷашми дидан надоштанд. Беҳуда нест, ки сардори бригади қорпуси маҳсуси қосбонони сарҳадди Амударё «...ба

сабаби муносибати нихоят пуркинан мардуми кишлоқҳои кӯҳистон нисбат ба русҳо ва ҳатто нисбат ба Ӣнгитҳои мусулмон...»³⁵ метарсид, ки солдатҳои худро барои хошокчамъкуи ба кишлоқҳои атрофи Ҷазираи...

Д. Н. Логофет, ки авзон «Бухорон шариф»-ро нағз мефахмид ва чанд асар навишта, дар онҳо ҳаҳолату таассуби асримиинагии феодалии он ва ҳазову кушокушиҳои сиифҳои ҳукмрони онро мазаммат карда буд, оқибати дар понздаҳ соли аввал дар Бухорои Шарқӣ ҳукмронӣ кардани амирро ба андозае чамъбасти намуа, навишта буд: «Чандин шӯришҳои, ки дар кишвари Хисор ва дар бекиҳои нав ба он мулҳақ аз соли 1875 то соли 1890 ба вуқӯъ пайвастанд, ҳукумати Бухоро ба ғоят ба ташвиш андохтанд, ки он ҳукумат мардумро ба шиканҷаи оҳанин дароварда буд, ба дӯши мардум бор кардани андозҳои беҳад баъдҳо ҳам боиси ошӯбҳои нав мегардиданд, ки ҳамаи он ошӯбҳо пахш мегардиданд, ошӯбгарон ва тарафдорони ошӯбҳо қатл карда мешуданд».³⁶

Дар калонтарин шаҳру деҳаҳои аморат, аз ҷумла, дар Балҷувону Қалъаиҳумб, алаҳхусус, дар Кӯлоб гарнизонҳои сершумори аскарони подшоҳӣ меистоданд. Барои ҷӣ лозим будани онҳоро муаллифи «Таҷрибае дар боби тавсифи бекии Кӯлоб» М. Варыгин ҳеле равшану аниқ гуфтааст: «...агар авзон дохилии мамлакат нотинҷ шуда монад, ба кор мераванд».³⁷ Вале мо борҳо дидем, ки амираи Бухоро танҳо бо қувваи лашқари худ аз ўҳдаи коре набаромад. Агар нуқарони зарҳариди ҳукумати подшоҳӣ дар Туркистон доимо омодаи мадад намебуданду лозим шавад филҳол кӯшунҳои империяи Россияро ба имдоди амир намефирсонданд, маълум, ки кор ҷӣ ранге мегирифт.

Ба генерал-губернатор бо илтиҳо муроҷиат карда ёрии ҳарбӣ талабидани амир (то ки онро дар муборизаи зидди деҳқонон истифода барад) дар муносибати тарафайни аморат ва Россияи подшоҳӣ як лаҳзаи мустасно набуд. Гумоштаи сиёсии Россияи подшоҳӣ дар Бухоро Н. В. Чарыков ҳанӯз соли 1886 ба генерал-губернатор ҷунин телеграф ирсол карда буд: «Агар илтимоси амирро иҷро кунему ақалан ҳеч набошад, ягон ҳазорто берданка диҳем, дилаш анҷа бардошта мешавад, рафъи бӯҳрони дохилӣ ҳам осонтар мегардад, ки дар ин роҳ эҳтимом дорам».³⁸ Одами тамоман ҳафтафаҳм будан дарқор, то гумон равад, ки генерал-

*

³⁵ ЦГА Уз. ССР, ф. И-3, л. 228, л. 30, 1898, иқтибос аз китоби Раҷабов З., с. 199.

³⁶ Логофет Д. Н. 1911, с. 263.

³⁷ Варыгин М. А., 1916, с. 800.

³⁸ ЦГ ВИА ф. 1396, он. 2, л. 213, л. 24; телеграмма дар санаи 18 ноябри 1886, иқтибос аз китоби Раҷабов З., 1957, с. 100.

губернатори Туркистон ба амри Бухоро фақат барои ҳамин лашкару аслича меод, ки «диди амир бардошта шавад».

PDF Compressor Free Version
Ба шӯр омад. Сабаби ошӯб ғарифтани харитаи маҳал буд, ки барои таъини мақсалҳои харбӣ ва иқтисодӣ ин корро дар ҳама ҷо харитагирҳои округи харбӣ Туркистон анҷом мекарданд. Мардум бо қинаву адолат ба қори харитагирҳо муносибат мекарданд ва ҳаққонӣ чунин мепиндонданд, ки ин қор ҳам барои «қулли яъини бадтар» шудани эндишаи деҳқонон боғ як омиле мешавад. Мардум харитагирдорро қалтакдорӣ мекарданд ва аз деҳаҳо меронданд, намонданд, ки онҳо қор қунанд. Моҳи майи соли 1898 авълиқ қибора шидаат гирифт. 18 май аҳолии деҳаи Қатчоғлик, 20 май аҳолии Шайтон ба ҷо хестанд, 21 май харитагирҳоро аз деҳаи Толеъ (?) пеш карданд. Аз Патта Хисор аскар ҷағ зада шуд. Ошӯбгаронро сехт ҷағе доданд, бисёр одамонро парронданд.

Моҳи август 1898 дар Нурато мардум ба ошӯб омаданд. Ошӯб дар бозор сар зад ва баҳона гуё ҳамин шуд, ки микдори таровубулӣ беҳад зиёд аст, вале сабаби ҳақиқӣ ин буд, ки қирдорӣ маъмурияти амир қосан сабри ҳамаро лаброя гардонд. Дар ошӯб қариб 250 нафар деҳқонон ширкат доштанд.

Аҳолии мардуми бекиҳои Помир — Шугнон, Рушон ва Вахон наҳоят заъин буд. Дар маълумотномаҳои гумонтақом сибсӣ ба номи генерал-губернатори Туркистон ва дар арзу шикоятҳои бешумора тоҷикони Помир аз ақдоҳҳои бедаду бешумора сухан меравад, ки маъмурияти Бухоро ба асосан онҳо ки сарзаминро хароб мекард. Оқибати ин гуна сибсат ҳамин шуд, ки «...обрӯи ҳукумати Бухоро дар пеш чашми мардум рехт. Агар бухорӣён ба ин ё он дараҷа расмиатқий қунанд феврал боиси ошӯб мегардад. Бухорӣён ҳаргиз навино беҳбудия табаяи худро надоранд, бисёр худсарихо мекунанд ва далашон сур аст, барои ин худсарихо ҷағе наҳонданд дид».³⁹

Аз дигар тараф, помиридор ҳукумати подшоҳӣ таъзим меод, ки отрядҳои харбӣ он дар пойгоҳҳои сардад ҷағ гирифта буданд. Онҳо аз аҳолии хӯрқорӣ талаб мекарданду нархи онро бо ихтиёрӣ худ муайян менамуданд, аҳолиро маҷбур мекарданд, ки дар таъмири роҳ, борқашонӣ ва ғайра бемузд қор қунанд, аспҳоро қашинда мегиританд. Барои таъини маъмурияти сарлақбонҳо ва амалдорони подшоҳӣи нулус ба гардани аҳолии ақдоҳҳои иловағӣ менадоштанд. Ин қирдорӣ ҳукуматдорон доимо боиси шӯру ошӯбҳои мардуми бекиҳои Помир мешуд.

Материалҳои шӯру ошӯбҳои инъин дуҷони асри XIX деҳқонони тоҷикро таҳлил намуда, баъзе нуқтаҳои асосии онро таъкид кардан доим. Дар Бухорон Шарқӣ, дар ин қишари соғ аграрӣ

* ЦГА Уа. ССР И. Э, д. 50, л. 112, иқтибос аз китоби Раҷабов Э., 1957, с. 103.

кувван асоси истехсолкунанда деҳқон буд. Ба ин сабаб тадқиқи шӯру ошӯбҳои деҳқонон муҳимтарин масъалаест дар тадқиқи таърихи халқи тоҷик дар давраи мустамликадорӣ.

Аморати Бухоро протекторати Россияи подшоҳӣ бошад ҳам, дар айни ҳол ҳамаи деҳқонон пешинан феодали буд. Деҳқонон дар зери асорати феодали монда, тамоми қаҳру қазаби худро маҳз ба сари феодали фуру мерехтанд. Бевосита набошад ҳам, тамоми ин шӯру ошӯбҳо на фақат муқобили аморати Бухоро, балки муқобили Россияи подшоҳӣ ҳам буданд.

Неҳзатҳои деҳқонон хусусияти эндифеодали доштанд. Онҳо ба решаи итоати феодали теша мезаданд, вале дар айни ҳол, аз тамоми нуқсу иллатҳои ҷағи деҳқонон — стихияӣ будан, номуташаккилӣ, аз ҷиҳати сиёсӣ пухта набудан, набудани роҳбарияти пуртаҷрибаву пухтакор озод набуд.

Ба Бухоро ҳамроҳ карда шудани ноҳияҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ба шӯру ошӯбҳои деҳқонон рағби дигар дод. Шӯришгарон соддадилона бовар мекарданд, ки ин худсариро бедодихоро амир намедонад. Бинобар ин рӯйрост мусаллаҳона энди феодали маҳалли шӯриш мекарданду дар айни ҳол ба амир аризаҳо менавиштанд ва ба наздаш одам мефиристонанд. Маъмурияти амир дар баъзе мавридҳо гуё маъфияти деҳқоноро қимоя мекард, ба доди баъзеҳо ҳатто мерасиду ҳокимони нияҳат беҳўташудаву обрӯрехта, амлоқдорони беҳад ҳарису носерамро аз кор ҳам мегирифт. Вале ин кирдори камшумори амир ҳам фақат дар сурате воқеъ мешуд, ки ба маъфияти худ амир андак зиён расида бошад, ё неҳзати халқ ба бунёди ҳокимияти худ амир таҳдид низомад, ё хавф бошад, ки асоси иқтисодии ин ё он маҳал тамоман нобуд мешавад.⁴⁰ Вагарна аризаву шикоятҳои деҳқонон на фақат ғайбаме намедод, балки бонси ваҳшиёна ҷазо додани онҳо мекардид.

Созиши сиёсии ҳукуматдорони Бухоро ва генерал-губернатории Туркистон боз як омиле буд, ки истисмори аҳолии маҳаллиро ғайронтар мекард. Амалдорони Россияи подшоҳӣ ва маъмурияти аморати Бухоро дар бобати мақоми деҳқонон ва роҳҳои истисмори онҳо як забон доштанд. Бинобар ин белодию худсарихое, ки дар маълумотномаҳои гуроштаҳои сиёсӣ ба назар мерасанд, ҳаргиз далели он нестанд, ки онҳо ғайи мардумро меҳӯрда бошанд. Амалдорони Россияи подшоҳӣ таҷрибаву оқибати дигар маҳалҳои Туркистонро дар назар дошта фақат аз ҳамин меғарсиданд, ки корд ба устухон расиданаш мумкин ва қазаби халқи тартиботи мавҷударо барбод доданаш мумкин. Генерал-губернатори Туркистон ноябри соли 1898 ба номи император ҷунин маълумотномае ирсол карда буд: «Аз Туркистон бениҳоят даромад гирифтаи

*
⁴⁰ Мунконса шавад: *Мўҳимова К. Э.*, 1959, с. 94—99.

хавф дорад, ин ба хор зарар меоварад ва хор аллакай зарар ҳам дидааст».⁴¹ Аммо ҳукумати подшоҳӣ ҳамоно амирро дастгирӣ мекарду бо қуваҳои аслиҳои худ нехзати халқро фуру менишонд.

Вале зарфи назар ба ҷаҳохон ваҳшиёна, ки ба сарӣ шӯришгарон фуру мерект, ошӯбу шӯриши деҳқонон беш аз пеш азч мегирифт. Мувофиқи далолати ҳуҷҷатҳо дар зарфи солҳои 1896—99 дар Туркистон 647 шӯро ошӯбҳои халқӣ қайд шудааст ва зимнан аз ҳама зиёдтар шӯришҳо дар зарфи солҳои 1898—99 ба вуқӯъ омадаанд.⁴² Аллоҳ мо дар боран тамоми шӯро ошӯбҳои халқӣ маълумоти муфассал дар даст надорем, вале манзараи умумии таърихи он давра равшану воқеъ аст.

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIX шӯро ошӯбҳои деҳқонон гӯё тасодуфӣ буданд, кам воқеъ мешуданд, гӯё худ аз худ аланга мезаданд, номуташакил буданд ва аксаран тез ба охир мерафтанд. Ин шӯро ошӯбҳои хурди зиддифеодалӣ буданд, ки асосан муқобили ҳукуматдорони маҳаллӣ карда мешуданд.

Дар миёнаҳои солҳои 80-уми асри XIX баъзе шӯро ошӯбҳои зиддифеодалӣ ба худ ранги ҷангҳои деҳқононро гирифтанд. Шӯришгарон аз ҷумлаи худ роҳбар интихоб мекарданд, маҷлиси машваратҳо меоростанд, талаботи худро ба шакли муайяну расмият дароварда, ба сурати шикоят ба амир мефиристоданд ва бедоҳию худсарии ҳукуматдорони маҳаллӣ ва амлоқдоронро фош менамуданд. Ба деҳқонони шӯришгар табақаҳои дорони аҳоли, номӯндагонии маъмурияти маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуда, онро ба маънафнати худ истифода кардани мешуданд. Маҳз онҳо аввалин шуда, ба шӯришгарон хиёнат мекарданд, баъди шӯришгарон инзоъ мекандотанд ва ба тазтар шикаст ёфтани шӯриш ҷаҳд мекарданд. Мисоли равшани ин вуктаҳо шӯриши Восеъ (1885) мебошад. Ин нехзатҳои зиддифеодалӣ буданд, ки ба вуқӯди худӣ аморат ҳамчун як давлати калони феодалий таҳдид мекарданд, бинобар ин онҳоро ба ин ваҳшоният гарқи хун месохтанд, деҳаҳоро ба гӯъмаи оташ мелоданд, роҳбарону иштирокчиёни шӯриширо ба зиндон мелартофтанд ва дар майдонҳои Бухоро сар мезаданд. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ ба амир малад мерасонданд, ки шӯришгаронро ба зиндон партояду ба дор кашаду сар занад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX шӯро ошӯбҳои зиддифеодалӣ деҳқонон аллакай ҳосияти зиддимустамликадориро ба худ касб карданд ва дар солҳои 1905—07 ба ҷараёни революционӣ ҳамроҳ гардиданд.

⁴¹ ЦГ ВИА ф. 1396, оп. 2, в. м. 1767, л. 57, 57 об.

⁴² ЦГ ВИА ф. 400, оп. 261/911, в. м. 87/605, л. 37.

PDF Compressor Free Version

ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АРАФА ВА ДАВРАИ РЕВОЛЮЦИЯИ СОЛҲОИ 1905—1907

1. ВАЪБИЯТИ КИШВАРИ ТУРКИСТОН ДАР АРАФАИ РЕВОЛЮЦИЯ

Тараққиёти саноати кишвари Туркистон. Сармои банқҳо

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX капитализм дар Россия подшоҳӣ ба марҳалаи олӣ, марҳалаи империалистии тараққиёти худ қадам ниҳод.

Капитализми навбаромади Россия ба иқтисодиёти кишвари Туркистон низ асар кард. Гарчанде ҳукумати подшоҳӣ Оснён Миёнаро мисли пештара ҳамчун маибан ашъби хоми империяи Россия ва ҷои фуруши маснуоти фабрику заводҳои Россия монандан буд, ба ҳар ҳол равнаку ривочи саноат, алавлхусус равнаки саноати истихроҷи маъдан ва коркарди ашъби хом возеҳ ба назар мерасад. Истифодаи конҳо хеле ҷои гирифт. Аз пештара лида хеле бештар ангишт, нефт, металлҳои ранга ва муми табиӣ (озокерит) истихроҷ мешуд. Ба кор даромадани корхонаҳои коркарди нахусти ашъби хом, ҳамчунин истифодаи роҳҳои оҳан талаб мекард, ки самъраи конҳои ангишти бештар шавад. Махсусан конҳои ангишти вилоятҳои Смарқанду Фарғона — Сулукта, Кизилкиик, Шӯроб, Андичон ва ғ. аҳамияти калон пайдо карданд. Дар уезди Хучанд панҷ кони ангишт амал дошт — конҳои Н. А. Овсянников ва шариконаш, Е. М. Краузе, Петрова, ворисони савдогар Иванов ва кӯҳкор Новиков¹. Ба андозаи тақмили усулҳои ангишткани ва ба конҳо

*

¹ ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1., д. 1926, л. 9.

қашидани роҳҳои оҳан микдори истихроҷи ангишт ҳам меафзуд. Масалан, аз қони ангишт соли 1905 700 пуд, соли 1907 бошад, 1 млн. 220 пуд ангишт истихроҷ шуд².

Дар баъзе ҷаҳонҳои истихроҷи саноати нафт ривоҷ ёфт. Бойтарин қонҳои нафт — қонҳои САНТО ва Чимёнӣ водии Фарғона ва қони қазирли Чалақон баҳри Каспӣ буд. Дар даҳсолаи аввали асри XX аз ҷама бештар аз қони нафти Чалақон нафт қашидани шуд. Агар соли 1901 дар ин ҷо 600 ҳаз. пуд нафт истихроҷ шуда бошад, пас аз даҳ сол микдори он ба 15 млн. пуд расид³. Дигар соҳаҳои саноати истихроҷи маъдан аз қонҳои намаку озокерит, баъзе қонҳои хурди истихроҷаш дастии тилло ва баъзе металлҳои ранга иборат буд.

Иқтисодиёти кишвари Туркистон мисли пештара сирф зирати парварӣ ва соҳаи муҳими он пахтакорӣ ва пахтаозоқуи буд. Дар байни заводҳои бешак заводҳои пахта аз ҷама бештар буда, дар ҷойи якум меистоданд. Дар ҳақиқат генерал-губернатори дар нимаи асри XX 230 қорҳои пахта қор мекарданд, ки зиёда аз нисфи онҳо дар водии Фарғона воқеъ буланд. Ҷойи дуҷумро саноати рағған меғрифти, ки дараҷаи ҷиҳозоти он нисбатан паст буд. Маҳалли асосии ин қорҳои пахта ҳам дар Фарғона ҷой дошт.

Аз 34 заводи шаробқашӣ 28-тоаш дар вилояти Самарқанд буд. Ду фондзи ин навъи маҳсулотро қорҳои пахтаи ӯзди Хученд мелоданд. Дар иқтисодиёти Осиёи Миёна заводҳои ҷармгарӣ ва рӯдатозақуи ҳам мақоми намоён доштанд (ҳамаи онҳо асосан азони ширкати немисии «Дюршмиат» буланд).

Дар марҳалаи монополии инкишофи капитализми Россия дар боби истифодаи захираҳои мулкҳои мустамликавии он сармоияи банкҳои мақоми маҳсус пайдо қард. Даврае, ки мазриди назар аст, даврае мебошад, ки ҷамаи қалонтарини банкҳои Россия ба Туркистон дӯхта шуд. Чунон ки пас аз борони баҳорон занбуруғҳои якбора ба рӯй мезананд, ана ҳамин ҳел дар шаҳрҳои Тошкент, Самарқанд, Андиқон, Хўқанд, Бухорои Нав (Қогон) ва дигар шаҳрҳои Банки давлатӣ он тараф истад, шўъбаҳои шўъбаҳои мухталифи қорҳои пахтаи гуногуни молия пайдо шудан гирифтанд.

Сармоияи банкҳои асосан худро ба саноати пахта мезад, вале аз дигар соҳаҳои иқтисодиёти Осиёи Миёна ҳам рӯи намереданд. Масалан «Русский для внешней торговли банк» («Банки русии тижорати қоричӣ») асосан ба савлон пўсти қорҳои ҷамаи гирифт, «Русско-Азовский банк» («Банки Русу Азов») соҳтмони роҳи оҳан Бухороро ба пул таъмин мекард ва дар аморати Бухоро қалонтарини иҷорагари замин буд; «Азовско-Донской банк»

¹ Муфассалтар ниг.: *Бобоқонов М.*, 1975, с. 94—95.

² *Гулишамбаров С. И.*, 1913, с. 73.

(«Банки Азову Дон»), ки ба он аркони саноати газвори пахтагини Петербург сохибхушӣерӣ мекарданд, тамоми хариди пахта ва коркарди нахустӣ онро ба даст гирифт; дар ин кор, шарик ва дар айни ҳол рақибӣ он «Сибирский торговый банк» («Банки тичоратии Сибирь») буд; дар ин гушаи дури империяи Россия «Московский учётно-ссудный банк» («Банки ҳисобию бувақдихандан Москва») ҳам таноӯи зиёде дошт.

Дар як ҳудуди шаҳри Бухоро дар солҳои чағи якуми чаҳӯи 8 шӯъбаи банкҳо (1 шӯъбаи Банки давлатӣ ва 7 шӯъбаи банкҳои хусусӣ) кор мекарданд; муомилоти шаштӯи онҳо ба ҳисоби миёна соли 1915 20,3 млн. сӯм буд⁴. Дар ин чо барои амалиёти ширкатҳои корҷаллоии харис шароити басо мусонд муҳайё гардид. Ана, баъзе аз он ширкатҳои пулҷаллон: ширкати тичорату саноати манафактурии калони Ярослав, ширкатҳои Андреев, Потедяховский, Москва, ширкати тичоратии бародарон Крафт, Ширкати тичоратии бародарон Вадьяевҳо, ширкати тичоратии бародарон Шлоссберг, ширкати сахмдорӣи газворҳои пахтагини Познанский, ширкати тичорат бо Эрон ва Осӣи Миёна ва ғайраву ва ҳоказо.

Ҳаман ин даррандагонии капиталистӣ, ки ба «ширкат»-у «ширкатчаҳо»-и аз худ хурдтар такя доштанд, деҳконон, пролетарҳо, нимпролетарҳо, қосибонро бераҳмона талаву тороҷ мекарданд. Халқҳои маълуми Осӣи Миёна мисли дигар халқҳои бисёр ноҳияҳои империяи Россия ҳам аз равнақу ривочи муносибатҳои капиталистӣ азоб мекашиданду ҳам ин муносибатҳо ба дараҷаи қофӣ равнақу ривоч надоштанд⁵.

Дар кишвари Туркистон истехсолоти молӣ ривоч меёфт. Аммо ин процесси прогрессивӣ дар шаронте ҷараён дошт, ки дар хоҷагии кишлоқ муносибатҳои тоқапителистии истехсолот дурра ҳукмфармоӣ мекарданд ва ин бонси ҳамин мешуд, ки меҳнатқашон беш аз пеш толону тороҷ мешуданд, тақсимои аҳоли ба синфҳо ва ба дараҷоти молумулқдорӣ суръат мегирифт.

Яке аз офатҳои мудҳиши иқтисодӣи Туркистон судхӯри буд, ки ба ривочи он банкҳо хеле мусондат мекарданд. Банкҳо ба ширкатҳои калони пахта ва дигар хоҷагиҳо пул қарз мелоданд. Дар болон ин пул чағу чағолу моҷарову харқашан зиёде мешуд. Ин пул аз дастӣ як олам ғумоштаву вақилу миёнараву ҷаллобу даллол гувашта фонзи худро зиёд мекард. Қор ба дараҷае мерасид, ки агар банк ба шартӣ 6-6,5 фонз фонда қарз дода бошад, пул то ба дастӣ истехсолқунандан бевосита, то ба дастӣ деҳқонии пахтақор расидан фонзи худро даҳ маротиба зиёд мекард ва то ба 50-70 фонзи фонда мерасид.

*

⁴ Рябинский А., 1941, с. 4.

⁵ Дар ин бора муфассалтар инт.: Аминов А. М., 1959.

500 сўм векселро имзо кунонда мегирифтанд. Ҳамаи ин таҷзияи синфии дехқононро суръат меод. Мустамлика будани кишвар, сохти иҷтимоию иқтисодии аморат, дараҷан ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки дехқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. **PDF Compressor Free Version** Дехқонон аз як порча замини худ маҳрум шуда, барои аз гушнагии намурдан ба корхонаҳои саноатӣ рафта кор мекарданд ва ҳамин тавр аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ ба вуҷуд меомад. Ин коргарон дар қонҳои мутлақо бечихози ангишту маъдану намак ва ғайра меҳнат мекарданду шаронти қори онҳо бемуболиға аз шаронти ҷаҳаннам бадтар буд.

Дар арафои соли 1905 дар Осиеи Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 ғойзи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил меоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар таракқӣ ёфта буд, то 40 ғойзи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи дехқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар қонҳо, қорхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан қорҳои вазнини зўрталабро бачо меоварданд. Дар рубои ва таронаҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо сухан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамро ба шеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамро бубину аз ҳазонам ёд кун!
Дар сари қабрам ишшину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз дехот барои мардикорӣ ба шаҳрҳо баромада рафтани аҳоли «ходисаи прогрессивияи мебошад. Вай аҳолиро аз ҷоҳои дурафтада, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдоби ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣ мекашад». Ини хулосаи В. И. Ленин, ки нисбат ба дехқонони рус баровардааст, нисбат ба дехқонони тоҷик ҳам қомилан татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромада, ба коргарони рус вомерхӯрданд ва бо ҳамроҳии онон тамоми азобу азияти истисморӣ капиталистиро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаккули пролетариати тоҷик роли қалони революционикунонӣ бозида буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба мӯқобили

* Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

Тарозудору пахтакашхо дар харидуфурӯши пахта як навъ гумоштаҳои банкҳо буданд. Тарозудор аз савдогари серпул ё банк бори баъди гирифта ба тарзи кӯтара пахтаи зиёдеро мехарид. Одатан тарозудор ин бунакро байни пахтачаллобҳои хурдтар — байни пахтакашхо тақсим мекард ва онҳо фондан қароро боэ збедтар карда, сад фиребу найранг сохта, ҳам аз пулу ҳам аз тор эда ба сари деҳони бечора балое мешуданд.

Аҳволи меҳнаткашон

Ҳоҷати гап нест, ки ҳамаи ин дасисаҳо ба дӯши меҳнаткашон бори гарон мегардид ва онҳоро ба ғуломони якумрии як олам судхӯрон табдил меод. Микдори қарзе, ки пахтакорон аз муассисаҳои қарадиҳандаву молнавий гирифтаанд, равшан далолат менамояд, ки онҳо чӣ қадар ба қарз ғутиланд — дар охири ҳаҷи соли 1912 ин қарз ба ҳаққи беҳад бузург — қариб ба 150 млн. сӯм расида буд*. Деҳқононе, ки замини худро ба ғарра монда, аз судхӯрон қарз мегирифтанд аксар вақт қарзи худро дар муҳлаташ дода наметавонишанду аз замини худ маҳрум мешуданд. Деҳқонски хонабардӯш ё батрак, ё чорьяккор ё худ коргари одаи мешуданд. Дар баробари ин шумораи заминдорони калон ва бойҳо меафзуд.

Ҳукумати подшоҳӣ ҳарчониба мадад мерасонд, ки хоҷагии бойҳо дар равиқ бошад. Масалан, хоҷагоне, ки то 0,5 десятина замин дошт, барои ҳар як десятина 8 сӯму 64 тин андоз меод. Дар айни ҳол, хоҷагикое, ки зиёда аз 6 десятина замин доштанд, барои ҳар як десятина 6 сӯму 96 тин андоз меоданд.

Бойҳо замини деҳқонони ноилҷокдорро ҳариди мегирифтанд. Ба ҳамин тариқ, ғайр аз заминдорони калони феодалӣ заминдорони нимфеодалӣ бойи ҳам маъмул шуд. Масалан, соли 1908 дар уезди Хучанд якҷанд бой садҳо десятина замин доштанду 1369 хоҷагии деҳқонон умуман замин надоштанд, 1000 хоҷагӣ бошад, аз 1 то 0,25 таноб замин дошт. Дар кишлоки Қистакӯз (хозира вилояти Ленинобод) 70 хоҷагии бою муллоҳо 3 ҳаз. га замин, 18 ҳаз. деҳқонон бошанд аз 500 га. андак зиёд замин доштанд. Дар Хучанд, Уротеппа, Нов ва Қониқобод нархи як десятина замин 4-8 ҳазор сӯм буд. Деҳқонони хонавайронгардида мардикорӣ мекарданд, ё хизматгори дари бойҳову савдогарону судхӯрон мешуданд.

Пахтачаллобҳову суахӯрон аз бесаводию идонии деҳқонон истифода бурда, онҳоро фиреб меоданду талаву тороч мекарданд. Масалан, ба деҳқон 100 сӯм қарз меоданду ба қимати

* Деҳқон А. П., 1926, с. 123.

500 сӯм векселро имзо кунонда мегирифтанд. Ҳаман ин таҷзияи синфӣи деҳқононро суръат меод. Мустамлика будани кишвар, сохти иҷтимоӣи иқтисодӣи аморат, дараҷаи ниҳоят пасти саноат боиси он мегардид, ки деҳқонон пролетар не, балки паупер мешуданд. PDFCompressor Free Version

Дар арафаи соли 1905 дар Осён Миёна то 32 ҳазор нафар коргарон буданд, ки 77 фоизи онҳоро коргарони миллатҳои маҳаллӣ ташкил меоданд. Дар вилояти Фарғона, ки саноаташ бештар тараққӣ ёфта буд, то 40 фоизи корхонаҳои тамоми кишвар воқеъ гашта, дар онҳо зиёда аз 8 ҳазор нафар коргарон кор мекарданд, дар вилояти Самарқанд 2800 нафар коргарон буданд.

Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шахр равона мешуданд. Қисми асосӣи пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар қонхо, қорхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан қорҳои вазини зӯрталабро баҷо меоварданд. Дар рӯби ва тараҳои ғарибӣ, ки то ба замони мо омада расидаанд, аз рӯзи сиёҳи мардикорони тоҷик ва ғарибмазор шудани онҳо сухан меравад:

Дар ғарибӣ гашта-гашта, ранги зард овардаам,
Ранги зардамро ба пеш аҳли дард овардаам,
Ранги зардамро бубину аз ҳазонам ёд кун!
Дар сари қабраи нишину як даме фарёд кун!

Дар айни замон аз деҳот барои мардикорӣ ба шахрҳо баромада рафтани аҳоли «ҳодисаи прогрессивӣи мебошад. Вай аҳолиро аз ҷоҳи дурафтода, пасмонда, таърих фаромӯшқарда берун меорад ва ба гирдобӣи ҳаёти ҳозираи ҷамъиятӣи мекашад»⁷. Ин ҳулосаи В. И. Ленин, ки нисбат ба деҳқонони рус баровардааст, нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам комилаи татбиқпазир аст.

Мардикорони тоҷик аз диёри худ баромзада, ба коргарони рус вомехӯрданд ва бо ҳамроҳии онҳо тамоми азобу азияти истисморӣи капиталистӣро аз сар мегузаронданд. Робита бо пролетариати рус дар ҷараёни ташаққули пролетариати тоҷик роли қалони революционикунӣи бозида буд.

Дар байни аввалин пролетарҳои тоҷик баъзан ба муқобили

⁷ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 3, с. 596.

золимон исъёнҳои номутаҷаббил сар мезаданд. Исёнҳо, ки соли 1885 дар қонҳои англишти Завроқиқинтут ба амал омада буд, ба ӯи мисол шуда метавонад. Қорғарон назоратчиёро дошта эвад, таҷдмаотро пайбори мазанд ва устони қону назоратчиёро гирифта ба Панҷакент равона шуданд, ӯи барои муомилани беразмона ба ҳукуматдорони шикоят қуванд. Дар исъён 80 кас иштирок карда буд. Дар Панҷакент се нафар аз исъёнгаронро ҳабс мекунанд, шикоят беқиблат менамояд, ошӯби қорғарон фуру нишонда мешавад.

Дар боран дигар ошӯбҳои қорғарони қироя, ки алаҳхусус дар ибтидои асри ХХ тез-тез ба вуқӯъ меомаданд, маълумоти ноқис боқӣ мондааст. Ӯи ошӯбу шӯришҳои меҳнатқашон алаҳхусус дар ибтидои асри ХХ ниҳоят вузъат ёфтанд, вале дар он давра онҳо роҳбарияти пролетарӣ надоштанд ва дошта ҳам наметавонистанд. Бинобар ӯи газаби халқ тавно дар шакли шӯру ошӯбҳои ҳудудонаву стихиявӣ зоҳир мегарданд. Ҳаман ӯи шӯру ошӯбҳои ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукуматдорони маҳаллии Туркистон беразмона паҳш мекарданд.

2. ВАЗЪИЯТИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАҒАИ РЕВОЛЮЦИЯИ СОЛҲОИ 1905—1907

Аморати Бухоро дар давраи аз соли 1868 то охири асри XIX истиқдолоияти худро торафт беҳтар аз даст медарданд. Дар соли 1886 дар Бухоро Агентии сиёсии императории Россия таъсис меёбад, ки он ба вазири қорҳои қорачӣ ва генерал-губернатори Туркистон тобеъ буд. Агентӣ дар аморати Бухоро сиёсати мустамликадорони ҳокиминти подшоҳиро ба амал мебаровард. Дар ибтидои асри ХХ дар қаламрави аморат қӯшуни ҳафтҳазорнафарони подшоҳ мавҷуд буд, ки он ҳатти сарҳад ва пунктҳои муҳимтарини стратегии аморатро ишғол мекард. Дар соли 1895 қаламрави аморат ба сарҳади боҷхонагии империяи Россия ҳамроҳ карда мешавад. Амир аз ҳуқуқи сикка задани пул бе иҷозати генерал-губернатори Туркистон маҳрум мегардад. Дар пойтахти аморат шӯъбаи банки давлатии Россия қӯшола мешавад. Шӯъбаҳои банкҳои хусусӣ пайдо мешавад. Банкҳо иқтисодияти мамлакатро тадриҷан ба даст гирифта, ба соҳаи савдо, ба пахтақорӣ, гуфандҳои қароқӯлпарварӣ ва ҳоказо сар мебароварданд.

Иқтисодияти аморати Бухоро, алаҳхусус, ноҳияҳои шарқии он мисли пештара хусусияти ниҳоят қафомондан зироатпарварӣ дошт. Дар ноҳияҳои тоҷикишини саноат қариб умуман набуд. Дар тамоми Бухорои шарқӣ фақат дар Қилликӯл як заводии хурди пахта қор мекард. Ягона соҳаи саноат, ки гуё андаке қон гирифтани мешуд, саноати истихроҷи маъдан буд. Агар микъёси сарвати асри замани Тоҷикистонро ба назар гирем, андозаи он ҳам ноқис

буд. Вале ҳамнаро ҳам гуфтан даркор, ки ба шарофати захмати мимону сайёхони машхури чоръяки охири асри XIX Россия конхон калони ангишт, тилло, оҳан, кӯрғошим, мис, селитра, намак ва ғайра кашф шуданд. Вале ба истифодаи босамари ин конхо кифоматии умумии иқтисодии Бухоро монев мешуд. Ғайр аз ин бойҳои маҳаллаи метарсиданд, ки ба ин «савдон» ношаву номазлум маблаге гузоранд. Ба ин сабаб ва боз бо баъзе дигар сабабҳо ташкили истифодаи конхо дар ихтиёри соҳибкорони империяи Россия монд. Яке аз кормандони боғайрати ин арса инженери кӯхкорӣ П. Н. Жоравко — Покорский буд. Бо дастгирии Агентии сийси императории Россия дар Бухоро ба вай муяссар шуд, ки бо амир шартномае бандад (июни соли 1895) ва ҳуқуқ пайдо кунад, ки конхон тиллои беки Балчувон ва Дарвозро истифода барад. Жоравко — Покорский дар соҳили дарёи Яксу дар Балчувон кони тиллоро ба кор андохт, ки аз он соли 1900 5 калоку 18 нахӯд ва соли 1909 16 калоку 23 нахӯд тилло гирифта шуд.

Дигар намуудҳои маъданро асосан худи аҳолии маҳаллаи истихроҷ мекард ва ба хўҷаниҳои худ ҳаққи калони ичора меоданд (махз ба ҳамин сабаб, масалан, беки Балчувон ва атрофиёнаш ҳарчониба пешии роҳи соҳибкорони Россияро мегирифтанд ва намонданд, ки онҳо ба конхон тилло кордор шаванд). Ҳаққи иҷозати истихроҷи тилло баъзан чоръяки тамоми он тилло буд, ки заршўйҳо бо машаққат ба даст меоварданд. Агар ичро ҳам ба назар гирем, ки баъди адои ҳаққи иҷозат боз закот додан даркор буд, амин ва як олам калоншавандаҳою муллоҳою қаноатмандаи қунонидан зарур буд, худ аз худ равшан мешавд, ки саноати истихроҷи маъдан фонди қазойи надохт, ба ҳар ҳол, ба соҳибкорони маҳаллаи даромади киройи намедод.

Равнақи муомилоти тичорат

Пас аз аяҷони сохтмони роҳи оҳани Тошкент, ки Осийи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст, тичорат хеле раванк ёфт. Масалан, агар соли 1865 содироти Бухоро 3306 ҳазор сўми тилло ва воридоташ 1913 ҳазор сўми тилло бошад, пас солҳои 1900—1904 ба ҳисоби миёна содирот ба 23700 ҳазор сўми тилло ва воридот ба 23 200 ҳазор сўми тилло расид.

Муносибатҳои пулнои молӣ хеле ривоч ёфтанд. Дехқонони беш аз пеш барои бозор шуда кор мекарданду ба тзқозон содирот мутобиқ мешуданд. Агар солҳои 1850—1860 барои содирот тақрибан 50 ҳазор пуд пахта ҷудо карда бошанд, пас дар арафаи асри XIX аллакай 1200 ҳазор пуд пахта барои содирот ҷудо карда шуд. Дар миёнаҳои асри XIX содироти пусти қароқўлийи соле ҳа-

магӣ 30-40 ҳазор дона бошад, ин миқдор дар ибтидои асри XX ба 1 млн. дона расид, мисли хамин содироти пашм ҳам сола аз якчанд ҳазор пуд то 150-170 ҳазор пуд афзуд.

Бухорои Шарқӣ ҳам мисли тамоми аморат аз вориоти рӯзафузунӣ молҳои фабрику заводҳои Россия хеле зиён دید. Миқдори фурӯши ин гуна молҳо дар Бухорои Шарқӣ нисбат ба вилоятҳои Туркистон камтар бошад ҳам, вале ба он дараҷае буд, ки тавонист ба саноати косибии маҳаллӣ зарбаи қарорӣ занад. Ин зарбаву фақат мушқилгузар будани баъзе вилоятҳои ноҳияҳо яндак сабук кард. Дар якчанд шаҳрҳои нисбатан калони Бухорои Шарқӣ — Душанбе, Ҳисор, Кӯлоб, Қаротог, Балҷувон истехсоли газворҳои абрешмӣю пашмӣю пахтагин, маснуоти кулолӣю чармгарӣ, асбоби зироат, корду шамшер ва ғайра идома дошт. Зимнан баъзе бекиҳо маҳз дар истехсоли ин ё он намуди маҳсулоту маснуот тахассус меёфтанд. Масалан, Дарвоз, ки аз қонҳои маъдани оҳан бой буд, асосан маснуоти оҳанин мебароварду ноҳияҳои ҳамсояро ҳам бо асбоби аҷоибӣ зироат таъмин мекард. Дар Кӯлобу Балҷувон чармгарӣ ва истехсоли маснуоти чармин мақоми намоён дошт. Ҳисор бо шохҳои худ, Қаротегин бо хӯрчинҳои пат, намад, газворҳои пахтагин, Қабодиён бо абрешмӣ худ ном бароварда буданд. Дар бекиҳо инчунин қорхонаву дӯканоҳое, ки барои таъмини эҳтиёҷи рӯзгори мардум зарур мебошанд, низ вуҷуд доштанд — осибҳо, обҷувозҳо, ҷувозхонаҳо, дӯканоҳои оҳангарӣ, мисгарӣ ва ғ.

Худсарии белодии феодалҳо ба равнақи истехсолоти ин соҳаҳо ҳам монанд шуд, намоёнд, ки он ҳаму беш бемалол вусъат ёбад. Масалан, газетани «Туркестанские ведомости» навишта буд: «Дар бекии Ҳисор бешубҳа шохии дар ҷаҳон беҳтарин истехсол қарда мешавад, вале он мутлақо ба бозор намебарояд, зеро тамоми онро худӣ бек қашада мегираду нархашро ҳам худаш менамояд ва бар замми ин қанд тӯби онро як тин навода азони худ ҳам мекунад»⁸.

Аҳволи аҳли меҳнат

Дар ҳоҷагии кишлоқ ривож ёфтани муносибатҳои пулӣю молӣ таҷзияи деҳқононро хеле тезона — дар як кутб бойҳои кулак ва дар кутби дигар камбағалон, батрақҳои безамин (мардикорон, ятимон, хизматгорон), мазлумон қойғир шуданд.

Деҳқонон аз кулфати безаминӣ аз ҷои бозор мешуданд. Масалан, дар бекии Ҳисор бойҳо, ки ҳамагӣ 7,6% аҳоли буданд, 45,6% тамоми заминҳои обиро соҳиби мекарданд. Дар дасти 28% ҳоҷагиҳои камзамини ҳамагӣ 1% заминҳои обӣ буд. Дар ноҳияи

⁸ «Туркестанские ведомости», 5 августи соли 1910.

райони ҳозираи Орчоникидзеобод 1,3%. бойҳо 32% заминҳои обиро соҳибӣ мекарданду 38% хоҷагиҳои камзамин ҳамагӣ 2,3% заминро кишт менамуданд. Бойҳо: у судхӯрон деҳқони сарсахро бо ҳазор ҳилаву найранг хонавайрон мекарданду маҷбур месохтанд, ки барои бардошту як пора заминашро ба гарав монад. Барои ин ки деҳқон дар замини худаш қор қунад маҷбур буд, ки ба қарзҳои фоидаи ноинсофонае диҳад. Ҳамаи ин толину тороҷро бо васиқаи замин ба расмият мебароварданд, ки он деҳқонро даступ ба даста ба дастӣ бой меод ва тамоми лоқувару чизу чораву аҳлу аёлаш ба ихтиёри бой ӯ судхӯр мегузашт.

Дар аморати Бухоро деҳқонони ба ғуломӣ афтада бисёр буданд. Ҳамаи қарздорони қарзашонро адо накарда, инчунин бақиядорони аз ҳазинаи амир қарздор ба дафтарҳои махсус қайд карда мешуданд. Деҳқоне, ки номаш ба чунин дафтар афтада бошад, аз ҳамаи ҳуқуқҳо, аз ҷумла, аз ҳуқуқи бемалол ба ягон ҷо сифар қардан маҳрум мегашт. Қорчиён номи ӯро дар бозорҳо эълон мекарданд ва баъд аз он ҳар касе ки қарзи дар дафтар қайдшударо адо қунад ӯ худ ба адо қардан ӯҳдадор шавад, ҳуқуқи хӯҷани ҳамаи шахси қарздор шуданро молик мегашт.

Деҳқонони ба ғуломӣ афтада қашшоқона рӯз гузаронда, қорҳои вазнинтарини зӯрталабро иҷро мекарданд. Ҳатто онҳоро ба омочу ароба қатӣ мекарданд. Онҳо дар бадали меҳнати пуразоби худ як порча зағораи қоқу андаке шавлаи ҷуворӣ мегирифтанд, дар офилхонаҳо бо қорпоён якҷоя мезистанд. Онҳоро қалтақорӣ қарда, ба пойҳояшон ишкел меандохтанд.

Ғуломоне ҳам ки вақти тохтутоз ба вилоятҳои ҳамсоя ба дастӣ бодиянишинҳо асир афтада ва дар бозорҳои ғуломфурӯшӣ фурӯхта мешуданд, дар шароити саҳти тоқатфарсо мезистанд. Аз заминҳои давлатӣ ба фоидаи ҳазина аз даҳ қор ӯ худ аз сад қил қисми ҳосил гирифта мешуд.

Мувофиқи маълумоти С. Айнӣ: «истиқои ҳаққи подшоҳӣ ба ин тариқа буд: вақти расидани ҳосил муставфӣи хироҷ (амлоқдор) ӯ намояндаи он бо саворе чанд ба сари замин омада ҳосилро аз будаш ду дараҷа зиёдтар тахмин қарда, миқдори ҳаққи подшоҳиро ба қиёси он тахмин ба номи деҳқони фалакзада навишта меравад... Дар охири сол, ки одатан нархи ғаллот қарон мешавад, билқасд маъмурони ҳукумат боз як ду бозорро қаронтар қарда, нархро ба амир арз меқунанд. Табиӣ, нархҳои арзшуда аз тарафи амир тасдиқ меёбад ва бо ҳамаи нарх ҳаққи подшоҳиро аз деҳқон нақдан меситонанд.

Бисёр воқеъ шудааст, ки деҳқон ҳама чизашро, ҳатто баъзан писар ва духтарашро фурӯхта ҳаққи подшоҳиро адо на-мудааст»⁹.

*

* Айнӣ С. Қуллёт, ҷ. 10, с. 111—112.

Закоти чорпоро мувофиқи қондазо қонуни маҳаллӣ аз рӯи саршумори мавҷудан чорпо гирифтаи лозим буд, аммо чунон ки С. Айӣи менависад, дар ни бобат найрангу ҳилаҳои гуногун ба қор бурда мешуданд. Масалан, агар падар ё худ бобон касе як вақтҳо **PDF Compressor Free Version**ишта бошад дар сари зақотандозӣ саршумори гӯсфандон кам шуда бошад, писар ё набераи соҳиби рама аз рӯи миқдори пештари дар рӯйхати кӯҳна будиғи зақот меод.

Дар сари роҳҳо аз роҳгузарон зақоти савора гирифта горагмекарданд. Чун ягон роҳгузар ё соқия ягон шахр ба вилояти Бухоро сафар мекард, менависад устод С. Айӣи, уро одатан зақотчи аз назар мегузаронд. Агар ӯ хатто қизе надоншта бошад ҳам, ки аз он зақот гирифтаи мумкин гардад, мебоист ба зақотчи ягон қизро ҳамчун «дэстовез» меод. Ба замми ин тасдиқномаи як зақотчи зақотчи дигар ба зътибор намегирифт ва дубора зақот мерӯид. Хатто камбаралоне, ки аз мардикорӣ ба дигри худ бармегаштаид, аз зақотдиҳӣ озод набуданд. Дар замони ҷаҳон Абулаҳад (1885—1910) зақоти чорпо, хироҷ аз хоҷагии кишлоқ ва зақоти савдо шакли гораггарии рӯйростро ба худ гирифта буд.

Аҳволи ҳунармандони гуногункасб низ вазнин буд. Хатто ҳунармандоне, ки дорони маҳорати баланди шахсӣ буданд, бо олоғи бағоят оддӣ маҳсули қорро виёд ва бо молҳои аз дигар қойҳо оварда мешудагони фабрика рақобат қарда наметавонистанд.

Дар Бухоро 9 қорхонаи қалона боғандагӣ буд, ки ҳар қаломе 50-60-тоғи дастгоҳ дошт ва ни мануфактураҳои қурд аз они Хоҷӣ Қурбон, Хоҷӣ Абдулҷаббор ва дигарон буданд. Ба ғайр аз ни 80 қорхонаи қурд боғандагони 3-4 дастгоҳдор мавҷуд буд. Ҳамагӣ дар Бухоро қариб 1500 боғанда қор мекард. Онҳо дар шароити вазнини тоқатфарсо, рӯзи дароз аз дӯқонхона беруи наомада қор мекарданд. На ни ки ҳунармандони қорро, балки қосибони алоҳидан якқадаст ҳам аз тарафи соҳибони қорхонаҳои қалони боғандагӣ гирифтагони всорагт шула буданд.

Алаҳусус аҳволи ҳунармандони қорро вазнин буд. Барон нишон додани системаи ваҳшиёнаи истиқморшавии онҳо баъзе рақамқоро мисол меоварем. Қосибон ҳафтае як қӯра алоҷа мебофтаид, ки як тоқон он 12 оғчин буда, дар бозор 10 сӯму 20 тин меистад. Қосиб бошад ҳафтае 1 сӯму 20 тин ҳақ мегирифт. Қосибон якумр аз соҳибқорони худ қарздор буданд. Қосибон қарздорро ба қорхонаи дигар (агар соҳиби он қарзи қосибро диҳад) гузарондан, яъне қурӯхтаи мумкин буд.

Мануфактураҳои дигар ҳам сохта мешуданд, ки дар онҳо ҳунармандон дар зерни истиқморни сағти бераҳмона мемонданд. С. Айӣи дар «Еддоштҳо» қунии мануфактура — устоҳонаи рехтагари-

еро тасвир мекунад, ки ба шайхи давлатманд тааллуқ дошт. Қорғарон дигар ба азобу машаққат тобовари қарда натавониста истохонаро оташ мезананд ва сохибаш дар он чо месузад. Эътирозн қорғарони балбахт дар ҳамин шайл зоҳир гарди.

Эътирозн қорғарон дигар ҳам байн мешуд. Аҳолии баъзе маҳалло ҷрок ба даст гирифта зилди талошу торочу худсарни бедодиқон ҳукуматдорони амир мубориза мебуданд. Дар ибтидои асри XX дар бекиҳои Помир — дар Русон, Шугнон, Вахон ваъзият бекиҳоят тезутунд шуд. Аҳолии ин маҳалло, ки худ гушнаги мекашиданд, андохон сершумореро, ки аз онҳо ҳукуматдорони амир ситондани мешуданд, адо қарда наметавонистанд. Ба ин муносибат доимо шӯру ошӯбо мешуд.

Ваъзият боз барои ҳамин ҳам шадид мешуд, ки дар ин ҷойҳо посбонгоқҳои кӯшумқон рус воқеъ буданд ва офицерони онҳо таъриф доштанд, ки тоқиқон ба хорҷа кӯчида мераванд¹⁰. Агар ин таъриф шавад, аз як тараф посбонгоқҳо аз манбаи ҳуроку озуқа маҳрум мешуданд, аз тарафи дигар, ба ақидаи офицерон «ба номи империяи Россия иснод мерасид». Дар байни офицерон одамоне ҳам буданд, ки мафқуран демократи доштанд ва дар тоифаи худ нисбатан тараққиқарвар ҳам буданд усулқон асри-миёнагии идораи Бухоро онқоро ба дахшат меовард. Масалан, сардори отряди Помир капитан А. Е. Снесарев дар борн дигар шудани беқо навишта буд, ки «беки пештара мардумро ё ғорат мекард, ё қалтақ мезаду ҳардуи ииро якбора намекард, беки нав бошад ҳардуи ин қорро якбора мекунад, яъне ҳам қалтақ меза-наду қалтаққурдақонро ғорат ҳам мекунад. Зимнан барои ин талошу қалтаққорӣ бақонаи дуруст ҳам ҷуста намеништаанд, ҷаққа мешуданду беқуда қўфтан мегирифтанд»¹¹.

Бо исрори ҳукумати подшоҳи баъди дар бекиҳои Помир интишор ёфтани ҳоқимияти Бухоро аз мардум дар муддати ҷанд сол андох гирифтани мумкин набуд. Вале дар ин муддат сатҳи зиндагии мардум заррае боло нашуд, зеро асоси иқтисодии кишвар зироатпарварии беҳад қафомондае буд. Бинобар ин вақте соли 1903 амалдорони амир эълон қарданд, ки андох гирифтани-анд, мардуми гарби Помир якбора ба шӯр омад. Дар баъзе маҳалло (масалан дар Ғунд, Шохдара, Ғорон ва ғ.) мардум рў-рост раҳти сафар мебастанд, ки ба маҳаллои озод аз ҳуқми амир, масалан ба Туркистони тобеи ҳукумати подшоҳии Россия кӯчида мераванд. Ҳамон сардори Отряди Помир ба губернатори қарбини Фарғона ҳаросон ҳабар дода буд, ки дар баъзе ҷойҳо

¹⁰ Ғайр аз ин шиддат ёфтани ваъзияти Помирро империалистони Британия, ки қайҳо ба ин ноқия тамаъ доштанд, мумкин буд истифода баранд ва ииро З. Бухромов дар мақолааш дуруст байн қардааст. Инг.: Бухромов З., 1957, с. 63—64.

¹¹ ЦГА Уз. ССР, р. 77, — вар. 105—109; Муфассал инг.: Халфн Н. А.: 1975.

«дар маҷлиҳон маҳфӣ» гап рафтааст, ки «акнун вақти он аст, ки тоҷикон худро муҳофизат кунанд ва милтик (чи тавре дар мағия хабар зйнан омадааст — «мултук») ба даст гиранд»¹².

Такрибан пас аз ду ҳафта маълум шуд, ки ин ҳафз асос доштааст. 30 июни соли 1903 ба деҳан Зинг (Ваҳон) ду амалдори Бухоро омада адон андозро талаб карданд. Ин кор бонси ғазаби халқ гардид. Деҳқонон дар майлони канои деҳа чамъ омаданд. Дар чамъомади митингмонанд ҳама сабағанд хӯрданд, ки амлоқдоронро мекушанду баъд аз хоки амири Бухоро гурехта мераванд.

Хавлде, ки дар он амлоқдорон меистоданд, муҳосира карда хардуро кашолақунон бароварланду дасту пояшонро куллуқ бастанд. Баъд чизу чорзи худро ба китф партофта, ба роҳ баромаданд, ки Бухорон манфурро тарк намоянд. Мардум хеле дур рафтанду вале сардори яке аз посбонгоҳҳо хорунжий Голявинский ва воқеа хабар ёфта аз паси онҳо давид ва расонда гирифтун амлоқдорони аз тарс қарияб гурдакафтударо халос кард. Баъди маслиҳату машварати дурудароз Голявинский мардуми Зингро аз инъатшон гардонд ва розӣ кард, ки ба деҳаашон баргарданд.

Шӯру ошӯбдон халқӣ дар ғарби Помир рӯз ба рӯз аусъат меёфт. Ҳукумати подшоҳӣ инро дида амиро розӣ кунанд, ки боз маншуре барораду дар бекиҳон Помир мӯҳлати гундоштани андоз боз манкуф гузошта шавад. Ин ғалабин калони халқ буд.

Шӯру ошӯбдон халқӣ

Авҷи шӯру ошӯбдон халқӣ дар бекиҳон ғарби Помир ҳодисаи ҷудоғонаву мустасно набуд. Худи ҳамин хел ҳодисаҳо ва дар ҳамин шакл дар ноҳияҳои гуногуни аморати Бухоро ба амал меомаданд. Дар Бухорон Шарқӣ, ки анъанаҳои озолидӯстӣ ханӯз мустаҳкам буданд, мардум зуд-зуд ба даст сангу кулӯҳ, калтаку таёя ва бела қаланд гирифта ба по меҳстанд.

Дар ибтидои асри XX неҳзатҳои андиҳукумати инҳоят шиддат гирифтанд. Ин воқеа сабабҳои зерин дошт — истисморӣ феодалӣ ва зулму асорати андозҳои тоқатгудоа мешуд. Худшиносии синфия камбағалони маҳаллӣ тақмил меёфт, ба сабаби ҳама бозорхоро зер кардани молҳои русии фабрика заводӣ мардум, алалхусус, қосибон тез беяво мешуданд ва ғайраву ва ҳоқвазо. Ин неҳзатҳо барои ҳамин ҳам аҳамияти қалон доштанд, ки бо муборизаи озолихоҳони пролетариат ва деҳқонони тамоми Россия, бо ҳаракати революционии кишварии Туркистон эҷч алоқаманд шуда мерафтанд.

Масъалаи тадқиқи шӯру ошӯбдон меҳнатқашони Бухорон Шарқӣ анди ҳокиминти эмир ва нуқарони вай дар солҳои охир

*
« ЦГА Уз. ССР, д. 77, лл. 160—170.

хеле пеш рафта бошад ҳам,¹³ аз афти қор, тадқиқи амику муфассали ин масъала дар пеш аст. Умуман материалҳои архивҳо, алаҳусусе ҳуҷҷатҳои архиви қушбегиро, ки дар Тошкент махфӯз аст ва фонди сектори таърихи асрҳои миёнаи Институти таърихи ба номи Д. Д. Аф. РСС Тоҷикистонро дар Душанбе ниҳоят муфассал тадқиқ кардан дарқор, ки онҳо мадракҳои басо муфид хоҳанд дод.

Вале маълумоти мавҷуда ҳам ямкон мелиҳанд иддао намоем, ки дар арафои революцияи якуми буржуазии демократии солҳои 1905—1907-уми Россия замона ҳам барои ҳукумати подшоҳии Россия ва ҳам барои ҳукуматдорони аморат бағоят пуртахлуқа ва нотинҷ буд. Алангаи шӯру ошӯбҳои халқ гоҳ дар ин ҷову гоҳ дар он ҷо боло меҳест. Соли 1900 шӯриш бекии Калифорно фаро гирифт, соли дигар (1901) дар Дехмав, соли 1902 дар Кӯрғонтеппа шӯриш шуд.

Дар солҳои аввали асри ХХ Кӯрғонтеппа ва ноҳияҳои атрофи он дучори офатҳои табиат шуда буданд — аввал малаҳ зер кард, баъд муромурӣ қорво сар шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда амлоқдорони бек бераҳмона зақоту андозро қашнда мегирифтанд, судхӯроӣ савдогарон аз ночорӣ ноилочӣ мардум истифода бурда давлат меандӯхтанд. Замона басо нотинҷ бошад ҳам амир бо таҳриқи амалдорони подшоҳӣ фармуд, ки тамоми галлаи шаҳру деҳаҳо қамъ карда гиранд, ҳол он ки худӣ мардум аз гушӣғӣ мурда мерафт. Мардум дигар илоче намефтанд, баъзе мисли аҳолии Кӯрғонтеппа ниёт доштанд сарашонро гиранду ба Афғонистон, ё ягон ҷои дигар гурехта раванд, баъзе ҳамин тавр ҳам карданд.

Ба ҳоки генерал-губернатории Туркистон, ба Афғонистон, ё ба дигар бекиҳо, ки аҳвол дар он ҷойҳо ҳам беҳтар набуд, гурехта рафтаи фақат аз ҳамин далолат меод, ки мардум ноумед шудаасту ҷӣ қор карданиро наредонад. Ин қорро албатта усули қатъии мубориза номидан мумкин не. Аммо дар айни ҳол бояд гуфт, ки ин ҳам як шакли эътирози мардуми балбахту сарсахту хонабардӯшу қашшоку бенавои Бухорон Шарқӣ буд, ки нисбат ба муҳити пур аз ҳақорату залолат ва зулму асорат зоҳир меоҳт...

3. РЕВОЛЮЦИЯИ СОЛҲОИ 1905—1907 ВА ИШТИРОКИ МЕҲНАТҚАШОНИ ТОҶИҚ ДАР ОН

В. И. Ленин навишта буд: «Капитализми ҷаҳонӣ ва ҳаракати рус дар соли 1905 Оснро тамоман бедор карданд. Садҳо миллион аҳолие, ки дар беҳаракатии асримиёнагӣ ҳорузор ва ваҳшӣ

*

¹³ Дар боран ин воқеаҳои муҳим дар ҷилди 2, китоби 2-юми «Таърихи халқи тоҷик», бисёр маълумоти пурқимат дода шудааст.

гаштааст, ба ҳаёти нав ва ба мубориза барои муваффақиятҳои оддитарини инсон, барои демократияи бедор шуданд»¹⁴. Ин суҳбон ба Осӣён Миёна, аз ҷумла, ба халқи тоҷик низ қониқон дахл доданд.

Дар **PDF Compressor Free Version** соли 1905¹⁵ пролетариати миалли қамшумори Осӣён Миёна дар ҳаракати революционӣ роли асосиро бозӣ нарда наметавонист. Дар сафи пешӣ ҳаракати революционӣ пролетарҳои рус менстоданд, ки дар шаҳрҳои қалони Туркистон ва станицяҳои роҳи оҳан гирд омада буданд. Қорғарони рус дар Осӣён Миёна ба воқеаҳои революционӣ солҳои 1905—1907 фаъолон иштирок мекарданд; намоишҳо, қорлартоиҳо, маънақо ташкил намуда агитацияи васеъ мегузаронданд, шӯришҳо мебардоштанд, Советҳои депутатҳои қорғарон ташкил мекарданд.

Ташкилотҳои социал-демократии Туркистон газетаҳои «Рабочий», «Русский Туркестан» ва «Самарканд» мебароварданд. Дар ин газетаҳо захшигари ҳукумати подшоҳӣ фоти қарда шуда, аҳволи синфи қорғар баён меёфт, вазиқатҳои революционӣ маънидоҳ қарда мешуданд. Газетаҳо иҷтимоӣ ба залуҳӯра бо ҳукумати подшоҳӣ даъват мекарданд.

Дар ниқишофи ҳаракати революционӣ дар Осӣён Миёна ва фаъолияти ташкилотҳои партиавӣ қомитети большевикӣ Боқу роли роҳбарикунанда мебошад. Қомитети Боқу ба Осӣён Миёна қадрҳои ҳодимони партиавӣ фириқастода, бо арақато таъмин қарда менстод¹⁶.

Муборизаи қаҳрамононаи пролетариати Россия, қори пропагандаи агитационӣ ва ташкилӣ, ки большевикӣ мебарданд, пролетарҳои маҳаллиро, аз он ҷумла пролетарҳои тоҷикро ба роҳи ҳаёти сиёсӣ дароварда, онҳоро ба муборизаи революционӣ қалб менамуданд. Меҳнатқашони маҳаллӣ торафт бештар иқли ҳосил мекарданд, ки ба онҳо бойҳои маҳаллӣ ва аналдорони подшоҳӣ зулм мекунанду пролетарҳои рус дар мубориза барои озодии миллӣ ва иҷтимоӣ бародорони қалони онҳо мебошанд. Қорғарони шууриқотари маҳаллӣ ба ташкилоти большевикӣ дохил мешуданд.

То аналҳои соли 1905 на танҳо дар Тошкент, балки дар ин қатор шаҳрҳои дигар, аз ҷумла шаҳрҳои тоҷикиниши қам таш-

¹⁴ Дониш В. И., Асарҳо, ҷ. 19, с. 70.

¹⁵ Мо ин воқеаи таърихро ба нуқтаи назари таъсиси он ба тараққийи халқи тоҷик баррасӣ менамоем; муаллиф дар аналҳои худ аналҳои қамтарифаи таъриқи қадими онро иҷтимоӣтааст, зеро ба ки маънақо таъриқи асоси Писновский А. В. (1958) ва ин қатор асарҳои дигар маънуданд.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Туркестана; Социал-демократическая организация Туркестана в доктябрьский период (1903 — март 1917), 1958, с. 27—28.

килотҳои партиавӣ вучуд доштанд. Дар моҳи октябри соли 1906 генерал-губернатори Туркистон ба вазири ҳарбӣ ба ин мазмун хабар дода буд:

«Самарқанд дуввуми маркази амалиёти революционерон дар кишвар. Дар инҷо ҷараёни ҷараёноӣ брошюраҳо, аз ҷумла, асарҳои В. И. Ленин паҳн карда мешуданд. Газетаҳои большевикӣ — «Искра»-и ленинӣ, «Пролетарий», «Вперед», «Новая жизнь» ва ғайра ғояҳои Маркс ва Ленинро дар байни халқ интишор мекарданд. Полицияи Туркистон ҳангоми кофтукови шахри деҳаҳои гуногуни генерал-губернаторӣ ин гуна адабиёти инкилобиро беш аз пеш меёфт. Ин адабиёт ба қасабаҳои русҳо, ки дар баъзе маҳалҳои аморати Бухоро¹⁷ воқеъ буд, ба худи шахри Бухоро, ҳамчунин ба хони Хева низ роҳ ёфта буд. «Искра»-и ленинӣ дар Оснён Миёна ханӯз соли 1902 пайдо шудаст (соли 1966 дар архиви шахсии яке аз сокинони шахри Уро-теппа шумораи якуми ин газета ёфт шуда буд). Дар газетаи «Искра» дар бораи ахлоқи вазнини меҳнатқашони Оснён Миёна хабару мақолаҳо ҷоп карда мешуд ва ин равшан далолат мекунад, ки байни редакцияи ин газета ва ходимони фаъоли инкилобии дар ин ноҳия амалдошта робитаи мустақаме буд. Органҳои матбуоти ленинӣ ба дараҷаи низоҳат бузург мусондаг карданд, ки ташкилотҳои социал-демократии Туркистон дар арафаи революцияи якуми буржуазии демократии рус муттаҳид гарданд ва тактикаи дурусти худро кор карда бароянд.

Дар мулкҳои мустамликавии оснёнмиёнагии Россияи подшоҳӣ васеъ паҳн шудани брошюраи В. И. Ленин «Ба камбағалони деҳот» аҳамияти махсус дошт. Ин асар, ки аз тарафи дохилии деҳон пролетариат соли 1903 таълиф шуда буд, бо забони ба тамоми табақаҳои аҳолии Ҷаҳми программаи большевиконро, пеш аз ҳама, программаи большевиконро дар масъалаи аграрӣ баён мекард. Махсус қайд кардан лозим, ки вақте баҳори соли 1906 дар империяи Россия, аз ҷумла дар Туркистон ҳам ходисаҳои революционӣ низоҳат авҷ гирифтанд, газетаи «Зеравшан» (номи пешгарази «Самарқанд»), ки онро социал-демократҳои маҳаллӣ нашр менамуданд, «Ислоҳоти аграрӣ» ном мақолаи махсус ҷоп карда буд.

Муаллифи ин мақола ба нуқтаҳои асари В. И. Ленин «Ба камбағалони деҳот» қомилан тақия карда навишта буд: «...Намояндаи социал-демократҳои рус Ленин дар брошюрааш «Ба камбағалони деҳот» гӯё қарорҳои съезди III соли 1905 шудани партиаҳо пешақӣ баён намуда ҳамчунин менависад, ки аз помещикон на қитъаҳои замин, балки тамоми заминҳоро мусодира кардан даркор... Вазифаи аввалин, асосӣ ва доимии мо бояд мус-

*
Дар ин бора ниг.: Фомченко А. Л., 1958, с. 31—39.

таҳкам кардани иттифоқи пролетархову импролетарҳои дехот ва пролетарҳои шаҳр бошад; модоме ки иттифок арзи вучуд ме-
намояду мустаҳкам мегардад, пас ҳатман ғалаба ба даст ме-
оварад... бо супурди тамои ба озодии комили ақли меҳнат му-
йессар мешавем»¹⁴.

Ҳочати гап ҳам нест, ки тезисҳои Лениний онд ба мустаҳкам кардани аҳолии маълуми шаҳру дехот дар шаронти Осӣён Миёна, ки аҳолиаш асосан деҳқонон буданд, чӣ гуна аҳамияти калон доштаанд!

Асарҳои классики коммунизми илмӣ дар Туркистон васеъ паҳн шуда буд. Хаминро гуфтаи кофист, ки сағони буйғири подшоҳӣ дар кучое адабиёти социал-демократиро ёбанд, аз он ҷо хатман «Манифести коммунистӣ» ҳам мебаромад. Дар Самарқанд, Хў-қанд, Ашқобод, Марғелон, Тошкент, Марв, Чорчўй, Андӣшон — дар ҳама ҷо «Манифести коммунистӣ» буд ва ин нуқуси ниқилоб баланд садо меоду халқро ба муборизаи энди истиқсому асо-рат ба по меҳзонд.

Муҳаккиқи тоҷик М. Аслонов рўйхати китоби мақолаҳои пи-
хониеро меоварад, ки дар байни ҳуҷҷатҳои сардори уезди Хучанд ёфт шудаанд. Дар ин ҷо мо асарҳои В. И. Ленин «Маърӯза дар
бори съезди муттаҳидкунандан Партияи социал-демократии кор-
гарии Россия», «Аз нав дила баромадани програми аграрии
партияи коргарӣ», «Пароканда кардани Дума ва вазифаҳои про-
летариат», «Ду тактикаи социал-демократии дар революцияи де-
мократӣ», асарҳои К. Либкнехт «Тортанақҳо ва пашшаҳо», Р. Люк-
сембург «Революцияи рус», Б. Самойлов «Озод кардани коргарон
бояд кори худӣ коргарон бошад», Поль Лафарг «Материализми
иктисодии Карл Маркс» ва дигар китоби мақолаҳои мебинем»¹⁵.

Бешубҳа ташкилотҳои социал-демократии Туркистон, ки ба
онҳо В. И. Ленин ва ҳамсафонаш роҳбарӣ мекарданд, дар масъ-
улаи дар байни халқҳои Осӣён Миёна паҳн кардани ғавҳои ре-
волюционии большевӣҳои хизмати бузургеро анҷом доданд. Са-
баб маҳз ҳамин буд, ки революцияи соаҳои 1905—1907 на фақат
ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ва саноатӣ нисбатан му-
тараккии маркази мамлакат, балки ҳамчун сели тавоно тамоми
ғушаву канорҳои мустамликавии осӣёимиёнагии империяро паҳн
кард.

Уҳдаи беҳад печдарпечи иқтисодҳои иқтимоӣ, ки ҳоси ноҳия-
ҳои руснишин буд, дар кишвари Туркистон ба касофати зудми
гарони милаӣ боз ҳам мураккабтар мешуд. Пролетариати Тур-
кистон нисбат ба пролетариати марказҳои калони саноатӣ аз ҷи-

* Газ. «Зеравшан», № 27, 10 марти соли 1965. Иқтибос аз китоби *Мавлоӣ Н.*, 1960, с. 29—30.

¹⁴ Аслонов М., 1965, с. 31.

хати сиёсий ба андозае кафо мемуанд, он қадар муташаккилу муттаҳид набуд ва мисли пролетариати марказҳои калони саноати дар муборизаи синфию сиёсий таҷрибаи казоӣ ҳам надошт, вале маҳз бори гарони зулми милли қорни пролетариати Туркистонро хеле осон ва рағбатбахш баъди Ҷули 1905, ки вусъати воқеаҳои революционии Осиёи Миёна ҳукуматдорони Россияи подшоҳиро ҳам дар ҳуди Петербург ва ҳам дар ҳуди генерал-губернаторӣ таъмин карда партофт. Ин ҳодисаҳо барои онҳо нағзаҳои шуданд.

Зимнан муборизони зидди зулму асорат дар Осиёи Миёна равшан ба ибодат расонданд, ки онҳо ҳамсафони доғуқу шонистаи он қувваҳои революционӣ буданд, ки дар саросари мамлақати ҷермиллат амал доштанд.

«Якшанбеи хуни»-и 9 январӣ соли 1905, ваҳшиёна тирборон шудани намоишгарони бешроқ тамоми мамлақатро аз қаҳру ғазаб ба даҳшат оварду боиси нафрату адовати аҳли кишвари Туркистон ҳам гардид. Бо ташаббуси большевикон дар рӯзи «Иди Татьяна», яъне 12 январӣ 1905, ки дар ин рӯз 150-солагии Университети Москва қашн гирифта мешуд, дар қанди шаҳрҳои генерал-губернаторӣ — дар Тошкент, Самарқанд, Қизиларват митингу намоишҳо шуда, иштирокчиёни онҳо дар қавоби ваҳшонияти нуқарони бешухтаи подшоҳ, ки дар Петербург соҳибнамудаанд, қаҳру ғазаб ва нафрату қинзи худро изҳор доштанд.

Дар Самарқанд, дар зиёфате ки ба муносибати қашни Университети Москва барпо гардид, большевикон М. В. Морозов ва П. В. Позняков иштирок карданд. Азбаски дар зиёфат асосан зиёиён ширкат меварзиданд, Морозов ба онҳо муроҷиаткунон нутқи шӯълаваре эрод кард ва хотирнишон намуд, ки «дар университет алангаи инқилоб мудом шӯълавар буд». Вақте бо талаби қисми иртиқони хозирон тими подшоҳӣ навохта шуд, большевикон ва ҳамфикронӣ онҳо намоишқорона аз зиёфат баромада рафтанд. Бисёр аҳамияти калон дошт, ки революционерони Туркистон ба «Иди Татьяна» рангӣ рӯйро истифода доданд, алалҳусус, мумкин гуфт, ки ин якумин воқеа буд, ки дар мулкҳои осёнмиёнагии ҳукумати подшоҳӣ зидди он ин қадар эътирози оммавӣ зоҳир карда шуд.

Баҳори соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳаракати социал-демократӣ хеле вусъат ёфт. Махсусан «Гуруҳи муттаҳидан социал-демократҳо ва социал-революционерҳо», ки аз охири соли 1904 то март 1905 амал дошт (моҳи март 1905 онҳо аз ҳам ҷудо шуданд ва Гуруҳи тошкентии РСДРП таъсис ёфт) хеле фаъолона кор кард. Ин гуруҳ қанд варақаи шиорҳои баровардаи нашриҳои гуруҳҳои социал-демократӣ ва ташкилотҳои дигар ноҳияҳои мамлақатро дар Осиёи Миёна паҳн мекард. Яке аз варақаҳои Гуруҳи тошкентии РСДРП аз санаи 2 апрели соли 1905 махсус барои қоргарони роҳи оҳани Осиёи Миёна навишта шуда буд ва даъват

мекард, ки роҳноҳанҷиён ва дигар коргарони ерданҷин станицияи Черняево изаати нафси худро нигоҳ доранд, аз маъмурият иҷрои талабҳои худро исроф намоянд ва агар маъмурият рад кунад, корро партоянд²⁰. Ин даъватнома ва дигар корҳои революционериён, ки дар бағли қорғонҳои роҳи оҳан бурда мешуд, натиҷаи хуб доданд. «Черняевогаҳо» аз шарикони дар дигар станицяҳо кор мекардагӣ худ намонданд ва аз 9 апрель корро партофтанд. Ин нахустин иқдоми меҳнаткешони маълуми генерал-губернаторияи Туркистон буд, ки дар арсаи неҳавти индустриалӣ гузашта шуд. Ин неҳавтҳо аз бисёр ҷиҳат помуташаккид ва бенизои бошанд ҳам, вале ондан онҳо калон буд.

Корпартоиҳои отряди нешқадими пролетариати Оснён Миёна — роҳноҳанҷиён бо мавҷи тавони шуру ошӯбҳои камбағалони деҳот, ки баҳори соли 1905 яқбора аяҷ гирифта буд, ба ҳам печида рафт. Шуру ошӯбҳои деҳқонони тамоми Туркистони Россияро фаро гирифтанд, аммо дар водии Фарғона вуҷасти махсус доштанд. Онҳо зохирани индустриалӣ қаллобию қаззобӣ ва фиребу найрангу бедодию худсарихо, ки дар вақти интиқоли қалони деҳот рӯй меод, ичунин бар индустриалӣ тақсими бенизофонии об нагаронида шуда буданд.

Моҳи майи соли 1905 пур аз чамъомаду намоишу корпартоиҳои буданд, ки дар онҳо табиқҳои нав ба нав ишхриён ва камбағалони деҳот, ичунин баъзе намоидагони табақҳои майда-буржуазӣ, солдатҳои ақидани мафкураҳои революционӣ, муаллимони, адвокатҳо, инженерҳо ва дигар намоидагони ба революция хайрҳои зиёти иштирок мекарданд. Тоҷистони соли 1905-уми Туркистон ҳам аз митингу намоишҳои сисӣ ва вуҷасти корпартоиҳои қолмомол буд. Обруи зътибори ташиқлотҳои социал-демократӣ дар байни омма торафт баланд мешуд, онҳо аз неш беш ирақаву даъватномаҳо ҷоп мекарданд, қори ташиқоти худро тақдил меоданд. Намоишҳо дар Тошкенту Самарқанду Ашқобод ва дар дигар шаҳрҳои кишвари Туркистон зери ширҳои «Зинда бод озодӣ!» «Нест бод ҳукумати мутлак!» мегузашт. Дар корпартоиҳои вақилони харҷ, либослӯзон ва қорқуони нақлиети шаҳр ширкат менарзиланд. Масалан, дар Самарқанд қорқуони қорқуони муассисаҳои савдо, қорқуонҳои қорқуонӣ, ки аксарияти он қорқуон аз ҷумлаи индустриалӣ маҳаллӣ буданд, дар қорқуонӣ иштирок карданд.

Харакати зътироз торафт вуҷасти меёфту қушунҳои Оқруги харбин Туркистонро ҳам фаро гирифт. Дар ин қор ҳам хизмати ташиқлотҳои социал-демократӣ қалон аст. Бисёр даъватномаҳои онҳо махсус барои солдатҳо навишта шуда «Ба солдатҳо!»

■

²⁰ Барқил «К рабочим Среднеазиатской железной дороги» илг. Пасковский А. В., 1955, с. 118—119.

ном доштанд. Дар ин даъватномаҳо ҳаққонӣ исбот карда мешуд, ки ҳокимияти мутлақа, капиталистҳо ва помещикҳо барои пролетариату деҳқонони тамоми империяи Россия ҳар қадар касофатбор PDF Compressor Free Version ҳам ҳамон қадар фалокатбор мешавад. Дар баъзе қисмҳои ҳарбӣ кружоку комитетҳои солдатҳо таъсис меёфтанд, ки зери таъсири социал-демократҳо буданд. Ин кружоку комитетҳо дар анҷоми корҳои сиёсӣ ва тарбиявии байни кӯшуниҳо хизмати калон карданд. Тасодуфӣ аст, ки тобистони соли 1905 дар батальони саперҳои Тошкент, дар ротая телеграфчиёни ҳарбии Туркистон, дар батальони 7-уми тирандозони Туркистон, дар батальони роҳроҳанчиёни ҳарбии Закаспий ва дар дигар қисмҳои ҳарбӣ зуд-зуд шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ин шӯру ошӯбҳо пешкабари ҳамон неҳзатҳои қатъӣ буданд, ки минбаъда бунёди ғарбисти ҳукумати подшоҳӣ—кӯшуниҳоро фаро гирифт.

Авҷи таъвои ҳаракатҳои революционӣ дар ноҳияҳои марказии мамлакат, дар Украина ва дар Кавказ тирамоҳи соли 1905 дар кишвари Туркистон ҳам хеле ҳамозӣ ёфт. Дар ин бобат корпартои умумии сиёсӣ, ки моҳи октябр дар Россия ба зукӯъ омад, хеле мусондат кард. Дар ҷидду ҷаҳди революционии меҳнаткешони ҷӣ мақом доштани он корпартоиро В. И. Ленин ба тафсил таъсиф додааст: «Корпартои сиёсӣ умумироссиягӣ ин лафза ҳақиқатан ҳам тамоми мамлакатро фаро гирифта, ҳаман халқҳои «империя» заънатии Россияро ба хуруҷи қаҳрамононаи синфи маълумтарини ва пешқадамтарини муттаҳид намуд. Пролетарҳои ҳаман халқҳои ин империяи ҷабру зулм акнун дар як армияи бузурги озодаи ва армияи социализм саф орофта истодаанд. Москва ва Петербург бо ташаббуси революционии пролетарии худ сазовори шаъну шараф гардиданд. Пойтахтҳои корпартоӣ карданд, Финляндия корпартоӣ мекунад. Кишвари Остзей бо сардори Рига ба ҳаракат ҳамроҳ шуд»²¹.

Ин нуктаҳо, ки 31 /18/ октябри соли 1905 баён шудаанд, пурра ба Осиеи Миёна ҳам нисбат додан мумкин аст. Тамоми роҳи оҳани Осиеи Миёна аз қор монд, зеро тамоми роҳроҳанчиёни қорро партофтанд. Аз баромадҳои пештаран роҳроҳанчиёни фарқи ин корпартоӣ дар ҳамин буд, ки талаботи қоргарон ҳосияти амику яқини сиёсӣ доштанд. Ин корпартоӣ барои тарафдорӣ дастгирӣ роҳроҳанчиёни қисми европони мамлакат ташкил карда шуда буд ва ин роҳроҳанчиёни дар баробари талаби бехтар кардани аҳволи иқтисодии худ ҳамчунин программаи мубориза барои ҳуқуқҳои сиёсиро ҳам пеш ниҳода буданд. Корпартоӣ аввал дар Ашқобод сар шуд ва зуд саросари роҳҳои оҳани Осиеи Миёна дастгирӣ карда шуд. Дар Ашқобод, Кизиларват, Тошкент, Самарқанд ба роҳроҳанчиёни қоргарону қорқунони дигар соҳаҳо —

²¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 9, с. 408.

коркунони матбааҳо, вакилони харҷ ва ғайраҳо ҳамроҳ шуданд. Қорғарони матбааи Демурови шаҳри Самарқанд, ки маҳз дар ҳамин матбаа газетани «Самарқанд» — органи большевикон ҷои пешуод, хеле фаъолона амал карданд.²² Онҳо дар сафи пешу пролетариати Самарқанд мубориза мебарданд ва ҳаёзи соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ба онҳо муяссар шуда буд, ки шароити кори худро ба андозае беҳтар кунанд.

Ташкилоти большевикони Самарқанд ба муборизаи меҳнаткешон барои гузарондани корпартии умумӣ сарбар шуд. Аллаҳай 17 октябр қорғарони шаҳр ба корпартии роҳноҳанчиён ҳамроҳ шуданд ва рӯзи дигар намонши умумии серодам ташкил намуданд. Дар бораи воқеаҳои 18 октябри Самарқанд муҳбири газетани «Русский Туркестан» ҷуни навишта буд: «Рӯзи сешанбе, соати 10 ба кӯча баромадаму дидам, ки харду матбаа бастагӣ, магазини дӯконҳо кулф; аз гимназияи бачагон писарбачаҳо «Ура!», «Зинда бод озодӣ!» — гӯён долзанон берун рехтанд, талабаҳои синфҳои болоии гимназия ба тарафи гимназияи духтарон давиданд, ки онҳоро ҳам «бардоранд». То соати 12 тамоми қорғарони шаҳри Самарқанд қорро партофтанд. Идораҳои нақлиёти шаҳр ҳам ба қорпартофтагон ҳамроҳ шуданд. Ҳаёти шаҳр дар як они ҳол қарахту шах шуда монд. Мардумони тағвазар ҳаросон ғаллаву дигар ҳуқуқворӣ харид қарда захира менамуданд, зеро гурдакешон мекафид, ки қорпартой дер давом хоҳад қард. Дарвоқеъ то бегоҳ тамоми ноивойхонаҳо руст буданд, фикат қарибҳои шом мардум дар митинг қамъ омада қарор доланд, ки ноивойхонаҳо ва дӯконҳои қассоби феврал қушола шавад»²³.

Синтар ба роҳноҳанчиёни Осиёи Миёна қорғароне ҳамроҳ шуданд, ки шоҳан қануби роҳи охани Оренбург-Тошқентро ме-сохтанд. Даре нагузашта қорпартии роҳноҳанчиён ба қорпартии умумии сиёси табдил ёфт. Пролетариати Самарқанд, ки сарбарши большевикон буданд, қавсбан ба манифести 17 октябри 1905-уми подшоҳ намонши тавонсе ташкил доланд ва дар қорбоғи шаҳр митинги серодаме барпо қарданд, ки дар он зиёда аз қазор қас иштирок доштанд. Ба раёсати маҷлис яқдилона большевик М. В. Морозовро интиҳоб қарданд. Вай қозиронро даъват намуд, ки эҳтиромни шаҳидонро ба қо оваранд.

Ҳуқуматдорон митингро бо воситани дастан қазакҳо пароканда қарданӣ шуданду вале натавонистанд. Дар резолюцияе, ки қозирон қабул қарданд, қунии гуфта мешуд: «...мо ба синфи қорғар, ба ин муборизани суботқору фидоқори роҳи озодӣ изқори ҳам-

²² Епифанов В. М., 1908.

²³ Газетани «Русский Туркестан», 9 ноябри соли 1905. Иқтибос аз китоби Писковский А. В., 1958, с. 195.

дардӣ менамоем ва талабҳои иқтисодии вайро, аз он ҷумла ин талабҳо — бетаъхир ҷорӣ кардани рӯзи 8-соатаи кор ва дар тамоми соҳаҳои меҳнату истеҳсолот муқаррар кардани рӯзи пурраи истироҳатро катъиян дастгирӣ мекунем... Ҳамаи ононе, ки вобаста ба **PDF.Compressor Free Version** шудаанд, бояд фавран авф карда шаванд. Ҳамаи маҳбусони сиёсӣ ва бадарғашудагон бояд фавран озод карда шаванд»²⁴.

Мутаассифона, социал-демократҳои Самарқанд ба ҳуҷҷати зворифреби подшоҳ — манифести 17 октябр созишкорона муносибат намуланд ва ин кори онҳо ба ҳукуматдорони Самарқанд ба андозае имкон дод, ки корпартоии октябрро шикаст диҳанд. Вале корпартоиҳое, ки дар Самарқанд ва дар дигар маҳалҳои кишвар торафт авҷ мегирифтанду ба он коргарони заводи пахта ва дигар заводҳо низ ҳамроҳ шуданд далолат менамуд, ки шури сиёсӣ ва синфии меҳнаткшон хеле баланд шудааст. Қувваҳои революционии кишвар, ки ханӯз таҷрибаи кофӣ надоштанд, сахву хатоҳои худро бартараф мекарданду аз онҳо ибрат мегирифтанд, дасисаву тўхмату бўхтонҳои ҳукуматдоронро рафъ ме-сохтанд, ба кушокушихову террори полицайхову казакҳо муқобилат мекарданду торафт равшану возеҳтар изҳор медоштанд, ки қувваи сиёсӣ гардидаанд, ки иқтидори онро пурра ба назар нагирифтани мумкин нест.

Ҳамин ҳам аҳамияти аввалиндараҷа дошт, ки муборизони пешқадам — аъзои ташкилотҳои социал-демократӣ (большевиқӣ) зарурати ба муборизан зидди ҳукумати подшоҳӣ ва иртиҷо-парастони ҳам умумиросия ва ҳам маҳаллӣ ҷалб кардани оммаи миллатҳои маҳаллиро нағз мефаҳмиданд. А. В. Пясковский қомилан дуруст таъкид менамояд, ки «Русский Туркестан» ва «Самарқанд» барин органҳои матбуот «Масъалаи озодӣ ва баробарии миллатҳо, масъалаи муборизан зидди миллатчиғии буржуазиро ба таври большевикона пеш мениходанд ва борҳо ба ҳимояту муҳофизати халқиятҳои мазлумаи Туркистон баромаданд. Масъалаи, газетани «Русский Туркестан» моҳи декабри соли 1905 «Нехзати озодӣ ва мардуми таҳҷой» ном мақолае ҷой карда дар ин мақола навишта буд: «Онҳо (яъне намоёндогони аҳолии маҳаллӣ — Б. Ғ.) оқибати ноҳуши корпартоии роҳиоханчиён ва дигар корпартоиҳоро фаҳмида, рӯйро ба изҳори умед менамоянд, ки пас аз табаддулоти дзвлатӣ дар ноҳияи дурдасти мо ҳам тартиботи дигар муқаррар мегардад ва баробари ҷорӣ шудани ин тартибот даҳшати ҳалокатбори худсарияту зулму асорату зўрварӣ, ки зодаи тарзи мавҷуданидора асту дар ниҳоди мардум тамоми палидаҳои солими ташаббуси шахсӣ, фаъолияти ҷамъиятӣ ва умуман

²⁴ Газетани «Самарқанд», 22 октябри соли 1905, Иқтибос аз китоби Пясковский А. В., 1958 с. 206.

пешрафти мрданиро тамоман сўхтаву хокистар мекунад, абад-
дудлаҳр барқам хоҳад хўрд. Аз афти қор, кайҳост вайди он раси-
дааст, назарияи бевақлонияи назодҳои олию омиро, ки мулофики
он назодеро худо барои ҳокимият халқ қардасту назоди ин-
гар — назоди омиро ба тараққан нест шудан аз арсаи таърихи
башар маҳкум намудааст, ба қуттии ахлоқ бурда партоем. Фа-
кат тартиботи давлатдорин мо барин тартиботе, ки аз ўқдан
ягон икдоми эҷодию оқилона баромада наметавонад, тавониста-
аст ин гуна назарияро ясои сиёсати дохилии худ қарор диҳад
ва ин гуна сиёсатро нисбат ба мардумин шарқӣ ва сибирӣ раво
бинад. Мо шубҳае надорем, ки аҳолии шашмиллионияфаран киш-
вари Туркистон дар ҳаёти иқтисодии Россия ва дигар мамлакат-
ҳо мақоми намоёнро хоҳад дошт, вале ин қор бо қомбўбияи қо-
миа ба шарте қоман амал менўшад, ки қобилияти меҳнат ва
умуман фаъолияти иқтисодии аҳоли ба дараҷаи лозима баланд
бардошта швад, ин қор бошад ба шарти озодии қомили сиёсат
ин халқи меҳнатдўсту дилсоф қобили иҷро аст»²⁵.

Газетин «Самарқанд» навишта буд: «Замоне, ки ҳокимияти
мутлақ ба тарғибу ташвиқи риёқороқан одамбадбинӣ ва низои
миллӣ тамоми мамлакатро пур аз вақбат менамуд, пролетариати
тамоми миллатҳо дар муборизаи вайди ҳукумати подшоҳӣ му-
таҳид қардани муборизони ҳаман миллатҳоро ягона роқи халос-
сӣ мешумурд»²⁶.

Ташкилоти социал-демократии Туркистон даъватномаҳо, ва-
рақаҳо, хитобномаҳо, ки аз маркази Россия мегирифт, дар ма-
халҳо бо усули тектограф нусхаи ошхоро зиёд мекарду интишор
менамуд. 9 январин соли 1906 дар иқсолагин «яқшиабен хунин»
дар қўчаву наскўчаҳо ва дару дарвозаҳои Уротеппа «Ба граж-
данҳои Уротеппа» ном хитобномае пайдо шуд, ки бо тектограф
ҷоп қарда буданд. Дар ин хитобнома шимордон «Нест бод, ҳоки-
мияти матруқи мутлақе!», «Зинда бод Миҷлисис муҷассисон!» зикр
шуда буд. Хитобнома хусусияти сирф революционӣ дошт. Дар
байни аҳолии Уротеппа, ки шаҳри аз ҷиҳати саноат нисбатан
суст таракқӣ қарда буд, паҳн шудани ин гуна хитобнома шизо-
дат меод, ки ташкилоти революционии пинҳонқор дар арафа ва
дар давраи революцияи якуми рус дар қобати ташаққули ҷаҳон-
бинии сиёсат аҳолии маҳаллӣ таъсири қалон дошт»²⁷.

Бо мақсади муттаҳид қардани ҳаман ташкилотҳои партизани
Туркистон дар моҳи феврალი соли 1906 якумин Конференцияи
ташкилотҳои социал-демократии Туркистон даъват қарда шуда

²⁵ Газетин «Русский Туркестан», 6 декабри соли 1905, Иқтибос аз китоби *Пло-
ковский А. В.*, 1958, с. 486.

²⁶ Газетин «Самарқанд», 8 июли соли 1906, Иқтибос аз китоби *Раҷабов З. Ш.*,
1970, с. 68—69.

²⁷ *Мухторов А.*, 1969, с. 62.

буд. Конференцияи мазкур дар хусуси ташкил додани Иттифоқи ташкилотҳои туркистонии партияи социал-демократии Россия қарор мебарорад. Инчунин дар бобати вусъат додани қорн байни пролетариати миллати маҳаллӣ қарор қабул карда мешавад.

Дар моҳи сентябри соли 1906 Конференцияи дуҷуми ташкилотҳои туркистонии социал-демократҳо дубора ба ин масъала тавассути қарда, бори дигар зарурати пурзӯр кардани муборизаи революциониро дар байни меҳнаткешони маҳаллӣ таъкид намуд. Ин мавқеи большевикон шаҳодат медед, ки онҳо ба муборизаи зидди ҳукумати подшоҳӣ сафарбар кардани меҳнаткешони тоҷик, ўзбек, туркман, қирғиз ва дигаронро нағз мефаҳмиданд. Ташкилотҳои партиявии Самарқанд аз рӯи қарордодҳои мазкур амал карда, бо меҳнаткешони миллати маҳаллӣ алоқаи зич барқарор менамояд.

19 октябри соли 1905 таҳти раёсати большевик Морозов маҷлиси калон барпо мегардад. Қорғарони маҳаллӣ на ин ки дар маҷлис ҳозир буданд, балки дар он фаъолона иштирок мекарданд. Дар резолюцияе, ки маҷлис қабул карда буд, чунин гуфта мешавад: «Маҷлис аз рӯи ихлосоти қорғарони ҳозирбудан сартоқ (он вақт ўзбеку тоҷиконро ҳамин тавр меномиданд — Б. Ғ.) қарор дод, ки талаботи иқтисодии мардуми маҳаллиро дастгирӣ кунад ва ҳамин он фирмаҳоеро, ки меҳнати мардуми маҳаллиро истифода карда меоянд, сахт мазаммат мекунад».

Таъсири большевикон ба қорғарони маҳаллӣ чунон зӯр буд, ки аксар вақт қорпартоҳо характери революционӣ, сиёсӣ доштанд. Соли 1905 дар Осиеи Миёна ҳатто «Иттифоқи роҳноҳанҷиён» таъсис ёфта буд, ки қорн Советҳои депутатҳои қорғаронро иҷро мекард. Дар байни аскарон ҳам ошӯб мекост. Чунончи, 25—27 декабри соли 1905 дар Хучанд дар ротан понтонии туркистонӣ шӯриши революционӣ сар зада буд. Шӯриши бераҳмона пахш гардид. 26 нафар аскарони ротан понтонӣ ба ҳабе гирифта, 7 нафарашон ба қарда карда шуданд.²⁸ Аз рӯи маълумоти архив дар ноябри соли 1905 дар 9 заводи пахтаозакунии Бухорон Нав қорпартоӣ шуда, соли 1906 шӯриши яроқноки роҳноҳанҷиён ба амал омадааст.

Таъсири большевикон на ин ки ба қорғарону солдатҳо, балки ба дигар табақаҳои аҳолии маҳаллӣ мегузашт. Масалан, қосибони Самарқанд аз додани андоз сар кашиданд, дар Уротеппа деҳқонон андозро заминро супурдан нахостанд. Генерал-губернатори Туркистон Сахаров 10 октябри соли 1905 ба Трепов хабар дода буд, ки эҳтимол шӯриши мусаллаҳ бархезад. Граф Витте дар телеграмман рамзӣ ба генерал-губернатор 25 декабри соли 1905 чунин навишта буд: «ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки

²⁸ Раҷабов З, 1970, с. 97—98.

ба кишвари дар ихтиёри шумо будагӣ ҳолати ҳарбӣ қорӣ карда, ба қорпартоён ва революционерон қатъиян хотима диҳед, вагарна қор ба қор мерасад, ки мо дар байни мардуми маҳаллӣ ҳам ба шумо аз бӯи худро гум карда, ба шӯриш замина тайёр мекунем».

Губернатори ҳарбии вилояти Самарқанд ба генерал-губернатори Туркистон дар моҳи декабри соли 1905 ба ин мазмун хабарӣ хавотирангез дода буд: «Дар он қисмати Самарқанд, ки мардуми маҳаллӣ менишинанд, агитаторон халқро ёд медиҳанд, ки андоз ва дигар хирочқоро насупоранд. Дар натиҷа ин ба қамъ шудани андозу хироч аз аҳолии уезду шаҳрҳо хеле таъсир мерасонад». Дар ҳақиқат боқимондаҳои андозу хироч дар уезди Хучанд ба 355 ҳазор сӯми тилло, дар Самарқанд ба 155 ҳазор сӯми расида буданд.

Ошӯбҳои деҳқонон дар ҳама ҷо ба амал меомаданд. Сардори уезди Хучанд навишта буд, ки тирамоҳи соли 1905 тамоми аҳолии уезд аз адои ҳама гуна андозу хироч «ҳам давлатию ҳам иҷтимоӣ» бо исрор сарқашӣ қарданд. Масалан, вай деҳаи Гончиро мисол меоварад, ки аз аҳолии он ҷо аз нимаи дуҷуми соли 1905 сар қарда то июли 1906 «ягон андозе қамъ қардан мумкин нашуд», чунки деҳқонон ба қавли сардори уезд, «як наъвъ муқобилати ғайрифазъолонан дурудароз» нишон доданд. Зимнан, қор фақат «бо муқобилати ғайрифазъолонан» анҷом намеёфт. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон аз қонашон сер шуда, ба ҳукуматдорони подшоҳӣ рӯйрош муқобилат мекарданд. 29 марти соли 1906 дар кишлоқи Чорқуҳи вулуси Исфара воқеаи тезу тунде рӯй медиҳад. Ердӯшчи сардори уезди Хӯканд капитан Румянцев бо ҳамроҳии қариб даҳ нафар амалдорон барои яктарафа қардани қанҷоли обёрӣ ба он ҷо меравад. Дар вақти ба вулуси ҳамсон як қисми обро сар додани шудани амалдорони подшоҳӣ гурӯҳи қалони деҳқононе, ки бо сангу таёқ мусаллаҳ буданд, онҳоро фаъран миёнагир мекунанд. Аз байни индиҳом индиҳон: «Онҳоро сангсор кунед!» «Занед онҳоро!» баланд мешавад. Баъзе аз амалдоронро аз болон асп ғирифта партофта, беяроқ мекунанд. Баъд дар худӣ ҳамон ҷо қамъномаи деҳқонон барпо шуда, оқсаққоли кишлоқро, ки мардум бисёр бад меид, инваз мекунанд ва аз ёрдамчи уезд талаб мекунанд, ки фармонро дар боран тасдиқ намулдани оқсаққоли нав фаъран имзо кунад. Румянцевро ғайр аз ризоят қоран дигар набуд. Оқсаққоли нав ҳамон дам ба иҷрон қори худ шурӯъ мекунанд.²⁹ Айнан ҳамин гуна воқеа дар деҳаи Қӯштегирмони вулуси Нов рӯй дод. Ба он ҷо ҳам барон ҳалли қанҷоли об бо як гурӯҳ одамонаш пристаи Исфону штабс-капи-

²⁹ Дар боран шӯришҳои революционии меҳнатқашони уезд Хучанд инг.: Косилов Н., 1968, с. 121—126 ва ғ.

тан Арцишевский омад. Мисли Чоркӯҳ дар ин ҷо ҳам онҳоро деҳқонони бисёр (зиёда аз 150 нафар) пешвоз гирифтанд, ки аз бедодии маъмурият ба дод омада буданд. Вақте бо фармони Арцишевский обро бастанд, мардум якбора дарафтода, худашон обро кушаданд. Худи Арцишевскийро қариб зада чаппа карда буданд, штабс-капитан маҷбур шуд, ки одамонашро гирифта гузрезад.

Мо фақат ду мисол овардем, ки ба хама ҷо хос буд. Саҳифаҳои матбуоти он солҳо, даҳо чилд материалҳои архив пур аз тасвири шӯро ошӯбҳои деҳқонон мебошад, ки шаклу вусъати гуногун доштанд. Худ аз худ маълум аст, ки амалдорони подшоҳӣ асли воқеаро ба ҳар роҳ таҳриф менамуданд, хусусияти иҷтимоӣ доштани он шӯро ошӯбҳоро рӯйпуш мекарданд. Аз иттиҳоди ҳаракати революционии табақаи пешкадами русҳои кишвар ва муборизаи озодихонаи аҳолии маҳаллӣ, ки большевикон маҳз барои амалӣ шудани ҳамин гуна омилҳо исроқкорона мубориза мебуданд, амалдорони подшоҳӣ мурданивор метарсиданд.

Яке аз шаклҳои ошӯбҳои деҳқонон ба бойҳои маҳаллӣ ва маъмурии подшоҳӣ ҳамла овардан буд. Статистикаи расмӣ ин гуна ошӯбҳоро «ҳамлаоварии ғоратгарона» ҳисоб мекард, вале дар асл хама вақт дар паси таъбири «ҳамлаоварии ғоратгарона» золимону истисморкунадагони худро ҷазо додани деҳқонони камбағал пинҳон дошта мешуд.

Статистикаи ин гуна «ҳамлаовариҳо» аз рӯи «Маҷмӯаи гузоришоти воқеаҳо», ки идораи вилояти Самарқанд тартиб дода буд, чунин аст:

Солҳои 1900—1904 — 131 бор ҳамла

Солҳои 1905—1909 — 359 бор ҳамла

Чунон ки дила мешавад, ба муносибати революцияи соли 1905 дар кишвари Туркистон миқдори «ҳамлаовариҳои ғоратгарона» афзудаанд. Дар байни иштироккунандагони онҳо шахсони шучое низ буданд, ки бо корномаҳои худ шӯҳрат ёфтанд. Яке аз ин қабил шахсони номвар Намоз Пиримкулов ном деҳқони камбағал буд, ки ба дастаи деҳқонони Самарқанд роҳбарӣ кардааст. Ёрдамчи губернатори ҳарбии Самарқанд дар бораи ин одам ба сардори худ чунин менависад: «Намоз дар байни мардуми камбағал бисёр ном баровардааст. Барои хизмати одамон саховатмандона ҳақ мебахад, танҳо бойҳоро ғорат мекунад ба камбағалон бо пул, ғалла, тухмӣ барои кишт ва ғайра ҳаргоҳ ёрдам карда меистад»³⁰.

Намоз ба дастгирию ҳамкори камбағалони деҳот такя мекард. Маҳз отряди вай аз ҷумлаи камбағалони деҳот пур мешуд,

*
 * ЦГА Узб. ССР, И-1, он. 35, д. 244, лл. 2—3.

махн кимбағалони дехот ба бай мадал мекарданд, ки аз таъриби ҳукуматдорон ҳалос шаванд. Аз архив ҳуҷҷате ёфт шуд, ки онро яке аз намонилтони маъмурияти ҳукумати подшоҳӣ тартиб дода буданд. Ҳамакунга ин сар менависад: «Мардуми усод ба ҳаҷ ваҷҳ ягон дерак намекарданд, ҳаҷ кас, ҳагто поллобонко ҳам, наменгӯянд, ки даста аз кучо гузашт, ба кучо рафт, ҷавоби ҳамла их ҳел: ҳаҷ ҷиро надидам, ҳаҷ ҷиро намедонам. Аз ҷор се кимси одимони маъмурияти махлалӣ тарафдори Намоз; роҳбарони даста дар ҳамсоғгин онҳо энидагӣ мекунамду вале онҳо ягон табар намедиданд. Ҷавоби аксари онҳо ҳам их ҳел: ҳаҷ ҷиро намедонам»⁹¹. Амалиёти ғайриқонуни дилеронаи шӯришгарони Намоз Пиримкулов то дар Туркистон яндах даст шудани мавҷи ҳаракати революционӣ дивом дошт. Фақат дар нимаи дуюми соли 1908 ҳукуматдорони подшоҳӣ эълон карданд, ки ин ҳаракат қатъ шудаст, ҳол он ки сарқари ҳасуру шучои ин ҳаракат Намоз Пиримкулов ҳаҷу моҳи июни соли 1907 ҳалок шуда буд.

Дар ин мубайн дар охири соли 1915 дар сарқари Туркистон оташи киклоб яланта мезад. Пас аз қорқартони умумии сибсӣ октябри ҳамон сол дар қалъаи Тошкент шӯриши мусаллаҳ сар яд аз моҳҳои ноябрь-декабрь бо қорқартони умумии сибсӣ авҷ гирифт. Дар ин қорқартой ҳам мақоми асосиро роҳнодаиҷиёи доштанд, аз ҷумла комитети қорқартои қарқарони Черняев, ки қисми яндах ҳаракат дар роҳҳои оҳани Осисӣ Миёна дар зер қарқароти он буд, ҳеле хизмат қард.

Ғилоқи кимбағалани ҳодисаҳои революционӣ

Дар ин дивра қарқарони «Самарқанд», ки ба он болшависқарони дар боло қорқарда М. В. Морозов ва П. В. Позинқои (қорқар М. В. Морозов ба Тошкент қучиқа омад) роҳбарӣ мекарданд, тарғиботи ташиқоти революциониро маҳсусан авҷ қаранд. Болшависқарони Самарқанд ҳам қисли социал-демократқои дигар шаҳрқои қишқари Туркистон дар байни мардум ташиқоти тарғиботи революциониро васаъ ядома меқаранд, варақлаву хитобномаву муқарқарномаҳо навишта паҳн мекарданд, дар митингу намонихон халқӣ нутқҳо ярод меқарданд ва ширқат меқарданд.

Шикаста шӯриши мусаллаҳи декабрь дар ноҳиқҳои марқарли Русси, қи тавре маълум аст, бо қис тадриҷан қибқарани революцион қардид. Моҳҳои янвали соли 1906 дар Туркистон ҳам қуввақои иртиқоъ тадриҷан ба ҳуқум қараштанд. Қишқар аз қолқату қазуқу қолқарихо қоломоқ шуд. Қушоқушию дастқаридову қабсқуқуқову таъқибу таъқару қофтқоққову қадарқарқуқу-

⁹¹ ЦГА УМ, ССР, И-18, он. 2, д. 34, ла. 14—15.

хо, судкунихо ниҳоят бисёр шуд. Нӯкарони бенӯхтаи ҳукумати подшоҳӣ органҳои матбуоти тараққиқарварро мебастанд, нашри газетаву журналҳои революциониро манъ мекарданд. Позняков, Морозов ва дигар муборизони фидокори роҳи озодии халқ маҳкум гардида дар қалъа ҳабс карда шуданд. Вале ба ҳамаи ин бедодихо **PDF Compressor Free Version** маъмурони Туркистон ба меҳнаткашонӣ кишвар часурони мурочиат мекарданд, ки рӯҳафтада на-шаванд, ба воҳима назафтанд. «Қорӣ мо ҳам омад мекунад,— ме-навиштанд онҳо дар варақаҳо,— ва ба он рӯз тайёра дидан даркор!»

Моҳи майи соли 1906 дар кишвар оташи ҳаракати революционӣ боз алаҳга зад. Қорғарони қорхонаҳои таъмири роҳи оҳан дар Тошкент расо як моҳ қорро партофтанду онҳоро тамоми қувваҳои демократии кишвар дастгирӣ намуданд ва оқибат қорғарон ғалаба карданд. Сарвари ин қорпартоӣ большевикон буданд. Тобистони ҳамон сол дар байни қўшунҳои Округи ҳарбии Туркистон ҳам ҷиддӣ шӯру ошӯбҳо шуданд. Дар деҳот ҳам деҳқонон бештар ба ҷунбӣи меомаданд.

Эхтимолӣ тақрори соли 1905 маъмурияти подшоҳиро ба воҳима меандоخت. Генерал-губернатори Туркистон Д. И. Суботин, ки нисбатан наз ба қор таъйин шуда буду зоҳиран гӯё андак овоздибозӣ мекард, феврал маъзул гардид. Ба ҷойи генерал Мациевский таъйин шуд, ки одами бераҳму бешафқати золиму тар-роре буд. Ин генерал тамоми ҳаёти сиёсии Туркистонро зери назорати сахт гирифт. Тамоми кишвар ба қитъаҳо (қад-қад роҳи оҳани Оснён Мнёна) тақсим карда шуд, дар сари ҳар як қитъа махсус «генерал-губернатори муваққатӣ» менстод, ки дар масъулаи таъкибу таъзиру ҷазодихӣ ҳуқуқи беқарон дошт²⁴. Шумораи қўшунҳои «ба тахт солик» зиёд карда шуда, амалиёти суд-хон сайёри ҳарбӣ хеле авҷ гирифт. Намунаи ибрат барои тамоми маъмурони подшоҳӣ губернатори ҳарбии Фарғона Покотило буд, ки матбуоти демократии он солҳо ба вай як лақаби аҷоиб «Хони зирехдори Фарғона» дода буд.

Дар кишвари Туркистон, ки аз давраҳои Кауфман умуман жан্দари набуд, соли 1907 Шўъбаи химояти ноҳиявии Туркистон таъсис ёфт. Зарбаи асосии ин нӯкарони подшоҳ ба сун ташкилотҳои большевикӣи социал-демократӣ равона гардид. Эсерҳо ва меньшевикҳо, ки дар бобати тарқиш ёфтани fronti қувваҳои революционӣ хеле ҷидду ҷаҳд карда буданд, барои ҳукумати подшоҳӣ хавфи қазой надоштанд, ба ин сабаб онҳоро сахт таъкибу таъзир ҳам накарданд.

²⁴ Ҷолиби диққат аст, ки ҳатто ҳамин Мациевский барои золими гузашта ба назари ҳукумати подшоҳӣ на он қадар бераҳм намуд, ба ин сабаб дар ибтидои соли 1907 ӯро маҷбур карданд, ки истеъфо диҳад.

Гарчанде дар ибтидои соли 1907 дар ҷойҳои «руснишини» Осиеи Миёна элани революцияи висбатан боло хест, вале ин борони революция, чунончи дар тамоми хоки империяи Россия, ба маъни наву тавони пурвусъати революционӣ табдил набуд. Ҳамаи маълум буд, ки элани революцияи паст шуда истодааст. Вале, ба ҳар ҳол, ин революция барои пролетариат ва табақҳои васеи демократии Туркистон таҷрибаи ниҳоят муфид гардид ва он барои сарнагуи сохтани ҳокимияти мутлақ ва минбаъд, табaddулотии социалистии соли 1917 тайёрии ниҳоят муҳим шуд.

Революцияи солҳои 1905—1907-уми Туркистон ниҳоят возеҳу равшан нишон дод, ки байни пролетариати мубориз (асосан пролетариати рус) ва деҳқонони мубориз (асосан деҳқонони миллатҳои маҳаллӣ) иттиҳоди ниҳоят зич ҳатмист. Большевикон мӯҳим зарурати иртиботи илҳоқи муборизаи зиддиимпериалистии миллии озодихоҳӣ ва революцияи зиддифеодалии буржуазии демократиро таъкид менамуданд ва ҳаёт ҳомилан дуруст будани ин мавқеи большевиконро исбот кард ва большевикон ҳам дарвоқеъ барои татбиқи амалии ин иқтидосҳои ленинӣ ҷадду ҷаҳда бемисли нишон доданд. Маҳз ба шарофати ана ҳамин ҷадду ҷаҳд на фақат меҳнатқашони бисёрмиллионинафарон Осиеи Миёна, балки меҳнатқашони Шарқи ҳарича—Империяи Усмонӣ, Хитой, Эрон, Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо ба революцияи ҷалб гардиданд, барои фаъолияти сиёсӣ «бедор» шуданд.

Аммо маълум, ки ҳодисаҳои пуртуғъии тӯфонзамои Туркистон аз ҳама бештар ба хоки ҳамсоя — ба аморати Бухоро асар кард. Хабарҳои революцияи рус ба тамоми шаҳри деҳоти аморат роҳ меёфт. Ин хабарҳо дар ин ҷо заминан мусонд меёфтанд ва эшон бе ин ҳам шадиди ин мулки феодалиро шадидтар мекарданд. Мардуми зору ҳақиру номолу ағбори Бухоро ба ғоят суғат ба ҷунбиш меомад, кӯркурони амал мекард, вале ҳамин ки ба ҳаракат омад, пеши роҳи ваиро гирифтаи қори осон набуд. Байни аҳолии кишварҳои Туркистон ва аморати Бухоро алоқии мустаҳкам буд. Дар айни замон шӯру ошӯбҳои кишварҳои Туркистон ғушотан сиёсӣи ҳукумати подшоҳӣ дар Бухоро ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё 27 июли соли 1906 хабарҳои навишта буд: «Мувофиқи баъзе овозаҳо, ки то ба мо расид, сарҳадҳои Самарқанду Фарғонаву Тошкент аз Бухоро таппонҷаву милтиқ хариди гирифта мерафтаанд. Дар Самарқанд ҳавале набудааст, ки милтиқ таппонҷаи нашошта бошад».

Ба андозаи ба ғуши оммаи деҳқонону қосибони аморат расидани хабарҳои муборизаи қатъии қувваҳои тараққипарвари Туркистон зидди мутлақияти подшоҳӣ, деҳқонону қосибон ҳам зидди ҳукуматдорони феодалии худ фаъолтару қатъитар ба ҷои мекӯшанд. «Аз соли 1907,— навишта буд Д. Н. Логофет,— дар аморати Бухоро дар байни аҳолии ҷунбишу изтиробии номӯайяне мушо-

худа карда мешуд... дар аснон андозгундорӣ задухӯрдҳои майда бағоят тез-тез рӯй меодагӣ шуда, қариб ба ҳодисаи доимӣ мубаддал гардида буд... Мо дар кишлоки дурдасти Бухорон Шарқӣ нишаста будем ва аз бисёр одамон хабарҳои гуногуни тоза мешунидем. Онҳо гоҳ мегуфтанд, ки дар бекии Хисор талотӯб ҳаста, амлоқдорон **PDF Compressor Free Version** гоҳо аз ҷое овоза пайдо мешуд, ки дар Дехнав мардум ҷазон зақотчиरो додааст. Норозигии номаъйан аз бекҳо ба шикваю шикоятҳои бешуморе аз амалдорони хурд табдил меёфт, ки охири охирон одамон дар ҳусуси имкони сар шудани шӯриш дар давлати хонӣ гап мезадагӣ шуданд²². Дарвоқеъ соли 1905 ва соли 1908 садҳо нафар аҳолии Хойит ва Қалъаи Лабноб зидди шаҳон Қаротегин рӯйрост ошӯб бардоштанд²⁴. Тирамоҳи соли 1907 дар Хисор мардум ба шӯр омад. 8 сентябри ҳамон сол шаҳри Қаротег аз zilzilaи сахт вайрон шуд, вале дастан ҳарису ноодами беку бойхову амалдорон ба ҷои мадад ба офатзадагон худашон ҷизу ҷоран ночизи мурдагону маҷрӯхонро толону тороч карданд.

Соли 1908 аҳолии кишлоки Ғузни қитъаи Мастҷоҳ ва деҳаи Қароянтоки қитъаи Уротеппаи вилояти Самарқанд бедодию ҳаромкорноӣ дуздии намоёндагони маъмурияти подшоҳиро дида бо сангу калтак ба онҳо дарафтоданд. Албатта ин гуна шӯру ошӯбҳои зиддиҳукумати тоҷикони кишвари Туркистон ба тоҷикони аморати Бухоро ҳам бешубҳа таъсир расонда онҳоро ба мубориза сафарбар менамуд. Моҳи феврالی соли 1910 мардуми Қӯлоб шӯриш бардошт. Сабаби шӯриш толону торочи амлоқдорону зақотчиҳои бек Муллоаҳмад-бий буд. Бек ва муқаррабони вай аз ҳисоби деҳқонони беизво давлату сарвати беҳад ҷамъ карданд ва асосан аз фарқи он нархи ғалла истифода мебарданд, ки байни нархи бозори маҳаллӣ ва нархи ғалла дар вақти андозу ҳосилгундорӣ вучуд дошт.

Аҳоли ба муборизан қатъии зидди феодалони истисморгар тайёри мелид. Амир ин авзон Қӯлобро шунида ба онҳо яке аз муқаррабони маққору фиребгари худ — девонбегиро равон кард. Муллоаҳмад-бий бошад, дар навбати худ ба посбонҳои наздиктарини сарҳадчиёни рус, ба сардори дастан сарҳадчиён полковник Гайдебуров қосид фиристода мадад пурсид. Девонбегӣ пеш аз кӯшунҳои русҳо расида омаду чанд тadbир андешид. Пеш аз ҳама аз номи издиҳомӣ панҷсаднафараи мардум арзише қабул кард ва бекро аз мансабаш азл намуд. Баъди ин кӯшунҳои рус ҳам расида омаданд, вале молу мулки торочкардан бек дар дасти худаш монду ҳагто гали гашта додани он набаромад ва шӯриш

²² Логофет Д. Н., 1911, ҷ. II, с. 264.

²⁴ Маҷлисое А., 1967, с. 302—303; дар бораи Қаротегин умуман инг.: тадқиқоти муфассали Кисляков Н. А., 1954.

хам пахш қарда шуд.⁸⁵ Ин шӯру ошӯбхон мардumi Бухорон Шаркӣ далолат менамонид, ки дар шуури сиёсии аҳолии маҳаллаи дигаргунӣ шудааст, шуурнокии синфӣ онҳо хеле тақмил ёфтааст ва нисбат ба тарзи торочи феодалӣ, ки дар хоки амораг ҷараён дошт, муқобилату норозигӣ рӯз ба рӯз меафзояд.

Ба ҳамин тарз, қисми пешқадами меҳнатқашони тоҷик дар шаҳру деҳот таъсири революцияи рус ба амалиёти ғайбонаи сиёсӣ омода шуд. На қорӣ қардани ҳолати ҳарбӣ, на ҷазодаҳаҳо оташи муборизаи революционии меҳнатқашонро фуру нишонда наметавонистанд, ки он баъдтар дар зери байрақҳои Революцияи Кабири Социалистии Октябр бо қувваи нави зафаровар авҷ гирифт.

⁸⁵ Стеценко Н. А., 1963, с. 125—127.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВРАИ АЗ СОЛИ 1908 ТО СОЛИ 1917

1. РЕВОЛЮЦИЯИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917

Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати
Бухоро баъд аз революцияи солҳои 1905—1907
ва то Чанги якуми ҷаҳонӣ

Ба ҳукуматдорони подшоҳӣ муяссар гардид, ки муваққатан
ғолиб омада, аввалин революцияи русро бугӣ кунанд. Аммо онҳо
зиддиятҳои оштинопазиреро, ки поёни империяи калони подшо-
хиро суғуст мекарданд, ҳеҷ бартараф карда наметавонистанд. Ин
зиддиятҳо бағоят тезу тунд гашта, боиси хурӯҷи нави революци-
онӣ гаштанд. Соли 1910, чунон ки, дар Россия, дар Осиёи Миёна
ҳам мавҷи муборизаи синфӣ боло хест. Масалан, ҳуди ҳамон сол
дар вулуси Қонибодом қорғарони қони нафти «САНТО» кор-
партой карданд. Муборизаи муттафику мутташаққили қорғарон
маъмуриятро маҷбур сохт, ки ба талаби қорғарон розӣ шавад,
дар натиҷа музди қорғарон зиёд ва муддати он кӯтоҳ карда шуд.
Ҳуди ҳамон сол ангиштканони Сулукта қорпартой карданд ва ба
онҳо қорғарону хизматчиёни станцияи Драгомирово ҳамроҳ шу-
данд (дар ин ҷо қорхонаҳои таъмири қонҳои Сулукта ва маъму-
рияти қон ҷойгир буд; ҳозир ин ҷо посёлкаи Пролетар). Шӯру
ошӯбҳои деҳқонон ҳам авҷ гирифт. Соли 1912 дар вулуси Нав
деҳқонони қарздор ба ҳаёли судхӯри қалон ҳамла карда васи-
қаҳои қарзро сӯхта партофтанд¹.

Меҳнатқашони аморати Бухоро, ки аз зулму асорати гӯшно-
шуниди бойҳои маҳаллӣ ба танг омада буданду ин бойҳоро ҳу-
куматдорони Петербург дастгирӣ мекарданд, махсусан бо қаҳру
ғазаб шӯру ошӯб бардоштад. Ин шӯри ошӯбҳо ба дараҷае вуъ-
ат ёфтанд, ки ҳукуматдорони империяи Россия ҳам ба воҳима

*

¹ Қаримов Т. Р., 1966, с. 86—87.

афтоланд. Кор ба чое расид, ки «масъзлаи Бухоро» ва рохдон «танзими» он (маълум, ки бо таъбири амалдорони подшоҳ) мавриди ташвишу тарадлуди зиёд ва мухокиман махсуси амалдорони олимартаба қарор ёфт.

Соли 1909 наҷиб шудани «Қишвари беҳукукӣ. Аморати Бухоро ва авзон имрузаи он» ном китоби Д. Н. Логофет ба ин мочаро тақосе гардид. Муаллифи ин китоб чанд сол дар Осийи Миёна зиндагӣ қарда буд. Дар байни дараҷоти мансабҳои маҳаллӣ мартабаи баланд ҳам дошт — сардори идорани Округи гумрукии Туркистон буд. Логофет чизи навиштаашро назъ мефаҳмид ва ҳукуматдорон ҳам ҳеҷ баҳонае надоштанд, ки ўро дар «тарғиботи революционӣ» муттаҳам намоянд. Аслашро гирем, мавқеи Логофетро мавқеи ҳамдарию ҳамхорӣ висбат ба меҳнатқашони тоҷику ўзбек гуфтаи ҳам ҳеҷ мумкин набуд. Логофет фақат гами ҳамиро меҳурд, ки обрӯю эътибори ҳамон тарғиботи маъмурию сийёсӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ дар Осийи Миёна қорӣ қарда буд, наст нашавад. Вале дарвоқеъ, «Қишвари беҳукукӣ» ин ҳукми сахтест ба тамоми он худсарият беодилоҳи феодалӣ, ки дар аморати Бухоро ҳукмфармо буданд ва онҳоро табақаҳои харбият феодалӣи Россия бевосита дастгирӣ мекарданд. Қорманда дар ихтиёри генерал-губернатор буда — генерал-майор Дринги дар боран ин китоб ба генерал-губернатори Туркистон маърузае ирсол намуда навишта буд, ки «ин китоб аз беодилоҳи дохилии Бухоро, аз худсариятову бемаъзагиҳои маъмурию Бухоро, ки барои кирдори худ ҳеҷ гуна қазое намебинанд, сухан меронад»².

Д. Н. Логофет менависад, ки тамоми амалдорону маъмурию амир қариб 50 ҳазор нафар мебошанд (ба ин ҳисоб сарбозон дохил не) ва ҳеҷ кадоми онҳо аз ҳукумат маош нагирифта, фақат аз ҳисоби толону торочи аҳоли зиндагӣ мекунад. Амир ба баъзе одамон онла-онла одамонро пешкаш намуда, қариб ба гуломӣ медахад ва иҷозат ҳам медахад, ки сепки даромани он онлаҳо кашиди гарифта шавад. Барои адои қарзу ҷарима савдон музоядари бисёр истифода мебаранд ва баъзан дар биробари молу мулк зану фарзанди қарздорро ҳам ба фуруш мегонанд. Боварии кас наисояд, ки дар асри XX, дар он сарзамини, ки тахти «васояти» империяи Россия мебошад... гуломдорӣ хасту ривҷ дорад! Ҳукумати амир миқдори андозу хироҷро торафт зиёд мекунаду барои эҳтиёҷи мамлакат як пули сийхро дарег меборад ва асосан пулро барои таъмини лашкар сарф мекунад, зеро он барои андозу хироҷчамъкуни дарқор мешавад. Аммо пулҳои ниҳоят калон зеро нардан «тӯҳфа»-ю «пешкаш»-ҳо барои ришван амалдорони маъмурияти генерал-губернатории Туркистон ва калониҳои Петербург сарф мешавад. Расман даромани Бухоро 2,5 млн.

•

² ЦГА Уэб. ССР, И-18, ҷ. 2, д. 251, л. 1.

сӯм аст, ки 1,5 млн.-и он барои лашкар, 900 ҳазораш барои амир ва 100 ҳазораш барои козибу муллоҳо ҳарч мегардад. Вале аслан, меғӯяд Логофет, аз мардум сола 18 млн. сӯм пул ситонда мешавад, ки ҳамаи онро худӣ амир ва нуқарони калону хурди вай — қулҳои ӯ парвандагӣ беку амлоқдор ва ғайраву ва ҳоказои вай нуши ҷои мекунад. Логофет галаширо давом дода : е-ғӯяд, ки мардум ба ҳалли қашшоқию бенавой расидаасту рӯзи сериро намебинад ва ба мурданаи кам мондааст, бинобар ин тақлиф мекунад, ки филҳол ба ҷои тартиботи маҳаллии маъмури тартиботи умумироссиягиро ҷорӣ карда, амирро фақат ҳамчун намояндае мондан даркор.

Вазъияти шадиди аморати Бухоро, ки эҳтимоли таркиданиш дур набуд, дар Тошкент дар маҷлиси махсуси машваратӣ муҳокима карда шуд, ки дар он генерал-губернатори Туркистон Мищенко, ёрдамчи вай Коңдратович, сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Рихтер, ғумоштан сиёсии Россия дар Бухоро Лютш ва дигарон иштирок доштанд. Масъалаи яқум, ки диққати ҳама-ро ҷалб карда, ниҳоят кушоду равшану луччаку пӯстканди таъбир карда шуд, ин тавр буд: «Дар боран ба гардани аҳолии аморати Бухоро беҳад зиёд бор шудани андозҳо, ки ба туфайли ниҳоятдараҷа бевичдон будани ҳукуматдорони маҳаллӣ ба аҳолии аморати Бухоро бағоят гарон меафтаду миёншикзи аст». Ақнуи внаш иддаои қадом-як «нависандан бенӯхта» набуд, ки китобаш ба ҳодимони давлатӣ маъқул нашуд. Инвеш ақнуи муҳокимаи махсусу расмии пӯшидан масъала буд, ки дар айни он фикру ақидаҳои расмӣ ба таври кушоду равшан изҳор гардиданд ва минабаъд дар мақтуби қомилан махфӣи генерал-губернатор, ки ба вазири ҳарбӣ ирсол дошта буд, зикр ҳам ёфтанд. Хӯш, ки ба шӯрон олин мансабдорони олимартабан Туркистон чихо гуфт? Иқрори онҳо ба дараҷае аҷиб аст, ки барои зикри онҳо мақоми муносиб додан даркор. Дар шартномаҳои солҳои 1868 ва 1873-уми байни Россия ва Бухоро моддаҳои няз буданд, ки мувофиқи онҳо амир бояд ғуломдорӣ ва ғуломғуруширо бекор мекард, вале дар ин бобат дар Бухоро ҳеҷ қор карда нашуд. «Ба шарофати ҳокимияти русҳо ҳокимони Бухоро хеле бурд карданд, зеро пештар воҳимаи ҳучуми душманони беруи онҳоро маҷбур менамуд, ки ба ин ё он роҳ дутфу салоқати табааи худро ба даст оваранд ва бедодиғу худсарии бекхову амлоқдоронро қамтар қунанд. Ақнуи бошад, амир тамоман ба умеди ҳимояти сарнайзаҳои русҳо мебошад ва парвои қору бори мамлақатро надорад...»

Албатта ҳозирон ҳама мағз андар мағз подшоҳпараст буданд, ба ин сабаб имони қомил доштанд, ки сабаби бадбахтии халқи тоҷик ва дигар халқҳои аморати Бухоро фақат «парвои қору бори мамлақатро надоштани амир» аст. Сарфи назар ба ин, онҳо маҷбур шуданд иқро намоянд, ки мардум «батамом ба «хитиёри маъмурони ҳарис партофта шудааст, ба маорифи халқ қисе аҳа-

мият намедихад, роҳхovu пулхо... ҳама фатарот шудаанд, нархи чизҳои зарурӣ ба касофати хирочҳои бешумор ниҳоят баланд мебошанд ва мардум рӯз ба рӯз бенавоғар мешавад.

Масъалаи даромади амир ҳам диққати ҳамаро ҷалб кард. Гумошти **PDF Compressor Free Version** дар Бухоро таъкидан гуфт, ки маблағи даромади амирро махфӣ нигоҳ медоранд, вале мувофиқи «гуфтаи баъзе одамон» ин даромад соле ба 7,350 ҳазор сӯм мерасидааст. Дар мағни қарори маҷлиси машваратӣ чунин як таъбири тақдир ба назар мерасад: «Агар фарз кунем, ки амир аз замиа ба ҳисоби миёна соле 5 млн. сӯм меғундорад, ҳамин маблағ ҳам аз маблағе, ки тамоми аҳолии маҳаллии кишвари Туркистон меғундорад илова бар ин нисбат ба аҳолии Бухоро шуморашон ду маротиба бештар аст, чор маротиба зиёдтар мебошад». Агар ҳаминро ба назар гирем, ки нуқарони ҳукумати подшоҳӣ меҳнатқашони Туркистонро чанд қабат пӯст меканданд, пас тасаввур кардан муҳол аст, ки аҳолии табааи «аълоҳазрат амири Бухоро» то ба қадом дараҷа табоҳ буд.

Агар ба умеди он шавем, ки генерал-губернатору муҳаррабони азӣ ҷиддан дар ғамн ислоҳи вазъият мешавад, саҳт саҳв хоҳем кард. Дарвоқеъ, ин калоншавандаҳо бедодию худсарии ваҳшӣнаи ҳукуматдорони Бухороро таъкид намуда, гуломвор мутеъ будани халқро изҳор дошта, ба чунин қарор омаданд, ки... ба гумоштан сӯси ин дар Бухоро буда, супурда шавад, ки дар бораи иқтисод ва андохҳои маҳаллӣ чунин маълумотҳоро гирд оварда². Иттиҳоди синфия иқтисомгарони мухталифу гуноғунмиллати империяи Россия, ки зидди иқтисомшавандагон равона шудааст, ана ҳамин тавр қушоду раъшан зоҳир шуд.

Пас аз якҷанд моҳ, тирамоҳи соли 1909 дар Тошкент барон муҳокимаи вазъияти Бухоро боз ҷамъомаде баргузор гардид ва иштирокчиёни он ҳам хеле ғап доданд, ки «дар аморат дигаргуниҳо мувофиқи мақсад мебуд», пас аз ин масъаларо ба ихтиёри Маҷлиси мақсуси машваратӣ оид ба вазъияти Бухоро ҳавола карданд, ки он дар Петербург 28 январӣ соли 1910 шуда гузашт. Аз дараҷаи зътибори ин маҷлис ҳайати иштирокчиёни он шаҳодат меғиҳад. Маҷлиси машваратӣ дар тахти раёсати раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилии Россияи подшоҳӣ Столыпин меғузашт, дар он вазири молия Коковцев, вазири корҳои хориҷӣ Извольский, вазири ҳарбӣ Сухомлинов, сардори штаби генералӣ Гернгросс, ёрдамчи вазири корҳои хориҷӣ Сазонов, генерал-губернатори Туркистон Самсонов ва дигарон иштирок карданд. Инҳо хеле ғапфурушӣ карданд, ки «ба сабаби дар кишвар набудани хочағии ботартиби пулӣ» ва набудани ёри тиббӣ «аҳолии табааи Бухоро бениҳоят хароб аст», лашқари сершуморе

* ЦГА Узб. ССР, И. 2, д. 251, лл. 65—68.

вучуд дорад, ки барои таъмини он 1 млн. сўм даркор ва ғайраву ва ҳоказо. Ба «гушан дурдасти аморат» — ба Бухорои Шарқӣ мароқи махсус зоҳир карда шуд, алаҳхусус, ки дар боран ин ноҳия ҳукуматдорони подшоҳӣ хабари ноҷизе мегирифтанд. Ин маҷлис маҷлиси «Амори» буд, ба бозори ғалфурушӣ дигар ҷизе нашуд. Пеш аз ҳама сабаб ҳамин буд, ки шишироқчиёни маҷлисро ҳатто ба гушан хаблашон намеомад, ки бо ҷӣ роҳ «ба соҳибхитиёрии қомили шоханшоҳ», яъне амир даҳолат қардан мумкин будааст. Самсонов дар як шакли ҳаросону дарзони нодилона барои муҳокима тақлифе пеш ниҳод, ки дар аморат баъзе дигаргуниҳо қардан даркор, вале фақат баъди ин ки ягон вақт аморат ба Россия ҳамроҳ карда шавад, вале ҳамин тақлифи нимҷонро ҳам Столыпин рад кард. Столыпин қатъиян гуфт, ки «ҳомдаррон қардан дозим не... хусусан дар ҷунии замонаи нотинҷ ки тамоми қувваи империя барои тақмили дохилии мамлакат равона шудааст». Маълум ки Столыпин революцияи солҳои 1905—1907-ро дар назар дошт, ки баъди он аппарати давлатии ҳукумати подшоҳӣ ҳеле вақт ба ифоқа омада натавонист. Самсонов боз аз номи маҷлис машваратии Тошкент доиҳаи ноқису думбурридан баъзе илохотро — дар Бухоро ҷорӣ қардани «бюҷети ботартиб», дигар қардани тартиби андозҳо, ё кам қардани лашқарро низ пеш ниҳод, вале ҳамаи онро арқони ҳукумат фавран рад қарданд.

Намояндагони вазорати қорҳои хориҷӣ бо дастгирии дигар шишироқчиёни маҷлис таъкидан гуфтанд, ки «ба ҳисобу қитоби пули амир даҳолат қарда, аз вай тартиб додани ин ё он гуна бюҷетро талаб қардан ва ҳамчунии кам қардан шумораи лашқарро низ тақозо намудан, бешак, таҳрифи истиқлоли вай ва тақсири эътибори вай мебуд». Бинобар ҳамин қамъномаи ин подшоҳнарастони гузаро ҷуний қарор баровард: «Масъалаи бюҷет, масъалаи лашқар, масъалаи тағири тартиби андоз бардошта нашавад, роҳи ба мо мақбули беҳдошти вазъияти Бухоро муайян қарда, онро рӯйрост не, балки тадричан ба иззати нафси амир нарасида, номасълум ба вай фаҳмондан даркор ва ба худӣ вай имкон додан дозим, ки аз номи худаш ва бо роҳу усулҳои ба шаронти маҳаллӣ мутобиқу муносиб он тадбирҳоро ба амал барорад». Маълум ин фақат ҳамин буд, ки лом нагуфта аз гуноҳи тамоми он селани даррандагони Бухоро гузаштанд ва хунрезияи қушоқушиҳои онҳоро таҳсин гуфтанд.

Маҷлиси машваратӣ қобили қабул доист, ки «минбаъд он одаи то ба ҳол дар Бухоро мавҷударо бояд бекор қард, ки мувофиқи он агар мансабдорони рус ин ё он қору вазифан ба амир вобастаро иҷро намоянд, амир хатман ба онҳо тортуқ медиҳад» (аслан ин ришваю порадиҳии рӯйрост буд, ки аз ҳисоби толону торочи меҳнатқашон қарда мешуд) ва дар ин бобат як қарори муҷмал қабул ҳам қарда, ба вазирӣ ҳарбӣ супориш дода шуд, ки «инро мавриди назари марҳаматбори эълоҳазрат император

созад, то роҷеъ ба ин, маншури мубораке шавад, ки ба муас-
сисаҳои мутааллиқ чун дастурамал ирсол гардад»⁴.

Хуллас, тамоми амалдорони хурду калону насту баланди под-
шоҳӣ дар Бухоро ба маънои гушношунид, ваҳишона толону то-
роҷ шудани меҳнаткешон, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронд,
воқиф буданд, аммо ба меҳнаткешони бадбахти Бухоро (ва маъ-
лум, ки ҳам ба меҳнаткешони Осмён Миёна ва умуман ҳам ба
меҳнаткешони тамоми империяи Россия) дастӣ ёри дароз наме-
карданд ва парвоя надоштанд. Аҳволи мардум сол ба сол табох-
тар мешуд. Дар баробари ин даромади аппарати феодалию клер-
икалии амир сол ба сол меафзуд. Аз ҳисоби арақи чабини хуни
меҳнаткешони тоҷик ва ғайра на фақат бойҳои Бухоро
киса пур мекарданд. Табақаҳои буржуазии помещикҳои Россия
ҳам насибани худро зада мегирифтанд. Дар ин бобат тақолию
даводавию ташвишу таралдуҳон арқони молӣ, соҳибони банку
корхонаҳо ва умуман каллобу каззобони олимансаб, ки бо дар-
бори худӣ подшоҳ қаробат доштанд, ҷолиби диққат аст.

Соли 1915 дар Бухоро ғайр аз шӯъбаи Банки давлатӣ бо-
7 шӯъбаи банкҳои хусусӣ буд, ки ҳамаи онҳо бо сармояи хориҷӣ
алоқаманд буданд. Ин банкҳо дар дасти концессионерҳои калон
буданд ва онҳо бо иҷозати ҳукумати амир барои концессияи ир-
ригационӣ заминҳои бисёреро мегирифтанд. Масалан, гумоштаи
Банки Русу Осмён Стомба соли 1913 дар бекии Қабодиён 10 ҳаз.
десятина замиро ба муддати 99 сол ба концессия гирифта буд
(қитъаи «Гавҳаралӣ»). Ҳукумати Бухоро аз соли 1912 то соли
1915 ҷамъулҷамъ то 300 ҳаз. десятина замиро ба концессия дод.

Ғайр аз қитъаи «Гавҳаралӣ» бо 2 концессияи дигар дода шуд-
иш соли 1914—«Айвач» 5 ҳаз. десятина заминҳои, ки дар қарбни ба
гуна Аму рехтани Қофаринҳои воқеъ буданд ва соли 1915 «Кӯрғон-
ёри М. Та» 65 ҳаз. десятина замин (ин заминҳо ҳозир ҳудуди РСФСР
қарланд, истисно мебошанд).

Аз дараҷаи ари Бухоро ва амалдорони вай ғайр аз ситондани андозу
дат меҳнат, зақоғу, пораву ришва ҳаёлотию савдогарӣ ҳам мекарданд.
ти вазирон ва давлат тамоман кисаи худӣ амир шуда мовд. Дар ин
пин мегузаришани давлат тамоман кисаи худӣ амир шуда мовд. Дар ин
риҷи Извоустод Айни дар «Материалҳо оид ба таърихи иқтисоди Бухоро»
ралӣ Г. О. маълумоти аҷоиб овардааст. Соли 1913 даромади амир
рал-гуф млн. сӯми тилло буд, ки ин таъри харҷ мешуд:

Таъмини сарбозон — 1 млн. сӯми тилло
Таъмини вӯхарҳо — 100 ҳаз. сӯми тилло.
Ҳарҷи тортуқҳо — 1 млн. сӯми тилло
Ҳарҷоти гуногун — 100 ҳаз. сӯми тилло

⁴ ЦГА Узб. ССР, И-3, ош. 2. 467, лл. 149—204.

Маорифи халқ ва тандурустӣ — ягон тин ҳам не.

Тамоми хароҷот 2200 ҳаз. сӯми тилло. Тамоми пули аз ин боқӣ, яъне зиёда аз 27 млн. сӯми тилло барои зиндагию айшу ишрати амир сарф мешуд. Хамаи ин далолат мекунад, ки дар аҳди амири охири Олимхон қолону тӯроҷ шудани мардум ба авҷи аъло расид. Саросари аморат қаҳатню гушнагию касалиҳо ҳукмфармо шуданд. Аммо ҳукуматдорони Бухоро ба ин шарҳе надоштаанд, на дар ғами маорифи халқ буданду на дар ғами нигоҳдорин тандурустии мардум, ҳатто оддитарин намудҳои хизмати тиббӣ набуд.

Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ

Робитан миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин қор миллатчиёни тотор ҳам сахм гузоштаанд), яъне дар ҳамон даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмии империяи Усмония гардид ва ин робитаҳо пас аз революцияи соли 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон Анваршошо, Талъатшошо, Чамолшошо ва дигарон ақидаҳои пантуркияро бо ҷидду ҳаҳд тарғибу ташвиқ менамуданд, тамоми халқҳои «мусулмон», аз он ҷумла, халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиеи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як «давлати усмонӣ» муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақсади асосии онҳоро ба як шакли муайян оварда гуфта буд, ки «ватани туркон—на Туркияву Туркистон, балки кишвари абадзиндаву бекарони Тӯрон аст»⁵. Пешвои аслии ҷавонтуркон Анваршошо ҳам ба нияти таъсиси «Тӯрони Қабир» аҳамияти калон меод. Вале қор фақат бо ният аъҷом намеёфт. Аз Туркия ба Осиеи Миёна ҷосусони пантуркия меомаданд, қору бори пайрзони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши қору амалиёти минбаъдаро нишон меоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Ғарҷанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон бо ҳавф менигарист ва ҷосусони оиро сахт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани «Чамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» омаду рафти ҷосусони пантуркия аз Туркия ба Осиеи Миёна хеле зиёд шуд. Ин чамъият дар таҳти назорати маҳсус ва ҳимояти шубҳаи маорифи партияи ҷавонтуркон «Иттиҳод ва тараққӣ» ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркия доктор Нозим амал мекард. Ге-

⁵ Иқтибос аз китоби *Alp Tekin*, 1915, S. 16.

перал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осеёбмӯнагии Россия ҷаҳқа шудани Туркиро днаа, ба ташвиш афтод ва 24 августи 1910 ба раиси Совети назирон ва вазири қорхон дохилӣ Столыпин навишт, ки соли 1910 омада рафта туркиҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар инми якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1909 ду маротиба зиёдтар туркиҳо омада рафтанд.⁶

Аллакай соли 1910 бо имдоди «Ҷамъияти Бухоро оид ба иттиҳори дониши муфид дар байни ом» мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва давлатҳои Осиеи Миёна қариб сад студент қабул карданд. Даре нагузашта дар Истамбул «Клуби студентони мусулмони Россия» нушода шуд. Ин клуб ҳам мисли «Ҷамъияти Бухоро...» маркази одамгирӣ, тайёркунии ва фиришодани ҳосусон ба Осиеи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис кардани буданд. Масалан, ҷалдиҳои Бухоро бо ташаббуси худ барои маъраҷ ба мусулмонони «донисталаб» муассисан ҷайрият кушодани шуданд. Гумоштаи осеёби Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки ҳайати муассисон нияти ба тамоми Осиеи Миёна паҳн кардани нуфузи ин «муассисан ҷайрият» далолат менамояд, ки он «дар банди сазъо кӯшишҳои миллатпарастӣ» мебошад. Гумоштаи осеёби дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият бо ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.⁷

Яне аз сарзариҳои намоён ва роҳбарони гоянии ҷалдиҳои Осиеи Миёна Мунавварқорӣ Абдурашидовро сардори ҷалонтуркиҳои ҳосуси партияи «Иттиҳод ва тараққӣ» дар Тошкент гуфтаи мумкин аст. Мунавварқорӣ мудирӣ яке аз мактабҳои ҷалди буд, дар нашриҳои панисломия филология ширкат менард, журналҳои китобҳои туркиро тарҷума ва нашр менамуду пулашро ба Истамбул ба фонди «Ҷамъияти имдоди миллӣ ба флотии Усмонӣ» мефиришод. Дар ҳавли Мунавварқорӣ мунтазам маҷлисҳои пӯшидан ҷалдиҳои, ки зоҳиран ба зиёфат мемонд, баргузӯр мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои тарғиботи пантуркии мубодилаи таҷриба мекарданд. Инструкторҳои аз Туркия омада дастурҳои меоданд. Худи Мунавварқорӣ борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта қору бори ҷалдиҳоиро тағиш карда меомад. Фаъолияти Мунавварқорӣ ҷумон вусъат гирифт, ки Шӯъбаи Ҷамъияти ноҳиявии Туркистон ўро ба зери назорати худ қарор дод.

Ҷалдиҳои дар шахрҳои гуногуни Осиеи Миёна ҳар гуна «ташкилотҳои имдоди Туркия» таъсис меоданд, ки онҳо ба фонди Туркия ташвиқоти тарғибот мебарданд, барои иҷрои маросимҳои гуногуни динию дунявӣ пул меғундоштанд. Хатто ҳоҷҳои Туркистон ҳам ба тарғибу ташвиқи гояҳои панисломия сазфарбар ме-

⁶ ИГА У:б. ССР, п. 1, оп. 31, д. 648, л. 1.

⁷ ИГА У:б. ССР, 4, 2, оп. 2, д. 439, л. 5-6.

шуданд. Ба ононе, ки ба ҳаҷ мерафтанд, таъкид карда мешуд, ки «султон халифи мусулмани асту ба зай итлоати комил бояд кард» ва онҳо пас аз ҳаҷ бояд дар ҳамаи ҷо ғояҳои «иттиҳоди ваҳдати тамоми мусулмонон» мекарданд.⁸

Дар солҳои Ҷанги якуми ҷаҳонӣ як гурӯҳ пайравони пантуркизм, ки ба онҳо Юсуф Оқчурӯғлӣ роҳбарӣ мекарду ҳамзамон аз Россия муҳоҷират карда буданд, фаъолияти худро ниҳоят вусъат доданд. Ин миллатчиҳо, ки худро «намоёнидағони тамоми мусулмонони Россия» меҳонданд, ба пойтахти давлатҳои рафтумомад доштанд, ки бо Россия меҷангиданд ва дар ҳама ҷо ҷор мезаданд, ки дар Россия «давлатҳои соҳибхитиёри исломӣ» ташкил кардан даркор. Дар ин бобат «фаъолияти» яке аз миллионерҳои калонтарини Осиеи Миёна, пайрави ашаддии пантуркизм Миркомил Мӯъминбоев ҷолиби диққат аст. Ханӯз соли 1911 маъмурияти маҳаллии Андиҷон хабар дошт, ки Миркомил ба маънафати пантуркия кор мебарад. Мувофиқи маълумоти муассисаи хуфий Миркомил сардори «ташкилоти мусулмононе» буд, ки ният дошт зидди русҳо шӯриши мусулмониро бардорад. Соли 1914 пеш аз оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ вай ба Берлин рафта «бо амалдорони Германия нақшаҳои зидди Россияро муҳокима кард». Дар арафаи ҷанг ба Кустанания омада бо Анварлошо мулоқот кард ва ба Туркия маблағи калонро хайр намуд.

Моҳи июли соли 1915 аз хонаи Миркомил 31 дона варақае ёфтанд, ки аҳолии маҳаллиро ба муборизаи зидди Россия ва тарафдорони Туркия даъват мекарданд. Дар шаҳрҳои гуногуни Осиеи Миёна ҷаҳидии гурӯҳҳои пайравони пантуркизм буданд, ки зарурати «ғазовоти зидди кифрон» онҳоро муттаҳид менамуд. Ҷолиби диққат аст, ки амалиёти пайравони пантуркизми Осиеи Миёнаро разведкаҳои хориҷа таҳрику дастгирӣ мекарданд.⁹

Ҷидду ҷаҳди ҷаҳидону пайравони пантуркизму панисломия, ки аз номи «тамоми мусулмонон» гап заднӣ мешуданд, авомфиребия маҳз буд. Миллатчиёни буржуазӣ кучо буданду меҳнаткашон кучо буданд — тафону аз замин то осмон буд — миллатчиён аз орзуву умеду мақсаду нияти меҳнаткашон Осиеи Миёна басо дур буданд. Қамбағалони тоҷику узбек, туркману қирғиз ақидан ҷаҳидонро намепазируфтанд, ба он ҳамраъӣ набуданд, оиро тарафгирӣ намекарданд. Пролетариат ва деҳқонони Туркистон меҳнаткашон, ки миллатчиёни буржуазӣ душманони синфи онҳо мебошанду ғайр аз толону торочу зулму истисмор дигар ҷизро намедонанд ва аз истисморгарони дигар миллатҳо ҳеҷ фарқ надоранд.

⁸ Нис.: газ. «Гюнаш», ки дар Боку нашр мешуд, № 10—12, 12 январи с. 1911.

⁹ Бобоҷаков М., 1970, с. 171—172.

2. ШҒРИШИ СОЛИ 1916 ВА АҲАМИЯТИ ОН

PDF Compressor: Free Version

Ҷанги харобиовари ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия

Дар соли 1914 Ҷанги якуми империалистии ҷаҳонӣ сар зад. Азбу кулфати ҷанг, талафоти бисёрӣ одамон, белаёқатии ҳаёти фармондехии ҳукумати подшоҳӣ ва хиёнаткорӣҳои бевоситаи ҳукуматдорони намоёнтарини он, ки бо дарбор бевосита алоқа доштанд, шикастхӯрӣ дар фронт ва харобшавии ақибгоҳ — ҳаман ин кишою адоват ва хашму ғазаби коргарон, деҳқонон, солдатҳо ва интеллигенцияро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ ба вучуд оварда, ҳаракати революционии оммаҳои халқро чи дар марказ ва чи дар ғӯшаю қанори мамлакат зӯр ва тезу тунд гардонд. Аҳволи вазнини оммаи халқ дар Осиёи Миёна бо як қатор сабабҳо вазнинтар мешуд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти Россия, аз он ҷумла, ба иқтисодиёти Осиёи Миёна ва ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири харобиовар расонд. Қашонда овардани молҳои саноатӣ бағоят кам шуда, аз Осиёи Миёна баронардани ашёи хом ва озуқаворӣ баракс ниҳоятдараҷа меафзоёд. Дар натиҷа вазъияти хоҷагии халқи кишвар ва аҳволи табақаҳои меҳнатии аҳолии беш аз пеш вазнин мешаванд. Ба сабаби бисёр паст фурӯмадани нархи пахта хоҷагии пахтакорон хароб гардида, солҳои 1915—1916 дар Осиёи Миёна бӯҳрони ба худ хоси хоҷагӣ сар зад, ки ин боиси норозигӣҳои қалони пахтакорон шуда буд. Ба ғайр аз ин андозҳо хеле афзуда аспҳоро барои эҳтиёҷоти ҷанг меғундоштанд ва ғайра. Нархи молҳои сермасриф фақат дар зарфи як сол (1915—1916) 2—3 баробар гаронтар гардид. Дарачии зиндагии аҳолии хеле поин фурӯмад.

Дар арафани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар кишвари Туркистон ғайриомияти ташкилолҳои социал-демократӣ боз сар шуд. На фақат дар Тошкент, балки дар бисёр дигар шаҳрҳо кружоку гурӯҳҳои социал-демократӣ амал мекарданд. Дар Хучанд гурӯҳи большевикӣ кор мебарданд, ки ба он Е. И. Ивзницкий сардорӣ мекард. Маҳз дар ҳамин ҷо дар паҳлуи бародарони руси ҳамсинфи худ Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, Раҳимбердӣ Эгамбердиев ва дигарон зидди душманони худ мубориза бурданд, обутоб ёфтанд ва таҷрибаи муборизаи революциониро дарёфт карданд. Инчунин кружоки социал-демократии роҳиоханчиёни Хучанд ва кружоки социал-демократии Драгомирово буданд, ки дар байни роҳиоханчиён ва ангиштканони Сулуктаву Драгомирово тарғибот мебарданд. Большевикон ҳосияти империалистии ҷангро фаҳмонда меододанд, ба муборизаи зидди истисморгарон даъват мекард-

данд. Соли 1914 коргарони Сулукта корро партофтанд. Дар уезди Хучанд деҳқонон паси ҳам шӯру ошӯб мебардоштанд.¹⁰

25 июни соли 1916 дар айни долузарби ҳосилгундорӣ укази подшоҳӣ баромад, ки номаш ҳам гуё қасдан муглақ буд: «Дар бораи сафарбарии маҳаллии табааи империя ба қони сохтмони иншооти мудофиа дар маҳалли армияи амалқунада ва ҳамчунин барои вичоми ҳама гуна «орхон барои мудофиаи давлат зарур». ¹¹ Мувофиқи яке аз моллаҳои ин укад «аз ҷумлаи мардҳои аҳолии маҳаллии табааи империя тамоми мардҳои аз 19 то 44-солаи вилоятҳои Сирдарёе, Фарғона, Самарқанд...» ва дигар вилоятҳои кишвари Туркистон бояд сафарбар мешуданд.

Ҳар як вилоят бояд хеле мардикор меод. Тамоми вазни ин кулфат ба дӯши камбағалон афтид, зеро савдогарони қалони бойҳо, ҳар гуна маъмури маҳаллӣ, элликбошиҳо, мирзоҳо, қорихо, муллоҳо ва дигар унсурони истисморгар ҳарисию пулпарастии маъмури идораҳои подшоҳӣ ва маҳаллиро ба қор бурда, имкони «иввази қаси сафарбаршударо» истифода бурда, бо зӯри пул худро ҳалос мекарданд, яъне ба қои худ ё наздиқони худ камбағалбачаеро қиро қарда мефиристодаанд. Ҳеҷ қои аҷобат надорад, ки як ҳуҷҷати бениҳоят аҷибу тақдор диққати тамоми муаррихонро ҷалб кардааст — ин ҳуҷҷат мақтуби сардори Шӯъбаи ҳимояти ноҳияи Туркистон М. Н. Волков мебошад, ки 10 июли соли 1916 навиштааст ва дар он қунии гуфта мешавад: «...мувофиқи хабарҳои, ки ба шӯъба мерасанд, аҳолии маҳаллӣ бениҳоят ба ғазаб омалдааст ва сабабаш овозаҳои мебошад, ки одамони қулдори бо-савод метавонистаанд худашон ба мардикорӣ нараванд, рафта хандаққоӣ нақунаанд ба қои ин маблагӣ муайян диҳад. Дар бозору қойхонаҳову дигар қойҳо гап-гап шудааст, ки агар бойҳо ба мардикорӣ гирифта нараванд, камбағалон хатман шӯриш мекунаанд ва худашон ин гуна бойҳоро қушта мекартанд».¹²

Қи тавре мебинем, халқ моҳияти синфии муносибати ҳукумати подшоҳиро дар масъалаи мардикоргирӣ нағз фаҳмидааст. Худи ҳамин ҳам як омил муҳиме гардид, ки оммаи халқро ба неҳзати тавони зиддиҳукумати сафарбар намуд.

Саршавӣ ва қараёни шӯриш

Ошӯбҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимои мувофиқи вилоят ва уездҳои кишвари Туркистон уезди Хучанд бояд 9 қазор мардикор меод. Ба мардикоргирӣ 4(17) июли соли 1916 бояд шурӯъ мекарданд. Опричиники подшоҳӣ, губернато-

¹⁰ Қаримов Т. Р., 1966, с. 94—97.

¹¹ Матни укадори инг.: «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов», 1960, док. 1, с. 25—26.

¹² Инг.: Халфиқ Н. А., 1950; Турсунов Х., 1962, с. 198.

ри харбии Самарқанд Н. С. Ёшинови (мисли ҳамвазифоҳои худаш дар вилоятҳои дигар) рӯйро ба таҳлил мекард, ки дар сурати саркаши кардан мардиқорон ба воситаи қувваҳои мусаллаҳ сафари бар карда хоҳанд шуд. Хашму ғазаби омиа уезди. Хучандро фаро гирифт.

PDF Compressor Free Version

Дар бораи воқеаҳои минабаъдан шаҳр рапорти сардори гарнизони маҳаллӣ полковник И. Б. Рубах маълумоти муфасссал медиҳад. Ин полковник аз ошӯби мардум сари қалъабон худро гум карда ва ҳатто тартиби ба ҷамоати рапорт доданро ҳам аз ёд браварда рапортро роҳ ба номи подшоҳ фириристодааст: «Ба Шумо аълоҳазрат императори аъзам бо тақдир камияти тамои арз мекунам, ки 4 июль, рӯзона, дар шаҳри Хучанд, мардуми шаҳр издиҳом карда, ба идораи пристави полиция омаданд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардиқороне, ки мувофиқи фармоншоти Шумо аълоҳазрати императори аъзам аз санаи 25 июни ҳабини сол бояд ба қорған ақибгоҳи армия фириристода мешуданд, бекор кунем. Хучанддорони полиция меле илтимосу зориро тавалло карданд, ки мардум хона ба хона равад, вале касе ба гапи онҳо гуш накарда ва ҳама баробар ғафвои мағал бардоштанд. Вақте полицияро мардумро талаб дода, дур карданӣ шуданд, аҳолии маҳаллӣ муқобилат карданд ва полицияро дошта заданд.

Аз нобонгоҳе, ки дар наздиқӣ воқеа буд, панҷ нафар аскарӣ қатори дастаи қаравулони Хучанд, ки барои рафъи бетартибӣҳо омода мешуданд, ба сари ғафво давнда омаданд, вале издиҳом онҳоро ҳам фиалол печонида гирифт ва дар ин мобайн яке аз шаҳриён мизлиқи аскарро қашнда гирифтани шуд, дигарон бошад, аскаронро сангборон карданд.

Дар ҳабини даҳа аз байни издиҳом касе тир қушода буд, ки ин аскарони қаторӣ ва шарикони онҳо, ки дар болон девори қалъа мешуданд, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир қушоданд, дар натиҷа ду кас қушта ва як кас маҷрӯҳ шуд — ҳар се аҳолии маҳаллӣ мешуданд. Издиҳом феврал пароканда шуд.¹³

Воқеаҳои Хучанд ба шӯру ошӯбҳои омманӣ саросари кишвари Туркистон як навъ сараҳбор шуданд. Шӯриш шаҳри асосии кишвар Тошкент ва пас аз он тамоми дигар вилоятҳои фаро гирифт. Мо тамоми қувватҳои шӯриширо муфасссал баён намекунем, зеро дар бораи он тадқиқотҳои маъсус ҷой шуданд.¹⁴ Мо фақат дида мебароем, ки ин шӯриш дар ноҳияҳои тоҷикнишини ҷамоати зоҳир шуд ва ба зуҳуроти он ҷамоати бисёр додаанд.

Мо дар боло аз рӯи рапорти «бо тақдир камтарини» полков-

¹³ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», док. 53, с. 105.

¹⁴ Ниг.: Раҷабов З., 1955; Турсунов Х., 1962; Усманов К., 1967; Костельская С. Д., 1972; нашрҳои маъсус «Алборот» АФ Тоҷикистон ва АФ Узбекистон, «Рисолаҳои» Институти таърих, забон ва адабиёти АФ Қирғизистон ва ғ.

ник Рубах дидем, ки шӯриш аз нуктаи назари ҳарбиёну полицай-хо чӣ гуна гузаштааст. Албатта ин рапорт бисёр тафсилоти воқеаҳои 4 июли соли 1916-уми Хучандро баён намекунад. Ҳол он ки бояд муқосса таъкид кард, ки дар шӯриш на фақат аҳолии шаҳр иштирок доштанд. Мардуми деҳаҳои атрофи ҳамма аз ҷониби сер шуда, ба ғазаб омада буданд ва садҳо нафар деҳқонон ҳамон рӯз ба Хучанд омаданд. Вақте пристави полиция Устимович фармуд, ки бегоҳни 3 июль дар саҳни масҷиди Шайх Муслихиддин бо «калоншавандаҳои» мардум мулоқот мекунад, ба он ҷо понздаҳ-бист «калоншаванда» не, балки якчанд ҳазор одам ҷамъ шуд.

Ҳозирон қатъиян талаб карданд, ки тайёри ё худ сафарбарии мардикорон бекор шавад, ё мавқуф гузошта шавад. Устимович маҷбур шуд, ки маҷлисро қатъ кунад, аниқтараш, думро ҳола карда гурезад. Рӯзи дигар дар шаҳр як навъ намоише шуд. Марду зан, пиру кампир, хурду калон, баччау кичча ҳамма ба сӯи гузари Охун рафтанд, ки дар он ҷо идораи оқсаққол воқеъ буд. Оқсаққол Мирзо Муинов ва пристав Устимович ин қадар одамро диде, зуд ваъда доданд, ки дигар рӯйхат тартиб дода намешавад. Баъди ин мардуми оташину пурғазаб, ки шумораашон ба 5—7 ҳазор расида буд, ба тарафи «шаҳри нав» равон шуданд.

Пешолешин ин намоиш Ҷӯра Зокиров, Долобой Машарифов баъри одамони мерафтанд, ки баъдҳо дар роҳи ғалабаи ҳокимияти халқ дар Тоҷикистон муборизони машҳур шудаанд. Қозӣ Бузрукхӯча ва Комилҷон Олимҷонов ном бойҳои шаҳр пеши роҳи издиҳомро гирифта аз роҳ гардондани ва пароканда кардани шуданд, вале мардум онҳоро ҳам гурезонданду идораи приставро печонида гирифтанд ва талаб карданд, ки рӯйхати мардикорон фавран нобуд карда шавад. Полицайҳо аз ғазаби мардум тарсида, андари нино шуданд.

Ана дар ҳамин лаҳза аскарон пайдо шуданд, дастаи посбонони Хучанд пеш баромаданд ва якҷоя бо полицайҳо тир кушоданд. Аз тирҳои онҳо пирамарди ҳаштодсола шайх Оқил Нейматшайхов, ҷавони бистусесола Муҳаммадхон Миробидов ҳалок шуда, Мирзоҷон Мирфозилов маҷрӯҳ гардид. Аммо аскар кам буд. Хануз 7 июль Ликошин ба иҷроқунандаи вазифаи сардори штаби Округи ҳарбии Туркистон Н. Н. Сиверс муроҷиат карда, бо исрор илтиҷо карда буд, ки ба вилоят тезтар солдату казакхоро фириствад. Гайр аз ин Ликошин навияшта буд, ки сардори уезди Хучанд ҳам талаб карда истодааст, ки ба шаҳрҳои Хучанд ва Уротеппа фавран яктоғ пулемёт ва ягон панҷоҳнафари казакхоро фиристводан даркор.¹⁵

*

¹⁵ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане» док. 56. с. 109.

Аммо аскарфиристонӣ ҳеҷ натиҷа надод ва ин кори ҳукуматдорони подшоҳӣ барабас рафт. Ба ин ҳуди Ликошин ҳам боварӣ ҳосил кард. Барои тафтиши вазъият вай 12 июль ба сафари вилоят баромад. Вай баъдтар (17 декабри соли 1916) ба генерал-губернатори Туркистон навишта буд, ки дар вокзали Хучанд «ба вай **PDF Compressor Free Version** генерал буданд, ки аз деҳаҳои Қистакӯзу Исфисор омадаанд, ман бозистодам, ки бо онҳо гап занам. Гуфтам, ки ҳар каси дар қояш рост истодагӣ шинад, худам рост истода ба ҳозирон аҳамияти фармоншоти аълоҳазрат императорро дар боран мардикоргири ва тартиби мардикоргириро фаҳмонда додам. Хама гап назада, гӯш мекарданд, вале рӯи хама тираву кавокҳо овезон буду аз сукути онҳо касро воҳима зер мекард»¹⁶

Дар омади гап, губернатор сонитар мегӯнд, ки «на хама дар сукут буданд». Исфисорие баромада гуфт, ки Кауфман дар вақтш ваъда дода будааст, ки дар муддати 50-сол ягон касро аз ин ҷо ба аскарӣ намегиранд. Пас аз ин Ликошин боз гапашро давом дода менависад:

«Ман ба он исфисориро ба издиҳом гуфтам, ки ин гап афсона асту маъно надорад ва зоҳиран гӯё ки гапҳои ман маъқул шуданд, вале оқибати кор тамоман дигар баромад — муллое, ки бо вай гап мезадам, якбора ба издиҳом рӯ оварду гуфт: «Гапро кашол додан чӣ лозим, ҳой халонк, шумо гуфта будед, ки мардикор намедаҳед, рост аст?» Тамоми издиҳом ба якборагӣ басо босалобату бадвоҳима гурунгос зад, ки: «Рост, вამедихем! Рост, вამедихем!» — ман бошам фақат ҳаминро гуфта тавонистам, ки фармонши аълоҳазратро дар боран мардикорӣ ҳар коре шавад, иҷро кардан даркор».

Он чӣ аён аст чӣ хоҷат ба баён аст — магар аз ин зӯртар манзараро дидан мумкин аст? Қай пештар мардум дида буд, ки ҳуди губернатори ҳарбии вилоят дар пешни деҳқонону қосибони деҳот гап занад?! Хайр, агар гап зада бошад ҳам, қай як одами олимансаби генерал-губернаторӣ аз даҳони ом ин қадар гапҳои рӯйросту пухтаву бурро шунда буд?!

Минбаъд ҳам қистакӯзихову исфисориҳо бо қамбағалони Хучанд алоқани мустақкам доштанд ва дар зарурат феврал ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте 21 июли 1916 ҳукуматдорони Хучанд қор касро ба ҳабс гирифтанд, ки онҳо гӯё мардумро ба шӯриш даъват мекардаанд, тамоми қистакӯзихо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Хурду қалон, ҳар касе ки гашта метавонист, ба роҳ баромаданд. Қалонони шаҳр бо як азоб пешни роҳи ин издиҳоми панҷхазорнафараро гирифтанд ва намонданд, ки ба Хучанд дароянд.

¹⁶ Дар ҳамон ҷо, с. 162—163, доқ. 92.

Дар Ҷротепнаву деҳаҳои атрофи он ҳам шӯру ошӯбҳо мешуданд. Ликошин ба генерал-губернатори Туркистон А. Н. Куропаткин 7 декабри соли 1916 мактубе фиришод, ки дар он навишта буд: «... 1 PDF Compressor Free Version вулуси Ғонҷӣ ду гуруҳ деҳқонон омаданд — як гуруҳ 200 нафар, гуруҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани руйхат монеъ шудани буданд. Бо ёрдами посбонони савора ва полицайҳо ғонҷигҳо пароканда карда шуданд».¹⁷

Сарфи назар ба ҳамаи ин, сардори уезди Хучанд полковник Рубах ҳавф дошт, ки мардуми ин ҷойҳо боз шӯриш мекунанд. Бинобар ин вай аз губернатори ҳарбии Самарқанд илтимос кард, ки ба вулуси Ғонҷӣ «отряди ҷазодихандаи Шаҳристон фиришода шавад... ва он бояд ҳуқуқ дошта бошад, ки дар зарурат таъзир ҳам кунад». Пас аз ин Рубах менависад: «...азбаски бетаъхир тезтунд амал кардан даркор, бинобар ин дахҳо ва садҳо касро ҳабс карда ба зами ин тамоми расмиятхоро (қарори ҳабс, пурсишу тергов, маълумот ба идораҳои болоӣ) рӯя кардан мумкин нест»¹⁸ ва аз ғапҳои маълум, ки шӯриш ҳақиқатан вусъат ёфта будааст.

Маъмурияти подшоҳӣ армияи худро ба манбаҳои шӯриш бо азоб тақсим мекард, зеро отрядҳои ҷазодиханда намерасиданд. 9 август дар Қистакӯз мардум боз шӯриш бардоштанд. Худи ҳамон Ликошин ба Тошкент чунин хабар дода буд: «Издихоми бузурги мардум — хурду калон, марду зан ба ҳавли идораи сардори вулуси Ғонҷӣ даромаданд ва сардори вулус, элликбошӣ (?) ва посбонро дошта заданд».¹⁹

«Солдату казак фиришед!», «Солдату казак фиришед!» — аз тамоми вулуси уезди вилоятҳои кишварии Туркистон ба маркази он фақат ҳамин гуна телеграммаҳо меомаданд. Зеро шӯриш дар Хучанд сар шуда, саросари кишварро фаро гирифт ва то тирамоҳи соли 1916 дар манбаҳои асосии худ ва дар баъзе ҷойҳо аз ин ҳам дертар давом кард. Фақат пас аз он ки ба Осӣи Миёна қисмҳои нави армия омаданд, шӯриш паҳн карда шуд. Қувваи асосии шӯриш деҳқонон ва қосибон буданд. Дар ноҳияҳои зиротқорӣ муқобилати шӯришгарон ба дараҷае саҳт шуд, ки генерал-губернатори Туркистон он муқобилатро фақат бо зӯри армия ва артиллерия рафъ карда тавонист.

Мувофиқи маълумоти архив дар аморати Бухоро ҳам шӯру ошӯбҳо аз ибтидои соли 1916 сар шуданд ва алаҳусус, дар Қитоб, Шаҳрисабз, Яққабоб ва Чироқчи вусъат ёфтанд. Махсусан

*

¹⁷ «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане» док. 92, с. 170.
¹⁸ Дар ҳамон ҷо, док. 89, с. 137, ахбороти Ликошин ба генерал-губернатор Куропаткин, 5 августи соли 1916.
¹⁹ Дар ҳамон ҷо, док. 92, с. 170.

деҳқононе ба шӯр омаданд, ки амир барои сохтмони роҳи охани Бухоро-Тирмиз зуран сафарбар карда буд. Тақрибан моҳҳои март-апрели соли 1916 Агенти сиёсии Россия дар яке аз хабарҳои худ навишта буд: «Норозиҳои қоргарон торафт зиёд шуда истодааст. Истифосари шӯришҳо худ ҷиддорд. Барои ду қафта қор сартко ҳамагӣ як сӯм маош мегиранд ва хӯрду хӯроқашон аз худешон (дар маъзи Калиф — Тирмиз). Овоза пақи кардаанд, ки роҳ давлатӣ аст ва дар он беиҷоз қор кардан дарқор». Аҳолии бениҳон кӯҳистон, масалан, аҳолии Балҷувон боз сар бардоштад.²⁰

Шӯриши соли 1916 неҳзати стихиявӣ буд ва на дар ҳама маҳалҳо хусусияти халқӣ дошт. Шӯришгарон на вазифаи шӯришро дуруст дарқ мекарданд ва роҳҳои ғалабаро медонистанд. Бисёр шӯришҳо ҳудо-ҷудов беробита буданд. Нақшаи ягонаи амалиёт, роҳбарияти ягона набуд.

Гарчанде мувофиқи маълумоти идоравӣ полиция дар баъзе маҳалҳо баъзе социал-демократҳо, ки дар баъзе шаҳрҳои Оснён Миёна зинадагӣ мекарданд, дар ин ё он шӯриш ба ин ё он индоза дахл доштаанд, вале мо гуфта наметавонем, ки дар ин шӯришҳо роҳбарии пролетарӣ вучуд дошт, ин гуна роҳбарӣ набуд. Пролетариати маҳаллии миллӣ ҳоло камшумор ва ташаккул наёфта буд, барои роҳбарӣ қодир набуд. Пролетариати рус бошад, гарчанде ба онҳо партиаи большевикон роҳбарӣ мекард, дар ибтидои шӯриш бо меҳнатқашони маҳаллӣ, ки асосан аз деҳқонон иборат буданд, робитан мустақкам надошт. Натиҷаи муҳимтарини шӯриши соли 1916 дар ҳамин, ки шӯриш дар он ҷойҳо, ки хусусияти ҳақиқатан халқӣю озодкунанда дошт, пояҳои ҳокимияти подшоҳӣ ва истиқоматгарони маҳаллиро сӯст кард.

Дар айни ҳол, бояд хатман қайд кунем, ки дар баъзе шаҳру ноҳияҳои Оснён Миёна ҳосусони империалистони Германия ва султони Туркия хеле ҷидду ҷаҳд карданд, ки шӯришҳои халқии зиддиподшоҳиро ба шӯриши зидди умуман русҳо табдил диҳанд. Дар навбати худ муллоҳои мутавассиб, адалхусус, пайравони ашаддӣ тасаввуф кӯшидаанд, ки шӯриш ба худ шакли «ғазовот»-ро гирад, ки дар ин сурат тамоми русҳо бояд қир карда мешуданд.

Шоҳидон нақл мекунанд, ки дар яке аз маҳаллаҳои Хучанд як ғуруҳ одамон, ки ё ҳосуси империалистони Германия ё султони Туркия будаанд, байроқи халифаи Туркияро бардошта баромадаанд. Маълумоте ҳаст, ки султони Туркия Афғонистонро таҳриқ мекардааст, ки ба қорҳои аморати Бухоро ва кишварҳои Туркистон даҳолат кунад.

Ба ҳосусони Туркия муяссар шуд, ки ба фиребу найрангу ришваю пора сардорони баъзе қабилҳои туркманро аз роҳ бароранд

* Мухторов А., 1967, с. 33.

на дар ни хел маҳалҳо шӯру ошӯби мардум ба ғоидаи султони Туркия ҷараён ёфт. Дар ноҳияҳои сарҳадди Афғонистон ва Эрон ҳодисаҳои рӯй доданд, ки шӯришгарон ба роҳиоханчиёни бегуноҳу муздурӣ ~~PDF Compressor Free Version~~ баҳои русхоро оташ заданд, пос-бонгоҳҳо, воситаҳои алоқа ва ғайраро хароб карданд. Бойҳо ва муллоҳои туркман мехостанд, ки ба тӯфайли ин шӯриш қабилҳои туркманро ба Эрон ё Афғонистон ва баъдтар ба Туркия ҳам-роҳ кунанд. Ин гуна ҷиятҳои душманона дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам ҷой доштанд.

Хулласи калом, ҳангоми баҳо додан ба хусусияти шӯриши соли 1916 шаронти конкрети ҳар як маҳалли Осиёи Миёнаро ба ҳисоб гирифтани даркор. Аниқу равшан ҷудо кардан даркор, ки кадом шӯриш стихиявӣ буд, кадом шӯриш хусусияти халқию озодкунӣ дошт, кадом шӯришро феодалҳои иртиҷой, муллоён ва дигар унсурҳои эҳдидхалқӣ ташкил кардаанд, ё ба манфиати худ истифода бурдаанд.

Баъди бераҳмона паҳш кардани шӯриши соли 1916 ҳукумати подшоҳӣ мардумро бемалол ба мардикорӣ, аниқтараш, барои кор дар ақибгоҳи армия сафарбар кардан гирифт. Ин сафарбарӣ бо худсарият бегонагонро бешумор мегузашт. Ба мардикорӣ фақат фарзандони бенавоёнро камбағалонро мегирифтанд, бойҳо бошанд, расман ҳуқуқ доштанд, ки ба ҷои фарзандони худ дигар касро кире карда фиристананд. Фарзандони бойҳо, амалдорон, муллоҳо пораву ришва ҳам дода, аз мардикорӣ худро халос мекарданд. Дехқонони бечора барои ришваю пора пул надоштанд, бинобар ин баъзан ҷунун мешуд, ки аз як оила якбора ду-се кас ба мардикорӣ мерафт — яке аз рӯйи «қонуни», дигаре ба ҷои қарз ва сеюме худро мефурухт, ки зану кӯдаку пиру камширони дар хона монда қутӣ лоямӯте дошта бошанд.

Қасони ба мардикорӣ сафарбаршуда дар соҳтмони нишоти мудғоии кор мекарданд, дар қорхонаҳои саноатӣ ҳар гуна қорҳои сиёхро иҷро мекарданд, баъзан онҳоро дар заминҳои помещикҳо ҳам кор мефармуданд. На идораҳои ҳарбӣ ва на соҳибони заводу фабрикаҳо, ки бояд мардикорони осиймиёнагиро қабул мекарданд, ба ин кор мутлақо тибриӣ надида будаанд. Ҳазорон ҳазор мардикорон дар бараку заминканҳои хууқи белечка зиндагӣ мекарданд, аз хууқию гуруснагӣ касалиҳо садҳо нафари онҳо мурда мефтаанд.

Ваҳшиёна паҳш карда шудани шӯриши соли 1916, худсарият бегонагонро бешумор тартиби мардикоргирӣ, зиндагӣи мудғишу вазишу тоқатгудози мардикорон дар ғарибӣ — ҳамзи инҳо нафрату адовати меҳнатқашони Осиёи Миёнаро нисбат ба ҳукумати подшоҳӣ, ҳукуматдорони маҳаллӣ ва тамоми золимон хеле сахттар кард. Дар айни ҳол, шӯриши соли 1916 аз рӯйи унсурҳои буржуазии миллӣ ниқобро қанда партофт.

Тарғиботчиёни пантуркия натавонистанд, ки халқҳои Туркистонро ба роҳи қачи «иттиҳоди ҳамён муслимин» равона кунанд, дар роҳи «иттиҳоди миллию динӣ» аз муборизаи синфӣ дур созанд.

PDF Compressor Free Version

Ҳаман ин дар Осийи Миёна дар вақти шӯриши соли 1916 ба со аён зоҳир гардид ва дар ки қор худи қадидҳо ҳам кӯмак карданд. Маълум, ки онҳо нехзатҳои халқиро ба манфиати худ истифода бурдаи мешуданд ва дар аҳён-аҳён ҷойҳо (масалан, дар ¹Қиззах) ба онҳо муассар шуд, ки эҳтисоси революционии оммаро ба маҷрои таъсуби динӣ андозанд. Аммо аксари аҳоли — камбағалони маҳаллӣ душманони аслии худро нағз шимохта гирифтанд. Қайд кардан лозим, ки аз худи аввали шӯриш то пахш карда шудани он тамоми қалони «оброуманд», бойҳои маҳаллӣ бо амалдорони хурду қалони подшоҳӣ фаълони ҳамкорӣ мекарданд. Ба маънурияти подшоҳӣ миллиатчиёни буржуазӣ — қадидҳо ҳам харҷониба кӯмак мекарданд. Аҳвол ҳам дар Хучанду Уроғтеппа, ҳам дар Самарқанду Марғелон, ҳам дар Пишпеку Верный, дар ҳам шаҳрҳо, нисоят дар худи Тошкент ҳам ҳамин буд.

Ин ҳоинон ба манфиатҳои миллии халқи худ хиёнат карда, идораҳои махсус таъсис мебуданд, ки ба ҳукумати подшоҳӣ дар маъсалаи мардикоргири маъад расонанд. Масалан, дар маркази генерал-губернаторӣ «Комитети шахрии Тошкент барои ба қор даъват кардани аҳолии маҳаллӣ»²¹ ном муассисае таъсис ёфт, ки ба он Муназварқорӣ дар боло ном бурдаи мо, Хоҷасев ном як савдогари серпули қорчаллон ва дигар намоёндоғони дивлатманда бойҳои қадидҳо сарварӣ мекарданд. Дар вилояти Сирдарё намоёндоғони буржуазияи маҳаллӣ ба губернатори ҳарбии вилоят махсус ариза дода иҷозат пурсиданд, ки «дар байни аҳоли ташвиқоту тарғибот баранду онҳо ба маъракаи гундоштани ҷнау қораву молу ашё барои эҳтиёҷи ҷанг муқобилат нақунанд»²².

Ин иқдом ва дигар қирдорҳои ба ин монанд равшан далолат мекунад, ки қадидҳо ҳам мисли тамоми буржуазияи миллии Туркистон аз оммавӣ будан ва равиёи муайини синфӣ доштани шӯриши соли 1916 ба харос афтада, дар ғам мавҳен худ шуда, бо душманони ашаддӣ тамоми халқҳои мамлакат — ҳукуматдорони подшоҳӣ забон як карданд.

3. РЕВОЛЮЦИЯИ БУРЖУАЗИ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ 1917 ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ҲАЕТИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Ҷанги якуми ҷалонӣ, ки оқибат ва ифодаи бӯҳрони умумии капитализм ба шумор мерафт, ин бӯҳронро тезу тунд гардонда им-

²¹ ЦГА Узб. ССР, И. 1, он. 31, д. 1128, лл. 5—8 ва ғайра.

²² ЦГА Узб. ССР, И. 17, д. 166, лл. 11—14.

периализми чақониро суст намуд. Қоргарон ва солдатҳо 27 февралӣ (12 март) соли 1917 дар Петроград шӯриш бардошта, подшоҳро аз тахт сарнагуи карда, Советҳои депутатҳои қоргарон ва солдатҳо **PDF Compressor Free Version** «Ба қоргарони рус,— навишта буд В. И. Ленин,— чунин шараф ва иқболе насиб шуд, ки яқини шуда революцияро, яъне ҷанги бузург, ягона ҷанги қонунӣ ва ҳаққонии мазлумонро бар зидди зулмон сар кунанд».²³

Ба шарофати роҳбарии партияи большевикӣ, ба шарофати гегемонияи пролетариат революцияи буржуазӣ-демократии февраль дар тамоми сарзамини васеи Россия галаба кард.

Дар натиҷаи хоинии эсерҳо ва меньшевиконе, ки ба роҳбарияти Советҳо даромада гирифта буданд, ба сабаби зудбария аз ҳад зиёди омӯҳони васеи қоргарон ва солдатҳо, ки аз аввалин қомӯбихон революция сармаст шуда буданд, ҳокимияти давлатиро буржуазия ба дастӣ худ мегирад. Ҳокимияти нави давлатӣ дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ аз намоёндогони буржуазия ва помешикони буржуазияшуда иборат буд.

Ба як тарзи махсус ба ҳам пайвастанӣ ду диктатура: диктатураи буржуазия дар шахси Ҳукумати Муваққатӣ ва диктатураи пролетариат ва деҳқонон дар шахси Совети депутатҳои қоргарон ва солдатҳо вазъияти ба вучудомада, рафти аусъати воқеаҳои революциониро ҷи дар тамоми мамлакат ва ҷи дар Осиёи Миёна ҳам муайян кард.²⁴

Революцияи февраль омӯҳони васеи халқи Осиёи Миёнаро саҳт ба ҷунбиш овард. Дар рӯзҳои аввалини революция аввал дар Тошкент, баъд дар дигар шаҳрҳои кишвар, аз ҷумла дар шаҳрҳои аксарияти аҳолиаш тоҷик—дар Самарқанд, Хучанд, Ҷро-теппа, Бухорои Наз (Қогон) Советҳои депутатҳои қоргарон ва солдатҳо ба вучуд омаданд. Дар баробари Советҳои ташкилотҳои иттифокҳои касабан қоргарон, қосибон, хунармандон ва дигар табақаҳои аҳли меҳнат таъсис меёфтанд. Дар Самарқанд Иттифокҳои мусулмонони меҳнатқаш («Иттифок») роли қалон мебозид, ки бисёр ғазолони он сибсати большевиконро суботқорона ва бо ҷиддият дастгирӣ мекарданд. Дар Хучанд, ки дар байни аҳолии он роҳи оҳанчиён хеле зиёд буданд, «Қомитети роҳиоханияи қоргарон ва деҳқонони станцияи Хучанд» таъсис карда шуд.²⁵

31 март дар маҷлиси муттаҳидаи Совети депутатҳои қоргарон ва солдатҳои Тошкент, Қомитети иҷроия, инчунин намоёндогони Совети депутатҳои мусулмонон ва Совети деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал-губернаторӣ яқдилона қарор қабул карда шуд. Ин галабаи қалони революция ба ҳисоб мерафт.

*

²³ Ленин В. И., Асарҳо, ҷ. 23, с. 385.

²⁴ Исқандаров Б. И., 1970, с. 28—35.

²⁵ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», вып. II, 1959, с. 32.

Як қисми халқи тоҷик, ки дар кишвари Туркистон зиндагонӣ мекард, ба муборизаи революционии халқҳои Россия ҳамроҳ шуд. Дар зери таъсири пролетариати Россия ва бо ёрии вай дар як қатор ҷиддуҳо интиқоли мусулмонони меҳнатқаш ва Советҳои депутатҳои коргарони мусулмон ташкил меёбанд, ки дар онҳо меҳнатқашони миллати маҳаллӣ бо қисми большевикӣи Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо ҳамкорӣ карда, таълими муборизаи революционӣ мегиранд.

Духоқимияти дар Туркистон дар ҳамин заҳир мешуд, ки дар баробари Советҳои туркистонӣи Ҳукумати Муваққатӣ ҳамчун органи олии ҳокимият дар кишвар ташкил дода шуда буд, дар маҳалло (вилоят ва уездҳо) комиссарони Ҳукумати Муваққатӣ гузошта шуда буданд, инҳо органи ҳокимияти буржуазӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки сиёсати Ҳукумати Муваққатиро қорӣ мекарданд, сиёсатро, ки аз ҷумла, барои дар Туркистон нигоҳ дошта шудани машинаи кӯҳнаи давлатӣ равона карда шуда буд.

Ҳукумати Муваққатӣ буржуазӣ тамоми қорақоро мебуд, ки режими мустамликавири дар Оснён Миёна нигоҳ дорад. Чаллоди халқҳои Оснён Миёна генерал Куропаткинро Ҳукумати Муваққатӣ дар вазифаи пештарвазш монанд. Вазири ҳарбии Ҳукумати Муваққатӣ капиталист Тучков дар телеграмман худ изҳори боварӣ мекард, ки генерал Куропаткин барои нигоҳ доштани тартибот дар Туркистон «таҷрибаи худро истифода хоҳад бурд». Бо мақсади нигоҳ доштани ин «тартибот» губернаторони вилоятӣ, сардорони уезд ва тамоми дастҳои полиция дар ҷойҳои худ монанд шуданд.

Ҳамин маҳлудиятҳои миллие, ки дар замони подшоҳӣ вуҷуд доштанд, бекор карда нашуданд, меҳнатқашон мисли пештара аз ҳуқуқ маҳрум буданд. Сардори комитети кадетҳои Туркистон Шепкин ба деҳқонони меҳнатқаш таҳдид мекард, ки барои заминҳои мулкдорони қалон ва бойҳоро худсарона зер карда гирифтагишон қазон саҳт хоҳад дод. Коргароне ки рӯзи корн 8-соата талаб мекарданд, дучори таъқибот мешуданд. Ба таъри дигар ғуём, буржуазияи ба сари ҳокимият омада барои аз миён бурдани на зулми иҷтимоӣ ва на миллий қатто кӯшиш ҳам накард. Вай баъзе зухуроти дурушти сиёсати милли-мустамликави ҳукумати подшоҳиро (факат зоҳиран) аз байн бурда, онҳоро бо сиёсати нозуқтар ва аз ин рӯ боз ҳам хавфиноқтар иваз намуд.

Буржуазини миллий, усурҳои феодалӣ-бой кӯшиш мекарданд, ки болоравии кайфияти миллии озодихонӣ омман халқро зер роҳбарии худ гирифта ва онро ба манфиати маҳлуди синфиашон истифода баранд.

Ба андозаи дар Россия ҷиғати ҳодисаҳои революционӣ моҳияти зиддахалқии чақидизм торафт ҷиғаттар мешуд. Табаддулоти моҳи феврари соли 1917-ро чақидҳо бо ваҷду шодии

тамом истикбол гирифтанд. Хабари революция расидан замоно мохи март соли 1917 дар Тошкент «Шӯрои исломия» ном ташкилоту буржуазии миллатчиғ таъсис ёфт, ки ба он собиқ депутати Думаи II давлатӣ Муллоабдувоҳид Қориев ва ҳамон Мунавварқорӣ Абдурашидов сарвари мекарданд. Онҳо бо М. Чуксаев ва И. Сайфулмулюков барин пешвоёни пантуркия ба Шӯрои муттаҳидан кишварии исломии Туркистон роҳбарӣ мекарданд ва «Турк эли» («Халқи турк») ном як газетача ҳам мебароварданд.

Мохи апрели соли 1917 миллатчиёни буржуазии Осиён Миёна дар Тошкент съезди мусулмонони Туркистонро даъват карданд. Интироқчиёни съезд эълон карданд, ки барои интишори нуфузи буржуазияи миллӣ дар байни аҳолии Осиён Миёна гояҳои панисломия ва пантуркизмро ҳатталимкон васеъ истифода бурдан даркор. Дар съезд ягон масъалае муҳокима нашуд, ки барои бехтар шудани аҳолии деҳқонон ё қосибон лозим бошад. Ҷадидон ва пайравони онҳо «сохибхитиёрӣ ва худидорақуний»-и Туркистонро талаб карданд, то ки фақат худашон меҳнатқашонро толои тороҷ кунанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки соҳти кӯҳнаи нимфеодалиро барқарор нигоҳ доранд, таъсири дини ислому ходимони он, таъсири буржуазияи миллиро ба халқҳои Осиён Миёна мустаҳкамтар кунанд.

Пешвоёни ҷадидҳо — М. Бехбудӣ, Мунавварқорӣ Абдурашидов, Абдурауф Фитрат ба тарғибу ташвиқи гояҳои пантуркизм аҳамияти махсус дода, «бою камбағал»-ро даъват мекарданд, ки «дар роҳи як максад» хизмат кунанд ва бо ҳамин байни меҳнатқашони маҳаллӣ ва камбағалони рус низоъ мезидохтанд. Дар ин кор «Тӯрон» ном гурӯҳи буржуазии миллӣ, ки сонитар ба «Ташкилоти федералистони турк» («Турк адам марказият») табдил ёфт, мақоми намоён дошт.

Ташкилоти маҳаллии буржуазии «Шӯрои исломия» ва ташкилоти феодалии динии «Уламо» таъсис ёфтанд, ки майдони амалиёташон ҳеле васеъ буд. Онҳо ширҳои контрреволюционӣ, ширҳои панисломия ва пантуркизмро пешбарӣ карда, меҳостанд, ки омман маҳаллии меҳнатқашро аз қафои худ гирифта баранд, оммаеро, ки бедор шуда буду аммо аз қайди ҷаҳолат ва азияти асприна раҳо наёфта буд.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумимиллӣ ба қалам дода, табақаҳои боқимондан ноогоҳи аҳолии маҳаллиро ба муқобили большевикон иғво мелоданд. Масалан, дар Хучанд ташкилоти «Шӯрои исломия» чунин овоза паҳн карда буд, ки гӯё большевикон молу мулки мардумро кашанда гирифта, ҷамъияти қардан меҳостаанд, гӯё большевикон расму оини диниро манъ карда, дини мусулмониро нест карданӣ будаванд. «Шӯрои исломия» ва махсусан «Уламо» аҳолии маҳаллиро на ин ки фақат барои ба большевикон пайравӣ қардан, балки

барои ништирок кардан ба ҳар як таъкилотии меҳнаткешон таъкиб менамуданд.

Органи Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошкент «Наши Совети Депутатҳои Коргарон ва Солдатҳои Тошкент» ҳайати Хукумати Муваққатӣ ва Ҳайати Иҷроияи Миллатчиёни буржуазиро бо далелу исботҳои фашӣ карда ба меҳнаткешон (алалхусус, ба меҳнаткешони маҳаллӣ) моҳияти ҳақиқии мутаассибонро нишон меод. «Инак боз як касофати дигар шуд — балон сеюм омад, ки номаш «Уламо» будааст! — навишта буд «Наша газета». — Ин бало аз қаҳатию вабо ҳам бадтар. Ин як селан бадаъмомолони шаҳри кӯҳна аст, ки аз офати чағи миллионҳо сӯм дуздиданд, аз ҳисоби кулфати мардум давлатманд шуданд».²⁶

Дар моҳҳои аввали Революцияи февраль ба миллатчиёни буржуазӣ муяссар шуд, ки қисме аз аҳолиро гаранг карда аз паси худ баранд. Онҳо мекушиданд, ки дар Осиёи Миёна зидди большевикҳои фронтӣ ғана таъкил диҳанд, зеро таъсири большевикӣ ба халқҳои Осиёи Миёна рӯз ба рӯз меафзуд. Чадидом, панисломчиҳо, пантуркчиҳо ба тарғиботи таъкилоти большевикӣ шори худ «миллати ғнаи мусулмон»²⁷-ро муқобил гузоштани мешуданд, синфҳои гуногунро ба иттиҳод даъват мекарданд. Дар ин бобат як хитобани Фитрат хеле қолиби диққат аст:

«Мусулмонони Туркистон! — навишта буд вай дар хитобааш, — биёед, аз барои пайгамбар, аз барои дин, аз барои илм муттаҳид шавем; ба низои байниҳудӣ ва тафриқи синфӣ ҷашм пӯшем, худро бо риштаҳои дӯстию иттиҳод барбандем, ки нахустванди ислом аст, биёед, даст ба ҳамдигар диҳем»²⁸.

Вале назифае, ки онҳо назди худ гузошта буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ иҷро намешуд. Программи Ленини партияи большевикӣ дар маъсалаи миллӣ ҳалли ҳамон маъсалаҳои умдаеро дар назар дошт, ки миллионҳо меҳнаткешони тамоми миллатҳои ба умеди ҳалли он маъсалаҳо буданд ва ҳамин ниати партияи большевикӣ ба дили ҳамон меҳнаткешон роҳ меёфт ва ба туфайли ҳамин мардуми ғшаву қанорҳои Россия ҳам, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна фазолони большевиконро дастгирӣ мекарданд.

Худи ҳаёт ба ҷараёни аз ҳам ҷудошавии синфҳои аҳолии маҳаллӣ ёри расонд. Меҳнаткешони тоҷикӣ ўзбек ва туркману қирғиз торафт бештар боварӣ ҳосил мекарданд, ки бойҳои маҳаллӣ мардумро ба ғнагии миллӣ даъват карда, дар амал аз ҳисоби

²⁶ Аминов А., Бобоқҷаев А., 1966, с. 121.

²⁷ Чадидом умуман мафӣ бошид ҳам, ба он муваққат одамони покҷандони ҷўнда ҳам ҳамроҳ мешуданду программани андихалқии миллатчиёни буржуазиро эътироф намекарданд ва ба андозаи фашӣ шулани моҳияти ирғичони чадидом аз он дур мешуданд.

²⁸ Газ. «Хуррият», 25 июни с. 1917.

бародарони «хамхуни» худ — дехқонон ва камбағалони қашшо-
ку гуруснаи шахр, давлатманд мешаванд. Чунин воқеаи ҷолиби
диққатро мисол меоварем, ки онро матбуоти большевикӣ хабар
дода буд. **PDF Compressor Free Version** дар Уротеппа бисёр мушқил аст.
Мардум аз гуруснагӣ аз вулусҳои дар гирду атроф будаи Бас-
манда, Шахристон ва дигар маҳалҳо, ба сӯи Дарё мегурезанд.
Чунки дар Дарё ба ҳар ҳол арзан ҳаст. Воқеаи, бо ин арзан кор-
ҳои беҳзӯена мекунад, бойҳои Уротеппа дар станцияи Кривошеи-
но ҳар пуд арзанро 28 сӯмӣ харида, онро рустӣ бо поезди пасса-
жирий ва молқашон ё бо ароба ба Уротеппа мекашонанду дар ҳав-
лиҳои он орд карда, ба мардуми гурусна ҳар пудаширо 50 сӯмӣ ме-
фурӯшанд»²⁹.

Омман меҳнатқаш торафт бештар ба ҳамин маънӣ сарфаҳи
мерафтагӣ мешавад, ки байни камбағалони аз гуруснагӣ мурда-
истода ва сабабгорони ин гуруснагӣ — бойҳои савдогар, ки ба
ташкилоти «Шӯрои исломия» сардорӣ мекунад, ҳеч гуна манфи-
атҳои «мумимилли» шуда наметавонад.

Фаъолияти собиқ мардикорон, яъне ононе, ки барои кори
ақибгоҳ ба Россия сафарбар шуда буданд, ба инкишофи шуури
синфии пролетарҳову касибону дехқонони маҳаллӣ хеле мусо-
дат кард. Онҳо ба Россия рафта, зуд ба майдони муборизаи ша-
диди сиёсӣ мебаромаданд, дар роҳи муборизаи фаъолони зидди
золимон дарси муҳим мегирифтанд ва бисёр вақт дар ҳамон ҷой-
ҳо ба партияи большевикон аъзо мешуданд. Албатта, ҳаман кор-
кунони ақибгоҳро яқхела гуфта ҳисоб кардан нодуруст мебуд.
Қисми болоншини онҳо ки аз амалдорони хурди подшоҳӣ ва на-
моёндагони рӯхониён иборат буданд, ҳаман ҷораҳоро меиданд,
ки коркунони ақибгоҳ бо коргарони рус ва украин алоқадор наша-
ванд. Аксар вақт аз рӯи маълумоти онҳо коркунони ақибгоҳро
хабс ва маҳкум мекарданд.

Аммо ҳаман ҷораҳое ки ҳукумати подшоҳӣ ва дертар Ҳукума-
ти Муваққатӣ, буржуазияи миллӣ ва рӯхониёни мусулмон барои
мардикорони ақибгоҳро, инчунин меҳнатқашони миллатҳои ма-
ҳаллиро, аз таъсири идеяҳои большевикӣ нигоҳ доштан меиданд,
натичан дуруст набахшид.

Мана, як мисоли ҷолиби диққат. Дар солҳои мардикоргарӣ дар
қатори дигарон ҳукуматдорони подшоҳӣ Ҷӯра Зокиров ва Абду-
қодир Раҳимбоевро ҳам ба кори ақибгоҳ ба Россия гирифта раф-
таанд. Ҷӯра Зокиров ба заводи шаҳри Бердяиск (ҳозир шаҳри
Осипенко) афтод. Дар ин ҷо на фақат бо ғояҳои ленинии социал-
демократӣ шинос шуд, балки ба дурустии онҳо имони қомил пай-
до кард. Пас дар байни дигар мардикорони осеёмиёнагӣ фаъо-

²⁹ «Наша газета», № 121, Тошкент, с. 1917 (Дарё — маҳалли Сир-Дарё ба назар дошта шудааст).

лона ташвиқоти тарғибот бурд. Уро хатто ба депутати совети шаҳри Бердянск номзад ҳам карданд.

Фаъолияти Абдуқодир Раҳимбоев ҳам қуний буд. Вай ба шаҳри Халқаро ба заводи «Шикати умумии электрикӣ» афтод. Бъдҳо Абдуқодир Раҳимбоев ба Ёд меовард, ки чӣ гуна ба маҷлисҳои коргарони руси украин мерафт, чӣ гуна онҳоро бо ҳаёти халқҳои Оснён Миёна шинос мекард ва худаи ҳам чӣ гуна аз воқеяҳои Россия ва Украина вақиф мегардид: «Ман ҳамон вақтҳо саводи дуруст надоштам, хусусан саводи аэропной надоштам; аммо забони аэропнойро надонам ҳам ҳаракат мекардам, ки ҳаман галҳои дар маҷлиси мешудагиро фикрида гирам ва худам барои дигар дӯстони туркистоннам тарҷумонӣ ҳам мекардам». Коргарони руси украин ба вай газета хонда воқеаҳо ҳодисаҳои замонаро фаҳмида медонд, худи Раҳимбоев бо ташкилоти большевикҳои алоқават мустақкам дошт ва бо ҳидояти яҷейкаи партиёнии завод дар намояншу митингҳо иштирок мекард.³⁰

Маълум ки вақте Зокиров, Раҳимбоев, ва дӯстони онҳо, ки дар кӯраи ҳодисаҳои революционии қисми европоии Россия обутоб ёфта буданд, ба шаҳри деҳоти ашулҳои худ баргаштанд, дар ҳақиқат онҳо ба ҳамкорию ҳамфикрии синфии дар он ҷойҳо гирифтаи худро зуд ба қор бурданд. 25 майи соли 1917 дар Хучанд ба муносибати боғашти мардикорон митинг шуд ва иштирокиёни он Совети депутатҳои мардикорони коргарро интихоб карданд. Ҷӯра Зокиров, Абдуқодир Раҳимбоев, ки дар фаъолияти ташкилотҳои революционӣ мақоми намоён доштанд, аъзои Президиуми ин Совет шуданд.

Асосан ба шарофати ғайрату хизмати мардикорони ба Россия рафта омадагӣ моҳи июни соли 1917 дар Хучанд Совети интернационалии меҳнаткшони таъсис ёфт ва ҷор депутати он ба ҳайати Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳои шаҳр ҳамчун вақил фиристода шуданд.³¹ Ин гуна ҳодисаҳо ба бисёр дигар маҳалҳои Туркистон ҳам ҳос буданд.

Ташкилотҳои большевикӣ, ки дар шаҳрҳои Оснён Миёна пайдо шуда буданд, ба иттифокҳои меҳнаткшони маҳаллӣ, «Иттифок» ва Совети депутатҳои мусулмонон бештар таъсир мегузаронданд. Пролетарҳо, деҳқонон ва ҳунармандони меҳнаткш аз миллатҳои маҳаллӣ торафт бисёртар ба сафи партияи большевикӣ мебароманданд. Дар ин бобат баҳонҳои комитетҳои партиявӣ ба аввалин большевикҳои миллатҳои маҳаллӣ бисёр чоллаи диққат аст: «Пролетарҳои асил, ки фақат бо меҳнати худ зиндагӣ мекунад, онҳо бо шавқу рағбати бағоят калон, бо ёрии тарҷимонҳо, идеяҳои социал-демократияро гӯш карда, фаҳмида мегарданд; бо қув-

³⁰ «Очерки истории Коммунистической партии Туркестана», ҷилд II, 1959, с. 35.

³¹ Дар ҳамон ҷо, с. 38—39.

ваи фаросати пролетарӣ... нуктаҳои асосии ҳаракати коргариро аз худ мекунад. Онҳо ба сафи партия дохил шуда, азбаски боғайрат мешаванд, вазифаҳои худро бо майли тамоми иҷро меку-
нанд»³². PDF Compressor Free Version

Съезди II кишварии ташкилотҳои РСДРП-и Туркистон, ки мо-
ҳи июли соли 1917 дар Тошкент кушода шуду ба қори байни му-
сулмонон махсус диққат дод, дар ин бобат аҳамияти калон дошт.
Дар резолюцияҳои съезд зарурати «аз банди ғояҳои клерикалию
буржуазӣ раҳо додани мусулмонон, ҳамчунин равшан кардани
худшиносии пролетариати мусулмон» қайд шуда буд.

На фақат дар шаҳрҳо, балки дар деҳоти Осиёи Миёна ҳам
авҷ гирифтани муборизаи шадиди синфӣ, дар маҳалҳои гуногун
таъсис ёфтани Советҳои революционӣ демократии мусулмонони
меҳнатқаш, ки бо Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳо мут-
таҳид мешуданд ё амалиёти худро бо он мутобик менамуданд,
широу программаи РСДРП-ро қомилан тарафдорӣ мекарданд —
ҳамаи ин падидаҳо гарави муҳим ва бурҳони қотеъи ҳамин бу-
данд, ки табақаҳои васеи аҳолии Туркистон бо миллатчиёни бур-
жуазӣ, қадидҳо, пантуркчиҳо не, балки ба ҳимоятгарони содиқи
қори халқ — большевикон пайравӣ мекунанд. Агар дар давраи ре-
волюцияи соли 1905 дар байни миллатҳои маҳаллӣ танҳо ягон-
ягон кас бевосита қори революционӣ мебурда бошад, ҳоло сад-
ҳо тоҷикон, ўзбекон, қазоқон, туркманҳо, қирғизҳо ва намолида-
гони дигар халқҳои Осиёи Миёна ба сафи партияи большевикӣ
дохил мешуданд. Дар зери роҳбарии партияи большевикӣ иттифо-
қи пролетариати рус бо меҳнатқашони миллатҳои мазлум ташкил
меёфт.

Дар арафани революцияи февралии буржуазӣ-демократӣ пар-
тияи мо доир ба масъалаи миллӣ назарияи аз тарафи В. И. Ле-
нин чуқур асоснок кардашудае дошт, ки ин дар қори бомуваф-
фақият ташкил ёфтани иттифоқи пролетариати рус бо меҳнатқаш-
они миллатҳои мазлум бисёр кӯмак расонд. Ташкилотҳои пар-
тиявӣ дар қори худ, ки байни меҳнатқашони миллатҳои маҳаллӣ
гӯшаву қанори мамлакат, аз қумла, байни меҳнатқашони Осиёи
Миёна мебурданд, чунин асарҳои В. И. Ленинро, монанди «Муло-
ҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ», «Дар бораи ҳуқуқи
худмуайянкунии миллатҳо», «Революцияи социалистӣ ва ҳуқуқи
худмуайянкунии миллатҳо», «Чамъбасти мубоҳиса дар бораи худ-
муайянкунии», ки дар солҳои 1913—1916 навишта шуда буданд,
ба роҳбарӣ мегирифтанд.

*

³² «Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сб. документов, 1947, с. 41.

Қисми зиёди халқи тоҷик, ки дар аморати Бухоро сукунат дошт, аз нуктаи назари ба революция ҳамроҳшавӣ дар шароити на ҷаҳдон мусонд буд. Агарчанде ки амир Олимхон дар телеграммаи худ ба номи генерал-губернатори Туркистон Куропаткин ба муносибати «хушӣ ба хушӣ ва ба тариқи тамоман осоишта ба сохти нав гузаштани тамоми Туркистон мамнуниятӣ самимона» изҳор карда буд, ё худ агарчанде ки Агентии сиёсии императорӣ дар Бухоро бо қарори Ҳукумати Муваққатӣ Резидентии Россия номиди шуда буд, дар аморати Бухоро аслан ягон дигаргунӣ ба амал наомад. Дар ин мобайн дар аморат дар маҳалҳои руснишини вазъият яқбора тезу тунд шуд. Хануз 8 март соли 1917 вақте хабари сукути подшоҳ ба ин ҷойҳо расид, коргарони роҳи охани станицияи Когон митинги калон оростанд, ки дар он шаш ҳазор одам иштирок кард. Дар ин митинг большевик П. Г. Полторацкий нуқти оташин эрод намуд. Пас аз ин дере нагузашта меҳнатқашони маҳаллӣ яроқи аслиҳаи полицайҳоро кашиди гирифтанд ва маҳбусони сиёсиро озод карданд. Дар телеграммаи бадавоҳимаи Ғумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро Миллер, ки ба Тошкент, ба генерал-губернатор Куропаткин фиристода буд, гуфта мешуд: «Коргарони сершумори рус, ки дар заводҳои пахтаву равғанӣ Бухоро кор мекунанд ва коркунони роҳи охани Осийён Миёна ва Бухоро ба таъсиси муассисоте шурӯъ карданд, ки аз рӯи гуфтаи онҳо бояд ҷои муассисаҳои полиция ва аз афти кор, ҷои дигар муассисаҳои давлатии моро гиранд».²³

Ҳукумати Муваққатӣ мекӯшид инони вазъиятро ба даст гирад. Моҳи майи соли 1917 дар Когон, Чорҷӯй, Тирмиз, Қарқӣ комитетҳои иҷроия ташкил шуданд, ки бояд ба маҳалҳои руснишин роҳбарӣ мекарданд. Дар аввалҳои моҳи май дар Бухоро съезди вилоятии ин комитетҳо Комитети вилоятӣ таъсис кард, ки ба Комитети туркистонии Ҳукумати Муваққатӣ тобеъ буд.

Дар баробари ин органҳои ҳокимияти халқӣ — Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои ташкил мешуданд. Ба қавли прокурори суди округии Самарқанд, советҳо на фақат бо масъалаҳои сиёсати хориҷию дохилӣ, балки бо масъалаҳои ҳаёти рӯзмарра, алаҳқусус, масъалаи озуқа ҳам «машғул» мебошанд. «Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои дар пешии мардум эътибори баланд доранд, онҳоро муассисаҳои давлатӣ ва ашхоси расмӣ ҳам эътироф мекунанд. Эътибори комитетҳои иҷроия (яъне органҳои Ҳукумати Муваққатӣ — Б. Ғ.) камтар аст. Ин комитетҳо дар қатори Советҳои депутатҳои коргарон ва солдатҳои амал кунанд ҳам, ҳеч обрӯ надоранд. Сабаб бояд ҳамин бошад, ки ин комитетҳо

²³ ЦГА Узб. ССР, И. 3, оп. 2, д. 514, л. 100.

мисли Советҳои коргарон ва солдатҳо он қудрати реалӣ назоранд, ки барои дар ҳаёт қорӣ намудани қарорҳои худ истифода баранд»⁴⁴. Чи тавре мебинем, прокурори Самарқанд дидаи бини доштаа PDF Compressor Free Version

Ташкил ёфтани Совети депутатҳои коргарон ва солдатҳо, бо-лоравии кайфияти революционӣ дар шаҳрҳои Осиеи Миёна ба оммаи халқи тоҷик дар аморати Бухоро рӯи революционӣ ме-бахшидаанд. Аммо ба гушаю қанори дурдасти давлати ҳонӣ дар он вақт хабарҳои ҳаққонӣ дар бораи революцияи февраль ханӯз рафта намерасиданд.

Табақаи пролетарии аҳолии маҳаллӣ ханӯз камшумор буд. Дехқонон ба муллоҳо бовар мекарданд, онҳо аз ҷиҳати сиёсӣ ниҳоятдараҷа қифоманда буданд. Унсурҳои иртиқӣ қисми зиёди аҳолии маҳаллиро дар таъсири худ нигоҳ медоштанд. Бо аҷуди ин, дар ҳамаи ваъияте ки аморати Бухоро фаро гирифта буд, таъсири зӯри революцияи мушоҳида карда мешуд, дар байни меҳ-наткашон ҳашму ғазаб аз беҳуқуқӣ дар аморат ва бедодгарии амиро муқаррабонаш торафт меафзуд.

Ҷадидони Бухоро ҳам ба ҷунбиш даромада буданд, аммо он-ҳо барои гузаронидани ягон ҳел ислоҳоти асосӣ, ки ба манфиати халқ равона шуда бошад, ҳаргиз намекушидаанд. Ҷадидон ба амир талаботи қатъӣ пешниҳод накарданд ва бо як вҳтиётқорӣ қалон «азҳадгузариҳоро» дар системаи ҳукуматдорӣ амир маҳкум ме-карданду бас. Онҳо ҳаргиз ниёти сарнагун кардани амирро на-доштанд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии Ҳукумати Мувақ-қатӣ дар системаи ҳукуматдорӣ баъзе ислоҳоти ноҷиз даровар-да дар қорҳои давлати худшошон ҳам иштирок намоянд.

Амири Бухоро барои ором кардани халқ ва мӯстаҳкам карда-ни пояи давлати худ 7 апрели соли 1917 дар бораи «ислоҳот» ма-нифест баровард. Дар ин манифест ба ғайр аз ваъдаҳои хушқу-ҳолии умумӣ ҷизе набошад ҳам, ҷадидони Бухоро ба ваҷд ома-данду бо шиори «Зинда бод амири озолидӯст» ба намоиш баро-мада, изҳори мишнатдорӣ тамаллуққоронаи худро ба амир ифо-да карданд. Аммо азбаски ҳукуматдорони амир ҳатто ҷадидони хушомадгӯро ҳам «революционерони» хатарноктарини ҳисоб ме-карданд, баъди намоиш онҳоро ба таъқибуқунӣ даромаданд. Мах-сусан мардуми меҳнатқаш ва ходимони ҳақиқатан тараққиқарва-ри аморати Бухоро ба таъқиботи саҳт дучор гардиданд.

Дар ин рӯзҳо ҳамаи зиндонҳо аз бандиён пур буданд. Ҷал-лодони амири Бухоро дар кӯчаҳо ҳатто одамонро ҳам медош-танд, ки сару либосашон назар ба ақидаи онҳо «ба рӯи мусул-

⁴⁴ «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической револю-ции», Сб. документов, 1947, с. 117.

монӣ» муносиб набудаст. Гурӯҳ-гурӯҳ одамони бегуноҳ ҳар рӯз ба марги пуразоб гирифтور мешуданд. Садҳо оламиро бо андак шубҳа ҷӯб зада ҷазо медоданд. Бо фармони амир С. Айниро дастгир карда 75 ҷӯб мезананд ва ба эиндон мепартоянд. Уро солдатҳои революционӣ аз Бухоро гузашта ба хонадошон меафтад, аз марг ҳалос мекунад. Хукумати Муваққати барои Маҳдуд кардани қатлу куштори ваҳшонаи амири Бухоро ҷорие намедид. Резиденти Россия, ҳам, ки намоидагии дипломатии Хукумати Муваққатӣ дар назди амир ҳисоб меёфт, нисбат ба бодогарии ҷаллоди хунхор амир Олимхон беларво буд.

Ирғичоъ дар Бухоро муваққатан тантана кард. Аммо рӯхи революционии оммаҳои меҳнаткаш рӯз ба рӯз болотар мешуд.

* * *

В. И. Ленин дар «Тезисҳои апрелии» машҳури худ ҷунин ваъдаҳои нав мегузорад: «...Аз марҳилаи якуми революция ки дар натиҷаи ба қадри кифоя шуурнок ва муташаккил набудани пролетариат ҳокимиятро ба буржуазия додааст, ба марҳилаи *дуюми* вай гузаштан аст, ки ин марҳила бояд ҳокимиятро ба дасти пролетариат ва камбағалтарини табақаҳои деҳқонон диҳад»⁴⁶

Россия дар арафаи революцияи нав, революцияи социалистӣ менстод. Партияи большевикон синфи коргар ва деҳқонони камбағалтарини ҳамаи халқҳои Россия, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёнаро барои ба амал баровардани ин революция тайёр мекард.

4. МАОРИФПАРВАРӢ ВА АДАБИӢТИ ТОҶИК (НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX — ИБТИДОИ АСРИ XX)

Маорифпарварӣ дар нимаи дуюми асри XIX — ибтидои асри XX

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба равиҷи маданияту санъату адабиёт объективона мусоидат кард. Олимони тараққипарварии Россия дар бобати тадқиқи иқтисодиёт, этнография, таърих, забон, адабиёт, сарватҳои табиӣ ва ғайраи Осиёи Миёна хизмати калон карданд.

Бисёр мутафаккирон ва шайронии Осиёи Миёна аз намоидагонии зиёниҳои пешқадами Россия сабақ мегирифтанд. Тадриҷан адабиёти кишвар ҳам пеш рафт. Дар ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккири шаҳри он солҳо Аҳмад Маҳдуми Донии, мулаққаб

*

⁴⁶ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 31, с. 4.

ба Аҳмади Қалла (1827—1897) таъсири маданияти пешқадами Россия калон аст.

Аҳмади Дониш яке аз фозилтарин одамони Бухоро ба шумор мерафт. **PDF Compressor Free Version** Дар ҳаққонӣ навишта буд, ки дар симои як шахс духтур, шoir, мусикачӣ, рассом, мунаҷҷим, олим ва ҳаттотро мучассам намудаст. Аҳмади Дониш ба ивази озодфикрӣ ва ақидаҳои танқиднаш ба «кофирӣ» ном бароварда буд. Бо аҷуди ҳамин ҳам, дониш ва маълумоти фавқуллодаи ӯ амиро ро маҷбур мекард, ки ба вай бо назари эътибор нигарад. Аҳмади Дониш ба сифати котиби сафорати эмир се маротиба ба Петербург сифар карда буд. Шинсоӣ бо Россия ва маданияти рус дар тамоми ҳаёт ва фаъолияти ӯ роли ҳалқунанда бозид. Дар ҳамои шароити таърихӣ ки Аҳмади Дониш умр ба сар мебард ба рои алоқа пайдо кардан бо одамони пешқадами Россия имкониат надошт ва ба пояи ҳалли революционии масъалаи дигаргун кардани тарзи зиндагонӣ расида наметавонист. ӯ дар ибрози мақсад ва орзуҳои сиёсии худ ба шиори ҳаёларастонаи подшоҳи маърифатнок рӯ меовард. Ба ақидаи вай, агар эмир ба фондаи маорифи ҳалқ «бовар қунонда шавад», гуё худӣ ҳамин барои ба тарзи нав сохтани ҳаёти воқеии Бухоро кофист. Лекин, дар айни замон, Аҳмади Дониш барои таъсис намудани идораҳои машваратӣ ва ба ин восита маҳдуд гардонидани яққаҳуқмонӣ баромад мекард. Рӯҳи тамоми гуфтаҳои ӯро меҳру муҳаббат нисбат ба ҳалқ ва ғамхорӣ барои содотмандии он фаро гирифтааст. Аҳмади Дониш асли моҳияти ҳуқумати мутлақан Россияро дарк карда натавоности бошад ҳам, аммо Россияро бо Бухоро муқоиса карда, табиаст, ки аз маданият, саноат ва шаҳрҳои рус ба вачд меомад.

Мухимтарин асари Аҳмади Дониш рисолаи «Наводир-ул-вақоъ» мебошад, ки аз маҷмӯи порчаҳои илмӣи фалсафӣ, публицистӣ ва бадеӣ фароҳам омадааст. Аҳмади Дониш дар ақидаҳои фалсафии худ дар мавқеи идеалист монда, монанди Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём ба таълимоти абадиати олам ва офаридаи ашӯлзани он муҳлис будани худро низ илҳор доштааст, ки ин дар шароити онвақтаи пуртаассуби Бухоро ҳамаи пяхоро ба ларзи мебаровард. ӯ дар рисолаи онд ба таърихи ҳуқмонии сулолаи Манғитии Бухоро, ки ба тариқи шиноҳӣ паҳн гардида буд, Бухорои феодалиро ба зерӣ танқиди сахт гирифта, ошкоро гуфтааст:

«Бас, агар холи султонро тафтиш қуӣ, фосиқе, золиме, саф-фосе; ва қозӣ марди мурташнӣ ҳоромхоре, фосибе; ва раис к... бедониате ва асас мухаммир ва муқаммир, саргуруҳи роҳзанои ва саркардан сорикон мебуд»¹.

¹ Аҳмади Дониш, 1959, с. 72.

Вай ҳамчунин пешбинӣ карда буд, ки наҷот аз зулму истибод фақат бо ёрии халқи рус муяссар хоҳад шуд.

Тамоми одамони боистеъдоду покқичди он солҳои Бухоро дар атрофи **PDF Compressor Free Version** меомаданд. Устод Айни дар «Еддоштво»-и худ хеле зиндаву таъсирбахш ба қалам медиҳад, ки чӣ тавр Аҳмади Дониш ба тадриҷ худро аз дарбор дур мекашид ва дар атрофи худ одамоне чамъ мекард, ки кӯшиш доштанд мардумро аз банди чоҳили ва бенасбу раҳо диҳанд.

Ба ин тариқа фикру ақидаҳои Аҳмади Дониш, бо аҷуди он хама маҳдудиятҳои синфӣ худ, нисбат ба он замон ақидаҳои пешқадам ва прогрессивӣ буданд. Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин ҷиҳат аст, ки ӯ тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон — маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

Абдулқодирхочаи Саъдо (заф. 1874), Қорӣ Раҳматуллоҳи Воев (1828—1894), Исо Маҳдуми Бухороӣ (1826—1887), Шамсиддиҷи Маҳдуми Шохин (1857—1893), Хайрати Бухороӣ (1876—1902) барин шайхони мағзили Аҳмади Дониш харҷанд шайхони забардасти охири асри XIX буданд, вале аз ҷиҳати ақидаву мафкура ба дараҷаи ин мутафаккири бузург расида натавонистанд.

Ба Россия ҳамроҳ шудани Осӣён Миёна дар вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тараққиёти саноат нисбатан пеш будо бар хилофи аморати Бухоро худ ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил мешуд, ба инкишофу раванги ақидаҳои ҷамъиятию сиёсӣи ҳодимони ин кишвар хеле мусондат намуд. Дар атрофи шаҳру деҳоти аҳолии маҳаллӣ пайдо шудани маҳаллаҳои русҳо, алоқаи робита бо русҳои тараққиқарвар ва революционерони рус, ки ба ҳоки кишвари Туркистон бадарға шуда буданд, шиносӣ бо ҳаракатҳои революционӣи Россия дар охири асри XIX, сохтмони роҳи оҳан ва зиддшавии рафтуомад ба ноҳияҳои марказии Россия ва ғайра ба адабиёти маорифпарваронаи нимаи дувуми асри XIX ва ибтидои асри XX хеле таъсир карданд. Намояндагони пешқадами ин гуна адабиёт дар вилояти Фарғонаи кишвари Туркистон Муқимӣ, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода, Дилшод ва Анбаротун буданд.

Дар эҷодиёти Муҳаммадаминхочаи Муқимӣ (1850—1903) ҳаҷа мақоми намоён дорад. Муқимӣ маҳз бо тавассути ҳаҷв бенисофӣю бедодӣю худсарӣю золимин амалдорони идораҳои подшоҳӣ, заводчиҳо, соҳибони фабрикаҳо, риёкорӣ, муфтхурӣ ва чоҳилию нолонии муллохоро фош мекунад.

Зокирҷон Фурқат (1858—1909) ба Россия, ба маданияти рус хусни тавачҷуҳи маҳсул дошт, дӯстӣю рафоқати халқи рус ва халқҳои Осӣён Миёнаро доимо тарғибу ташвиқ мекард.

Эҷодиёти шайри маорифпарвар Ҳамза Ҳакимзода (1889—1929) баъди революцияи якуми Россия хеле раванқу ривож ёфт.

Омилҳои асосии ташаккули ақидаҳои пешқадами маорифпар-

Камбагалони шахр. Асри XIX

варони халкҳои тоҷик ва ўзбек зиндагии вазини халкҳои Осиёи Миёна ва шиносо шудани шоирону мутафаккирони Осиёи Миёна бо марказҳои илмию маданияи Россия ҳам дар ҳуди ҳамин ҷо, яъне Туркистон ва ҳам дар маркази ин мамлақати бекарон буд. Дар ташаккули ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Дилшод (1860—1905/06) ва Анбаротун (1874—1908/09) низ ин омилҳо яке аз омилҳои муҳимтарин буданд.

Дилшод ва Анбаротун ислоҳоти тамоми дигар равшанфикрон худсариро бедодии ҳукуматдорон, ҳокимияти ваҳшиёнаи феодалҳо, истимори гушношунди халқро маҳкум карда тавонистанд. Онҳо риёкори, харисӣ, фосикӣ, чоҳили ва бераҳми бойҳоро фашу ошкор карда муфтхӯрон, молимардумхӯронро зерӣ ҳаҷви саҳт мегирифтад.²

5. АДАБИЯТИ ТОҶИК ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Фаъолияти адабии пешқадами тоҷик

Дар ибтидои асри XX фаъолияти баъзе адабии пешқадами тоҷик басо вусъат ёфт. Хайрат, Саҳбо, Асирий, Айни ва баъзе ди-

*

² Муфасссал дар бораи онҳо ниг.: *Мухторов А.*, 1969.

гарон аз ҷумлаи он адибон буданд. Шиносоӣ бо адабиёти рус ба вҷодиди онҳо таъсири бузург расонд.

Хайрат (1878—1902) шоири бонистеъод ва ғазалсарои забардаст буд. Аммо шайху маъруфи кӯхнаи ном ба Хайрат тангӣ мекарданд ва у дар назм роҳҳои нав мечуст. Дар ҳаёти тиразу тори аморати Бухоро вай нури умеле надида, руҳафтада шуд ва дар вҷодидиаш ҳам оҳангҳои яъсу хузну ғаму андуҳ хеле афзуд. Вале гуфтаи даркор, ки Хайрат шеърҳои низ дорад, ки дар онҳо оҳангҳои иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд ва шоир дар ин шеърҳои халқро ба маърифат даъват намуда, дар роҳи беҳбудии мардум ҷаҳд кардаиро сифати олии инсон мешуморад.

Саҳбо худаш амалдори олимартаба буд, унвони тӯқсабо дошт. Аммо авомфиребию ҳарисию чоҳилии дарбориёи ва амалдорони амир ба ин шоири покниҷдон маъқул нашуд. Саҳбо аз дарбор рафт. Ашъори вай асосан лирикӣ бошад ҳам, вале ҳаҷви сахт ҳам бисёр ба назар мерасад. Соли 1918 Саҳбо бо фармони амир барои иштирок дар неҳзати озодихоҳии халқ ба қатл расонида шуд.

Тошхӯча Асирӣ (1864—1915) дар Хучанд зиндагонӣ мекард. Ӯ косибӣ камбағалона рӯз мегузаронд, касбаш сангиносиёбтарошӣ буд. Асирӣ шоири инсондӯст буд ва мегуфт, ки вазиёи адабиёт таъсифи ақлу дониш аст. Асирӣ дар ашъораш бою муллоҳои риёкорро сахт танқид карда онҳоро «худозадагонии роҳи дин» менамояд ва дар ҷои дигар мегӯяд: «Хама хумории майхонаи шароратанд, ҷӣ муҳтасиб, ҷӣ мударрис, ҷӣ қозию, ҷӣ раис».³ Дар ин шеъраш Асирӣ менависад:

Оҳ, аз ин ҷинси неҷосаттанивоии зӯҳдкеш,
Ҷуз ба оби тег нитвоиш мутаҳдлар доштан.
Анкабӯтонанд ҳангоме ки гирианд эътиқоф,
Сайди малуме ғараз дар зерӣ ҷодлар доштан.
Сӯфӣшонанд, аммо дар ғамӣ дебори Рум,
Аз кулоҳ ин ҷо ҳавои зеби кайсар доштан.
Ҷумла тарророни роҳи дину имони тузанд,
Ҷаҳи бар ҳамёнӣ сину қисси зар доштан.
Аз саруқори намозу рӯзаи ашон малур!
Хешро дар зерӣ бори охираш дар доштан.*

Асирӣ тарғиботчиӣ ғайоли илму дониш буд ва ақидае дошт, ки бо роҳи маърифат халқро аз ҷаҳолат ва таъассуби динӣ раҳо додан мумкин аст. Вай имони қомил дошт, ки мактабҳои дуньявӣ, илму миданият мардумро хушбахт карда метавонанд. Масалан, вай дар як шеъраш мегӯяд:

Шуморо шояд ақил ҷаҳд кардан,
Ғамӣ ислоҳи қори хеш хурдан,
Мақотибҳои нав эҷод кардан,
Раҳи дарси наво иршод кардан,

* Раҷабов Э. Ш., 1974, с. 45.

* Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Устухонаи наҷор. Асри XIX

Кироатхонахо барро намудан,
Макоми маслиҳат ишро намудан,
Ба ядони азиз миннат ниҳодан,
Ба нури ӯдагон Ҷан ӯд додан,
Сару кори дигар бояд ғарифтан
Ба роҳи тоза бояд пеш рафтан,
Сари худ дар ҳама сӯроҳ хастан,
Зи ҳар дар роҳи истиқбол ҷустан.³

Садриддин Айний (1878—1954) ҳам аз адибони тараққиқарвари он давра буд, ки соли 1909 аввалин китоби дарсини дуньявӣ «Таҳзиб-ус-сибён»-ро таълиф кард. Дар ҳамон солҳо Айний бисёр шеърҳои навишта буд, ки ба масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ бахшида шудаанд.

Тамоми адибони мазкур дар эҷодиёти худ хусусиятҳои мусбати маорифгарварии Аҳмади Донишро маҳфуз дошта, бо роҳи маърифат ба халқ хизмат мекарданд, аморатро зери танқид меғарифтанд ва бо Россия алоқаву робита қарданро ташвиқ менамуданд. Вале бояд қайд кунем, ки онҳо фаъолияти маорифгарварии худро бо вазифаю талаботи революция, ки рӯз аз рӯз вусъат меёфт, мутобиқ карда натавонистанд, ба ҳамин сабаб, ақидаи онҳо ва умуман, фаъолияти онҳо ба андозае маҳлуд ва либералӣ буд. Зинда аз ин баъзе аз ин адибон пайрави идеологияи ҷадидизм шуданд.

³ Дар ҳамон ҷо, с. 44.

Тадричан, адибони равшанфикр ва дилсофу поквичдон ба андозан ривочи революция боварӣ ҳосил карданд, ки ба кӯчаи ҷадидӣ даромада хато рафтаанд. Онҳо бо мурури замон фаҳмиданд, ки фақат партияи коммунистӣ қудрат дорад ба халқ озодии ҳақиқӣ ва маърифати ҳақиқӣ бахонад. Ба ин устод Айнӣ, партия уро ва ӯ барои бисёр зиёни поквичдони ҷӯяндаро «аз ботлоқи ҷадидизм берун кашид». Ин қабил одамони ботинан тараққиқарвар ҷадидиро қатъиян тарк карда, ба мавқеи бинокори социализм, ба мавқеи маърифати коммунистии халқ қарор мегирифтанд.

PDF Compressor Free Version

ФЕХРИСТҲО

PDF Compressor Free Version

Мадрақҳои археологӣ барои таҳқиқи таърихи сохти ҷамоат ибтидоӣ дар Осиёи Миёна (бо баназаргарии маълумот онд ба ноҳияҳои муштарак) сарчашмаи асосӣ ба шумор меравад. Барои аниқ кардани муҳити ағроф маълумоти палеогеографӣ ва геологӣ мадад мерасонад. Баъзе унсурҳои маданияти маънавии одамони аҳди қадим дар фольклор, этнография ва забони халқҳо боқӣ мондаанд. Гирдоварӣ ва истифодаи маҷмӯи маълумотҳо, баҳаммуконидашунини онҳо имконият медиҳанд бо таърихи қадим ошно гардида, таърихи умумии ҷамоатҳои қадимтарини одамон дар ҳудуди Осиёи Миёна муайян карда шаванд. Хусусан аз он сабаб, ки ҳоло истехсолоти моддӣ бештар таҳқиқ шуда, масъалаҳои иҷтимоӣ ва идеология бо таъри боду шояд мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Чуноне ки К. Маркс навишта буд «чи таъри, ки боқимондаҳои устухонҳо барои таҳқиқи ғамудҳои хайвонҳои қафрӣ-ётӣ аҳамият дошта бошанд, боқимондаҳои воситаҳои меҳнат, ҳам барои таҳқиқи формацияҳои бархам-хурдан ҷамъиятию иқтисодӣ ҳамон қадар аҳамият доранд»¹

Муҳаққиқони таърихи Осиёи Миёна хангоми таҳқиқи даврони парокандашавии сохти ҷамоат ибтидоӣ бидуни манбаъҳои дар боло зикргаранда дар ихтиёри худ бо маълумотҳои қисмҳои қадимтарини осори ҳиндӣ — «Ведаҳо» ва форсии «Авесто»-ро дорад.

Хангоми таҳқиқи аҳди қадимтарин

*

миқдори сарчашмаҳо ҳеле маъқулад.² Хусусан маъхаҳои гуногуномаҳои анданд. «Авесто» манбаи муҳим ба шумор рафта дар фаслҳои худогонан он роҷеъ ба тарзи андодӣ, маданият ва идеологияи халқҳои эронинаҷод, аз ҷумла (аҳтимоӣ, пеш аз ҳама) халқҳои қадими Осиёи Миёна маълумот медиҳанд. Бисёр воқеаҳои ҷисбӣ ва ҳаёти маданияти халқҳои Осиёи Миёна дар китобҳои шохони ҳақоманишӣ, ки рӯи санг, асбобҳои филизӣ ба забони қадими форсӣ ё дигар забонҳои сабт шудаанд, ақс гардидаанд. Дар китобаҳо ва навиштаҷоти расмӣ сулолаҳои минбаъдан эронӣ — Сосониён низ доир ба таърихи Осиёи Миёна мадрҳо мавҷуданд. Барои таърихи давлати Кушонӣ китобҳои бохтарин аз Сурхкӯтал (Афғонистон) ёфташуда ҳеле муҳим аст; навиштаҷоти ба забонҳои миёнаи ҳиндӣ аз Ҳиндустон, Афғонистон ва Осиёи Миёна бадастомада низ ба аҳамияти қалон молук аст.

Дар таълифоти муаллифони ҷуноӣ ва рӯи онд ба таърихи ҷисбӣ ва этникӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, маданият ва географияи таърихи Осиёи Миёна дар аҳди қадим материалҳо ҳеле фаровонанд. Муаллифони баъзе асарҳои, ки то ба замони мо расиданд, дар Осиёи Миёна набуданд, вале аз қайдҳо ва хотироти ҳамватанони худ, — харбаён, тоҷарон ва сайёҳоне, ки дар даврҳои гуногун ба ин кишвар сафар карда буданд, иҷтимоӣ ҳуҷҷатҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ истифода бурдаанд. Ал-

¹ Маркс К. и Энгелс Ф. Соч. т. 23, с. 191.

² Тавсифи насбатан мукаммалӣ сарчашмаҳо онд ба таърихи қадимро инг. дар: ИТҶ, т. 1—10.

вазирӣ ғина маъбаътажи ки ё он
ниро равшан мебаронад. Захира-
ҳои маъбаъҳои археологӣ онд ба Осӣ-
ён Миёнаи аҳли қадим ва ҷиғдони аср-
ҳои миёна хеле зиёданд. Масъалаҳои

PDF Compressor Free Version

аҳли таърих
ки ин материал муайян карда ме-
шаванд, ки вай нафақат барои
масъалаҳои таърихи маданият (му-
воқиқ намудани ҷиғатҳои таърихи ма-
данияти моддию маънавий, алоқаҳои
иқтисодӣ, балки барои аниқ кардани та-
ърифи кӯшакҳои истехсолкунанда,
таърифи таърихӣ, алоқаҳои иқ-
тисодӣ, этногенез хеле муҳим аст.
Асарҳои ба ҳайати ҳилофоти араб
таърихӣ гардидаи Осӣён Миёна дар
асрҳои муаррихони арабзабон тас-
вир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз
ҳама асарҳои компилятсионӣ ба таъри-
хӣ умумичаҳонӣ онд Табарӣ (ваф.
с. 87) «Таърих ар-русул ва аз-мулук»,
асари хеле муҳими таърихӣи Бало-
ғӣ (ваф. с. 892) «Китоб футуҳ ул-
маҷдун» (дар он роҷеъ ба ҷоршудани
қисми арабҳо маълумот ҳаст), таъ-
рифи Ибни Асир (ваф. с. 1231),
таърихи умумичаҳонӣ Яъқубӣ (ваф.
с. 897) ва таърихи номбар кардаи
зарур аст. Инчунин дар осори хи-
лоти туркӣ қадим инэ мадракҳо
ҷамъшуда.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба
қисмат омадаанд, архиви аз қалъаи
ҷиғатӣ ғишуда, ки дар он ҳуҷҷатҳои
қисми ихшидиҳои сугдӣ, муносаба-
ти ҳокимони Осӣён Миёна ва араб-
ҳо ва мадракҳои археологӣ мебо-
шанд.

Таърихи давлатҳои Осӣён Миёна
дар асрҳои IX—XIII дар маъбаъ-
ҳои гуногуни ҳаттӣ ҳаматарафа ғи-
ҷикос шудааст. Бидуни асарҳои уму-
мӣи тоҷикӣ инчунин осори гуногу-
ни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ
таълифкунанда номбар кардан зар-
ур аст: асари Гардезӣ, ки с. 1050
таълиф гардидааст; асарҳои ба ғина
мулолаю ҳоким онд ва ё ёдоштҳо,
ба монанди таълифи Байҳақӣ

(ваф. с. 1077); таърихи ғилоғатҳо
ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бу-
хоро»-и Наршаҳӣ муҳимтар аст); ду-
ғатҳои тарҷиманҳои ҷуғрофӣ
(Самъонӣ, ваф. 1167; Якут, ваф. с.
1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо
аз онҳо Юсуфӣ Хоразмӣ, ох. а. X), маҷ-
мӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ аз соҳаи ҳу-
қуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълум-
отиномаи маълумию ҷуғрофӣ, таъ-
сифи саёҳатҳо дар маълумоти хеле
бале мебошанд. Яке аз аввалини му-
аллифоне, ки таъсифи географӣи
ноҳияҳои гуногуноро боқӣ ғузош-
тааст, Ибни Хурдодбех (аса-
раш с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86
бори дуҷум тахрир шудааст) буд.
Муаррих Яъқубӣ ҷуғроғидон ҳам
буд. Тақрибан с. 903 асари ба ҷу-
ғроғии онд Ибни Фаҳеҳ таълиф
шуд. Дар солҳои миъбаъда ҷуғро-
ғидонҳои Ибни Русто (тақр. с. 943),
Ибни Фазлон (солҳои 921—922 ба
Осӣён Миёна омада буд), Қудамӣ
(тақр. с. 928), Масъудӣ (с-ҳои
947—950), Истаҳрӣ (тақр. с. 941),
Ибни Хавқал ва Муқаддасӣ (ни-
ман дуҷуми а. X) асарҳои ҷу-
ғроғии худро эҷод кардаи Вале
асарҳои ба забони тоҷикӣ таъ-
лифгардида ҳам буданд. Асарҳои му-
аллифи ғумнои «Худуд ул-олам» (с.
982—83), «Ҷаҳоннома»-и Баҳром (ҷи-
ғидон асри XIII) аз қаблаи ҷуми
асарҳоида. Асарҳои мансуби дигар
жағрҳо ҳам маъбаъҳои муҳими таъ-
рихӣ мебошанд. «Сиддатнома»-ҳуҷ-
ҷати ғиёсӣ, пандиномаи оҳари асри
XI-ҷиғдони асри XII, «Ҷаҳор мақо-
ла»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ
(соли 956—57 таълиф шудааст)
«Ҷавомеъ-ул-хилоғот ва давомеъ-ур-
ривоғот»-и Авфӣ (тақр. с. 1228 на-
вишта шудааст), асарҳои дигари
илмӣ адабии ба забонҳои тоҷикӣ,
арабӣ, туркӣ таълифкунанда ба ҳамин
ғуруҳи маъбаъҳо дохил мешаванд.
Қайд намудани зарур аст, ки аз ҷи-
ҳати худуд, хронология ва маълум

³ Таъсифи хеле хуби маъбаъҳои онд ба таърихи Осӣён Миёнаи асрҳои IX—XIII ро
В. В. Бартольд (1963 б, с. 45—108) додааст. Бельев В. И., 1939; Ромасевич
А. А., 1938, 1939; дар қисмати адабии ғиғи ҷуғроғии арабӣ Крачковский И. Ю.,
1957 иловаи он таъсифинд. Аз таъсифи умумӣ ва хеле муғид ит.: Spuler B.,
1952, XVI—XXXII; 1968, 100—168;

батта, муаллифони қадим беэосита аз сарчашмаҳо истифода набурдаанд. Бинобар ин, дар асарҳои онҳо баъзе ноаниқӣ ё таҳрифи воқеаҳо дада мешавад. Таълиқи намуна ба аниқнахон таърихнивоии ҷунони рими баъзан боиси нодуруст ниғы-кос намудан ё баҳо додан ба воқеаҳо ҳодисаҳо мегардид. Катъи на-вар аз ин сарчашмаҳо ҷунони ри-мӣ яке аз манбаъҳои муҳимми ҳаттӣ ба шумор меравад ва аксар маъ-лумоти ғирдовардан онҳо қимати ка-лонро илмиро дороянд. Бинобар ин, аз асарҳои Херодот (а. V то м.), Ктесий (а. IV то м.), Ксенофонт (а. V то м.), Полибий (а. II то м.), Помпей Трог (а. I то м., баъзе пор-чаҳои асари ӯ дар осори Юстин муаллифи а. II ё III милодӣ боки мондааст), муаррихони охириҳо а. I то м. — а. II милодӣ — Калит Кур-ций Руф, Плутарх, Страбо, Арриан, инчунин асарҳои муаллифони ми-набаъда — Аминак Марцеллин, Проко-пи Кесарӣ насб истифода бурда шудааст.

Баъзе маълумотҳои онд ба таъри-хи Осиёи Миёна дар сарчашмаҳои хитой (аз ҷорьки охири а. II сар-карда), ки баъди ба ин кишвар са-фар кардани сафири хитой Чжан-Цянь боки мондаанд, мавҷуданд. Ин-ҳо мадракҳои мебошанд, ки дар сол-номаҳои сулолаҳои хитой, хитироти сафириҳо, пиллиграмҳои боки мон-даанд, яктарафа, субъективӣ буда, дар онҳо идеологияи сулолаи «хан» ва бузургдавлатӣ мавҷе калон до-рад.

Барои таҳқиқи давраҳои алоҳидан таърихи қадими Осиёи Миёна, ҳу-сусан ҳамон замоне, ки як қисми ин кишвар ва Хиндустон дар ҳайати як давлат буданд, сарчашмаҳои гу-ногуни хиндӣ, аз ҷумла катибаҳо аҳамияти калон пайдо мекунанд.

Дар солномаҳои суръини а. VI (ҳусусан асари Иешу Страт), осори муаррихони асрҳои IV—V ар-ман (Егише Варданет, Фавст Бу-ванд, Моисей Хоренский ва диг.), асарҳои ба забони форсии миёна— паҳлавӣ таълиф гардада онд ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна маълумоти зиёд мавҷуд аст. Таърихи аҳли қадим ва асрҳои миёнаи Осиёи Миёна, дар

асарҳои ба забони арабии форсӣ таълифшуда ниғыкос ёфтаанд (асари Табарӣ ва тарҷуман тоҷикии он аз тарафи Балъий, асари Беруий ва диг.). Аз ин ҷихат «Шоҳнома»-и бе-заволи Абулқосим Фирдавӣ қоби-ли қайд аст.

Таълифи ваъзяти Осиёи Миёна дар арафа ва давраи ба ҳайати хилофати араб дохил шудани он дар адабиёти арабии форсӣ мавҷуд аст. Аз катибаҳои руини қадими туркии низ материалҳои муҳим пайдо кар-дан мумкин аст. Се архиви дорон ҳуҷҷатҳои маҳаллӣ кашф карда шу-даанд: дар Насо — портӣ (а. I то м.), дар Тупроққалъа — хоразмӣ (а. III м.), дар қалъаи Муе — сугдӣ (а. VII м.). Инчунин миқдори зи-ёди катибаҳои дар рӯи маснуоти гуногуни ва осори санъат сабтшуда ба даст омаданд. Аҳамияти ҷунони маънаҳои маҳалли низоҳат калон аст.

Умуман манбаъҳои ҳаттӣ доир ба таърихи қадим ва ибтидои асрҳои миёнаи Осиёи Миёна парокан-даанд. Дар қисми асарҳои ҳе-ле дур аз Осиёи Миёна таъ-рифгардада, баъзе воқеаҳои таъ-рихӣ нодуруст таъсир ё маънидоод карда шудаанд. Давраҳои то кари-ҳои милодӣ ва бисёр процессҳои муҳимтарини таърихӣ ва таърихӣ маъданӣ ҳеле кам ё тамоман ниғы-кос нагаштаанд. Баъзе мадракҳои аз материалҳои этнография, фольк-лор, забоншиносӣ, аз ҷумла этно ва топонимика, ономастика пайдо наму-дан мумкин аст; барои ҳалли масъ-лаҳои этногенези материалҳои палеон-тропологи роҳи калон мебошанд. Ва-ле марҳалаҳои инкишофи таърихи қадим ва асрҳои миёнаи Тоҷикис-тонро танҳо дар якҷоягии таҳқиқи манбаъҳои ҳаттӣ бо материалҳои нумизматикӣ археологӣ муайян кардан мумкин аст. Мадракҳои ну-мизматикӣ, ки дар тӯли якумин аср дар асарҳои олимони рус, советӣ, инчунин хорӣки нашр гардидаанд, якҷоя бо манбаъҳои ҳаттӣ баъзе давраҳои сохти таърихи сиёсиро му-айян менамоянд. Онҳо барои муай-ян кардани таърихи маданият, аз ҷумла, санъат ва идеология, аниқ намудани алоқаҳои тичоратӣ ёри қалон мерасонанд. Бисёр вақт сик-

кашиносӣ ягона манбаест, ки ин ё он воқеаро равшан мегардонад. Захираҳои манбаъҳои археологӣ онд ба Осӣён Миёнаи аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна ҳама менамоянд. Масъалаҳои асосии таърихи қадим дар асоси таҳқиқи ин материал муайян карда мешаванд, ки вай нафақат барои масъалаҳои таърихи маданият (муайян намудани ҷиҳатҳои таърихи маданияти моддию маънави, алоқаҳои вай), балки барои аниқ кардани таракқиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, географияи таърихӣ, алоқаҳои иқтисодӣ, этногенез ҳеле муҳим аст.

Давран ба ҳайати Ҳилофати араб дохил гардидани Осӣён Миёна дар асарҳои муаррихонии арабизабон тасвир шудааст.³ Дар ин ҷо пеш аз ҳама асари компилятсияи ба таърихи умумичаҳонӣ оиди Табарӣ (ваф. 923) «Таърих ар-русул ва ал-мулк», асари ҳеле муҳими таърихонии Балозурӣ (ваф. с. 892) «Китоб футуҳ ул-булдон» (дар он роҷеъ ба юришҳои ҳарбии арабҳо маълумот ҳаст), таълифоти Ибни Асир (ваф. с. 1231), таърихи умумичаҳонии Яъқубӣ (ваф. с. 897) ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Инчунин дар осори Ҳитону туркии қадим низ мадракҳо мавҷуданд.

Материалҳои тозае, ки ҳоло ба даст омадаанд, архиви аз қалъаи Муғ ёфт шуда, ки дар он ҳуҷҷатҳои расмӣ ихшидиҳои сугдӣ, муносибати ҳокимони Осӣён Миёна ва арабҳо ва мадракҳои археологӣ мебошанд.

Таърихи давлатҳои Осӣён Миёна дар асрҳои IX—XIII дар манбаъҳои гуногуни ҳатӣ ҳаматарафа ҷанҷок шудааст. Бидуни асарҳои умумӣ тоҷикӣ инчунин осори гуногуни ба забонҳои арабӣ ва форсӣ таълифшуда номбар кардан зарур аст: асари Гардезӣ, ки с. 1050 таълиф гардидааст; асарҳои ба ягон сулолаҳои ҳокимӣ онд ва ё ёддоштҳо, ба монанди таълифоти Байҳақӣ

(ваф. с. 1077); таърихи вилоятҳо ва шаҳрҳо (аз онҳо «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ муҳимтар аст); луғатҳои тарҷуманҳои ҷуғрофӣ (Самъонӣ, ваф. 1167; Ғафурӣ, ваф. с. 1229), қомусҳо (муҳимтарини онҳо аз онҳо Юсуфӣ Хоразмӣ, о.х. а. X), маҷмӯи ҳуҷҷатҳои расмӣ ва соҳаи ҳуқуқ.

Дар таълифоти ҷуғрофӣ, маълумотиномаи маъмурию ҷуғрофӣ, тавсифи соҳаҳои дорон маълумоти ҳеле бӣ мебошанд. Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географияи ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех (асари с. 846/47 таълиф ёфта, с. 885/86 бори дуюм таҳрир шудааст) буд. Муаррих Яъқубӣ ҷуғрофидон ҳам буд. Тақрибан с. 903 асари ба ҷуғрофияи оиди Ибни Фахр таълиф шуд. Дар солҳои миёнаҳои ҷуғрофидонҳои Ибни Русто (тақр. с. 943), Ибни Фазлон (солҳои 921—922 ба Осӣён Миёна омада буд), Қудам (тақр. с. 928), Масъудӣ (с.х. 947—950), Истаҳрӣ (тақр. с. 941), Ибни Хавқал ва Муқаддасӣ (ниман дуюми а. X) асарҳои ҷуғрофӣ худро ёҷод карданд. Вале асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифгардида ҳам буданд. Асари муаллифи гуногун «Худуд ул-олам» (с. 982—83), «Ҷаҳонинома»-и Баҳром (ибтидои асри XIII) аз қаблаи чунин асарҳои ҷуғрофӣ мавҷуданд. Асарҳои дигари жанрҳои манбаъҳои муҳими таърихӣ мебошанд. «Силсатнома»-ҳуҷҷати силсӣ, пандномаи охири асри XI-ибтидои асри XII, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (соли 956—57 таълиф шудааст) «Ҷавомеъ-ул-хикмат ва ҷавомеъ-ур-ривоъ»-и Анвӣ (тақр. с. 1228 навишта шудааст), асарҳои дигари илмию адабии ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ таълифшуда ба ҳамин гурӯҳи манбаъҳо дохил мешаванд.

Қайд намудани зарур аст, ки аз ҷиҳати ҳудуд, хронология ва мавзӯ

* Таълифи ҳеле хуби маънаҳои онд ба таърихи Осӣён Миёнаи асрҳои IX—XIII-ро В. В. Бартольд (1963 б, с. 45—108) додааст. *Бельев В. Н.*, 1939; *Ромаскевич А. А.*, 1938, 1939; дар ҳисмати адабиёти ҷуғрофияи арабӣ *Кривковский И. Ю.*, 1957 иловаи он тавсифанд. Аз тавсифи умумӣ ва ҳеле муфид инг.: *Spuler B.*, 1952, XVI—XXXII; 1968, 100—168;

ни маълумоҳи ба ҳақиқат нестанид. Масалан, таърихи дилалатҳои Тоҳирӣ, Семонӣ ва Ғазиёнӣ ҳама муфассал тасвир шудааст, аммо доир ба таърихи Қарақоғонӣ маълумот ҳеҷ қад аст. Таърихи асрҳои IX—X (хусусан онд ба обҷаъри, ҳоҷагини қишлоқ, савдо, топографияи шаҳро, сарватҳои ғарибанини ва истихроҷи охиқ, андоҳҳо) маълумотҳо зиёданд, вале структураи таърихи хунтранидӣ, ҳаёти шаҳриён, муносибатҳои иҷтимоӣ дар асрҳои IX—XII дар маълумотҳои ҳақиқатро иштироқ накардаанд.

Бинобар ин, дигар намунаҳои маълумотҳо, хусусан мадракҳои нумизматикӣ ва археологӣ аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунанд.

Таърихи Осӣи Миёнаро истилоқ кардани муғулҳо дар асрҳои се ҳамамошӣ он воқеаҳо Ибни Асир, Чувайнӣ ва Насайи ҳаматарафа тасвир шудаанд. Тасвири пурраи воқеаҳои нобасти ин замон дар «Таърихи ҷаҳонкушоӣ»-и Чувайнӣ (с. 1260 таълиф шудааст) доға шудааст. Ин таълифот бояд аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он таърихи Хоразмишониён низ ғайриҷаъи аст. Чувайнӣ аз маълумотҳои гуногуно, аз ҷумла муғулӣ истифода кардааст. Дар таълифоти ӯ баъзан идеализацияи ҳоқиқати муғул ба назар мерасанд. Умуман, ин асар барои ин дора сарчашмаи асосӣ мебошад. Асарҳои таърихи Рашидудини ҳам ҳама муҳиманд. Таълифоти энциклопедияи таърихи ӯ «Ҷомеъ ут-таърих» солҳои 1310—1311 ба охиқ расид. Таърифи дар ҳақиқат дора Васоф асари ба таърихи муғулҳо онд худро иҷод кард. Қаме дора асарҳои ҷаъи муғулӣ таърихи Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ ба миён омаданд. Яъни дигар асарҳо, хусусан таълифоти Ҷамоал Қаршӣ (ибтилоқ асри XVI), маълумотҳои муғулӣ, арманӣ ва ғайраро номбар кардан зарур аст. Сайфӣҳои аз Хитой (Чан-чуно), Европан Ғарбӣ (Марко Поло ва диг.), мамлакатҳои мусулмонӣ ба Осӣи Миёна сафаркарда хотироти худро бояқ гузоштаанд, ки дар онҳо маълумоти конкретӣ онд ба ин кишиар мавҷуданд. Хуҷатҳои ба ақли мақбара ва ҳоҷаҳои Сайфуддини Боҳарӣ (1326—1333) онд ҳама му-

ҳимаанд. Ҷаъиҳои иҷтимоӣ ва иҷтимоӣ таърихи худ Осӣи Миёна дар маълумотҳои мақбара тасвир накардаанд. Бинобар ин, ҳама таърихи қисмати нумизматикӣ барои муайян кардани ҳоқиқати воқеаҳо ва ҷаъиҳои онд дар маълумотҳои ақлифта ҳама иҷтимоӣ аст. Баръақс мадракҳои археологӣ доир ба ин замон ҳама қаранд.

Дар ақди Темур ва Темурӣҳои асарҳои зиёди таърихи ба миён омаданд, ки иҷтимоӣ қуллӣ онҳо ба забони тоҷикӣ, қисман ба забони арабӣ ва туркӣ қадим таълиф шудаанд. Асосатариҷаҳои иҷтимоӣ: «Ҷаъиҳои ғайриҷаъи Ҳиндуҷаъи»-и Ғаъиуддини Али; «Ҷаъиҳои»-и Ниҷо-муддини Шомӣ (с. 1404 ҳақиқати дар ҳақиқат Будини Темур таълиф шудааст); асари ҳақиқати Шарафуддини Яъи (с. 1424—25 таълиф шудааст); таълифоти ҷаъиҳои таърихи Хоҷаи Абрӯ (с.ҳои 1417—1425 таълиф доға шудаанд); асари таърихи Абдураҷаъи Самарқандӣ (с.ҳои 1470 ба охиқ расондааст); асари таърихи Мирҷаъи (охиқи XV) ва набаҳои ӯ Хоҷаи Мир (с. 1524 ба охиқ расондааст). Аз асарҳои регионӣ хусусан таълифоти Исфаҳорӣ онд ба таърихи Хитой ва ақлиҳои он аҳамияти қадим дорад, ки дар он онд ба иҷтимоӣ ҳама мадракҳои фараҷонида. Асарҳои хусусан таърихи тарҷумаҳои доғи, ки тарҷумаи зиёдагӣ ба ҳақиқати маълумоти Осӣи Миёнаро иҷтимоӣ кардаанд, ҳама зиёданд «Бадоҷ-ул-Вақоҷ»-и Восифӣ, «Бобурнома»-и Заҳируддини Бобур аз қаблаи ҷаъи асарҳои. Мадракотӣ ба хуҷатҳои қадимӣ ҳама дора бояқ мондаанд, ки аҳамияти бузургӣ сарчашмаи дора. Маълумотҳои муҳим ва муфид дар ҳақиқат ва хотираҳои сабаҳои хусусан дар асари Рӯи Гомзалес де Қлавино, ки ба дораи Темур омада буд, бояқ мондаанд.

Нумизматикӣ ба дораи пурра қор қарда намунаҳои, ҳақиқат, ки баъзе маълумотҳои дар маълумотҳои ҳақиқати ақлифта таърихи гардианд (масалан, иҷтимоӣ қуллӣ Уҷубеқ). Аз мадракҳои моддаи ёдгориҳои маъморӣ бештар мадракҳои таърихи қарор гирифтаанд. Барои оғузиҳои таърихи асрҳои XVI—XVIII сарчашмаҳои

накъл хеле зиџанд. Инк солнома-
хон таърихи ба забонхон тоҷикино
ӯзбеки таълиффта мебошанд. Баъ-
зе ҳуҷҷатхон таърихӣ дар давраҳои
гузашта ҳам буданд, вале танҳо дар
асрҳои XVI—XVII таърихӣ ҳама
хеле афзуд: хазорҳо ҳуҷҷатҳои гу-
ноғунмамуни аз ноҳияҳои гуногуни
Осиёи Миёна бадастомада, аризаҳо
ва ғ. Ин ҳуҷҷатҳо доир ба таърихи
иктисодии ҷиҳимой материалхон бе-
баҳо доранд.

Аз миёнаи а. XVI сар карда му-
носибатҳои иқтисодии дипломати
Россия бо хонҳои Осиёи Миёна ин-
кишоф ёфтанд. Дар ҳуҷҷатҳои ил-
раҳои давлатӣ ва Вазорати қорҳои
қоричӣ, қайдаҳои бӯҳонаҳо ва ве-
домствоҳо, ҳисоботҳои сафирони рус,
тоҷирон, асирони қарбӣ доир ба со-
ҳаҳои муҳталифи ҳаёти мардуми
Осиёи Миёна маълумотҳои гуноғун
ишҷуданд.

Қисми зиџиди сарҷамаҳои гуноғу-
ни нақли асрҳои XVII—XVIII бо
супориши шохону ҳокимон тартиб
дода шуда буданд. Масалан, бо су-
пориши Нодирмуҳаммади Аштарко-
нӣ соли 1634 Муҳаммад бини Валӣ
асари «Бахр-ул-асрор фи-маюқиб-
ул-аҳбор»-ро тартиб дод. Ба ғайр аз
ин, таърихи сулолаи Аштарқонийа
дар асари Муҳаммадҷошуфи Мушӣ
«Таърихи Муқимқонӣ» ас ёфтаст.

Таърихи ибтидои асри XVIII дар
асари Мирмуҳаммад Амینی Бухорӣ
«Убайдуллонома» тасвир шудааст.
Ин асар давоми «Таърихи Муқим-
қонӣ» ба шумор меравад. Давоми бе-
воситаи «Убайдуллонома» «Таърихи
Абулфайзон»-и Абдурахмони Толей
мебошад. Ин асар воқеаҳои ҳодисаҳои
қордаҳ соли аввали ҳукмирони Абу-
улфайзонро (1711—1747) дар бар
мегирад. Дар он ҷангҳои феодалий,
байнхудоӣ, харачи марҷи қорборӣ
ва пароканда гардидаи ҳокимияти
марказӣ, ки хоҷагии баъзе вилоят-
қор қордаҳ буданд, муфассал тас-
вир шудаанд. Дар охири асри XVIII
сарҷамаи нақлӣ асари машҳури
«Тӯҳфаи қонӣ» ба таъ расид, ки
дар он воқеаҳои байни солҳои 1722—
1782 дар Осиёи Миёна баамаломе-
да тасвир шудааст. Асар аз ду
қисм иборат аст. Қисми якум во-
қеаҳои солҳои 1721—1758-ро дар

бар гирифта ба қалами Муҳаммад-
нафои Қарминағӣ тааллуқ дорад.
Қисми дуюм воқеаҳои солҳои 1758—
82 тасвир қардаст, ки оғро Олим-
бек навиштааст. Дар асар ҷангҳои
феодалий, ҳусусан муборизаи амиро-
ни манғит бо ҳокимони Хисор, Уро-
теппа, Ҳучанд, Қаззах, Қӯлоб ва
ғайраи ғайрҳои қардаанд.

Барои таҳқиқи таърихи нимии
дуюми асри XVIII ва ибтидои асри
XIX-и қалами тоҷик асари маш-
ҳури Муҳаммад Яқуб «Ғулашан-ул-
мулук» ба аҳамияти қалон моҳик
аст. Асар боз аз он ҷангҳои пурқимат
аст, ки муаллифаш ба таърихи қор-
рон Манғития тааллуқ дошта шо-
ҳади бисёр воқеаҳо буд ва онқор
аниқ тасвир қардааст.

Дар муқотибаҳои дипломати бай-
ни қонҳои Осиёи Миёна ва подшоҳи-
ни рус, қайдаҳои тоҷирони осеиёиёна-
ғӣ ва сафирон қорча ба таърихи ним-
ии дуюми асри XVIII-и Осиёи Миё-
на маълумотҳои қорлиб диққат маъ-
ҷуданд. Аз ин ҷангҳои ҳисоботҳои сафи-
рони рус, ба монанди И. Д. Қорлоа,
бародерон Пазухинҳо, Флориа Бе-
невени, материалҳои тоҷир Н. Гри-
горьев қимати қалон доранд. Онқор
дар қорба соҳти давлатӣ, вазъи-
ғӣ хоҷагии қишлоқ ва истехсолоти
қунармаидӣ, инқунии савдои қорчи
қонҳои Осиёи Миёна маълумоти
муфассал меҷаҳанд. Қотираҳои
Ф. Ефремов дар қорба саъхати нуҳ-
солон ӯ ва қимат қарданаш дар
сағи қушғуни қонҳои Осиёи Миёна
аҳамияти қалонро қорост.

Барои таҳқиқи таърихи Бухорои
охири асри XVIII маълумоти М. Бек-
қури, С. Бурнашев, қайдаҳои Мир-
зошамси Бухорӣ ва таърихоти В. В.
Григорьев ба ин қайдаҳо аз аҳми-
ғӣ қорлиб нестанд. Барои таҳқиқи
таърихи Бухоро ва қонии Ҳўқанд
дар нимии якуми асри XIX «Таво-
рихи авнола ва авохир»-и Муний,
«Таърихи амир Ҳайдар»-и мулло
Ибодуллоҳ ва мулло Муҳаммад,
«Фатқнома»-и Бухорӣ, «Зафарномаи
Хисравӣ»-и муаллифи қуғуно, «Шоҳ-
номаи Умарқон», «Таърихи муқочи-
рони»-и шойра Дилшод, «Мунахаб-ул-
таворих»-и Муҳаммад Ҳақимқон, ас-
ари қалони шойра Фазли Наманғонӣ
ва қигаронӣ ёри қалон меҷаҳанд.

Таърихи асри XIX ҳусусан нимии

дуони он дар «Таърихи Шохруҳӣ»-и Муллоиёз Мухаммад, «Зафарномаи Худойрон»-и Абдуғафур, «Таврихи манзума»-и Имом Али Қандайд ҳама хуб инչикос гардидааст. Маорифпарвари машҳури халқи тоҷик Аҳмад **PDF Compressor Free Version** осори худ, хусусан дар асари таърихии «Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати ҳонадони Манғити» ақибмонӣ ва бепарвоии ҳокимони аморати Бухороро моҳирона тасвир кардааст. Асари Мирзоазими Соий «Тухфан шохӣ» ба масъалаҳои иҷтимоӣ аморат бахшида шудааст.

Баъзе маълумотҳо роҷеъ ба таъриҳи асри XIX тоҷикон, арафа ва дигаран революцияи иқуми буржуазии демократии рус дар арзишон шаҳрҳои Душанбе, Тоҷикент, Москва, Ленинград ва дигар шаҳрҳо маҳфузанд. Савбҳои рус ва муҳаққиқони асри XIX ибтидои асри XX (Н. В. Ханяков, В. П. Наликин, А. Л. Кун, А. Д. Гребенкин ва дигарон) дар боран таърихи халқҳои Осийи Миёна маълумоти пурқимат медиҳанд. Дар асарҳои муҳаққиқони тореволюционӣ баробари идеализация кардани баъзе ҳодисаҳо маълумотҳои ҷолиби диққати характери иқтисодии маълумотҳо.

Дар боби озирани иқтисоди думи илова ба сарҷашмаҳои асарҳои муаррихони советӣ низ истифода шудаанд, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар арафа ва даврани Революцияи феврале 1917 маълумоти муҳим ҳаст.

Хулоса, таҳлили мултисар ва ҳамаҷониба номбаршудани сарҷашмаҳои иқтисодии мадҳанда тасаввуроти пайдо кунем, ки дар онҳо доир ба таърихи Тоҷикистон дар аҳан қадимтарини, қадим, асриҳои миёна ва дигаран нан

маибалҳои ғуноғуноу боӣ мавҷуд буданд. Сарҷашмаҳои фаровони нақша барои бехтар таҳқиқ гардидаи таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ таърихи адабиёт⁴ ва ном мадад мерасонанд. Дар назар доштан зарур аст, ки баъзе асарҳои таърихшиносии замони феодалии Осийи Миёна — панегирӣ, гаразнок буда, муаллифони онҳо ба тасвири вазъияти омӣан халқ, ҳаёти иқтисодии иҷтимоӣ марказ зоҳир накардаанд. Бинобар ин, таҳқиқ ва муқоисаи дақиқи маҷмӯи сарҷашмаҳо, хусусан маибалҳои, ки дар онҳо доир ба таърихи ҳаёти иқтисодии иҷтимоӣ маълумотҳо мавҷуданд, зарур аст. Илова ба ин, материалҳои нумизматикӣ ва археологӣ васеъ истифода бурда шаванд. Дигар маълумотҳои маибалҳои хаттиро бо бахшҳои сарҷашмаҳои маҷмӯи муаллифони ва муаррихони онҳо аз ҷиҳати таҳқиқӣ омӯхтан зарур аст. Муаррихи марксист илова ба таҳлили расми сарҷашмаҳои онҳо аз маҷмӯи сифӣ таҳқиқ мекунад.

Маибалҳои хатти асосан аз рӯи назарҳои иқтисодии матиҳои истифода шудаанд: иқтисоди рӯи аз рӯи серияи «The Job Classical Library» бо бахшҳои назарҳои русӣ ва тарҷумаҳои истифода шуда; асарҳои ҷуғрофидонҳои араб — аз рӯи серияи «Bibliotheca geographorum arabicorum»⁵ ва назарҳои алоҳидаи маибалҳои бисёр асарҳои асриҳои аввали аз рӯи серияи Гиббон.

Дар баъзе маибалҳои ма тарҷумаҳои русӣ ва забонҳои Европои тарбия асарҳои муаллифони Шарҳҳои истифода кардем. Дар ҳолати набудани назарҳои иқтисодии сарҷашмаҳои асриҳои аввали баъзе дастнависҳои ва назарҳои факсимилӣ истифода бурда шудаанд.⁶

*

⁴ Аз обзори адабиёти тоҷик (тоҷикӣ форс) итг: *Browke E. U.*, 1902; 1906, 1920, 1924; *Брагинский И. С.*, 1956 а, 1961; *Бергелс Е. Э.*, 1960; *Рупа J.*, 1963, 1918; *Рунков*, 1970.

⁵ *Sarton G.*, 1962.

⁶ Обзори захираҳои дастхатҳои шарқшиносии СССР-ро итг. 1877, 1881; дар: *Тверетинова А. С.*, 1963; *Розен V.*, *Миклухо-Маклай Н. Д.*, 1955, 1961, 1975; *Михайлова А. И.*, 1961; *Богоский С. И.*, 1962, 1968; *Тоҳирҷонов А. Т.*, 1962; *Ахмедшқин О. Ф.*, на итг., *Дмитриев Л. В.*, на итг., 1965; «Собрание». I—VIII; «Каталог», I—III.

PDF Compressor Free Version

Осорӣ ӯлаҷиҳои марксизм-ленинизм

- Маркс К.* Лорд Пальмерстон.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 9.
- Маркс К.* Британское владычество в Индии.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 9.
- Маркс К.* Письмо Ф. Энгельсу от 2 июня 1853 г.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 28.
- Маркс К.* Ост-индская компания, ее история и результаты ее деятельности 24 июня 1853.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 9.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству. Госполитиздат, 1940.
- Маркс К.* Письмо Фридриху Адольфу Зорге 27 сентября.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 34.
- Маркс К.* Черновые наброски письма Маркса—В. И. Засулич (8 марта 1881).— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 35.
- Маркс К.* Восстание в Индии.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 12.
- Маркс К.* Восточный вопрос.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 12.
- Маркс К.* Налоги в Индии.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 12.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарт.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 8.
- Маркс К.* Наброски ответа на письмо В. И. Засулич.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 19.
- Маркс К.* Капитал, т. I, III.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 23, 25, ч. I, II.
- Маркс К.* Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество».— Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К.* Хронологические выписки.— Дар кит. «Архив Маркса и Энгельса», т. V, VI, М., 1939.
- Маркс К.* Ницета философии. Ответ на «Философию ницеты» г-на Прудона.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 4.
- Маркс К.* К критике политической экономии.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 13.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 7.

* Фехристоро А. Валлеҷ тартиб додааст.

- Энгельс Ф.* Действительно спорный пункт в Турции.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 9.
- Энгельс Ф.* Персия и Китай.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 12.
- Энгельс Ф.* Афганистан.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 14.
- Энгельс Ф.* Азия.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 14.
- Энгельс Ф.* К смерти Карла Маркса.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 19.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 20.
- Энгельс Ф.* Девялентика природы.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 20.
- Энгельс Ф.* О разложении феодализма и возникновении национальных государств.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 21.
- Энгельс Ф.* Провозглашение статьи частной собственности в государствах.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 21.
- Энгельс Ф.* Рабочее движение в Америке. Предисловие к американскому изданию «Политический рабочий класс в Англии».— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 21.
- Энгельс Ф.* К истории вероисповедного христианства.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 22.
- Энгельс Ф.* Послеловие к работе «О социальном вопросе в России».— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 22.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу в Лондон (Мюнхен 25 июля 1853 г.)— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 28.
- Энгельс Ф.* Письмо К. Марксу от 6 июля 1853 г.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 28.
- Энгельс Ф.* Петру Лазаровичу Лазарову в Лондон.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 34.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Немощная идеология.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 3.
- Маркс К. и Энгельс Ф.* Манифест Коммунистической партии.— *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*, т. 4.
- Ленин В. И.* «Душный хлам» чиста за оно ба мукобля социал-демократиче тавур мячангина? Асархо, ч. 1.
- Ленин В. И.* Тарихии контализм дар Россия. Асархо, ч. 2.
- Ленин В. И.* Бол доир ба нигаллаз назарии реализма. Асархо, ч. 4.
- Ленин В. И.* Чанги Хитой. Асархо, ч. 4.
- Ленин В. И.* Сабхали кризис. Асархо, ч. 5.
- Ленин В. И.* Масыалли милли дар программ мо. Асархо, ч. 6.
- Ленин В. И.* Корпартии сейси умунроссияй. Асархо, ч. 9.
- Ленин В. И.* Молдан отаифруз дар секасти чахон. Асархо, ч. 15.
- Ленин В. И.* Демократия ва эадалий дар Хитой. Асархо, ч. 18.
- Ленин В. И.* Европоеии маъли ва осебахон вахт. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И.* Европан афромона ва Осий мешади. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И.* Белоруссия Осой. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И.* Тенгло онд ба масъали милли. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И.* Дар боран программа милли РСДРП 15 (26) декабри 1913. Асархо, ч. 19.
- Ленин В. И.* Чинг ва социал-демократия Россия. Асархо, ч. 21.
- Ленин В. И.* Имперализм, хамчун дарчаи бахидтарии капитализм. Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И.* Революция социалистий ва хукуки худмуайякуни миллати. (Тенгло). Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И.* Чамъбасти мувофика дар боран худмуайякуни. Июли 1915. Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И.* Дар боран китобчи Юнус. Асархо, ч. 22.
- Ленин В. И.* Дар боран сулли сепартий. Асархо, ч. 23.
- Ленин В. И.* Революция Россия ва вазафи коргарон хамчун мамлакати. Асархо, ч. 23.
- Ленин В. И.* Дар боран вазафатон пролетариат дар революцияи хамра. Асархо, ч. 24.
- Ленин В. И.* Пути дар маълуми вачои Комитета анрония маррали умуми Россия, Совети Москва, комитетон фабрикаи заводий ва иттифонии касабан Москва 29 июли 1918. Асархо, ч. 28.

- Ленин В. И. Дар бораи давлат. Мазруаи дар университети Свердлов 11 июли 1919. Асарҳо, ҷ. 29.
- Ленин В. И. Мазруаи дар съезди II умумироссиягии ташкилотҳои халқҳои Ш. PDF/Compressor Free Version
- Ленин В. И. Ба рафиқон коммунистони Туркистон. Асарҳо, ҷ. 30.
- Ленин В. И. Мусаввадан аввалии тезисҳо оид ба масъалаҳои миллии ва мустамликавии (Барои съезди дууми Интернационали Коммунистӣ). Асарҳо, ҷ. 31.
- Ленин В. И. Касалии бачагонаи «чап-равӣ» дар коммунизм. Асарҳо, ҷ. 31.

- Ленин В. И. Конспекти китоби Гегель «Лекцияҳо оид ба таърихи философия». Асарҳо, ҷ. 38.
- Ленин В. И. Ба А. М. Горький. Асарҳо, ҷ. 35.
- Ленин В. И. Внутреннее обозрение. Поля. собр. соч., т. 6.
- Ленин В. И. Тетради по империализму. Поля. собр. соч., т. 28.
- Ленин В. И. Тезиси ко II конгрессу Коммунистического Интернационала. Первоначальный набросок тезисов по национальному и колониальному вопросу. Поля. собр. соч., т. 41.

Монография ва мақолаҳо

- Абаев В. И., 1945.— В. И. Абаев. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе.— «Иранские языки», I. М.—Л., 1945. (Серия «Тяпжа. Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).
- Абаев В. И., 1945 а.— В. И. Абаев. Антидэвовская надпись Ксеркса.— «Иранские языки», I. М.—Л., 1945. (Серия «Тяпжа». Материалы и исследования по иранским языкам», № 3).
- Абаев В. И. 1956.— В. И. Абаев. Скифский быт и реформа Зороастра.— АОР, XXIV, 1956, № 1.
- Абаев В. И., 1958 а.— В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I. М.—Л., 1958.
- Абаев В. И., 1958 а.— В. И. Абаев. Из истории слов.— ВЯ, 1958, № 2.
- Абаев В. И., 1959.— В. И. Абаев. Среднеазиатский политический термин «афшани».— ВДИ, 1959, № 2.
- Абаев В. И. 1963.— В. И. Абаев. Авеста. География Ирана. Авеста (редакция).— «Хрестоматия по истории древнего Востока», М., 1963.
- Абаев В. И., 1965.— В. И. Абаев. Скифоэвропейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.
- Абаев В. И., 1967.— В. И. Абаев. К этимологии древнеперсидских имен.— «Этимология», 1965 (МИЯ, 1967).

- Абаза К. К., 1902.— К. К. Абаза. Завоевание Туркестана. СПб., 1902.
- Абдураззоқов А. А. ва диг., 1963.— А. А. Абдуразақов, М. А. Безбородов, Ю. А. Заднепровский. Столбовое земледелие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент, 1963.
- Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., 1966.— А. А. Абдуразақов, М. А. Безбородов. Средневековые стекла Средней Азии (опыт химической характеристики). Ташкент, 1966.
- Абдурашмов М. А., 1956.— М. А. Абдурашмов. К истории народных движений в Бухарском ханстве в XVI—XVIII вв. Краткий обзор нарративных источников.— Изв. АН Уз. ССР, 1956, № 4.
- Абдурашмов М. А., 1961.— М. А. Абдурашмов. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдаря. Ташкент, 1961.
- Абдурашмов М. А., 1966.— М. А. Абдурашмов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX века, т. I. Ташкент, 1966.
- Азимджонова С. А., 1954.— С. А. Азимджонова. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV—XVI вв.— Тр. ИВАН УзССР, 1954, № 3.

- Азимҷонова С. А., 1957.— С. А. Азимҷонова. Из истории Ферганы, второй половины XV в. Ташкент, 1957.
- Айнӣ К., 1957.— К. Айнӣ. Вадриддин Хаттаби (PDF Compressor Free Version), Сталинабад, 1957.
- Айнӣ С., 1926.— С. Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926.
- Айнӣ С., 1944.— С. Айнӣ. Исиёти Мукашшаъ. Очерки таърихӣ-таджикӣ. Сталинабад, 1944.
- Айнӣ С., 1944 а.— С. Айнӣ. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Очерки адабӣ-таърихӣ. Сталинабад, 1944. (Материалҳо барои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).
- Айнӣ С., 1948.— С. Айнӣ. Алишер Навоӣ. Сталинабад, 1948.
- Айнӣ С., 1954.— С. Айнӣ. Мирзо Абдулкадир Бедил. Душанбе, 1954.
- Айнӣ С., 1956.— С. Айнӣ. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ ул — ақдоеъ». Душанбе, 1956.
- Айнӣ С., 1959.— С. Айнӣ. Устаи Руляки. Эпоха, ҷиза, таҷриба. М., 1959.
- Айнӣ С., 1960.— С. Айнӣ. Воспomini. М., 1960.
- Айнӣ С., 1961.— С. Айнӣ. Марги суҳур. Куллиёт, ҷ. 4. Душанбе, 1961.
- Айнӣ С., 1962—1963.— С. Айнӣ. Елошток. Куллиёт, ҷ. 6—7. Душанбе, 1962—1963.
- Айнӣ С., 1966.— С. Айнӣ. Таърихи амрони манғития Бухоро. Куллиёт, ҷ. 10. Душанбе, 1966.
- Айнӣ С., 1966 а.— С. Айнӣ. Исиёти Мукашшаъ. Очерки таърихӣ-таджикӣ. Куллиёт, ҷ. 10. Душанбе, 1966.
- Айнӣ Х. С., 1956.— Х. С. Айнӣ. Бедил ва ӯро поэма. Сталинабад, 1956.
- Акимшикин О. Ф., ва диг. 1964.— О. Ф. Акимшикин, В. В. Кушаев, Н. Д. Миклухо-Маклай, А. М. Муғилов, М. А. Саҳабудинова. Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий каталог). Под ред. Н. Д. Миклухо-Маклая, ч. I. М., 1964.
- Акимшикин О. Ф., Иванова А. А., 1968.— О. Ф. Акимшикин, А. А. Иванова. Персидские миниатюры XVI—XVII вв. М., 1968.
- Акишев К. А., Кушаев Г. А., 1963.— К. А. Акишев, Г. А. Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963.
- Акрамов Н. М., 1974.— Н. М. Акрамов. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира в трудах Б. Л. Громбчевского. Душанбе, 1974.
- Алиев Н., 1960.— Н. Алиев. История Индии, т. I. Баку, 1960.
- Ализода А. А., 1956.— А. А. Ализода. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.
- Альбаум Л. И., 1963.— Л. И. Альбаум. Раскопки замка Зангтеле.— «История материальной культуры Узбекистана», вып. 4. Ташкент, 1963.
- Альбаум Л. И., 1965.— Л. И. Альбаум. Поселение Кучуктепе в Узбекистане.— «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)». Баку, 1965.
- Альбаум Л. И., 1971.— Л. И. Альбаум. Новые росписи Афраснаба.— «Страны и народы Востока», вып. X. М., 1971.
- Альбаум Л. И., 1974.— Л. И. Альбаум. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968—1972 гг.). В сб.: «Древняя Бактрия. (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана)». Л., 1974.
- Альбаум Л. И., 1975.— Л. И. Альбаум. Живопись Афраснаба. Ташкент, 1975.
- Аминов А. Н., 1959.— А. Н. Аминов. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). Ташкент, 1959.
- Аминов А. Н., Бобохоҷаев А. А., 1966.— А. Н. Аминов, А. А. Бобохоҷаев. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Аминҷонова М., 1960.— М. Аминҷонова. О производстве стеклянных изделий в средневековом городе Кува.— «Научные работы и

- сообщения ООН АН УзССР», т. 1. Ташкент, 1960.
- Аминджанова М.**, 1961.—**М. Аминджанова.** О некоторых стеклянных сосудах Мавэранныхра.—ИМКУ, вып. 2. Ташкент, 1961.
- Андреев М. С.**, 1926.—**М. С. Андреев.** Выработка железа в долине Ванча (верховья Амударьи). Ташкент, 1926.
- Андреев М. С.**, 1927.—**М. С. Андреев.** Из материалов по мифологии таджиков.—**М. С. Андреев.** По Таджикистану. Краткий отчет о работе этнографической экспедиции в Таджикистане в 1925 году, вып. 1. Ташкент, 1927.
- Андреев М. С.**, 1928.—**М. С. Андреев.** Экспедиция в Ягноб в 1927 г. под руководством М. С. Андреева.—Бюл. САГУ, вып. 17. Ташкент, 1928.
- Андреев М. С. в соавт. с Пещерев Е. М.**, 1957.—**М. С. Андреев, Е. М. Пещерева.** Ягнобские тексты. С приложением ягнобско-русского словаря, составленного М. С. Андреевым, В. А. Ляшницем и А. К. Писарчик. М.—Л., 1957.
- Андреев М. С., Писарчик А. К.**, 1953—1958.—**М. С. Андреев.** Таджики долины Хуф. Примеч. и дополнения А. К. Писарчик. Душанбе, вып. I—1953, вып. II—1958.
- Андрианов Б. В.**, 1969.—**Б. В. Андрианов.** Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей взаимодействия и развития орошаемого земледелия). М., 1969.
- Андронов М. С.**, 1965.—**М. С. Андронов.** Дравидские языки. М., 1965.
- Аполлова Н. Г.**, 1948.—**Н. Г. Аполлова.** Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата, 1948.
- Артамонов М. И.**, 1973.—**М. И. Артамонов.** Сокровища саков. М., 1973.
- Арунова М. Р.**, 1959.—**М. Р. Арунова.** О некоторых общих результатах археологических раскопок в Лашкаргах.—КСИВ, вып. XXXIII, 1959.
- Арунова М. Р., Ашрафян К. З.**, 1958.—**М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян.** Государство Нодир-шаха Афшара. Очерки общественных отноше-
- ний в Иране 30—40-х годов XVIII в. М., 1958.
- Аскарлов А.**, 1969.—**А. Аскарлов.** Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде.—ИМКУ, вып. 8. Ташкент, 1969.
- Аскарлов А. А.**, 1972.—**А. А. Аскарлов.** Савадхитера. Ташкент, 1972.
- Аслонов М.**, 1965.—**М. Аслонов.** Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Таджикистане (1905—1924). АКД. Душанбе, 1965.
- Атагареев Е. А.**, 1967.—**Е. А. Атагареев.** Средневековое городище Шахр-Ислам (Языр). (Историко-археологический очерк). АКД. М., 1967.
- Ашрафи М. М.**, 1974.—**М. М. Ашрафи.** Бухарская школа миниатюрной живописи 40—70-е годы XVI века. Душанбе, 1974.
- Ашрафи М. М.**, 1974 г.—**М. М. Ашрафи.** Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Из собрания СССР. Душанбе, 1974.
- Ашуров Ф.**, 1965.—**Г. Ашуров.** Философские взгляды Носири Хисрава (на основе анализа трактата Зад-ал-мусафирин). Душанбе, 1965.
- Ахмадов Б. А.**, 1965.—**Б. А. Ахмадов.** Улугбек и политическая жизнь Мавэранныхра первой половины XV в.—«Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Ахмадов Б. А.**, 1965 г.—**Б. А. Ахмадов.** Государство кочевых узбеков. М., 1965.
- Ахроров Н.**, 1960.—**Н. Ахроров.** Средневековые стеклянные бокалы из Кувы.—Изв. АН УзССР, серия общественных наук, 1960, № 4.
- Ахроров Н.**, 1966.—**Н. Ахроров.** Керамика Ферганы IX—XI вв. АКД. Ташкент, 1966.
- Баевский С. И.**, 1962, 1968.—**С. И. Баевский.** Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии, вып. 4. Персидские толковые словари (Фарханг). М., 1962; вып. 5. Двуязычные словари. М., 1968.
- Баженов Л. В.**, 1937.—**Л. В. Баженов.** Средняя Азия в древнейший

- период (между IV и II веками до нашей эры). Ташкент, 1937.
- Бакланов Н., 1944.—Н. Бакланов. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVI века.—Сообщения Института истории и этнографии Академии наук СССР, вып. 4, М., 1944.
- Бартольд В. В., 1893.—В. В. Бартольд. О христианстве в Туркестане в домонгольский период.—ЗВРАО, т. 8, вып. 1—2, 1893.
- Бартольд В. В., 1898.—В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского владычества, ч. I. Тексты. СПб., 1898.
- Бартольд В. В., 1903.—В. В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.
- Бартольд В. В., 1918.—В. В. Бартольд. Улугбек и его время. Пг., 1918 («Записки Российской Академии наук по историко-филологическому отделению», т. 13, № 5).
- Бартольд В. В., 1922.—В. В. Бартольд. История Туркестана. Ташкент, 1922.
- Бартольд В. В., 1923.—В. В. Бартольд. К истории крестьянских движений в Персии.—«Из далекого и близкого прошлого». Сб. в честь Н. И. Кареева. Пг., 1923.
- Бартольд В. В., 1925.—В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России, изд. II. Л., 1925.
- Бартольд В. В., 1927.—В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.
- Бартольд В. В., 1963.—В. В. Бартольд. Таджики. Исторический очерк.—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1963 а.—В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья.—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1963 б.—В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского владычества.—Соч., т. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1963 в.—В. В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа.—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1963 д.—В. В. Бартольд. Таджики.—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1963 е.—В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана.—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1963 ж.—В. В. Бартольд. История Туркестана (коллектив лекций).—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В., 1964.—В. В. Бартольд. К вопросу об языках согдийском и тохарском.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 а.—В. В. Бартольд. Афшары.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 б.—В. В. Бартольд. Греко-бактрийское государство и его распространение на северо-восток.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 в.—В. В. Бартольд. К истории арабских завоеваний в Средней Азии.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 г.—В. В. Бартольд. Улугбек и его время.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 д.—В. В. Бартольд. Народное движение в Самарканде в 1365 г.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 е.—В. В. Бартольд. Мир Али-Шер и политическая жизнь.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 ж.—В. В. Бартольд. Еще о слове «сарт».—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 з.—В. В. Бартольд. Сарт.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1964 и.—В. В. Бартольд. Церемония при дворе узбекских ханов в XVII веке.—Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В., 1965 а.—В. В. Бартольд. К истории орошения Туркестана.—Соч., т. III, М., 1965.
- Бартольд В. В., 1965 б.—В. В. Бартольд. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века.—Соч., т. 3, М., 1965.
- Бартольд В. В., 1965 в.—В. В. Бартольд. Фергана.—Соч., т. III, М., 1965.
- Бартольд В. В., 1965 г.—В. В. Бартольд. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до

- прихода русских.—Соч., т. II, ч. I, М., 1963.
- Бартольд В. В.*, 1965 д.—*В. В. Бартольд*, Согд.—Соч., т. III, М., 1965.
- Бартольд В. В.*, 1966 а.—*В. В. Бартольд*, PDF Compressor Free Version сурьях.—Соч., т. IV, М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1966 б.—*В. В. Бартольд*, К вопросу об оссуриях Туркестанского края.—Соч., т. IV, М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1966 в.—*В. В. Бартольд*, Бармакиды.—Соч., т. VI, М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1966 г.—*В. В. Бартольд*, Персидская надпись на стене ашкисской мечети Мануче.—Соч., т. IV, М., 1966.
- Бартольд В. В.*, 1977.—*В. В. Бартольд*, История изучения Востока в Европе и России.—Соч., т. IX, М., 1977.
- Баскаков Н. А.*, 1969.—*Н. А. Баскаков*, Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- Баур Г. М.*, 1966.—*Г. М. Баур*, Язык южноазиатской письменности. М., 1966.
- Бачинский Н. М.*, 1939.—*Н. М. Бачинский*, Мавзолей Фахр-Рази.—АПТ, вып. I, М.—Ашхабад, 1939.
- Бачинский Н. М.*, 1947.—*Н. М. Бачинский*, Резное дерево в архитектуре Средней Азии. М., 1947.
- Бахар М. Т.*, I—II, 1942.—*М. Т. Бахар*, Сабкишиной ё таврихи тавтавура насри форси, I—II, Тегрон, 1942.
- Бахронов З.*, 1957.—*З. Бахронов*, Земельные отношения в Шугнане в конце XIX—начале XX вв. (1895—1920 гг.). В кн.: Очерки по истории Таджикистана, т. 2, Сталинабад, 1957.
- Бектурия М.*, 1872.—*М. Бектурия*, Туркестанская область. Казань, 1872.
- Бектурия М.*, 1916.—*М. Бектурия*, Посольство переводчика Бектурия в Бухару в 1781 г.—В кн.: «К истории сношений России с Бухарой и Хивой конца XVIII в.—«Восточный сборник общества русской ориенталистики». Кн. 2, Пг., 1916.
- Беленицкий А. М.*, 1940.—*А. М. Беленицкий*, Организация ремесла в Самарканде XV—XVI вв.—КСИИМК, вып. VI, 1940.
- Беленицкий А. М.*, 1940 а.—*А. М. Беленицкий*, Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии XIV—XV вв.—Тр. ОВГЭ, т. II, 1940.
- Беленицкий А. М.*, 1941.—*А. М. Беленицкий*, К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV—XV вв.). (Образование института суртал).—ИИ, 1941, № 4.
- Беленицкий А. М.*, 1946.—*А. М. Беленицкий*, Историческая география Герата XV в.—«Алишер Навои», М., 1946.
- Беленицкий А. М.*, 1948.—*А. М. Беленицкий*, К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху.—СВ, т. V, 1948.
- Беленицкий А. М.*, 1949.—*А. М. Беленицкий*, О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XV—XVI вв.—Иза. Тадж. ФАН СССР, 1949, № 5.
- Беленицкий А. М.*, 1950.—*А. М. Беленицкий*, Мавзолей у селения Саит.—КСИИМК, вып. 33, 1950.
- Беленицкий А. М.*, 1950 а.—*А. М. Беленицкий*, Историко-географический очерк Хутталя в древнейших временах до X в. н. э.—МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А. М.*, 1950 б.—*А. М. Беленицкий*, Раскопки здания № 1 на шахрестане Пенджикента.—МИА, 1950, № 15.
- Беленицкий А. М.*, 1953 а.—*А. М. Беленицкий*, Бадахшанский дья.—Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Беленицкий А. М.*, 1953 б.—*А. М. Беленицкий*, Раскопки согдийских храмов в 1948—1950 гг.—«Труды Таджикской археологической экспедиции», т. II, М.—Л., 1953 (МИА, № 37).
- Беленицкий А. М.*, 1954.—*А. М. Беленицкий*, Вопросы идеологии и культуры Согда по материалам пенджикентских храмов.—«Живность древнего Пенджикента», М., 1954.
- Беленицкий А. М.*, 1955.—*А. М. Беленицкий*, О периодизации истории Средней Азии.—«Материалы

- научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период». Ташкент, 1955.
- Беленицкий А. М.**, 1956.— **А. М. Беленицкий**. PDF Compressor Free Version лет раскопок древнего Пенджикента.— СА, 1956, № 3.
- Беленицкий А. М.**, 1958.— **А. М. Беленицкий**. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951—1953).— «Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III, М.—Л., 1958.
- Беленицкий А. М.**, 1959.— **А. М. Беленицкий**. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования.— «Скульптура и живопись древнего Пенджикента», М., 1959.
- Беленицкий А. М.**, 1960.— **А. М. Беленицкий**. Древнее изобразительное искусство и «Шахнамэ». М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Беленицкий А. М.**, 1961 а.— **А. М. Беленицкий**. Об археологических работах Пенджикентского отряда в 1958 г.— АРТ, VI, 1961.
- Беленицкий А. М.**, 1961 б.— **А. М. Беленицкий**. О работе Пенджикентского отряда ТАЭ в 1959 г.— АРТ, VII, 1961.
- Беленицкий А. М.**, 1962 а.— **А. М. Беленицкий**. Зооморфные тропы в изобразительном искусстве Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (28), 1962.
- Беленицкий А. М.**, 1962 б.— **А. М. Беленицкий**. Результаты раскопок на городище древнего Пенджикента в 1960 г.— АРТ, VIII, 1962.
- Беленицкий А. М.**, 1967.— **А. М. Беленицкий**. Древний Пенджикент.— раннефеодальный город Средней Азии. АПД, М., 1967.
- Беленицкий А. М., Ставиский Б. Я.**, 1959.— **А. М. Беленицкий, Б. Я. Ставиский**. Новое о древнем Пенджикенте.— «Археологи» рассказывают». Сталинабад, 1959.
- Беленицкий А. М., Бентович И. Б.**, 1961.— **А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович**. Из истории среднеазиатского шелкоткачества (к идентификации тканей «занданечи»).— СА, 1962, № 2.
- Беленицкий А. М.** в диг., 1963.— **А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, В. А. Лившиц**. Камчатные ткани с горы Муг. СЭ, 1963, № 4.
- Беленицкий А. М., Маршак Б. И.**, 1976.— **А. М. Беленицкий, Б. И. Маршак**. Черты мировоззрения сохранившиеся в VII—VIII вв. в искусстве Пенджикента.— «История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)», М., 1976.
- Беллео В. И.**, 1939.— **В. И. Беллео**. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX—XIII вв.— МИТГ, т. I, 1939.
- Беллео Е. А.**, 1957.— **Е. А. Беллео**. Мусульманское сектанство. М., 1957.
- Бентович И. Б.**, 1956.— **И. Б. Бентович**. Плетенные изделия из раскопок на горе Муг.— КСИИМК, вып. 61, 1956.
- Бентович И. Б.**, 1958.— **И. Б. Бентович**. Находки на горе Муг. (Собрание Государственного эрмитажа)— МИА, № 86, 1958.
- Бентович И. Б.**, 1969.— **И. Б. Бентович**. Сочетание по археологии Средней Азии.— СА, 1969, № 3.
- Бернштам А. Н.**, 1934.— **А. Н. Бернштам**. (Выступление)— ИГАИМК, вып. 103, М.—Л., 1934.
- Бернштам А. Н.**, 1940.— **А. Н. Бернштам**. Согдийская колонизация Семиречья.— КСИИМК, вып. 6, 1940.
- Бернштам А. Н.**, 1947.— **А. Н. Бернштам**. Новые работы по тохарской проблеме.— ВДИ, 1947, № 2.
- Бернштам А. Н.**, 1947 а.— **А. Н. Бернштам**. К вопросу об усубь, кушан и тохарах. (Из истории Центральной Азии).— СЭ, 1947, № 2.
- Бернштам А. Н.**, 1947 б.— **А. Н. Бернштам**. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет.— ВДИ, 1947, № 3.
- Бернштам А. Н.**, 1947 в.— **А. Н. Бернштам**. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии.— СЭ, VI—VII, 1947.
- Бернштам А. Н.**, 1949.— **А. Н. Бернштам**. Советская археология Сред-

- ней Азии.—КСИММК, вып. XXVIII, 1949.
- Бернштам А. Н.*, 1950.—Трумы Семареченской археологической экспедиции «Чувская долина». Сост. под рук. **PDF Compressor Free Version** 1950 (МИА, № 14).
- Бернштам А. Н.*, 1951.—*А. Н. Бернштам*. Очерк истории гунов. Л., 1951.
- Бернштам А. Н.*, 1952.—*А. Н. Бернштам*. Наскальные изображения Саймалы-Таш.—СЭ, 1952, № 2.
- Бернштам А. Н.*, 1952 а.—*А. Н. Бернштам*. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. М.—Л., 1952 (МИА, № 26).
- Бернштам А. Н.*, 1956.—*А. Н. Бернштам*. Саях Памира.—ВДИ, 1956.
- Бертельс А. Е.*, 1958.—*А. Е. Бертельс*. Рудани и карматы.—«Рудани и его эпоха». Сталинабад, 1958.
- Бертельс А. Е.*, 1959.—*А. Е. Бертельс*. Насир-и-Хосрав и исмаилизм. М., 1959.
- Бертельс Е. Э.*, 1924.—*Е. Э. Бертельс*. Огрызки из Авесты.—«Восток», IV, 1924.
- Бертельс Е. Э.*, 1950.—*Е. Э. Бертельс*. Персидский — дарн — таджикский.—СЭ, 1954, № 4.
- Бертельс Е. Э.*, 1960.—*Е. Э. Бертельс*. История персидско-таджикской литературы, М., 1960 (Избранные труды).
- Бертельс Е. Э.*, 1965.—*Е. Э. Бертельс*. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.
- Бертельс Е. Э.*, 1965 а.—*Е. Э. Бертельс*. Навои и Джами. М., 1965 (Избранные труды).
- Беруи*, 1950.—Беруи. Сб. статей. Под ред. С. П. Толстова. М.—Л., 1950.
- Бобоев А. Ч.*, 1965.—*А. Д. Бабаев*. Крепости и погребальные сооружения древнего Вахана (Ишкашимский район ГБАО). АКД 1965.
- Бобоев А.*, 1973.—*А. Бабаев*. Крепости древнего Вахана. Душанбе, 1973.
- Бобохонов М.*, 1970.—*М. Бабаханов*. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября. Душанбе, 1970.
- Бобохонов М.*, 1975.—*М. Бабаханов*. Предпосылки революционного союза трудящихся Туркестанского края с российским пролетариатом. Душанбе, 1975.
- Бобоходжаев М. А.*, 1966.—*М. А. Бобоходжаев*. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент, 1966.
- Богатовский Б. Л.*, 1936.—*Б. Л. Богатовский*. Техника первобытно-коммунистического общества.—Тр. ИИИТ, сер. IV, вып. I, 1936.
- Боголюбов М. Н.*, 1956.—*М. Н. Боголюбов*. Ягнобский язык (Новосогдийский). Исследование и материалы. АДД, Л., 1956.
- Боголюбов М. Н., Смирнова О. И.*, 1963.—*М. Н. Боголюбов, О. И. Смирнова*. Согдийские документы с горы Муг. Вып. 3. Чтение, пер. и коммент.—В кн. Хозяйственные документы. М., 1963.
- Богомолова К. А.*, 1952.—*К. А. Богомолова*. Следы древнего культа воды у таджиков.—ИООН АН Таджикской ССР, вып. II, 1952.
- Богомоловский*, 1842, 2.—*Богомоловский* 2-й. Записка о долине Зеравшана и горах, ее окружающих.—Горный журнал, 1842, кн. X, ч. 2.
- Бокщанин А. Р.*, 1949.—*А. Р. Бокщанин*. Битва при Каррах.—ВДИ, 1949, № 4.
- Болдырев А. Н.*, 1936.—*А. Н. Болдырев*. К фольклору Таджикистана. I. (Предварительные данные об эпической традиции у таджиков). Тр. Таджикстанской базы АН СССР, т. 3, 1936.
- Болдырев А. Н.*, 1955.—*А. Н. Болдырев*. Из истории развития персидского литературного языка.—ВЯ, 1955, № 5.
- Болдырев А. Н.*, 1957.—*А. Н. Болдырев*. Зайнабдин Васифи. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии). Сталинабад, 1957.
- Большаков О. Г.*, 1956.—*О. Г. Большаков*. Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX—X вв.—КСИММК, вып. 61, 1956.
- Большаков О. Г.*, 1958, 1963, 1965.—

- О. Г. Большаков. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв.—СЗ, XII, 1958; XV, 1963; XVII, 1966.
- Большаков О. Г.** Отчет о раскопках северо-восточной части объекта III.—МИА, № 124, 1964.
- Большаков О. Г.**, 1976.—**О. Г. Большаков.** Хронология восстания Мукашмы.—«История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Большаков О. Г.**, **за Нефьятов Н. Н.**, 1958.—**О. Г. Большаков, Н. Н. Нефьятов.** Раскопки в пригороде древнего Педжжента.—МИА, № 65, 1958.
- Бонгард-Левин Г. М.**, 1962.—**Г. М. Бонгард-Левин.** Хараппская цивилизация и арийская проблема.—СЗ, 1962, № 1.
- Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф.**, 1969.—**Г. М. Бонгард-Левин, Г. Ф. Ильин.** Древняя Индия. М., 1969.
- Борисов А. Я.**, 1940 а.—**А. Борисов.** К истолкованию изображений на блях — найманинских оссуриках.—ТОВЭ, т. II, 1940.
- Борисов А. Я.**, 1940 б.—**А. Я. Борисов.** О значении слова «прус».—ТОВЭ, т. III, 1940.
- Боронков А. К.**, 1952.—**А. К. Боронков.** Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.—УзИВ АН, т. IV, 1952.
- Бородин И. Ф.**, 1965.—**И. Ф. Бородин.** Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIV—XV вв. АКД, Л., 1965.
- Брагинский Н. С.**, 1954.—**Н. С. Брагинский.** Садриддин Айни. Очерк жизни и творчества. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIV).
- Брагинский Н. С.**, 1955.—**Н. С. Брагинский.** К вопросу о периодизации истории народов Средней Азии и Казахстана в досоветскую эпоху.—«Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в десятилетний период». Ташкент, 1955.
- Брагинский Н. С.**, 1956.—**Н. С. Брагинский.** Из истории таджикской народной поэзии. Элементы на-
родно-поэтического творчества в памятниках древней и средневековой письменности. М., 1956.
- Брагинский Н. С.**, 1956 а.—**Н. С. Брагинский.** Очерк из истории таджикской литературы. Сталинабад, 1956.
- Брагинский Н. С.**, 1956 б.—**Н. Брагинский.** 12 миниатюр. М., 1956.
- Брагинский Н. С. на дик.**, 1953.—**Н. С. Брагинский, С. Раҷабов, В. А. Рамодин.** К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.—ВН, 1953, № 8.
- Бретаницкий Л. С.**, 1958.—**Л. С. Бретаницкий.** Об одном малоизвестном памятнике таджикского зодчества.—«Труды Таджикской археологической экспедиции», т. III. М.—Л., 1958 (МИА, № 66).
- Бретаницкий Л. С. на дик.**, 1950.—**Л. С. Бретаницкий, А. В. Саломов.** Зодчие средневекового Азербайджана.—В. кн.: «Памятники архитектуры Азербайджана». Сб. материалов, Баку, 1950.
- Бродовский М.**, 1875.—**М. Бродовский.** Технические производства в Туркестанском крае. Приложение к промышленному альбому Туркестанского края, составленное и изданное по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К. П. Фоя-Кауфмана 1-го. СПб., 1875.
- Бродовский М.**, 1892.—**М. Бродовский.** Колониальное значение наших среднеазиатских владений. М., 1892.
- Брыкина Г. А.**, 1971 а.—**Г. А. Брыкина.** Рисовки усадьбы Кайрагач.—«Археологические открытия 1970 года». М., 1971.
- Брыкина Г. А.**, 1971 б.—**Г. А. Брыкина.** Некоторые вопросы идеологии и культурные связи населения юго-западных предгорий Ферганы в V—IV вв. (По материалам усадьбы Кайрагач).—«Тезисы докладов, посвященных итогам полевым археологическим исследованиям в СССР в 1970 году (археологические сессии)». Тбилиси, 1971.
- Бубнова М. А.**, 1961.—**М. А. Бубнова.** К истории металлургии се-

- ребра в Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (24), 1961.
- Бубнова М. А.**, 1962.— *М. А. Бубнова*. Изготовление серебра куляровашем в Средней Азии XI в.— ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).
- Бубнова М. А.**, 1975.— *М. А. Бубнова*. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI—XIX вв. М., 1975.
- Булатов М. С.**, 1953.— *М. С. Булатов*. О некоторых приемах пропорционирования в архитектуре Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Булатов М. С.**, 1962.— *М. С. Булатов*. Постройные архитектурной формы мавзолее Саманидов. «Искусство эоэчих Узбекистана». I, Ташкент, 1962.
- Булатов М. С.**, 1969.— *М. С. Булатов*. Искусные приемы в эоэчестве Самарканда конца XIV—начала XV в.— «Искусство эоэчих Узбекистана». IV, Ташкент, 1969.
- Булатова В. А.**, 1965.— *В. А. Булатова*. К истории сложения ансамбли Шах-и Зинда в XV в.— «История эоэчих Улугбека». Ташкент, 1965.
- Булатова-Левина В. А.**, 1961.— *В. А. Булатова-Левина*. Буддийский храм в Куве.— СА, 1961, № 3.
- Бунаков Е. В.**, 1941.— *Е. В. Бунаков*. К истории эоэчих России с среднеэоэчихскими хонствами в XIX веке.— СВ, т. II, М.—Л., 1941.
- Бунаков Е. В.**, 1960.— *Е. В. Бунаков*. Тенденции развития капиталистических эоэчих в Средней Азии накануне присоединения ее к России.— «Проблемы востоковедения», 1960, № 6.
- Буряков Ю. Ф.**, 1965.— *Ю. Ф. Буряков*. Древний серебряный рудник Лашкерек.— СА, 1965, № 1.
- Бутинов Н. А.**, 1968.— *Н. А. Бутинов*. Первобытнообщинный строй (основные эоэчих и локальные варианты).— «Проблемы истории докапиталистических эоэчих», кн. 1, М., 1968.
- Бутоло С. В. ва диг.**, 1964.— *С. В. Бутоло, В. А. Ранов, Л. Ф. Сидоров*. Некоторые вопросы исследования каменного века Памира.— СА, 1964, № 4.
- Вактурская Н. Н.**, 1959.— *Н. Н. Вактурская*. Хронологическая классификация среднеэоэчих керамики Хорезма IX—XVII вв.— «Керамика Хорезма». М., 1959. (Тр. ХАЭЭ, вып. IV).
- Вамберг Г.**, 1873.— *Г. Вамберг*. История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Перев. А. И. Павловского, т. 1—2, СПб., 1873.
- Вамберг Г.**, 1874.— *Г. Вамберг*. Путешествие по Средней Азии в 1862 году. СПб., 1874.
- Васильев А. И.**, 1936.— *А. И. Васильев*. Согдийцы и их вооружение. АКД, Л., 1936.
- Васильев Л. И.**, 1955.— *Л. С. Васильев*. Баян-Чоу ва Западноэоэчих крае.— ВДИ, 1955, № 1.
- Васильев Л. С.**, 1958.— *Л. С. Васильев*. Культурные и торговые эоэчих ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии.— ВИМК, 1958, № 5.
- Вахроров М.**, 1957.— *М. Вахроров*. Ташкент в период трех революций. Ташкент, 1957.
- Вахроров М.**, 1961.— *М. Вахроров*. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
- Веймарн Б.**, 1946.— *Б. (В.) Веймарн*. Регистан в Самарканде. М., 1946.
- Веймарн Б. В.**, 1947.— *Б. В. Веймарн*. Мечеть Кок-Гумбез в Ура-Тюбе.— «Новые исследования по истории архитектуры народов СССР», М., 1947 (СИИА, вып. 8).
- Вельяминов-Зернов В. В.**, 1853.— *В. В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о киргиз-кайсаках и эоэчих России со Средней Азии со времени кончины Абул-Хайр хана (1748—1765), т. I, Уфа, 1853.
- Вельяминов-Зернов В. В.**, 1856.— *В. В. Вельяминов-Зернов*. Исторические известия о Кокандском хонстве — от Мухамед-Али до Худояр-хана.— ТВО РАО, т. II, 1856.
- Вельяминов-Зернов В. В.**, 1859.— *В. В. Вельяминов-Зернов*. Монеты Бухарския и Хивинския.— ТВО РАО, ч. IV, 1859.

- Ведьяминов-Зернов В. В., 1864.— В. В. Ведьяминов-Зернов. Исследование о касымовских царях и царевичах, ч. II.—ТВО РАО, ч. X, 1864.
- Виноградов А. В., 1877.— А. В. Виноградов. Россия и Восток. СПб., 1877.
- Виноков М., 1878.— М. Виноков. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией.— «Сборник государственных знаний», т. 3. СПб., 1878.
- Веселовский Н., 1877.— Н. (Н.) Веселовский. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. СПб., 1877.
- Веселовский Н., 1886.— Н. Веселовский. Новые материалы для истории Кокандского ханства.— «Журнал министерства народного просвещения», 1886.
- Веселовский Н. И., 1910.— Н. И. Веселовский. Гератский бронзовый котелок 559 года гаджры (1163 г. по р. X.)— МАР, № 33, 1910.
- Виноградов А. В., 1968.— А. В. Виноградов. Неолитические памятники Хорезма. М., 1968.
- Вилокурова М. П., 1957.— М. П. Вилокурова. Ткани из замка на горе Мут.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Вишневская О. А., 1973.— О. А. Вишневская. Культура сыских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. (Тр. ХАЭЭ, т. VIII). М., 1973.
- Владимирцов Б. Я., 1922.— Б. Я. Владимирцов. Чингис-хан. Берлин—СПб.,— М., 1922.
- Владимирцов Б. Я., 1934.— Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.
- Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938.— М. В. Воеводский, М. П. Грязнов. Усуиские могильники на территории Киргизской ССР. К истории усуйцев.— ВЛП, 1938, № 3.
- Волин С., 1940.— С. Волин. К вопросу о замке на горе Мут.— «Труды Таджикстанской АН СССР», т. IX. М.—Л., 1940.
- Воробьева М. Г., 1959.— М. Г. Воробьева. Керамика Хорезма античного периода.— «Керамика Хорезма». Сб. статей. М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, IV).
- Воробьева-Деслятовский В. С., 1956.— В. С. Воробьева-Деслятовский. К вопросу о роли субстрата в развитии индоарийских языков.— СВ, 1956, № 1.
- Воробьева-Деслятовская М. И., 1964.— М. И. Воробьева-Деслятовская. Памятники индийской письменности из Средней Азии.— «Индия в древности». Сб. статей. М., 1964.
- Воронец М. Э., 1957.— М. Э. Воронец. Археологические исследования Института истории и археологии и Музея истории АН УзССР на территории Ферганы в 1950—1951 годах. Ташкент, 1957 («Тр. музея истории УзССР», вып. II).
- Воронина В. Л., 1949.— В. Л. Воронина. Узбекское народное жилище.— СЭ, 1949, № 2.
- Воронина В. Л., 1950.— В. Л. Воронина. Неизвестные памятники Средней Азии.— «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Сб. статей, вып. I. М., 1950.
- Воронина В. Л., 1950 г.— В. Л. Воронина. Изучение архитектуры древнего Пенджикента (по материалам раскопок 1947 г.)— МИА, № 15, 1950.
- Воронина В. Л., 1950 б.— В. Л. Воронина. Резное дерево Зарафшанской долины.— МИА, № 15, 1950.
- Воронина В. Л., 1951 а.— В. Л. Воронина. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
- Воронина В. Л., 1953.— В. Л. Воронина. Архитектурные памятники древнего Пенджикента.— МИА, № 37, 1953.
- Воронина В. Л., 1954.— В. Л. Воронина. К характеристике архитектуры Средней Азии эпохи Саманидов.— Тр. АН Таджикской ССР, т. XXVII, 1954.
- Воронина В. Л., 1957.— В. Л. Воронина. Горолище древнего Пенджикента как источник для истории зодчества.— «Архитектурное наследство», 8. М., 1957.
- Воронина В. Л., 1958.— В. Л. Воронина. Архитектура древнего Пенджикента. (Итоги работ 1952—1953 гг.).— МИА, № 66, 1958.

- Ворогина В. Л.**, 1959.—**В. Л. Ворогина.** Архитектурный орнамент древнего Пенджикента.—«Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.
- Ворогина В. Л.**, 1959 б.—**В. Л. Ворогина.** Народная архитектура Северного Таджикистана. М., 1959.
- Ворогина В. Л.**, 1959 б.—**В. Л. Ворогина.** Раннесредневековый город Средней Азии.—СА, М., 1959, № 1.
- Ворогина В. Л.**, 1964.—**В. Л. Ворогина.** Архитектура древнего Пенджикента.—МИА, № 124, 1964.
- Вороновский Д. Г.**, 1965.—**Д. Г. Вороновский.** Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хваризми до Улугбека и его школы (IX—XVI вв.).—«Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов. Ташкент, 1960.
- Восток, II. «Литература Ирана X—XII вв.». М.—Л., 1935 («Востока», сб. II).
- Вязигин С. А.**, 1949.—**С. А. Вязигин.** Стена Антиоха Сотера вокруг древней Маргяни.—Тр. ЮТАКЭ, т. 1, 1949.
- Вязьмитина М. И.**, 1945.—**М. И. Вязьмитина.** Раскопки на городище Айрат.—ГАЗ, т. II, 1945.
- Вяткин В. Л.**, 1902.—**В. Л. Вяткин.** Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята.—СКСО, вып. VII, 1902.
- Вяткин В. Л.**, 1912.—**В. Л. Вяткин.** Отчет о раскопках обсерватории Мирзы Улугбека в 1908 и 1909 гг.—«Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», № 11, сер. 2. СПб., 1912.
- Вяткин В. Л.**, 1927.—**В. Л. Вяткин.** Шейхи Джуббары.—«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.
- Вяткин В.**, 1927 а.—**В. (Л.) Вяткин.** Афрасиаб-городище бывшего Самарканда. Археологический очерк. Ташкент, 1927.
- Вяткин В. Л.**, 1928.—**В. Л. Вяткин.** Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215—1217 (1800—1803 гг.).—Изв. Ср. Аз. отдела РГО, т. XVIII, 1928.
- Гадейнестер Ю.**, 1882.—**Ю. Гадей-**
местер. О торговом значении Средней Азии в отношении к России.—«Русский вестник», 1882, № 110.
- Гаевский П.**, 1919—1923.—**П. Гаевский.** Курган-Тюбинское бекстао.—ИРГО, т. V, 1919—1923 гг., вып. 2. М.—Л., 1924 г.
- Галеркина О. И.**, 1956.—**О. И. Галеркина.** Рукопись сочинений Навои 1521—1522 гг. из собрания ГПВ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде.—«Труды АН Таджикской ССР», т. 62, 1956.
- Галкин М. Н.**, 1867.—**М. Н. Галкин.** Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю, т. I. СПб., 1867.
- Галкин М. Н.**, 1868.—**М. Н. Галкин.** Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868.
- Галкин А.**, 1890.—**А. Галкин.** Краткий очерк Бухарского ханства.—«Военный сборник», № 11, 1890.
- Ганковский Ю. В.**, 1958.—**Ю. В. Ганковский.** Северо-Западная Индия под властью шахов Дуррани (некоторые вопросы организации управления индийскими вилаятами).—«Краткие сообщения Института востоковедения», АН СССР, М., 1958.
- Ганковский Ю. В.**, 1958 а.—**Ю. В. Ганковский.** Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. М., 1958, № 58.
- Гейнс А. К.**, 1898.—**А. К. Гейнс.** Управление Ташкентом при Кокандском владчестве (как характеристики администрации среднеазиатских народов). В кн. его же. Собрание литературных трудов, т. II. СПб., 1898.
- Герасимов М. М.**, 1959.—**М. М. Герасимов.** Скульптурный портрет Рудаки. Душанбе, 1959.
- Герценберг Л. Г.**, 1965.—**Л. Г. Герценберг.** Хотано-сакский язык. М., 1965.
- Гинзбург В. В.**, 1949.—**В. В. Гинзбург.** Таджики предгорий.—Сб. МАЭ, XII, 1949.
- Гинзбург В. В.**, 1950.—**В. В. Гинзбург.** Материалы к палеоантропологии восточных районов Средней

- Азии. (Гуаны и саяи Тянь-Шаня, Алая и Южного Памира).—КСИЭ, 1950.
- Гинзбург В. В., 1959.—В. В. Гинзбург. Основные вопросы этнолингвистической Средней Азии в связи с ключевым этноязыком ее народов.—КСИЭ, вып. XXXI, 1959.
- Гинзбург В. В., 1962.—В. В. Гинзбург. Антропологический состав населения Средней Азии и Казахстана.—«Народы Средней Азии и Казахстана».—1, М., 1962.
- Гинзбург В. В., 1964.—В. В. Гинзбург. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов.—Тр. ТГУ, вып. 235. Исторические науки, кн. 39, Ташкент, 1964.
- Гиршман А., 1946.—А. Гиршман. Рассказы Французской археологической делегации в Бегране (Афганистан).—КСИИМК, вып. 13, 1946.
- Глуховской А., 1867.—А. Глуховской. Записки о значении Бухарского даямата для России и о необходимости принятия решительных мер для полного водворения нашего влияния в Средней Азии. СПб., 1867.
- Горбачевский В., 1941.—В. Горбачевский. Государство Сельмажукидов Малой Азии. М.—Л., 1941.
- Грантовский Э. А., 1963.—Э. А. Грантовский. Индо-иранские касты у саксов. М., 1960 (XXV Международной конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Грантовский Э. А., 1963.—Э. А. Грантовский. Из истории восточно-иранских племен на границах Индии.—КСИИНА, вып. 63, 1963.
- Грантовский Э. А., 1963. а.—Э. А. Грантовский. Племенное объединение Ратри-Рагсача у Паштун.—«История и культура древней Индии». М., 1963.
- Грантовский Э. А., 1970.—Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Средней Азии. М., 1970.
- Гребенник А. Д., 1872 г.—А. Д. Гребенник. Мелкие народности Зеравшанского округа.—«Русский Туркестан», вып. 2, М., 1872.
- Гребенник А. Д., 1872 г.—А. Д. Гребенник. Таввички.—«Русский Туркестан», вып. 1, М., 1872.
- Грек Т. Е. на диг., 1967.—Т. Е. Грек, Е. Г. Желнина, В. Я. Стовицкий. Кара-тепе — буддийский пещерный монастырь в старом Термезе. М., 1967.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., 1950.—Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Ораза и ее владыки. М.—Л., 1950.
- Григорьев В. В., 1861.—В. В. Григорьев. Западные Мирзы Шемса Бухари. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кашгаре, Казале, 1861.
- Григорьев В. В., 1867 г.—В. В. Григорьев. Грало-балхуринское царство.—ЖМНП, ч. 136, отд. II, 1867.
- Григорьев В. В., 1867 г.—В. В. Григорьев. Кабулстан и Кафирстан. СПб., 1867.
- Григорьев В. В., 1871.—В. В. Григорьев. О сакском народе саяк. СПб., 1871.
- Григорьев В. В., 1874.—В. В. Григорьев. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический очерк.—«Сборник государственных изданий», т. I, СПб., 1874.
- Грасовцев В. В., 1881.—В. В. Григорьев. Поход Александра Великого в Западную Туркестан.—ЖМНП, ч. 217, отд. II, сентябрь-октябрь, 1881.
- Григорьев Г. В., 1940 г.—Г. В. Григорьев. Города Уали-Барзу. Краткий очерк.—ТОВЭ, т. 2, 1940.
- Григорьев Г. В., 1940 г.—Г. В. Григорьев. Поселения древнего Сагаа.—КСИИИМК, вып. VI, М.—Л., 1940.
- Григорьев Г. В., 1948.—Г. В. Григорьев. Кельская степь в археологическом отношении. (К истории культуры древних саяков).—Изв. АН Каз. ССР, № 46, серия археологическая, вып. 1, 1948.
- Грулев М., 1909.—М. Грулев. Соперничество России и Англии в Средней Азии. СПб., 1909.
- Грязневич П. А. со Болдырев А. Н., 1957.—П. А. Грязневич, А. Н. Болдырев. О двух редакциях «Тарих-и Табри и Балхэмил».—СВ, 1957, № 3.
- Губаревич-Радобицкий А. Н., 1912.—

- А. Х. Губаревич-Радобильский. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами.— «Материалы для изучения хлопководства в Средней Азии».
- Гудкова А. В., 1964.—А. В. Гудкова. Ток-кала. Ташкент, 1964.
- Гудкова А. В., Лышниц В. А., 1967.—А. В. Гудкова, В. А. Лышниц. Новые хорезмские надписи из некрополя Ток-калы и проблема «хорезмской эры».—Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 1.
- Гулишамбаров С. И., 1913.—С. И. Гулишамбаров. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой, ч. I. Производственные силы. Ашхабад, 1913.
- Гумилев Л. Н., 1959.—Л. Н. Гумилев. Эфталты и их соседи в IV в.—ВДИ, 1959, № 1.
- Гумилев Л. Н., 1960 а.—Л. Н. Гумилев. Война 589 г. и Гератская битва.—ИОИИ АН Тадж. ССР, 1960, № 2 (23).
- Гумилев Л. Н., 1960 б.—Л. Н. Гумилев. Хунны. Средняя Азия в древние времена. М., 1960.
- Гумилев Л. Н., 1967 а.—Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967.
- Гумилев Л. Н., 1967 б.—Л. Н. Гумилев. Эфталты-горцы или степники?—ВДИ, 1967, № 3.
- Гуревич А. М., 1935.—А. М. Гуревич. О классовой борьбе в Самарканде в 1365—1366 гг.—«Труды Государственной публичной библиотеки УзССР», т. I. Ташкент, 1935.
- Гюзальян А., 1938.—А. Гюзальян. Бронзовый календарь 1140 г.—«Памятники эпохи Руставели», Л., 1938.
- Давидович Е. А., 1949.—Е. А. Давидович. Стекло из Нисы.—Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Давидович Е. А., 1950.—Е. А. Давидович. К вопросу о курсе и обращении серебрянных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.).—Тр. САГУ. Новая серия вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Давидович Е. А., 1951 а.—Е. А. Давидович. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов.—Тр. САГУ. Новая серия, вып. 23. Гуманитарные науки, кн. 4, 1951.
- Давидович Е. А., 1952.—Е. А. Давидович. Из истории Хасара в XVI в. (по нумизматическим данным).—ИОИИ АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Давидович Е. А., 1953.—Е. А. Давидович. Средневековое оконное стекло из Таджикистана.—ДАН Тадж. ССР, вып. 7, 1953.
- Давидович Е. А., 1953 в.—Е. А. Давидович. Среднеазиатские серебрянные монеты с наименованием хорезмских городов.—ИОИИ АН Тадж. ССР, вып. 4, 1953.
- Давидович Е. А., 1953 б.—Е. А. Давидович. Термесский клад медных серебрянных дирхемов 617, 1220 г.—ЭВ, VIII, 1953.
- Давидович Е. А., 1954.—Е. А. Давидович. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при саманидах.—Тр. АН Таджикской ССР, т. 27, 1954.
- Давидович Е. А., 1954 а.—Е. А. Давидович. Денежная реформа Шейбани-хана (из истории среднеазиатской экономики в XVI в.).—«Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», Сб. статей, вып. I. Сталинград, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. XII).
- Давидович Е. А., 1955.—Е. А. Давидович. Неопубликованные монетные находки на территории Узбекистана. Тр. ИИАН Узб. ССР, 1955.
- Давидович Е. А., 1956.—Е. А. Давидович. О работах Гастарского отряда в 1955 г.—АРТ, VII. Сталинград, 1956.
- Давидович Е. А., 1957.—Е. А. Давидович. Коллекция восточных монет Ферганского областного музея.—ИОИИ АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Давидович Е. А., 1957 а.—Е. А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Кяхханидов.—Тр. ГИМ, вып. 26. Нумизматический сборник, ч. 2, 1957.
- Давидович Е. А., 1958.—Е. А. Давидович. Раскопки замка Кален Болл. (Из работ Исфаринского

- отряда ТАЗ в 1951—1952 гг.)—МИА, № 66, 1958.
- Давидович Е. А., 1959.—Е. А. Давидович. Монетные находки на территории Таджикистана, зарегистрированные в 1957 г.—АРТ, V, 1959.
- Давидович Е. А., 1960.—Е. А. Давидович. Два самаркандских кушана с датой и именем мастера в надписи.—КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Давидович Е. А., 1960 а.—Е. А. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI—XII вв.—ИЗ, II, 1960.
- Давидович Е. А., 1961.—Е. А. Давидович. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в.—ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Давидович Е. А., 1964.—Е. А. Давидович. История монетного дела Средней Азии XVII—XVIII вв. (Золотые и серебряные монеты Джалидов). Душанбе, 1964.
- Давидович Е. А., 1965 а.—Е. А. Давидович. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбека.—Из истории эпохи Улугбека.—Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Давидович Е. А., 1965 б.—Е. А. Давидович. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в.—«Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе, 1965.
- Давидович Е. А., 1966.—Е. А. Давидович. Денежное обращение в Маусаранхре при Саманидах.—ИЗ, VI, 1966.
- Давидович Е. А., 1968 а.—Е. А. Давидович. Нумизматические заметки (Караханиды, Чингиз-хан, Шейбаниды).—ИООН АН Таджикской ССР, 1968, № 3 (58).
- Давидович Е. А., 1968 б.—Е. А. Давидович. О двух караханидских каганатах.—НАА, 1968, № 1.
- Давидович Е. А., 1970.—Е. А. Давидович. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970.
- Давидович Е. А., 1970 а.—Е. А. Давидович. Денежное хозяйство в частичное восстановление торговли в Средней Азии XIII в. после монгольского нашествия. (По нумизматическим данным).—НАА, 1970, № 6.
- Давидович Е. А., 1970 б.—Е. А. Давидович. Клад саганивских монет второй четверти XI в. как исторический источник.—«Письменные памятники Востока», 1968, М., 1970.
- Давидович Е. А., 1972.—Е. А. Давидович. Денежная реформа Кучукчи-хана.—ИЗ, X, М., 1972.
- Давидович Е. А., 1976.—Е. А. Давидович. Первый клад тетрадрахм кушана «Геран».—ВДМ, 1976, № 4.
- Давидович Е. А. *св* Литвинский Б. А., 1955.—Е. А. Давидович, Б. А. Литвинский. Археологический очерк Исфаринского района. Сталинабад, 1955 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 35).
- Давидович Е. А., Мухторов А., 1969.—Е. А. Давидович, А. Мухторов. Страницы истории Гиссара. Душанбе, 1969.
- Давлатов Ч., Нависов А., 1972.—Дж. Давлатов, А. Нависов. Присоединение Туркмении к России. Ашхабад, 1972.
- Дальский А. Н., 1949.—А. Н. Дальский. Наскальные изображения Таджикистана.—Изв. ВГО, т. 81, вып. 2, 1949.
- Дандамаев М. А., 1958.—М. А. Дандамаев. Социальная сущность переворота Гауматы.—ВДМ, 1958, № 4.
- Дандамаев М. А., 1963.—М. А. Дандамаев. Поход Дария против скифского племени тиграхауд.—КСИНА, 1963, вып. 61.
- Дандамаев М. А., 1963 а.—М. А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.). М., 1973.
- Данилевский В. В. *св* Диг., 1940.—В. В. Данилевский, В. Н. Кононов и В. А. Никитин. Исследование растительных остатков из раскопок согдийского замка на горе Муг в Таджикистане.—«Тр. Тадж. базы АН СССР», т. VIII, М.—Л., 1940.
- Данилевский Г. И., 1851.—Г. И. Да-

- нилевский. Описание Хивинского ханства.—ЗИРГО, 1851, кн. 5.
- Дебеч Г. Ф., 1948.—Г. Ф. Дебеч. Палеоантропология СССР. М.—Л., 1948 (Гр. BDF Compressor Free Version)
- Демидов А. П., 1926.—А. П. Демидов. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926.
- Денике Б. П., 1928.—Б. П. Денике. Резная штукатурная стенная декорация в Термезе.—Труды секции искусств. РАНИОН, VII, М., 1928.
- Денике Б. (П.), 1938.—Б. (П.) Денике. Живопись Ирана. М., 1938.
- Денике Б. П., 1939.—Б. П. Денике. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.—Л., 1939.
- Деолик Д. В., Мерперт Н. Я., 1957.—Д. В. Деолик, Н. Я. Мерперт. К вопросу о конце цивилизации Хараппы.—СА, 1957, № 4.
- Дингельштедт Н., 1895.—Н. Дингельштедт. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область, т. II, ч. III. СПб., 1895.
- Дмитриев В. И., 1950.—В. И. Дмитриев. Композиционные особенности бухарской архитектуры второй половины XVI века.—МИТАУ, вып. 1, 1950.
- Дмитриев Л. В. *на диг.*, 1965.—Л. В. Дмитриев, А. М. Мусинов, С. Н. Муратов. Описание турецких рукописей Института народов Азии, I. История. Под ред. А. Н. Кононова. М., 1965.
- Добротмыслов А. И., 1911.—А. И. Добротмыслов. Ташкент в прошлом и настоящем, вып. 1. Ташкент, 1911.
- Долгорукой Дм., 1871.—Дм. Долгорукой. Пять недель в Кокане.—«Русский вестник», 1871.
- Долгинская В. Г., 1955.—В. Г. Долгинская. Художник-миниатюрист Мухаммед Мурад Самарканди.—Изв. АН УССР, 1955, № 9.
- Долгинская В. Г., 1958.—В. Г. Долгинская. Миниатюры рукописи «Таърих-Абул-Хайр-хани» из собрания Института востоковедения АН УССР.—ИООН АН Таджикской ССР, 1958, № 2 (17).
- Дройзек И. Г., 1890—1893.—И. Г. Дройзек. История эллинизма. Перев. с франц. М. Шелгунова, тт. I—III, 1890—1893, т. I. История Александра Великого. М., 1890.
- Дружинин Н. М., 1927.—Н. М. Дружинин. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.
- Дьяконов И. М., 1949.—И. М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949.
- Дьяконов И. М., 1956.—И. М. Дьяконов. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. М.—Л., 1956.
- Дьяконов И. М., 1959.—И. М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Даурецья. Шумер. М., 1959.
- Дьяконов И. М., 1963.—И. М. Дьяконов. Община на древнем Востоке в работах советских исследователей.—ВДИ, 1963, № 1.
- Дьяконов И. М., 1966.—И. М. Дьяконов. Основные черты экономики в монархиях древней Западной Азии.—ВДИ, 1966, № 1.
- Дьяконов И. М., 1967.—И. М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Дьяконов И. М., 1970.—И. М. Дьяконов. Арийцы на Ближнем Востоке. Концы мифа.—ВДИ, 1970, № 7.
- Дьяконов И. М., Дьяконов М. М., Лившиц В. А., 1951.—И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ).—Мат. ЮТАКЭ, вып. 2, 1951.
- Дьяконов И. М. *на Лившиц В. А.*, 1960 г.—И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Документы из Нисы I в. до н. э. Предварительные итоги работ. М., 1960.
- Дьяконов И. М. *на Лившиц В. А.*, 1960 г.—И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Парфянское царское хозяйство в Нисе I в. до н. э.—ВДИ, 1960, № 2.
- Дьяконов И. М., Лившиц В. А., 1966.—И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц. Новые находки документов в старой Нисе.—«Переднеазиатский сборник», II, М., 1966.
- Дьяконов М. М., 1950.—М. М. Дьяконов. Работы Кафиринганского отряда.—МИА, № 15, 1950.
- Дьяконов М. М., 1951.—М. М. Дья-

- ков. Образ Сиваша в средне-византиской мифологии.—КСИИМК, вып. XI, 1951.
- Дьяконов М. М., 1953.—М. М. Дьяконов. Древнеперсидские монеты в нижнем течении реки Каспийского (Кобадлан) (1950—1951 гг.).—МИА, № 37, 1953.
- Дьяконов М. М., 1954 а.—М. М. Дьяконов. Росписи Пявджикента и живопись Средней Азии.—«Живопись древнего Пявджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Дьяконов М. М., 1954 б.—М. М. Дьяконов. Сложение классового общества в северной Бактрии.—СА, XIX, 1954.
- Дьяконов М. М., 1956.—М. М. Дьяконов. У истоков древней культуры Таджикистана. Сталинабад, 1956.
- Дьяконов М. М., 1961.—М. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Дьяконова Н. В., 1964.—Н. В. Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI—XVIII вв. М., 1964.
- Дьяконова Н. В., Смирнова О. И., 1967.—Н. В. Дьяконова, О. И. Смирнова. К вопросу о культуре Намы (Анахиты) в Согде.—СА, 1967, № 1.
- Ершов Н. Н., 1960.—Н. Н. Ершов. Сельское хозяйство таджиков Ленинградского района Таджикской ССР перед Октябрьской революцией.—«Труды АН Тадж. ССР», т. 28. Сталинабад, 1960.
- Жуков В. Д., 1940.—В. Д. Жуков. Стекланные «мозаики» из дворца Термезских правителей. Изв. Уз. ФАН СССР, 1940, № 4—5.
- Жуков В. Д., 1945.—В. Д. Жуков. Развалины асимбл дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза.—ТАЭ, т. II, 1945.
- Жуковский В. А., 1894.—В. А. Жуковский. Древности Загаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894. (МАР, № 16).
- Жуковский С. В., 1915.—С. В. Жуковский. Сведения России с Бухарой и Хивой за последнее трехгодие. Пг., 1915 («Труды общества русских ориенталистов», № 2).
- Забелина Н. Н., 1952.—Н. Н. Забелина. Обзор древнейших монет из коллекции Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР, вып. I. Сталинабад, 1952.
- Забелина Н. Н. в Реалье Л., 1948.—Н. Н. Забелина, Л. Реалье. Согдийский садик. Ташкент, 1948.
- Заднепровский Ю. А., 1960.—Ю. А. Заднепровский. Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тыс. до н. э.—середина I тыс. н. э.). Фрунзе, 1960.
- Заднепровский Ю. А., 1962.—Ю. А. Заднепровский. Древнесицилийская культура Ферганы. М.—Л., 1962 (МИА, № 118).
- Заднепровский Ю. А., 1967.—Ю. А. Заднепровский. Тюркские памятники в Фергане.—СА, 1967, № 1.
- Залеман К. Г., 1888.—К. Г. Залеман. Новые материалы по иранскому языку.—ЗВРАО, т. III, вып. 1—2, 1888.
- Зарубин И. Н., 1926.—И. Н. Зарубин. Сказание о первом кузнеце в Шугвиане.—«Известия АН СССР», 1926, VI серия, т. XX, № 12.
- Засылкин Б. Н., 1928.—Б. Н. Засылкин. Архитектурные памятники Средней Азии. Проблемы исследования и реставрации.—«Вопросы реставрации». Сб. статей. Пг.—М., 1928.
- Засылкин Б. Н., 1948.—Б. Н. Засылкин. Архитектура Средней Азии. М., 1948.
- Засылкин Б. Н., 1961.—Б. Н. Засылкин. Своды в архитектуре Узбекистана.—«Архитектурное наследство», 13. М., 1961.
- Заходер Б. Н., 1940.—Б. Н. Заходер. Мухаммед Нахшаб. К истории карматского движения в Средней Азии в X в.—УЗ МГУ, вып. 41, 1940.
- Заходер Б. Н., 1943.—Б. Н. Заходер. Девдехкан.—ИЖ, 1943, № 3—4.
- Заходер Б. Н., 1945.—Б. Н. Заходер. Хорасан и образование государства сельджуков.—ВИ, 1945, № 5—6.
- Зейдаль Е. В., 1960.—Е. В. Зейдаль. Кушанские монеты из собрания Института истории, археологии и

этнографии АН Таджикской ССР.— ИООН АН Тадж. ССР, 1960, № 1.

Зеймаль Е. В., 1963.—**Е. В. Зеймаль**, Шива на монетах Великих Кушан.— «Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1962 г.», Л., 1963.

Зеймаль Е. В., 1964.—**Е. В. Зеймаль**, Проблемы кушанской хронологии и монеты.— «Тезисы докладов на юбилейной научной сессии (Гос. Эрмитаж)», Л., 1964.

Зеймаль Е. В., 1965.—**Е. В. Зеймаль**, Кушанское царство по нумизматическим данным.— АНД, Л., 1965.

Зеймаль Е. В., 1967.—**Е. В. Зеймаль**, Монеты Великих Кушан в Государственном Эрмитаже.— «Нумизматика». Сб. статей, 3. Л., 1967 (Труды Гос. Эрмитажа, т. IX).

Зеймаль Е. В., 1968 а.—**Е. В. Зеймаль**, Кушанская хронология. (Материалы по проблеме). М., 1968.

Зеймаль Е. В., 1968 б.—**Е. В. Зеймаль**, Начальная дата Каниши — 278 г. н. э.— «Тезисы докладов и сообщений советских ученых», Международная конференция по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху, М., 1968.

Зеймаль Т. И., 1962.—**Т. И. Зеймаль**, Археологические работы в Вахшской долине в 1960 г.— АРГ, вып. 8, 1962.

Зеймаль Т. И., 1971.—**Т. И. Зеймаль**, Древние и средневековые каналы Вахшской долины.— «Страны и народы Востока», вып. X, М., 1971.

Зеймаль Т. И., Зеймаль Е. В., 1962.—**Т. И. Зеймаль, Е. В. Зеймаль**, Еще раз о месте находки Аму-Дарьинского клада.— ИООН АН Тадж. ССР, 1962, № 1 (28).

Зельин К. К., 1953.—**К. К. Зельин**, Основные черты эллинизма. (Социально-экономические отношения и политическое развитие рабовладельческих обществ Восточного Средиземноморья в период эллинизма).— ВДИ, 1954, № 4.

Зельин К. К., Трофимова М. К., 1969.—**К. К. Зельин, М. К. Трофимова**, Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода, М., 1969.

Зидев Х. З., 1962.—**Х. З. Зидев**, Урта Осид ва Сибирь (XVI—XIX асрлар). Ташкент, 1962.

Зидев Х. З., 1965.—**Х. З. Зидев**, Урта Осид ва Волга буйлари (XVI—XIX). Ташкент, 1965.

Зиялов С. З., 1960.—**С. З. Зиялов**, Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960.

Зиловва Н., 1868.—**Н. Зиловва**, Осалда Ура-Тюбе и Джангола.— «Русский вестник», 1868, № 3—5.

Зограф А. Н., 1937.—**А. Н. Зограф**, Монеты «Герана». Ташкент, 1937.

Захидов П. Ш., 1965.—**П. Ш. Захидов**, Самаркандская школа восточных XIX—начала XX века. Ташкент, 1965.

Зуев Ю. А., 1960.—**Ю. А. Зуев**, Тапги лошадей из вассальных княжеств.— Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР, т. 8, 1960.

Ибрагимов С. К., 1960.—**С. К. Ибрагимов**, Еще раз о термине «князь».— «Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана». Сб. статей, Алма-Ата, 1960.

Ибрагимов С. К., 1960 б.—**С. К. Ибрагимов**, «Михман-имен Бухара», Рузбелана как источник по истории Казахстана. Алма-Ата, 1960.

Иванов В. В., 1957.—**В. В. Иванов**, Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема. НАА, 1957, № 3.

Иванов В. В. ва Топоров В. Н., 1960.—**В. В. Иванов, В. Н. Топоров**, Сяпскрит, М., 1960.

Иванов Д., 1873.—**Д. Иванов**, Туркестанские походы.— «Военный сборник», 1873, № 3, 4, 6, 7, 9, 10.

Иванов И. К., 1965.—**И. К. Иванов**, Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965.

Иванов П. П., 1932.—**П. П. Иванов**, К истории развития горного промысла Средней Азии. Краткий исторический очерк. Л.—М., 1932.

Иванов П. П., 1937.—**П. П. Иванов**, Восстание китай-кипчак в Бухарском ханстве в 1821—1825 гг. «Труды ИВАН СССР», т. XXVIII, 1937.

Иванов П. П., 1937 б.—**П. П. Иванов**, Новые материалы по истории

- Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов).— «Историк-марксист», 1937, № 3.
- Иванов П. П.**, 1937 а.—**П. П. Иванов.** «Узлы земли Себа и Мухамед-хана хивинского (1850—1885)».— «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VI, М.—Л., 1937.
- Иванов П. П.**, 1939.—**П. П. Иванов.** Казах и Ковандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.).— «Записки Института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939.
- Иванов П. П.**, 1940.—**П. П. Иванов.** Архив хивинских ханов XIX в. Исследования и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии. Л., 1940.
- Иванов П. П.**, 1954.—**П. П. Иванов.** Хозяйство джурбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVIII вв. М.—Л., 1954.
- Иванов П. П.**, 1958.—**П. П. Иванов.** Очерки по истории Средней Азии (XVI—середина XIX в.). М., 1958.
- Иванов С. В.**, 1952.—**С. В. Иванов.** О находках в замке на горе Муг. (Керамика, плетенные и кожаные изделия, ткани).— ИООН АН Тадж. ССР, вып. II, 1952.
- Исаев Н.**, 1897.—**Н. Исаев.** Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. СПб., 1897.
- Иерусалимская А. А.**, 1967 а.—**А. А. Иерусалимская.** К вопросу о связи Согды с Византией в Египте (об одной уникальной ткани из северокавказского монастыря Мошеана балла).— ИАА, 1967, № 3.
- Иерусалимская А. А.**, 1967 б.—**А. А. Иерусалимская.** О северокавказском «шелковом пути» в ранне средневековье.— СА, 1967, № 2.
- Ильин Г. Ф.**, 1958.—**Г. Ф. Ильин.** Древний индийский город Таксила. М., 1958.
- Иностранцев К. А.**, 1907 а.—**К. А. Иностранцев.** К изучению оссуариев.— ЗВОРАО, т. XVIII, 1907.
- Иностранцев К. А.**, 1907 б.—**К. А. Иностранцев.** Туркеставские оссу-
- арии и астады.— ЗВОРАО, XVII, 1907.
- Иностранцев К. А.**, 1909.—**К. А. Иностранцев.** О древнеаравских погребальных обычаях и постройках.— ЖМНП, № 3—4, 1909.
- Иностранцев К. А.**, 1911.—**К. А. Иностранцев.** О догусульманской культуре Хивинского эмирата.— ЖМНП, новая серия, ч. XXXI, № 2.
- Искандаров Б. И.**, 1958.—**Б. И. Искандаров.** Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.
- Искандаров Б. И.**, 1960.—**Б. И. Искандаров.** Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Сталинабад, 1960.
- Искандаров Б. И.**, 1962, 1963.—**Б. И. Искандаров.** Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в., ч. I, 1962; ч. II, 1963.
- Искандаров Б. И.**, 1970.—**Б. И. Искандаров.** Бухара в 1919—1920 гг. Душанбе, 1970.
- Исламов О. И.**, 1955.—**О. И. Исламов.** Из истории горного дела и геологических представлений у народов Средней Азии с древнейших времен до XVIII в.— «Очерки по истории геологических знаний». Сб. статей, вып. 4, М., 1955.
- «История Бухары», 1976.— «История Бухары с древнейших времен до наших дней». Ташкент, 1976.
- «История Казахской ССР», 1957.— «История Казахской ССР. С древнейших времен до Октябрьской Социалистической революции», т. I. Алма-Ата, 1957.
- «История Киргизской ССР», т. I, 1965.— «История Киргизской ССР», т. I. Фрунзе, 1968.
- «История народов Узбекистана», 1947—1950.— «История народов Узбекистана», т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950; т. II. От образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ташкент, 1947.
- «История Самарканда», т. I, 1969.— «История Самарканда. С древнейших времен до Великой Октябрь-

- ской Социалистической революции», т. 1. Ташкент, 1969.
- «История Туркменской ССР», т. 1, кн. 2, 1957.— «История Туркменской ССР. С начала XIX века до Великой Октябрьской социалистической революции», т. 1, кн. 2. Ашхабад, 1957.
- «История Узбекской ССР», 1967.— «История Узбекской ССР», 1967, т. 1.— С древнейших времен до середины XIX века, Ташкент, 1957.
- Исходков А., 1971.— А. Исходков. Дворец правителей древнего Пенджикента — «Страны и народы Востока», вып. X, М., 1971.
- Итина М. А., 1958.— М. А. Итина. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбая.— Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949—1953 гг. М., 1958 (Тр. ХАЭЭ, т. 2).
- Итина М. А., 1959.— М. А. Итина. Первобытная керамика Хорезма.— «Керамика Хорезма», М., 1959 (Тр. ХАЭЭ, т. 4).
- Итина М. А., 1962.— М. А. Итина. Степные племена среднеазиатского междуречья во второй половине II—начале I тысячелетия до нашей эры.— СЭ, 1962, № 3.
- Итина М. А., 1968.— М. А. Итина. Древнехорезмские земледельцы.— «История, археология и этнография Средней Азии», Сб. статей, М., 1968.
- ИТН, I, II (1), II (2), 1963, 1964.— «История таджикского народа», т. I. С древнейших времен до V в. н. э. М., 1963; т. II, кн. 1. Возникновение и развитие феодального строя (VI—XVI вв.). М., 1964; т. II, кн. 2. Поздний феодализм (XVII в.—1917 г.). М., 1964.
- Кабанов С. К., 1956 а.— С. К. Кабанов. Археологические данные по истории Нахшеба в III—V вв.— ВДИ, 1956, № 2.
- Кабанов С. К., 1956 б.— С. К. Кабанов. Раскопки жилого квартала X в. в западной части городища Варахша.— Тр. ИИА АН Уз ССР, вып. VIII, 1956.
- Кабанов С. К., 1961.— С. К. Кабанов. Кешские монеты V—VI вв.— ВДИ, 1961, № 1.
- Кабанов С. К., 1963.— С. К. Кабанов. Археологические данные к этнической истории южного Согда в III—VI вв.— СА, 1963, № 1.
- Кабо В. Р., 1968.— В. Р. Кабо. Первобытная община охотников и собирателей (по австралийским материалам). («Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I, М., 1968.
- Камолов С., 1968.— С. Камолов. Каракалнжы в XVIII—XIX ввекх. (К истории взаимоотношений с Россией и с среднеазиатскими ханствами). Ташкент, 1968.
- Капранов В. А., 1964.— В. А. Капранов. «Лугати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе, 1964.
- Каримов Т., 1957.— Т. Каримов. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Северном Таджикистане, Сталинабад, 1957.
- Каримов Т., 1965.— Т. Каримов. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965.
- Каримов Т., 1968.— Т. Каримов. Восстание 1916 г. в Таджикистане. Душанбе, 1966.
- Кармывшева Б. Х., 1954.— Б. Х. Кармывшева. Узбеки-локаллы Южного Таджикистана. Душанбе, 1954 (Тр. АН Таджикской ССР, т. 28).
- Кармывшева Б. Х., 1957.— Б. Х. Кармывшева. Некоторые данные к этногенезу населения южных и западных районов Узбекистана.— КСИЭ, вып. XXVII, 1957.
- Кармывшева Б. Х., 1960.— Б. Х. Кармывшева. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные).— СЭ, 1960, № 1.
- Кармывшева Б. Х., 1960 а.— Б. Х. Кармывшева. Этнические и территориальные группы населения северо-восточной части Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР.— КСИЭ, вып. 33, 1960.
- Кармывшева Б. Х., 1964.— Б. Х. Кармывшева. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана. М., 1964 (VII Международный кон-

- гресс антропологических и этнографических наук).
- Кастальский Б. Е.**, 1909.—**Б. Е. Кастальский**, Бая-наймакские оссуарии.—ПТКЛД, год 13, 1909 (приложение).
- Кастальский З. Д.**, 1934.—**З. Д. Кастальский**, К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с 1-й половины XIX века по 1907 г.).—ИЗВ, 1934, № 2.
- Кастальская З. Д.**, 1937.—**З. Д. Кастальская**, Восстание 1916 г. в Узбекистане. (К 20-летию восстания). Ташкент, 1937.
- Кастальская З. Д.**, 1972.—**З. Д. Кастальская**, Основные предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.
- «Каталог», I—III.—«Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР», Сталинабад, 1960; т. II. Душанбе, 1968; т. III. Душанбе, 1968.
- Качановский Ю. В.**, 1971.—**Ю. В. Качановский**, Рабоуладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе дреннего и средневекового Востока, доколониальной Африки и докулибовой Америки. М., 1971.
- Кабиров А. К.**, 1959.—**А. К. Кабиров**, Археологические работы в Центральном Тянь-Шане 1953—1955 гг. Тр. Кирг. АЭЭ, II, 1959.
- Кисляков Н. А.**, 1939.—**Н. А. Кисляков**, Жилище горных таджиков бассейна р. Хивроу.—СЭ, Сб. статей, вып. 2, 1939.
- Кисляков Н. А.**, 1940.—**Н. А. Кисляков**, Ишан-феодал Восточной Бухары.—«Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, 1940 г.
- Кисляков Н. А.**, 1947.—**Н. А. Кисляков**, К вопросу об этногенезе таджиков.—Сб. «Советская этнография», вып. VI—VIII, 1947.
- Кисляков Н. А.**, 1954.—**Н. А. Кисляков**, Очерки по истории Карагегия, 2 изд., Душанбе, 1954.
- Кисляков Н. А.**, 1967.—**Н. А. Кисляков**, Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов.—«Советская этнография», М., 1967, № 5.
- Кияткина Т. П.**, 1965.—**Т. П. Кияткина**, Формирование антропологического типа таджиков по палеоантропологическим данным.—АКД, Душанбе, 1965.
- Кияткина Т. П.**, 1976.—**Т. П. Кияткина**, Материалы к палеоантропологии Таджикистана. Душанбе, 1976.
- Климчицкий С. И.**, 1940 а.—**С. И. Климчицкий**, Названия Согдианы в топонимии Таджикистана.—«Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, М.—Л., 1940.
- Климчицкий С. И.**, 1940 б.—**С. И. Климчицкий**, Ягнобцы и их язык.—«Труды Таджикской базы АН СССР», т. IX, М.—Л., 1940.
- Калисторный С. Г.**, 1954.—**С. Г. Калисторный**, Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по рукописным текстам).—ЭВ, IX, 1954.
- Калисторный С. Г.**, 1959.—**С. Г. Калисторный**, Древнетюркская руническая надпись на бронзовом персине из Ферганы.—Арг, вып. V, 1959 (Тр. АН Тадж. ССР, т. СIII).
- Калисторный С. Г.**, 1960.—**С. Г. Калисторный**, Титул согдийского владельца в древнетюркском тексте.—ПВ, 1960, № 6.
- Калисторный С. Г.**, 1960 а.—**С. Г. Калисторный**, К вопросу о подлинности древнетюркской рунической надписи с именем Чингисхана.—ПВ, 1960, № 1.
- Калисторный С. Г.**, 1964.—**С. Г. Калисторный**, Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
- Калисторный С. Г.**, 1965.—**С. Г. Калисторный**, Проблемы ранней истории племена турк (шима).—«Новое в советской археологии». М., 1965.
- Калисторный С. Г., Липшиц В. А.**, 1971.—**С. Г. Калисторный, В. А. Липшиц**, Согдийская надпись из Вугута.—«Страны и народы Востока», вып. X, М., 1971.
- Ковалева С. И.**, 1949.—**С. И. Ковалева**, Монархия Александра Македонского.—ВДИ, 1949, № 4.
- Кожелько П. Н.**, 1959.—**П. Н. Кожелько**, Раннесредневековое го-

рода и поселения Чудской долины. Фрунзе, 1959.

«Койкылганкала», 1967.— «Койкылганкала» — памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н. э.—IV в. н. э. М., 1957. (Тр. ХАЭЭ, V).

Колесников А. И., 1970.— А. И. Колесников. Иран в начале VII века (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления). Л., 1970 («Палестинский сборник», вып. 22 (85)).

Коновалов А. Н., 1949.— А. Н. Коновалов. Опыт анализа термина «турк» — СЭ, 1949, № 1.

Коробкова Г. Ф., 1969.— Г. Ф. Коробкова. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969. (МИА, № 158).

Коробкова Г. Ф., Раков В. А., 1968.— Г. Ф. Коробкова, В. А. Раков. Неслит горных районов Средней Азии (по раскопкам поселения Туткяул).— «Проблемы археологии Средней Азии». Тезисы докладов. Л., 1968.

Коссович К., 1861.— К. Коссович. Четыре статьи из Зенд-Авесты. СПб., 1861.

Костенко Л. Ф., 1871.— Л. Ф. Костенко. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. СПб., 1871.

Костенко Л. Ф., 1871 г.— Л. Ф. Костенко. Средняя Азия и подворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871.

Костров П. И., 1954.— П. И. Костров. Техника живописи и консервация росписей древнего Пенджикента.— «Живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1954.

Костров П. И., 1959.— П. И. Костров. Исследование, опыт реконструкции и консервации живописи и скульптуры древнего Пенджикента. «Скульптура и живопись древнего Пенджикента». Сб. статей. М., 1959.

Кошелев Г. А., 1966.— Г. А. Кошелев. Культура Парфии. М., 1966.

Кошелев Г. А., 1968.— Г. А. Кошелев. Некоторые вопросы истории ранней Парфии.— ВДИ, 1968, № 1.

Кошелев Г. А., 1971.— Г. А. Кошелев. Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии.— Сб. «История Иранского государства и культуры». М., 1971.

«Краткое описание...», 1823.— «Краткое описание Бухары и Хивы».— «Сибирский вестник». СПб., ч. 1, 1823.

Крачковская В. А., 1949.— В. А. Крачковская. Эволюция куфического письма в Средней Азии.— ЭВ, III, 1949.

Крачковская В. А., 1968.— В. А. Крачковская. О средневековых текстильных изделиях в Средней Азии (мерские ткани IX—X вв.).— «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов», вып. 2. Ташкент, 1958.

Крачковский И. Ю., 1945.— И. Ю. Крачковский. Над арабскими рукописями. М.— Л., 1945.

Крачковский И. Ю., 1957.— И. Ю. Крачковский. Арабская литература.— Избр. соч., т. V. М.— Л., 1957.

Крачковский И. Ю., 1958.— И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики.— Избр. соч., V. М.— Л., 1958.

Крачковский В. А. и И. Ю., 1934.— В. А. и И. Ю. Крачковские. Древнейший арабский документ из Средней Азии.— «Согдийский сборник», М., 1934.

Крестовский В. В., 1884.— В. В. Крестовский. В гостях у эмира Бухарского. (Путевой дневник).— «Русский вестник», 1884, № 2, 3, 5, 8.

Кривоша Грабова О. А., 1955.— О. А. Кривоша-Грабова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955 (МИА, 46).

Круликова И. Т., 1974.— И. Т. Круликова. Дильберджина. М., 1974.

Круликова И. Т., 1976.— И. Т. Круликова. Настенные росписи Дильберджина.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.». Сб. статей. М., 1976.

Круликова И. Т., Сарияниди В. И., 1976.— И. Т. Круликова, В. И. Сарияниди. Пять лет работы Со-

- ветско-Афганской археологической экспедиции. — В кн.: «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.», М., 1977.
- PDF-Compressor Free Version**
- Крюгер Е. В.**, 1930. — **Е. В. Крюгер.** Сельскохозяйственное производство в эллинистическом Египте. — ИГ АИМК, вып. 108, 1935.
- Кузьмина Е. Е.**, 1958. — **Е. Е. Кузьмина.** Могильник Замин-Баба. (К вопросу о культурных связях населения долины нижнего Зеравшана в III—II тысячелетиях до н. э.). — СЭ, 1958, № 2.
- Кузьмина Е. Е.**, 1964. — **Е. Е. Кузьмина.** О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии. — «Памятники каменного и бронзового века Евразии». Сб. статей. М., 1964.
- Кузьмина Е. Е.**, 1975. — **Е. Е. Кузьмина.** Рец.: **С. А. Вишневская.** Культура сакских племен низовьев Сырдарьи по материалам Уйгарака. М., 1973. — СА, 1975, № 2.
- Кузьмина Е. Е., Певзнер С. Б.**, 1958. — **Е. Е. Кузьмина, С. Б. Певзнер.** Оборонительные сооружения городища Кей-Кобад-шах. — КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Кун А. Л.**, 1874. — **А. Л. Кун.** Поездка по Хивинскому ханству в 1873. — ИИ РГО, т. X, отд. 2, 1874.
- Кун А. Л.**, 1873 а. — **А. Л. Кун.** Бухарские порядки. Заметки о порядках взимания поземельных податей. — «Туркестанские ведомости», 1873, № 32.
- Кун А. Л.**, 1876. — **А. Л. Кун.** Очерк Кокандского ханства. — «Известия Русского имп. Географического общества», 1876, т. XII, вып. I.
- Кун А. Л.**, 1880. — **А. Л. Кун.** Очерки Шахрисабзского бекства. — ЗИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880.
- Куртин Б. А.**, 1954. — **Б. А. Куртин.** Работа ЮТАКЭ в 1952 г. по изучению культур Амуу. — Изв. АН Туркм. ССР, 1954, № 7.
- Куртин Б. А.**, 1956. — **Б. А. Куртин.** Полевой отчет о работе XIV отряда ЮТАКЭ по изучению первобытнообщинных оседлоземельческих поселений эпохи меди и бронзы в 1952 г. — Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Кушалович А. А.**, 1872. — **А. Кушалович.** Сведения о Ходженском уезде. — ЗИРГО, т. IV, СПб., 1871.
- Кушалович А. А.**, 1872 а. — **А. Кушалович.** Ансаянство и кишлаки полуоседлых узбеков и число юрт в них. — «Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 1, 1872.
- Лазар Ж.**, 1961. — **Ж. Лазар.** Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X—XI вв. н. э. — НАА, 1961, № 4.
- Лев Д. Н.**, 1949. — **Д. Н. Лев.** Древний палеолит в Аман-Кутане. (Предварительное сообщение). Самарканд, 1949. (Тр. УаГУ, новая серия, № 39).
- Лев Д. Н.**, 1960. — **Д. Н. Лев.** Археологические исследования Самаркандского государственного университета (1955—1956). — Тр. САГУ, вып. 101, ч. 2, 1960.
- Лев Д. Н.**, 1964. — **Д. Н. Лев.** Поселение древнекаменного века в Самарканде (исследования 1958—1960 гг.). — Тр. САГУ, вып. 135, 1964.
- Лев Д. Н.**, 1965. — **Д. Н. Лев.** Самаркандская палеолитическая стоянка. — ИМКУ, вып. 6, 1965.
- Лев Д. Н.**, 1967. — **Д. Н. Лев.** Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н. э. АИД. М., 1967.
- Левина Л. М.**, 1968. — **Л. М. Левина.** К вопросу об антропоморфных изображениях в джетишарской культуре. — «История, археология и этнография Средней Азии». Сб. статей. М., 1968.
- Лерх П. И.**, 1870. — **П. И. Лерх.** Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб., 1870.
- Лерх П. И.**, 1875—1909. — **П. И. Лерх.** Монеты бухархузатов. — ТВОРАО, ч. XVIII, СПб., 1875—1909.
- Лившиц В. А.**, 1957. — **В. А. Лившиц.** Согдийские слова в таджикском языке. — ИООН АН Тадж. ССР, вып. 12, 1957.
- Лившиц В. А.**, 1962 а. — **В. А. Лившиц.** Иранские языки народов Средней Азии. — «Народы Средней Азии и Казахстана», т. I, М., 1962.

- Лившиц В. А.*, 1962 г.—*В. А. Лившиц*. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии *В. А. Лившица*. М., 1962. («Согдий. PDF Compressor Free Version Муг», вып. II).
- Лившиц В. А.*, 1965 г.—*В. А. Лившиц*. Надписи на фресках из Афрасиаба.— «Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии». М., 1965.
- Лившиц В. А.*, 1965 г.—*В. А. Лившиц*. Согдиана. «Ленинский путь», 6 июля, 1965.
- Лившиц В. А.*, 1966.—*В. А. Лившиц*. Первая согдийская азбука.— «Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Тезисы докладов II годичной научной сессии ЛО ИНА, март 1966 года», Л., 1966.
- Лившиц В. А.*, 1967.—*В. А. Лившиц*. Sogdiana.— «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и философия. Сборник в честь Н. В. Пигулевской». М., 1967.
- Лившиц В. А.*, 1968.—*В. А. Лившиц*. Письменность древней Ферганы(?).— НАА, 1968, № 6.
- Лившиц В. А.*, 1969.—*В. А. Лившиц*. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе.— «Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963—1964 гг. Надписи, терракоты, алмешные рельефы». М., 1969.
- Лившиц В. А.*, 1976.—*В. А. Лившиц*. Надписи из Дильберджин.— «Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.», М., 1976.
- Лившиц В. А., Ликокин В. Г.*, 1964.—*В. А. Лившиц, В. Г. Ликокин*. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах.— ВДИ, 1964, № 3.
- Лиллиенталь*, 1894.—*Лиллиенталь*. Гиссарское и Кабаджанское бекство. 1889.— «Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. 57. СПб., 1894.
- Лисицина Г. Н.*, 1965.—*Г. Н. Лисицина*. Орошаемое земледелие эпохи эвсолита на юге Туркмении. М., 1965 (МИА, № 128).
- Литвинский Б. А.*, 1949.—*Б. А. Литвинский*. К истории добычи полезных ископаемых в Челекене (до русского завоевания).— МЮТАКЭ, вып. 1, 1949.
- Литвинский Б. А.*, 1950.—*Б. А. Литвинский*. К истории добычи слюды в Узбекистане.— Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Литвинский Б. А.*, 1952 г.—*Б. А. Литвинский*. Горные инструменты из коллекций Ленинадского краеведческого музея.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 2, 1952.
- Литвинский Б. А.*, 1952 г.—*Б. А. Литвинский*. Намазга-тепе по данным раскопок 1949—1950 гг. (Предварительное сообщение).— СЭ, 1952, № 4.
- Литвинский Б. А.*, 1953.—*Б. А. Литвинский*. Мечеть-намозго в кишлаке Навгулем (Исфаринский район).— ДАН Тадж. ССР, вып. 9, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1953 г.—*Б. А. Литвинский*. Архитектурный комплекс Ходжа Нахшран.— Тр. ИНАЗ АН Тадж. ССР, т. XVII, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1953 г.—*Б. А. Литвинский*. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. IV, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1953 г.—*Б. А. Литвинский*. Отчет о работе археологической группы V отряда ЮТАКЭ, т. II, 1953.
- Литвинский Б. А.*, 1954 г.—*Б. А. Литвинский*. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк). Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б. А.*, 1954 г.—*Б. А. Литвинский*. Древнейшие страницы истории горного дела Таджикистана и других республик Средней Азии. Сталинабад, 1954.
- Литвинский Б. А.*, 1954 г.—*Б. А. Литвинский*. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии (преимущественно IX—XII вв.).— Тр. АН Тадж. ССР, т. 27, 1954.
- Литвинский Б. А.*, 1956 г.—*Б. А. Литвинский*. Новые находки в старинных рудниках Кара-Мазар.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 63, 1956.

- Литвинский Б. А.*, 1956 б.—*Б. А. Литвинский*. Об археологических работах в Вахшской долине и в Исфаринском районе (в Ворухе).— КСИИМК, вып. 64, 1956.
- Литвинский Б. А.*, 1958.—*Б. А. Литвинский*. Предметы из погребения на Сталинябадских холмах.—«Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж. ССР», вып. 3. Сталинябад, 1958.
- Литвинский Б. А.*, 1959.—*Б. А. Литвинский*. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.—АРТ, V, 1959.
- Литвинский Б. А.*, 1960.—*Б. А. Литвинский*. Даханийский могильник эпохи бронзы в Западной Фергана.—КСИИМК, вып. 80, 1960.
- Литвинский Б. А.*, 1960 а.—*Б. А. Литвинский*. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Литвинский Б. А.*, 1960 б.—*Б. А. Литвинский*. «Связи, которые за Согдом».—Тр. АН Тадж. ССР, т. XX, 1960.
- Литвинский Б. А.*, 1961.—*Б. А. Литвинский*. О топорах эпохи бронзы из Таджикистана.—Изв. АН Тадж. ССР, вып. 1, 1961.
- Литвинский Б. А.*, 1961 а.—*Б. А. Литвинский*. Исследование могильников Исфаринского района в 1958 г.—АРТ, VI, 1961.
- Литвинский Б. А.*, 1964.—*Б. А. Литвинский*. Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов).—«Индия в древности». М., 1964.
- Литвинский Б. А.*, 1965.—*Б. А. Литвинский*. Среднеазийские железные наконечники стрел.—СА, 1965, № 2.
- Литвинский Б. А.*, 1966.—*Б. А. Литвинский*. Сложно-составной лук в древней Средней Азии. (К проблеме эволюции лука на Востоке).—СА, 1966, № 4.
- Литвинский Б. А.*, 1967 а.—*Б. А. Литвинский*. Археологические открытия в Таджикистане за годы Советской власти и некоторые проблемы древней истории Средней Азии.—ВДИ, 1967, № 4.
- Литвинский Б. А.*, 1967 б.—*Б. А. Литвинский*. Джунский могильник и некоторые аспекты кангуйской проблемы.—СА, 1967, № 2.
- Литвинский Б. А.*, 1967 в.—*Б. А. Литвинский*. Махадля и Дуттхагмаши. (О начале буддизма в Парфии).—ВДИ, 1967, № 3.
- Литвинский Б. А.*, 1968.—*Б. А. Литвинский*. Сарматско-кангуйский фари. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б. А.*, 1969.—*Б. А. Литвинский*. Saka Naumavarga в свете советских археологических исследований.—«Beitäge zur Alten Geschichte und deren nachleben. Festschrift für F. Altheim», Bd. v. Berlin, 1969.
- Литвинский Б. А.*, 1972.—*Б. А. Литвинский*. Курганы и курумы Западной Ферганы. (Раскопки. Погребальный обряд в свете этнографии). М., 1972.
- Литвинский Б. А.*, 1976.—*Б. А. Литвинский*. Работы Южно-Таджикистанского отряда в 1972 г. (Памятники Шавертурского района).—АРТ, вып. XII (1972 г.). Душанбе, 1976.
- Литвинский Б. А.*, 1976 а.—*Б. А. Литвинский*. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы.—«История и культура народов Средней Азии (древность и средние века)». М., 1976.
- Литвинский Б. А., Антонова Е. В., Виноградова Н. М.*, 1976.—*Б. А. Литвинский, Е. В. Антонова, Н. М. Виноградова*. Раскопки могильника Танзыр-Буль.—«Археологические открытия 1975 г.». М., 1976.
- Литвинский Б. А. на Давидович Е. А.*, 1954.—*Б. А. Литвинский, Е. А. Давидович*. Предварительный отчет о работах Кутталовского отряда на территории Кулибской области в 1953 г.—ДАН Тадж. ССР, вып. 11, 1954.
- Литвинский Б. А. на Зеймаль Т. Н.*, 1964.—*Б. А. Литвинский, Т. Н. Зеймаль*. Раскопки и разведки в южном Таджикистане.—АРТ, IX, 1964.
- Литвинский Б. А. на Зеймаль Т. Н.*

- 1968.—Б. А. Литвинский, Т. И. Зеймаль. Будайский сюжет в среднеазиатской живописи.—СЭ, 1968, № 3.
- Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И., 1971.—Б. А. Литвинский, Т. И. Зеймаль. Алжиз-тепе. М., 1971.
- Литвинский Б. А., Исломов О. И., 1953.—Б. А. Литвинский, О. И. Исломов. О некоторых оруниях и приемах средневековых рукописей Средней Азии.—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Литвинский Б. А. *ва* Мухиддинов Х., 1969.—Б. А. Литвинский, Х. Мухиддинов. Античное городище Саксанохур.—СА, 1969, № 1.
- Литвинский Б. А. *ва* *диал.*, 1962.—Б. А. Литвинский, А. П. Окладников, В. А. Раков. Древности Кайрак-Кумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). Душанбе, 1962 (Тр. ИИА АН Тадж. ССР, т. XXXIII).
- Литвинский Б. А., Пьянков Н. В., 1966.—Б. А. Литвинский, Н. В. Пьянков. Военное дело у ирродов Средней Азии VI—IV вв. до н. э.—ВДИ, 1966, № 3.
- Литвинский Б. А., Турсунов Н. О., 1971.—Б. А. Литвинский, Н. О. Турсунов. Ленинадский кратер и дуврская впадина Сосибял. Неолитическое искусство в Средней Азии.—ВДИ, 1971, № 3.
- Логофет Д. Н., 1909.—Д. Н. Логофет. Страна бесправия. (Бухарское ханство и его современное состояние). СПб., 1909.
- Логофет Д. Н., 1911.—Д. Н. Логофет. Бухарское ханство под русским протекторатом, тт. 1—2. СПб., 1911.
- Логофет Д. Н., 1913.—Д. Н. Логофет. В горах и равнинах Бухары. СПб., 1913.
- Лукомин В. Г., 1961.—В. Г. Лукомин. Иран в эпоху первых сасанидов. Л., 1961.
- Лукомин В. Г., 1967.—В. Г. Лукомин. Кушава-сасанидские монеты.—ЭВ, XVIII, Л., 1967.
- Лукомин В. Г., 1969 а.—В. Г. Лукомин. Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.—ВДИ, 1969, № 2.
- Лукомин В. Г., 1969 б.—В. Г. Лукомин. Культура сасанидского Ирана. Иран в III—V вв. Очерки по истории культуры. М., 1969.
- Лундин А. Г., 1961.—А. Г. Лундин. Южная Аравия в VI веке. М.—Л., 1961. («Палестинский сборник», вып. 8 (17)).
- Лундин А. Г., 1971.—А. Г. Лундин. Государство мукаррабов. Саба (сабейский эпонимат). М., 1971.
- Лунин Б. В., 1958.—Б. В. Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.—«Туркестанский кружок любителей археологии (1895—1917 гг.)». Ташкент, 1958.
- Лунин Б. В., 1972.—Б. В. Лунин. У истоков великой дружбы. Ташкент, 1972.
- Лунина С. Б., 1962.—С. Б. Лунина. Гонимое производство в Мерве X—начале XIII в.—Тр. ЮТАКЭ, т. XI, 1962.
- Лыко М., 1871.—М. Лыко. Очерк военных действий 1868 г. в Зеравшанской долине.—«Военный сборник», 1871, № 5—8.
- Лян-Пуль С., 1899.—С. Лян-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перев. с англ. с примеч. и дополн. В. Бартольд. СПб., 1899.
- Лященко П. И., 1947.—П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, тт. 1—II. М., 1947.
- Маолонд Н. М., 1946.—Н. М. Маолонд. Распространение марксистско-ленинской литературы в Туркестане в период революции 1905—1907 гг. Ташкент, 1946.
- Маев Н., 1876.—Н. Маев. Азиатский Ташкент.—«Материалы для статистики Туркестанского края». Ежегодник, вып. 4. СПб., 1876.
- Маев Н. А., 1879.—Н. А. Маев. Очерки Бухарского ханства, Гиссарского края и горных бекств.—«Материалы для статистики Туркестанского края», 1879, т. V.
- Макшеев А. И., 1871.—А. И. Макшеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб., 1871.

- Махшеев А. И., 1890.—А. И. Махшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890.
- Маллицкий Н. Г., 1924.—Н. Г. Маллицкий. «Правда о Туркестанском отделе Русского географического общества», т. XVII. Ташкент, 1924.
- Малов С. Е., 1951.—С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.
- Малов С. Е., 1951 г.—С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.—Л., 1951.
- Малов С. Е., 1959.—С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959.
- Малов С. Е., 1961.—С. Е. Малов. Уйгурские наречия Синцзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961.
- Мандельштам А. М., 1954.—А. М. Мандельштам. К вопросу о значении термина «чакир». — ИООН АН Тадж. ССР, вып. V, 1954.
- Мандельштам А. М., 1954 г.—А. М. Мандельштам. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье. — СА, XX, 1954.
- Мандельштам А. М., 1956.—А. М. Мандельштам. Несколько замечаний о наскальных изображениях бассейна верхнего Зеравшана. — Тр. АН Тадж. ССР, т. XVII, 1956.
- Мандельштам А. М., 1957.—А. М. Мандельштам. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей. — Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII, 1957.
- Мандельштам А. М., 1958.—А. М. Мандельштам. К вопросу о икдартах. — КСИЭ, вып. XXX, 1958.
- Мандельштам А. М., 1966 г.—А. М. Мандельштам. К вопросу об особенностях расположения памятников коченного населения в Северной Бактрии. — «Сообщения государственного республиканского объединенного музея историко-краеведческого и изобразительных искусств», вып. IV. Душанбе, 1966.
- Мандельштам А. М., 1966 г.—А. М. Мандельштам. Кочевники на путях в Индию. М.—Л., 1966 (МИА, № 136).
- Мандельштам А. М., 1966 г.—А. М. Мандельштам. К предкушанскому чекану Бактрии.—ЭВ, XVII. М.—Л., 1966.
- Мандельштам А. М., 1968.—А. М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане. Л., 1968 (МИА, № 145).
- Мандельштам А. М., 1975.—А. М. Мандельштам. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. Л., 1975.
- Мандельштам А. М. за Певзнер С. Б., 1958.—А. М. Мандельштам, С. Б. Певзнер. Работы Кафирганского отряда в 1952—1953 гг.—МИА, № 66, 1958.
- Марков А. К., 1896.—А. К. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб., 1896.
- Марков Г. Е., 1966.—Г. Е. Марков. Грот Дам-Дам Чашме 2 в Восточном Прикаспии.—СА, № 2, 1966.
- Марков Е., 1901.—Е. Марков. Россия в Средней Азии, тт. 1—2. СПб., 1901.
- Марр Ю. Н., 1939.—Ю. Н. Марр. Статьи и сообщения, т. II. М.—Л., 1939.
- Маргенс Ф., 1880.—Ф. Маргенс. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1880.
- Марущенко А. А., 1959.—А. А. Марущенко. Элькен-депе.—Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. V, 1959.
- Маршак Б. И., 1961.—Б. И. Маршак. Влияние торевтики из содьянскую керамику.—«Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Маршак Б. И., 1964.—Б. И. Маршак. Отчет о работах на объекте XII за 1955—1960 гг.—МИА, 124, 1964.
- Маршак Б. И., 1976.—Б. И. Маршак. Серебряные сосуды X—XI вв. и их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии.—«Искусство и археология Ирана», II. М., 1976.
- Масальский В. И., 1892.—В. И. Масальский. Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская

- область, Бухара и Хива) и его будущее. СПб., 1892.
- Масальский В. И., 1913.— В. И. Масальский. Туркестанский край. СПб., 1913. (Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», т. XIX).
- Маслова О. В., 1955—1971.— О. В. Маслова. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. I—IV. Ташкент, 1955—1971.
- Массон В. М., 1954.— В. М. Массон. Древнесогдийская монета из собрания Музея истории Академии наук УзССР.— «Труды Музея истории УзССР», вып. II. Ташкент, 1954.
- Массон В. М., 1955.— В. М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным.— ВДИ, 1955, № 2.
- Массон В. М., 1956.— В. М. Массон. Первоытнообщинный строй на территории Туркмении. (Энеолит, бронзовый век и эпоха раннего железа).— Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 а.— В. М. Массон. Памятники культуры архаического Дахистана в юго-западной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.— Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 б.— В. М. Массон. Расписная керамика Южной Туркмении по раскопкам Б. А. Куфтина.— Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Массон В. М., 1956 в.— В. М. Массон. Древнебактрийские монеты, чеканные по типу тетрадрахм Гелиокла.— ЭВ, II, 1956.
- Массон В. М., 1957.— В. М. Массон. Восточно-парфянский правитель Савабар.— Тр. ГИМ. «Нумизматический сборник», ч. 2. М., 1957.
- Массон В. М., 1957 а.— В. М. Массон. Древнеземледельческие племена Южного Туркменистана и их связи с Ираном и Индией.— ВДИ, 1957, № 1.
- Массон В. М., 1957 б.— В. М. Массон. К вопросу о чекане юзжийской Бактрии.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 14, 1957.
- Массон В. М., 1958.— В. М. Массон. Проблемы древней Бактрии и новый археологический материал.— СА, 1958, № 2.
- Массон В. М., 1959.— В. М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргшаны. М.— Л., 1959 (МИА, № 73).
- Массон В. М., 1960.— В. М. Массон. Джейтувская культура.— Тр. ЮТАКЭ, т. 10, 1960.
- Массон В. М., 1961.— В. М. Массон. Деметрий Бактрийский и завоевание Индии.— ВДИ, 1961, № 2.
- Массон В. М., 1964.— В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.— Л., 1964.
- Массон В. М., 1966 а.— В. М. Массон. Археологические памятники Средней Азии и греко-римские влияния и связи.— «Academia nazionale dei Lincei» anno CCCLXIII, N 76, Roma, 1966.
- Массон В. М., 1966 б.— В. М. Массон. Хорезм и кушаны. (Некоторые вопросы хорезмийской нумизматики).— ЭВ, XVII, 1966.
- Массон В. М., 1966 в.— В. М. Массон. Страна тысячи городов. М., 1966.
- Массон В. М., 1967 а.— В. М. Массон. Еще раз о геродотовой реке Акес.— «Эллинистический Ближний Восток. Византия и Иран». М., 1967.
- Массон В. М., 1967 б.— В. М. Массон. Протогородская цивилизация юга Средней Азии.— СА, 1967, № 3.
- Массон В. М., 1968.— В. М. Массон. Открытие монументальной архитектуры эпохи бронзы в Южном Туркменистане.— СА, № 2.
- Массон В. М., 1971.— В. М. Массон. Поселение Джейту.— МИА, № 180, Л., 1971.
- Массон В. М., 1974.— В. М. Массон. Раскопки погребального комплекса эпохи бронзы на Алтыя-депе.— СА, 1974, № 4.
- Массон В. М., 1974 а.— В. М. Массон. Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии (Перспективы исследования).— «Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Массон В. М., 1976.— В. М. Массон. Цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии.— «Памятник

- ки культуры. Новые открытия. Ежегодник 1975». М., 1976.
- Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, 1965.—В. М. Массон, В. А. Ромодин. История Афганистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI века. М., 1964; т. II. Афганистан в новое время. М., 1965.
- Массон В. М., Сараниди В. И., 1973.—В. М. Массон, В. И. Сараниди. Среднеазиатская керамика эпохи бронзы. М., 1973.
- Массон М. Е., 1929.—М. Е. Массон. Монетный клад XIV в. из Термеза.—Бюлл. САГУ, 18, 1929.
- Массон М. Е., 1929 а.—М. Е. Массон. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М. Е., 1929 б.—М. Е. Массон. Регистан и его медресе, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М. Е., 1929 в.—М. Е. Массон. Соборная печать Тимура, известная под именем печати Вавилоним, изд. II. Самарканд. 1929.
- Массон М. Е., 1933.—М. Е. Массон. Находка фрагмента скульптурного карниза первых веков н. э. Ташкент, 1933.
- Массон М. Е., 1934.—М. Е. Массон. Из истории горной промышленности Таджикистана. Были разработаны полезные ископаемые. Л., 1934. («Таджикско-Памирская экспедиция 1933. Материалы экспедиции», вып. XX).
- Массон М. Е., 1935.—М. Е. Массон. К истории промышленности Караизера.—«Труды Таджикской базы АН СССР», т. IV. М.—Л., 1935.
- Массон М. Е., 1935 в.—М. Е. Массон. Скульптура Айртама.—«Искусство», № 2, 1935.
- Массон М. Е., 1936.—М. Е. Массон. К истории добычи меди в Средней Азии. В связи с прошлым Алмаыкв. М.—Л., 1936 (Тр. Тадж.-Памирской экспедиции АН СССР, вып. XXXVII).
- Массон М. Е., 1938.—М. Е. Массон. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936—1937 гг.—«Социалистическая наука и техника», 1938, № 7.
- Массон М. Е., 1941.—М. Е. Массон. Обсерватория Улугбека. Ташкент, 1941.
- Массон М. Е., 1945.—М. Е. Массон. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937—1939 гг.—ТАЭ, т. II, 1945.
- Массон М. Е., 1947.—М. Е. Массон. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент, 1947.
- Массон М. Е., 1948.—М. Е. Массон. Самарканд времени Улугбека.—«Звезда Востока», 1948, № 5.
- Массон М. Е., 1949.—М. Е. Массон. Городища Нисы в селении Бугир и их изучение.—Тр. ЮТАКЭ, т. I, 1949.
- Массон М. Е., 1950 а.—М. Е. Массон. К периодизации древней истории Самарканда.—ВДИ, 1950, № 4.
- Массон М. Е., 1950 б.—М. Е. Массон. Происхождение безымянного клада дарей великого спасителя.—Тр. САГУ, новая серия, вып. XI. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Массон М. Е., 1950 в.—М. Е. Массон. Самаркандский регистан.—«Археология Средней Азии», I. Ташкент, 1950 (Тр. САГУ, новая серия, вып. 11).
- Массон М. Е., 1951.—М. Е. Массон. Новые данные по древней истории Мерва (из работ ЮТАКЭ).—ВДИ, 1951, № 4.
- Массон М. Е., 1953 а.—М. Е. Массон. Ахлыгеран (археолого-топографический очерк). Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1953 б.—М. Е. Массон. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент, 1953.
- Массон М. Е., 1954.—М. Е. Массон. Прошлое Ташкента. (Археолого-топографический очерк).—Изв. АН УзССР, 1954, № 2.
- Массон М. Е., 1955 а.—М. Е. Массон. К вопросу о «черных дирхемах мусейбн».—Тр. ИИА АН УзССР, вып. 7, 1955. (Материалы по археологии Узбекистана).
- Массон М. Е., 1955 б.—М. Е. Массон. Города и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.—Тр. ЮТАКЭ, т. 5, 1955.

- Массон М. Е., 1957.— М. Е. Массон. Исторический этюд по нумизматике Джаматандов. (По поводу Таласского кулака монет XIV в.).— «Археология Средней Азии», Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. III. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., 1957 а.— М. Е. Массон. Архитектурно-планировочный облик Самарканды эпохи Навои.— «Археология Средней Азии», IV. Ташкент, 1957 (Тр. САГУ, новая серия; вып. XXXI. Исторические науки, кн. 25).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.— М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Шахрисабз при Тимури и Улугбеке.— «Археология Средней Азии», Ташкент, 1953 (Тр. САГУ, новая серия, вып. LXI. Гуманитарные науки, кн. 6).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1957.— М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Мраморные статуи парфянского времени в Старой Нисе. (Предварительная публикация) Ежегодник Ин-та истории искусства, 1956.— «Скульптура, живопись, архитектура», М., 1957.
- Массон М. Е., ва Пугаченкова Г. А., 1959.— М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Парфянские ритоны Нисы. Ашхабад, 1959. (Тр. ЮТАКЭ, т. 4).
- Массон М. Е., Пугаченкова Г. А. ва диг., 1958.— М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, Б. Н. Засмыкин и др. Мавзолей Ишратхона. Ташкент, 1958.
- Массэ А., 1962.— А. Массэ. Ислам. Очерк истории. М., 1962.
- «Масчиди Гури Мир», 1905.— «Мечеть Гур-Эмир. Альбом архитектурных рисунков и чертежей». СПб., 1905 («Самаркандские мечети», в. 1)
- «Материалы для истории Хивинского похода, 1881—1885.— «Материалы для истории Хивинского похода, вып. I—VIII. Ташкент, 1881—1885.
- Махмудов Н., 1966.— Н. Махмудов. Землеведение и аграрные отношения в Средней Азии в XIV—XV вв. Душанбе, 1966.
- Махмудов О., 1967.— А. Махмудов. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX—начале XX века. Душанбе—Алма-Ата, 1967.
- Медведская Н. Н., 1976.— Н. Н. Медведская. Новый кушанский могильник в Бешкентской долине.— «Археологические открытия 1975 г.» М., 1976.
- Мейендорф Е., 1826.— Е. Мейендорф. Статистический взгляд на Бухарию.— «Северный архив», 1826, октябрь, № 19—20.
- Мейендорф Е. Ф., 1975.— Е. Ф. Мейендорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 г. М., 1975.
- Мелюкова А. И., 1950.— А. И. Мелюкова. Войско и военное искусство скифов.— КСИИМК, вып. 34, 1950.
- Мерехил Л., 1956.— Л. Мерехил. К характеристике средневекового стекла из Мерва.— «Сборник студенческих работ САГУ», вып. XV. История. Ташкент, 1956.
- Меф А., 1966.— А. Меф. Мусульманский ренессанс. Перев. с нем. А. Е. Бертельса. М., 1966.
- Мешкерис В. А., 1962.— В. А. Мешкерис. Терракоты Самаркандского музея. Каталог. Д., 1962.
- Мешкерис В. А., 1964.— В. А. Мешкерис. Королевские Согад. (К истории согдийской культуры с середины I тыс. до н. э. по V в. н. э.). АКД. Душанбе, 1964.
- Миддендорф А. Ф., 1882.— А. Ф. Миддендорф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1952.— Н. Д. Миклухо-Маклай. К истории политических взаимоотношений Ирана с Средней Азией в XVI веке.— КСИА, IV, 1952.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1955.— Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения» (вып. I. «Географические сочинения»). М.—Л., 1955.
- Миклухо-Маклай Н. Д., 1961.— Н. Д. Миклухо-Маклай. «Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии», вып. 2. «Биографические сочинения». М., 1961.
- Минаев Н., 1879.— Н. Минаев. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
- Мирзоев А., 1949.— А. Мирзоев. Забони адабиёти классики ва муно-

- ебати он бо забони ширӯзан тоҷикӣ.— «Шарқи сурх», 1949, № 4.
- Мирзова А.*, 1951.— *А. Мирзова*. Чамбасти ва вазиғиҳои мо дар соҳан таври **PDF Compressor Free Version** забон ва адабиёт.— «Труды Таджикского филиала АН СССР», т. 27, 1951.
- Мирзова А. М.*, 1954.— *А. М. Мирзова*. Сайидо и его место в истории таджикской литературы. Сталинабад, 1954.
- Мирзова А.*, 1957.— *А. Мирзова*. Бивной. Душанбе, 1957.
- Мирзова А. М.*, 1968.— *А. М. Мирзова*. Рудаки. Жизнь и творчество. М., 1968.
- Мирзова А.*, 1975.— *А. Мирзова*. Як омилӣ коти.— «Садон Шарк», 1975, № 8.
- Мирзова К. М.*, 1954.— *К. М. Мирзова*. Амликӯва форма замлиной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент, 1954.
- Мирзозода Х. М.*, 1956.— *Х. М. Мирзозода*. Шамсиддин Шохин. Душанбе, 1956.
- Мир Ғулӯмухаммади Ғубор*.— Афғонистон ба як назар. Кобул, 1959.
- Михайлова А. И.*, 1961.— «Каталог арабских рукописей Института народов Азии АН СССР». Сост. *А. И. Михайлова*, вып. 2. Географические сочинения. М., 1961.
- Мончадская Е. А.*, 1959.— *Е. А. Мончадская*. О «Шарском городе» или «второй столице» Согдианы.— ВДИ, 1959, № 2.
- Мончадская Е. А.*, 1961.— *Е. А. Мончадская*. О правителях Бактрии и Согдианы VI—IV вв. до н. э. (Из древней истории народов Средней Азии).— ТОВЭ, т. V. Культура и искусство народов Востока, 6. Л., 1961.
- Молчанов А. А.*, 1940.— *А. А. Молчанов*. К характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои.— «Родовчальник узбекской литературы», Ташкент, 1940.
- Мукминова Р. Г.*, 1950.— *Р. Г. Мукминова*. Народные движения в Узбекистане в 1499—1501 годах.— Изв. АН УзССР, 1950, № 1.
- Мукминова Р. Г.*, 1966.— *Р. Г. Мукминова*. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакф-наме». Ташкент, 1966.
- Мухторов А.*, 1957.— *А. Мухторов*. Административное устройство и земельно-податная система Ура-Тюбинского владения в первой половине XIX в.— «Очерки по истории Таджикистана», т. 1. Душанбе, 1957.
- Мухторов А.*, 1960.— *А. Мухторов*. Надписи с именем Бабура в верховьях Зарафшана. М., 1960 (XXV международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Мухторов А.*, 1963.— *А. Мухторов*. Материалы по истории Ура-Тюбе. М., 1963.
- Мухторов А.*, 1963 в.— *А. Мухторов*. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в.— ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (32). Душанбе, 1963.
- Мухторов А.*, 1964.— *А. Мухторов*. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
- Мухторов А.*, 1965.— *А. Мухторов*. Резьба по дереву в долине Зарафшана. (Альбом средневековых орнаментов). М., 1966.
- Мухторов А.*, 1967.— *А. Мухторов*. Восстание крестьян Бальджуанского бекства в 1916 г.— ИООН АН Тадж. ССР, № 1 (47). Душанбе, 1967.
- Мухторов А.*, 1967 в.— *А. Мухторов*. Надгробные кайракы XIII—XVI вв. с упоминанием термина «дикхан».— ЭВ, XVIII. Л., 1967.
- Мухторов А.*, 1969.— *А. Мухторов*. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX—начале XX вв. Душанбе, 1969.
- Мухторов А.*, 1975.— *А. Мухторов*. Гузары Ура-Тюбе.— «Материалы по истории городов Таджикистана», Душанбе, 1975.
- Мухторов А.*, 1975 в.— *А. Мухторов*. Аз пай таърихи кӯҳан. Душанбе, 1975.
- Мухторов А.*, 1976.— *А. Мухторов*. Новые находки каменных капителей кушанского времени из Шахринау (Южный Таджикистан).— «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II.— «Тр. Международной конференции по истории, ар-

- хеологии и культуре Центральной Азии в Кушанскую эпоху (Душанбе 27 сентября — 6 октября 1968 г.)». М., 1976.
- Мушкетов И. В., 1915. — И. В. Мушкетов. Туркестан, т. I, ч. I, изд. 2, Пг., 1915.
- Мухаммад Хаётхон, 1874. — Afghanistan and its inhabitants translated from Hayat-i. Af-ghan' by Muhammad Hayat K'han dy Henry Prisstly, Lahor, 1874.
- Мухаммадзонов А., 1955. — А. Мухаммеджанов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20—50-х годах XIX в. Ташкент, 1955.
- Мухаммадзонов А. Р., Неъматов Т., 1957. — А. Р. Мухаммаджанов, Т. Неъматов. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Тошкент, 1957.
- Мӯхсинова К. З., 1965. — К. З. Мухсинова. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-х годах XIX в. — «Из истории Средней Азии». Ташкент, 1965.
- Мӯхсинова К. З., 1969. — К. З. Мухсинова. К истории выступления бухарских крестьян против налогового гнета в конце XIX в. — «Проблема востоковедения», 1969, № 1.
- Набиев Р., 1942. — Р. Набиев. XIV асрда Урта Осиёда сарбадорлар кўзғолони. Тошкент, 1942.
- Набиев Р. Н., 1948. — Р. Н. Набиев. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в. — «Великий узбекский поэт». Ташкент, 1948.
- Набиев Р. Н., 1959. — Р. Н. Набиев. Новые документальные материалы к изучению феодального института «суюргал» в Фергане XVI—XVII вв. — Изв. АН УзССР. Серия общественных наук, 1959, № 13.
- Набиев Р. Н., 1960. — Р. Н. Набиев. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI—XVII вв. Изв. АН УзССР Серия общественных наук, 1960, № 3.
- Набиев Р. Н., 1966. — Р. Н. Набиев. Ташкентское восстание 1847 и его социально-экономические предпосылки. Ташкент, 1966.
- (Назаров Ф.), 1968. — (Ф. Назаров). Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова. М., 1968.
- Наливкин В. П., 1886. — В. П. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. СПб., 1886.
- Нафисӣ С., 1303—1313. — С. Нафисӣ. Ахвол ва ашъори Абӯабдулло Рӯдакӣ. Техрон, тт. I—III, 1309—1313 х.
- Небольсин Г. П., 1835. — Г. П. Небольсин. Статистические записки о внешней торговле России. СПб., 1835, ч. 1—2.
- Небольсин Г. П., 1850. — Г. П. Небольсин. Статистическое обозрение внешней торговли России. Тт. I—II. СПб., 1850.
- Небольсин П., 1856. — П. Небольсин. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). СПб., 1856.
- Немцева Н. Б. ва Шваб Ю., 1968. — Н. Б. Немцева, Ю. Шваб. Шахи-Зинда, изд. III. Ташкент, 1968.
- Неразик Е. Е., 1966. — Е. Е. Неразик. Сельские поселения афригидского Хорезма. М., 1966.
- Неразик Е. Е., 1969. — Е. Е. Неразик. Раскопки городища Топрак-кала. — «Археологические открытия 1968 года». М., 1969.
- Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964. — С. А. Несмеянов, В. А. Ранов. О геологическом возрасте верхнепалеолитической стоянки Ходжа-Гор (Южная Фергана). — Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XLII. Душанбе, 1964.
- Нестурх М. Ф., 1964. — М. Ф. Нестурх. Проблемы первоначальной прародины человечества. («Основные проблемы антропогенеза»). М., 1964.
- Неъматов Н. Н., 1954. — Н. Н. Неъматов. Усрушана в борьбе с арабским нашествием (конец VII — первая половина IX в.). — ИООН АН Тадж. ССР, вып. 5, 1954.
- Неъматов Н. Н., 1956. — Н. Н. Неъматов. Предварительный отчет о работах Ходжентского отряда в 1954 г. — Тр. АН Тадж. ССР, т. XXXVII, 1956.

- Незматов Н. Н.**, 1957.—*Н. Н. Незматов. Усрушана в древности и раннем средневековье*. Сталинабад, 1957 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. 55).
- Незматов Н. Н.**, 1959.—*Н. Н. Незматов. Из истории позднесредневекового Ходжента*.—«Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии». М.—Л., 1959.
- Незматов Н. Н.**, 1968.—*Н. Н. Незматов. «Капитолийская волчица» в Таджикистане*.—НЖ, 1968, № 2.
- Незматов Н. Н.**, 1973.—*Н. Н. Незматов. О живописи афинсов Усрушаны*. (Предварительное сообщение).—СА, 1973, № 3.
- Незматов Н. Н., Соколовский В. М.**, 1975.—*Н. Н. Незматов, В. М. Соколовский. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии*.—«Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1974 г.», М., 1975.
- Незматов Н. Н. на Хмельницкий С. Г.**, 1965.—*Н. Н. Незматов, С. Г. Хмельницкий. Средневековый Шахристан. Душанбе, 1966. (Материальная культура Усрушаны, вып. 1)*.
- Незматов Т. Н.**, 1955.—*Т. Н. Незматов. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20—50-х годах XIX века*. Ташкент, 1955.
- Никифоров В. Н.**, 1975.—*В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история*. М., 1957.
- Нильсен В. А.**, 1950.—*В. А. Нильсен. Мавзолей Мир-Саид Бахрам в Кермине*.—МИТАУ, вып. I, 1950.
- Нильсен В. А.**, 1953.—*В. А. Нильсен. Архитектурный облик обсерватории Улугбека в Самарканде*.—Тр. ИИА АН УзССР, т. V, 1953.
- Нильсен В. А.**, 1956.—*В. А. Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V—VIII вв.)*. Ташкент, 1956.
- Ноткин И. И.**, 1961.—*И. И. Ноткин. Бухарская резьба по ганчу. В работах усто Ширрина*. Ташкент, 1961.
- Обельченко О. В.**, 1956.—*О. В. Обельченко. Куя-Мазарский могильник*.—Тр. ИИА (АН УзССР), вып. VII, 1956.
- Обельченко О. В.**, 1961.—*О. В. Обельченко. Лянвидакский могильник*.—ИМКУ, вып. 2, 1961.
- «Обозрение Кокалского ханства в нынешнем его состоянии», 1849.—«Обозрение Кокалского ханства в нынешнем его состоянии».—ЗРГО, кн. III, СПб., 1849.
- Оболдуев Т. Г.**, 1955.—*Т. Г. Оболдуев. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области*.—КСИИМК, вып. 59, 1955.
- Огибенин Б. Л.**, 1968.—*Б. Л. Огибенин. Структура мифологических текстов «Ригведы» (ведийская космогония)*. М., 1968.
- Одилов Н.**, 1964.—*Н. Одилов. Чахкибани Чалолмадини Румй. Душанбе, 1964.*
- Озодаев Ф.**, 1959.—*Ф. Озодаев. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории*. Ташкент, 1959.
- Окладников А. П.**, 1949.—*А. П. Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, Южный Узбекистан (Средняя Азия)*.—«Тешик-Таш», М., 1949.
- Окладников А. П.**, 1956.—*А. П. Окладников. Пещера Джебел—памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении*.—Тр. ЮТАКЭ, т. 7, 1956.
- Окладников А. П.**, 1956 г.—*А. П. Окладников. Древнейшее прошлое Туркменистана (Преконие охотничьи и собиратели в степях и пустынях Туркменистана)*.—Тр. ИИАЭ АН Туркм. ССР, т. I, 1956.
- Окладников А. П.**, 1961.—*А. П. Окладников. Ходжикентская пещера—новый мустьерский памятник Узбекистана*.—КСИНА, вып. 82, 1961.
- Окладников А. П.**, 1964.—*А. П. Окладников. Каменный век Таджикистана. Итоги разведок каменного века на Памире (1956—1958 гг.)*.—МФА, № 12, 1964.
- Окладников А. П.**, 1966 г.—*А. П. Окладников. К вопросу о мезоли-*

те и эопалеолите в Азиатской части СССР.—МИА, № 126, 1966.

Окладников А. П., 1966 б.—А. П. Окладников. Палеолит и мезолит Средней Азии в эпоху камня и бронзы. М.—Л., 1966.

Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.—А. П. Окладников В. И. Рацек. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня.—Изв. ВГО, т. 86, вып. 5, 1954.

Ольденбург С. Ф., 1931.—С. Ф. Ольденбург. Восток и Запад в советских условиях. М.—Л., 1931.

Оранский И. М., 1960.—И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960.

Орбели Н. А., Тревер К. В., 1935.—Н. А. Орбели, К. В. Тревер. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.—Л., 1935 (Государственный Эрмитаж. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Л., 1935).

Османов М.-Н. О., 1959.—М.-Н. О. Османов. Фирдауси. Жизнь и творчество. М., 1959.

Остроумов Н. П., 1908.—Н. П. Остроумов. Сарты. Этнографические материалы, изд. 3-е. Ташкент, 1908.

Очерки истории..., 1959.—Очерки истории Коммунистической партии Туркестана, вып. II. Ташкент, 1959.

Ошанин Л. В., 1937.—Л. В. Ошанин. Иранские племена Западного Памира. Сравнительно-антропологическое исследование. Ташкент, 1937. (Тр. Узбекского института экспериментальной медицины, т. I).

Ошанин Л. В., 1957.—Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. I. Ереван, 1957 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XCVI. Исторические науки, кн. 16).

Ошанин Л. В., 1957 а.—Л. В. Ошанин. Антропологический состав и вопросы этногенеза таджиков и узбеков Южного Таджикистана. Сталинабад, 1957 (Тр. АН Тадж. ССР, т. LIII).

Ошанин Л. В., 1958.—Л. В. Ошанин. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов, ч. II. Ереван, 1958 (Тр. САГУ, новая серия, вып. XCVII. Исторические науки, кн. 18).

Ошанин Л. В. и Зезенкова В. Я., 1953.—Л. В. Ошанин, В. Я. Зезенкова. Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Ташкент, 1953.

Огодинов С. Г., 1969.—С. Г. Аваджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969.

Панков А. В., 1927.—А. В. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией XVI—XVII вв.—«В. В. Бартольд». Сб. статей. Ташкент, 1927.

Пачос М. К., 1966.—М. К. Пачос. Оборонительные сооружения Афрасиаба.—АКД. Ташкент, 1966.

Пачос М. К., 1967.—М. К. Пачос. К изучению стен городища Афрасиаб.—СА, 1967, № 1.

Пашино П. И., 1867.—П. И. Пашино. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.

Певзнер С. Б., 1954.—С. Б. Певзнер. О двух арабских азбуках из раскопок в Мерве.—ЭВ, IX, М.—Л., 1954.

Перепелицына Л. А., 1968.—Л. А. Перепелицына. Роль русской культуры в развитии культуры народов Средней Азии. М., 1968.

Периханян А. Г., 1956.—А. Г. Периханян. Древнеармянские восстания.—ВДИ, 1956, № 2.

Периханян А. Г., 1959.—А. Г. Периханян. Социально-экономическое значение храмовых объединений Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.) М., 1959.

Периханян А. Г., 1966.—А. Г. Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности.—«Переднеазиатский сборник». М., 1966.

Периханян А. Г., 1968.—А. Г. Периханян. «Агиатические группы в древнем Иране.—ВДИ, 1968, № 3 «Персидские миниатюры», 1968.—«Персидские миниатюры XIV—XVII вв». Вступительная статья О. Ф. Акимовича и А. А. Иванова. М., 1968. («Восточная миниатюра и каллиграфия в Ленинградских собраниях»).

- Петровский П. П.**, 1874.— П. П. Петровский. Шелководство и шелководство в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестане. СПб., 1874.
- Петрушевский И. П.**, 1948.— И. П. Петрушевский. Городская знать в государстве Хулагуидов.— СВ, т. V, 1948.
- Петрушевский И. П.**, 1949.— И. П. Петрушевский. Из истории Бухары в XIII в. Уа. ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. 1, 1949.
- Петрушевский И. П.**, 1951.— И. П. Петрушевский. Феодальное хозяйство Рашид ад-Дина.— ВИ, 1951, № 4.
- Петрушевский И. П.**, 1956.— И. П. Петрушевский. Движение сербеларов в Хорасане.— Уа. ИВАН, т. XIV, 1956.
- Петрушевский И. П.**, 1960.— И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.—Л., 1960.
- Петрушевский И. П.**, 1966.— И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VIII—XV веках. Л., 1966.
- Пикульская Н. В.**, 1940.— Н. В. Пикульская. Месопотамия на рубеже V—VI вв. в Сирийской хронике Иешу Сталита как исторический источник. М.—Л., 1940.
- Пикульская Н. В.**, 1941.— Н. В. Пикульская. Сирийские источники по истории народов СССР. Л., 1941.
- Пикульская Н. В.**, 1947.— Н. В. Пикульская. Византийская дипломатия и торговля шелком.— ВВ, т. I (XXVI), 1947.
- Пикульская Н. В.**, 1948.— Н. В. Пикульская. Мар Аба I (К истории культуры VI в. н. э.).— СВ, 1948, т. 6.
- Пикульская Н. В.**, 1949.— Н. В. Пикульская. Маздакитское движение.— Известия АН СССР. Отделение истории и философии, т. I, № 3, 1949.
- Пикульская Н. В.**, 1951.— Н. В. Пикульская. Византизм на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. М.—Л., 1951.
- Пикульская Н. В.**, 1956.— Н. В. Пикульская. Города Ирана в эпоху раннего средневековья. М.—Л., 1956.
- Пикульская Н. В.** на Дил. 1958.— Н. В. Пикульская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Белемичский. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
- Пидаев Ш. Р.**, 1976.— Ш. Р. Пидаев. Некоторые данные о раскопках курганского поселения Ак-курган в Северной Бактрание.— СА, 1976, 1.
- Пиотровский Б. Б.**, 1949.— Б. Б. Пиотровский. Разведочные работы в Гвур-Кала в Старом Мерве.— Мат-лы ЮТАКЗ, вып. 1, 1949.
- Писарчик А. К.**, 1937.— А. К. Писарчик. Жилой городской дом Бухары и Хивы.— «Архитектура СССР», 1937, № 1.
- Писарчик А. К.**, 1944.— А. К. Писарчик. Памятники Кермине.— СНИТА АА СССР, вып. 4, 1944.
- Писарчик А. К.**, 1954.— А. К. Писарчик. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX—начале XX в.— «Среднеазиатский этнографический сборник», М., 1954, № 1.
- Писарчик А. К.**, 1956.— А. К. Писарчик. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 42. Сталинабад, 1956.
- Писарчик А. К.**, 1958.— А. К. Писарчик. Примечания и дополнения к кн. М. С. Апареева «Таджикская долина Хуф», вып. 2. Сталинабад, 1958.
- Писарчик А. К.**, 1970.— А. К. Писарчик. Жилые.— «Таджики Каратегина и Дарваза», вып. 2. Душанбе, 1970.
- Писарчик А. К.**, 1975.— А. К. Писарчик. Народная архитектура Самарканала. Душанбе, 1975.
- Писарчик А. К.** на Кормышева Б. Х., 1953.— А. К. Писарчик, Б. Х. Кормышева. Опыт сложного этнографического обследования Кулябской области.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 3, 1953.
- Полупанов С.**, 1937.— С. Полупанов. Жилой дом в старом Самарканале.

- де — «Архитектура СССР». М., 1937, № 1.
- Попов А. Л., 1940 а.— А. Л. Попов. Из истории завоевания Средней Азии.— «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Л., 1940 б.— А. Л. Попов. Борьба за среднеазиатский плацдарм.— «Исторические записки», 1940, т. 7.
- Попов А. Н., 1853.— А. Н. Попов. Сношения России с Хивой и Бухарой при Петре Великом.— ЗИРГО, 1853, кн. IX.
- Постовская Н. М., 1961.— Н. М. Постовская. Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1959 гг.). М., 1961.
- Потанин Н., 1856.— Н. Потанин. Записки о Кованском ханстве хорунжего Потанина (1830 г.), с предисловием П. Савельева.— «Вестник РГО», т. 6, т. 18, СПб., 1856.
- «Предварительное сообщение», 1965.— «Предварительное сообщение об исследовании протонидийских текстов». М., 1965.
- «Присоединение Туркмении к России», 1960.— «Присоединение Туркмении к России». Сб. архивных документов. Ашхабад, 1960.
- «Проблемы», 1971.— «Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока (общее и особенное в историческом развитии)». М., 1971.
- Птицын Г. В., 1947.— Г. В. Птицын. К вопросу о географии «Шахнома». — ТОВЭ, IV, 1947.
- Пугаченко Г. А., 1950.— Г. А. Пугаченко. Миниатюры «Фатх-нама» — хроники побед Шейбани-хана из собрания Института по изучению восточных рукописей Академии наук Уз ССР.— Тр. САГУ, новая серия, вып. II. Гуманитарные науки, кн. 3, 1950.
- Пугаченко Г. А., 1951.— Г. А. Пугаченко. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов.— Тр. САГУ, новая серия, вып. XXIII. Гуманитарные науки, кн. 4 (История), 1951.
- Пугаченко Г. А., 1953.— Г. А. Пугаченко. К вопросу о научно-художественной реконструкции мечети Биби-Ханым.— Тр. САГУ, новая серия, вып. 49. Гуманитарные науки, кн. 6, 1953.
- Пугаченко Г. А., 1954.— Г. А. Пугаченко. Буддийская кумирня и Мерве.— КСИИМК, вып. LIV, 1954.
- Пугаченко Г. А., 1956.— Г. А. Пугаченко. Миниатюры «Хамса» Низами 1562/63 г. Самаркандского музея.— Тр. АН Тадж. ССР, т. 42, 1956.
- Пугаченко Г. А., 1957.— Г. А. Пугаченко. Памятники архитектуры Средней Азии эпохи Навои. Ташкент, 1957. (Тр. САГУ, новая серия, вып. CVIII. Исторические науки, кн. 22).
- Пугаченко Г. А., 1958 а.— Г. А. Пугаченко. Мастер-керамист Мухаммед-али Иноятон из Мерва. (К характеристике штампованной керамики Мерва XII—начала XIII в.).— СА, 1958, № 2.
- Пугаченко Г. А., 1958 б.— Г. А. Пугаченко. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958. (Тр. ЮТАКЭ, 1958).
- Пугаченко Г. А., 1959.— Г. А. Пугаченко. Бухарские миниатюры в спичке Джамы XVI века.— «Искусство», 1959, № 5.
- Пугаченко Г. А., 1960.— Г. А. Пугаченко. К проблеме среднеазиатской школы миниатюристов XVI—XVII вв.— «XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР». М., 1960.
- Пугаченко Г. А., 1960 а.— Г. А. Пугаченко. Ак-Астана-баба.— СА, 1960, № 3.
- Пугаченко Г. А., 1962.— Г. А. Пугаченко. Архитектурные заметки.— «Искусство зодчих Узбекистана». Сб. статей, I. Ташкент, 1962.
- Пугаченко Г. А., 1963 а.— Г. А. Пугаченко. Искусство Афганистана. Три этюда. М., 1963.
- Пугаченко Г. А., 1963 б.— Г. А. Пугаченко. Мавзолей Араб-ата. (Из истории архитектуры Мавераннахра IX—X вв.). Ташкент, 1963. («Искусство зодчих Узбекистана», II).
- Пугаченко Г. А., 1965.— Г. А. Пугаченко. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека.—

- «Из истории эпохи Улутбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Пузаченкова Г. А., 1966 а.—Г. А. Пузаченкова. К дискуссии о «Сотере» Массет.—Тр. ТГУ, вып. 295, 1966.
- Пузаченкова Г. А., 1966 б.—Г. А. Пузаченкова. Халчян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. Ташкент, 1966.
- Пузаченкова Г. А., 1968.—Г. А. Пузаченкова. Самарканд, Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухары, изд. 2. М., 1968.
- Пузаченкова Г. А., 1969.—Г. А. Пузаченкова. Архитектура обсерватории Улутбека.—Искусство золотых Узбекистана». Сб. статей. IV. Ташкент, 1969.
- Пузаченкова Г. А., 1971.—Г. А. Пузаченкова. Новое в изучении Дальверзина-тепе.—СА, 1971, № 4.
- Пузаченкова Г. А., 1973.—Г. А. Пузаченкова. Новые данные о художественной культуре Бактрии.—«Из истории античной культуры Узбекистана». Ташкент, 1973.
- Пузаченкова Г. А., 1973 а.—Г. А. Пузаченкова. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии.—ВДИ, 1973, № 1.
- Пузаченкова Г. А., 1973 б.—Г. А. Пузаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане.—СА, 1973, № 2.
- Пузаченкова Г. А., 1978.—Г. А. Пузаченкова. Бактрийский жилой дом. (К вопросу об архитектурной типологии).—«История и культура Средней Азии (древность и средняя века)». М., 1978.
- Пузаченкова Г. А., 1976 а.—Г. А. Пузаченкова. К познанию античной и раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана.—«Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг.», М., 1976.
- Пузаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958.—Г. А. Пузаченкова, Л. И. Ремпель. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
- Пузаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965.—Г. А. Пузаченкова, Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965.
- Пузаченкова Г. А., Тургунов Б. А., 1974.—Г. А. Пузаченкова, Б. А. Тургунов. Исследование Дальверзина-тепе в 1972 г.—«Древняя Бактрия». (Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана). Л., 1974.
- Пьянков И. В., 1961.—И. В. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Варран на востоке Ирана (Административная политика Кира II на северо-востоке его державы).—ВДИ, 1961, № 4.
- Пьянков И. В., 1964.—И. В. Пьянков. К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов.—ВДИ, 1964, № 3.
- Пьянков И. В., 1966.—И. В. Пьянков. Восточные сатрапии державы Ахеменидов в сочинениях Ктесия. АКД. М., 1966.
- Пьянков И. В., 1968.—И. В. Пьянков. Ктесий о Зороастре.—«Материальная культура Таджикистана», вып. 1. Душанбе, 1968.
- Пьянков И. В., 1970.—И. В. Пьянков. Мараканды.—ВДИ, 1970, № 1.
- Пясковский А. В., 1958.—А. В. Пясковский. Революция 1905—1907 гг. в Туркестане. М., 1958.
- Пясковский А. В., 1959.—А. В. Пясковский. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России.—«Вопросы истории», 1959, № 6.
- Пуладов У. П., 1968.—У. П. Пуладов. Чильхуджра. (К истории культуры Уструшаны). АКД. М., 1968.
- Пуладов У. П., 1975.—У. П. Пуладов. Чильхуджра. (Материальная культура Уструшаны», вып. 3). Душанбе, 1975.
- Радлов В. В., 1880.—В. В. Радлов. Средняя Зеравшанская долина.—ЗИРГО по отделу этнографии, т. V, отд. 1. СПб., 1880.
- Радлов В. В., 1880 а.—В. В. Радлов. Остатки старинного зодчества (медресе, мечети и могильные памятники) в Самарканде.—ЗРГО по отд. этнографии, т. VI, отд. 1. СПб., 1880.

- Ранов В. А.**, 1960 а.—**В. А. Ранов.** Наскальные рисунки кишлака Лянгар (Западный Памир)—ИООН АН Тадж. ССР, вып. 1 (22), 1960.
- Ранов В. А.**, 1960 б.—**В. А. Ранов.** Новые наскальные изображения в Курамском хребте.—Тр. АН Тадж. ССР, т. XXIX, 1960.
- Ранов В. А.**, 1961.—**В. А. Ранов.** Рисунки каменного века в гроте Шалты.—СЭ, 1961, № 6.
- Ранов В. А.**, 1962 а.—**В. А. Ранов.** О стратиграфическом положении палеолита Средней Азии.—«Новейший этап геологического развития территории Таджикистана». Сб. статей. Душанбе, 1962.
- Ранов В. А.**, 1962 б.—**В. А. Ранов.** Рисунки вахитинов первобытно-общинного строя на Восточном Памире в 1960 г.—АРТ, VIII, 1962.
- Ранов В. А.**, 1964.—**В. А. Ранов.** Итоги разведок каменного века на Памире (1956—1958 гг.).—МИА, № 12, 1964.
- Ранов В. А.**, 1964 а.—**В. А. Ранов.** О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. М., 1964. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук).
- Ранов В. А.**, 1965 а.—**В. А. Ранов.** Главные вопросы изучения палеолита Средней Азии.—«Основные проблемы четвертичного периода СССР». Сб. статей. М., 1965.
- Ранов В. А.**, 1965 б.—**В. А. Ранов.** Каменный век Таджикистана, вып. 1. Палеолит. Душанбе, 1965.
- Ранов В. А.**, 1966.—**В. А. Ранов.** Галечные орудия и их роль в палеолите Средней Азии. (Тезисы доклада). М., 1966. («Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международный конгресс доисториков и протоистория»).
- Ранов В. А., Гурский А. В.**, 1960.—**В. А. Ранов, А. В. Гурский.** Критический обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской Автономной области Таджикской ССР.—СЭ, 1960, № 2.
- Ранович А. Б.**, 1950.—**А. Б. Ранович.** Эллинизм и его историческая роль. М.—Л., 1950.
- Ранопорт Ю. А.**, 1958.—**Ю. А. Ранопорт.** К вопросу о хорезмийских оссуариях.—КНЭ, XXX, 1958.
- Ранопорт Ю. А.**, 1962.—**Ю. А. Ранопорт.** Хорезмийские астаданы. (К истории религии Хорезма).—СЭ, 1962, № 4.
- Ранопорт Ю. А.**, 1967.—**Ю. А. Ранопорт.** Кой-Крылгаи-кала как памятник погребального обряда.—Кой-Крылгаи-кала. Сб. статей. М., 1967.
- Ранопорт Ю. А.**, 1968.—**Ю. А. Ранопорт.** Раскопки на городище Топрак-кала.—«Археологические открытия 1967 года». М., 1968.
- Ранопорт Ю. А.**, 1971.—**Ю. А. Ранопорт.** Из истории религии иррационного Хорезма (оссуарии). М., 1971 (Тр. ХАЭЭ, вып. VI).
- Раслопова В. И.**, 1971.—**В. И. Раслопова.** Один из базаров Пемажикента VII—VIII вв.—«Страны и народы Востока», вып. X, 1971.
- Расторгуева В. С. в соавт.**, 1964.—**В. С. Расторгуева, Ч. Х. Базиев, М. И. Исаяв, А. А. Керимова, Л. А. Пирейко.** Типы двуязычия у иранских народов Советского Союза. М., 1964.
- Рагян Ш. Е.**, 1950.—**Ш. Е. Рагян.** Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Исследование и опыт реставрации. М., 1950.
- Рагян Ш. Е. в соавт.**, 1936.—**Ш. Е. Рагян и Л. Н. Воронин.** Мавзолей Барх-хана.—Ар. ССР, 1936, № 11.
- Рахмолов М. Р.**, 1957.—**М. Р. Рахмолов.** Земледелие таджиков бассейна реки Хингу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). Сталинабад, 1957. (Тр. АН Тадж. ССР, т. 43).
- Раҷабов З. Ш.**, 1955.—**З. Ш. Раҷабов.** Шӯриши соли 1916 дар музофоти Хучанд, 1955.
- Раҷабов З. Ш.**, 1957.—**З. Ш. Раҷабов.** Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Душанбе, 1957.
- Раҷабов З.**, 1961.—**З. Раҷабов.** Выдающийся просветитель таджик-

- ского народа Ахмад Доинш. Душанбе, 1961.
- Рачабова З. Ш.*, 1970.—*З. Ш. Рачабова*. Туркестан на страницах газет периода Российской империи (1905—1907). Душанбе, 1970.
- Рачабова З.*, 1974.—*З. Рачабова*. Пост-просветитель таджикского народа Асири, Душанбе, 1974.
- Рачабова С.*, 1954.—*С. Рачабова*. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Сталинабад, 1954.
- Рачабова С.*, 1955.—*С. Рачабова*. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент, 1955.
- Рейснер Н. М.*, 1954.—*Н. М. Рейснер*. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М., 1954.
- Ремпель Л. И.*, 1936.—*Л. И. Ремпель*. Мавзолей Исмаила Самани.—«Архитектура СССР», 1936. № 5.
- Ремпель Л. И.*, 1961.—*Л. И. Ремпель*. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
- Ремпель Л. И.*, 1962.—*Л. И. Ремпель*. Из истории градостроительства на Востоке. (Материалы по планировке старой Бухары).—«Искусство зодчих Узбекистана», 1. Ташкент, 1962.
- Ремпель Л. И.*, 1963.—*Л. И. Ремпель*. Архитектурный орнамент Южного Туркменистана X—начала XIII вв. и проблема «сельджукского» стиля.—«Труды ЮТАКЭ», т. II. Ашхабад, 1963.
- Ремпель Л. И.*, 1969.—*Л. И. Ремпель*. Искусство Руси и Восток как историко-культурная и художественная проблема. Ташкент, 1969.
- Рерих Ю. Н.*, 1963.—*Ю. Н. Рерих*. Тохарская проблема.—НАА, 1963, № 6.
- Рифтин Б. Л.*, 1960.—*Б. Л. Рифтин*. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая II в. до н. э.—VIII в. н. э.—ПВ, 1960, № 5.
- Рожкова М. К.*, 1949.—*М. К. Рожкова*. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.—Л., 1949.
- Рожкова М. К.*, 1960.—*М. К. Рожкова*. Из истории торговли России со Средней Азией в 60-х годах XIX века.—«Исторические записки», 1960, № 67.
- Розен В.*, 1888.—*В. Розен*. Рассказ Халала ас-саби о взятии Бухары Богра-ханом.—ЗВОРАО, т. II, вып. 3—4. СПб., 1888.
- Розенбург Ф. А.*, 1932.—*Ф. А. Розенбург*. Согдийские «старые письма».—«Известия АН СССР. Отделение общественных наук», 1932, № 5.
- Романовский Д. И.*, 1868.—*Д. И. Романовский*. Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868.
- Ромаскевич А. А.*, 1938.—*А. А. Ромаскевич*. Очерк истории изучения «Шахнамэ».—«Фердаус», 934—1934. Л., 1934.
- Ромаскевич А. А.*, 1938 г.—*А. А. Ромаскевич*. Иранские источники по истории туркмен и Туркмении XVI—XIX вв.—МИИТ, т. II, 1938.
- Ромаскевич А. А.*, 1939.—*А. А. Ромаскевич*. Персидские источники по истории туркмен и Туркмении X—XV вв.—МИИТ, т. I, 1939.
- Ростовцев М. И.*, 1913.—*М. И. Ростовцев*. Эллинистическая Азия в эпоху Селевкидов.—«Научный исторический журнал», т. I, вып. I. СПб., 1913, № 1.
- Рур А. М.*, 1924.—*А. М. Рур*. Англо-русское соперничество в Азии в XIX веке. Пер. с франц. М., 1924.
- Рустамов У. А.*, 1956.—*У. А. Рустамов*. Пригидукушские княжества Северной Индии в конце XIX—начале XX в. Ташкент, 1956.
- Рустамов Э. Р.*, 1963.—*Э. Р. Рустамов*. Узбекская поэзия в первой половине XV в. М., 1963.
- Рычков П. И.*, 1949.—*П. И. Рычков*. Топография Оренбургской губернии.—Оренбургские степи в трудах П. И. Рычкова. Э. А. Эвермана и С. С. Наустрова. М., 1949.
- Рычков Ю. Г.*, 1969.—*Ю. Г. Рычков*. Антропология и генетика изолированных популяций. (Древние изоляты Памира). М., 1969.
- Рябинский А.*, 1941.—*А. Рябинский*. Царская Россия и Бухара в

- эпоху имперализма.— «Историк-марксист», 1941, № 4.
- Рузиев М.*, 1967.— *М. Рузиев*. Резные двери жилищ Бухары. Душанбе, 1967.
- Сайко Э. В.*, 1963.— *Э. В. Сайко*. Глазурованная керамика Средней Азии VII—XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутталя, Согда, Ферганы). Душанбе, 1963. (Тр. ИИ АН Тадж. ССР, т. XXXVI).
- Самодлович А.*, 1910.— *А. Самодлович*. К вопросу о сартах.— *ЖС*, XIX, 1910, вып. III.
- Свидина Е. Д.*, 1968.— *Е. Д. Свидина*. Аlisher Navoiy. Библиография (1917—1966 гг.). К 525 летию со дня рождения. Ташкент, 1968.
- Северцов Н. А.*, 1860.— *Н. А. Северцов*. Месяц плена у коканцев. М., 1860.
- Северцов Н. А.*, 1947.— *Н. А. Северцов*. Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н. А.*, 1958.— *Н. А. Северцов*. Сборник документов. Ташкент, 1958.
- Семенов А. А.*, 1924.— *А. А. Семенов*. К истории бухарских мангытов.— *Бюлл. САГУ*, № 6, 1924.
- Семенов А. А.*, 1924 а.— *А. А. Семенов*. Светильник истории («Сиражат-таварих»). История Афганистана, составленная по велению и при ближайшем участии афганского эмира Хабибуллы Хана.— «Известия Туркестанского отделения РГО», XVII. Ташкент, 1924.
- Семенов А. А.*, 1929.— *А. А. Семенов*. Очерк полемально-податного и налогового устройства б. Бухарского ханства.— *Труды САГУ*, сер. II, *Orientalia*. Вып. I. 1929.
- Семенов А. А.*, 1940.— *А. А. Семенов*. Гератское искусство в эпоху Аlishera Navoiy.— «Родоначальники узбекской литературы». Ташкент, 1940.
- Семенов А. А.*, 1940, 1941.— *А. А. Семенов*. Уникальный памятник агрографической среднеазиатской литературы XVI века.— *Изв. Уз ФАН СССР*, 1940, № 12, 1941, № 3.
- Семенов А. А.*, 1946.— *А. А. Семенов*. Письменности, существовавшие на территории Средней Азии.— *Изв. Тадж. фил. АН СССР*, № 12, 1946.
- Семенов А. А.*, 1946 а.— *А. А. Семенов*. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). Ташкент, 1946.
- Семенов А. А.*, 1946 б.— *А. А. Семенов*. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.— «Аlisher Navoiy». М.—Л., 1946.
- Семенов А. А.*, 1948, 1949.— *А. А. Семенов*. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире.— *ЭВ*, I, 1948; III, 1949.
- Семенов А. А.*, 1948 а.— *А. А. Семенов*. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.— *СВ*, № 5, 1948.
- Семенов А. А.*, 1952.— *А. А. Семенов*. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи хорезмшатов в XII в. и э. (по актам того времени).— *ИООН АН Тадж. ССР*, II, 1952.
- Семенов А. А.*, 1953.— *А. А. Семенов*. Абу-Али ибн Сина (Авиценна). 2-е изд., доп. Сталинабад, 1953.
- Семенов А. А.*, 1954.— *А. А. Семенов*. К вопросу о происхождении Саманидов.— *Тр. АН Тадж. ССР*, т. XXVII, 1954.
- Семенов А. А.*, 1954 а.— *А. А. Семенов*. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Сб. статей, вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семенов А. А.*, 1954 б.— *А. А. Семенов*. Шейбани-хан и завоевание Тимуридов.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семенов А. А.*, 1954 в.— *А. А. Семенов*. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр.— «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», вып. I. Сталинабад, 1954. (Тр. АН Тадж. ССР, т. XII).
- Семенов А. А.*, 1954 г.— *А. А. Семенов*. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднемого времени.— *Тр. ИИАЭ АН*

- Тадж. ССР, т. 26. Душанбе, 1954.
- Семёнов А. А.**, 1955.—**А. А. Семёнов**. К истории города Нисы в XII в. (По актам того времени).—*Тр. ЮТАКЭ*, т. V, 1955.
- Семёнов А. А.**, 1956.—**А. А. Семёнов**. Миниатюры самаркандской рукописи начала XVII в. «Зафарнома» Шарафуддина Езани.—*Тр. АН Тадж. ССР*, т. XLII, 1956.
- Семёнов А. А.**, 1959.—**А. А. Семёнов**. К вопросу о культурно-политических связях Бухары и Великомогольской Индии в XVII в.—*МСАЭ*, М.—Л., 1959.
- Семёнов А. А.**, 1960.—**А. А. Семёнов**. К вопросу о термине «дары» как названии языка.—*Тр. АН Тадж. ССР*, т. 120, 1960.
- Семёнов А. А.**, 1960 в.—**А. А. Семёнов**. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы.—«Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика Н. А. Орбеля», М.—Л., 1960.
- Семёнов Ю. И.**, 1966.—**Ю. И. Семёнов**. Как возникло человечество. М., 1966.
- Семёнов Ю. И.**, 1968.—**Ю. И. Семёнов**. Проблема начального этапа родового общества.—«Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. I, М., 1968.
- Симонова Л. Х.**, 1904.—**Л. Х. Симонова**. Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и в семидневном сидении.—«Исторический вестник», 1904, № 9.
- Синха Н. К., Банерджи А. Ч.**, 1954.—**Н. К. Синха, А. Ч. Банерджи**. История Индии. Перев. с англ. Л. В. Степанова и др. М., 1954.
- Сироҷиддинов С. Х., Матвиевская Г. П.**, 1965.—**С. Х. Сироҷиддинов, Г. П. Матвиевская**. О математических работах школы Улугбека.—«Из истории эпохи Улугбека». Ташкент, 1965.
- Смирнов К. Ф.**, 1964.—**К. Ф. Смирнов**. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов. М., 1964.
- Смирнова О. И.**, 1957.—**О. И. Смирнова**. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии.—*СВ*, 1957, 2.
- Смирнова О. И.**, 1960 в.—**О. И. Смирнова**. Карта верховья Зеравшана по мусульманским документам. М., 1960 («XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР»).
- Смирнова О. И.**, 1960 б.—**О. И. Смирнова**. К истории самаркандского договора 712 г.—*СКИВ*, вып. XXXVIII, 1960.
- Смирнова О. И.**, 1963.—**О. И. Смирнова**. Каталог монет с городища Пенджикент (материалы 1949—1956 гг.). М., 1963.
- Смирнова О. И.**, 1965.—**О. И. Смирнова**. Нумизматические заметки.—*ЭВ*, XVIII, 1967.
- Смирнова О. И.**, 1969.—**О. И. Смирнова**. К хронологии среднеазиатских династий VII—VIII вв.—«Страны и народы Востока», вып. VIII, М., 1969.
- Смирнова О. И.**, 1971.—**О. И. Смирнова**. Места доисламских культов Средней Азии. (По материалам топонимии).—«Страны и народы Востока», вып. X, М., 1971.
- «Собрание», I—VIII.—«Собрание во-сточных рукописей Академии наук Узбекской ССР». Ташкент, т. I, 1952; т. II, 1954; т. III, 1955; т. IV, 1957; т. V, 1960; т. VI, 1963; т. VII, 1964; т. VIII, 1967.
- Содиқов А. С.**, 1965.—**А. С. Содиқов**. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX — начале XX вв. Ташкент, 1965.
- Соколов А. Я.**, 1971.—**А. Я. Соколов**. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Ташкент, 1971.
- Соколов Ю. А.**, 1957.—**Ю. А. Соколов**. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 году.—«Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Соколов Ю. А.**, 1958.—**Ю. А. Соколов**. К вопросу об исторических предпосылках присоединения Средней Азии к России.—«Труды САГУ», вып. 142, кн. 3. Ташкент, 1958.
- Соколов Ю. А.**, 1965.—**Ю. А. Соколов**. Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965.
- Соловьёв М. М.**, 1936.—**М. М. Соловьёв**. Учёная экспедиция в Бу-

- хару в 1841—1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана. М.—Л., 1936.
- Сорокин С. С., 1956.—С. С. Сорокин. **PDF Compressor Free Version** Китайско-бухарские захоронения как памятники местной культуры.—СА, вып. 26, 1956.
- Спришевский В. Н., 1956.—В. Н. Спришевский. Некоторые находки из мусульманского захоронения в соборной мечети.—Труды Музея истории УзССР, вып. III, 1956.
- Спришевский В. Н., 1958.—В. Н. Спришевский. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1955 г.).—КСИИМК, вып. 71, 1958.
- Станиский Б. Я., 1950.—Б. Я. Станиский. Раскопки жилой башии в кухне Панджикентского владетеля.—МИА, 1950, № 16.
- Станиский Б. Я., 1952.—Б. Я. Станиский. К вопросу об идеологии домусульманского Согда. (Посребельный обряд и представления о загробной жизни).—«Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Тадж ССР», вып. 1. Археология, 1952.
- Станиский Б. Я., 1957 а.—Б. Я. Станиский. Археологические работы в бассейне Магман-Дарыа в 1957 г.—АРТ, вып. V, 1959.
- Станиский Б. Я., 1957 б.—Б. Я. Станиский. Хутуваль в сообщении китайских путешественников Сюаньцзана и Хой Чжо.—ИООН АН Тадж ССР, вып. 14, 1957.
- Станиский Б. Я., 1960.—Б. Я. Станиский. Раскопки городища Кушпортепа в 1956—1957 гг. СА, 1960, № 4.
- Станиский Б. Я., 1961.—Б. Я. Станиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верховья Зеравшана (Кузистана).—«Материалы по этнографии. (Географическое общество СССР)», вып. 1. Л., 1961.
- Станиский Б. Я., 1961 а.—Б. Я. Станиский. О северных границах кушанского государства.—ВДИ, 1961, № 1.
- Станиский Б. Я., 1961 б.—Б. Я. Станиский. Осушарики из Бия-Найма.—«Труды Государственного Эрмитажа», т. V, 1961.
- Станиский Б. Я., 1961 в.—Б. Я. Станиский. Основные этапы освоения земледельческим населением горных районов верховья Зеравшана (Кузистана).—МОЗ, 1, 1961.
- Станиский Б. Я., 1961 г.—Б. Я. Станиский. Работы Магманской группы в 1959 г.—АРТ, вып. VII, 1961.
- Станиский Б. Я., 1964 а.—Б. Я. Станиский. Работы Магманской группы в 1961 г.—АРТ, вып. IX, 1964.
- Станиский Б. Я., 1964 б.—Б. Я. Станиский. Раскопки квартала жилищ знати в юго-восточной части Панджикентского городища (объект VI) в 1951—1959 гг.—МИА, № 124, 1964.
- Станиский Б. Я., 1964 в.—Б. Я. Станиский. Средняя Азия, Индия, Рим (К вопросу о межкультурных связях в кушанский период).—«Индия в древности», М., 1964.
- Станиский Б. Я., 1967.—Б. Я. Станиский. О датировке ранних слоев Тали-Барзу.—СА, 1967.
- Станиский Б. Я., 1967 а.—Б. Я. Станиский. Раскопки буддийских комплексов на Карателе в Старом Термезе.—«Археологические открытия 1956 г.», М., 1967.
- Станиский Б. Я., 1969.—Б. Я. Станиский. Буддийские пещеры Карателе в Старом Термезе.—Основные итоги работ 1963—1964 гг. Надписи, терракоты, камневые рельефы, М., 1969.
- («Материалы советской археологической экспедиции на Карателе. Под общей ред. Б. Я. Станиского»).
- Станиский Б. Я. и др., 1953.—Б. Я. Станиский, О. Ш. Бомашков, Е. А. Мочаловых. Пенджикентский некрополь.—МИА, 1953, № 37.
- Стеблева Н. В., 1955.—Н. В. Стеблева. Поиски торговых VI—VIII веков, М., 1955.
- Стеценко И. А., 1963.—И. А. Стеценко. (Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. 1870—1917 гг.).—Труды АИИ Тадж ССР, т. 37. Душанбе, 1963.
- Стремоулов Н. Т., 1835.—Н. П. Стремоулов. Поездка в Бухару.—«Русский вестник», 1835, № 6.
- Стремоулов Н., 1875.—Н. Стремо-

- улов. Поездка в Бухару.—«Русский вестник», 1875, № 6.
- Строева Л. В.*, 1949.—*Л. В. Строева*. Сербедеры Самарканда—Уз. ЛГУ, вып. 98. Серия востоковедческих исследований, вып. 4, 1949.
- Строева Л. В.*, 1958.—*Л. В. Строева*. Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве в первой половине XIV в.—«Памяти академика Игнатия Юлиановича Крачковского». Сб. статей. Л., 1958.
- Струев В. В.*, 1932.—*В. В. Струев*. Советская наука о древнем Востоке в период 1917—1932 гг.—ИГАИМК, 1932, № 9—10.
- Струев В. В.*, 1934 а.—*В. В. Струев*. Заключительное слово.—ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струев В. В.*, 1934 б.—*В. В. Струев*. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ древнего Востока—ИГАИМК, вып. 77, 1934.
- Струев В. В.*, 1945.—*В. В. Струев*. Родина аоростризма.—«Материалы по истории таджиков и Таджикистана», сб. 1. Сталинабад, 1945.
- Струев В. В.*, 1949.—*В. В. Струев*. Восстание в Маргяне при Дарии I.—ВДИ, 1949, № 2.
- Струев В. В.*, 1968.—*В. В. Струев*. Поход Дария I на сяков-массагетов.—«Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии», Л., 1968.
- Субботин А. П.*, 1885.—*А. П. Субботин*. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб., 1885.
- Сулаймонов Р. Х.*, 1966.—*Р. Х. Сулаймонов*. Характер развития одной из локальных ветвей эволюции каменной индустрии.—«История материальной культуры Узбекистана», вып. 7. Ташкент, 1966.
- Сухарева О. А.*, 1954.—*О. А. Сухарева*. К вопросу об исторической топографии Бухары X—XIII вв.—Тр. АН. Тадж. ССР, т. XXVII.
- Сухарева О. А.*, 1958.—*О. А. Сухарева*. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Ташкент, 1958.
- Сухарева О. А.*, 1962.—*О. А. Сухарева*. Позднефеодальный город Бухара конца XIX—начало XX в. (Ремесленная промышленность). Ташкент, 1962.
- Сухарева О. А.*, 1966.—*О. А. Сухарева*. Бухара XIX—начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.
- Сухарева О. А., Бекчонова М. А.*, 1955.—*О. А. Сухарева, М. А. Бекжанова*. Прошлое и настоящее селения Айкиран. Ташкент, 1955.
- Тарн К.*, 1949.—*В. Тарн*. Эллинистическая цивилизация. Перев. с англ. С. А. Лаковского. М., 1949.
- Татаринов А.*, 1867.—*А. Татаринов*. Семимесячный плен в Бухарии. СПб., 1867.
- Тверитинова А. С.*, 1963.—Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения. Сост. А. С. Тверитинова, М., 1963.
- Тер-Акопян Н. Б.*, 1968.—*Н. Б. Тер-Акопян, К. Маркс и Ф. Энгельс* о характере первичной общественной формации.—«Проблемы истории докапиталистических обществ». Сб. статей, кн. 1, М., 1968.
- Тереножкин А. И.*, 1947.—*А. И. Тереножкин*. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда.—ВДИ, 1947.
- Тереножкин А. И.*, 1948.—*А. И. Тереножкин*. Археологические находки в Таджикистане.—КСИИМК, вып. 20, 1948.
- Тереножкин А. И.*, 1950 а.—*А. И. Тереножкин*. Раскопки в кухлянке Паяджикента.—МИА, 1950, № 15.
- Тереножкин А. И.*, 1950 б.—*А. И. Тереножкин*. Согд в Чач.—КСИИМК, вып. XXXIII, 1950.
- Терентьев М. А.*, 1874.—*М. А. Терентьев*. Статистические очерки Среднеазиатской России.—ЗИРГО по отделению статистики, ч. 4, СПб., 1874.
- Терентьев М. А.*, 1875.—*М. А. Терентьев*. Россия и Англия в Средней Азии. СПб., 1875.
- Терентьев М. А.*, 1876.—*М. А. Терентьев*. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб., 1876.
- Терентьев М. А.*, 1906.—*М. А. Терентьев*. История завоевания Средней Азии. Тт. 1—3. СПб., 1906.

- Тихвинский С. Л.**, 1970.— С. А. Тихвинский. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе.— «Татаро-монголы в Азии и Европе», М., 1970.
- Тихомиров М. Н.**, 1960.— М. Н. Тихомиров. Природные ресурсы России. М., 1960.
- Толстов С. П.**, 1934.— С. П. Толстов. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах.— ИГАНМК, вып. 103. 1934.
- Толстов С. П.**, 1938 а.— С. П. Толстов. Основные вопросы древней истории Средней Азии.— ВДИ, 1938, № 1.
- Толстов С. П.**, 1938 б.— С. П. Толстов. Тирания Абура (из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI в. н. э.).— ИЗ, вып. 3. 1938.
- Толстов С. П.**, 1940.— С. П. Толстов. Подъем и крушение империи эллинистического Дальнего Востока.— ВДИ, 1940, № 3—4.
- Толстов С. П.**, 1948 а.— С. П. Толстов. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
- Толстов С. П.**, 1948 б.— С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации. М.—Л., 1948.
- Толстов С. П.**, 1949.— С. П. Толстов. Периодизация древней истории Средней Азии.— КСИИМК, вып. 28, 1949.
- Толстов С. П.**, 1958.— С. П. Толстов. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949—1953 гг. Тр. ХАЭЭ, т. 2, 1958 г.
- Толстов С. П.**, 1962.— С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С. П., Итина Н. А.**, 1960.— С. П. Толстов, Н. А. Итина. Проблемы сунганской культуры.— СА, 1960, № 1.
- Томсон Д.**, 1953.— Д. Томсон. История древней географии. Перев. с англ. Н. И. Скатунина, М., 1953.
- Тошхидоев Ш. С.**, 1967.— Ш. С. Тошхидоев. Художественная поливная керамика Самарканда IX—начала XIII в. Ташкент, 1967.
- «Точинон», 1966, 1970, 1976.— «Таджики Каратегина и Дарваза». Душанбе, вып. 1, 1966; вып. II, 1970; вып. III, 1976.
- Тревер К. В.**, 1940.— К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М.—Л., 1940 («Памятники культуры и искусства в собрании Эрмитажа», 1).
- Тревер К. В.**, 1947.— К. В. Тревер. Александр Македонский в Согде.— ВД, 1947, № 5.
- Тревер К. В.**, 1954.— К. В. Тревер. Кушаны, хнонты и эфталты по армянским источникам IX—VII вв.— СА, XXI, 1954.
- Тревер К. В.**, 1961.— К. В. Тревер. Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса.— ТГЭ, т. VI, 1961.
- Тревер К. В.** в соавт., 1950.— К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронцов. История народов Узбекистана, т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1950.
- Троицкая А. Л.**, 1953.— А. Л. Троицкая. Военное дело в Бухаре в первой половине XIX в.— «Труды АН Тадж. ССР», т. XVII, 1953.
- Троицкая А. Л.**, 1958.— А. Л. Троицкая. Каталог архива Кокандских ханов XIX в. М., 1958 г.
- Троицкая А. Л.**, 1969.— А. Л. Троицкая. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов. М., 1969. (АН СССР. Ин-т востоковедения).
- Трофимова Т. А.**, 1959.— Т. А. Трофимова. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии. М., 1959. («Материалы Хорезмской экспедиции», вып. 2.).
- Трудновская С. А.**, 1958.— С. А. Трудновская. Стекло с городища Шлах-Сенем.— Тр. ХАЭЭ, т. II, М., 1958.
- Тураев Б. А.**, 1935—1936 гг.— Б. А. Тураев. История Древнего Востока, т. 1, 2. (Л., 1935—1936 гг.).
- Туркестанский край, 1912—1916.— Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Собрал полковник А. Г. Серебрянников. тт. 1—8, 17—22. Ташкент, 1912—1916.
- Турсунов Х. Т.**, 1962.— Х. Т. Турсу-

- ков. Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962.
- Тюльпанов А. И., 1956.—А. И. Тюльпанов. Древний Шумер. М.—Л., 1956.
- Тухтаметов Т. Г., 1966.—Т. Г. Тухтаметов. Русско-бухарские отношения в конце XIX—начале XX вв. Ташкент, 1966.
- Умляков Н. И., 1930.—Н. И. Умляков. Абдулла-наме Хафиз-Ташша и его исследования.—ЗКВ, т. V, 1930.
- Умляков Н. И., 1940.—Н. И. Умляков. Тохарская проблема.—ВДИ, 1940, № 3—4.
- Умляков Н. И., 1946.—Н. И. Умляков. Тохари и тохарский вопрос.—Тр. УдГУ, новая серия, № 31. Серия историко-филологических наук, вып. 1, 1946.
- Умляков Н. И., 1956.—Н. И. Умляков. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Связи Тимура с Византией и Францией.—Тр. УдГУ, вып. 61, 1956.
- Усенбов К., 1960.—К. Усенбов. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960.
- Федоров М. И., 1965.—М. И. Федоров. Новые факты на истории Караханидов первой четверти XI в. в свете нумизматических данных.—«Из истории культуры народов Узбекистана». Ташкент, 1965.
- Федоров М. П., 1903.—М. П. Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб., 1903.
- Федченко А. П., 1875.—А. П. Федченко. Путешествие в Туркестан. СПб., 1875.
- Федченко А. П., 1956.—А. П. Федченко. Сборник документов. Ташкент, 1956.
- Филатович М. И., 1969.—М. И. Филатович. К характеристике древнейшего поселения на Афрасиабе.—«Афрасиаб», вып. X. Ташкент, 1969.
- Фильштинский И. И., 1965.—И. И. Фильштинский.—Арабская классическая литература. М., 1965.
- Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.—И. И. Фильштинский, Б. Я. Шидфар. Очерк арabo-мусульманской культуры (VII—XII вв.). М., 1971.
- Фомченко А. П., 1958.—А. П. Фомченко. Русские поселения в Бухаре и их роль в экономическом развитии ханства и участие в революционном движении. АКД. Ташкент, 1958.
- Формозов А. А., 1966.—А. А. Формозов. О нескольких изображенных Зарат-Комара в уцелевшем Зарат-Сай.—СА, № 4, 1966.
- Формозов А. А., 1969.—А. А. Формозов. Очерк по первобытному искусству. Паскальные изображения в камне и бронзе на территории СССР. М., 1969.
- Фрейдман А. А., 1952.—А. А. Фрейдман. Тохарский вопрос в его решении в отечественной науке.—УЗ ЛГУ, № 128. Серия философских наук, вып. 3, 1952.
- Френкель Н. И., 1950.—Н. И. Френкель. Мавзолей Абубекра Муаммад Каффала Шами в Ташкенте.—«Материалы по истории теории архитектуры Узбекистана». М., 1950.
- Халилов А. М., 1966.—А. М. Халилов. Сложные дуги европейских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху.—«Материалы культуры народов Средней Азии и Казахстана». Сб. статей. М., 1966.
- Халаташниц Г., 1903.—Г. Халаташниц. Арийские Арианыды в «Истории Арийских Моисей Хоренского. Опыт критики источников. М., 1903.
- Халфин Н. А., 1958.—Н. А. Халфин. Британские экспедиции в Средней Азии в 30—40-е годы XIX в. и классик Ричмонд Шенекера.—«История СССР», М., 1958, № 2.
- Халфин Н. А., 1959.—Н. А. Халфин. Провал британской агрессии в Афганистане. (XIX—начало XX вв.). М., 1959.
- Халфин Н. А., 1960.—Н. А. Халфин. Политика России в Средней Азии (1857—1868 гг.). М., 1960 (АН СССР, Из-д востокovedения).
- Халфин Н. А., 1965.—Н. А. Халфин. Присоединение Средней Азии к России (60—90-е гг. XIX в.). М., 1965.
- Халфин Н. А., 1972.—Н. А. Халфин. О движущих мотивах политики

- России в Средней Азии (60—70-е годы XIX в.).— «История СССР», М., 1972, № 4.
- Халфин Н. А.**, 1974.— **Н. А. Халфин**. Россия в Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.
- Халфин Н. А.**, 1975.— **Н. А. Халфин**. Россия и Бухарский эмират на Западном Памире. М., 1975.
- Ханьков Н. В.**, 1843.— **Н. В. Ханьков**. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
- Ханьков Н. В.**, 1844.— **Н. В. Ханьков**. Городское управление в Средней Азии. «Журнал Министерства внутренних дел», 1844, кн. 5.
- Ханьков Я. В.**, 1851.— **Я. В. Ханьков**. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями.— ЗРГО, кн. V, 1851.
- Хвостов М.**, 1907.— **М. Хвостов**. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань, 1907.
- Хлопан Н. Н.**, 1966.— **Н. Н. Хлопан**. Энеолит юго-запада Средней Азии.— «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.—Л., 1966.
- Хмельницкий С. Г.**, 1961.— **С. Г. Хмельницкий**. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г.— АРТ, вып. 7, 1961.
- Хорошкин А. П.**, 1876.— **А. П. Хорошкин**. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
- Хромов А. Л.**, 1966 а.— **А. Л. Хромов**. Общая лингвистическая характеристика топонимии и микро-топонимии Ягноба.— ИЮН АН Тадж. ССР, 1966, № 3 (45).
- Хромов А. Л.**, 1966 б.— **А. Л. Хромов**. Новые материалы по лексике языка ягнобцев.— «Acta Orientalia» Vol. XXX, Copenhagen, 1966.
- Хромов А. Л.**, 1968.— **А. Л. Хромов**. О роли экстралингвистических факторов в процессе взаимодействия ягнобского и таджикского языков.— «Язык и общество», М., 1968.
- «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974.— «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. 1. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. (Душанбе, 27 сентября— 6 октября 1968). М., 1974.
- Чайров Г. Н.**, 1957.— **Г. Н. Чайров**. Поездка в Бухару переводчицы П. И. Демезона (1833—1834 гг.).— «Труды САГУ», вып. 94, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Черкасов, 1870.**— **Черкасов**. Защита Самаркандла в 1864 году.— «Военный сборник», 1870, № 9.
- Черников С. С.**, 1957.— **С. С. Черников**. Роль андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана.— КСИЭ, вып. 26, 1957.
- Черников С. С.**, 1960.— **С. С. Черников**. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М.—Л., 1960 (МИА, № 88).
- Чехович О. Д.**, 1951.— **О. Д. Чехович**. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея.— ЭВ, IV, 1951.
- Чехович О. Д.**, 1954.— **О. Д. Чехович**. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII—XIX вв. Ташкент, 1954 г.
- Чехович О. Д.**, 1954 а.— **О. Д. Чехович**. К вопросу о периодизации истории Узбекистана (XVI—XVIII вв.).— Изв. АН УзССР, 1954, № 5.
- Чехович О. Д.**, 1954 б.— **О. Д. Чехович**. К истории Узбекистана XVIII в.— «Труды Ин-та востоковедения АН УзССР», вып. 3. Ташкент, 1954.
- Чехович О. Д.**, 1959.— **О. Д. Чехович**. Новый источник по истории Бухары начала XIV века.— ПВ, 1959, № 5.
- Чехович О. Д.**, 1959 а.— **О. Д. Чехович**. Бухарская летопись XVIII века «Убайдуллонома».— ПВ, VIII, 1959.
- Чехович О. Д.**, 1965.— **О. Д. Чехович**. Из источников по истории Самарканда XV в.— «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Чехович О. Д.**, 1967.— **О. Д. Чехович**. Бухарский вахф XIII в. (Предварительное сообщение).— НАА, 1967, № 3.
- Чичаев П. И.**, 1849.— **П. И. Чичаев**. Об исследовании першин Сыр и Аму-Дарьи и о нагорной площади Памира.— ЗИРГО, кн. III, СПб., 1849.

- Фурдосский Л. М., 1971.—Л. М. Фурдосский. Новые материалы к истории оазадной долины в районе Душанбы.—«Страны и народы Востока», вып. X, М., 1971.
- Фурдосский Л. М., 1972.—А. Фурдосский. Исследования по истории оазадной долины в XVI—XVII ввек.—ИИЭУТТ, 1972.
- Шанков В. А., 1936.—В. А. Шанков. Архитектурные памятники Бухары. Ташкент, 1936.
- Шанков В. А., 1946.—В. А. Шанков. Турк-Эмир.—«Вост. Учен. Зап.», 1946, № 2.
- Шанков В. А., 1947.—В. А. Шанков. Надпись на портале Большой мечети в Бухаре.—«Вост. Ази Учен. Зап.», 1947, № 2.
- Шанков В. А., 1953.—В. А. Шанков. Обсерватория Улугбека и ее исследование.—Тр. ИИА АН Уд. ССР, т. V, 1953.
- Шанков В. А., 1963.—В. А. Шанков. Варахта. М., 1963.
- Шанков В. А., 1965.—В. А. Шанков. Самаркандская обсерватория Улугбека. «Из истории эпохи Улугбека». Сб. статей. Ташкент, 1965.
- Шанков В. А., 1969.—В. А. Шанков. Уэльская Африка.—Работы Института истории и археологии АН Уд. ССР по изучению домонгольского Самарканда (1945—1966 гг.).—«Африка», вып. I. Ташкент, 1969.
- Шанкина Г. В., 1961.—Г. В. Шанкина. Раннесредневековая сельская усадьба над Самаркандом.—ИМКУ, вып. 2, 1961.
- Шанкина Г. В., 1969 г.—Г. В. Шанкина. Превзой Самарканда в системе стратегической западных районов Африкаба. АКД. Ташкент, 1969.
- Шанкина Г. В., 1969 г.—Г. В. Шанкина. О местонахождении Мараканды.—СА, 1969, № 1.
- Шнидт А. Э., 1926.—А. Э. Шнидт. Идвал мусульманского правителя — наместника IX в. (III в. хиджры). (Послание Тахар ибн-ва-Хусейна к сыну Тахиру).—Бюл. САГУ, 1926, № 8.
- Шохназаров А. И., 1908.—А. И. Шохназаров. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908.
- Шкальский О., 1900.—О. Шкальский. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на южной Аму-Дарье. Ташкент, 1900.
- Шрейбе В. М., 1900.—В. М. Шрейбе. Этнографические и культурные связи между Китаем и Средней Азией (до III в. до н. э.). М., 1900.
- Шрейбергер Е. Л., 1951.—Е. Л. Шрейбергер. Английские версии «русской угрозы» Ирана в III—XII вв.—«Исторические записки», № 11, 1951.
- Шрейбергер Е. Л., 1952.—Е. Л. Шрейбергер. История древнеисламских земель на Среднем Востоке. М., 1952.
- Шубинский М., 1902.—М. М. Шубинский. Очерки Бухары. СПб., 1902.
- Шурбак А. М., 1956.—А. М. Шурбак. К истории образования у бенского национального языка.—«Вопросы языкознания», 1956.
- Шурбак А. М., 1959.—А. М. Шурбак. Очерки. Музаббатнама. По поводу архаичнейшей и старейшей письменности. М., 1959.
- Шурбак А. М., 1962.—А. М. Шурбак. Греческая старобенская письменность. М.—Л., 1962.
- Шегинко А. Я., 1974.—А. Я. Шегинко. Развитие архитектурного зодчества восточного Узбекистана.—«Труды Восточного (Президентского) института об археологических работах на юге Узбекистана». Сб. статей Л., 1974.
- Шербат В. Л., 1927.—В. Л. Шербат. Персы среди арабов во время эпохи Омейядов.—ЗВ, т. II, 1927.
- Шейхбаев М., 1958.—М. Шейхбаев. Харавур (Базис мезолитического и неолита). УЗ. ТГУ, т. IV, 1958.
- Шейхбаев М., 1967.—М. Шейхбаев. Говор харавур. АКД. Душанба, 1967.
- Юдовшбова Ф., 1963.—Ф. Юдовшбова. Из истории агаханской додинастической колонии в Афганистане в Средней Азии. Ташкент, 1963.
- Юдовшба М. Ю., 1959.—М. Ю. Юдовшба. Землеустройство и государственное устройство феодальной Хивы. Ташкент, 1959.

- Юлдошев М. Ю.**, 1964.— М. Ю. Юлдошев. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI—XVII вв. Ташкент, 1964.
- Юлдошев М. Ю.**, 1969.— М. Ю. Юлдошев. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX—начало XX вв). Ташкент, 1969.
- Юсуфов Ш.**, 1964.— Ш. Юсуфов. Очерки истории Кулябского бекства. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XX вв. Душанбе, 1964.
- Юферов В. И.**, 1925.— В. И. Юферов. Хлопководство в Туркестане. Л., 1925.
- Яворский И. Л.**, 1883.— И. Л. Яворский. Путешествие русского посольства по Афганистану, т. II, СПб., 1883.
- Язони А. А.**, 1968.— А. А. Язони. Документы к истории аграрных отношений в северных районах Таджикистана в XVI—начале XX вв. АКД. Душанбе, 1968.
- Якубовский А. Ю.**, 1932.— А. Ю. Якубовский. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв.— МИУТТ, ч. I, 1932.
- Якубовский А. Ю.**, 1934.— А. Ю. Якубовский. Махмуд Газави.— «Фердауси». Л., 1934.
- Якубовский А. Ю.**, 1936.— А. Ю. Якубовский. Восстание Тараби в 1238 г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии).— «Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1935 г. М.—Л., 1936. (Тр. ИВАН, т. XVII).
- Якубовский А. Ю.**, 1937.— А. Ю. Якубовский. Сельджукское движение и туркмены в XI в.— «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1937, № 4.
- Якубовский А. Ю.**, 1940.— А. Ю. Якубовский. Краткий полевой отчет о работах Зеравшанской археологической экспедиции Эрмитажа в ИИМК в 1939.— ТОВЭ, т. 11, 1940.
- Якубовский А. Ю.**, 1941.— А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
- Якубовский А. Ю.**, 1946.— А. Ю. Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои.— «Алишер Навои». Сб. статей. М.—Л., 1946.
- Якубовский А. Ю.**, 1946 а.— А. Ю. Якубовский. Тимур (опыт краткой характеристики).— ВИ, 1946, № 8—9.
- Якубовский А. Ю.**, 1947.— А. Ю. Якубовский. Об исполных аренах в Иране в VIII в.— СВ, 1947, № 4.
- Якубовский А. Ю.**, 1948.— А. Ю. Якубовский. Восстание Муканни.— движение людей в «белых одеждах».— СВ, т. V, 1948.
- Якубовский А. Ю.**, 1949.— А. Ю. Якубовский. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века.— КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.
- Якубовский А. Ю.**, 1950.— А. Ю. Якубовский. Итоги работ СТАЭ в 1946—1947 гг. МИА, № 15, 1950.
- Якубовский А. Ю.**, 1951.— А. Ю. Якубовский. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии.— Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 29, Сталинабад, 1951.
- Якубовский А. Ю.**, 1954.— А. Ю. Якубовский. Вопросы изучения Пянджикентской живописи.— «Живопись древнего Пянджикента». Сб. статей. М., 1954.
- Якубовский А. Ю.** ва диг. 1951.— А. Кариев, В. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Ю. Якубовский. Очерки из истории туркменского народа в Туркменистане в VII—XIX вв. Ашхабад, 1954.
- Янкул И.**, 1869.— И. Янкул. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией.— «Московские университетские известия», 1869, № 5.
- Янин В. Л.**, 1956.— В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956.
- Гафуров Б. Г.**, 1941.— Б. Г. Гафуров. История секты исмаилитов. Канд. дисс. М., 1941.
- Гафуров Б. Г.**, 1945.— Б. Г. Гафуров. Глубже изучать богатое историческое прошлое таджикского народа. (Труды Таджикского филиала АН СССР, т. 21).— «Нау-

- ка в Таджикистане». Сталинабад, 1945.
- Гафуров Б. Ф.**, 1947.— **Б. Ф. Гафуров.** Тазрихи мухтасари ӯзлаки тоҷик. Ч. 1. Сталинабад, 1947.
- Гафуров Б. Ф.**, 1949.— **Б. Г. Гафуров.** История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Под ред. И. Брагинского М., 1949.
- Гафуров Б. Ф.**, 1951.— **Б. Ф. Гафуров.** Барои ба таври марксист баён кардани таърихи халқи тоҷик ва таърихи маданияти он.— «Большевики Тоҷикистон», 1951, № 8.
- Гафуров Б. Ф.**, 1952.— **Б. Г. Гафуров.** История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Под ред. И. С. Брагинского Изд. 2-е, исправ. и доп. М., 1952.
- Гафуров Б. Ф.**, 1955.— **Б. Г. Гафуров.** История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Гафуров Б. Ф.**, 1957.— **Б. Г. Гафуров.** Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений XX съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент, 1957.
- Гафуров Б. Ф.**, 1958.— **Б. Г. Гафуров.** О причинах возмущения и падения Саманидов.— СВ, 1958, № 1.
- Гафуров Б. Ф.**, 1963 а.— **Б. Г. Гафуров.** Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гафуров Б. Ф.**, 1963 б.— **Б. Г. Гафуров.** Особенности культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гулямов Я.**, 1941.— **Я. Г. Гулямов.** Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом.— Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Гулямов Я. Г.**, 1948.— **Я. Г. Гулямов.** Чуляк-ата.— Тр. ИИА АИ УССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Гулямов Я. Г.**, 1957.— **Я. Г. Гулямов.** История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Гулямов Я. Г.**, 1969.— **Я. Г. Гулямов.** Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.— «Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Гулямов Я. Г. ва Бурияков Ю. Ф.**, 1958.— **Я. Г. Гулямов и Ю. Ф. Бурияков.** К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1967 года.— ОНУ, 1968, № 2.
- Гулямов Я. Г., Исломов У., Аскарлов А.**, 1966.— **Я. Г. Гулямов, У. Исломов, А. Аскарлов.** Первобытная культура и возникновения орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Гулямова Э.**, 1961.— **Э. Гулямова.** Раскопки питееяи городища Хульбук в 1957 г.— АРТ, вып. 5, 1961.
- Гулямова Э.**, 1961 а.— **Э. Гулямова.** Стекло с городища Хульбук.— ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Гулямова Э.**, 1962.— **Э. Гулямова.** Раскопки питееяи городища Хульбук в 1960 г.— АРТ, вып. 8, 1962.
- Гулямова Э.**, 1964.— **Э. Гулямова.** Раскопки в Хульбуке в 1961 г.— АРТ, вып. 9, 1964.
- Гулямова Э.**, 1968.— **Э. Гулямова.** Этпалы истории Хульбукского дворца.— ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Каюмов А. А.**, 1961.— **А. А. Каюмов.** Кухон алаби мухити. Ташкент, 1961.
- Кадырова Т.**, 1965.— **Т. Кадырова.** Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII—начале IX в. Ташкент, 1965.
- Касимов Н.**, 1968.— **Н. Касимов.** Прогрессивное значение образованные русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Халроев М.**, 1959.— **М. Халроев.** Очерки истории Гиссарского бек-

- ства кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Хасанов А., 1961.— А. Хасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством в 70-х годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- Хасанов А., 1960.— А. Хасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- Хидоятов Г. А., 1969.— Г. А. Хидоятов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60—70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Чалилов А., 1958.— А. Джалилов. Войско и вооружение соотечественников накануне и в период борьбы с арабским нашествием.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Чалилов А., 1961.— А. Джалилов. Союз накануне арабского нашествия и борьба соотечественников против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Чамгерчинов Б. Д., 1959.— Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Чамгерчинов Б. Д., 1966.— Б. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Чамолов К., 1966.— А. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.— Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Чувонкаридзе А., 1965.— А. Джувонкаридзе. Земельно-воинские отношения Ферганы XVI—XIX вв. Ташкент, 1965.
- Abel-Rémusat, 1829.— Abel-Rémusat. Nouveaux mélanges asiatiques. Paris, t. I, 1829.
- Allan J., 1914.— J. Allan. Catalogue of the coins of the Gupta Dynasties and of Sasanka, King of Gauda. London, 1914.
- Altheim F., 1947—1948.— F. Altheim. Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter, Bd. I—II. Halle (Saale), 1947—1948.
- Altheim F., 1951.— F. Altheim. Aus Spätantike und Christentum. Tübingen, 1951.
- Altheim F., 1953.— F. Altheim. Alexander and Asien. Geschichte eines geistigen Erbes. Tübingen, 1953.
- Altheim F., 1959—1962.— F. Altheim. Geschichte der Hunnen, Bd. I—IV. Berlin, 1959—1962.
- Altheim F., Stehl R., 1953.— F. Altheim, R. Stehl. Mazda and Porphyrios.— «La Nouvelle Clio», V, 1953.
- Altheim F., Stehl R., 1954.— F. Altheim, R. Stehl. Ein asiatischer Staat. Wiesbaden, 1954.
- Assmussen J. P., 1965.— J. P. Assmussen. Xaastvanitt. Studies in Manichaeism. Copenhagen, 1965 («Acta Theologica Danica», vol. VII).
- Assmussen J., 1967.— J. Assmussen, ред. на: G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim, Glan, 1964.— «Orientalische Literaturzeitung», 62. Jahrg. 1967, N 5/6.
- Balley H. W., 1931 a.— H. W. Balley. The Word «but» in Iranian.— BSOS, vol. VI, pt. 2, 1931.
- Balley H. W., 1931 b.— H. W. Balley. To the Zarnam Namak II.— BSOS, vol. VI, pt. 3, 1931.
- Balley H. W., 1932.— H. W. Balley. Iranian studies.— BSO (A) S, vol. XI, pt. 4, 1932.
- Balley H. W., 1937.— H. W. Balley. Thaugars.— BSOS, vol. VIII, pt. IV, 1937.
- Balley H. W., 1943.— H. W. Balley. Zoroastrian problems in the ninth century books.— «Ratanbal Katrak lectures» Oxford, 1943.
- Balley H. W., 1954.— H. W. Balley. Hārahuna.— «Asiatica», Festschrift Fr. Wellers, Leipzig, 1954.
- Balley H. W., 1960.— H. W. Balley. Iranian Arya- and Dāha.— Reprint from «Transactions of the Philological Society» (1959), London, 1960.
- Balley H. W., 1968.— H. W. Balley. Kaniska.— «Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London, 20—22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968.
- Balley H. W., 1964.— H. W. Balley.

- ля в Таджикистане». Сталинград, 1945.
- Гафуров Б. Г.*, 1947.—*Б. Г. Гафуров*. Тазрихи мухтасари халқи тоҷик. **PDF Compressor Free Version**
- Гафуров Б. Г.*, 1949.—*Б. Г. Гафуров*. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Под ред. И. Брагинского. М., 1949.
- Гафуров Б. Г.*, 1951.—*Б. Г. Гафуров*. Барои ба таъри марксистӣ баён кардани таърихи халқи тоҷик ва таърихи маданияти он.—«Большевики Таджикистан», 1951, № 8.
- Гафуров Б. Г.*, 1952.—*Б. Г. Гафуров*. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Под ред. И. С. Брагинского. Изд. 2-е, исправ. и доп. М., 1952.
- Гафуров Б. Г.*, 1955.—*Б. Г. Гафуров*. История таджикского народа в кратком изложении, т. I. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Изд. 3-е, исправ. и доп. М., 1955.
- Гафуров Б. Г.*, 1957.—*Б. Г. Гафуров*. Состояние и задачи советского востоковедения в свете решений XX съезда. (Доклад на Всесоюзной конференции востоковедов). Ташкент, 1957.
- Гафуров Б. Г.*, 1958.—*Б. Г. Гафуров*. О причинах возмущения и падения Саманидов.—СВ, 1958, № 1.
- Гафуров Б. Г.*, 1963 а.—*Б. Г. Гафуров*. Исторические связи Средней Азии со странами Арабского Востока. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гафуров Б. Г.*, 1963 б.—*Б. Г. Гафуров*. Особенности культурной революции в Советской Средней Азии. М., 1963 (XXVI Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
- Гуломов Я.*, 1941.—*Я. Г. Гуломов*. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским па-
- ризмом.—Изв. Узб. филиала АН СССР, 1941, № 4.
- Гуломов Я. Г.*, 1948.—*Я. Г. Гуломов*. Чупан-ата.—Тр. ИИА АН Уз. ССР, т. I. Ташкент, 1948.
- Гуломов Я. Г.*, 1957.—*Я. Г. Гуломов*. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. М., 1957.
- Гуломов Я. Г.*, 1969.—*Я. Г. Гуломов*. Стратиграфия Самарканда в свете новейших раскопок.—«Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов». Ташкент, 1969.
- Гуломов Я. Г. ва Буряков Ю. Ф.*, 1958.—*Я. Г. Гуломов* и *Ю. Ф. Буряков*. К планировке обсерватории Улугбека по материалам раскопок 1957 года.—ОНУ, 1958, № 2.
- Гуломов Я. Г., Исломов У., Аскарлов А.*, 1966.—*Я. Г. Гуломов, У. Исломов, А. Аскарлов*. Первобытная культура и возникновения орошаемого земледелия в низовьях Зеравшана, кн. I. Ташкент, 1966.
- Гуломова Э.*, 1961.—*Э. Гуломова*. Раскопки питееи городища Хульбук в 1957 г.—АРТ, вып. 5, 1961.
- Гуломова Э.*, 1961 а.—*Э. Гуломова*. Стекло с городища Хульбук.—ИООН АН Тадж. ССР, 1961, № 1 (24).
- Гуломова Э.*, 1962.—*Э. Гуломова*. Раскопки питееи городища Хульбук в 1960 г.—АРТ, вып. 8, 1962.
- Гуломова Э.*, 1964.—*Э. Гуломова*. Раскопки в Хульбуке в 1961 г.—АРТ, вып. 9, 1964.
- Гуломова Э.*, 1968.—*Э. Гуломова*. Этапы истории Хульбукского дворца.—ИООН АН Тадж. ССР, 1968, № 3 (53).
- Кажомов А. А.*, 1961.—*А. А. Кажомов*. Кухон адаби мухити. Ташкент, 1961.
- Кодирова Т.*, 1965.—*Т. Кодирова*. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII—начале IX в. Ташкент, 1965.
- Косимов Н.*, 1968.—*Н. Косимов*. Прогрессивное значение образованные русских поселков в Ходженском уезде. Душанбе, 1968.
- Хамроев М.*, 1959.—*М. Хамроев*. Очерки истории Гиссарского бек-

- стве кон. XIX и нач. XX вв. Душанбе, 1959.
- Хасанов А., 1961.— А. Хасанов. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством в последние 50-70-х годах XIX века. Фрунзе, 1961.
- Хасанов А., 1960.— А. Хасанов. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960.
- Хидоятов Г. А., 1969.— Г. А. Хидоятов. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60—70-е гг.) Ташкент, 1969.
- Чалилов А., 1958.— А. Джалилов. Войско и вооружение согдийцев накануне и в период борьбы с арабским нашествием.— ИООН АН Тадж. ССР, вып. 8, 1958.
- Чалилов А., 1961.— А. Джалилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. Сталинабад, 1961 (Тр. ИИАЭ АН Тадж. ССР, т. XXX).
- Чамгерчинов Б. Д., 1959.— Б. Д. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
- Чамгерчинов Б. Д., 1966.— Б. Джамгерчинов. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966.
- Чамолов К., 1966.— А. Джамолов. К вопросу о торговых путях, связывающих Среднюю Азию с Россией в XVII веке.— Тр. ТГУ, серия исторических наук, вып. 2. Душанбе, 1966.
- Чувонмардиев А., 1965.— А. Джувонмардиев. Земельно-водные отношения Ферганы XVI—XIX вв. Ташкент, 1965.
- Abel-Rémusat, 1829.— Abel-Rémusat, Nouveaux mélanges asiatiques. Paris, t. I, 1829.
- Allan J., 1914.— J. Allan, Catalogue of the coins of the Gupta Dynasties and of Sasanka, King of Gauda. London, 1914.
- Altheim F., 1947—1948.— F. Altheim, Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter, Bd. I—II. Halle (Saale), 1947—1948.
- Altheim F., 1951.— F. Altheim, Aus Spätantike und Christentum. Tübingen, 1951.
- Altheim F., 1953.— F. Altheim, Alexander and Asien, Geschichte eines geistigen Erbes. Tübingen, 1953.
- Altheim F., 1959—1962.— F. Altheim, Geschichte der Hunnen, Bd. I—IV, Berlin, 1959—1962.
- Altheim F., Stehl R., 1953.— F. Altheim, R. Stehl, Mazdak and Porphyrios.— «La Nouvelle Clío», V, 1953.
- Altheim F., Stehl R., 1954.— F. Altheim, R. Stehl, Ein asiatischer Staat. Wiesbaden, 1954.
- Assmusen J. P., 1965.— J. P. Assmusen, Kuastvanitt. Studies in Manichaeism. Copenhagen, 1965 («Acta Theologica Danica», vol. VII).
- Assmusen J., 1967.— J. Assmusen, ed. na: G. Binder, Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim, Gfan, 1964.— «Orientalische Literaturzeitung», 62. Jahrg., 1967, N 5/6.
- Balley H. W., 1931 a.— H. W. Balley, The Word «but» in Iranian.— BSOS, vol. VI, pt. 2, 1931.
- Balley H. W., 1931 b.— H. W. Balley, To the Zamasp Namak II.— BSOS, vol. VI, pt. 3, 1931.
- Balley H. W., 1932.— H. W. Balley, Iranian studies.— BSO (A) S, vol. XI, pt. 4, 1932.
- Balley H. W., 1937.— H. W. Balley, Thangara.— BSOS, vol. VIII, pt. IV, 1937.
- Balley H. W., 1943.— H. W. Balley, Zoroastrian problems in the ninth century books.— «Ratanbal Katrak lectures» Oxford, 1943.
- Balley H. W., 1954.— H. W. Balley, Hārahuna.— «Asiatica», Festschrift Fr. Weller, Leipzig, 1954.
- Balley H. W., 1960.— H. W. Balley, Iranian Arya- and Daba.— Reprint from «Transactions of the Philological Society» (1959). London, 1960.
- Balley H. W., 1968.— H. W. Balley, Kaniska.— «Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London, 20—22 April 1960. Ed. by A. L. Basham, Leiden, 1968.
- Balley H. W., 1964.— H. W. Balley,

- Sri Vasa, Sura and the Ta-ang.—
AM. N. S. vol. XI/1, London, 1964
- Bailey H. W., 1968.—H. W. Bailey.
Saka. PDF Compressor Free Version
- «Pratidanam. Indian, Iranian and
Indo-European studies presented to
F. B. J. Kuipers». Den Haag—Pa-
ris, 1968
- Barnett R. D., 1968.—R. D. Barnett.
The art of Bactria and the treasure
of the Oxus.—«Iranica Antiqua», v.
VIII. Leiden, 1968
- Barthold W., 1906.—W. Barthold. Zur
Geschichte der Saffariden.—«Fest-
schrift Th. Nöldeke». Bd. I. Gies-
sen, 1906
- Barthold W., 1913.—W. Barthold.
Barmakids (Barmecides).—El. vol.
I. Leiden—London, 1913
- Bartholomae [Ch.], 1895—1904.—
[Ch.] Bartholomae. Grundriss der
iranischen Philologie. Unter Mit-
wirkung von C. Bartholomae C. H.
Ehlt, K. F. Geldner (u. a.), hrsg.
von W. Geiger und E. Kuhn, Bd.
I—II. Strassburg 1895—1904. Bd.
I, Abt. 1. Vorgeschichte der ira-
nischen Sprachen. Awestasprache
und Altpersisch, Mittelpersisch
1895/1901. Bd. I, Abt. 2. Neupersi-
sche Schriftsprache. Die Sprachen
der Afghanen, Balutschen und Kur-
den. Kleiner Dialekte und Dialekt-
gruppen, 1898/1901.—Anhang. Die
Sprache der Osseten, von Wsewolod
Miller, 1903. Bd. II. Literatur,
Geschichte und Kultur, 1896/1904
- Bartholomae Ch., 1901.—Ch. Bartho-
lomae. Awestasprache und Altpers-
isch.—«Grundriss der iranischen
Philologie» hrsg. W. Geiger und E.
Kuhn, Bd. I, Abt. 1. Strassburg,
1901.
- Bartholomae Ch., 1904, 1961.—Ch.
Bartholomae. Altiranisches Wörter-
buch. Strassburg, 1904; 2 unverän-
derte Auflage, Berlin, 1961
- Bartholomae Ch., 1908.—Ch. Bartho-
lomae. Zum Sasaniden-Recht.
I—V. Heidelberg, 1918—1923.—
«Sitzungsberichte der Heidelberger
Akademie der Wissenschaften, Philo-
sophisch-historische Klasse», Bd.
IX, 1918
- Bayer T. S., 1738.—T. S. Bayer
Historia regni Graecorum Bactri-
ani in quasimus graecorum, in In-
dia coloniarum vetus memoria ex-
plicatur. Petropoli, 1738
- Beal S., 1906.—S. Beal. Buddhist
records of the Western World, vol.
I. London, 1906
- Bellinger A. R., 1962.—A. R. Bellin-
ger. The coins from the treasure
of the Oxus.—MN (The American
Numismatic Society). New York,
1962
- Benveniste E., 1929.—E. Benveniste.
Essai de grammaire sogdienne, II.
Paris, 1929
- Benveniste E., 1932.—E. Benveniste.
Les classes sociales dans la tradi-
tion avestique.—JA, 1932, N 1
- Benveniste E., 1934.—E. Benveniste.
L'Éranver et l'origine légendaire
des Iraniens.—BSOS, vol. VII, pt.
2, 1934
- Benveniste E., 1938.—E. Benveniste.
Traditions indo-iraniennes sur les
classes sociales.—JA, t. 230, 1938
- Benveniste E., 1947.—E. Benveniste.
La ville de Cyreschata.—JA, 1947,
t. 234
- Bernard P., 1966.—P. Bernard. Pre-
mière campagne de fouilles d'Al
Khanoum—CRAI (BL), Janvier-
Mars 1966
- Bernard P., 1967 a.—P. Bernard. Al
Khanoum on the Oxus: a hellenistic
city in Central Asia. London, 1967
(«Proceedings of the British Aca-
demy», vol. LIII)
- Bernard P., 1967 b.—P. Bernard.
Deuxième campagne de fouilles
d'Al Khanoum en Bactriane.—CRAI
(BL), Avril—Juin 1967
- Bernard P., 1968 a.—P. Bernard.
Troisième campagne de fouilles a
Al Khanoum en Bactriane—CRAI
(BL), Avril—Juin 1968, p. 263—
279
- Bernard P., 1968 b.—P. Bernard.
Chapiteaux corinthiens hellénisti-
ques d'Asie Centrale découverts a
Al Khanoum.—«Syria», t. XLV,
1968, fasc. 1—2, p. 111—151
- Bernard P., 1969.—P. Bernard. Qua-
atrième campagne de fouilles a Al
Khanoum (Bactriane)—CRAI(BL),
1969, Juillet—Octobre, p. 313—355
- Bernard P., 1970.—P. Bernard. Cam-
pagne de fouilles 1969 a Al Kha-
noum en Afghanistan.—GRAI(BL),
1970, Avril—Juin

- Berre le M. et D. Schlumberger, 1964.—Berre le M. et D. Schlumberger.—Observations sur les remparts de Bactres.—MDAFA, t. XIX, Paris, 1964.
- Bevan E. R., 1902.—E. R. Bevan. The House of Seleucus, vol. I. London, 1902.
- Bhandarkar D. R., 1902.—D. R. Bhandarkar. A Kushana stone-inscription and the question about the origin of the Saka Era.—JRAS, vol. XX, Bombay, 1902.
- Bhandarkar D. R., 1930.—D. R. Bhandarkar. A peep into the early history of India from the Maurya Dynasty to the downfall of the Imperial Gupta Dynasty (B. C. 322—circa 500 A. D.). Bombay, 1930.
- Bickerman E., 1938.—E. Bickerman. Institutions des Séleucides. Paris, 1938.
- Bickerman E., 1966.—E. Bickerman. The Seleucids and the Achaemenids.—«Accademia Nazionale dei Lincei», anno CCCLXIII. Quarendo N 76, Roma, 1966.
- Binder G., 1964.—G. Binder. Die Aussetzung des Königskindes Kyros und Romulus. Meisenheim, Clam, 1964.
- Bivar A. D., 1951.—A. D. Bivar. The Bactra coinage of Euthydemus and Demetrius.—NC, ser. VI, vol. XI, 1951.
- Bivar A. D. H., 1955.—A. D. H. Bivar. Notes of Kushan cursive seal inscriptions.—NC, ser. VI, vol. XV, 1955.
- Bivar A. D. H., 1956.—A. D. H. Bivar. The Kushano-Sasanian coin series.—JNSI, vol. XVIII, pt. I, 1956.
- Bivar A. D. H., 1961.—A. D. H. Bivar. An unknown Punjab seal-collector.—JNSI, vol. XXIII, 1961.
- Bivar A. D. H., 1967.—A. D. H. Bivar. A Parthian amulet.—BSOAS, vol. XXX, London, 1967.
- Bloch J., 1934.—J. Bloch. L'Indo-aryen du Veda aux temps modernes. Paris, 1934.
- Bombaci A., 1966.—A. Bombaci. The kufic inscription in Persian verses in the court of the royal palace of Mas'ud III at Ghazni. Rome, 1966 (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Reports and Memoirs, vol. V).
- Bosworth C. E., 1961.—C. E. Bosworth. The early Islamic history of Ghur.—CAJ, vol. VI, 1961.
- Bosworth C. E., 1963.—C. E. Bosworth. The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994—1040. Edinburgh, 1963.
- Bosworth C. E., 1965.—C. E. Bosworth. Early sources for the history of the first four Ghaznavid sultans, IHQ, vol. XII, № 1—2, 1965.
- Bosworth C. E., 1968.—C. E. Bosworth. The armies of the Saffarids.—BSOAS, vol. XXXI, pt. 3, London, 1968.
- Bosworth C. E., 1968 a.—C. E. Bosworth. The political and dynastic history of the Iranian world (A. D. 1000—1217).—«The Cambridge History of Iran», vol. 5. «The Saljuq and Mongol periods». Cambridge, 1968.
- Bosworth C. E., 1969 a.—C. E. Bosworth. The Tabirids and Arabic culture.—JSS, XIV/1, 1969.
- Bosworth C. E., 1969 b.—C. E. Bosworth. The Tabirids and Persian literature.—JBIS, vol. VII, London, 1969.
- Bouvat L., 1912.—L. Bouvat. Les Barmécides d'après les historiens arabes et persans. Paris, 1912.
- Bowen R. le Baron and Albright W. F., 1958.—R. Bowen le Baron and W. F. Albright. Archaeological discoveries in South Arabia. Baltimore, 1958.
- Braidwood R. J., 1967.—R. J. Braidwood. Prehistoric men, 7-ed. Glenview, Ill., 1967.
- Brockelmann C., 1943—1949.—C. Brockelmann. Geschichte der arabischen Literatur, Bd I—II. Zweite, den Supplementbänden angepasste Aufl. Leiden, 1943—1949.
- Browne E. G., 1902, 1906, 1920, 1924.—E. G. Browne. A literary history of Persia. Cambridge, vol. I, 1902; vol. II, 1906; vol. III, 1920; vol. IV, 1924.
- Burrow T., 1934—1935.—T. Burrow. Iranian words in the Kharosthi documents from Chinese Turkestan, I.—

- BSOS, vol. VII, 1934; II.—BSOS, vol. VIII, 1935
- Burrow T., 1937.—T. Burrow. The language of the Kharosthi documents from Gandhara. *Journal of the Asiatic Society of India*, 1937
- Burrow T., 1955.—T. Burrow. The Sanskrit language. London, 1955
- Bussagli M., 1963.—M. Bussagli. Die Malerei in Zentralasien. Geneva, 1963
- Cameron I., 1936.—G. Cameron. History of early Iran. Chicago, 1936
- Campbell L. A., 1968.—L. A. Campbell. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968
- Cahen C., 1953.—C. Cahen. L'évolution de l'Iraq du IXe au XIIIe siècle. Contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales.—Annales ESC, VIII, 1963
- Christensen A., 1925.—A. Christensen. Le règne du roi Kawadh I et le communisme Mazdakite. København, 1925
- Childe V. G., 1926.—V. G. Childe. The Aryans. A study of Indo-European origins. London—New York, 1926, XIII
- Christensen A., 1931.—A. Christensen. Les Kayanides. København, Hol, 1931
- Christensen A., 1943.—A. Christensen. Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes. København, 1943
- Christensen A., 1944.—A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides. 2^e ed., rev. et augm. Copenhague, 1944
- Coon C. S., 1957.—C. S. Coon. The seven caves. New York, 1957
- Cunningham A., 1883.—A. Cunningham. Book of Indian eras with tables for calculating Indian dates. Calcutta, 1883
- Cunningham A., 1892.—A. Cunningham. Coins of the Kushānas, or Great Yue-H.—NC, 3^d ser., vol. XII. London, 1892
- Curjel R., 1954.—R. Curjel. Inscriptions de Surkh Kotal.—JA, t. CCXLII, fasc. 2, 1954
- Curjel R. et Schlumberger D., 1953.—R. Curjel et D. Schlumberger. Trésors monétaires d'Afghanistan. Paris, 1953 (MDAFA, t. XIV)
- Curjel R. et Fussman C., 1965.—R. Curjel et C. Fussman. Le trésor monétaire de Qunduz. Paris, 1965 (MDAFA, t. XX)
- Dalton O. M., 1905.—The Friars of the Oxus. London, 1905, 3^d ed., 1964
- Dalton O. M., 1964.—O. M. Dalton. The treasure of the Oxus, with other examples of early oriental metalwork, ed. III. London, 1964
- Dani A. H., 1967.—A. H. Dani. With the collaboration of F. A. Durrani, A. Rahman, M. Sharif, Timargarha and Gandhara grave culture. Peshawar, 1967 (AP, III)
- Dani A. H., 1968.—A. H. Dani. Date of Kaniska (paleogeographical evidence).—«Papers on the Date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska», London 20—22 April 1960. Ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Dani A. H., Hombach H., Göbl R., 1964.—A. H. Dani, H. Hombach, R. Göbl. Tochi valley inscriptions in the Peshawar Museum.—AP, vol. I, 1964
- Debevoise N. C., 1938.—N. C. Debevoise. A political history of Parthia. Chicago, The University of Chicago press, 1938
- Degulignes I., 1758—1758.—I. Degulignes. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux. I—IV. Paris, 1756—1758
- Dorn B., 1881.—B. Dorn. Inventaire des monnaies des Khalifes occidentaux. SPh., 1881
- Droin E., 1896.—E. Droin. Notice sur les monnaies des grands Kouchans postérieurs et sur quelques autres monnaies de la Sogdiane et du Tokharistan.—RN, vol. 14, ser. 3. Paris, 1896
- Droysen J., 1834.—J. Droysen. Alexander des Grossen Züge durch Turan.—RMP, Zweiter Jahrgang
- Droysen I. G., 1952.—I. G. Droysen. Geschichte des Hellenismus. Neue Ausg. hrsg. von E. Bayer. T. I—III. Basel (cop. 1952—1953), T. I. Geschichte Alexanders des Grossen (cop. 1952)
- Dubs H. H., 1957.—H. H. Dubs. A.

- Roman city in Ancient China. London, 1957 (CSSS, N 5)
- Duchesne-Guillemain J., 1953.—J. Duchesne-Guillemain, Ormazd et Ahri-man. Paris.
- Duchesne-Guillemain J., 1962.—J. Duchesne-Guillemain. La religion de l'Iran Ancien. Paris, 1962 («Manas», I. Les anciennes religions orientales, III)
- Dumézil G., 1930.—G. Dumézil. La préhistoire indo-iranienne des castes.—JA, t. 216, 1930
- Dumézil G., 1958.—G. Dumézil. L'idéologie tripartite des Indo-Européens. Paris, 1958
- Dumézil G., 1962.—G. Dumézil. La Société seythique revisité—elle des classes fonctionnelles Indo-Iranian Journl. 1962, vol. V, N 3.
- Dyson R. H., 1965.—R. H. Dyson. Problems in the relative chronology of Iran, 6000—2000 B. C.—«Chronologies in Old World archaeology». Chicago and London, 1965
- Eilers W., 1964.—W. Eilers. Kyros.—«Beilage zur Namenforschung», Bd. XV, Hft. 2 Heidelberg, 1964
- Emenan M. B., 1956.—M. B. Emenan. Linguistic prehistory of India—TC, 1956, vol. V, N 7
- Enoki K., 1955 a.—K. Enoki. Sogdiana and the Hsiung-nu.—CAJ, vol. I, N 1, 1955
- Enoki K., 1955 b.—K. Enoki. The Origin of the White Huns or Hephthalites.—EW, VI, 1955, N 3
- Enoki K., 1958.—K. Enoki. The date of Kidārites.—«The Toyo Gakuhō (Reports of Oriental Library)», vol. XII, N 3, 1958
- Enoki K., 1959 a.—K. Enoki. On the nationality of the Epihthalites.—MDTB, N 18, Tokyo, 1959
- Enoki K., 1959 b.—K. Enoki. The Yüeh-shih-Scythians (Identify A Hypothesis)—ISHEWCC, 1959
- Ettlinhausen R., 1960.—R. Ettlinhausen. Bihrad.—EI, New ed., vol. I, 1960
- «Explorations in Turkestan», 1908.—«Explorations in Turkestan». Expedition of 1904. Prehistoric civilizations of Anau. Origins, growth, and influence of environment, Ed. by R. Pumpelly, vol. I-II. Washington, 1908.
- Flügel G., 1862.—G. Flügel. Mani seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus. Aus dem Führist des Abūfarāsch Muhammad ben Is-hak al-Warrāk bekannt unter dem Namen Ibn Abl Ja'kōb an-Nadīm. Leipzig, 1862
- Foucher A., 1931.—A. Foucher. L'art grécobouddhique du Gandhāra, 1905—1931. Paris, I, 1905; II/1, 1918; II/2, 1922; II/3, 1931
- Frye R. N., 1949.—R. N. Frye. Notes on the early coinage of Transoxiana. New York.—ANS, 1949
- Frye R. N., 1962.—R. N. Frye. The Heritage of Persia. London, 1962
- Gabain A. V., 1961.—A. V. Gabain. Der Buddhismus in Zentralasien.—HO, I, VIII, 2 Leiden-Kōln, 1961
- Gafurov B., 1957.—B. Gafurov. The rise and fall of Samanids. Paper for the XXIV International Congress of Orientalists, Moscow, 1957
- Gafurov B., 1959 a.—B. Gafurov. Nations in the Soviet Union. (Central Asia and Kazakhstan). New Delhi, Soviet Land Booklets, 1959
- Gafurov B., 1959 b.—B. Gafurov. The rise and fall of Samanids.—«Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses», München, 28. August bis 4. September 1957, Wiesbaden, 1959
- Gafurov B., 1961.—B. Gafurov. The solution of the national question in the USSR (Lecture delivered for the Diplomatic Corpus in Moscow at the Institute of Peoples of Asia of USSR Academy of Sciences on Oct., 12, 1961). Moscow, 1961.
- Gafurov B., 1966.—B. Gafurov. Das sowjetische Mittelasien. DA, Berlin, 1966, Jg. 11, Hf. 2
- Gafurov B., 1968.—B. Gafurov. Kushan civilization and world culture. Moscow, 1968. (International conference on the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period. Dushanbe, 1968)
- Gafurov B., 1970.—B. Gafurov. Kushan civilization and world culture.—«Kushan Studies in the USSR». Papers presented by the Soviet

- Scholars at the UNESCO Conference on history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan Period. Dushanbe, 1968. *Indian Studies*, March 31, 1970.
- Gauthiot R., 1914—1925.—R. Gauthiot. Essai de grammaire sogdienne. I. Phonétique. Paris, 1914—1923.
- Galerkina O., 1970.—O. Galerkina. On some miniatures retributed to Bilzad from Leningrad collections. *Urts orientalis*, v. VIII, 1970.
- Galerkina O., 1976.—O. Galerkina. Originalité et emprunts traditionnels dans la miniature de Vnaverranachre. *Arts Asiatiques*, t. XXXII, 1976.
- Gardin J. C., 1957.—J. C. Gardin. *Céramiques de Bactres*. Paris, 1957 (MDAFA, t. XV).
- Gardner M. A., 1878.—M. A. Gardner. A Catalogue of the Greek coins in the British Museum. The Seleucid Kings of Syria. London, 1878.
- Gardner P., 1886.—P. Gardner. The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum, London, 1886 (Catalogue of Indian coins in the British Museum).
- Geiger W., 1882.—W. Geiger. *Ostiranische Kultur in Altertum*. Erlangen, 1882.
- Geiger W., 1901.—W. Geiger. *Über das Jagnobi*—«Grundriss der Iranischen Philologie», 1/1. Strassburg, 1901.
- Gershevlitch I., 1954.—I. Gershevlitch. A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford, 1954.
- Gershevlitch I., 1959.—I. Gershevlitch. The Avestan hymn to Mithra. With an introd., transl., and comment. by I. Gershevlitch. Cambridge. The Univ. press, 1959.
- Gershevlitch I., 1964.—I. Gershevlitch. Zoroaster's own contribution.—*JNES*, vol. XXIII, N 1, 1964.
- Gershevlitch I., 1967.—I. Gershevlitch. Bactrian inscriptions and manuscripts.—*IF*, «Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft», 72. Bd. 1/2, Hft. Berlin, 1967.
- Ghirshman R., 1946.—R. Ghirshman. *Begram, Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans*. Le Caire, 1946 (MDAFA, t. XII).
- Ghirshman R., 1948.—R. Ghirshman. Les Chionites-Hephtalites. Le Caire, 1948 (MDAFA, t. XIII).
- Ghirshman R., 1954.—R. Ghirshman. *Village Perse-Acheménide*. Paris, 1954.
- Ghirshman R., 1957.—R. Ghirshman. La problématique de la chronologie des Kouchans.—*CHM*, vol. III, N 3, 1957.
- Ghirshman R., 1964.—R. Ghirshman. Le trésor de l'Oxus, les bronzes du Turistan et l'art médo.—«*Vorderasiatische Archäologie. Studies and Aufsätze* [Festschrift] A. Morrigat». Berlin, 1964, p. 88—94.
- Ghosh B. K., 1957.—B. K. Ghosh. Indo-Iranian relations.—«The history and culture of the Indian people. The Vedic Age», Gen. ed. R. C. Majumdar, 3-d impr., vol. I. London, 1957.
- Gibb H. A. R., 1923.—H. A. R. Gibb. The Arab conquests in Central Asia. London, 1923 («James G. Forlong Fund», vol. II).
- Glaesser G., 1965.—G. Glaesser. *Речення на: Б. А. Лигвичский, А. П. Окладников, В. А. Раван.*—*Древности Кабрак-Кумов.* Древняя история северного Таджикистана.—*EW*, N. S., vol. 15, N 3—4, 1965.
- Gonda I., 1960.—I. Gonda. *Die Religionen Indiens*. I. Veda und älterer Hinduismus. Stuttgart, 1960.
- Göbl R., 1957.—R. Göbl. Die Münzprägung der Kusan, von Vima Kadphises bis Bahram IV.—*Althelm F. und Stechl R. Finanzgeschichte der Spätantike*. Frankfurt am Main, 1957.
- Göbl R., 1960.—R. Göbl. Roman patterns for Kushana coins.—*JNSI*, vol. XXII, 1960.
- Göbl R., 1964.—R. Göbl. Zwei neue Termini für ein zentrales Datum der Alten Geschichte Mittelasiens, des Jahr I des Kusankönige Kaniska.—«*Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreich Akademie der Wissenschaften*», 1964.
- Göbl R., 1967.—R. Göbl. *Dokumente zur Geschichte der iranischen*

- Hunnen in Bactrien und Indien. Bd. I—IV. Wiesbaden, 1967
- Göbl R., 1968.—R. Göbl. Numismatic evidence relating to the date of Kaniska.—«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the PDE Compressor Free Version London, 20—22 April 1960, ed. by A. L. Basham. Leiden, 1968
- Gray B., 1961.—B. Gray. La peinture Persane. Genève, 1961
- Grohmann A., 1954.—A. Grohmann. Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde. I. Bd. Einführung. Praha, 1954 (Monografie Archivu Orientálního, vol. XIII) (na obo.—1955)
- Grousset R., 1944.—R. Grousset. Le conquérant du monde. Paris, 1944
- Gutschmid A., 1888.—A. Gutschmid. Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Großen bis zum Untergang der Arsaciden. Tübingen, 1888
- Hackin J., Hackin R., 1939.—J. Hackin, R. Hackin. Recherches archéologiques à Bégram—MDAFA, t. IX. Paris, 1939
- Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamelin P., 1954.—J. Hackin, R. Hackin, J. Carl, R. Hamelin. Nouvelles recherches archéologiques à Bégram (ancienne Kapicé) (1938—1940)—MDAFA, t. XI. Paris, 1954
- Haloun G., 1937.—G. Haloun. Zur Oe-Isi Frage—ZDMG, Bd. 91, N. F., Bd. 16, 1937
- Harmatta J., 1960.—J. Harmatta. Cusanice.—AOH, vol. XI. Budapest, 1960
- Harmatta J., 1965.—J. Harmatta. Minor Bactrian inscriptions.—AAH, vol. XIII/1—2, 1965
- Hansen O., 1951.—O. Hansen. Die Berliner Hephtaliten-Fragmente.—«F. Altheim. Aus Spätantike und Christentum». Tübingen, 1951
- Harmatta J., 1951.—J. Harmatta. The golden Bow of the Huns. Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1951, t. I, fasc. 1—2
- Hauschild R., 1962.—R. Hauschild. Über die frühesten Arier im Alten Orient. Berlin, 1962
- Hausig H. W., 1955.—H. W. Hausig. Die Quelle über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren.—CAI, vol. II, pt. 1, 1956
- Hawkes J. and Wolley L., 1963.—J. Hawkes and L. Wolley. Prehistory and the beginnings of civilization. London, 1963 (History of mankind. Cultural and scientific development, vol. I)
- Henning W. B., 1940.—W. B. Henning. Sogdica. London, 1940 («James G. Forlong Funds, vol. XXI)
- Henning W. B., 1944.—W. B. Henning. Warucan—Sah.—JGIS, vol. XI, N 2. Calcutta, 1944 («Sir Marc Aurel Stein Memorial Number, part. II)
- Henning W. B., 1945.—W. B. Henning. Sogdian tales.—BSOAS, vol. IX, pt. 3, 1945
- Henning W. B., 1946.—W. B. Henning. The Sogdian texts of Paris.—BSOAS, vol. XI, pt. 4, 1946
- Henning W. B., 1948.—W. B. Henning. The date of the Sogdian ancient letters.—BSOAS, vol. XII, N 3—4, 1948
- Henning W. B., 1951.—W. B. Henning. Zoroaster, politician or witch—doctor? Oxford, 1951
- Henning W. B., 1956.—W. B. Henning. «Surkh-Kotal».—BSOAS, 1956, vol. XVIII, pt. 2
- Henning W. B., 1958.—W. B. Henning. Mitteliranisch.—«Handbuch der Orientalistik», I, Bd. IV. Leiden—Köln, 1958
- Henning W. B., 1960.—W. B. Henning. The Bactrian inscription.—BSOAS, vol. XXIII, (part. I), 1960
- Henning W. B., 1962.—W. B. Henning. A Bactrian seal-inscription.—BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Henning W. B., 1965a.—W. B. Henning. A Sogdian God.—BSOAS, vol. XXVIII, pt. 2, 1965
- Henning W. B., 1965b.—W. B. Henning. Surkh-Kotal und Kaniska.—ZDMG, Bd. 115, 1965, Hft. 1
- Herrman A., 1914.—A. Herrman. Afs Geographie des unteren Oxusgebiets.—«Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen». Philologisch-historische Klasse, N. F., Bd. XV, N 4. Berlin, 1914
- Herrman [A.], 1920.—[A.] Herrman

- Sakal.—RE, Zweite Reihe, Hdbd. 2, 1920
- Herrman A., 1938.—A. Herrman, Das Land der Seide und Tibet im Lichte der chines. Literatur, 1938. (Quellen und Forschungen zur Geschichte und Völkerkunde, Bd. 1)
- Hertzberg G. F., 1875.—G. F. Hertzberg, Die asiatische Feldzüge Alexanders des Grossen, T. I—II. Halle, 1876 (Jugend-Bibliothek des Griechischen im Deutschen Altherthum, hrsg. von Dr. E. A. Eckstein, Bd. 7, 8, 9)
- Herzfeld E., 1930.—E. Herzfeld, Kushano-Sasanian coins.—MASI, N 88. Calcutta, 1930
- Herzfeld E., 1935.—E. Herzfeld, Archaeological history of Iran. London, 1935. (The Swedish lectures of the British Academy, 1934)
- Herzfeld E., 1941.—Herzfeld, Iran in the Ancient East. Archaeological studies presented in the Lowell lectures at Boston London—New York, 1941
- Herzfeld E., 1947.—E. Herzfeld, Zoroaster and his world, vol. I—II. Princeton, 1947
- Herzfeld E., 1948.—E. Herzfeld, Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948 (Die Ausgrabungen von Samarra, Bd. VI)
- Hinz W., 1936.—W. Hinz, Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden.—ZDMG, Bd. 90 (N. F., Bd. 15), 1936
- «Historians», 1962.—«Historians of the Middle East». Ed. by B. Lewis and P. M. Holt. London—New York—Toronto, 1962 (Historical writing of the peoples of Asia)
- «History of Technology», 1957. Ed. by Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall. Vol. 1. From early times to fall of ancient empires. Oxford, 1957; vol. 2. The Mediterranean civilizations and the middle ages c. 700 B. C. to c. A. D. 1500. Oxford, 1957
- Hodgson M. G. S., 1955.—M. G. S. Hodgson, The order of assassins: the struggle of the early Nizari Isma'ilis against the Islamic world. The Hague, 1955
- Hodgson M. G. S., 1968.—M. G. S. Hodgson, The Isma'ili state.—«The Cambridge history of Iran, vol. 5. The Seljuq and Mongol periods». Ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Humbach H., 1959.—H. Humbach, Die Gathas des Zarathustra, Bd. I—II. Heidelberg, 1959
- Humbach H., 1961.—H. Humbach, Bestattungsformen im Videvat.—ZVSIGS, 77, Bd., 1/2 Hft. Göttingen, 1961
- Ingholt H., 1954.—H. Ingholt, Parthian sculptures from Hafra, Orient and Hellas in art and religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1954, July)
- Jackson W., 1928.—W. Jackson, Zoroastrian Studies the Iranian religion and various monographs. New York, 1928, XXXIII (Columbia University Indo-Iranian series)
- Jayaswal K. P., 1928.—K. P. Jayaswal Historical data in the Gargasaṃhitā and the Brahman empire.—JBORS, vol. XIV, 1928
- Junge J., 1939.—J. Junge, Saka-Studien. Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike. Leipzig, 1939 (Klio, Beiheft 4, I, Neue Folge Hft. 28)
- Kafesoglu L., 1956.—L. Kafesoglu, Harezmsâhlar devlâti tarihî 485—617 (1092—1229) Ankara, 1956
- Klaproth J., 1826.—J. Klaproth, Tableaux historiques de l'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours; accompagnés de recherches historiques et ethnographiques sur cette partie du monde. Paris—London—Stuttgart—Gotta, 1826
- Kilma O., 1957.—O. Kilma, Mazdak, Geschichte einer sozialen Bewegung im Sassanidischen Persien. Praha, 1957
- Konow S., 1933.—S. Konow, Notes on Indo-Scythian chronology.—JH, vol. XII, pt. 1, Madras, 1933
- Kurat A. N., 1948.—A. N. Kurat, Kutaybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'ta Zabıtı.—«Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi», c. VI, 1948, N 4
- «Kufadgu biligi», 1947, 1959.—I. Metin, İstanbul, 1947; II. Tercümi, Ankara, 1959.
- Lahiri Q. N., 1957.—Q. N. Lahiri, When did Demetrius invade India?—IHQ, vol. XXXIII, 1957
- Lahiri A. N., 1965.—A. N. Lahiri, Cor-

- pus of Indo-Greek coins. Calcutta, 1965.
- Lambton A. K. S., 1967.—A. K. S. Lambton. The evolution of the iqta' in mediaeval Islam. *PDF Compressor Free Version* 1967
- Lambton A. K., 1969.—A. K. Lambton. Landlord and peasant in Persia.—A Study of Land Tenure and Land Revenue. Administration, 2-ed. Oxford, 1969
- Lazszo Gu., 1951.—Gu. Laszlo. The signification of the Hun golden Bow (Contribution to the structure of the Hun Nomad Empire). Acta archaeologica Academiae Orientalium Hungaricae, Budapest, 1951, t. T. fase. 1—2.
- Laufer B., 1919.—B. Laufer. Sino-Iranica, Chinese contributions to the history of civilizations in Ancient Iran, with special reference to the history of cultivated plants and products. Chicago, 1919.—MNH, publication 201, Anthropological series, vol. XV, N 3
- Lazard C., 1967.—C. Lazard. Abu-e Muaddad i Balhi.—Lodname ye-zan, Pafka, Prague, 1967.
- Leakey I. S. B., 1951.—I. S. B. Leakey. Olduvai Gorge. Cambridge, 1951
- Lewis B., 1937.—B. Lewis. The Islamic guilds.—EHR, 1937.
- Lewis B., 1966.—B. Lewis. The Assassins. London, 1966
- Litvinsky B. A., 1968.—B. A. Litvinsky, Outline history of Buddhism in Central Asia. Moscow, 1968
- Lockhart L., 1938.—L. Lockhart. Nadir shah. Critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938
- Lohutzen-de Leeuw J. E. van, 1949.—J. E. Lohutzen-de Leeuw van. The «Scythians» period. An approach to the history, art, epigraphy and palaeography of the North India from the 1st century B. C. to the 3 century A. D. Leiden—Brill, 1949
- Lokkegaard F., 1950.—Lokkegaard. Islamic Taxation in the Classic Period. Copenhagen, 1950
- Lozinski B. P., 1959.—B. P. Lozinski. The original homeland of the Parthians.—S. Gravenhage, 1959
- Lowick N. M., 1965.—N. M. Lowick. Some countermarked coins of the Shaybanids and early Meghuls.—JNSI, vol. XXVII, part II, 1965
- Lowick N. M., 1966.—N. M. Lowick. Shaybanid silver coins.—NC, ser. VII, vol. VI, 1966
- Mac Dowall D. W., 1960.—D. W. Mac Dowall. The weight standards of the gold and copper coinages of the Kushana dynasty from Vima Kadphises to Vasudeva.—JNSI, vol. XXII, 1960.
- Maenchen-Helfen O., 1945.—O. Maenchen-Helfen. The Yueh-Chih problem re-examined.—JAOS, vol. 65, 1945, N 2
- Maenchen-Helfen O., 1959.—O. Maenchen-Helfen. The ethnic name—Hun.—«Studia Serica Bernard Karlgren dedicata», Copenhagen, 1959
- Makdisi C., 1961.—S. Makdisi. Muslim institutions of learning in eleventh century Baghdad.—BSOAS, vol. XXIV, pt. I, 1961
- Majumdar R. C., 1951.—R. C. Majumdar. The age of imperial unity. Bombay, 1951
- Majumdar, 1952.—Majumdar. The history and culture of the Indian people. Gen. ed. A. C. Majumdar. Assistant ed. A. D. Pusaker, vol. 1—2, London, Allen de Unwin, 1952
- Majumdar R. C., 1954.—R. C. Majumdar. The expansion and consolidation of the empire.—«The Classical ages. Bombay, 1954 (The history and culture of the Indian people, vol. III)
- Margabandhi C., 1965.—C. Margabandhi. Trade contacts between western India and the Greco-Roman world in the early centuries of the Christian era.—JESHO, vol. VII, pt. III, 1965
- Maricq A., 1958.—A. Maricq. La grande inscription de Kaniska et Yeto-fokharien-l' ancienne langue de la Bactriane.—JA, t. CCXCVI, N 4, 1959
- Markoff A., 1891.—A. Markoff. Rêgiste général des manuels orientales. Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Etrangères, vol. VII. SPb, 1891
- Marquart J., 1901.—J. Marquart. Eransahr nach der Geographie des

- Iranische Nationaleros, Aufl. 2. Des im Grundriss der iranischen Philologie erschienen Beitrages. Berlin — Leipzig, 1920
- Nyberg H. S., 1938. — H. S. Nyberg. Die Religionen des alten Iran. Leipzig, 1938. — MVAG, Bd. 43
- Olmstead A. F., 1959. — A. F. Olmstead. History of the Persian Empire (Achaemenid period). Second Impression. Chicago-Illinois, 1959
- Parker B. and Dubberstein W. H., 1956. — B. Parker and W. H. Dubberstein. Babylonian chronology 626 B. C. — A. D. 75. Providence, 1956
- Parpola A., Koskenlomi S., Parpola S., Aalto P., 1969. — A. Parpola, S. Koskenlomi, S. Parpola, P. Aalto. Decipherment of the Proto-Dravidian inscriptions of the Indus civilization. A first announcement. Copenhagen, 1969 (SIAS, Special publication, N 1)
- Pelliot P., 1916. — P. Pelliot. Le «Cha tchéoutou fou You kings» et la colonie sogdienne de la région du Lob-Nor. — JA, XI, Ser., vol. VII, N 1, 1916
- Pelliot P., 1934. — P. Pelliot. Tokharien ou Routhéen. — JA, t. CCXXIV, 1934
- Petech L., 1950. — L. Petech. Northern India according to the Shui-Ching-Chu. Roma, 1950 (Seria Orientale Roma, II)
- Petrushevsky I. P., 1968. — I. P. Petrushevsky. The socio-economic condition of Iran under the II—Khana. — «The Cambridge History of Iran», vol. 5. The Saliug and Mongol periods, ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Piggott S., 1952. — S. Piggott. Prehistoric India to 1000 B. C. (Reprinted). Harmondsworth, Middlesex, 1952
- [Pope, 1958]. — Pope. A survey of Persian art, from prehistoric times to the present. Ed. by A. U. Pope, vols. I—IX. London — New York, 1938—1939. Printed in England. Index vol. comp. by T. Besterman, 1958
- Pritsak O., 1950. — O. Pritsak. Karachanidische Streitfragen 1—4. — «Oriens», vol. III, N 2, 1950
- Pritsak O., 1951. — O. Pritsak. Von den Karluk zu den Karachaniden. — ZDMG, Bd. 101, 1951
- Pritsak O., 1953. — O. Pritsak. Die Karachaniden. — DI, Bd. 30. Berlin, 1953
- Pritsak O., 1953 a. — O. Pritsak. Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu. — «60 dogum yili münasebetiye Fuad Köprülü armaganı. Mélanges Fuad Köprülü». Istanbul, 1953
- Pritsak O., 1955. — O. Pritsak. Qura studie zur Türkischen Rechtsymbolik. — ZVFA, Dan Ayribasım. Istanbul, 1955
- Pulleyblank E. G., 1952. — E. G. Pulleyblank. A sogdian colony in inner Mongolia. — «Young Pao», vol. XLI, 4—6. London, 1952
- Pulleyblank E. G., 1952. — E. G. Pulleyblank. The consonantal system of Old Chinese. — AM, N. S., vol. IX, pt. 1, 1952
- Pulleyblank E. G., 1956 a. — E. G. Pulleyblank. Chinese and Indo-Europeans. — IRAS, 1956, N 1—2
- Pulleyblank E. G., 1956—1958. — E. G. Pulleyblank. Chinese evidence for the date of Kanishka. — «Bharati, BCI, X—XI. Central Asia Numbers». Banaras, 1956—1958
- Pulleyblank E. G., 1970. — E. G. Pulleyblank. The Wu-sun and Sakas and the Yüehchih migration. — BSOAS, vol. XXXIII, pt. 1, 1970
- Puri B. N., 1955. — B. N. Puri. India under the Kushanas. Bombay, 1955
- Ranov V. A., 1978. — V. A. Ranov. The Paleolithic Industries of the Central Asia. A Revision IX' Congress UTSPP, Loc. VII. Putiraque, Hicc, 1978.
- Rapson E. J., 1922. — E. J. Rapson. The Cambridge history of India, vol. I. Ancient India, ed. by E. J. Rapson. Cambridge, 1922
- Rawlinson G., 1873. — G. Rawlinson. The sixth great oriental monarchy or the geography, history and antiquities of Parthia. London, 1873
- Rawlinson H. G., 1912. — H. G. Rawlinson. Bactria. The history of a forgotten empire. London, 1912 (Probshain's oriental ser., vol. 6)
- Rawlinson H. G., 1926. — H. G. Rawlinson. Intercourse between India and the Western World from the

- Pa. Moses. Xorenac'i. Berlin, 1901 (AKGWG, N. F., Bd. III, N 2)
- Marquart J., 1895, 1896, 1905.—J. Marquart. Untersuchungen zur Geschichte von Eran.—*Philologus*, Bd. 54 (N. F., Bd. 8). Göttingen, 1895; Bd. 55 (N. F., Bf. 9), Göttingen, 1896; Zweites Heft (Schluss)—Sonderdruck aus dem *«Philologus»*, Supplementband, X, Hft. 1. Leipzig, 1905
- Marquart J., 1907.—J. Marquart. Untersuchungen zur Geschichte von Eran II.—*«Philologus»*, Supplementband, X, Hft. 1, Leipzig, 1907
- Marquart J., 1938.—J. Marquart. Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. Leiden, 1938
- Marshall J., 1956.—J. Marshall. Taxila. An illustrated account of archaeological excavations. Carried out at Taxila under the orders of the government of India between the years 1913—1934, vol. 1—III. Cambridge University press, 1956
- Martin M., 1939.—M. Martin. Coins of Kidara and the little Kushans.—*JASB*, pt. III, 1939, N 2
- Moravesik G., 1958.—G. Moravesik. Die Indo-Arier im Alten Orient. Wiesbaden, 1966
- McGovern W. M., 1939.—W. M. McGovern. The Early Empires of Central Asia. New York, 1939
- Meyer Ed., 1925.—Ed. Meyer. Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien. Berlin, 1925 (Kunst und Altertum. Alte Kulturen im Lichte neuer Forschung, Bd. V.)
- Minorsky V., 1934.—V. Minorsky. Esquisse d'une histoire de Nadir-Chah. Paris, 1934
- Mohammad Ali, 1957.—Ali Mohammad. Aryana or ancient Afghanistan. (Kabul, 1957).—*«Historical Society of Afghanistan»*, N 47
- Morgan J., 1923—1936.—J. Morgan. Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen âge, t. 1. Paris, 1923—1936
- Moravesik G., 1958.—G. Meravesik. Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II, 2 Aufl., Bd. 1—2. Berlin, 1958
- Moscatti S., 1949—1950.—S. Moscati. Studi su Abu Muslim.—*«Rendiconti dell' Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche»*, VIII/4—5, 1949—1950
- Movius H. L., 1944.—H. L. Movius. Early man and pleistocene stratigraphy in Southern and Eastern Asia.—*PPMHU*, vol. XIX, N 3, 1944
- Movius H. L., 1953.—H. L. Movius. Palaeolithic and mesolithic sites in Soviet Central Asia.—*«Proceedings of the American Philosophical Society»*, vol. 97. Philadelphia, 1953, N 4
- Movius H. L., 1953 a.—H. L. Movius. The Mousterian cave of Teshik-Tash, Southeastern Uzbekistan, Central Asia.—*ASPR*, Bulletin 17, 1953
- Mukherjee B. N., 1967.—B. N. Mukherjee. The Kushans genealogy. Calcutta, 1967 (Studies in Kushana genealogy and chronology, vol. I. Calcutta Sanskrit Research Series, N LIX. Studies, N 38)
- Müller T. W. K., 1918.—T. W. K. Müller. Toxri und Kuisan (Kūsān).—*SPAW*. Philosophisch-historische Klasse, XXVIII. Berlin, 1918.
- Narain A. K., 1962.—A. K. Narain. The Indo-Greeks. Oxford, 1962
- Narain A. K., 1968.—A. K. Narain. The Date of Kaniska.—*«Papers on the date of Kaniska submitted to the conference on the date of Kaniska, London, 20—22 April, 1960, Ed. by A. L. Basam. Leiden, 1968»*
- Nazim M., 1931.—M. Nazim. The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna. Cambridge, 1931
- Nasir al-Din Tusi, 1940.—Nasir al-Din Tusi. M. Minovsky and V. Minorsky.—*Nasir al-Din Tusi on finance*.—*BSOS*, vol. X, 1940, pt. 3
- Newell E. T., 1938.—E. T. Newell. The coinage of the Eastern Seleucid mints from Seleucid I to Antiochus III. New York, 1938
- Nielsen D., 1927.—D. Nielsen. Handbuch der altarabischen Altertumskunde. In Verbindung mit F. Hommel und N. Rhodokanakis, mit Beiträgen von A. Grohmann und E. Littmann hrsg. von D. Nielsen, I. Paris—Kopenhagen—Leipzig, 1927
- Nöldeke Th., 1920.—Th. Nöldeke. Das

- Iranische Nationalepos, Aufl. 2. Des im Grundriss der iranischen Philologie erschienen Beitrages. Berlin—Leipzig, 1920
- Nyberg H. O., 1920. Die Religionen des alten Irans. Leipzig, 1938.—MVAG, Bd. 43
- Olmstead A. F., 1959.—A. F. Olmstead, History of the Persian Empire (Achaemenid period). Second Impression. Chicago-Illinois, 1959
- Parker R. and Dubberstein W. H., 1956.—R. Parker and W. H. Dubberstein. Babylonian chronology 626 B. C.—A. D. 75. Providence, 1956
- Parpola A., Koskenniemi S., Parpola S., Aalto P., 1963.—A. Parpola, S. Koskenniemi, S. Parpola, P. Aalto. Decipherment of the Proto-Dravidian inscriptions of the Indus civilization. A first announcement. Copenhagen, 1969 (SIAS, Special publication, N 1)
- Pelliot P., 1916.—P. Pelliot. Le «Cha-tcheoutou fou t'ou kings et la colonie sogdienne de la region du Lob-Nor.—JA, XI, Ser., vol. VII, N 1, 1916
- Pelliot P., 1934.—P. Pelliot. Tokharien ou Koutchéen.—JA, t. CCXXXIV, 1934
- Petech L., 1950.—L. Petech. Northern India according to the Shih-Ching-Chu. Roma, 1950 (Seria Orientale Roma, II)
- Petrushevsky I. P., 1968.—I. P. Petrushevsky. The socio-economic condition of Iran under the Il-Khans.—«The Cambridge History of Iran», vol. 5. The Saljuq and Mongol periods, ed. by J. A. Boyle. Cambridge, 1968
- Piggott S., 1952.—S. Piggott. Prehistoric India to 1000 B. C. (Reprinted). Harmondsworth, Middlesex, 1952
- [Pope, 1958].—Pope. A survey of Persian art, from prehistoric times to the present. Ed. by A. U. Pope, vols. I—IX. London—New York, 1938—1939. Printed in England. Index vol. comp. by T. Besterman, 1958
- Pritsak O., 1950.—O. Pritsak. Karachanidische Streitfragen 1—4.—«Oriens», vol. III, N 2, 1950
- Pritsak O., 1951.—O. Pritsak. Von den Kariuk zu den Karachaniden.—ZDMG, Bd. 101, 1951
- Pritsak O., 1953.—O. Pritsak. Die Karachaniden.—DI, Bd. 30, Berlin, 1953
- Pritsak O., 1953 a.—O. Pritsak. Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu.—«60 dogum yili mu-nasebetiyle Fuad Köprülü armaganı. Mélanges Fuad Köprülü», Istanbul, 1953
- Pritsak O., 1955.—O. Pritsak. Qara studie zur Türkischen Rechtsymbolik.—ZVFA, Dan Ayribasım. Istanbul, 1955
- Pulleblank E. G., 1952.—E. G. Pulleblank. A sogdian colony in inner Mongolia.—«Toung Pao», vol. XLI, 4—6, London, 1952
- Pulleblank E. G., 1962.—E. G. Pulleblank. The consontantal system of Old Chinese.—AM, N. S., vol. IX, pt. 1, 1962
- Pulleblank E. G., 1966 a.—E. G. Pulleblank. Chinese and Indo-Europeans.—JRAS, 1966, N 1—2
- Pulleblank E. G., 1966—1968.—E. G. Pulleblank. Chinese evidence for the date of Kanishka.—«Bharati. BCI, X—XI. Central Asia Numbers», Banaras, 1966—1968
- Pulleblank E. G., 1970.—E. G. Pulleblank. The Wu-sun and Sakas and the Yüehchih migration.—BSOAS, vol. XXXIII, pt. 1, 1970
- Parl B. N., 1965.—B. N. Parl. India under the Kushanas. Bombay, 1965
- Ranov V. A., 1976.—V. A. Ranov. The Paleolithic Industries of the Central Asia. A Revision IX' Congress UTSP, Loc. VII. Putiraque, Hice, 1976.
- Rapson E. J., 1922.—E. J. Rapson. The Cambridge history of India, vol. I. Ancient India, ed. by E. J. Rapson. Cambridge, 1922
- Rawlinson G., 1873.—G. Rawlinson. The sixth great oriental monarchy or the geography, history and antiquities of Parthia. London, 1873
- Rawlinson H. G., 1912.—H. G. Rawlinson. Bactria. The history of a forgotten empire. London, 1912 (Probshain's oriental ser., vol. 6)
- Rawlinson H. G., 1926.—H. G. Rawlinson. Intercourse between India and the Western World from the

- earliest times to the fall of Rome, Sec. ed. Cambridge, 1926
- Reichelt H., 1931.—H. Reichelt. Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museum, Bd. II. Heidelberg, 1931
- Rieu Ch., 1879—1883.—Ch. Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, vol. I—III. London, 1879—1883
- Ringbom L.—I., 1957.—L.—I. Ringbom. Zur Iconographie der Göttin Ardi Sura Anahita, Abo, 1957 («Acta Academiae Aboensis Humaniora», XXIII, 2)
- Rosen V., 1877.—V. Rosen. Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des Affaires Étrangères, I. Les Manuscrits arabes. SpB., 1877
- Rosen V., 1881.—I. Rosen. Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique. Première livraison. SpB., 1881
- Rosenfeld J. M., 1967.—J. M. Rosenfeld. The dynastic arts of the Kushanas. Berkeley—Los Angeles, 1967
- Rostovtzeff M., 1953.—M. Rostovtzeff. The social and economic history of the hellenistic world, vols. I—II. Oxford, 1941; Sec. ed. (with additions and corrections by P. M. Fraser), vols. I—III. Oxford, 1953
- Ruben W., 1957.—W. Ruben. Die Lage der Sklaven in der altindischen Gesellschaft. Berlin, 1957
- Ryckmans J., 1964.—J. Ryckmans. La Chronologie es rois de Saba et du-Roydan. Istanbul, 1964 (PIHANS, XVI)
- Rypka J., 1963.—J. Rypka. Dejiny perské a tédzické literatury. Druhé, prepracované a rozšírené vydání. Za redakce J. Rypky napsali O. Klima, J. Rypka, V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Marek, J. Cejpek. Praha, 1963
- Rypka J., 1968.—J. Rypka. History of Iranian literature. Written in collaboration with O. Klima, V. Kubickova, F. Tauer, J. Becka, J. Cejpek, J. Marek, I. Hebek and J. T. P. Bruijn. Ed. by K. Jahn. Dordrecht, 1968
- Sadighi G. H., 1938.—G. H. Sadighi. Les mouvements religieux iraniens au II-e et au III-e siècles de l'Hégire. Paris, 1938
- Sankalia N. D., 1963.—N. D. Sankalia. New light on the Indo-Iranian or Western Asiatic relations between 1700 B. C.—1200 B. C. «Actibus Asiae», vol. 26, 1963
- Sarton G., 1962.—G. Sarton. Introduction to the history of science. Vol. I. From Homer to Qmar Kbayyami; vol. II, pt. 1—2. From Kabis ben Ezra to Roger Bacon; vol. III, pt. 1—2. Science and learning in the fourteenth century. Baltimore, 1962 (reprinted)
- Sastri K. N., 1956.—K. N. Sastri. New light on the Indian civilization, vol. II. Delhi, 1956
- Sauvaget J., 1965.—J. Sauvaget. Introduction to the history of the Muslim East. A bibliographical guide. Based on the sec. ed. as recast by C. Cahen. Berkeley and Los Angeles, 1965
- Scerrato U., 1959.—U. Scerrato. The first two excavation campaigns at Chazni, 1957—1958.—EW, N. S., X, 1959
- Schafer E. H., 1963.—E. H. Schafer. The golden peaches of Samarkand. A study of Tang exotics. Berkeley and Los Angeles, 1963
- Schlumberger D., 1949.—D. Schlumberger. La prospection archéologique de Bactres.—«Syria», t. XXVI, 1949
- Schlumberger D., 1953.—D. Schlumberger. L'argent grec dans l'empire Achéménide.—Paris, 1953 (MDAFA, t. 14)
- Schlumberger D., 1960.—D. Schlumberger. Descendants non méditerranéens de l'art grec.—«Syria», t. XXXVII, 1960
- Schlumberger D., 1964.—D. Schlumberger. The excavations at Surkh Kolat and the problem of hellenism in Bactria and India.—Reprinted from «Proceedings of the British Academy», vol. XLVII. London, 1964
- Schlumberger D., 1966.—D. Schlumberger. Ai Khanoum, une ville hellénistique en Afghanistan.—CRAI (BL), Janvier—Juin, 1966
- Schlumberger D., Robert L., 1958.—D. Schlumberger, L. Robert. Dupont-Sommer A., Beaveniste E. Une bilingue gréco-araméenne d'Araka.—JA, t. CXXLI, N 1, 1958
- Schmidt H., 1908.—H. Schmidt. Archæological excavations in Anan

- and Old Merv.—«Explorations in Turkestan. Expedition of 1904. Pre-historic civilizations of Anau. Origins, growth, and influence of environments.» Ed. by G. G. H. S. P. Vol. I. Washington, 1908
- Schmidt E. F., 1953—1959.— E. F. Schmidt. Persepolis. vols. I—II. Chicago, 1953—1959 (The University of Chicago Oriental Institute publications, vol. LXVIII—LXIX)
- Schroeder L., 1923.— L. Schroeder. Aische Religion, Bd. I. Leipzig, 1923
- Schwartz F., 1905.— F. Schwartz. Alexander des Grossen Feldzüge in Turkestan. Zweite Auflage. Stuttgart, 1905
- Serjeant R., 1945.— R. Serjeant. Material for a history of Islamic textiles up to the Mongol conquest.—AI, vol. IX—XVI, vol. XI—XII. Ann Arbor, 1945
- Sergin F., 1967.— F. Sergin. Geschichte der arabischen Schriftums. Bd. I. Leiden, 1967
- Shiratori K., 1928.— K. Shiratori. A study on Su-f'e, or Sogdiana.— MD TB, 1928, N 2
- Simonetta A. M., 1958.— A. M. Simonetta. A new essay on the Indo-Greeks. The Saka and the Pahlavas.—EW, vol. IX, 1958, N 3
- Sircar D. C., 1953.— D. C. Sircar. The Kushans. The age of Imperial unity. Bombay, 1953.—«The history and culture of the Indian peoples», v. II
- Sircar D. C., 1960.— D. C. Sircar. The Kanishka era — JIH, vol. XXXVIII, pt. I. Trivandrum, 1960
- Sircar D. C., 1965.— D. C. Sircar. Indian epigraphy. Delhi, 1965
- Smith V. A., 1905.— V. A. Smith. Catalogue of the coins in the Indian Museum Calcutta, including the Cabinet of the Asiatic Society of Bengal, vol. I. Oxford, 1906
- Smith S., 1924.— S. Smith. Babylonian historical texts relating to the capture and downfall of Babylon. London, 1924
- Sourdél D., 1959, 1960.— D. Sourdél. Le vizirat 'Abbaside de 749 à 936 (132 à 324 de l'Hégire), vol. I—II. Damas, 1959—1960
- Spiegel F., 1871.— F. Spiegel. Eräni-sche Alterthumskunde, Bd. I, Geographie, ethnographie und älteste Geschichte. Leipzig, 1871
- Sprengling M., 1953.— M. Sprengling. Third century Iran. Sapor and Kartir. Chicago, 1953
- Spuler B., 1952.— B. Spuler. Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben zwischen der arabischen und der seldschukischen Eroberung 633 bis 1055. Wiesbaden, 1952 (AWL Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Bd. II)
- Spuler B., 1955.— B. Spuler. Die Mongolen in Iran. Berlin, 1955
- Spuler B., 1968.— B. Spuler. Handbuch der Orientalistik. Abt. I, Bd. IV. Iranistik. Abschn. 2. Literatur, Lief. 1. Leiden, 1968
- Stagou G., 1969.— G. Stagou. Excavation near Ghralgal (1968) and chronological sequence of proto-historical cultures in Swat valley.—EW, vol. 19, N 1—2, 1969
- Stavisky B., 1960.— B. Stavisky. Notes of gem-seals with Kushana cursive inscription in the collection of the State Hermitage.—JNSI, vol. XXII, 1960
- Stchoukine I., 1954.— I. Stchoukine. Les peintures des manuscrits Timûrides. Paris, 1954 (Institut Français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, t. LX)
- Stein A., 1887.— A. Stein. Zoroastrian deities on Indo-Scythian coins.—OBR, vol. I, N 10, 1887
- Stein A., 1907.— A. Stein. Ancient Khotan. Detailed report of archaeological explorations in Chinese Turkestan, vols. I—II. Oxford, 1907
- Stein A., 1928.— A. Stein. Innermost Asia. Detailed report of explorations in Central Asia, Kansu and Eastern Iran. Carried out and described... A. Stein, vols. I—III. Oxford, 1928
- Stern S. M., 1961—1962.— S. M. Stern. Isma'ilis and Qarmatians.—LEI, 1961—1962
- Storey C. A., 1927—1958.— C. A. Storey. Persian literature.—A bio-bibliographical survey, vol. I—II. London, 1927—1958
- Tarn W., 1950.— W. Tarn. Alexander the Great. Cambridge, vol. I. Narrative, 1948; vol. II. Sources and studies, 1950

- Tarn W. W., 1951.—W. W. Tarn. The Greeks in Bactria and India. Ed. II. Cambridge, 1951
- Tavadia PDF Compressor Free Version.
Tavadia, 1925.—Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier. Leipzig (Iranische Texte und Hilfsbücher, Nr. 2)
- Terra H. de and Paterson T. T., 1939.—H. de Terra and T. T. Paterson. Studies on the Ice age in India and associated human cultures. Washington, 1939 (Carnegie Institution of Washington, publication, N 493)
- Teufel F., 1932.—F. Teufel. Vorbericht über die edition des Zafarnama von Nizām Saml und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's.—AOZ, vol. IV, 1932
- Tcherikower V., 1927.—V. Tcherikower. Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit. Leipzig, 1927 (Philologus, Suppl. XIX, Hft. 1)
«The Yakataka-Gupta age (circa 200—550 A. D.)», ed. by R. Gh. Majumdar, A. S. Altekar. Banaras, 1954
«The Vedic age. History and culture of the Indian peoples», vol. I. Bombay, 1950
- Thieme P., 1938.—P. Thieme. Der Fremdling in Egvēda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte ari, arya, aryanan und arya. Leipzig, 1938
- Thompson S., 1955.—S. Thompson. Motif-Index of folk literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables... Rev. and enl. ed. by S. Thompson. Bloomington. Indiana University press, vol. I, 1955
- Tibawi A. L., 1962.—A. L. Tibawi. Origin and character of al-madrasah.—BSOAS, vol. XXV, pt. 2, 1962
- Tomaschek W., 1877.—W. Tomaschek. Centralasiatische Studien. Sogdiana. Wien, 1877 (Sitz. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, «Phil.—Hist. Klasse». Bd. LXXXVII)
- Tomaschek W., 1896.—W. Tomaschek. Baktrinae Baktrianoi.—RE, Bd. II. Hlbd. 4, 1896
- Treyer C., 1934.—C. Treyer. Terracottas from Afrasiab. Moscow—Leningrad, 1934
- Tritton A. S., 1957.—A. S. Tritton. Materials on muslim education in the middle ages. London, 1957
- Unvala G. M., 1925.—G. M. Unvala. Observations on the religion of the Parthians. Benbay, 1925
- Vasmer R., 1925.—R. Vasmer. Beiträge zur muhammadanischen Münzkunde.—NZ, 58, 1925
- Vasmer R., 1930.—R. Vasmer. Zur Münzkunde der Qarahaniden—Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Jg. XXXIII, abt. II, Berlin, 1930
- Vogel J. Ph., 1930.—J. Ph. Vogel. La sculpture de Mathura. Paris, 1930. (AA, t. XV)
- Walker J., 1941.—J. Walker. A Catalogue of the Arab-Sassanian coins. London, 1941
- Wheeler M., 1955.—M. Wheeler. Rome beyond the imperial frontiers. Penguin Books, 1955
- Wheeler M., 1962.—M. Wheeler. Césarada. A metropolis of the North-West frontier. Oxford University press, 1962
- Whitehead R. B., 1914.—R. B. Whitehead. Catalogue of coins in the Panjab Museum Lahore, vol. I, Indo-Greek coins. Oxford, 1914
- Widengren G., 1965.—G. Widengren. Die religionen Iran. Stuttgart, 1965. (Die Religionen der Menschheit, Bd. 14)
- Wilson H. H., 1841.—H. H. Wilson. Ariana antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan. London, 1841.
- Wolski J., 1947.—J. Wolski. L'effondrement de la domination des Séleucides en Iran au IIIe siècle av. J.—C. Cracovie, 1947 («Bulletin International de l'Académie Polonaise des sciences et des lettres. Classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie». Suppl. 5, 1939—1945)
- Wright E. M., 1948.—E. M. Wright. Bahak of Badhdh and al-Afsin.—MW, 1948, N 1
- Zachner R. C., 1956.—R. C. Zachner.

The teachings of the magi at compendium of Zoroastrian beliefs. London, 1956 (Ethical and Religious Classics of East and West, N 14)

Zachner R. C., 1961.— R. C. Zachner.

The dawn and twilight of Zoroastrianism. New York, 1961.

Zölling Th., 1875.— Th. Zölling. Alexanders des Grossen Feldzug in Central-Asien. Eine Quellenstudie. 2 Aufl. Leipzig, 1875

Сартшмахо

Абдураззоки Самаркандӣ.— Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre Matla-assaadein ou-madjma albahrein

مطلع السعديين و مجمع البحرين

et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou Saïd, par M. Quatremère. Paris, 1843 (Notices et extraits, t. XIV, pt. 1)

Абдурахмони Толеа, 1959.— Абдурахман Толеа. История Абулфейзахана. Пер. с тадж., предисловие, примеч. и указатель. А. А. Семенова. Ташкент, 1959.

Абулфидо.— Géographie l'Aboufféda. Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde par M. Reinaud et M. le Bon Mar Guckin de Siane. Paris, 1840

Абултоай, 1958.— Абул-а-Гази. Родословная туркмен. Сравнение Абул-а-Гази дина зиндского. Пер. А. Н. Кононова. М.—Л., 1958

Абулай ибни Сино, 1957.— Абу Али ибн Сина. Донши-наму. Книга знания. Предисловие А. М. Богоутдинова. Душанбе, 1957

Абулай ибни Сино, 1954—1960.— Абу Али ибн Сина (Авиценна). Клион врачебной науки, кн. 1—5. Ташкент, 1954—1960

Абулулаф, 1955.— Abu Dulaf Miscar Ibn Muhallib's Travels in Iran (circa A. D. 950).

Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky. Cairo, 1955

Абулулаф, 1960.— Вторая записка Абулулафа. Изд. текста, пер., введение и комментарий П. Г. Булгакова и А. В. Халидова. М., 1960 (ПЛНВ. Тексты, Малая серия, V)

Амзия Марцелани, I—III.— Амзия Марцелани. История. Пер. с латин. Ю. Кулаковского и А. Сомия, вып. I—3. Киев, 1906—1908

Антология, 1951.— «Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней». Под ред. И. Брагинского и С. Уайт-Заде. М., 1951

Авфа.— Lubābu 'L-Ālbāb of Muhammad 'Awfi, ed. in the original Persian. Pt. I, with indices, Persian and English prefaces and notes critical, in Persian, by E. G. Browne and Mirzā Muhammad ibn 'Abdu 'i-Wahhab-i-Qurwini. London—Leide, 1906 (PHT, vol. IV); pt. II, with preface, indices and variants by E. G. Browne. London—Leide, 1903 (PHT, vol. II)

Аппиан, 1946.— Аппиан. Митридатова война. Сирийские дела. Пер. С. П. Копратьева.— ВДИ, 1946, № 4

Арриан, 1962.— Арриан. Поход Александра. Пер. с древнегреч. М. В. Сергеева. М.—Л., 1962

Баженов Л., 1940.— «Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.— III в. н. э.)». Хрестоматия. Под ред. Л. В. Баженова. Ташкент, 1940

Байхакӣ, 1962.— Абу-л-Фазл Бейхакӣ. История Масъуда. 1030—1041. Пер. А. К. Арсенда. Ташкент, 1962

Байхакӣ, 1969.— Абу-л-Фазл Бейхакӣ. История Масъуда. 1030—1041. Пер. с персидского, введение и приложение А. К. Арсенда. Изд. 2-е, дополненное. М., 1969.

Байхакӣ, шаһри Нафисӣ.— تاريخ

مسعودی معروف به تاريخ

بيحقی از ابوالفضل محمد بن

حسين كاتب بيهقي با مقابله

و تصحيح و حواشی و تعليقات

سعید نفیسی تهران مجلد ۱

۱۳۹۱

Балозурӣ.—Liber expognationis regionum, auctore Imamo Ahmed Ibn Djâbir al Balâdsori, quem e codice Leidensi et codice Musæi Britannici ed. M. J. de Goeje, Lugdani Batavorum, 1889

Бальамӣ.—Chronique de Abou-Djâfar Mo'hammed-ben-Djarirben-Jazid Tabari, traduite sur version persane d'Abou-AM Mohammsd Bel'ami, d'après les manuscrits de Paris, de Gotha, de Londres et de Canterbury par H. Zotenberg, t. I—IV, Paris, 1867—1874

Бисмевни Ф., 1853.—Ф. Бисмевни (Релация из Бухары).—А. Поном. Саошениа Россия с Хивою и Бухарою при Петре Великом.—ЗРГО, т. IX, 1853

Боруи, 1957, 1963.—А. Боруи. Избранные произведения, т. I. Памятники минувших поколений, Ташкент, 1957; т. II. Идани, Ташкент, 1963

Бизурия, I, II, III.—Н. Я. Бизурия (Маклиф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, изд. 2, т. I—III. М.—Л., 1950

Бобур, 1905.—The Bâbar-nama, being the autobiography of Emperor Bâbar, the founder of the Moghul dynasty in India, written in Chaghatai Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Sâïr Jang of Haydarâbâd, and ed. with a preface and indices by A. S. S. Beveridge. Leyden—London, 1905 (GMS, 1)

Бобур, 1958.—Бобур. Бобур-нама. Записки Бабуря. Пер. М. Салье. Ташкент, 1958

Византийские историк., 1950.—Византийские историк. Пер. с греч. (Ю.) Дестудиса. СПб., 1950

Васифӣ, 1961.—Зайн-ад-Дин Васифӣ, Бади-ал-ваки. Критический текст, изд. и указ. А. Н. Болдырева, т. I—II. М., 1961 (ПЛМВ. Телесты, Большая серия, V)

Гаредзӣ, нахри Казвинӣ.—زرسن

الاخبار تأليف ابوسعيد عبدالحى

بن ضحاک بن محمود گردیزی

(تاریخ تألیف در حدود سلها

۴۴۰ هجری) با مقدمه حضرت

اسنا معظم آقا میرزا محمدخان

قزوینی تهران ۱۳۱۵ ش (1937)

Gardezî, naхри Kazvînî.—زرسن

الاخبار از ابوسعید عبدالحى

بن ضحاک بن محمود گردیزی

(شامل تاریخ ساسانیان و سیرت

رسول اکرم و خلفا و اخبار

امرای خراسان تا پایان دوره

صفاری) با تصحیح و مقدمه و

فهرست و حواشی سعید نفیسی

تهران شهریور ماه ۱۳۳۳ ش (1954)

Геродот, 1888.—Геродот. История в десяти томах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко, изд. 2, т. 1—2. М., 1888

Геродот, 1946, 1957.—Herodotus, with an english transl. by A. D. Godley, vols. 1—IV. London, 1946—1957 (The Loeb Classical Library)

Диносарӣ.—Abû Hanîfa ad-Dinawerî. Kitâb-al-âbbâr al-at-tiwâl. Publié par V. Guigss. Leide, 1888

Доник., 1960.—Доник Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Сталинабад, 1960

Доник., 1967.—Доник Ахмад. Трактат Ахмада Доника. История мусульманской династии Душанбе, 1967

Диодор, 1946—1957.—Diodorus of Sicily, with an english transl. by C. H. Oldfather, vols. 1—II. London, 1946—1957 (The Loeb Classical Library)

Ермие Варданет, 1853.—Ермие Варданет. История. Пер. Шапшана. Тифли, 1853

Екуз, Ишюа.—The Isha'd al-arib illa ma-rifat al-adib or Dictionary of learned men of Jâqût. Ed. D. S. Margolionuth, vol. 1—VII. Leyden—London, 1907—1927 (GMS, VI, 1—7)

Екуз, Мұнша.—Iscut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, SP., Paris, London und

- Oxford, hrsg. von F. Wüstenfeld, Bd. I—VI, Leipzig, 1856—1873
- Захирин Самаркандӣ, 1960.—Захирин Самаркандӣ, Сондбал-нама Пер. Н. О. PDF Compressor Free Version
- Ибн ал-Асир, 1851—1876.—Ibn al-Athir, Chronicon quod perfectissimum inscribitur ed. C. J. Tornberg, vol. I—XIV, Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851—1876
- Ибн Арабшох, 1868—1869.—کتاب عجائب المقنور فی اخبار تیمور للمفضل الادیب الكامل الاریب وحید عصره و فرید دهره اقصی القضاة شیاب الدین احمد بن محمد عبدالله النمشقی الانصاری المعروف بابن عرب شاه القاهره ۱۳۰۵ (88—1887)
- Ибн Баттута, 1853—1858.—Voyages d'Ibn Batoutah, texiarabe, accompagné d'une traduction par C. C. Deffremery et B. R. Sanguinetti, t. I—IV, Paris, 1853—1858
- Ибн Ифандір, 1320.—تاریخ طبرستان تألیف بیالالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کتاب که در ۶۱۳ هجری تألیف شده است بتصحیح عباس اقبال قسم ۱—۲ تهران ۱۳۲۰ ش (1941)
- Ибн Мисковайт, 1917.—The Ta'rib al-Umam or History of Ibn Miskawayh, (Abu 'Ali Ahmad b. Muhammad) of A. H. 421. Reproduced in Facsimile from the Ms. at Constantinople in the Aya Sūfiyya library. With a preface and summary by L. Caetani Principe di Tesno, vol. I, to A. H. 37, Leyden—London, 1909; vol. V, A. H. 264 to 326, Leyden—London, 1913; vol. VI, A. H. 326—369, Leyden—London, 1917 (GMS, VII, 1, 5, 6)

- Ибн Русто, 1892.—Kitāb al-'alāq an-nafisa VII auctore Abū 'Alī Ahmed ibn Rosteh et Kitāb al-baldān auctore Ahmed ibn abī Jakūb ibn Wāchīb al-Kātib al-Jakūbī (ed. M. J. de Goeje), edit. 2, Lugduni Batavorum, 1892 (GA, VII)
- Ибн Халдуи, 1958.—Ibn Khaldūn, The Muqaddimah, An Introduction to History, Trans. From the Arabic by F. Rosenthal, vol. 1—3, New York, 1958 (Bollingen Series, XLIII)
- Ибн Хурдодох, 1889.—Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik (Liber viarum) auctore Abū'Kāsim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordādhbeh et Excerpta e Kitāb Al-Kharāj auctore Kōdāma ibn Dja'far quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. Goeje, Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI)
- Иаррӣк, 1836—1840.—Géographie d'Édrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliothèque de Bol et accompagné de notes, par A. Jaubert, t. 1—II Paris, 1836—1840
- Исгарӣ, 1870.—Viae regnorum. Descriptio ditinens muslimicae auctore Abu Ishāq al-Fārisī al-Istakhrī, Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1870 (BGA, I)
- Камол Хуҷандӣ, 1955.—Камол Хуҷандӣ, Муштабот, Сталинобол, 1955
- Квинт Курциј—Curtius Quintus. With an english transl. by I. C. Rolfe, vols. I—II, London, 1956 (The Loeb Classical Library)
- Квинт Курциј, 1963.—Квинт Курциј Руф, Историја Александра Македонскогo, Сохранившесе книги, (Пол ред. В. С. Соколова), М., 1963
- Клавихо, 1881.—Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествија до дору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. Текст с пер. и примечаниями, составленный под ред. И. И. Срезневскогo, СПб., 1881. («Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук», т. XXVIII, № 1
- Коваленский А. П., 1956.—«Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.», Статья, пер. и комм. Харьков, 1956

- Ксенофонт, 1897.—Ксенофонт. Киропедия, с примеч. и указ.—Сочинения Ксенофонта в 5-ти частях, ч. 3. Испр. и доп. СПб., 1897
- Ксенофонт PDF Compressor - Free Version
with an english transl. by W. Miller, vols I—II. London—New York, 1925—1943 (The Loeb Classical Library)
- Ксенофонт, 1951.—Ксенофонт. Анабасис. Пер., статьи и примеч. М. И. Максимовой. Под ред. И. И. Толстого. М.—Л., 1951
- Латышев В. В., 1900—1906.—«Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе». Пер. В. В. Латышева, т. 1, вып. 1—3. Греческие писатели; т. 2, вып. 1—2. Латинские писатели. СПб., 1900—1906
- Лившиц В. А., 1962 б.—«Юридические документы и письма». Чтение, пер. и комм. В. А. Лившица. М., 1962 («Согдийские документы с горы Муга, № 11)
- Масьюд. Муруч, 1861—1877.—Mascoudi, Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. I—IX. Paris, 1861—1877
- Масьюд. Тамбех, 1894.—Kitāb al-taḥbīb Wa'l-iṣhrāf auctore al-Masūdī... (ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1894 (BGA, VIII)
- Масьюд. Тамбех, 1896.—Mascoudis. Le Livre de l'Avertissement et de la révision. Traduction par V. Carré de Vaux. Paris, 1896
- Материалы по истории Ура-Тюбе», 1963.—«Материалы по истории Ура-Тюбе». Сборник актов XVII—XIX вв. Сост., пер., примеч. А. Мухтарова. Под ред. А. А. Семенова и О. Д. Чехович. М., 1963
- Макдэй, 1877, 1906.—Descriptio imperii moslemici auctore Schamsō' d'din Abū Abdollāh Mohammed ibn Ahmed ibn abt Bekr al-Bannā al Basschāri al-Mokaddasi Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1877; ed. 2, 1906 (BGA, III)
- Махмуди Кошгарӣ. — کتاب دیوان
غاث التړك مؤلفی محمود بن
الحسين بن محمد الكاشغری
- تاریخ تألیفی ۱۶۶ سنه هجریه
(مصحح کتبیسلی معلم رفعت)
جلد ۱—۳ استانبول ۱۲۳۳—۱۲۳۵
[1915—1917]
- Мирхонд, 1849.—کتاب تاریخ
روضه الصفا تألیفی محمد خاوند
شاه مشتمل بر هفت جلد تمامی
در یکجلد و مجلد منظم
مگردیده بمبئی ۱۲۶۶
[1849]
- Мирмухаммадами Бухарой, 1957.—Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с тадж. с примеч. А. А. Семенова. Ташкент, 1957
- Монсей Хоренский, 1893.—«История Армении Моисей Хоренского». Изд. пер. Н. О. Эмиля (с прим. и прил.). Посмертное изд. М., 1893, XXXVI (Этнографический фонд Н. О. Эмиля, вып. 1)
- Мухаммадвафон Карминағӣ.—Мухаммадвафон Карминағӣ, Туҳфат улоқӣ, дастхати Ни-ти шарқшиносӣ АФ РСС Узб. № 16
- Мушфакӣ, 1958.—Мушфакӣ. Мунтахабот. Сталинобол, 1958
- Мухаммад Солах, 1908.—Мухаммад Салих, Шейбани-наме. Джагатайский текст, изд. П. М. Меллоранского. Предисл. А. Н. Самойловича. СПб., 1908
- Мухаммаджуфӣ Муниш, 1956.—Мухаммад Юсуф Муниш. Мухим-хиссия история. Пер. с тадж., предисл., примеч. и указ. А. А. Семенова. Ташкент, 1956
- Мухаммад Хайдар, 1895.—The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammed Haider, Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia. An English version ed., with commentary, notes and map by N. Elias. The transl. by E. Denison Ross. London, 1895
- Наршахӣ, 1897.—Мухаммад Наршахи. История Бухары. Пер. с персид. Н. Лыкошина. Под ред. В. В. Бартольда. Ташкент, 1897

Наршахй, шахи Техран. — تاريخ بخارا تأليف ابوبكر محمد بن بقر المرشحي (٢٨٦-٢٤٨) ترجمه ابولصر احمد بن محمد بن نصر القبولي تخلص محمد بن زفر بن عمر و تصحيح مدرس رضوي تهران ١٣١٧ ش (1939)

Наршахй, 1954. — The history of Bukhara. — «The history of Bukhara. Transl. from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshahh. Massachusetts, 1954

Насафи, 1906. — Насафи. Кандия Малая. (Пер. В. Виткина). — СКСО, вып. VIII, 1906

Низомиддин Шомй, 1937—1956. — «Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafrnama par Nizamuddin Sami... ed. par F. Toueg», t. I—II. Praha, 1937—1956

Низомулмулк, 1949. — Низом ад-мульк. Силасат-намэ. Книга о правлении владыки XI столетия Низам ад-мульк. Пер., введение и изучение памятника и примеч. Б. И. Заходера. М.—Л., 1949 («Литературные памятники»)

Низомни Арӯди Самаркандй, 1910. — Shāhār Maqāla («The Four Discourses») of Ahmad ibn 'Umar ibn 'Ali al-Nizami al-Ar'udi as-Samarqandi, ed., with introduction, notes and indices, by Mirzā Muhammad ibn Abd'ul-Wahhāb'of Qazwin, Leyden—London, 1910 (GMS, XI, 1)

Носири Хисрав, 1881. — Sefer Nameh. Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Egypte, en Arabie, et en Perse, pendant les années de l'Hégire 437—444 (1035—1042). Publié traduit et ét annoté par Ch. Schefer. Paris, 1881

Носири Хисрав, 1954. — Носири Хисроу. Избранное. Душанбе, 1954

Носири Хисрав, 1957. — Носири Хисрав. Гудание аз девони ашъор. Душанбе, 1957

Пазухин Б., 1894. — Наказ Борису и Семену Пазухиним, посланным в Бухару, Балх и Юргенч 1669 г.

Статейный список их 1673 г. — «Русская историческая библиотека», т. XV. СПб., 1894

Пигулевская Н. В., 1941. — Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941

Плано Карпини, 1911. — Плано де Карпини. История Монголов. — Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Вослание, пер. и примеч. А. И. Малеина. СПб., 1911

Плиний, 1947—1958. — Pliny. Natural history. With an english transl. in ten volumes by H. Rackham, vols. I—IX. London, 1947—1958 (The Loed Classical library)

Паутарх, 1963. — Паутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 1—3. Изд. подгот. М. Е. Грибарь-Пассек и С. П. Маркин. М., 1963

Полибий, 1890—1899. — Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко с его предисл., примеч., указ., карт., т. 1—III. М., 1890—1899

Поллен, 1842. — Поллен. Стратегемы. Пер. с греч. Дм. Паппадоруло. СПб., 1842

Приск Панийский, 1861. — «Сказания Приска Панийского». Пер. С. Г. Дестуниса. — «УЗ II отд. АН», кн. 7, вып. I. СПб., 1861

Проконий Кесарй, 1862. — Проконий Кесарийский. История войн римлян с персами в двух частях (книгах). Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1862 («Византийские историки. Проконий Кесарийский», I, 1862)

Птолемей, 1932. — Geography of Claudius Ptolemy, transl. into English and edited by E. L. Stevenson. New York, 1932

Рашидальдин, 1957. — Фазлуллах Рашид ад-дин. Джамн-ит-таварих. (Сборник летописей), т. III. Составитель научно-критического текста на перс. языке А. А. Али-заде. Пер. с персид. языка А. К. Аренака. Баку, 1957

Рашидальдин, I—III. — Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. 1. Пер. с персид. Л. А. Хетагурова, ред. и примеч. А. А. Семенова. М.—Л., 1952; т. I, кн. 2. Пер. с персид. О. И. Смирновой, примеч.

В. И. Панкратова и О. И. Смирновой, ред. А. А. Семенов. М.—Л., 1952; т. II. Пер. с персид. Ю. П. Верховского, примеч. Ю. П. Верховского и В. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевского. М.—Л., 1950; т. III. Пер. с персид. А. К. Арениса, ред. А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бергелас и А. Ю. Якубовский. М.—Л., 1948

Рудак, 1949.— Рудак. Сталинабад, 1949

Рудак, 1958.— Абу-Абдулао Рудак. Пер. с тадж.-фарси В. Левика и С. Линкина. Сталинабад, 1958

Рудак, 1964.— Рудак. Стихи. Ред. и комм. И. С. Брагинского. М., 1964

Самъон, 1912.— The Kitab al Ansa'ib of 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam'ani reproduced in facsimile from the manuscript in the British Museum Abd. 23 355 with an introduction by D. S. Margoliouth. Leyden—London, 1912 (GMS, XX)

Санои, 1329— حکیم ثنائی حقیقه و شریعت الطریقه
ثوران ۱۳۲۹ (1950)

Саъад, 1959.— Саъад. Гулстан. М., 1959 (ПЛНВ. Тексты. Большая серия, III)

Сборник, 1884.— В. Тазенгаузен. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I. Извлечения из сочинения арабских. СПб., 1884

Сборник, 1941.— «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тазенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волгиным. М.—Л., 1941

Себеос, 1939.— «История Епископа Себеоса». Пер. с испр. арм. изд. Ст. Малхасяна. Ереван, 1939

Смирнова О. И., Боголюбов М. И., 1963.— «Хозяйственные документы». Чтение, пер. и комм. М. И. Боголюбова и О. И. Смирновой. М., 1963 («Социальные документы с горы Муг», вып. III)

Содиқбеки Афшор, 1963.— Содиқ-бен Афшор. Гауи ас-солар. Введение, перевод, коммент. и примеч. А. Ю. Казиева. Баку, 1963

Сокровенное сказание.— Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Мотгуоу-и-пурса товсуал Юань чао би-ши. Монгольский обиходный сборник. т. I. Введение и научные памятники, пер., тексты, глоссарии. М.—Л., 1941

Сомей, 1962.— Абдулалли Самей. История мангытских государей. Пер., предисл. и примеч. Л. М. Еспираевой. М., 1962.

Страбон, 1964.— Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и комм. Г. А. Стратановского. Под общей ред. С. Л. Утченко. Ред., пер. О. О. Крюгер. М., 1964

Сюань-цзэн, см. Вест, 1960

Табари.— Annales quos scripsit Abu Djarir Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, series I, t. I—VI, 1879—1890; series II, t. I—III, 1881—1889; series III, t. I—IV, 1879—1890; Introductio, glossarium addenda et emendanda, 1901. Indices, 1801.

Таджикская поэзия, 1949.— «Таджикская поэзия». Сталинабад, 1949

Тазърихи Балахшан, 1959.— Тазърихи Балахшан. «История Балахшана». Подг. к изд. А. Н. Болдырева. Л., 1959

Умари Хайём, 1955.— Хайём. Рубан. М., 1955

Умари Хайём, 1959.— Хайём. Рубаннат. М., 1959

Умари Хайём, 1961.— Омар Хайём. Трактаты. Пер. Б. А. Розенфельда. М., 1961

Умари Хайём, 1963.— Умари Хайём. Рубонет. Душанбе, 1963

Утби, 1858.— The Kitab-i Yamini. Historical Memoirs of the Amir Sabuktigin and the sultan Mahmud of Ghazna, Early Conquerors of Hindustan, and Founders of the Ghaznavide dynasty. Transl. from the Persian version of the contemporary Arabic Chronicle of al Utbi by J. Keynolds. London, 1858

Фохридави Гургонӣ, 1963.— Фохридави Гургонӣ. Вис и Рамзи. Поэма. М., 1963

Фидой, 1959.— Фидая. Китаб би ха-

- дабат ал-музминни ат-талибли («История исмаилизма»). По талжижской рукописи издал, предисловием и примечаниями снабдил А. А. Семенов, М., 1959.
- Фирдавси, 1960.—Фирдавси Абулджосим. Шохнома, ч. VIII. Душанбе, 1966
- Фирдавси, 1960—1971.—Фирдоуси Шахнамэ. Критич. текст, т. 1—9. М., 1960—1971 (ПЛИНВ. Тексты. Большая серия)
- Фирдавси, 1971.—Фирдавси. Шохнома. Матн и текстовод, ч. I. Ташкент, 1971
- Фехрист, 1871—1872.—Kitāb al-Fihrist. Mit Anmerkungen hrsg. von G. Flügel, nach dessen Tode besorgt von J. Roediger und A. Müller Bd. 1—II. Leipzig, 1871—1872
- Фома Меносский, 1957.—Фома Меносский. История Тимуридская и его преемников. Баку, 1957
- Фрейман А. А., 1962.—Описание, публикации и исследование документов с горы Мур. М., 1962 («Средневековые документы с горы Мур», вып. I)
- Хондамир.—حبيب السير في اخبار افراد البشر تأليف غياث الدين بن همام الدين الحسيني المدعو بخواند ميسر جلد ۱—۲ بمبئي ۱۲۷۳
- Чан-чун, 1866.—Си ю цзи или описание путешествия на Запад. (Пер. с кит. с примеч. архимандрита Палладия).—«Труды членов русской духовной миссии в Пекине», т. IV. СПб., 1866
- Чехович О. Д., 1954 б.—«Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв. Подбор докум., пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954
- Чехович О. Д., 1965 в.—Бухарские документы XIV в. Ташкент, 1965
- Шарафаддини Язди, 1723.—Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares. Ecrite en Per-
- san par Charefeddin Ali, natif d'Yezd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M. Petia de la Croix... t. I—IV. Deff, 1723
- Шарафаддини Язди, 1867—1888.—The Zafarnamah by Majūnā Shēr-i-uddin 'Alī of Yazd. Ed. by Maulawī Muḥammad Bahāddar, vol. 1—II. Calcutta, 1887—1888
- Шайбоннома.—«Шейбанида». История монголо-тюрков на джугатаидском диалекте с пер., примеч. и прилож., изданная И. Березиным. Казань, 1849 («Библиотека восточных историков», издаваемая И. Березиным, т. I)
- Шмадт А. Э., 1958.—А. Э. Шмадт. Материалы по истории Средней Азии и Ирана.—УЗ ИВАНУ XVI. М.—Л., 1958
- Шохин, 1960.—Шохин. Ашъори мухтаб. Душанбе, 1960
- Элиад, 1964.—Элиад. Пестрые рассказы, пер. с древнегреч., статья, примеч. и указ. С. В. Подъяковой. М.—Л., 1964
- Юань-ши, 1823.—Юань-ши. «История первых четырех ханов из дома Чингисхана». Пер. с кит. монаха Иакинфа. СПб., 1829
- Юстин, 1954, 1955.—Юстин. Эпистома сочинения Помпея Трога. Пер. А. А. Деконского и Рижского. Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек.—ВДИ, 1954, № 2—4; 1955, № 1
- Якуби, 1937.—Ya'kubi. Les Pays. Traduit par G. Wiet. Le Caire, 1937
- Гийасидин Алай, 1958.—Гийасаддин Алай. Дневник похода Тимура в Индию. Пер. с перс., введ. и примеч. А. А. Семенова. М., 1958
- Гийасидин Алай, 1915.—Гийасаддин Алай. «Дневник похода Тимура в Индию Гийас-ад-Дина Алай». С приложением соотв. отрывков из «Забар-наму» Низам-ад-дина Шами. Изд. Л. А. Зимина под ред. В. В. Бартольда. II г., 1915. (Тексты по истории Средней Азии, вып. I)
- Хамлаузохи Казвиний, 1910.—The Ta'rikh-i-Guzida or «Select History» of Hamdu'llāh Mustawfi-i Qazwini compiled in A. H. 730 (A. D. 1330), and now reproduced in facsimile from a manuscript dated A. H. 857 (A. D. 1453) with an introduction by E. G. Browne. Vol. 1, contain-

- ning the text. Leyden—London, 1910. (GMS, XIV, 1)
- Хамдуллохи Қазвинӣ. 1919.—The geographical part of the *Nuzhat-al-Qulub* composed by Hamid-Aliyah Mustawfi of Qazwin in 1502.
- Хофиз, 1893.—Девони Хофиз. Назм-нашур, 1893
- Хофиз Абрӯ. 1936.—*Hâfiz-i-Abru*. Chronique des Rois Mongols en Iran. Texte persan édité et traduit par K. Bayani.
- Хофиз Тавиш.—Хофиз-и Тавиш. Абдулла-наме. Рук. ИНА. Д. 88 (574 ҷаде)
- Худуд ул-Олам. 1930.—Худуд ал-алем. Рухония Туманского. С. 326, и указ. В. Бартольда. Л., 1930
- Ченкинсон А., 1937.—А. Дженкинсон. Путешествие из Лондона в Москву.—В кн.: «Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке». Пер. с англ. Ю. В. Готье. Л., 1937
- Чувайнӣ.—The *Ta'rikh-i-Jahân-gushâ* of 'Alâ'u'd-Din 'Ata Malik-i-Juwayni (composed in A. H. 658—A. D. 1260) Ed. with an introduction, notes and indices from several old MSS. by Mirzâ Muhammad ibn 'Abdu'l-Wahhab-i-Qazwini pt. 1—III. Leyden—London, 1912, 1916, 1937 (GMS, XVI, 1—3)
- Чуэцзонь.—*Tabakat-i-Nasiri: A General History of Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindostan, from A. H. 194 (810 A. D.) and to A. H. 658 (1260 A. D.), and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam*. By the Maulana, Minhjud-Din, Abu-'Usar-i-'Usman. Transl. from Original Persian Manuscripts. by H. G. Raverty, vol. 1—II. London, 1881 (BI, NS, N 272—273) Index. Calcutta, 1897.
- Anquetil du Perron, 1771.—*Zend-Avesta*. Ouvrage de Zoroastre. trad. en français sur l'original zend, avec des remarques, vol. 1—III. Paris, 1771
- Avesta, 1886.—*Avesta die heiligen Bücher der Parsen im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, hrg. von K. F. Geldner, Bd. 1—III. Stuttgart, 1886, 1889, 1885. Bd. I, Yasna, 1886, Bd. II, Vispered und Khorde Avesta, 1889. Bd. III, Vendidad, 1895
- Beal S., 1906.—*Buddhist records of the western world*, Transl. by S. Beal, vol. 1, II. London, 1906
- Benveniste E., 1946.—*Vessantara Jataka, texte Sogdien édité, traduit et commenté par E. Benveniste*. Paris, 1946 (Mission Pelliot en Asie Centrale, IV)
- Bretschneider E., 1888, 1910.—*E. Bretschneider, Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*, vol. 1—II. London, 1888; 2d ed. 1910
- Buddha Prakash, 1957.—«*Datya-putra sahishanu — sahi*» in the Allahabad pillar inscription *Samudragupta*.—*IHQ*, vol. XXXIII, N 2, 1957
- Buisara S. J., 1937.—*The Laws of the ancient Persians as found in the «Mâlikân & hazâr dâstân», or «The Digest of a thousand points of law»*. Transl. with trad., glossary and index by S. I. Buisara. Bombay, 1937
- Chavannes E., 1903.—*Documents sur les Toukine (Toures) occidentaux*. Recueillis et commentés par Ed. Chavannes, SPb. 1903 (Сборник трудов Орхонской экспедиции, VI)
- Chavannes E., 1903 a.—*Voysage de Song yun dans l'Udyana et le Gandhara (518—522 p. C.)*—*BEFEO*, t. III, 1903, N 3
- Chavannes E., 1906.—*Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux*. *T'oung Pao*, ser. II, vol. VII, 1906
- Chavannes E., 1907.—*Les pais d'Occident d'après Heou Han chou*.—*T'oung Pao*, ser. II, vol. VIII, N 2. Leiden, 1907
- Darmesterer J., 1880—1887.—*J. Darmesterer. The Zend-Avesta*, 1—III. Paris, 1880—1893; on же. англ. перекл.: *The Zend-Avesta*, pt. 1—3. Oxford, 1880—1887 (SBE, vol. IV, XXII, XXXI)
- De Groot J. J., 1926.—*Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, Bd. II, *Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit*, in vollständiger

- zusammenfassung übersetzt und erläutert von J. J. De Groot. Berlin—Leipzig, 1926
- Duchesne-Guillemin J., 1963.—J. Duchesne-Guillemin. *The Hymns of Zarathustra*. Boston, 1963
- Fuchs W., 1938.—W. Fuchs. Huel-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentral-Asien um 726.—SPAW, 1938. Philosophisch-historische Klasse. Berlin, 1938
- Ferrand G., 1913—1914.—Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles, traduits, revus et annotés par G. Ferrand, t. I—II. Paris, 1913—1914
- Gerchewitch J., 1959.—The Avestan Hymn to Mithra, Cambridge, 1959 (University of Cambridge Oriental Publications, N 4)
- Gibb H. A. R., 1923.—H. A. R. Gibb. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923
- Hanway J., 1754.—J. Hanway. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia, and back through Russia, Germany and Holland. To which are added the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli, 2d ed., vol. I—II. London, 1754
- Herzfeld E., 1924.—E. Herzfeld. Palakul. Monument and inscription of the early history of the Sasanian empire, Vols. I—III. Berlin, 1924 (Forschungen zur Islamischen Kunst, hrsg. Friedrich Sarre)
- Herzfeld E., 1938.—E. Herzfeld. Altpersische Inschriften, Berlin, 1938 (Erster Ergänzungsband zu dem Archaeologischen Mitteilungen aus Iran I)
- Hirth F., 1917.—F. Hirth. The story of Chang Kien, China's pioneer in Western Asia.—JAOS, vol. 37, pt. 2, 1917
- Hoffman, 1880.—Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie erläutert von G. Hoffman. Leipzig, 1880
- Ingholt H., 1954.—H. Ingholt. Parthian Sculptures from Hatra, Orient and Hellas in Art and Religion. New Haven, Connecticut, 1954 (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 1954, July)
- Ingholt H., 1957.—H. Ingholt. Gandharan Art in Pakistan. New York, 1957
- Kent R. G., 1953.—R. G. Kent. Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon, Second ed., revised, New Haven, Connecticut, 1953, (AOS, vol. XXXIII)
- Lommel H., 1927.—Die Yast's des Avesta. Übersetzt und eingeleitet von H. Lommel. Göttingen—Leipzig, 1927, Quellen der Religionsgeschichte, Bd. 15)
- Marquart J., 1901.—J. Marquart. Eran-sahr hach' der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901—AKGWG, N. F., Bd. III, N 2
- Miller, 1959.—Accounts of western nations in the history of the northern Chou Dynasty, transl. and annotated by R. A. Miller. Berkeley and Los Angeles, 1959 (University of California. Chinese Dynastic Histories translations, N 6)
- Mohl J., 1866.—J. Mohl. Le livre des rois par Abou'l-Kasim Firdousi, publié, traduit et commenté par J. Mohl, Paris, t. I, 1838; II, 1842; III, 1846; IV, 1855; V, 1866; VI, 1868; VII, 1878
- Müller, 1851.—Fragments historico-rum graecorum, Collect, disposuit, notes et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit C. Mullerus, vol. IV Paris, 1851
- Nöldeke Th., 1879.—Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke. Leyden, 1879
- d'Ohsson C., 1834—1835.—C. d'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchingiz-khan jusqu'à Timour bey ou Tamerlan, t. I—IV. La Haye et Amsterdam, 1834—1835, éd. 2, 1852
- Schefer, 1883—1885.—Chrestomathie persane a l'usage des élèves de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, publiée par Ch. Sche-

fer, t. I—II. Paris, 1883—1885
(PELOV, He ser., vol. VI—VII)
Si-Yu-Ki cm. Beal S., 1906
Sharaf al-Zaman — Tahir Marvazi —
Sharaf al-Zaman — Tahir Marvazi
on China, the Turks and India»,
1942. Arabic text (circa A. I. 1120)
with and English translation and
commentary by V. Minorsky. Lon-
don, 1942
«The life of Hsuan-Tsang». Compli-
ed by monk Hui-li Peking, 1959

West E. W., 1880, 1892.— E. W. West.
Pahlavi texts, transl. by E. W. West.
Oxford, 1880 (SBE, vol. V.
XXXVII)
Wolff F. 1910, 1960.— F. Wolff. Aves-
ta die heil igen Schriften der Par-
sen. Strassburg, 1910; II. Auflage,
1960
Wylla A., 1881.— A. Wylla. Notes on
the Western Regions, transl. from
the «TS 8 en Han Shoo», Book 96,
pt. I.— JAJGBI, t. 10, 1881, N 1

АДД	— Автореферат докторской диссертации	ДАН
ТаджССР	— «Доклады Академии наук Таджикской ССР»
АҚД	— Автореферат кандидатской диссертации	ЕТҚ	— «Ежегодник Туркестанского края». Ташкент
АНТ	— «Архитектурные памятники Турмении». Ашхабад	ЖМНП	— «Журнал Министерства народного просвещения». СПб.
Ар. СССР	— «Архитектура СССР», М.	ЖС
ЗВОРАО	— «Живая старина». СПб
— «Записки Восточного отделения русского археологического общества». СПб. Пг.
АРТ	— «Археологические работы в Таджикистане». Душанбе (Тр. ИИ АН ТаджССР)	ЗНВ	— «Записки Института востоковедения АН СССР». М.— Л.
Бюл.
АН СССР	— «Бюллетень Академии Наук СССР», М.	З(И)РГО	— «Записки Имп. Русского географического общества». СПб.
Бюл. САГУ	— «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета», Ташкент	ЗКВ	— «Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук (Академии наук СССР)». Л.
ВВ	— «Византийский вестник», Л., М.	ИАН	— «Известия (Императорской) Академии наук». СПб.
ВДИ	— «Вестник древней истории», М.	ИВ	— «Исторический вестник», М.
ВИ	— «Вопросы истории», М.	ИГАИМК	— «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», М.— Л.
ВИМК	— «Вестник истории мировой культуры», М.		
ВРГО	— «Вестник Русского географического общества», СПб.		
ВС	— «Военный сборник», М.		
ВЯ	— «Вопросы языкознания», М.		
ГЖ	— «Горный журнал», М.		
ДАН
УзССР	— «Доклады Академии наук Узбекской ССР»		

ИЖ	— «Исторический журнал». М.	ЛО ИНА	— Ленинградское отделение Института народов Азии АН СССР
ИЗ	— «Исторические записки». М.	ЛУ	— «Литературный Узбекистан». Ташкент
Иза. ВГО	— «Известия географического общества». М.	МАР	— «Материалы по археологии России». СПб.
Иза. ОЛЕЭ	— «Известия Общества любителей естествознания и этнографии». М.	Мат-лы ЮТАКЭ	— «Материалы Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции». М.—Л., Ашхабад
Иза. Тадж. ФАН СССР	— «Известия Таджикского филиала АН СССР»	МИА	— «Материалы и исследования по археологии СССР». М.—Л.
ИИ	— Институт истории	МИИЯ	— «Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам». М.
ИИАЭ	— Институт истории, археологии и этнографии	МИТАУ	— «Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана». Ташкент
ИИНТ	— Институт истории науки и техники	МИТТ	— «Материалы по истории турменов в Туркменинии». М.—Л.
ИИМ	— «Историк - марксист». М.	МИУТТ	— «Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР»
ИМКУ	— «История материальной культуры Узбекистана». Ташкент	МОЭ	— «Материалы Отделения этнографии». Л.
ИНА	— Институт народов Азии АН СССР	МСАЭ	— Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии
ИООН АН ТаджССР	— «Известия Отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР». Душанбе	МСК	— «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник под ред. Н. А. Маева, вып. I—V. СПб., 1872—1879»
ИРГО	— «Известия Русского географического общества». СПб.	НАА	— «Народы Азии и Африки». М.
ИТН	— История таджикского народа	НС	— «Нумизматический сборник». М.
ИЯЛИ	— Институт языка, литературы и истории	НТрТУУ	— «Научные труды Ташкентского государственного университета»
КСИВ	— «Краткие сообщения Института востоковедения Академии наук СССР». М.—Л., М.	НЭ	— «Нумизматика и эпиграфика». М.
КСИИМК	— «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР». М.—Л., М.	ОВГЭ	— Отдел Востока Государственного Эрмитажа
КСИНА	— «Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР». М.		
КСИЭ	— «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М.—Л.		

ОИТ	— «Очерки по истории Таджикистана». Сталинабад	СЭ	— «Советская этнография». М.—Л., М.
ООН	— «Общество общественных наук»	ТАН	— Труды Академии наук
ОРЯС	— Отделение русского языка и словесности Имп. Академии наук, СПб.	ТАЭ	— Термезская археологическая комплексная экспедиция
ПВ	— «Проблемы востоковедения». М.	ТВ	— «Туркестанские ведомости»
ПЛНВ	— «Памятники литературы народов Востока».	ТВОРАО	— «Труды Восточного отделения Русского географического общества». СПб.
ПС	— «Переднеазиатский сборник». М.	ТИНАО	— «Труды Института истории, языка и литературы»
ПТКЛА	— «Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского клуба любителей археологии». Ташкент	ТИЭ	— «Труды Института этнографии»
РАНИОН	— Российская Ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук	ТОВЭ	— «Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа»
РВ	— «Русский вестник»	Тр. ГИМ	— «Труды Государственного исторического музея»
РТ	— «Русский Туркестан»	Тр. ИИНТ	— «Труды Института истории науки и техники». М.—Л.
СА	— «Советская археология»	Тр. ИЭ	— «Труды Института этнографии»
САГУ	— «Среднеазиатский государственный университет». Ташкент	Тр. Кирг. АЭЭ	— «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции». М.
Сб. МАЭ	— «Сборник Музея антропологии и этнографии при АН СССР». СПб., М.—Л.	Тр. ХАЭЭ	— «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции»
СВ	— «Советское востоковедение». М.—Л., М.	Тр. УзГУ	— «Труды Узбекского государственного университета». Самарканд
СГСТМА	— «Сборник географических, статистических и топографических материалов по Азии». СПб.	Тр. ЮТАКЭ	— «Труды Южнотуркменистанской археологической комплексной экспедиции». Ашхабад
СИИА	— «Сообщения Института истории архитектуры»	УЗ ИВАН	— «Ученые записки Института востоковедения Академии наук СССР». М.
СИИТА АА СССР	— «Сообщения института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР». М.	УЗ ЛГУ	— «Ученые записки Ленинградского государственного университета»
СКСО	— «Справочная книжка Самаркандской области»	УЗ МГУ	— «Ученые записки Московского государственного университета»
СМССДО	— «Сборник материалов для статистики «Сыр-Дарьинской области»	УЗ ТГУ	— «Ученые записки Таджикского государственного университета»

- ФС — Фонд сектора таърихи асриҳои миёна Институты таърихи АФ
 ФВ — «Этнография Востока», Л.
 AA — «Ars Asiatica», Paris
 AAH — «Acta Antiquae Hungarica», Budapest
 AI — «Ars Islamica», Paris
 AKGWG — «Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften Göttingen», Berlin
 AM — «Asia Major», London
 ANS — American Numismatic Society, New York
 AOr — «Archiv Orientalno», Praha
 AP — «Ancient Pakistan», Peshavar
 AOH — «Acta Orientalia Hungarica», Budapest
 AOS — «American Oriental Series», New Haven, Connecticut
 ASPR — American School of Prehistoric Research
 AWL — Academie der Wissenschaft und der Literatur, Wiesbaden
 BCI — «Bulletin of the College of Indology», Benares
 BI — Bibliotheca Indica: a collection of oriental works, published by the Asiatic Society of Bengal
 BGA — Bibliotheca geographorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje pars. I—VIII, Lugduni Batavorum
 BRIPII — Brief report on the investigation of the Proto-Indian texts. Moscow
 BSO(A)S — «Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies», London Institution (University of London), London
 GAI — «Central Asiatic Journals» International periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia, Wiesbaden
 CHM — «Cahiers d'histoire mondiale», Neuchâtel
 CRAT(BL) — «Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances», Paris
 CSSS — China Society Sinological Series
 DI — «Der Islam», Berlin
 EHR — «Economic History Review», London
 EI — «Encyclopaedia des Islam. Geographisches ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker», Bd. I—IV, Leiden—Leipzig (1908), 1913—1934
 EI, New ed. — «The Encyclopaedia of Islam», New ed., vol. I, Leiden—London, 1960
 ESC — «Economies, sociétés civilisations», Paris
 EW — «East and West»
 GMS — «E. J. W. Gibb Memorial Series», Leiden
 HO — «Handbuch d. Orientalistik», Leiden—Köln
 IP — «Indogermanische Forschungen», Berlin
 IHQ — «The Indian Historical Quarterly», Calcutta
 LIBPS — «Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies», London
 ISHEWCC — «International Symposium on History of Eastern and Western Cultural Contacts», Japanese National Commission of UNESCO
 IQ — «Indian Quarterly», Calcutta
 ISQ — «The Islamic Quarterly»
 JA — «Journal asiatique», Paris

JACS	— «Journal of the American Oriental Society»	NS	— New Series
JASB	— «The Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta»	NZ	— «Numismatische Zeitschrift»
JBORS	— «Journal of the British and Oriens Research Society»	OBR	— «Oriental and Babylonian Records». London
JESHO	— «Journal of the Economic and Social History of the Orient»	OTF	— Oriental Translation Fund
JGIS	— «Journal of the Greater India Society», Calcutta	PELOV	— Publications de l'École des langues orientales vivantes
JIH	— «Journal of Indian History», Madras	PHT	— Persian historical texts
JNSI	— «Journal of the Numismatic Society of India»	PZGA	— «Philologus. Zeitschrift für das classische Alterthum», Göttingen — Leipzig
JNES	— «Journal of Near Eastern Studies»	PIHANS	— Publications de l'Institut historique et archéologique Néerlandais de Stambul, Stambul
JRAS	— «The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland», London	PPMHU	— «Papers Peabody Museum Harvard University»
JSS	— «Journal of Semitic Studies»	RB	— «Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft», neue Bearbeitung, begonnen von G. Wissowa, hrsg. von W. Kroll
MAOr	— «Monografie Archivu Orientálnho», Praha	RMP	— «Rheinschen Museum für Philologie», Bonn, Frankfurt am Main
MASI	— «Memoires of the archaeological survey of India», Delhi	RN	— «Revue numismatique», Paris
MCAAS	— «Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences», Connecticut	SBE	— The Sacred Books of the East
MDAFA	— «Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan», Paris	SIAS	— «The Scandinavian Institute of Asian Studies», Copenhagen
MDTB	— «Memoirs of the Department of the Toyo Bunko»	SPAW	— «Sitzungsberichte der Preussischen Academie der Wissenschaften», Berlin
MMAI	— «Mémoires de la Mission archéologique en Iran»	TC	— «Tamil Culture»
MN	— «Museum Notes», New York	ZDMG	— «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», Berlin
MNH	— Museum of Natural History	ZVTA	— «Zeki Veldi Togan's arsmagan», Istanbul
MVAG	— «Mittheilungen der Vorderasiatischen Aegyptischen Gesellschaft», Leipzig	ZVSGIS	— «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanschen Sprachen», Berlin
MW	— «Muslim World»		
NC	— «Numismatic Chronicle»		

- Абаев В. И. — I—44, 45, 66, 69, 73, 76
 Аббоси I—II—58, 60
 Аббосиён — I—431—437, 441, 443, 454, 455, 458, 550
 Аббот — Д. — II—139
 Абулхазинхон — II—60, 61, 73, 81
 Абуламини — II—58
 Абдулатиф — I—655, 656
 Абулаҳадхон — II—207, 230
 Абдулқарим-додхон — II—175, 176
 Абдулқаримбек — II—211
 Абдулло-султон — II—18, 19
 Абдуллоҳони II — II—17, 19—21, 24, 27, 29, 32, 45, 56, 58, 59
 Абдуллоҳ — I—623
 Абдуллоҳ ибни Тоҳир — I—444—446, 454, 502
 Абдуллоҳи Ансорӣ, итг. Ансорӣ
 Абдулмалик ибни Мирзон — I—411
 Абдулмалики II ибни
 Нӯҳи Сомонӣ — I—462, 522
 Абдулмуъмин — II—58
 Абдулқоҳирӣ Бағдодӣ — I—539
 Абдулҳамид — II—284
 Абдурашидов И. — II—59
 Абдурахимов М. А. — II—59
 Абдурахмон — II—215
 Абдурахмон мирохур — II—214
 Абдурахмони Муҳаммади Нишосурӣ — I—287
 Абдурахмони Толеъ — II—298
 Абдуразақи Самарқандӣ — I—657, 693; II—288
 Абдурахим Муҳаммад — I—124
 Абдурахмон — I—414
 Абдурахмон-усто — I—635
 Абдурахмони Оғобачӣ — II—173
 Абдурахмонхон — II—182—183, 185
 Абдусамал — II—95
 Абдутоғур — II—299
 Абрамон — II—170
 Абрӯй — I—296, 297, 346, 397, 400
 Абубакр — I—406
 Абулмачди Саной, итг. Саной
 Абулмуъйиди Балхӣ — I—506
 Абулфазл Байҳақӣ, итг. Байҳақӣ
 Абулфайхон — II—67, 85, 86, 88
 Абулхайрхон — I—656; II—4, 50
 Абулғоӣ — II—68, 88, 145
 Абулқосим Махмуд Замашарини Хоразмӣ — I—591
 Абулқосими Қушафрӣ — I—593

* Китоби икун бо рақами рими I, китоби дуюм бо рақами рими II ишорат шудааст.

Абдулқасим Ҳакими Самарқандӣ —
 I—597
 Абдулқасим Ҳасан ибни Аҳмад Ун-
 сури Балхӣ Ниг. Уссури
 Абдулқасим — I—597
 Абдулқасим Шаҳиди Балхӣ — I—506,
 514
 Абу Нуғас — I—503
 Абушақури Балхӣ — I—506, 514
 Абуалии Балъамӣ, ниг. Балъамӣ —
 I—460
 Абуалии Самҷури — I—461—462
 Абуалии Чағонӣ — I—459, 460
 Абуалӣ Муҳаммад Балъамӣ — I—506,
 509
 Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ биши Ис-
 ход, ниг. Низомулмулк
 Абубакр Абдулқоҳир биши Абдурах-
 монӣ Чирчоӣ — I—591
 Абубакри Қалъавӣ — I—641
 Абуиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ниг.
 Муътабир
 Абумушшар Ҷалфар ибни Муҳам-
 мади Балхӣ — I—518
 Абумуслим — I—434—437
 Абунасири Утбӣ — I—584
 Абунасири Кубоӣ — I—518
 Абунаҷм Аҳмади Манучехрӣ — I—583
 Абӯсаид — II—54
 Абӯсаид, шайх — I—593
 Абӯсаиди Гарднӣ — I—506
 Абӯсаиди Темурӣ — I—656, 657, 693
 Абӯсаиди Хулоқӣ — I—693
 Абӯсандҳом — II—15, 16
 Абуумар Минҷочиддини Чирчоӣ —
 I—637
 Абӯхотими Варроқ — I—493
 Абӯҷалфар ад-Мансур — I—436, 443
 Август — I—199, 200
 Авлод — I—365
 Аврангаб — II—61
 Аваф — I—692; II—287
 Авафӣ — I—273
 Авиҷ-парсоначӣ — II—128, 129
 Авиҷ С. — I—6, 512; II—118, 124,
 229, 236, 256, 277, 279, 282, 284
 Ави-уд-Давлат, ниг. Муҳаммад ибни
 Наср
 Акбар — II—32, 56
 Акбаршо — II—183
 Акмибетов Ш. — I—372
 Акимушкин О. Ф. — I—682
 Алексей Михайлович — II—69
 Алван И. — I—46
 Алиён (Қарахониён) — I—540, 541,
 542
 Алӣ — I—432, 458, 537

Алӣ, қарахонӣ — I—540—541
 Алӣ ибни Муҳаммад Буржай —
 I—449
 Алӣ Тегин — I—526, 529, 530, 541—543
 Алинга — I—334
 Алишер Навоӣ, ниг. Навоӣ
 Аллан Д. — I—262
 Алмосбек — II—202
 Алоуддини Ғурӣ — I—533, 534
 Али-Арслон — I—534, 535
 Али-Тегин — I—460, 461
 Алтекар А. С. — I—261
 Алуатар — I—390, 426—427
 Аль-Баум Л. И. — I—36, 228, 308, 317,
 320, 321
 Альтхайм Ф. — I—46, 129, 270, 275,
 277, 281, 282
 Амир Муҳаммади Муъзӣ, ниг. Му-
 нзӣ
 Амир Ҳусраи Дехлавӣ, ниг. Дех-
 лавӣ
 Амикромон — I—221
 Аммиан Марцелин — I—260, 261, 272;
 II—286
 Амшаси — I—113
 Амир ибни Лайси Саффорӣ — I—
 447, 449, 452, 453
 Амъаки Бухорӣ — I—585
 Анахито — I—105, 113, 158, 204, 223
 Анбаротун — II—280, 281
 Анварӣ — I—510, 586, 590
 Анварлошино — II—257, 259
 Анкалеб — I—691
 Андрагор — I—137, 138
 Андреев М. С. — I—42, 60, 373
 Анарианов Б. В. — I—28, 243, 398
 Андропов М. С. — I—48
 Анжелик Дюперрон — I—63
 Ансори Хероти, ниг. Ансорӣ
 Ансорӣ — I—594, 595, 597
 Антимах — I—149, 156
 Антиох — I—171, 179
 Антиохи II — I—135, 136
 Антиохи III — I—143, 145, 153
 Антиохи Гвериак — I—137
 Анут-Тегин — I—548
 Анъ-Шн-гао — I—227
 Апама — I—135
 Аполлодор — I—146
 Аполлон — I—156
 Арасту — I—113, 519, 520, 595, 597
 Ардависӣ I — I—257
 Ардависӣ II — I—171
 Ардашер — I—207, 258
 Ардашери I — I—206, 257, 258
 Ардашери II — I—113
 Ардашери II Мнемон — I—119

- Ардашери III Ох — I—119, 120
 Ардисури Анахито — I—84, 158, илг.
 няз Анахито
 Ардарт — I—179
 Ардетр, илг. Ардештр
 Арриан — I—121, 122, 124—130, 132,
 140, 248, 249; II—286
 Арсаг (Арсок) — I—138—141
 Арсокиён — I—140, илг. няз Ашковиён
 Арсае — I—120
 Арслон Тархон — I—390
 Арслонхон — I—540, 545, 546
 Артабони I—143
 Артемида — I—156
 Арцишевский — II—245
 Аршик — I—140, 162
 Аршалыхо — I—142
 Арчосн — I—263, 515
 Асад, сомон — I—450
 Асад ибни Абдуллох — I—427, 428,
 434, 450, 504
 Асад ибни Ахмад — I—451
 Асадин Туси — I—510, 588, 589
 Асар — I—334
 Асир — II—158, 282, 283
 Аскеров А. — I—35, 36
 Аслонов М. — II—236
 Аспанаки Девсон — I—373
 Ассабол — I—304
 Асталхангис — I—221
 Аточонтур — II—171
 Атур — I—514; II—159
 Атурпати Мезроспандон — I—68
 Афина — I—156
 Афросиёб, асот. — I—78, 380
 Ашковиён — I—140, 142, 143
 Ашрафий М. М. — I—683
 Аштархонийн — II—69, 208, илг. няз
 Чошйи
 Ахмад, набериан Сомон — I—450
 Ахмад Карахой — I—544
 Ахмад Темур — I—653
 Ахмад ибни Исмаил — I—457
 Ахмад ибни Мухаммад ибни Араб-
 шох — I—684
 Ахмад ибни Салд — I—548
 Ахмад Махдуми Донни, илг. Донни
 Ахмади Гизолий — I—595
 Ахмадиян (Ахмадшох) — II—87
 Ахра—Майбу (Антро Майбу), илг.
 Ахриман
 Ахриман — I—81, 82, 383
 Ахурй, илг. Ахура-Мазда — I—41,
 70, 71, 81, 82, 84, 85, 92, 95,
 107, 383
 Бага — I—383
 Бадар Тархон — I—128
 Бабер Ф. — I—138
 Байхак — I—501, 506, 503, 563, 585;
 II—287
 Балозур — I—350, 410, 411; II—287
 Бальмай, ахир — I—460, 512, 513
 Баншчурйиён — I—456
 Баранд — II—193
 Барзакххо — I—443
 Барр Л. — I—69
 Барроу Т. — I—46, 48
 Бартольд В. В. — I—6, 7, 46, 73, 77,
 78, 352, 360, 378, 383, 416, 455,
 463—465, 487, 504, 539—541, 548,
 557, 559, 602, 621, 622, 652; II—
 118, 145
 Бахофер — I—199
 Башлор ибни Бурда — I—503
 Бахулдани — II—43
 Бахром, илг. Варахром У.
 Бахроми I Гур — I—263—265, илг.
 няз Варахром V
 Бахроми Чубин — I—293, 294
 Бахромов З. — II—231
 Бахромшохи Галилай — I—533
 Бахрон — II—296
 Бедла — II—126, 157, 158
 Безностков А. — II—156
 Бейкер В. — II—180
 Бейан Г. — I—65, 75, 178, 202, 267,
 271, 275, 276.
 Бектула — I—462
 Бектурон М. — II—107, 116, 131, 298
 Белешикий А. М. — I—245, 301, 304,
 341, 343, 353, 355, 357, 360, 364,
 365, 319, 383, 382, 384, 667
 Белеян Е. А. — I—404
 Белеяни Ф. — II—67, 72, 78, 289
 Бештван И. Б. — I—341, 343
 Бенвенист Э. — I—46, 51, 69, 221, 373,
 374
 Березин И. И. — II—146
 Берингты А. Н. — I—24, 45, 174, 270,
 278, 348, 391; II—35
 Беросе — I—91—113
 Берра М. — I—163
 Бертельс Е. Э. — I—7, 66, 375, 689
 Беруий — I—204, 229, 283, 372, 376,
 377, 431, 502, 503, 583, 584; II—
 39, 286
 Бесс — I—121, 122, 125, 126
 Бетбудай М. — II—271
 Веллод — I—682, 684; II—50
 Бивар А. — I—207, 259
 Бил С. — I—301
 Бинной — II—54—56

Бисурин Н. Я. — I—295, 302, 333, 334;
II—146
Бобо Кудай — I—594
Бобоюн — I—112
Бобур — II—5, 6, 8, 12, 13, 15, 16,
32, 288
Богданский Б. Л. — I—27
Боголюбов М. И. — I—351, 373
Бойсунлар — I—854, 680, 681
Бождавия А. Г. — I—149
Болдырев А. Н. — I—668
Вельшляков О. Г. — I—354, 544, 559,
561
Бонгард-Левин Г. М. — I—44, 48
Бонсдорф А. Р. — II—177
Борисов А. Ю. — I—378
Боту — I—828
Боянд — I—648
Боязид Чалолар — I—623
Бокимухаммад — II—59
Бохуй — I—120
Брагинский И. С. — I—66; II—147
Бранденштайн В. — I—47
Брихондратха — I—146
Брыкина Г. А. — I—392
Бубнова М. А. — I—467
Будло — I—190, 204, 314, 316, 318,
319, 323—326, 331, 374, 376
Будха Прахал — I—261
Бузрукчода колд — II—263
Бумон — I—285
Буванов Е. В. — II—112, 130
Бурзахур — I—221
Бурнашев С. — II—107, 136, 298
Буссалы М. — I—321, 322, 368
Бушенев К. — II—140
Бутанов Н. А. — I—18
Бутомо С. В. — I—20
Буврохон — К—451, 463, 540, 563, 637
Бэрнетт Р. Д. — I—104, 105
Бубилол — I—533
Бўжарод — I—335
Бўрай-Тегин, ниг. Иброхим ибни Наср
Бўя — I—490
Вхандаржор Д. Р. — I—191, 192, 194,
195
Вабу — I—41
Валахи, ниг. Вологеси I
Валимухаммадхон — II—59, 60
Вальтер Рубен — I—251
Варахрон V — I—262, 345
Варохрон — I—207
Варуна — I—41
Варгин М. — II—217
Вархуман (Аархумон) — I—333—336
Васильев А. И. — I—349

Васильев — I—193, 194, 205
Васудена — I—192—196, 205, 207,
229, 234
Вата — I—41
Вахш, худо — I—224
Ваххобов М. Р. — II—285
Вельяминов — Зернов В. В. — II—145
Веселовский Н. И. — I—360, 377, 378
Визасонт, асот. — I—41
Визасонт, асот. — I—41
Валенгрен Г. — I—69, 70
Вима Калфиз — I—191, 192, 194, 199,
204, 205, 229, 234
Винокурова М. П. — I—341
Виткевич Я. — II—138
Витте — II—243
Вишневская О. А. — I—105
Вишто — I—270
Виштонс — I—263, 271, 515
Ворех — II—279
Волков М. Н. — II—261
Вологеси I — I—66
Вольский И. — I—140, 141
Воробьев — Десятковский В. С. — I—48
Воронина В. Л. — I—349, 354, 355;
II—154
Восес — II—215, 216
Восфф — I—688; II—9, 14, 53, 54,
258
Вреский А. Б. — II—184
Вуд — I—301
Вудди — I—181
Вэй-ше — I—377, 379
Вэрирагна (Вашага) — I—204, 383
Виткин В. Л. — I—360
Вешфарн — I—373
Гаевский — II—204
Гайдебуров — II—249
Галеркина О. И. — I—682
Галковский Ю. В. — I—46
Гардези (Гардиз) — I—457, 460, 468,
585; II—247
Гернат — I—438
Геготей Милгей — I—78
Гейгер В. — I—46, 68, 72, 79, 373
Гейнс А. К. — II—125
Геката — I—156
Гекотей (Генатей) — I—78, 111, 197
Гелнока, палари Евкратид — I—147
Гелнока, писари Евкратид — I—149,
164, 179
Гелиос — I—156
Гейрник IV — I—651
Герай — I—187—190, 234
Геракл — I—158, 197
Герией — I—197, 198

- Геридрос — II—254
 Геродот (Херодот) — I—77—79, 90, 93, 94, 97—99, 106, 107, 111, 123, 124, 197, 248; II—286
 Гершия — I—109
 Гершенст Н. — I—69, 70, 73, 80, 221, 344, 395
 Гёбль Р. — I—194, 195, 207, 269
 Гёте — I—686
 Гибб Х. А. Р. — I—409, 415, 418
 Гил — II—180
 Гинзков Х. К. — II—141
 Гинзбург В. В. — II—42
 Гиркол — I—179
 Гиршман Р. — I—46, 105, 179, 191, 194, 271
 Голантинский — II—232
 Гораций — I—186
 Готье Р. — I—373
 Гоффман К. — I—67
 Грантовский Э. А. — I—40, 42, 44—46, 75, 80, 173
 Гребинкин А. Л. — II—113, 117, 290
 Григорьев В. В. — I—126, 167; II—144, 146, 287
 Григорьев Г. В. — I—183
 Григорьев Н. — II—113, 289
 Гумбат — I—261, 272
 Гултегин — I—418
 Гулхайн — II—157, 159
 Гумилев Л. Н. — I—278, 281, 291, 295, 423, 424
 Гунхоз — I—266
 Гурак — I—335
 Гурский А. В. — I—25
 Гутшмид А. — I—283
 Гушинашчи — I—289
 Густос, илг. Дивоштак
 Гуюкхон — I—610, 615
 Глошак — I—227
- Давидович Е. А. — I—188, 189, 201, 391, 491, 543, 560, 660; II—35
 Даклатшох — I—654, 658, 691, 692
 Даль В. В. — II—138
 Дамский А. Н. — I—104
 Данилевский Г. — II—140
 Дармстетер Ж. — I—68
 Дармон — I—112
 Датон — I—332
 Дакхай — I—506, 510, 515
 Деваштич, илг. Дивоштак
 Демезон П. И. — II—133, 138
 Деметра — I—156
 Деметрий — I—144—148, 164
 Демодам — I—136
 Демокрит — I—111
- Демке Б. П. — I—673
 Денхарт — I—66
 Деннет — II—170
 Деклави — I—594, 635, 637, 683
 Диббойс Н. — I—140
 Династи, илг. Дивоштак
 Диваштич, илг. Дивоштак
 Дивоштак — I—335, 351, 359, 397, 415, 416, 418, 419, 424, 426, 428, 499, 503
 Дилшод — II—100, 156, 280, 289
 Диповарь — I—262, 263, 265, 289, 293, 434
 Дивмухаммад — II—59, 60
 Длюгеки Лазотй — I—113
 Днодор — I—79, 121, 130
 Днодоти I — I—18—142, 149, 151, 157
 Днодоти II — I—140, 141, 142, 153
 Днонасий — I—161
 Днокура — I—156
 Днодорониш — I—95
 Дола — I—294
 Дошлайб — I—88—90, 92, 130
 Донни — II—89, 101, 118, 159, 167, 278, 279, 284, 290
 Дош — I—59, 70, 91, 95—98, 112, 120, 222
 Дорон III Кудумов — I—120, 121
 Дригги — II—252
 Духай эшон — II—209, 210
 Дуи Дин — I—184
 Дутхова — I—81
 Дьяков И. М. — I—48
 Дьяковска И. М. — I—46, 58, 64, 65, 69, 70, 75, 76, 79, 90, 159, 162, 186, 252
 Дьяковска М. М. — I—94, 103, 162, 232, 233, 341, 353, 350, 364, 368
 Дьси, асот. — I—376
 Дюралд — II—185
 Дюшен-Гайянен Ж. — I—69
 Дьярминтра — I—227
- Евкретиди Кабир — I—146, 147—149, 151, 158, 157, 178, 188, 233, 234
 Екитлем — I—141—145, 149, 150, 163, 179
 Египте Вардапет — I—263, 264; II—286
 Елоки К. — I—176, 260, 262, 274, 278
 Ефремов Ф. — II—118, 289
- Емон — I—221
 Ербем — II—62
 Екубов Ю. — I—362
 Екут — I—330, 408, 535; II—287

Жоравко — Бокорский Б. Н. — II—227

Заднепровский Ю. А. — I—46

Зайнакдин **PDF Compressor Free Version**
591

Задеман К. — I—65, 372

Заратуштра, инг. Зарлушт

Зарвона — I—383

Зарлушт — I—67—72, 74, 80, 81, 83,
108, 248, 270, 271, 381

Заррина — I—109, 110, 365

Захау Э. — I—297

Захири Самарканди — I—590, 591

Захрок, асот. — I—388, 516

Зевс — I—156

Зеймаль Е. В. — I—194, 195, 198, 199,
201, 205, 306

Зимарх — I—292

Зограф А. Н. — I—188

Зокпиров Ч. — II—260, 263, 273, 274

Зол — I—516

Зороастр, инг. Зарлушт

Зокидов П. Ш. — II—154

Ибн ад-Асир (Ибни Асир) — I—457,
607; II—287

Ибн ал-Мукаффаъ — I—503

Ибн ан-Надм — I—514

Ибни Багута — I—632

Ибни Мисковайх — I—453

Ибни Муфарриг — I—504

Ибни Русто — II—296

Ибни Сино — I—431, 503, 508, 519,
520, 583, 592, 594, 595; II—279

Ибни Фадлон (Ибни Фадлон) — I—
481, 484; II—287

Ибни Факех — I—287

Ибни Хазм — I—539

Ибни Хурлодбех — I—491, 503, 504;
II—287

Ибни Кутайба — I—518

Ибни Хаяккал — I—420, 467, 474, 483;
II—287

Иброхим, султон — I—651

Иброхим атолик — II—73

Иброхим ибни Ахмад — I—459

Иброхим ибни Мухаммад — I—433

Иброхим ибни Наср — I—542—544

Иброхим Тамгочкон — I—500, 543—
545, 571

Иброхим Аббос — I—435

Ибрхимсултон — I—652

Иванов А. Л. — I—683

Иванов В. В. — I—40, 46, 176, 202

Иванов И. К. — I—17

Иванов П. П. — I—7; II—130

Иванов — II—221

Игнатъев А. — II—141, 145

Идрисбой — II—123

Иешу Стелит — II—286

Ильинский Н. — II—254

Ильос — I—450

Ильёсхоча — I—640

Ильин Г. Ф. — I—44, 48

Ильминский Н. Н. — II—145

Имомали Кулузай — II—290

Имомкулдон — II—60, 80

Иналлокон — II—416

Иноголт Г. — I—237

Индра — I—82

Иностранцев К. И. — I—52, 279, 297,
378, 379

Иовни Антиохй — I—171

Ионов М. — II—184

Ирсни Хисорй — II—159

Исидори Харакшй — II—145

Искандар — II—19

Искандари Зулкарнайн, инг. Искандар
и Мақдуний

Искандари Мақдуний — I—9, 64, 105,
110, 111, 118, 119, 121, 122, 125—
133, 135—137, 152, 157, 169, 249,
380, 516, 555, 683

Исломон У. — I—35

Исмоил, писари Сабук-Тегин — I—
525

Исмоил, ином — I—537

Исмоили I (Исмоили Сафай) — I—
683; II—11—13, 57

Исмоила (Исмоил ибни Ахмад)-и Со-
монй — I—451—454, 456, 457, 481,
488, 493, 533

Исо Махлуки Бухорой — II—279

Истам — I—286

Истахрй — I—420, 465, 467, 474, 481,
483; II—287

Исфандёр — I—516

Исфизорй — I—268

Исфандёр — I—516

Исход ибни Ахмад — I—488

Исхоков А. — I—359, 372

Итима М. А. — I—28, 34, 46

Пама, асот. — I—41

Петтмар К. — I—16

Пими, асот. — I—41

Кабакхон — I—619—622, 624, 625

Кабинва С. К. — I—362

Кабо В. Р. — I—18

Кадфиз I — I—193, 197—199

Кадфиз II — I—199, 200, 202

Кайхусраб, хонадони кадимн тоҷи-
кон — I—623

- Кайкубодшоҳ — I—282—285
 Каллисфен — I—181
 Камбуҷид — I—94, 95
 Камерон Ҳ. — I—46
 Каннингем — I—692
 Камолалдин Хусайн — I—694
 Канишка (Канишкан I) — I—191—195, 202—205, 221, 222, 233, 234, 250
 Канишкан II — I—194
 Канингем А. — I—105, 191, 207
 Кан-Янг-тянь — I—347
 Карагрён Б. — I—195, 197
 Карди VI — I—651
 Кармишева В. Х. — II—43
 Карпин, Плато — I—629, 21—39
 Катудёф — I—291
 Клауфман К. П. — II—168, 169, 171, 173, 174, 177, 247, 254
 Кланг Курший Руф — I—100, 103, 105, 124, 145, 129—130, 248, 249; II—295
 Конагасховим — II—97
 Копинг Ф. — I—46
 Кюдара, инт. Цидоро
 Кноццоко — I—189, 190, 197, 199
 Киплинг — I—239
 Клавдий — I—159
 Клавихо — I—646, 650, 671; II—288
 Клейтон — II—180
 Клима О. — I—282
 Климчицкий С. И. — I—373
 Кляшторный С. Г. — I—419
 Кова — I—516, 681; II—53
 Кован Вядтоси — I—271
 Коковцев — II—254
 Коль Е. Ф. — I—372
 Комаров А. В. — I—29; II—182
 Кондратович — II—253
 Конолли — II—139
 Конав С. — I—191, 194, 332
 Коробкова Г. Ф. — I—24
 Косвен М. О. — I—73
 Коссович К. — I—65
 Костенко Л. Ф. — II—177
 Кофизод — I—160
 Кошеленко Г. А. — I—140, 141, 161
 Кошиф — II—159
 Красс — I—185, 186, 249
 Краузе Е. М. — II—221
 Грачовская В. А. — I—351
 Крачковский И. Ю. — I—348, 351, 352, 415
 Кремер В. — I—47
 Кристенсен А. — I—46, 51, 284
 Крэйф — I—113
 Ксенофонт — I—124; II—286
 Ктесий — I—67, 79, 91, 102, 110, 116, II—286
 Кувабара — I—172
 Кужула-Кадфия — I—191, 192, 194, 197
 Кужула Кара Кадфия, инт. Кадфия I
 Кузгашка — I—221
 Кузьмина Е. Е. — I—45, 105
 Кумирасалам А. А. — I—237
 Куп А. Л. — I—372; II—101, 290
 Кунко — I—266
 Куропаткин А. Н. — II—265, 270, 275
 Курсул — I—425
 Куруш (Куруши II) — I—70, 79, 90, 96, 111
 Курчи — I—384
 Куфтин В. А. — I—29
 Кучаук — I—556
 Кушомён — I—8, 170, 178, 188, 190, 191, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 207, 208, 210, 213, 222, 229, 232, 235, 250, 255
 Кучукичхон — II—15, 16, 28, 32
 Лаодик — I—147
 Лаошан — I—172
 Лафарг П. — II—236
 Лев Д. Н. — I—17
 Леман А. — II—140
 Ленин В. И. — I—6, 19, 238, 245, 594; II—110, 143, 185, 182, 189, 190, 193, 225, 233, 235, 236, 239, 269, 274, 277, 284, 289
 Лерх И. П. — I—345, II—145
 Лессар М. П. — II—205—207
 Лессене Ф. — II—193
 Либкнехт К. — II—235
 Липшиц В. А. — I—64, 75, 159, 162, 186, 220, 221, 248, 250, 276, 305, 351, 360, 383, 389, 390, 394, 419
 Линколла Н. С. — I—491; II—262—265
 Лилленталь — II—214
 Лислон — I—157, 158
 Лисинский Г. Н. — I—28
 Литвинский Б. А. — I—27—29, 31, 36, 37, 58, 80, 129, 136, 180, 188, 233, 244, 279, 314, 319, 320, 324; II—35
 Логофет Д. Н. — II—217, 248, 252, 253
 Ломакки Н. — I—181
 Ломоносов М. В. — I—460
 Лоухиелле де Леев — I—193, 200, 237
 Лохурь А. Н. — I—146, 156
 Луконин В. Г. — I—195, 206, 207

Лушани А. Г. — I—405
 Лутфа — II—40
 Люксембург Р. — II—236
 Лютш — II—PDF Compressor Free Version
 Маар Уммо — I—200, 230
 Мануд — I—531
 Мавлоно Хурдаки Бухороӣ — I—641
 Мавлоновода — I—641, 642, 644, 648
 Мавлик — I—207, 282—283, 437
 Мак — Грегор Ч. — II—180
 Мақдонналад Г. — I—138, 139
 Мақдоулла Д. — I—200
 Мақсуна — II—157
 Малик Санҷар — I—555, 612
 Маликшоҳ — I—535, 545, 548, 588, 590, 595
 Мали Кошғари — II—36
 Маликиий Н. Г. — I—372
 Маликдильдор Э. — II—140
 Маликқосимов Х. М. — II—137
 Мамий — I—648
 Малигулоб — I—615, 616, 629
 Малидильшам А. М. — I—25, 36, 46, 289
 Мансур — I—446
 Мансур ибни Исҳоқ — I—157
 Мансур ибни Нурхон Сомиёӣ — I—460, 462, 506, 507
 Мангития — II—88, 91, 92, 97, 101, 119, 279, 295
 Мао (Махо), асот. — I—224
 Маодун (Моде) — I—172
 Марвона II (Марвон ибни Муҳаммад) — I—433—435
 Мардонӣ — I—112
 Мирдух, асот. — I—111
 Марик А. — I—221
 Маркварт Н. — I—81, 69, 78, 174, 175, 197, 260, 263, 267, 271, 294, 297, 298, 301, 302, 304, 332
 Маркс К. — I—4, 5, 27, 76, 77, 244, 246, 254, 565, 601, 608, 649; II—111, 114, 126, 141, 187, 189, 236, 285
 Маршар — I—109
 Марушенко А. А. — I—373
 Маръ В. — II—180
 Маршик Б. И. — I—341, 382
 Маршала Д. — I—194, 237
 Массон В. М. — I—21, 22, 29, 31—33, 37, 46, 136, 197.
 Массон М. Е. — I—140, 141, 199, 241, 313, 509, 620
 Масъуд ибни Аҳмад — I—570
 Масъудбек — I—615—618, 620, 624, 628

Масъуди Саъд Салмон — I—546, 589
 Масъуди III — I—577
 Масъуди Ғазнавий — I—528—531, 542, 543, 571, 584, 585, 586
 Масъудӣ — I—289; II—287
 Маҳдумқули — I—691
 Махмур — II—159
 Машиқоний — II—247
 Маширифов Д. — II—263
 Маъдил — II—159
 Маъмуи, халифа — I—444, 450
 Маъмуни Соий (Маъмуни Хоразмшоҳ) — I—526, 583
 Маъдисӣ (Муалласӣ) — I—447, 465, 475, 491, 497, 499; II—267
 Маҳалевӣ — I—227
 Маҳдӣ — I—437, 439, 440, 443
 Махмуд, писари Сабуқ-Тегин — I—462
 Махмудов — II—62, 73
 Махмуди Музакхоб — II—53
 Махмуди Тороби — I—612—614
 Махмуди Ялқош — I—609, 615, 628
 Махмуди Ғазнавий — I—462, 508, 517, 519, 522, 524—530, 541, 558, 563, 571, 582, 583, 586, 597, 598
 Махмуди Қарахонӣ — I—548, 547
 Махмуди Кошғари — I—346
 Махмудов Н. — I—658, 662
 Махмудов — II—94
 Маъсуддин Муҳаммад ибни Аалик — I—585
 Маъдисов О. — II—213
 Мачумлар Р. — I—194, 268
 Мезина — I—220, 221
 Меёе А. — I—67
 Мейендорф Г. — II—94, 102, 103
 Мейер Эд. — I—46, 70
 Мединашвили Г. А. — I—46
 Менандр — I—145, 149—151, 278, 280, 288, 289, 291
 Менген-Хелден — I—271
 Мехроди II Кабир — I—171, 185
 Мехримон — I—221
 Милдендорф А. Ф. — II—105, 110
 Михлер — II—275
 Мирабдулқарим Бухороӣ — I—103
 Мирали Насош — I—582
 Миралибой — I—117
 Мирзо Абдулазими Соий — II—85
 Мирзобаходурхон — II—195
 Мирзоқамилқосим Мунӣ — II—158
 Мирзоқуруллоб — II—202
 Мирзошамс Бухороӣ — II—289
 Мирзиатулло — II—94, 132, 137
 Мирқомилбой — II—212

- Мирзиурод — II—293
 Мирмухаммаданин Бухарой — II—
 63, 65, 66, 74, 84, 289
 Мирмухаммадшоҳ — II—94
 Мирроф PDF Compressor Free Version
 Миррошох — I—651, 652, 656
 Мирфозилов М. — II—263
 Мирлол — I—527, 642, 643, 693;
 II—285
 Митра — I—41, 71, 74, 80, 84, 107,
 113, 162, 204, 224, 383
 Миридоги I — I—145—150
 Мишенко — II—253
 Микхракула — I—268
 Микро, инг. Митра
 Моисей Хоревский — II—286
 Мониях — I—291, 292
 Монй — I—206, 229, 230, 232
 Моравиён — I—145, 146
 Моравчик Г. — I—289
 Моргенштейне Г. — I—65, 271
 Морозов М. В. — II—237, 240, 243,
 246, 247
 Мохибн — I—337, 397
 Доҳадутутун (Баҳодур гулун) —
 I—419
 Моко (Калагнахоков) — I—267
 Муваффақи Хирай — I—506
 Муваффақ — II—87, 120, 166, 167,
 169, 175, 178, 178, 179, 216
 Мувай — I—510, 586, 589, 590
 Мунишаддин Муҳаммади Исфизорӣ —
 I—693
 Мушӣ — II—289
 Мушнов М. — II—253
 Мулло Абдурахмон — I—372
 Мулло Ибодуллоқ — II—248
 Мулло Исо-валид — I—173
 Мулло Муҳаммад — II—198
 Мулло Назфас — I—691
 Мулло Найд Муҳаммад — II—159,
 290
 Мулло Фозилдон — II—123
 Муллоаҳмадбей — II—249
 Муллобой — II—195, 196
 Муллообиди Мумтоз — II—81
 Муллошариф мирзохур — II—212
 Мултон Ч. — I—68
 Мунавваркорӣ — II—258, 268, 271
 Мунтасир — I—522—524
 Муоз ибни Муслим — I—440
 Мурирофт В. — II—138
 Муродбахш — II—61
 Мусайиб ибни Зухайр — I—440
 Мухторов А. — I—564; II—99
 Мушкетов Н. В. — I—144
 Мушфиқб — II—56, 57
 Мугия — I—162
 Муҳаммад — I—358, 437—442, 490
 Мукаффаъ — I—497
 Муҳаммад — II—280, 281
 Муқтадир — I—484
 Муҳаллаб — I—411
 Муҳаммад, пайғамбар — I—81, 405,
 406, 408, 432, 551
 Муҳаммад, султон — I—529, 531
 Муҳаммад Авфи — I—510, 515, 585,
 637
 Муҳаммад Бугроҳон — I—541
 Муҳаммад Давлатбей — II—117
 Муҳаммад ибни Абдуваҳиди Хи-
 роти — I—570
 Муҳаммад ибни Аҳад — I—553
 Муҳаммад ибни Банс — I—504
 Муҳаммад ибни Вали — II—289
 Муҳаммад ибни Восиф — I—505
 Муҳаммад ибни Наср — I—542, 543
 Муҳаммад ибни Нух — I—451
 Муҳаммад ибни Тоҳир — I—448
 Муҳаммад ибни Фазл — I—499
 Муҳаммад ибни Ховандшоҳ инг. Мир-
 хонд
 Муҳаммад ибни Қайси Розӣ — I—637
 Муҳаммад Иброҳим — II—58
 Муҳаммад Раҳими II — II—171
 Муҳаммад Фаноро — II—129
 Муҳаммад Чехрал Мухосин — II—53
 Муҳаммад Хайтон — II—87
 Муҳаммад Хакимхон — II—298
 Муҳаммадалӣ (Малалӣ) — I—98, 99,
 137, 159
 Муҳаммадалӣ, инг. Дукбӣ эшон
 Муҳаммаданин — II—89
 Муҳаммадшафон Кариннатӣ — II—86,
 159, 289
 Муҳаммадонӣбей — II—86
 Муҳаммади Батлоӣ — I—551, 561
 Муҳаммади Сони Арслонхон — I—
 545
 Муҳаммади Хорамшоҳ (Муҳаммад
 ибни Тақеш) — I—552—557, 571,
 600, 602, 604, 606, 637
 Муҳаммади Шайбонгарой — I—525
 Муҳаммади Шайбонхон — инг. Шай-
 бонхон
 Муҳаммади Ҳазоӣ — I—503, 505—
 598
 Муҳаммадмуродбей — II—202
 Муҳаммадмуроди Самарқандӣ — II—
 50
 Муҳаммаднәзирбек — II—213
 Муҳаммадраҳимбей — II—72, 85—85,
 94
 Муҳаммадсултон — I—651

Мухаммаджосиф — II—136
Мухаммаджосифи Муншй — II—59,
84, 289
Мухаммад — II—95, 159, 289
Мухаммадхаким — II—86, 87, 159
Мухаммадхакимбй — II—68
Мурчим — II—159
Мышенков Д. К. — II—170
Мусо ибни Абдуллох — I—411
Мўъминбоев М. — II—259
Мўъминчонов А. — II—136
Мўъласим — I—444, 446, 464
Мўхон — I—286
Мўхсин — I—693

Навой — I—599, 680, 682, 689, 690—
693; II—40, 43, 54—56, 156
Наврўз-Ахмадхон — II—18
Нагасена — I—150
ня-Надим — I—539
Надир девонбегй — II—79
Назаров Ф. — II—136
Найзахоҷинов — II—137
Налякки В. П. — II—99, 290
Нана (Нанайя) — I—163, 223, 365,
383
Наиндод — I—221
Нань — I—доу-ми — I—184
Нарайн А. К. — I—139, 147, 149, 151,
168, 177, 194, 190
Наршахй — I—296, 346, 375, 377, 379,
380, 396, 397, 408—410, 414, 438,
451—456, 475, 480, 485, 491, 493,
498, 499, 503, 507; II—287, 287
Насавй — II—288
Наср ибни Аля — I—540—542
Насри II ибни Ахмади Сомсий —
I—450—452, 455, 457—459, 488,
512, 514
Насри III ибни Абдулмалики Со-
мой — I—460
Наср ибни Сайёр — I—429, 434, 435
Насри Илокхон (Илакхон) — I—462,
522—524
Насриддин — II—173, 174
Насри Газнавий — I—582
Насрудло — II—95—97, 99, 101, 118—
120, 140, 159
Нахшабй — I—459
Наҷимиддинхоча — II—176
Невольсия П. И. — II—110, 112, 141
Негри А. Ф. — II—136
Неразик Е. Е. — I—264, 278, 398
Несмеянов С. А. — I—17
Нестурх М. Ф. — I—13
Неъматов Н. Н. — I—387, 388
Неъматшайхов О. — II—263

Нёльдеке Т. — I—284, 288, 289
Нёвзай — II—92, 94
Нёёкул — II—148
Низомиддини Шомй — I—685; II—
288
Низомин Арўзин Самаркандй — I—
590—591; II—287
Низомини Ганҷавй — I—594, 597, 599,
637, 689, 690
Низомудмулк — I—533, 535, 536, 538,
539, 558, 559, 595
Ника — I—156, 187
Никифоров П. — II—140
Николай Димитшкй — I—91
Николай П. — II—185
Никонов А. А. — I—18
Нильсен В. А. — I—320, 321
Нино — I—79
Нисорй — II—54
Нишопурй — I—298
Новиков — II—221
Нодирадзе Л. И. — I—400
Нодирмухаммадхон — II—60, 61, 289
Нодиршохи Афшор — II—85—88, 97
Нозим — II—257
Норбута — II—159
Носир, халифа — I—550, 551
Носири Бухорой — I—637
Носири Хисрав — I—510, 586—589
Ноҳайлок — I—221, 250
Нуриддин — I—651
Нулар — II—180
Нюберг Х. — I—67, 69
Нушофарин — I—347
Нух ибни Наср — I—459, 460, 514
Нўхи I Сомой — I—450
Нўхи II ибни Маусури Сомой — I—
460—462, 515, 519, 525
Обручев Н. Н. — II—207
Овсишкхон Н. А. — II—221
Огибени Б. Л. — I—42
Оклавдинков А. П. — I—13, 15—17,
19, 20, 23, 25
Олимбек — II—289
Олимхон — II—98, 100, 257, 275
Олимчонов К. — II—263
Олоохберда — II—70
Олоохёрбй — II—70
Олооххулихон — II—140
Олмстед — I—120
Олтунош — I—529, 542, 558
Ольденбург С. Ф. — I—239, 248
Оранский И. М. — I—40, 46
Ориф Озарй — I—655
Ороди II — I—185, 186

Оромоздо — I—234, ниг. нин Ахура-
Мазда
Оросий — I—148
Остонакулбаи — II—175
Отанкёв Хоҷараис — II—140
Отсил Ходжамошо — I—538, 548, 549,
590
Ошшо (Оахшо) — I—224
Ошанин В. Ф. — II—177
Ошанин Л. В. — I—405, II—42

Пазухи Б. — II—69, 71, 72, 289
Палеа — II—196
Пармуда (Елтегин) — I—293
Пахомов М. М. — II—18
Пашини П. И. — II—112
Пельо П. — I—195, 197
Перихаян А. Г. — I—65, 74
Перовский В. — II—136
Петеч Л. — I—197
Петрова — II—221
Петрушевский И. П. — I—405, 414,
424, 627, 645
Пещерева Е. М. — I—373
Пигулевская Н. В. — I—291, 292, 405
Пиримкулов — II—245, 246
Пирмухаммад, шабрани Темур — I—
651
Пирмухаммадони I — II—18
Пирмухаммадони II — II—58
Пирӯзи I — I—207, 258, 264—266, 270,
284, 345
Писарчик А. К. — II—154
Пичугин Ф. — II—142
Платон — I—149
Плиний — I—92, 103, 106, 136, 218
Плутарх — I—113, 150, 185, 249; II—
286
Позняков П. В. — II—237, 246, 247
Покор — I—186
Покотило — II—205, 247
Полябий — I—141, 143—145; II—
286
Полнен — I—107
Поло, Марко — II—288
Полторацкий П. Г. — II—275
Помпелли Р. — I—29
Посейдон — I—156
Поспелов М. — II—136
Потвани — II—110, 112
Поурушаста — I—81
Прики Пейи — I—260, 266
Прицак О. — I—541, 543
Проконин Кесарй — I—265, 273, 274,
275; II—286
Протемей — I—175

Пугаченкова Г. А. — I—189, 320, 321;
II—49
Пуллаблани Э. — I—196, 205, 250
Пьянков И. В. — I—67, 78, 79, 130
Псковский А. В. — II—234, 241
Пулотбек — II—174
Пулодй А. — I—348, 349

Радлов В. — I—332; II—107, 116
Райхона — I—584
Рамтиш — I—373
Ранов В. А. — I—13, 14, 16, 17, 18,
24, 25
Ранович А. Б. — I—135, 150
Раниспорт Ю. А. — I—378
Рапсов — I—192, 198
Решек В. И. — I—25
Рашададан — I—604, 610, 615, 629,
638; II—288
Рашададидини Батвог — I—591, 592
Рашидян Самаркандй — I—585
Рахимбек (Рахмий) — II—113
Рахимбоев Абдуқодир — II—260, 273,
284
Рахимшо — II—176, 177
Рахимкул — II—140
Рахмонбердй — II—96
Рахмонкулибек — II—179
Рахмонкулхочй — II—212
Ремпель Л. И. — I—673; II—154
Рерих Ю. Н. — I—176
де Риде — I—140
Рихтер — II—253
Робиян Балхй — I—514
Розен В. Р. — I—462
Розенфельд — I—199
ар-Розй — I—514
Романи IV Двогст — I—535
Романовский Л. И. — II—166, 167
Роуланд Б. — I—237
Рофеъ ибни Лайс — I—442
Рохили Самаркандй — II—159
Рубах И. Б. — II—262, 263, 265
Рудоба — I—516
Руксона (Рузнояк) — I—131
Румй — I—594, 635, 636
Румшанс — II—244
Рустам, афсонай — I—86, 365, 375,
516
Рудкй — I—504, 505, 510, 512—514,
589

Сабол — I—410, 411
Сабук-Тегли — I—461, 462, 524, 525,
558, 585
Савдо — II—279
Сазонов — II—254

Сайд ал-Харошй — I—425
 Сайд Алоулулла Гирмишй — I—557
 Сайд ибн Усмон — I—410, 411
 Сайд-мингбо — II—213
 Сайд Мухаммадмашъ — II—177
 Сайд Насифй — I—513
 Сайднбъз — II—176
 Сандов М. — II—140
 Сайидов Насифй — II—72, 74, 81—83
 Сайфиддин Бохаръй — I—624, 632, II—288
 Сайфй — I—691
 Сайфулмулуков И. — II—271
 Сахандар (Искандар Магдунъ) илг. Искандар Магдунъ
 Саянэт — I—112
 Салм ибн Заба — I—411
 Салцукйя (Салцукхъ) — I—486, 487, 510, 534—538, 543, 546, 548, 549, 559, 564, 586, 590, 595
 Самадрагунта — I—261
 Самойлов Б. — II—236
 Самсонов — II—207, 254, 255
 Самъонй (Сомонй) — I—300, 513; II—287
 Саной — I—594, 595, 599
 Санкар, хунаризад — I—553
 Санари Салцукй — I—535, 538, 545, 546—549, 555, 590
 Саодибй — I—503
 Саракон — II—175, 176
 Сарганиди В. И. — I—32, 33
 Саркор Д. — I—194, 197
 Сарнатх — I—250
 Сатибраман — I—122
 Сафавлён — II—11, 12, 81, 85, 88
 Сафрулдин Ислок — II—11
 Саффорён (Саффорихъ) — I—442, 444, 447, 448, 449, 454, 504
 Сахира — I—234
 Савдй — I—514, 635, 636, 688
 Саъаудин Масъуд ибн Умар Тафтазонй — I—684
 Саббо — II—282
 Сабос — I—293
 Селеки I — I—105, 135, 136
 Селестки II — I—137, 138, 141
 Селекиён (Селекихъ) — I—133, 135, 145, 149, 150, 152, 153, 169, 170, 179
 Семёнов А. А. — I—6, 7; II—86, 93, 95, 97, 118, 123
 Сенковский О. И. — II—145
 Северс Н. И. — II—263
 Сиддикмухаммад — II—62
 Сидъуш, асот. — I—365, 375, 377, 380

Симон А. — I—197
 Симонбур — I—288
 Симбат Вигратунй — I—294, 295
 Симонетта А. — I—199
 Сивжурихъ — I—487, 489
 Сирочиддинхон — I—178
 Сисмитр — I—131
 Спюржуктей — I—624, 629
 Скаларгунта — I—268
 Скобелев М. Д. — II—177, 181, 182, 193
 Скунда — I—96
 Смирнов Н. А. — I—405
 Смирнова О. И. — I—304, 333, 334, 356, 390
 Слесарева А. Е. — II—231
 Собори Тирмишй — I—586, 590
 Соболев Л. Н. — II—170
 Совахох — I—293
 Содикбек ифшор — I—683
 Солах Олимбой — II—213
 Сомй — II—299
 Сомон — I—450
 Сомонён — I—442, 443, 450, 451, 454—458, 460, 462, 463, 480, 482, 483, 486, 490, 492—494, 503—507, 511, 512, 514, 518, 519, 523—525, 535, 558—564, 583; II—34, 36, 267
 Сон Юн — I—290, 299, 300, 308
 Сосонён — I—56, 67, 110, 116, 195, 203, 205—207, 230, 241, 250, 251, 257—260, 262, 264, 270, 275, 284, 289, 294, 295, 341, 346, 407, 423, 436, 482, 509; II—285
 Софгасас — I—145
 Спарганис — I—94
 Спитаман (Спитаманъ) — I—81, 125, 127, 131, 135, 248
 Спитамен, илг. Спитамен
 Список — I—160, 162
 Ставский Б. Я. — I—354, 362, 370, 378
 Стеткевич — II—179
 Стова — II—256
 Стодарт — II—139
 Столанин — II—254, 255, 258
 Страбон — I—95, 100, 102, 123, 139, 140, 145—147, 151, 164, 173; II—286
 Стришгей — I—109, 110
 Струве В. В. — I—69, 239, 240
 Субгич Д. И. — II—247
 Субхогансов — I—145
 Субхонкудихон — II—64, 64, 69, 72, 81, 82
 Судощан — I—374
 Суй, сулона — I—347

Утба — I—455
Утхайд Р. — I—146

Фавст Бузанд — I—261, 265; II—286
Фазли Назаров — I—389
Фазлуллоҳи Ғуззохон — II—57
Файлакуси II — I—118
Фаридадини Аттот — I—594, 595, 597—599
Фарнари — I—389
Фарозмон — I—132
Фарр, асот. — I—183, 383
Фарро — I—204, 224
Фаррух — I—510, 583
Фарходӣ — II—170, 171
Фасмер Р. — I—541, 543
Фатуфари — I—418, 420
Фазриддин Мухаммад ибни Умар
Розӣ — I—591
Фазриддин Гургонӣ — I—586, 589
Федченко А. II — II—150, 170
Феофани Византия — I—266, 276, 280
Фергуссон Д. — I—191
Филон — I—113
Фирдавӣ — I—113, 263, 283, 288, 293, 505, 510, 514—517, 520, 589, 654; II—50, 288
Фитрат А. — II—271, 272
Фитрати Зардуи Самаркандӣ — II—85
Флор — I—219
Фокк — I—461, 462
Формозов А. А. — I—25
Форобӣ — I—431, 519, 596, 597, 688
Фотима — I—432, 537
Фотимиян (Фотимихо) — I—458, 459
Фраат — I—163
Фрад — I—96
Фрай Р. — I—46, 97, 345
Фраке О. — I—175
Фрейман А. А. — I—348, 349, 351
Френ Х. Д. — II—145
Фузулай — I—691
Фуркат — II—280, 281
Фухуман, ишт. Вархуман
Фуше А. — I—237

Халидсултон — I—651, 652
Халоун Г. — I—172, 174
Хамук — I—297
Хамулӣ — II—159
Хан-Жу ли — I—608
Ханьков Н. В. — II—96, 102, 108, 114, 140, 145
Ханьков Я. В. — II—146, 290
Ханчо — I—182, 183
Хаушида Р. — I—46, 48

Хварнах (Фарр), асот. — I—383
Хвостов М. — I—218
Херифельд Э. — I—68, 207, 271
Хетагуров Л. А. — I—373
Хиэр — I—544
Хици В. — I—70
Хисрани Анушерван, ишт. Хусрани I
Анушерван
Хисромаани — I—534
Хишоёршоҳ — I—112
Хой Чао — I—302, 303, 308, 331, 370, 390, 497; II—36
Хондамир — I—643, 644, 693; II—8, 57, 290
Хониён (Қарахониён) — I—463
ал-Хоразмӣ — I—456, 476, 489, 503
Хоразмшоҳиён — I—548, 555, 600
Хорошани — II—114
Хохлов Н. — II—289
Хозроқ (Хуаншяо) — I—205, ишт. ния
Хуаншяо
Хоҷа Ахрор — I—593, 656, 663, 664, 664
Хоҷалар — II—268
Хоҷа Исломӣ Чуборӣ — II—24
Хромов А. Л. — I—373
Хуаншяо — I—192—195, 204, 205, 234
Худодод — I—651
Худоброҳон — II—166, 168, 173, 176
Худодод — II—148
Худойназар-доҳо — II—178
Хумо, асот. — I—248
Хуни — I—262
ал-Хураймӣ — I—503
Хурзоҳ — I—415
Хуррама — I—437
Хуршоҳ — I—538
Хусрани I, А. Анушерван — I—65, 66, 285, 287—291
Хусравшоҳ — I—668; II—7
Хушиавоз — I—265, 290
Хюсинг Г. — I—46

Центер Р. — I—69
Циндоло (Қилара) — I—208, 259, 260

Чан-Чун — I—610; II—290
Чарыков Н. В. — II—217
Чагатай — I—603, 607, 609
Чейдакко В. Р. — I—352
Черняев М. М. — II—166
Чехович О. Д. — I—621, 623
Чжан Цзинь — I—180; II—288
Чийус — I—389
Чингизийн — I—600, 608; II—59, 83
Чингилхон — I—9, 601, 604, 606, 611, 615, 616, 650; II—4

- Султоғ Алй — II—6
 Султоғ Махмудхон — I—646
 Султоғ Муродбек — II—173
 Султоғ Сада — II—56
 Султоғ — I—540, 557
 Султоғ Хусайн — I—657, 659, 660, 683, 684, 688, 689, 693, 694; II—6, 8
 Султоғ Хусайн ибни Мансур ибни Вайқаро, ниг. Султоғ Хусайн
 Сумбоди Муг — I—436, 437
 Сурен — I—249
 Суроия — I—185, 186
 Сухарева О. А. — II—108, 115
 Сухомлинов — II—254
 Сумроғотмиш — I—646, 652
 Сўзанин Самарқандй — I—585

 Табарй — I—206, 262, 263, 265, 282, 283, 288, 289, 304, 379, 380, 410, 412, 416, 426, 427, 453, 497, 503, 504, 506; II—287
 Таваккалхон — II—58, 59
 Тайшели — I—332
 Талъатпошо — II—257
 Талхам Тохирй — I—444, 446
 Талғочхон Бугрохон — I—543
 Тарагай — I—639
 Тармашврин — I—620, 622
 Тарн В. В. — I—105, 134, 138, 139, 142, 144, 147, 151, 167, 168, 169
 Тарумана — I—268
 Тархун — I—414, 415
 Тахмина — I—365
 Телеско П. — I—67
 Текеш — I—550—552, 561, 562; II—39
 Телятников Д. — II—136
 Темур — I—9, 621, 639, 640, 642—644, 646, 647, 649, 652, 657—663, 666, 667, 669, 671, 674, 679, 684, 685, 692; II—80, 288
 Темур-Ахмал — II—17
 Темурйён — I—595, 651, 652, 656—660, 662, 663, 666—668, 671, 678, 679, 689, 693; II—4, 12, 16, 22, 55, 288
 Темурйёни Хинд — II—32, 60
 Темурмалик — I—605, 606
 Тер-Акопян Н. Б. — I—18
 Терножкин А. И. — I—359—361
 Тиберий — I—199
 Тизенгаузен В. Г. — II—146
 Тилохоҷй — II—212
 Тиридотй — I—140, 141, 143, 160
 Тичо (Тиш?) — I—333
 Тиша Яқушма — I—305

 Тиш Трийа (Тит) — I—383
 Толстов С. П. — I—32, 34, 46, 51, 69, 78, 175, 176, 182, 140—243, 279, 284, 294, 298, 398, 399, 405
 Томас Э. — I—191
 Томашек В. — I—329, 332
 Томриис — I—92, 93, 94
 Топоров В. Н. — I—40, 46
 Тохир (Тохир ибни Хусайн) — I—444—446
 Тохира II — I—446
 Тохирийн (Тохрихо) — I—442—443, 450, 465, 490, 504; II—296
 Тоҷалдин — II—70
 Тобек Ч. — II—138
 Тревер К. В. — I—150, 157, 264
 Трот Помпей — I—91, 93, 135, 173, 174; II—286
 Тувакхон — I—618
 Тудуй — I—603, 607
 Туншаху — I—295, 304
 Турн Фрастак (Афросиёб) — I—360, ниг. низ Афросиёб
 Туркконхотун — I—600
 Тухтамиш — I—647, 686; II—80
 Тучхон — II—270
 Тутлук-Темур — I—640
 Тугоншоҳ — I—561
 Туграл — I—530; II—158
 Тугралбени Салҷуқй — I—534, 535
 Тугралн Сони — I—550
 Туганхон — I—540

 Убайдуллохон — II—15—17, 39, 56, 69—67, 73, 76, 78, 81, 84
 Убайдуллох ибни Зийд — I—410
 Уиллер Ч. — II—287
 Укборт — I—125
 Улудбек — I—651—656, 658, 665, 666, 680, 687; II—53, 288
 Улудбек, ибни Дехкан — II—175
 Уманхо — I—431—437, 441
 Умар — I—406, 409, 424
 Умар ибни Фалл — I—570
 Умарбй — II—92
 Умарн Хайём — I—510, 514, 586, 589; II—279
 Умархон — II—94, 95, 98, 157, 158
 Умаршайх — I—651, 652, 657
 Умиеков И. И. — I—175, 245
 Унесурй — I—510, 582, 583, 589
 Уокер Д. — I—345
 Усонн (Усонн ибни Иброхим) — I—554—556
 Устинович — II—263
 Усто Абдулло — II—53
 Устод Сис — I—437

Утбў — 1—455
Утхўд Р. — 1—146
Фавст Бузанд — 1—261, 265; II—286
Фазлин Намангоний — II—289
Фазлуллох — PDF Compressor Free Version
Файлакуси II — 1—118
Фаридадини Аггор — 1—594, 595,
597—599
Фариярч — 1—389
Фарозмон — 1—132
Фарр, асот. — 1—183, 383
Фарро — 1—204, 224
Фаррухй — 1—510, 583
Фарходй — II—170, 171
Фасмер Р. — 1—541, 543
Фатуфарй — 1—418, 420
Файридин Мухаммад ибни Умарй
Розй — 1—591
Файридин Гургонй — 1—586, 589
Федченко А. П. — II—150, 170
Феофан Византий — 1—266, 276, 280
Фергоссон Д. — 1—191
Филон — 1—113
Фирлавей — 1—113, 263, 283, 288,
293, 505, 510, 514—517, 520, 589,
654; II—50, 288
Фитрат А. — II—271, 272
Фитрати Зардуи Самаркандй — II—
85
Флор — 1—219
Фояк — 1—461, 462
Формозов А. А. — 1—25
Фуробй — 1—431, 519, 596, 597, 688
Фотима — 1—432, 537
Фотимий (Фотимихо) — 1—458, 459
Фраат — 1—163
Фрад — 1—96
Фрай Р. — 1—46, 97, 345
Фрайк О. — 1—175
Фрейман А. А. — 1—348, 349, 351
Френ Х. Д. — II—145
Фузулй — 1—691
Фуркат — II—280, 281
Фуҳуман, илг. Варҳуман
Фуше А. — 1—237
Халилсултон — 1—651, 652
Халоун Г. — 1—172, 174
Хамук — 1—297
Хамулй — II—159
Хан-Жу лил — 1—608
Ханьков Н. В. — II—96, 102, 108,
114, 140, 145
Ханьков Я. В. — II—146, 290
Ханхо — 1—182, 183
Хаушильд Р. — 1—46, 48

Хварнакх (Фарр), асот. — 1—383
Хвостон М. — 1—218
Херифеял Э. — 1—68, 207, 271
Хетлагурун Л. А. — 1—373
Хизр — 1—544
Хишч В. — 1—70
Хисрави Анушерави, илг. Хусрави I
Анушерави
Хисравмалк — 1—534
Хишоёршоҳ — 1—112
Хой Чао — 1—302, 303, 308, 331, 376,
390, 497; II—36
Хондамир — 1—643, 644, 693; II—8,
57, 290
Хонийн (Карахонийн) — 1—463
ал-Хоразмий — 1—456, 476, 489, 503
Хоразмшоҳийн — 1—548, 555, 600
Хорашкин — II—114
Хохлов И. — II—289
Хоэрко (Хувиншка) — 1—205, илг. илг.
Хувиншка
Хоча Акрор — 1—593, 656, 663, 664,
Хочаев — II—268
Хоча Исломн Чўйборй — II—24
Хромов А. Л. — 1—373
Хувиншка — 1—192—195, 204, 205, 234
Худодол — 1—651
Худойрхон — II—166, 168, 173, 176
Худойдод — II—148
Худойназар-додхо — II—178
Хумо, асот. — 1—248
Хуни — 1—262
ал-Хураймий — 1—503
Хурроз — 1—415
Хуррама — 1—437
Хуршоҳ — 1—538
Хусрави I. А. Анушерави — 1—65, 66,
265, 287—291
Хусравшоҳ — 1—666; II—7
Хушнавоз — 1—265, 290
Хисинг Г. — 1—46

Ценнер Р. — 1—69
Цидоло (Кидара) — 1—208, 259, 260

Чан-Чун — 1—610; II—290
Чарыков Н. В. — II—217
Чагатай — 1—603, 607, 609
Чейлыткн В. Р. — 1—352
Черняев М. М. — II—166
Чехович О. Д. — 1—621, 623
Чжан Цинь — 1—180; II—288
Чийбус — 1—389
Чингизийн — 1—600, 608; II—59, 83
Чингизхон — 1—9, 601, 604, 606, 611,
615, 646, 650; II—4

Шаван Э. — I—195, 276, 289, 295, 302, 332—334, 385
 Шайбонин — II—7, 18, 21, 22, 25, 26, 28, 30, 32, 54, 55, 58, 59, 66, 70
 Шайбонхон — I—525, 684; II—4, 15, 19, 4 **PDE Compressor Free Version**
 Шамсидади Махбуби — I—613
 Шамсидади Муҳаммад Хорезми Шерози, ишг. Ҳофиз
 Шамс-ул-Мулк Наср — I—544, 545
 ан-Шамфара — I—405
 Шарафиддини Али Ялб — I—643, 649, 682, 685; II—80, 290
 Шарах ибни Шайх — I—435
 Шашени — I—333
 Шашнар — I—333
 Шара Ф. — I—129
 Шедер Х. — 332
 Шешнар Р. — II—139
 Шенард Д. — I—343
 Шерак — I—96
 Шеради-ноок — II—167, 211
 Шери Кашвар — I—297
 Шерхони Луд — I—688
 Шейер Ш. — I—308
 Шэфар — I—350
 Шиачбе — I—333
 Шима — I—203, 205, 229
 Ширатори К. — I—332
 Шешкин В. А. — I—361, 362
 Шихобиддини Суҳраварди — I—502
 Шломберже Д. — I—153, 226, 237
 Шопур, тоҳмола — I—336
 Шопури I — I—203, 205, 258
 Шопури II — I—56, 258, 260, 261
 Шохин — II—279
 Шохичахон — II—60
 Шохмалик — I—652, 653
 Шохмурод — II—90—93, 120, 155
 Шохрух — I—651—655, 657, 671, 688
 Шталь Р. — I—282

 Эгамбардана Р. — II—260
 Эв-Арсланхон — I—549, 550
 Элбархон — II—86
 Энгелас Ф. — I—4, 19, 27, 60, 76, 77, 118, 227, 241, 246, 248, 252, 254, 258, 400, 403, 537, 565; II—111, 114, 137, 141, 142, 147, 187
 Эризаархон — II—215
 Эрот, асоҳ — I—161

 Юахоншхора — I—219
 Юмкер Г. — I—65, 373
 Юсти — I—91, 93, 94, 128, 135, 138—141, 143, 145, 146, 148, 151, 170, 171; II—280

Юсуф Оксурғай — II—259
 Юсуфалихон — II—180
 Юсуфи Баласогунӣ — II—36
 Юсуфи Хоразмӣ — II—296
 Юсуфи Қадархон — I—540, 541

 Ядигуран I — I—258
 Ядигуран II — I—263, 264
 Ядигуран III — I—409, 519
 Ядид ибни Муоини — I—411
 Ядид ибни Муҳаллаб — I—410, 411
 Якубовский А. Ю. — I—6, 7, 352, 353, 360, 364, 365, 370, 381, 400, 420, 490, 491, 539, 614, 621, 648; II—33
 Яланигушоби — II—70, 78, 79
 Ялалочман — I—190, 199
 Ян-Чан-Цзо — I—608, 609
 Ярхо А. Н. — I—495; II—42
 Ясовур — I—620
 Якуб, Сомони — I—451
 Якуб — II—6
 Якуббек — II—175, 176
 Якуб ибни Лайс — I—447—449, 505
 Якуб-қумбози — I—211
 Якуби — I—330, 333, 410, 417; II—267
 Яшодхорман — I—268
 Яшу Сталат — I—270, 284
 Яхое, асоҳ — I—171
 Яхое, набери Сомон — I—450
 Яхоеҳоча — II—168

 Гаализон — I—625, 627
 Газаванин — I—402, 490, 524, 525, 530, 533, 534, 541, 542, 558, 559, 563, 580, 582, 585, 589, 637; II—36, 297
 Гибсидани — I—655
 Гибсидани Алай — II—288
 Гибсидани Муҳаммади Гунӣ — I—534
 Гуломов Я. Г. — I—35, 361
 Гурак — I—415—418, 424, 425

 Қадархон — I—554
 Қазган — I—622
 Қазилхон — I—622, 646
 Қарахитонҳо — I—546—550, 552—556, 601
 Қарзхонин (Қарзхонин) — I—457, 459, 461, 462, 486, 487, 519, 520—525, 529, 539, 540, 541, 543, 545, 546, 547, 554, 556, 560, 561, 563, 564, 571, 572, 582; II—290
 Қарзхонлу — I—651, 652, 656
 Қарзич — I—425
 Қаро-Чуриш Турк — I—297
 Кланч Тамгоҳон — I—585

Кобус ибни Вушмагир — I—508, 583
Кодирхои Карахои — I—529, 556
Козизодаи Румӣ — I—655
Кориев М. — PDF Compressor Free Version
Косим Алий, нақшош — I—684
Котуф — I—288
Кубилойхон — I—628, 629
Кудамма — II—287
Кутайба ибни Муслим — I—304, 411—
421, 502,
Кутайба ибни Тугшола — I—435
Кутбиддин Махмуди Фури — I—533
Кутбиддин Махмуд — I—548
Кутбиддин Мухаммад ибни Ануш—
Тегин — I—592

Уткин — II—73
Уктой (Угалай) — I—603, 607, 609,
610, 615

Хавма, асот — I—71
Хайдар — I—389, 446
Хайдар, мангит — II—93—95, 119, 120,
153

Хайит Б. — II—285, 287
Хайрати Бухорой — II—279, 282
Хайтола — I—266
Хайтолиён — II—35
Хамдуллоҳи Қазвинӣ — II—288
Хамза Ҳакимзода — II—280, 281
Хаммаддин Балхӣ — I—590
Хамроев А. — II—213
Харгумон — I—221
Хармагга Я. — I—221
ал-Ҳасан — I—584
Ҳасан ибни Саббоҳ — I—538
Ҳасани Бугроҳон, ниг. Бугроҳон
Ҳасаниён (Қарахонён) — I—540—
542, 547

Ҳасани Чурӣ — I—593
Ҳахоманшиён (Ҳахоманшиҳо) — I—
68, 71, 89, 91, 95, 98, 99, 110—
116, 120, 121, 123, 132, 152, 162,
227, 272

Ҳаҷҷоқ — I—413
Ҳеяниг В. В. — I—39, 65, 67, 69, 70,
79, 202, 205, 220—222, 250, 343,
345, 381, 383, 446

Ҳилол ас-Сабаъ — I—462
Ҳилолай — II—55
Ҳишом — I—428, 429, 434
Ҳичлати Бухорой — II—159
Ҳозик — II—159
Ҳорис (ибни Аламдо) — I—523

Хорун, писари Олғунтош — I—529,
530, 542

Хорунарашид — I—443, 475, 503
Ҳофиз — I—514, 683, 687, 692
Ҳофизии Абрӯ — I—693; II—288
Ҳофизии Таниш — II—20, 57
Ҳошим — I—433
Ҳошим ибни Ҳаким — I—437, ниг.
низи Муқаннаъ
Ҳоҷӣ Абдуҷаббор — II—230
Ҳоҷӣ Курбон — II—230
Ҳубилой — I—601
Хулоқхон — I—629
Хумбах — I—221
Хуриён — I—131, 249
Хурмуад (Хурмуз) — I—222, 224, 267,
ҳамҷунин, ниг. Ахура — Маъло

Хурмуади II — I—207
Ҳусайн — I—432
Ҳусайн, амир — I—640, 642—644, 646
Ҳусайн, мангит — II—95
Ҳусайн Бойқаро — I—680
Ҳусайн Вонзи Қошифӣ — I—693
Ҳусайн ибни Али Қарвазӣ — I—458,
459

Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ — I—
592

Ҳусайн ибни Музо — I—438
Ҳусайн ибни Тоҳир — I—491

Ҷабраил ибни Яхъё — I—439
Ҷавҳарӣ — II—158
Ҷайҳонӣ, ховадон — I—455, 457
Ҷалилов А. — I—411
Ҷалилов Қ. — II—153
Ҷалолидини — I—606
Ҷалолидини Давоӣ — I—693
Ҷалолидини Маалқшоҳ, ниг. Ма-
алқшоҳ

Ҷалолидини Румӣ, ниг. Румӣ
Ҷалолидини Юсуф — II—53
Ҷамол Қармӣ — II—288
Ҷамолшошо — II—257
Ҷаъфарӣ Соҳик — I—537
Ҷаъфар-тегин — I—522
Ҷаҳонгир — I—651, 652
Ҷаҳоншоҳ — I—652, 656
ал-Ҷаҳшӣри — I—497, 503.
Ҷебе — I—601
Ҷеҳсон В. — I—68
Ҷенкинсон А. — II—26, 29, 31, 76
Ҷомӣ — I—514, 594, 597, 599, 688—
693; II—43

Чомравоз — I—419
Чонён — II—59, 61, 63, 66—71, 76,
81, 83—85, 89, 91
Чонимухаммад султон (Чонибек-сул-
тон) — II—59
ал-Чохиз — I—504

Чувабий — I—601, 612, 613, 638, II—
297
Чузочий — I—532
Чузиён — I—628
Чузй — I—601, 603, 607, 609
Чурзалй — I—347

ФЕҲРИСТИ НОМҲОИ ҶУҒРОФИ ВА ТОПОГРАФИ

PDF Compressor Free Version

- Абгор (Абаргор), кӯшк — I—426
 Абевард — I—434, 519, 523, 565; II—59
 Адлиёто — II—147
 Аврупо — I—572, 596, 651
 Аврупои Шарқӣ — I—647
 Аврупои Ғарбӣ — I—651
 Аврупои Ҷануби Шарқӣ — I—38
 Аврйанам илҷах («Фароҳнон Ориёно») — I—51
 Айй, р-и — I—347
 Акес, д.— I—78, 99, илг. низ д. Таҷи
 Алам — I—159
 Аламут, қалъа — I—538
 Албанияи Кавказ — I—270
 Аллом — I—116
 Алуи — I—332
 Америка — I—238; II—134, 165, 192
 Амроти Бухоро — II—90, 98, 99, 101—103, 106, 107, 114, 121, 126, 128, 130, 135, 138, 139, 142, 145—147, 156, 159, 166, 169—178, 180, 185, 186, 202, 203, 205—208, 214, 219, 222, 226, 229, 235, 248, 249, 251, 253, 256, 265, 266, 275, 276, 280
 Амоқсой — II—175
 Аму (Амударё), д.— I—69, 79, 94, 105, 122, 125, 132, 166, 172, 179, 180, 188, 189, 223, 224, 262, 278, 279, 283, 289, 293, 409, 410, 412, 413, 418, 438, 461, 465, 484, 523, 525, 526, 534, 540, 542, 543, 555, 563, 584, 590, 603, 604, 607, 609, 620, 640, 651; II—87, 92, 94, 95, 143, 164, 170, 171, 176, 185, 256
 Амударё, ноҳия — II—172, 216
 Анав — I—29, 32—34, 36, 37, 61
 Англия — I—138, 651, 668; II—134, 137, 138, 141—143, 165, 170, 171, 174, 180, 182—185, 187, 189, 190
 Ангрел, д.— I—603
 Анҷачон — I—618, 666; II—114, 150, 174, 193, 209, 221, 222, 236, 239
 Андрон — I—34
 Анхлоӣ — II—87
 Анлоб, деҳа — I—334
 Ани Сағир — I—332
 Антиохия — I—433
 Ань (Бухоро) — I—331, 334, 395
 Ань (Порт) — I—227
 Аньен (Порт) — I—189, 197
 Анкара — I—648
 Анхор, деҳа — I—307
 Арабистон — I—218, 258, 403, 405, 406
 Арабистони Шимоӣ — I—404
 Аракс, д.— I—92
 Арахсия (Арахозия) — I—92, 145
 Аракчи, деҳа — I—35
 Ардабил — II—11
 Ареф (Харируд), д.— I—143

- Арманистон — I—109, 163, 185, 270, 347, 649
- Аркан — I—301
- Арчман — II—181
- Арш — I—181
- Асбара (Асбара) — I—467
- Аспиён (Аспийон) — I—172, 197
- Астаробод — II—8, 17, 56
- Атрек, а. — I—62, II—180, 181
- Атрипалак — I—389
- Атропатея — I—67
- Афина — I—252
- Африкон Шимолий — I—430, 636
- Афросиёб, димна — I—100, 101, 276, 277, 305, 334, 335, 337, 342, 360, 361, 363, 367, 368, 377, 471, 480, 570
- Афшана — I—519
- Афғонистон — I—4, 26, 33, 45, 51, 54, 56—59, 70, 72, 122, 149, 152, 153, 168, 169, 190, 203, 208, 219, 224, 227, 236, 237, 270, 278, 326, 328, 462, 497, 506, 508, 509, 526, 531, 549, 556, 586, 600, 622, 648, 685; II—7, 32, 48, 85, 87, 117, 133, 137, 139, 143, 146, 170, 171, 176, 179, 181—186, 209, 233, 266, 267, 285
- Афғонистони Марказӣ — I—197, 322
- Афғонистони Шимолий — I—33, 607
- Афғонистони Чалубӣ — I—55
- Ахсикат — I—390, 451, 489, 489
- Ахча — II—67
- Ашт, р.-н — I—35, 212, 392, 393, 467; II—110
- Аштаркон — II—30, 59, 76
- Ашкобод (Ашкобод) — I—158, 160, 525; II—181, 198, 236, 238, 239
- Ахлагин (Ахлагин) — II—180, 193
- Ахорун — I—408
- Ачам — I—505, 519
- Ачинателла — I—209, 306, 307, 309, 312, 313, 318, 320, 323, 325—326
- Бадахшон — I—253, 274, 279, 302, 308, 313, 409, 467, 534, 588, 607, 623; II—19, 32, 48, 62, 87, 94, 110, 129, 170
- Бадил — I—299
- Балез — I—590
- Байманнахрайн — I—149, 163, 185, 223, 238, 239, 263, 360, 650
- Бабрамал — I—62
- Бактра, ш. — I—152, 153, 157, 158
- Балакхестена — I—307—312, 314, 317, 318, 320—325, 327, 328
- Баласогун — I—346, 484, 541, 543, 546, 547, 607; II—36
- Балкан — I—39
- Белучистон — I—33
- Белх — I—103, 152, 206, 207, 209, 254, 261, 263, 266, 288, 293, 294, 328, 412, 427, 428, 431, 439, 450, 452, 460, 461, 497, 500, 504, 511, 514, 525—527, 531, 536, 549, 586, 607, 635, 640, 651, 693; II—8, 15, 18, 19, 48, 58—62, 65, 68, 69, 72, 74, 85, 87
- Балхан — I—523
- Балхунон — I—408; II—175, 176, 178, 210—213, 215—217, 227, 228, 266
- Бандихон — I—234
- Банокат (Бянокат) — I—250, 260, 603
- Банорес — I—202
- Барк (Африкон Шимолий) — I—112
- Барка — I—248
- Барилд — I—493
- Басманда — II—273
- Басра — I—409, 504
- Бахал — I—219, ниг. ния Бохтар
- Багход — I—438, 439, 444, 448, 449, 452, 475, 484, 518, 519, 525, 534, 536, 549, 551, 556, 557, 582, 595, 635, 636, 649, 656
- Баглон — I—226
- Багром — I—92, 209
- Бахдй (Бохтар) — I—70
- Бахрайн — I—638
- Бахри Арал — I—22, 50, 69, 272, 279, 523; II—98, 163, 164
- — — Балтиха — I—230, 464
- — — Касий — I—40, 50, 88, 262, 376, 583, 604; II—160, 193, 222
- — — Миднамаини — I—240, 387, 484, 535
- — — Сибх — I—50, 106, 115, 219, 233, 267
- — — Хазар, ниг. Бахри Касий
- Бекни Кӯлоб — II—175, 193
- — — Намангон — II—174
- — — Кябодийн — II—256
- — — Қурронтепа — II—103, 204
- — — Хисор — II—226, 249
- Бекобод (Бегобод) — I—128, 212
- Бельгия — I—343
- Бердякк (Освенно) — II—273, 274
- Берлин — II—259
- Бешкапта — I—306
- Бюкекат (валлийн Чот) — I—419, 450
- Биторма — II—181
- Бун-Найман — I—377
- Бобашоб — I—179

Бобуд — I—79, 90—92, 94, 110—113,
 115, 116, 121, 132, 474
 Бобуд Нав — I—90
 Бобудистон — I—135, 170, 229
 Бодолаи (Балахшон) — I—299
 Бодочуниш (Бодолаи)
 Бодхел — I—294
 Бож — I—515
 Бозордара — I—467
 Бойсуи — II—175
 Бойсунтов — I—448
 Боку — II—234
 Боло, ш. — I—259
 Болооби Зарафшон инт. Сарғам Зарафшон
 Болохисор — I—153
 Бомейн — I—322, 531
 Бомей — II—181
 Босфери Киммеря — I—237
 Бохан (Фаргона) — I—181, 389, инт.
 инт. Даван, Полоня
 Бо-хо (Вахон) — I—299
 Бохтар — I—51, 67, 68, 71, 79, 80,
 92, 95—99, 103—105, 112—116, 121,
 122, 126, 127, 129, 130, 132, 133,
 135, 137—142, 144—149, 151, 152,
 155—158, 163, 172, 173, 175—180,
 188, 191, 197, 209, 216, 218, 222,
 227, 228, 234, 237, 248—251, 253,
 269, 298, 307
 Бохтар (Бактра) — I—152
 Бохтари Шимолы — I—103, 188, 209—
 211, 238, 234, 253.
 Бошишгохи Самарканд — I—18
 Бошишгохи Шугнов — I—16
 Боғир деха — I—160
 Британшия Кабир (Британия) — II—
 137, 139, 142, 163, 171, 180—182,
 184, 185, 189, 231
 Британия, чэзирахо — I—113
 Буконтоғ — I—28
 Булдойтепла — I—103
 Булгор — I—484
 Бунчикат — I—408
 Бургуткалы — I—328
 Бурлай — I—3, 23
 Бурмамад — I—524
 Бутамон — I—334
 Буттом — I—408
 Бухоро — I—263, 274, 288, 289, 296,
 297, 331, 332, 334, 338, 344—347,
 370, 375—377, 383, 395, 396, 409,
 410, 412—415, 420—422, 435, 438—
 440, 442, 451—453, 455, 458—463,
 466, 474, 475, 477, 480—486, 488,
 489, 491—493, 495, 498, 499, 503,
 506, 507, 510, 515, 519, 522, 523,

541, 542, 546, 547, 549, 553—555,
 564, 570, 572, 574, 580, 581, 583,
 603, 605, 607, 612, 618—620, 622—
 624, 628, 629, 631—633, 655, 656,
 665, 666, II—4, 5, 8, 12, 13, 15,
 16, 18, 21, 26, 29—31, 43—45, 47—
 49, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 62, 65—
 69, 71—75, 78, 80, 81, 85—87, 89,
 90, 92—94, 96, 97, 113—117, 120,
 122—124, 127, 128, 130—132, 136—
 143, 145—147, 149, 154, 158, 159,
 163, 165, 166, 169, 172, 176, 179,
 185, 186, 191, 194, 197, 198, 200,
 201, 205—207, 211, 212, 214, 217,
 218, 220, 223, 226, 227, 230—232,
 248, 252—258, 275—279, 282, 291
 Бухорон Нав (Корон) — II—222, 243,
 269
 Бухорон Шаркы — II—120, 125, 126,
 179, 197, 199, 201, 203, 206, 217,
 218, 226—228, 232, 233, 249, 250,
 255
 Бухорон Чануби — II—206
 Бухэ (Бухоро) — I—331
 Валлам — I—206
 Вануфаз — I—383
 Ванч — I—301; II—110
 Ванч, водй — I—60
 Варакша — I—323, 342, 345, 360,
 362—364, 366, 367, 370, 470
 Вараксар — I—336, 465
 Варз, инт. Варан Манор
 Варан Манор — I—334
 Варзоб — I—35, 372; II—110
 Варзона — I—336
 Вармишон — I—532
 Варучан — I—206
 Вахон — I—301—304, 328, 409, 534;
 II—129, 146, 178, 182, 183, 185,
 186, 218, 231
 Вахш, д. — I—23, 57, 103, 155, 306,
 408, 465; II—12, 175
 Вахш, р.-и — I—188, 408, 534, 542
 Ваширд (Висагирд) — I—288, 300,
 408
 Вахруд (Амулард) — I—393
 Велар — I—474
 Верный — II—268
 Византия (империя Византия) — I—
 260, 265, 266, 287, 290—292, 344,
 407
 Вобканд — I—383
 Водна Бешкент — I—179, 180
 —>— Ванч — II—178

- > -- Вахш — I—15, 16, 213, 233, 307, 314, 318, 427, 570
 --> -- Евои — I—214
 --> -- Зарафшон — I—28, 129, 203, 213, 214, 289, 297, 330, 332, 345, 419, 435, 449, II—75, 85, 92, 93, 102, 127, 205
 Волин Исфара — I—392, 393, 395
 --> -- Кофарниқон — I—180
 --> -- Олой — II—173, 177, 182, 184
 --> -- Сарой — I—622
 --> -- Сурхондарё — I—179, 209, 234, 307
 --> -- Талас — I—555
 --> -- Фарғона — I—35, 36, 80, 166, 214, 390, 392; II—136, 146, 166, 167, 173, 174, 184, 133, 219, 222, 287
 --> -- Чу — I—346
 --> -- Ширкент — II—179
 --> -- Ягноб — I—334, 373, 499
 --> -- Кашкадарё — I—330, 332, 622, 639
 --> -- Кундуз — II—62
 --> -- Ханд — I—47, 48, 56, 95
 --> -- Хисор — I—15, 178, 300, 408; II—48
 Волга, д. — I—219, 484, 523, 647, 648
 Воронеж — I—143
 Ворошиловобод — I—155
 Воруз — I—392
 Восса, р-н — I—302
 Вохан Бухоро — I—22, 179, 298, 332, 336, 362, 414, 465, 618, 628; II—146
 Вохан Зарафшон — I—35
 --> -- Истаравшан — I—253
 --> -- Мара — I—33, 80, 102, 177, 657; II—93
 --> -- Панжент — II—181
 --> -- Тошкент (Вохан Тошканд) — I—35; II—41
 Вохан Хоразм — I—465
 --> -- Чоч — I—253
 --> -- Чу — I—565
 --> -- Кашкадарё — I—336, 498
 Гава — I—70
 Гаггамел — I—121, 125
 Ганга, д. — I—45
 Гандхара — I—260, инг. низ Кандхор
 Гантола (Кандхор) — I—208, 259
 Гандех — I—618
 Гаофу (Кобул) — I—189, 197
 Гардез — I—585
 Гарданин Хисор (Гарданин Хисор) — I—362
 Гарчинстон — I—289, 533, 563
 Гелон — I—645
 Генерал-губернатории Туркистон — II—170, 173, 196, 208, 219, 233, 238, 280
 Германия — II—259, 266
 Германияи Фарбӣ — I—129
 Гибли — I—172, 189, 197, 295
 Гимотоло — I—278, 280
 Гирок — I—91, 141
 Гиркония — I—159
 Граник, нахр — I—121
 Гуйшуан — I—189, 190, 197
 Гунт — II—231
 Гургач (Урганч) — I—607
 Гургон — I—461, 506, 508, 519, 534, 583
 Гурчинстон — I—593, 647
 ГЭС-и Норак — I—20
 Гузалкир (Кузалкир) — I—102
 Дабусин — I—429
 Даван — I—175, 180, 182, 249
 Давлати Бунён — I—559
 --> -- Кушон — I—187, 190, 195—197, 201—205, 207, 208, 218, 242, 250; II—285
 --> -- Мидӣ — I—89, 90, 91
 --> -- Моӣ — I—89
 --> -- Моравийн — I—145
 --> -- Рус — I—484; II—68, 76, 77, 134, 135
 --> -- Салукийн (Давлати Салукӣ) — I—534, 536, 548, 549, 557, 559, 563
 --> -- Сафавийн (Давлати Сафавӣ) — II—17
 --> -- Саффорийн — I—501
 --> -- Салевкийн — I—136, 137, 139, 150
 --> -- Сомонийн (Давлати Сомонӣ) — I—452, 454, 456, 457, 459—463, 466, 481, 485, 486, 489, 490, 493, 501, 516, 517, 519, 525, 560, 561, 582; II—36
 --> -- Сосонийн (Давлати Сосонӣ) — I—71, 205, 207, 208, 257—259, 292, 293, 403, 407
 --> -- Темурийн (Давлати Темурӣ) — I—646, 651, 656, 671, 680; II—4, 8
 --> -- Темурийн Ханд — II—6, 31
 --> -- Тоҳирийн (Давлати Тоҳирӣ) — I—446, 481, 501
 --> -- Хоразмшоҳийн (Давлати Хоразмшоҳӣ) — I—548, 551, 557, 561, 560, 601—603, 607
 --> -- Чағатойин — I—621, 623

—> — Шайбонин — II—31
 Давлати Ғазнавийн (Давлати Ғазна-
 вий) — I—525, 529—531, 533, 534,
 540, 557, 563, 571, 582
 —> — Гулшан — I—532, 533
 —> — Қарақитой — I—519, 559
 —> — Қарахонийн (Давлати Қара-
 хоний) — I—539, 540, 542, 543, 545,
 547, 556, 557, 559—561, 563, 585,
 II—33, 36
 —> — Хайтолийн — I—183, 267, 290,
 299
 —> — Халомвинишхо (Давлати Ха-
 ломвиний) — I—69—71, 89—92, 95,
 97, 99, 107, 110—112, 115—117,
 119—121, 125, 131, 132, 241, 428
 —> — Худокунхо — I—623, 624, 628
 —> — Чоинийн — II—69, 74
 Дандонакон — I—530, 531, 534, 543,
 565
 Дангитеппа, калъа — II—181
 Данғара, р-и — I—15—16, 24, 328
 Даран Шур — I—20
 Дарбанд — II—179
 Дарвод — I—85, 301, 408, 467; II—
 146, 176—178, 185, 186, 198, 206,
 211, 227, 228
 Дарвозан Бойсун — I—330
 —> — Кулидана — I—485
 «Дарвозан оҳанин» (Бойсунтовн хо-
 аира) — I—418
 Даръ, ниг.: Сирдаръ (махал)
 «Даръи Болх» (д. Аму) — I—289
 Дазман Шохон — II—150
 Дахья, нил — I—188, 189
 Дашти Қаршӣ — I—606; II—60
 Дашти Кипчок — II—41
 Дашти Кирғиз — I—656
 Даштнҷум — I—223
 Дахана деҳа — I—35
 Дахбеда, деҳа — II—72
 Даха — I—172, 178
 Дачла, д. — I—282
 Деметрий — I—145
 Дехистон — I—565
 Дехлӣ — I—219, 637, 648; II—56
 Дехмоӣ — II—201
 Дехнав — I—209, 211; II—155, 175,
 205, 212, 215, 218
 Дилбарчин — I—223
 Дилварзитеппа — I—209, 210
 Димшик — I—113, 433, 435, 519, 635,
 649, 684
 Дингидай, мақон — II—102
 Динур (Ғафқобод) — I—531
 Домоситеди (Вахон) — I—301
 Дон, д. — I—143

Дор-ул-Акул — I—449
 Драгомироово — II—251, 260
 Драун — I—220
 Душхуан — I—220, 347
 Душанбе — I—20, 173, 196, 198, 223,
 233, 314, 348; II—88, 198, 199, 228,
 233, 290
 Евразидел — I—147, 152, 153
 Европа — I—8—14, 42, 54, 63, 65,
 106, 107, 239, 242, 484, 520, 565;
 II—114, 165, 188
 Европан Марказӣ — I—39
 Европан Шарқӣ — I—482, 571
 Европан Ғарбӣ — I—172, 338, 274,
 339, 342, 430, 431, 498; II—288,
 290
 Европан Чануби Шарқӣ — I—49, 50,
 52
 Евросиё — I—33, 39, 107, 113, 114
 Елжитеппа — I—102
 Ельд — I—647
 Енисей, д. — I—546, 601
 Евои, р-и — I—210
 Едхшетака — I—335
 Езтеппа — I—62, 102
 Ем — II—93
 Енниент — I—606
 Ерӣ — I—35
 Завронкиштут — II—226
 Закавкази — I—258, 270; II—257
 Закаспий — II—195, 239
 Зам — I—288
 Замба (Замм) — I—206
 Замзамчашма, гор. — I—20
 Зангтеппа — I—277, 314, 317, 329
 Зангхона — I—311
 Зандоне — I—474, 475
 Занҷирсарой — I—622
 Заравутсой — I—25
 Зарич — I—447
 Зарифшон, ноҳия — II—170, 186, 211
 Зарафшон, д. — I—25, 34, 80, 100,
 129, 132, 297, 334, 336, 348, 349,
 353, 369, 372, 464, 466; II—6, 20
 Заряспа (Бақтрам) — II—144
 Заровад, ниг. Зеробод
 Зартеппа — I—20, 210
 Земи — I—565
 Зеробод — I—334
 Зибуддин — I—129
 Зинг (Вахон) — II—232
 Зирабулок — II—169
 Зомин — II—93

- Иваново-Вознесенск — II—192
 Исаа — I—121
 Изааткули — I—62
 Илак — I—563
 Или — I—559
 Империя Кущон — I—209
 Империя Рим — I—113, 218, 242
 Империя Усмонна — II—245
 Империя Юнону Макдуни — I—9
 Инс — I—133
 Ирок — I—407, 413, 425, 426, 435, 449, 467, 474, 489, 492, 592, 648
 Иртыш, д. — I—609
 Искандария — I—310
 Искандария Аксо (Искандария Дур) — I—128, 133, 136, 152
 Искандария Волгар — I—133
 Искандария Заби Ому — I—133
 Искандария Мардоний — I—133
 Искандария Маргён — I—133, 136
 Искандария Миср — I—218, 219
 Искандария Орией (Хирот) — I—133
 Искандаркул — I—132; II—170
 Исходар — I—334
 Исхонкул — I—24, 464, 653
 Истанбул (Истамбул) — II—257, 258
 Истарвашан (Истрашан) — I—212
 Истахр — I—111, 113, 115, 121, 257
 Исфарз — I—234, 391, 392, 419, 425, 467, 565, 573; II—244
 Исфара, д. — I—391, 392
 Исфарони — II—39
 Исфакон — I—508, 519, 526, 538, 587, 649
 Исфисор — II—264
 Исфичоб (Сайрама хонра) — I—420, 463, 475, 487, 541, 556; I—36
 Исфону — II—244
 Италия — I—197, 368
 Итляфок Советай — I—15, 567, 609
 Ишкат — I—71
 Ишкочим — I—302
 Иштихон — I—331, 332

 Падд — I—509
 Пача — I—385

 Кабудан — I—331, 347
 Кавказ — I—46, 49, 50, 219, 292, 484, 534, 647; II—85, 165, 239, 257
 Кавкази Шимолӣ — I—344, 593
 Кайкуболтох — I—155, 188, 210
 Кадатсе — I—199
 Калининобод — I—306
 Калиф — II—216, 233, 266
 Калкатта — I—224; II—193

 Қалтамонор — I—34
 Қан (Самарқанд) — I—331, 332, 385
 Қангурт — II—216
 Қанда (Қонийбелом хонра) — I—419
 Қанчиайтун, маъбад — I—204
 Қаншуй — I—182, 183, 274
 Қансса — I—92, 269, 302
 Қарасоғон — I—383
 Қарий — I—206; II—275
 Қармина — I—477, 612, 645; II—18, 86
 Қарра — I—185
 Қасля — I—20, 98, 233, 253, 503, 523, 648
 Қат — I—484
 Қатмон, дашт — I—546, 547
 Қаттакуртон — I—377, 383; II—127, 128, 169
 Қашмир — I—200, 268
 Қашқалъа — I—272, 273
 Қеш — I—259, 330, 331, 333—335, 338—340, 347, 369, 410, 414, 417, 419, 434, 438, 440, 461, 498, 637, 639, 640, 655
 Қеххетта — I—212
 Қипр — I—120
 Қирмон — I—509, 534, 549
 Қироом (Қурушқала) — I—92, 165, 126, 127
 Қирозхата — I—92
 Қитоб — I—147; II—216, 265
 Қл-ше (Кеш) — I—333
 Қиштут — II—170
 Қобул, д. — I—525
 Қобул ш. — I—132, 207, 209, 531, 652; II—12, 185
 Қоватип — I—22
 Қогон — I—116, 275; инт. нма Булорон Нав
 Қолхозобод, р-н — I—314, 320, 328
 Қонжул — I—469
 Қони Туг — I—469
 Қоня Мансур — I—468, 469
 Қонийболот — I—419; II—150, 197, 224, 251
 Қопетдоғ, инт. Қупетдоғ
 Қорен — I—287
 Қоринф — I—118, 252
 Қосон — I—300, 391, 420
 Қосонсой — I—391
 Қострома — II—192
 Қофарнихон, д. — I—57, 103, 152, 179, 234, 300, 307, 408, 465; II—175, 256
 Қофарнихон, калъа — I—314, 315, 319, 320, 324, 325, 327
 Қофарнихон, водӣ — II—198

Кофиркала — 1—306, 307
 Кофиркала — 1—277, 299, 314, 319,
 320, 328, 329, 362
 Кофиркала (назми) — 1—377
 Кош (Кеш ё Кошгар) — 1—203
 Кошгар — 1—540
 Красноводск, нимчаз — 1—15
 Красноводск — 11—180, 181, 193
 Кривошеино, станица — 11—273
 Кувейт, ш. — 1—229
 Кувбишев, р.и — 1—35
 Куяшбаги — 1—383
 Кулагин — 1—341
 Кулзортеппа — 1—470
 Кулково — 1—648
 Кум, деҳа — 1—156
 Кумед — 1—408
 Кунгур — 1—344
 Курдистон — 1—508
 Курут — 1—334, 480
 Куру (ш.)-ката — 1—92
 Куфа — 1—409
 Кучуктеппа — 1—36, 62
 Кушка — 11—20
 Кушон — 1—201, 202, 204, 206, 207,
 223
 Кушонна — 1—331, 332, 335, 336, 347,
 380
 Кушоншахр — 1—203, 206
 Кухон, ш. — 1—302
 Кштут, (Кштутин хозира) — 1—334
 Кэ-до-ло (Хуталок) — 1—300
 Кён Будён — 1—24
 Кўктеппа — 11—181
 Кўкчадарё — 1—153
 Кўкчай — 1—301
 Кўлоб — 1—147, 408, 428, 495; 11—
 89, 98, 110, 114, 175, 176, 178, 197,
 198, 206, 212, 213, 215—217, 228,
 249, 289
 Кўлетдоғ — 1—21, 33, 80
 Кўлетдоғи Маркази — 1—15
 Кўртихисой — 1—25
 Кўш (Эфиопия) — 1—97
 Кўши Бесутун — 1—91, 95
 - » - Боси (ё Поси) — 1—385
 - » - Зарафшон — 1—334, 408
 - » - Намак, ниг. Хоҷа Муамин
 - » - Сим — 1—467
 Кўхистон — 1—253, 489
 Кўхи Каромазор — 1—392, 393
 Кўхи Хисор — 1—334
 Кўхнааб — 1—272, 273
 Кўхнаарк (Хева) — 11—149
 Кўхна-Урганч — 1—577, 631, 633
 Кўхнакала — 1—155, 233

Кўхори Бойсуи — 1—15, 287
 Кўхон Гузор — 11—110

Лавандак — 1—180
 Ладак — 1—199, 347
 Лайлак — 1—392
 Лағаркишт — 1—24
 Ласин — 1—227
 Лаштери Бозор, кўшк — 1—576, 578,
 580
 Лағмон — 1—570
 Ленинград — 1—348, 352, 682; 11—292
 Ленинобод, ш. — 1—16, 35, 128, 633
 Ленинобод, вил. — 1—392; 11—224
 Ливерпуль — 11—141
 Ликия — 1—79, 90
 Лиссабон — 11—193
 Лоб-Нор — 1—347
 Лондон — 1—196; 11—137, 139, 141,
 185
 Локур — 1—534, 589
 Лохут — 1, бошироғ — 1—14

 Мадина — 1—404, 406
 Мадм — 1—334, 362, 370
 Мадон — 1—509
 Мадраи Абдулазизхон — 11—79, 80
 - » - Абдулатиф — 11—47
 - » - Абдуллохон — 11—45, 46
 - » - Кўкалош — 11—79
 - » - Кўхна (Хисор) — 11—49
 - » - Масъулик — 1—624
 - » - Миршараб — 11—47, 48
 - » - Миролим додхо — 11—150,
 152
 - » - Модарихон — 11—159
 - » - Нав (Хисор) — 11—151
 - » - Намозгоҳ (Уротеппа) — 11—
 151
 - » - Рустамбек (Уротеппа) — 11—
 151
 - » - Удубед — 1—674; 11—60, 78
 - » - Хонли (Бухоро) — 1—624
 - » - Шайбоникон — 11—23
 - » - Шердор — 11—76
 - » - Махдуми Аъзам — 11—49
 Мазори Шариф — 1—152
 Маймили — 11—87
 Маймуғ — 1—331, 332, 338—340, 347,
 369, 409
 Майхона — 1—505, 581, 590
 Макка — 1—404, 406, 458, 553, 596
 Мақони Мер — 1—62, 63
 Мандеш — 1—532, 533
 Маноран Вобқанда (наздикии Бухоро) — 1—581

- > -- Калон (Бухоро) — I—572, 580
 --> -- Масъуд III (назидики Газна) — I—581
 --> -- Чарқургон — I—575, 531
 --> -- **PDF Compressor Free Version**
 Манчестр — II—141
 Мансилоқ, ямчиз — I—548
 Мараканд (Смарканд) — I—100, 101, илг. низ Смарканд
 Мара — I—69—71, 78, 79, 102, 103, 186, 206, 207, 227, 229, 262, 263, 289, 373, 409, 411, 413, 415, 418, 420, 422, 434, 435, 437—440, 446, 447, 460, 466, 475, 484, 497, 500, 502, 509, 530, 535, 536, 549, 550, 565, 568, 581, 584, 586, 607, 635, 637; II—8, 12, 92, 181, 236
 Марворуд — I—434, 530
 Мардот, дека — I—306
 Мароканд — I—126, 127, 129, 152
 Мароға — I—136, 139, 141, 142, 504
 Мармада — I—467
 Мардушкат (Мастчохи ҳолра) — I—334
 Марғелон — II—114, 193, 209, 236, 268
 Марғиён — I—51, 62, 69, 80, 95, 102, 560
 Мастчоҳ — I—214, 334, 408, 410, 564; II—89, 170, 249
 Масҷиди Баланд — II—47, 49
 --> -- Биёкхоним — I—673, 675
 --> -- Деғрезон (Ҳазора) — I—580
 --> -- Искодар — I—480
 --> -- Калон — II—47, 48
 --> -- Мағоки Ақторӣ (Бухоро) — I—573, 580
 --> -- Хонақоҳ (Марғелон) — II—150
 --> -- Хўна Ақмади Ясанӣ — I—677
 --> -- Чинорлик I (Хўканд) — II—150
 --> -- Чорбот (Хучанда) — II—251
 --> -- Шайх Муслиқиддин — II—263
 --> -- Хоҷа Зайиқиддин — II—47
 Махура — I—199
 Машхад — II—8, 31
 Машхад Мисриён, фалот — I—61, 62
 Мағоран Шахта — I—25
 Мағриб — I—537
 Макбаран Абӯсанд (Майхона) — I—581
 --> -- Арабато (Тилм) — I—477, 478, 479
 --> -- Бабжудихон (Бухоро) — I—633
 --> -- Гавҳаршод — I—677
 --> -- Гурн Мир (Самарканд) — I—672, 674
 --> -- Ишратхона — I—674
 --> -- Мақдуми Аъзам — II—35
 I—477
 --> -- Муҳаммад Башоро (Панҷакент) — I—633
 --> -- Ничмиддин (Кўҳна-Урганҷ) — I—633
 --> -- Оқ-Остонабобо (назидики Узув) — I—477
 Макбаран Рухобод — I—674
 --> -- Сайфиддини Боҳарӣ (Бухоро) — I—631—633
 --> -- Слюнқихон — II—47
 --> -- Сомонӣён (Бухоро) — I—477, 478
 --> -- Султон Самҷар (Мара) — I—581
 --> -- Текеш — I—577
 --> -- Темур — I—653
 --> -- Тубалон (Лешнобод) — I—633
 --> -- Тунан-ака — I—674
 --> -- Турабекхон (Кўҳна-Урганҷ) — I—633, 634
 --> -- Хоҷа Аҳмад — I—633
 --> -- Хоҷа Нақшрон (назидики ш. Турсунлола) — I—581
 --> -- Ширинбевак — I—674
 --> -- Шодимулқона — I—678
 --> -- Қарақониён — I—581
 --> -- Қуссам ибн Аббос — I—633
 --> -- Қутб Чақордахум — I—674
 Мақдуния — I—113, 118
 Мақован (Моқобан), қалъа — I—526
 Мемфис — I—111, 113
 Метан — I—335
 Мехродқирт — I—160, 161, илг. низ Нисон Кўҳна
 Ми (Маймури) — I—331, 332, 335
 Мидия — I—75, 149
 Миёнбағи — I—383
 Миёнқол — II—18, 127
 Милет — I—112
 Мимокия (Маймури) — I—331
 Мингарик — I—212
 Минк — I—467
 Миср — I—79, 91, 92, 95, 108, 111—113, 115, 116, 120, 121, 133, 163, 223, 238, 239, 407, 458, 475, 537, 538, 586, 648
 Мисри Подӣ — I—120
 Моварон Кавказ, илг. Завқазин
 Моварон Каспӣ — II—180, 181, 182, 186, 193, илг. низ Захаспӣ

Мовароуннахр — I—39, 125, 289, 406,
 408—414, 418, 420, 421, 423, 429,
 433, 437—440, 442, 443, 452—454,
 456, 458, 461—463, 465, 474, 483—
 485, 490, 497, 499, 501—503,
 505, 507, 508, 510, 511, 515, 519,
 522—526, 530—532, 534, 535, 537,
 540—543, 547, 549, 550, 554—556,
 560, 582, 583, 585, 586, 592, 600,
 607—609, 618, 619, 621, 622, 625,
 628, 635, 637, 639, 640, 645, 646,
 648, 650—657, 688; II—5, 12, 13,
 33, 35, 36, 40, 41, 58, 60, 61, 80,
 83, 85, 94, 157
 Мовароуннахри Марказӣ — I—451,
 545—547; II—4
 Мод (Мидия) — I—67
 Мозандарон — I—448, 588, 645
 Москва — I—6, 648; II—24, 30, 31,
 192, 227, 239, 292
 Моурӯш — I—70
 Мошениа Балка — I—344
 Мохён, воли — I—362; II—170
 Мохенчо-Даро — I—47, 55
 Мохён — I—334
 Музробод, дашт — I—62
 Мулки Булғор — I—484
 Мулки Хазар — I—484
 Муниғок — I—55
 Мушк (Балчувор) — I—408, 622
 Мушкитеппа (Мушчоктеппа) — I—
 212, 307, 312, 320
 Мурғоб, д. — I—33, 62, 99, 133, 464—
 466, 657; II—92, 93
 Мурғоб — I—620; II—134
 Мусалло — I—677
 Мур, кӯх — I—334, 335, 337, 340,
 415, 418, 426
 Мур, калъа — I—341—343, 345, 348—
 352, 362, 373, 379, 384, 386, 389,
 394—396, 398, 499
 Муттеппа — II—151
 Мӯғулистон — I—166, 171, 184, 286,
 347, 484, 601, 602, 629, 640, 651,
 653
 Мӯғулистон (дар Осийён Миёна) —
 I—623
 Мукрӣ — I—179
 Мўлтон — II—138
 Мўъиниобод — II—198, 212, 213

 Навкат — I—16, 28
 Навток — I—125, 126
 Наздиарал — I—78, 105, 114, 161,
 176, 177, 180, 182, 253
 Наздибалтика — I—482
 Наздипомир — I—73, 82

Наздиурал — I—219
 Намангон — II—114, 150, 174
 Намозгоҳи — IV — I—30
 Намозгоҳи V — I—31, 33
 Намозгоҳи VI — I—33, 57, 58
 Намозгоҳтеппа — I—29—32
 Наршах — I—438, 439
 Насаф — I—289, 332, 335, 414, 419,
 421, 434, 438, 619, 631
 Насо (Нисо) — I—64, 141, 160—164,
 186, 282, 289, 434, 470, 471, 523,
 530, 561, 565; II—286
 Насои Кӯҳна — I—161, 162
 Насои Нав — I—161
 Насробод — I—488
 Нахшаб — I—417, 461
 Нашебо (Насаф) — I—332
 Нахор — II—184
 Нахри азъам (д. Аму) — I—309
 Нижегород — II—165
 Нимруз — II—8
 Ниппур — I—111, 112
 Нито, деҳа — I—661
 Нишопур — I—434, 435, 439, 444,
 448, 458, 462, 484, 500, 500, 527,
 530, 536, 549, 550, 586, 588, 590,
 595, 596, 635, 688; II—8
 Нов — II—167, 224, 244, 251
 Номик, д. — I—369, илг. низ Зараф-
 шон
 Норак — I—23
 Норин, д. — I—13
 Норнай, канал — I—336
 Носири Хисрал, посёлки — I—155
 Нубия — I—111
 Нурато — II—119, 218
 Нурато, дарғот — II—19
 Нзуми (Бухоро) — I—334

 Оббурдон — I—480
 Обкинк — I—20
 Обирахмат — I—15
 Озарбойҷон — I—67, 262, 490, 508,
 534, 549, 637, 652, 656
 Озарбойҷони Эрон — II—11
 Ойхонум — I—153, 154, 157, 158
 Окс, д. — I—93, 125, илг. низ д. Аму
 Оксус — I—224, 271
 Олимбойтеппа — I—212
 О-ди-ни — I—301
 Оллохобод — I—261
 Олтинтеппа — I—32, 247
 Олтинурда — I—620, 647, 648, 651,
 686, 687; II—41, 59, 80
 Олтой — I—52, 114, 278, 286, 609
 Омск — II—137, 163
 Ому, (Омударьё) д. — илг. Аму

- Омуд — I—262, 288, 446, 461, 465, 484, 565, 629
- Оренбург — II—75, 134, 138—140, 163
- Орехово-Зуево — II—192
- Ориб — I—51, 69, 92, 121, 122
- Орибно — I—139, 141, 142
- Осиё — I—8, 77, 90, 91, 93, 110, 131, 133, 138, 173, 237, 245, 595; II—127, 131, 133, 137, 140, 187, 233
- Осиён Даруш — II—141, 142
- Осиён Марказӣ — I—26, 196, 290, 344, 347, 369, 387, 393; II—35, 137, 145, 146
- Осиён Миёна — I—3, 4, 6—9, 13—15, 17—29, 31, 33, 36, 38, 39, 45—61, 63, 64, 69, 70, 72, 73, 76—78, 82, 90, 92, 94, 95, 97, 99, 104, 106—117, 122—126, 132, 134—138, 141, 142, 147, 149, 150, 158, 162, 163, 166, 167, 171, 176—178, 180, 182—185, 187, 190, 198, 199, 203, 208, 209, 213, 214, 215, 217—220, 222—224, 226, 227, 229, 230, 233, 235—238, 240—242, 245, 247—254, 258, 259, 262, 266, 267, 270, 272, 277—279, 285—287, 289—291, 294—298, 302, 307—311, 313, 319, 321—322, 328, 329, 335, 336, 341, 344, 347, 350, 351, 363, 365, 368—372, 375, 376, 378—381, 384, 387—390, 393, 394, 396, 399—401, 403, 406, 408, 409, 411, 412, 420—424, 426, 427, 429—431, 435, 443, 444, 447, 448, 450, 452, 456, 459, 461—467, 470, 471, 474—477, 480—485, 487, 489, 491, 492, 494—498, 500—504, 507, 510, 511, 521, 523, 530, 533, 534, 537, 539, 540, 544—546, 556, 560, 564—566, 569—572, 579—583, 586, 595, 600—602, 607—611, 614—621, 623—629, 631, 635—636, 640, 645, 647—648, 650, 652, 653, 656, 658, 662, 665—667, 670, 671, 678, 693; II—5, 10, 14, 15, 17, 20, 24—36, 39—45, 48—50, 54, 55, 57, 65, 66, 68, 69, 76—79, 85, 94, 97, 104—111, 114, 115, 117, 118, 126, 130, 133—139, 141—145, 147—149, 151, 152, 157, 158, 163—166, 168, 171, 174, 176—178, 180—182, 184—195, 197, 199—201, 207—211, 219, 221—223, 225, 227, 234, 236—240, 243, 246, 251, 256, 260, 265—272, 274, 276—278, 280, 281, 290
- Осиён Наҳли — I—80, 109
- Осиён Пеш — I—18, 20, 45—47, 49, 50, 114, 494
- Осиён Хурд (Осиён Сағар) — I—32, 90, 95, 112, 118, 120, 121, 141, 186, 508, 549, 586, 635, 649, 650
- Осиён Шарқӣ — I—17, 18
- Осиён Шимоли Шарқӣ — II—35
- Осиён Ғарбӣ — I—648
- Ошур — I—89, 90, 223, 244
- Ошқона, қирғоқоҳ — I—80, 21
- Оғзикичк, ғор — I—16
- Оқмаҷит — II—98, 164
- Оқсарой — I—671; II—216
- Оқсу, д. — II—184
- Оқтеппа — I—212
- Оқтеппан II — I—211
- Оққоз, фалот — I—306
- Оқдиргон — I—211
- Оқурал — 647
- Оҳангарон, д. — I—465
- Пазрик — I—114, 176
- Пайқанд — I—362, 380, 412, 413, 440
- Панҷ, д. — I—153, 154, 301, 408, 428, 465, 565; II—178, 185
- Панҷ, р-и — I—147, 622
- Панҷ, ноҳия — II—178, 179
- Панҷ (Панҷакент) — I—334, 335, 408
- Панҷкент — I—35, 179, 223, 333—335, 337, 339, 340, 342, 345, 348, 352, 363, 357, 359, 363—366, 368—370, 372, 373, 377, 379, 382, 384, 399, 408, 415, 426, 512, 633; II—89, 99, 151, 197, 225
- Панҷоб — I—47, 202; II—141
- Панҷоби Ғарбӣ — I—197
- Панҷруд — I—512, 513
- Парак (Чарғона) — I—465
- Паргар (Фалғари ҳоҳра) — I—334, 408
- Пароланис — I—132
- Парут — I—71
- Паршавон (Форсиёб) — I—360, илг. иш Афросиёб
- Пасочиттеппа — I—22
- Паталипутра — I—146
- Патта-Хлсор — II—218
- Паланиа (Фарғона) — I—389
- Пахут (Похут) — I—334
- Пайш — I—211
- Пекзи — I—287, 601
- Перекопселик — II—145
- Перм, губерния — I—341
- Персилл — I—159
- Петербург — II—135—139, 140—143, 163—165, 172, 177, 180—184, 186,

- 192, 223, 237, 239, 251, 252, 254, 278
- Петро-Александровск — 11—172
- Петроград — 1—208
- Пишпек — 11—208
- Пишпур — 1—202—204, 209, 236
- Платей — 1—112
- Поволжье — 1—26, 34, 52; 11—257
- Подшохи Аллом, ниг. Аллом
- Подшохи Мидя — 1—91
- Поварик — 1—335
- Пойкент — 1—297
- Покистон — 1—4, 48, 57, 190, 194, 584; 11—189
- Полетимет — 1—100, 369; ниг. низ Зарафшон, д.
- По-ди-хо — 1—301; ниг. низ Фаркор
- Помир — 1—20, 25, 58, 61, 73, 114, 123, 175, 177, 203, 253, 300, 327, 328, 350, 363, 496; 11—173, 177, 178, 182—185, 218, 231, 232
- Помири Шаркй — 1—63, 105, 166, 467; 11—182, 185
- Помири Фарбй — 1—24, 216; 11—129, 182, 183, 185, 186
- Помири Чануби Шаркй — 1—172
- Полгоз — 1—393
- Порт — 1—9, 51, 64, 71, 92, 95—98, 108, 135, 137—143, 146—150, 158, 159, 161—163, 170, 171, 178, 185, 197, 205, 206, 223, 227, 237, 250, 251, 257
- Порти Шаркй — 1—186, 197
- Порти Шимоли Шаркй — 1—159, 160
- Порти Фарбй — 1—160
- По-хо (Балх) — 1—301
- Пролетар, посёлка — 11—251
- Пуду — 1—189, 197
- Пули Дарунга — 1—115
- Пурушлара (Пишпур) — 1—202
- Путоэзи — 1—347
- Пушкалаватй — 1—209; ниг. низ Черсада
- Патаман (Бутамон) — 1—334
- Рабинзон — 1—475
- Работи Малик — 1—580
- «Работи Хоча» — 1—336
- Разок (Хучанд) — 11—114
- Райн (Кальачан Арал) — 11—163
- Рай — 1—437, 457, 519, 526, 652
- Райкйа — 11—184
- Регар — 1—36; 11—179
- Республикан Халки Мугулистон — 1—609
- Республикан Халки Кхитой — 1—608
- Рим (империя Рим) — 1—185, 186, 198, 200, 201, 218, 219, 223, 252, 254, 257, 258, 260, 267, 290
- Рифон — 1—661
- Риштон — 11—150
- Ромит, д. — 1—408
- Ромит — 11—214
- Ромитан (Рометан) — 1—380, 410, 413, 493
- Россия (Руссия) — 1—138, 648, 665; 11—28, 30, 59, 76—78, 97, 100, 104, 107, 109, 110, 112, 116—118, 124, 131—138, 140, 142—145, 147, 163—167, 169—172, 174, 177, 190, 182—185, 187—193, 197, 199, 200, 205, 207, 209, 214, 216, 217, 219—223, 226—228, 231, 233, 234, 237—239, 242, 246, 251, 252, 254, 256—260, 266, 269, 270, 273—275, 277—281, 284, 289
- Рошт (Фары) — 1—409
- Рог — 1—70
- Рум (Византия) — 1—407, 534, 535; ниг. низ Византия
- Рустовани — 1—383
- Русон — 1—409, 467; 11—129, 178, 182, 183, 185, 186, 218, 231
- Сабзавор — 1—642, 649
- Саврон — 11—20
- Сайгашань — 1—302
- Сайба, мацкан мьрморй — 1—581
- Сайрам — 1—420; 11—5
- Сакхистон — 1—179; 177, 206
- Саксонохур — 1—154, 158
- Саланг, д. — 1—609
- Самарканд, ш. — 1—15, 100, 101, 103, 155, 172, 179, 183, 212, 220, 250, 276, 295, 305, 330—336, 336, 338, 340, 346, 350, 353, 360—362, 364, 369, 371, 375—377, 380, 383—385, 395, 410, 414—422, 425, 427, 429, 440, 442, 450, 457, 459, 463, 465—467, 470, 474—476, 482—484, 487, 489, 497—500, 503, 504, 509, 510, 515, 522, 523, 530, 543—547, 549, 554—556, 560, 561, 564, 593, 604—607, 609—611, 620, 632, 640—647, 650—658, 661, 663—665, 668, 671—676, 678, 679, 681, 682, 684, 686—688, 690; 11—5, 6, 8, 12—16, 19, 23, 43, 50, 54—56, 58, 59, 61, 70, 72, 74, 75, 78, 80, 81, 85, 86, 88, 92, 93, 100, 103, 107, 108, 114—118, 127, 128, 140, 149, 153, 158, 168—172, 192—195, 222, 236—241, 243, 244, 246, 248, 262, 265, 268, 269, 275, 276

- Самарканд, вил.— I—336, 661; II—120, 196, 205, 206, 221, 222, 225, 244, 245, 249, 261
- Самган — I—335
- Самокань (Самозань) — I—330, 331, ниг. низ Самарканд
- Санам — I—440
- Сангистон — I—480
- Санчибу — I—288
- Сарадеб — I—261
- Сарахс — I—434, 510, 550, 565, 684; II—8
- Саргази Зарафшон.— I—467, 480; II—43, 89, 93, 100
- Сардах — I—113
- Сари Баланд (Хучанд) — II—114
- Сарика — I—218
- Сари пул — II—216
- Саржас, нахр — I—25
- Сарой — I—647, 648, 651, 687
- Сасиккул — II—167
- Сатагидия — I—92
- Сафолтеппа — I—36, 37
- Сват — I—57
- Селевния сохили Дачля — I—137
- Сериндия — I—322, ниг. Туркистон Шаркӣ
- Се-чу-кань — I—302
- Сибирӣ Фарбӣ — I—52
- Сибирь — I—18, 26, 113; II—30, 76, 163, 165
- Сивандӣ — I—509
- Сибб (Сабхоб) — I—100, 361
- Силсилакухи Туркистон — I—17
- Силсилакухи Курама — I—25
- Сид — II—141
- Сипар — I—112
- Сир (Сирдарё) д.— I—16, 34, 35, 69, 94, 105, 127, 128, 136, 166, 177, 182, 183, 203, 212, 273, 278, 279, 385, 425, 462, 465, 519, 523, 548, 549, 602, 603, 605, 606, 647; II—4, 11, 39, 164, 167, 172
- Сирдарё, вил.— I—551; II—164, 168, 172, 195, 248, 261, 268
- Систон (Синстон) — I—69, 79, 177, 206, 445, 448, 457, 493, 503—505, 508, 510, 525, 531, 640
- Сигнок — I—603
- Собмалитош — I—24
- «Сольпрем», посёлка — I—467
- Су-ду — I—385
- Су-дуй-ша-на — I—385; ниг. низ Уст-рушан
- Судз — I—262
- Сибоб (водни д. Чу) — I—498
- Судоб — I—484
- Су-ли (Сугд) — I—276, 498
- Сули (Хафтрӯд) — I—346
- Султонбанд, сарбанд — I—657
- Султопия — I—651
- Султонгуздор — I—23
- Сулукта — II—221, 251, 260, 261
- Сулз (Кожгар) — I—203
- Сурия — I—32, 121, 133, 163, 170, 186, 261, 273, 310, 407, 476, 585, 596, 635, 648, 649
- Сурх — I—392
- Сурхкута — I—221, 222, 224—226, 254; II—285
- Сурхоб, д.— I—165
- Сурхон, д.— I—408
- Сурхондарё, вил. ноҳия — I—36, 62, 211, 298, 307, 311, 317, 327, 591; II—175
- Сутулсея — I—385
- Сугд — I—8, 51, 69, 73, 60, 62, 97—100, 108, 114, 125—127, 129—133, 135, 139, 141, 142, 149, 152, 155, 156, 163, 173, 177—179, 203, 211, 212, 219, 223, 224, 227, 249, 251—254, 262, 267, 287, 291, 290—294, 300, 305, 311, 328—335, 338, 340—346, 348, 360, 363, 368—370, 373, 376, 377, 379, 381, 384, 389, 394, 396, 409, 413—416, 418, 419, 424—428, 438, 439, 442, 465, 478, 482, 498, 499, 502, 503
- Сугди Бухоро — I—330, 344, 345, 362
- Сугди Самарканд — I—330—333, 337, 338, 340, 345, 415
- Сугди Чанубӣ — I—382
- Табаристон — I—437, 534, 588, 605
- Табрез — I—508, 683, 686, 687; II—11, 54
- Тавонис — I—380, 383
- Таксила (Сиркан) — I—115, 198, 209
- Талас, д.— I—436, 618
- Тали Барзу — I—179, 212, 214, 362
- Тамазон — I—532
- Тамархуш — I—395
- Тамрон — I—532
- Танаис (д. Сир), д.— I—125, 128
- Тандир-бӯл — I—37
- Тарбанд (Ҷуғрон хозира) — I—419
- Тарбоғатой — I—610
- Тарим — I—203
- Тароз — I—484, 568, 651; II—36
- Тахористон — I—8, 227, 253, 260, 264, 265, 267, 287, 293—295, 298—311, 313, 314, 319, 321, 327—329, 347, 385, 396, 409, 414, 428, 434, 494, 497, 499, 502, 531, 582, 586

- Тахористони Шимоли — I—327
 Тахти Чамшад — I—97, 114
 Темуркалик — I—286; инг. низ «Дар-
 вонан» PDF Compressor Free Version
 Теппан Шоҳ — I—188, 211, 219, 230,
 234
 Теппан Ғозил — I—24
 Тешлахисор — I—247
 Тешниктош, мароқ — I—15, 16
 Техрон — I—57, 509, 654
 Течен (Тачан), д. — I—78, 99
 Тибет — I—190, 281, 317
 Тибикшон — I—174, 656
 Тим — I—477, 479
 Тирмиз — I—15, 188, 209, 210, 215,
 223, 227, 228, 288, 293, 300, 301,
 313, 328, 410, 411, 450, 465, 531,
 542, 557, 564, 568, 569, 576, 578,
 579, 606, 607, 611, 620, 666; II—
 266, 275
 Тироз — I—297, 541, 618
 Тифлис — II—181
 Тобабобил — I—34, 35, 52
 Толикон, — I—294, 434
 Тороб — I—612
 Тоҷи, д. — I—277
 Тошкент (Тошкана) — I—15, 182,
 271—273, 275, 287, 291, 299, 347,
 377, 385, 691; II—14, 15, 18, 19,
 47, 50, 54, 58—60, 72, 74, 88, 97,
 98, 99, 108, 109, 114, 115, 121,
 128, 129, 136, 166, 172, 177, 183,
 187, 192, 193, 207, 222, 227, 233,
 234, 236—239, 246—248, 253—255,
 258, 260, 262, 268, 269
 Тошработ — I—179, 530
 Тоштепа — I—318
 Тошхавай — I—149
 Тоҷикон — I—34, 38
 Тоҷикистон, РСС — I—103, 180, 211,
 349, 622; II—89, 146, 179, 186,
 194, 226, 256
 Тоҷикистон — I—9, 14—15, 18, 24,
 25, 37, 55, 62, 105, 155, 179, 198,
 199, 213, 234, 301, 311, 348, 352,
 408, 534, 571, 573, 581, 586, 685;
 II—43, 56, 290
 Тоҷикистони Марказӣ — I—35, 372
 Тоҷикистони Шарқӣ — I—276, 607
 Тоҷикистони Шимоли — I—24, 35,
 313, 571
 Тоҷикистони Ҷанубӣ — I—35, 37, 57,
 62, 155, 178, 180, 203, 209, 224,
 288, 289, 298, 328, 427, 497, 553,
 569, 576, 622, 626; II—7, 28, 110,
 286
 Тупроккаля — I—213, 223, 251; II—
 286
 Турғондарё — I—15
 Турғия — I—142, 147
 Туркистон — I—206
 Туркистон, кишвар — I—297, 525, 531,
 586, 607, 651, 652, 677, 684; II—
 128, 144, 168, 174, 177, 183, 185,
 186, 193, 195, 196, 201, 217, 219—
 223, 226, 228, 231, 234—237, 239,
 241, 242, 245—249, 252—254, 257,
 258, 260—262, 265—268, 270—272,
 274, 275, 280, 281
 Туркистон, ш. — II—98
 Туркистони Марказӣ — I—175
 Туркистони Шарқӣ — I—39, 50—52,
 172, 175, 177, 183, 185, 203, 218,
 220, 223, 230, 232, 252, 267, 278,
 323, 324, 347, 348, 368, 372, 461,
 498, 502, 508; II—36, 183
 Туркистони Ҷанубӣ — I—126
 Турғия — I—691; II—142, 143, 209,
 257—259, 266, 267
 Туркменистон — I—14, 15, 22, 54, 55,
 61, 248, 266, 289, 581; II—180,
 182, 183
 Туркменистони Ҷанубӣ — I—26, 28,
 29, 33, 34, 51, 53, 54, 55, 58, 160,
 162, 247, 259, 393, 496, 559, 565,
 571, 621, 630
 Туркменистони Ҷануби Шарқӣ — I—
 62
 Турсунзода, ш. — I—581
 Турфон — I—267, 274
 Туткавул — I—20, 23, 24
 Тухоло (Ту-хо-ло) — I—298, 301, 385;
 инг. низ Тахористон
 Тупшон — I—184
 Тўлхона — I—216, 232
 Тўрон, — I—688; II—133
 Тўронтош — I—305, 355
 Тўс — I—434, 506, 510, 515—517, 550,
 595, 596; II—8
 Тўккаля — I—251, 394
 Узбой — I—94
 Узун — I—477
 Уйғуристон — I—616
 Украина — II—239, 274
 Улуғи Чағатай — I—639
 Умеда — I—261
 Унарча — I—13
 Урал — I—50
 Урарту — I—89, 90
 Урганч — I—484, 607, 647, 651
 Уругут — I—383
 Уротеппа (Urotenna) — I—15, 105,

- 348, 385, 408, 507; II—47, 88, 93—
95, 98—101, 108, 109, 114—117,
150, 151, 153, 167, 170, 172, 186,
197, 198, 201, 212, 224, 235, 242,
243. PDF Compressor Free Version
- Урумчи — I—267
- Уструшан (Уструшана) — I—73, 126,
127, 129, 385, 389, 403, 419, 420,
428, 442, 446, 450, 467, 492
- Устунанг — I—383
- Уттор-Прадеш — I—202
- Уху (Панц), д. — I—302
- Улий, посёлка — I—213
- Укёнуси Хилд — I—233, 656
- Файстеппа — I—209, 228
- Файзобод — I—300, 408
- Файзобод (шахда Бузоро) — II—45,
48, 62
- Фаластин — I—32, 121, 186, 407
- Фалмоут — I—334
- Фалгар — I—334, 564; II—170
- Фарвор, р-н — I—62, 154, 179, 301,
328, 329
- Фар(о)гона — I—399
- Фаргона, вил. — II—174, 182, 183,
164, 175, 177, 180—182, 203, 211,
214, 251, 253, 273, 279, 295, 296,
386, 338, 385, 389—391, 393, 408,
416, 418—420, 425—428, 442, 450,
451, 465, 467, 475, 482, 488, 489,
541, 543—545, 547, 554, 556, 560,
568, 569, 571, 611, 616, 618, 653;
II—12, 14, 26, 34, 35, 40—42, 72,
89, 94, 97, 96, 105, 110, 111, 151,
164, 172, 192, 194, 195, 248, 258
- Фаргона, вил. — II—174, 182, 183,
186, 221, 225, 231, 247, 261, 280
- Фаргонаи Фарби — I—15, 129
- Фатмен — I—334, 480
- Фатхобод — I—531
- Фейхаль (Фаргона) — I—389
- Фермопил — I—112
- Финикия — I—120, 121
- Финляндия — II—239
- Фирӯзбух — I—534
- Фон — II—170
- Фондариё — I—372
- Фороб — I—429, 519, 620
- Форс, вил. — I—89, 98, 109, 112, 118,
119, 125, 257, 292, 295, 503, 534,
549
- Франция — I—153, 373, 651, 686
- Фрзона (Фаргона) — I—389
- Фригия Кайар — I—133
- Фундуктстон — I—326
- Фурот, д. — I—185
- Фушанг, — I—434, 444
- Хазовот — II—171
- Хайробод — I—348
- Хайрободтеппа — I—209, 328
- Хавос — I—524
- Жамук — I—297
- Хаватпа — I—47—49, 55, 56
- Хара-Хото — I—267
- Хариква — II—274
- Хатлон (Хуталон) — I—203, 298,
299, 300—305, 310, 313, 337, 328,
408, 410, 427, 428, 434, 442, 456,
504, 526, 542, 568, 565, 576, 582,
623
- Хезл — I—244; II—61, 69, 86, 87,
93, 95, 97, 137—143, 145, 148, 163,
171, 186, 207
- Хилофати Араб — I—9, 403, 411, 421,
443, 450, 455, 476, 486, 517, 521;
II—286, 287
- Хилофати Фотибия — I—537
- Хотай — I—26, 61, 124, 151, 172, 174,
181, 184, 195, 197, 199, 203, 217,
219, 227, 230, 242, 260, 264, 268,
274, 287, 310, 311, 313, 332, 336,
340, 342, 344, 347, 370, 379, 385,
423, 424, 435, 436, 483, 484, 498,
511, 605, 609; II—78, 98, 183—
185, 248, 288
- Ховалинг — II—216
- Холмийн — I—211—232
- Хонақоҳтеппа — I—211
- Хонин Бузоро — I—585; II—62, 82,
85, 99
- — — Хезл — II—58, 89, 95, 117,
122, 126, 130, 135, 136, 142, 145—
148, 171, 180, 186, 235
- — — Хуканд — II—89, 93, 97—
103, 112, 114, 117, 121, 122, 124,
125, 128, 135, 137, 140, 142, 143,
146, 147, 149, 159, 163, 166, 168,
169, 172—174, 176, 177, 289
- — — Казон — II—30
- Хорам — I—28, 51, 69, 71, 78, 80,
92, 97—99, 102, 108, 114, 132, 164—
166, 182, 203, 206, 211—214, 223,
233, 237, 242—244, 251, 253, 254,
272, 283, 328, 393, 394, 398, 415,
419, 421, 442, 446, 455, 465, 502,
503, 519, 522, 525, 529, 530, 534,
546, 548—552, 556, 558, 560, 568,
583, 590, 592, 600, 602, 606, 609,
616, 631, 635, 647, 648, 654, 684;
II—8, 19, 34, 37, 39, 40, 41, 59,
94, 129, 150, 154
- Хорамин Бузург — I—77—79
- Хорамин Чапуби — I—484
- Хорастон — I—428

Хоруг — I—198
Хо-ил (Валли) — I—300
Хокони PDF Compressor Free Version
495
Хокони шарки туркко — I—287
Хокони гарби туркко — I—287, 295,
304, 332
Хокбадран, д. — I—392
Хоккадор — I—639
Хочгор — I—17, 18
Хочадаллар — II—129
Хуалж, д. — I—287
Хула — II—164
Хумали — I—301
Хурбали — I—383
Хурони — I—295, 293, 354, 292, 293,
295, 292, 408, 409—413, 418, 420,
424, 425, 429, 430, 432—435, 437,
439, 440, 442—444, 448—450, 452—
454, 456—462, 464, 465, 467, 474,
478, 487, 494, 496—498, 501—504,
508, 510, 511, 515, 521, 522, 524—
527, 530—532, 534, 535, 537, 549,
550, 552, 553, 564, 582, 583, 588,
590, 592, 607, 633, 642, 644, 645,
649, 650—659, 667, II—11, 10, 17,
19, 29, 31, 32, 41, 58, 99, 147
Хурони Шамал — I—497
Хутан — I—267, 292, 313; II—147
Хутал, нар. Хатлон
Хушкит — I—204
Хушубаги — I—383
Хушуд — I—128, 385, 411, 420, 425—
427, 442, 467, 482, 585, 588, 605,
609, 609, 616, 622, 623, 626, 689;
II—88, 93, 99, 104—109, 114—
117, 128, 151, 153, 158, 166, 167,
186, 197, 198, 200, 211, 212, 221,
227, 224, 236, 243, 244, 290—296,
298, 299, 271, 274, 282, 289
Хушкит — I—467
Хишкит (Хушкити хотара) — I—334
Хя (Хушкити) — I—332
Хушкит — II—95, 99, 100, 108, 109,
114, 115, 128, 129, 151, 157—159,
162, 166, 172, 173, 178, 193, 209,
222, 236, 244
Хяи Манахи, кон — I—302, 428;
II—110
Цло (Истаранша) — I—347, 385
Цло (Истисон) — I—331, 332, 335
Цло (Кабудон) — I—347
Цейдон — I—323
Цабудан (Кабудон) — I—331
Цейради (Кеш) — I—331
Цли — I—601

Цло-х-ил (Кабудон) — I—300
Цло-ил-то (Хушкит) — I—301
Цулди (Гонор) — I—300
Цейради (Хушкит) — I—331

Чайгана — I—318
Чалди — I—335; II—128
Чайгани, анд. — I—293, 390, 395,
329, 355, 368, 403, 409, 412, 434,
442, 456, 479, 489, 528, 534, 542,
560, 562, 582, 611
Чайгани, н. — I—408, 493
Чайгара, нар. Суркон, д. — I—439
Чаркети — II—233, 246
Чаркети — I—282
Чаруд (Пенон) — I—601
Чалди — II—110
Чалкучра — I—388, 389
Чалкит — I—429; II—147, 199
Чан — I—235, 607, 649
Чан Шарки — I—601
Чан-ил (Чайгани) — I—399
Чаркит — II—265
Чаркит — I—640
Чарки, д. — II—166
Чарки, д. — I—465
Чаркити — I—305
Чаркит — I—17, 591; II—244, 245
Чаркит — I—299
Чаркит — II—35, 236, 275
Чаркит — I—303, 211, 227, 294, 328, 378,
389, 395, 393, 393, 410, 418—429,
429, 450, 451; II—34
Чу, д. — I—320, 498
Чуст — I—495; II—150
Чушкити — I—676; II—103
Чушкити — I—21

Шакит (Шакити хотара) — I—334
Шакукити — I—212
Шакит — II—218
Шакит, н. — I—158
Шарки, д. — I—35
Шаркит — I—8, 28, 46, 77, 90, 93, 110,
111, 116—118, 133—138, 141, 146,
156, 157, 170, 185, 206, 236, 237—
242, 244, 245, 247, 252, 253, 267,
270, 321, 340, 344, 363, 375, 387,
431, 459, 475, 483, 487, 492, 518,
520, 540, 535, 571, 583, 584, 588,
608, 630, 650, 659, 670, 684, 688;
II—138, 141, 290
Шарки Манахи — I—29, 168, 460,
501, 508, 510, 537, 560
Шарки Манахи — I—15, 23, 28, 162,
168, 430, 431, 466, 483, 485, 501,
608, 510, 519, 521, 560, 596

- Шарки Пеш — I—28
 Шахринав — I—198, 210, 216
 Шахрисабз — I—203, 414, 461, 498,
 639, 640, 646, 671; II—88, 92—95,
 97, 108, 114, 144, 175,
 178, 216, 265
 Шахристон, похони — I—35, 385, 386,
 388, 391, 408; II—99, 265, 273
 Шахристон, аба — I—426
 Шахристон, сой — I—388
 Шахртуд, р-и — I—180, 210, 211, 307,
 320
 Шваби — I—314
 Шеробд — I—211; II—175
 Шероҳ — I—616, 625; II—54
 Ши (Кеш) — I—331
 Ши (Тошкент) — I—273, 385
 Шибиргон — II—48, 67
 Шигинон (Шугвон) — I—303
 Шилло — I—331
 Шимол Афғонистон — I—122, 294,
 302
 Шимол Порт — I—102, 141
 Шимол Хитой — I—287
 Шимол шарки Байназнахрайн —
 I—121
 Шимол шарки Эрон — I—69
 Шимол ғарби Афғонистон — I—69
 Шимол ғарби Эрон — I—69
 Шимол Қирғизистон — I—166
 Шимол Хиндустон — I—168, 200,
 203, 208, 247, 259, 267, 268, 328,
 582
 Ши-ши-ши (Шугвон) — I—301
 Шим — I—484, 487
 Шопурком (Шофирком), канал —
 I—336
 Шотландия — I—217
 Шофирком — II—124
 Шохдара — II—231
 Шох — 464, 466, 467, 475, 482,
 488, 489, 556, 611, 618
 Шоҳи Зинда — I—632, 633, 674, 676,
 678, 679
 Шукнон (Шугвон) — I—288
 Шу-мань (Шумон) — I—300
 Шумер — I—32, 163
 Шумон — I—300, 304, 328, 408, 412,
 414
 Шум (Шуш) — I—111, 113—115, 222
 Шугвон — I—301—304, 409, 467, 534;
 II—94, 129, 146, 178, 182, 183, 186,
 218, 231
 Шуроб — II—221
 Шуробод — II—212
 Шуробшаҳт (Шурабамот) — I—212
 Экботан (Хамадон) — I—89, 113, 121,
 126
 Элефантина, қаз. — I—112
 Эллада — I—131
 Элли, нимчала — I—119
 Элок (Илак) — I—458, 501
 Элок (Охангарон), д. — I—465
 Эмба — I—484
 Эрон — I—4, 8, 26, 27, 33, 43, 44,
 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 59, 63,
 64, 72, 78, 79, 81, 89, 95, 104, 108,
 113—116, 124, 134, 135, 143, 163,
 195, 205—207, 217, 223, 229, 230,
 249, 257, 258, 260, 263, 264, 266,
 267, 270, 271, 275, 278, 282—285,
 287, 289, 290—295, 308, 331, 341,
 344, 379—381, 407, 408, 429—431,
 443, 446—449, 454, 484, 497, 498,
 502—504, 507, 508, 510, 515, 526,
 534, 537, 550, 551, 556, 571, 582,
 584, 600, 605, 614, 616, 622, 623,
 625, 627, 628, 629, 635, 637, 638,
 648, 650—652, 654, 656, 662, 685,
 688; II—11, 31, 59, 60, 78, 83, 85,
 86, 92, 117, 139, 147, 180, 224,
 248, 267
 Эрони Шарқӣ — I—56
 Эрони Шимол Шарқӣ — I—55, 69,
 70
 Эрони Ғарбӣ — I—45, 50, 69, 70, 89,
 149, 489, 501, 503, 508
 Эртмаут (Фалмоути хозира) — I—334
 Эрши (Фарроқ) — I—385
 Эрҷар — II—166
 Эсимбой, деха — I—314
 Эскотар (Исколари хозира) — I—334
 Юн — I—343
 Юмгон — I—588
 Юнол — I—9—111, 112, 118, 133, 134,
 152, 156, 157, 163, 187, 223, 254,
 688
 Юнани Қадим — I—8, 9, 50, 79, 92,
 95, 111, 113, 131, 150, 519, 537
 Юнону Вохтар — I—137—139, 141—
 158, 163, 164, 167, 169—171, 176—
 179, 197, 198, 202, 210, 235, 249
 Язир — I—565
 Ягулом — I—42
 Якабағ — II—265
 Яксарт, д. — I—173, 271
 Яман — I—288, 403, 434
 Ямчун, қалъа — I—216
 Янгибӯл — I—183
 Янгикент — I—523
 Янгикӯрғон — II—128

- Ямшай — I—182, 183
 Япония — I—172, 176, 274, 278
 Ясса — II—5
 Яхеу, д. — 18; II—214, 227
 Яхшибойт **PDF Compressor Free Version**
 Ягноб, д. — I—372
 Ягноб — I—372, 373; II—170
 Яхудистон — I—110
 Габи Сулд — I—71
 Газна (Газнин) — I—460, 461, 508, 524—527, 530, 531, 533, 534, 576, 577, 580, 581, 583—585, 652
 Гарб — I—26, 70, 112, 113, 116, 134, 137, 163, 167, 168, 184, 203, 239, 257, 259, 260, 270, 272, 280, 286, 287, 290, 293, 310, 340, 344, 387, 431, 483, 520, 608, 688
 Гарм — I—409; II—203
 Гаюркальа — I—102
 Гиждувои — I—383, 655, 684; II—13, 20
 Гончай — II—244, 265
 Гори Чабал — I—20
 Гори — II—231
 Гузи (Мастчоҳ) — II—240
 Гузор — II—211
 Гур — I—526, 531—534, 563, 607, 637, 638
 Кавказ — I—216
 Каводиён (Кубодиён) — I—103, 104, 178, 198, 211, 300, 304, 328, 408, 526, 586; II—88, 94, 214, 228
 Кавунчай — I—183, 212
 Кавзин — I—519, 538
 Казон — II—30
 Казокхистон — I—26, 51, 114, 253
 Казокхистони Гарби — I—34
 Казокхистони Чанубӣ — I—35
 Каброккум — I—16, 35, 52, 55, 63
 Калъан Балчувои — I—211, 216
 —> — Барпанҷ — II—129
 —> — Боло — I—391, 392, 573, 576
 —> — Вомаъ — II—129
 —> — Дабусӣ — I—297
 —> — Деҳяв — II—175
 —> — Ем — II—88
 —> — Зомин — II—88
 —> — Кофир — I—392
 —> — кӯхи Муъ (далъа Муъ) — I—348, 349; II—286, 287
 Қалъан Лабноб — II—249
 —> — Ленинобод — I—212
 —> — Мир — I—103, 152, 155
 —> — Махрам — II—174
 —> — (Хучанд) — II—114
 —> — Нилъбек — II—168
 —> — Нои — II—167
 —> — Тошкент — II—246
 —> — Хумб — II—178, 217
 —> — Фарм — II—178
 —> — Қалхакан I — I—386, 391
 —> — Қалхакан II — I—388, 391
 —> — Хисор — II—49, 73, 157
 —> — Чиллаҳ — II—166, 168
 Камшикурғон — II—110
 Кандлхор — I—9, 92, 115, 146, 197, 219, 236, 260, 267, 268, 652; II—87, 176
 Каратор (Каротор) — II—94, 179, 198, 205, 213, 228, 249
 Карнаб, кон — I—28
 Каробура — I—16
 Кароқул — II—6, 7, 184
 Каромазор — I—183, 214, 467
 Кароргоҳи Самарқанд — I—17, 18
 Каротегин — I—85, 301, 363; II—98, 124, 146, 176—178, 186, 194, 202, 203, 206, 228, 249
 Каротеппа — I—209, 223, 228, 277
 Каротегин I, бошишгоҳ — I—14
 Карошара — I—267
 Каровиток (дар Уротеппа) — II—249
 Каршӣ — I—414, 461, 620, 622, 646, 666; II—12, 13, 59, 68, 108, 114, 117, 140, 175, 211
 Каторкӯхи Туркистон — I—385, 408, 408
 Каторкӯхи Курама — I—392
 Каторкӯхи Хисор — I—385
 Катрон — I—508
 Катҷекляк — II—218
 Кафқоз, наг. Кавказ
 Кашкадаръё, вил. — I—147, 382, 626
 Кашкадаръё, д. — I—80; II—92
 Кизилдарват — II—180, 181, 237, 239
 Кизилкиик — II—221
 Кизилмазор — II—216
 Кизилсу, д. — II—57, 63, 328
 Кизилтумшук — I—306
 Кизилурда — II—98
 Кирғизистон — I—13, 392, 571, 581; II—129
 Кирғизистони Шимолӣ — I—15
 Кирккиз — I—479
 Қистакӯа — II—195, 224, 264, 265
 Қошғар — I—267, 461, 541, 607, 653; II—98, 117, 133, 147
 Куба — I—488
 Кува — I—391, 569
 Куддусия (Қадисия) — I—407
 Қудуктаи — I—388

- Кум — I—334, 426
 Кум, д. — I—349
 Кумод — I—327, 369
 Кумсагир, р.-и. — I—305
 Кундуз — I—221, 666; II—12, 48, 87
 Кунин — I—337, 338
 Куррон — I—409
 Курукбой — I—393
 Кустанганиа — II—259
 Куймазор — I—180
 Куйприданкаля — I—164—165
 Куронтелла — I—20, 403, 306, 318, 408; II—94, 216, 233
 Кўштегармон — II—244
 Узбекистон — I—15, 25, 203, 234, 289, 298, 307, 391, 534, 571, 581; II—33, 37
 Узбекистони Чануби — I—33, 62, 209; II—48
 Уганд — I—541—543, 547, 556, 500, 581
 Уйгарак — I—105, 106
 Уртакуртон — I—388
 Урор — I—419, 602, 603, 616, 618, 620, 648; II—5
 Уш — II—114, 209
 Хадда — I—326
 Хазора — I—580
 Хазораси — II—39
 Хайратон — I—215, 228
 Хайтуманга (дар водни Хилманда) — I—70
 Халаб — I—635
 Халкачар — I—213
 Хамдон — I—484, 519, 550
 Харайна (похияи Хирот) — I—70
 Харахлати (Арахесия) — I—70
 Харируб (Харируд) — I—78, 99, 406, 531
 Харрон — I—433
 Хафруд (Хафруд) — I—105, 114, 174, 177, 180, 184, 186, 253, 346, 393, 461, 499, 541, 601, 609, 616, 618, 621; II—36, 37, 41, 98, 163, 168, 195
 Хилманда, кўл — I—78
 Хилд, мавзё — I—63, 70, 80, 115, 637
 Хилдукуш — I—122, 145, 259; II—139
 Хилдустон — I—4, 8, 9, 14, 16, 26, 27, 33, 38, 39, 43, 45—49, 53, 57—59, 63, 104, 111, 115, 124, 132, 139, 145—147, 149, 156—158, 169, 172, 190, 191, 194, 195, 197, 189, 201, 206, 209, 217—219, 228, 229, 237, 244, 250—252, 260, 262, 263, 268—270, 278, 290, 375, 378, 525—527, 531, 538, 571, 584, 586, 589, 593, 635, 637, 648—650, 688; II—31, 32, 56, 61, 78, 85, 117, 127, 137—139, 141, 147, 157, 176, 185, 189, 248, 285, 286
 Хилдустони Шимоли — I—8, 44, 135, 148, 152, 208, 501, 508
 Хилдустони Шимоли Шарқӣ — I—177
 Хилдустони Шимоли Ғарби — I—177
 Хилдустони Ғарби — I—56
 Хирот — I—51, 71, 78, 79, 121, 207, 289, 293, 294, 434, 437, 444, 450, 458, 500, 505, 510, 531, 533, 536, 552, 556, 591, 620, 651—657, 660, 686, 688, 671, 677, 680, 682—684, 688, 689, 691, 693, 694; II—8, 9, 11, 16, 17, 19, 31, 49, 50, 53—56, 58, 80, 87, 290
 Хисор — I—20, 23, 24, 178, 216, 232, 328, 408, 666; II—7, 12—15, 18, 19, 48, 73, 88, 89, 93, 94, 114, 116, 151, 175, 176, 197—199, 204, 211—214, 216, 217, 228, 249, 291
 Хисори III — I—55
 Хисоз — I—404, 586, 635, 636
 Хонт — II—202, 249
 Хом — I—347
 Хулбун — I—108, 505, 560, 576
 Чайтуш — I—21, 22
 Чамбул — I—436; II—98
 Чамна — I—45, 47
 Чанд — I—551, 603, 606
 Чануби Арабистон — I—404
 Чануби Афғонистон — I—25, 92, 295
 Чануби мадди Урал — I—46
 Чануби Рус — I—165
 Чануби Фарғона — I—392
 Чануби Хоразм — I—89
 Чануби Кавказистон — I—106
 Чакхилолак — I—514
 Чалонӣтӣ, дара — I—653
 Чаллах — I—524, 653; II—88, 93, 99, 166, 167, 169, 268, 289
 Чалликўл — I—16; II—226
 Чилтеппа — I—212
 Чонз — I—661
 Чом — I—684, 688
 Чонбосқалъа (Чонбосқалъа) — I—4, 22, 164, 242, 243
 Чондаллаттеппа — I—209
 Чумалхтеппа — I—327
 Чуно — I—183, 212
 Чуршон (Туршон) — I—533
 Чуйбори Боло — I—103

PDF Compressor Free Version

- инглисо — II—138, 141, 189
 арабхо — I—65, 115, 241, 259, 287,
 303, 335, 343, 346, 351, 352, 359,
 379, 380, 390, 403—405, 407—430,
 432, 434—440, 442, 443, 464, 465,
 494, 496—499, 501, 502, 504, 464;
 II—102
 аработхо — I—146
 арзонтохо — I—45
 арлатхо — I—622
 асианхо — I—173
 асиҳо — I—173, 174
 афронхо — I—49, 59, 508; II—87
 блучиҳо — I—50
 барбархо — I—94, 133, 176
 бардосхо — I—622, 626, 639, 640, 646
 бобуанхо — I—111
 бохтархо (бохтариён) — I—38, 51,
 59, 104, 112, 113, 122, 132, 137,
 143, 144, 146, 151—153, 157, 158,
 168, 180, 219, 222, 224, 228, 381
 валонхо (валониён) — I—303; II—
 183
 византиҳо (румилҳо) — I—290, 292,
 407
 габрхо — I—378
 гиркониён — I—77
 «гоҳо» — I—76
 гувиҳо — I—260, 266, 270, 272—274
 гувиҳои сафед — I—273, 274, 279,
 284
 да-йучай — I—172, 173, инг. низ йучи-
 хон кабир
 дарбинхо — I—93
 дошхо (арабхо) — I—416
 драгяхо — I—146
 е-да — I—280, 299, инг. низ кайто-
 лиён
 жоҷхо — I—259, 267, 276, 286
 жонхо — I—90
 йучиҳо — I—170—178, 182, 184, 188—
 191, 195, 197, 201, 203, 208, 239,
 274, 278, 331
 йучиҳои кабир — I—172, 175, 188,
 189, 190, 310
 йучиҳои сағар — I—172, 259
 кингдӣ — I—600
 кингуйхо — I—182, 183
 кариҳо — I—111
 кармихонхо — I—276
 касситхо — I—50
 индориён — I—259—262, 266, 269
 курахо — I—50, 501
 кушонён — I—249, 260—264, 270,
 275, 276, 290, 293, 312, 315, 391
 лакайхо — II—42, 107, 211

Кум — I—49, 111
 Кум, до — I—50
 Кумод
 Кумсанхо — I—112
 Кувалухо — I—38, 51, 112
 Кулла — I—79, 92, 93, 94, 95, 924, 279; II—33
 мақдуниҳо (мақдуниён) — I—100, 126, 128, 129, 132, 133, 137, 138, 140, 155, 249
 мидиҳо — I—45, 46, 89, 111, 112, 115, 126
 мисриҳо (мисриён) — I—79, 90, 111, 403
 моғулоҳо — II—3, 4, 5, 6, 10
 мунчоноҳо — I—59
 муғулҳо — I—510, 600, 601, 603—604, 607—610, 613, 616, 618, 619, 623—630, 637, 639, 642, 643, 650, 657, 659, 660, 667; II—40
 найманҳо — I—555
 ориёнҳо (ориён) — I—38, 45, 46, 47, 49, 53, 54, 55, 71, 122
 ориёнҳои веда — I—47, 57
 ориёнҳои хинд — I—47, 53, 55
 ориҳо — I—51, 146
 оромноҳо — I—111
 осетинҳо — I—43, 45, 50, 73
 ошуриён — I—403
 оғулоҳо — I—549
 пасванҳо — I—173
 порсиёни Хинд — I—84
 портоҳо (портиҳо) — I—38, 51, 64, 77, 80, 91, 110, 112, 115, 137, 138, 141, 143, 146, 147, 170, 171, 185, 186, 203, 233, 241, 257
 римноҳо (римлиён) — I—134, 185, 186, 195, 257, 260
 русҳо — I—180; II—113, 139, 209, 210, 259, 266, 280
 савроматҳо — I—114
 сакраулоҳо — I—177, 179
 сакураулоҳо — I—173, 174
 саконҳо — I—38, 51, 79, 80, 90, 91, 92, 95, 96, 98, 105—107, 109, 111—113, 124, 127, 129, 130, 166, 170, 173, 174, 177, 180, 185, 191
 саконҳои он сун Сирдарё — I—128
 саконҳои Осниё Миёна — I—69, 106
 саконҳои паси Суғд — I—97
 саконҳои Сир — I—183
 саконҳои тиграуд — I—80, 114

саконҳои хамаварра — I—92
 салҷуқилоҳо — I—530, 531
 сарангҳо — I—77
 сараулоҳо — I—173
 сартоҳо — II—41
 сафедхитиён — I—276
 скифҳо — I—43, 93, 106, 107, 128, 129, 143, 147, 169—171, 173, 176
 сурххитиён (қирмизхитиён) — I—276
 сугдиён (сугдиҳо, сурдиҳо) — I—38, 51, 59, 70, 80, 92, 100, 112, 126, 127, 129—132, 137, 146, 172, 168, 173, 219, 220, 223, 241, 248, 251, 286, 290, 291, 298, 330—332, 334, 339—341, 343, 344, 346—348, 351, 368, 373, 375—377, 379, 382, 383, 410, 412, 413, 415—418, 423—426, 428, 435, 438, 494, 499, 583; II—33, 36
 сз — I—172—174
 тамананҳо — I—77
 тахориён (тахориҳо) — I—51, 52, 173—175, 300, 301, 302, 309, 494
 тахористониён, ниг. тахориён
 тахоноҳо — I—175, 177, 181
 тегалиён — I—293, ниг. ниг. хайтолиён
 тибатҳо — I—423
 тошико (тошиҳо) — I—501
 тоторҳо — I—607
 тоҷико (тоҷиқҳо) — I—3, 4, 5, 7, 42, 132, 183, 343, 350, 380, 496, 500, 511, 528, 532, 552, 605, 691; II—30, 34, 37, 42—44, 87, 102, 144, 146, 156, 172, 183, 184, 186, 201, 205, 207, 218, 243, 249
 туркиманҳо — I—3, 6, 240; II—36, 87, 102, 129, 144, 146, 185
 туркони салҷуқ — I—36
 турко (туркони) — I—176, 178, 262, 263, 265, 267, 275, 276, 270, 280, 286—300, 303, 328, 329, 347, 393, 407, 409, 410, 413, 414, 417, 418, 419, 421, 423—425, 429, 430, 442, 461, 462, 495, 528, 535, 552, 640; II—36, 39, 40, 258
 тушюно — I—236
 уйғурло — I—602, 609; II—36
 усунно — I—172, 174, 180, 241, 249
 усунҳо — I—184, 185
 фарғонаноҳо (фарғониён, фарғонҳо) — I—80, 182, 419, 420, 423, 424, 427, 494

финикхо — I—111
форско — I—45, 46, 49, 50, 93, 96,
111, 112, 114, 115, 126, 260, 261,
264, 266, 273, 276, 280, 286, 290,
292, 294, 407, 583
фравсавихо — I—224
хиваона — I—271
хивниён — I—260—264, 267, 270—
275, 279
хивниён сафед — I—275
хивниён сурх — I—275
хитонхо (хитонён) — I—172, 176, 178,
181, 182, 184, 267, 280, 286, 310,
313, 424, 501
хитой-кинчокхо — II—95, 127, 128
хоразмиён (хоразмихо) — I—38, 51,
77, 78, 80, 111, 112, 114, 130, 168,
241, 494, 556; II—33
хорасмихо, инг. хоразмиён
ху — I—303
хунихо — I—172, 176, 184, 220, 240,
259, 262, 271

хуноён — I—269

чигатонхо — I—646

чигдай (чигда) — I—540; II—3

шумерхо — I—223

шутноёнён — I—301

эллихо — I—168

эронён (эронхо) — I—41, 43—46,
48, 53, 69, 80, 113, 271, 277, 295,
282, 284, 287—295, 297, 299, 302,
303, 305, 308, 328, 329, 407, 408,
409

хардурихо — I—495

хиндуориёнхо — I—41, 45, 46, 48

хиндуэронхо — I—43

хиндухо (хиндуён, хиндуён) — I—
41, 43—45, 111, 145, 146, 501, 508,
516; II—31, 158

чалобрихо — I—622, 626

PDF Compressor Free Version

Фасли панҷум

Тоҷикон дар охири асри миёна

Боби якум

- Хайти халқи тоҷик дар давлати Шайбониди (асри XVI) 5
1. Таърихи сийёсӣ. Истилои давлати Темуридӣ
Сайёсати дохилӣ Шайбонидон.— Муборизаи байни Шайбониди ва Бо-
бур.— Осиди Миёна дар нимҷаи аввали асри XVI.— Низомҳои феодалии
Абдуллоҳови II ва «ҷамъ» қардаи мулкҳои ҳоса.
2. Муносибатҳои иқтисодӣ 22
Моҷикӣ ва истифодаи замин. Қасбу ҳунар, тиҷорати дохилӣ ва муо-
милаоти ғайбӣ.— Тиҷорати хориҷӣ. Муносибатҳои дипломатӣ.
3. Масъалаи этногенези халқи ӯзбек 33
4. Маданияти модӣ ва маънаӣ 45
Бинокорӣ ва металлургия.— Адабиёти бадеӣ ва таърихнигорӣ тоҷик дар
асри XVI.

Боби дуум

- Халқи тоҷик дар хайати давлати Ҷониди (асри XVII—нимҷаи аввали
асри XVIII) 59
1. Таърихи сийёсӣ —
Низомҳои байниҳудуди феодалии дар асри XVII.— Афзудани пароканда-
гии феодалий. Сайёсати дохилӣ Убайдуллоҳов.
2. Муносибатҳои иқтисодӣ 69
Зағъи хориҷӣ. Даромади замин. Андохани шакр.— Бе дастӣ феодалии
ҷамъ шудани моҷикӣ ва замин.— Ҷуғрафияи халқӣ. Қасбу ҳунар,
тиҷорат, муомилаоти ғайбӣ

3. Маданияти модаӣ ва маънавий, меъморӣ ва санъат 79
 Адабиёти бадеии тоҷик ва соҳнаҳои таърихӣ асри XVII — ибтидои асри XVIII.

Боби сеюм **PDF Compressor Free Version**

- Ҳаёти тоҷикон дар аморати Бухоро ва давлати хонии Ҳуканд (аз миёнаҳои асри XVIII то миёнаҳои асри XIX) 86
1. Таърихи сиёсии аморати Бухоро ва хониғарии Ҳуканд. Экспедицияи Британия дар Осиёи Миёна —
 Хучуми Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хева.— Оғози ҳуҷумҳои Манғития.
 2. Мубориза дар роҳи мустақкам кардани аморати Бухоро 91
 Аморати Бухоро дар нимаи аввали асри XIX аввали асри XX.— Хонии Ҳуканд дар нимаи аввали асри XIX.— Нобудшавии аҳоли ва харобиҳои ҳафтагӣ дар натиҷаи ҷангҳои байни давлатҳои феодалии.
 3. Муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ 103
 Қувваҳои истеҳсолкунанда.— Тижорат.— Заминдорӣ феодалии. Аҳолии оммиаи халқ.— Муборизаи синфӣ.
 4. Муносибатҳои иқтисодии байни Осиёи Миёна ва Россия. Талқики Осиёи Миёна аз тарафи олимон рус 132
 Таваҷҷуҳи Британия дар Осиёи Миёна ва рақобати Англияи Россия.— Талқики илми давлатҳои хонии Осиёи Миёна.
 5. Маданияти модаӣ ва маънавий, бинокорӣ ва меъморӣ 149
 Бинокорӣ ва меъморӣ.— Ҳаёти пайи ва адабӣ.

Фасли шашум

Тоҷикон дар давраи ба Россия ҳамроҳ шудани
 Осиёи Миёна ва таърихи муносибатҳои
 капиталистӣ дар ин сарзамин.

Боби якум

- Халқи тоҷик дар давраи ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна 163

1. Оғози ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна —
 Никитшофи мубаъдаи робитаҳои тижоратӣ сиёсии Россия бо давлатҳои хонии Осиёи Миёна.— Хучуми қушунҳои подшоҳӣ ба Осиёи Миёна.— Таъсиси генерал-губернатории Туркистон ва пешравии мубаъдаи қушунҳои подшоҳӣ.— Муборизаи Англия ва Россия барои доираи нуфуз. Вусъати мулкҳои Россия дар Осиёи Миёна.— Хучуми қушунҳои подшоҳӣ ба Туркияи Ҷануб.— «Масъалаи Помир» ва ҳалли он.
2. Аҳамияти прогрессивно таърихӣ ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна

- Аҳволи халқи тоҷик ва муборизаи он бар зидди аморати Бухоро ва ҳукумати подшоҳӣ (ниман дуюми асри XIX) 191
1. Сибсати мустамликадорони ҳукумати подшоҳӣ —
 Ду марҳалаи сибсати иқтисодии ҳукумати мутлақа дар Осӣи Миёна.
 Роҳ ёфтани муносибатҳои капиталистӣ.
2. Вазъияти омман халқ дар кишвари Туркистон ва аморати Бухоро. . 200
3. Ҳаракати халқӣ дар Осӣи Миёна ва дар онҳо иштироки қардади тоҷикон 203
- Ошӯбҳои халқӣ дар Балҷунон.—Ошӯбҳо дар дигар маҳалҳои Осӣи Миёна.

Боби сеюм

- Халқи тоҷик дар арафа ва давраи революцияи солҳои 1905—1907 221
1. Вазъияти кишвари Туркистон дар арафаи революцияи —
 Сармоияи банкҳо.— Аҳволи меҳнаткешон.
2. Вазъияти аморати Бухоро дар арафаи революцияи солҳои 1905—1907. 226
 Равнақи муомилоти тижорат.— Аҳволи аҳли меҳнат.— Шӯру ошӯбҳои халқӣ.
3. Революцияи солҳои 1905—1907 ва иштироки меҳнаткешони тоҷик дар он.
 Рӯзҳои минбаъдаи ҳодисаҳои революционӣ.

Боби чорум

- Халқи тоҷик дар давраи аз соли 1908 то соли 1917 251
1. Революцияи феврали соли 1917 —
 Вазъияти кишвари Туркистон ва аморати Бухоро баъд аз революцияи солҳои 1905—1907 ва то Ҷанги якуми ҷаҳонӣ.— Авҷ гирифтани фаъолияти миллатчиёни буржуазӣ.
2. Шӯриши соли 1916 ва аҳамияти он 260
 Таъсири харобонаварии ҷанги соли 1914 ба иқтисодиёти Россия.— Саршавӣ ва ҷараёни шӯриш.
3. Революцияи буржуазӣ-демократии феврали соли 1917 ва аҳамияти он дар ҳаёти халқи тоҷик.
4. Маорифарварӣ ва аҳамияти тоҷик (ниман дуюми асри XIX — ибтидои асри XX).
 Маорифарварӣ дар ниман дуюми асри XIX — ибтидои асри XX. 278
5. Аҳамияти тоҷик дар ибтидои асри XX 281
 Фаъолияти адабии пешқадами тоҷик.

Тавсифи сарчашмаҳо	287
Сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда	293
Рӯйхати ихтисораҳо	367
Феҳристи ашхос	372
Феҳристи номҳои ҷуғрофӣ ва топографӣ	389
Феҳристи номҳои этникӣ	407

PDF Compressor Free Version

Гафуров Б. Г.

F 45 Тоҷикон: (Иборат аз 2 китоб). Китоби 2: Охиrhoи асри миёна ва давраи нав. Душанбе, «Ирфон», 1985.

416 сах.

Китоби дузми «Тоҷикон» ҳаёти соҷиалию илмисодӣ, сийёсӣ ва мадания халқи тоҷикро аз маҷлис таълимоти марксисий-лениний дар охиrhoи асри миёна ва давраи нав дар бар мегирад.

Гафуров Б. Г.

Таджики: В 2-х кн. Кн. 2-я.

F $\frac{10204-123}{M 501(13)-85}$ -85

ББК 63.3 (2Т)
9 (С53)

Гафуров Бободжан Гафурович

ТАДЖИКИ

В конце средних веков и нового периода

Вторая книга

(на таджикском языке)

Мудрия шӯба *М. Насилов*

Мухаррифон назарият

С. Миробов, А. Азизиданов

Мухаррири осони

В. Насилов

Мухаррири техника

Е. Цырк

Мухаррирон

Н. Хамроев, Н. Алиева

БИ № 821

Ба маъбаа 11.06.84 сулураи шуд. Ба ҷопаш
21.06.85 имзо шуд. КЛ 05389. Формати 60x90/16.
Косази типографии № 2. Гарнитураи адабӣ.
Ҷопаш барҷаста. Ҷузъи ҷопи шартӣ 26,06. Ҷузъи
ранган шартӣ 27,45. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 30,31.
Адаби нашр 35000, Сувориши № 805. Нар-
хаш 2 с. 20 тм.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Абӣ, 126.

Комбинати полиграфияи Комитети давлатии РСС
Тоҷикистон онд. ба корҳои нашриёт, полиграфия
ва савдои китоб.

Душанбе, кӯчаи Абӣ, 126.

Дар маъбааи № 1 Комитети давлатии РСС То-
ҷикистон онд ба корҳои нашриёт, полиграфия
ва савдои китоб ҷои мулақат. Сувориши 7774.
Душанбе, хибонаи Ленин, 37.